๚ นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส๚

วิสุทฺธิมโคฺค

(ทุติโย ภาโค)

๑๒. อิทฺธิวิธนิเทฺทโส

อภิญฺญากถา

๓๖๕. อิทานิ ยาสํ โลกิกาภิญฺญานํ วเสน อยํ สมาธิภาวนา อภิญฺญานิสํสาติ วุตฺตา, ตา อภิญฺญา สมฺปาเทตุํ ยสฺมา ปถวีกสิณาทีสุ อธิคตจตุตฺถชฺฌาเนน โยคินา โยโค กาตโพฺพ๚ เอวญฺหิสฺส สา สมาธิภาวนา อธิคตานิสํสา เจว ภวิสฺสติ ถิรตรา จ, โส อธิคตานิสํสาย ถิรตราย สมาธิภาวนาย สมนฺนาคโต สุเขเนว ปญฺญาภาวนํ สมฺปาเทสฺสติ๚ ตสฺมา อภิญฺญากถํ ตาว อารภิสฺสาม๚

ภควตา หิ อธิคตจตุตฺถชฺฌานสมาธีนํ กุลปุตฺตานํ สมาธิภาวนานิสํสทสฺสนตฺถเญฺจว อุตฺตรุตฺตริ ปณีตปณีตธมฺมเทสนตฺถญฺจ ‘‘โส เอวํ สมาหิเต จิเตฺต ปริสุเทฺธ ปริโยทาเต อนงฺคเณ วิคตูปกฺกิเลเส มุทุภูเต กมฺมนิเย ฐิเต อาเนญฺชปฺปเตฺต อิทฺธิวิธาย จิตฺตํ อภินีหรติ อภินินฺนาเมติ๚ โส อเนกวิหิตํ อิทฺธิวิธํ ปจฺจนุโภติ เอโกปิ หุตฺวา พหุธา โหตี’’ติอาทินา (ที. นิ. ๑.๒๓๘) นเยน อิทฺธิวิธํ, ทิพฺพโสตธาตุญาณํ, เจโตปริยญาณํ, ปุเพฺพนิวาสานุสฺสติญาณํ, สตฺตานํ จุตูปปาเต ญาณนฺติ ปญฺจ โลกิกาภิญฺญา วุตฺตา๚

ตตฺถ เอโกปิ หุตฺวา พหุธา โหตีติอาทิกํ อิทฺธิวิกุพฺพนํ กาตุกาเมน อาทิกมฺมิเกน โยคินา โอทาตกสิณปริยนฺตสุ อฎฺฐสุ กสิเณสุ อฎฺฐ อฎฺฐ สมาปตฺติโย นิพฺพเตฺตตฺวา –

กสิณานุโลมโต, กสิณปฎิโลมโต, กสิณานุโลมปฎิโลมโต, ฌานานุโลมโต, ฌานปฎิโลมโต, ฌานานุโลมปฎิโลมโต, ฌานุกฺกนฺติกโต, กสิณุกฺกนฺติกโต, ฌานกสิณุกฺกนฺติกโต, องฺคสงฺกนฺติโต, อารมฺมณสงฺกนฺติโต, องฺคารมฺมณสงฺกนฺติโต, องฺคววตฺถาปนโต, อารมฺมณววตฺถาปนโตติ๚

อิเมหิ จุทฺทสหิ อากาเรหิ จิตฺตํ ปริทเมตพฺพํ๚

๓๖๖. กตมํ ปเนตฺถ กสิณานุโลมํ…เป.… กตมํ อารมฺมณววตฺถาปนนฺติ๚ อิธ ภิกฺขุ ปถวีกสิเณ ฌานํ สมาปชฺชติ, ตโต อาโปกสิเณติ เอวํ ปฎิปาฎิยา อฎฺฐสุ กสิเณสุ สตกฺขตฺตุมฺปิ สหสฺสกฺขตฺตุมฺปิ สมาปชฺชติ, อิทํ **กสิณานุโลมํ** นาม๚

โอทาตกสิณโต ปน ปฎฺฐาย ตเถว ปฎิโลมกฺกเมน สมาปชฺชนํ **กสิณปฎิโลมํ** นาม๚

ปถวีกสิณโต ปฎฺฐาย ยาว โอทาตกสิณํ, โอทาตกสิณโตปิ ปฎฺฐาย ยาว ปถวีกสิณนฺติ เอวํ อนุโลมปฎิโลมวเสน ปุนปฺปุนํ สมาปชฺชนํ **กสิณานุโลมปฎิโลมํ** นาม๚

ปฐมชฺฌานโต ปน ปฏฺฐาย ปฏิปาฏิยา ยาว เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ, ตาว ปุนปฺปุนํ สมาปชฺชนํ **ฌานานุโลมํ** นามฯ

เนวสญฺญานาสญฺญายตนโต ปฏฺฐาย ยาว ปฐมชฺฌานํ, ตาว ปุนปฺปุนํ สมาปชฺชนํ **ฌานปฏิโลมํ** นามฯ

ปฐมชฺฌานโต ปฏฺฐาย ยาว เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ, เนวสญฺญานาสญฺญายตนโต ปฏฺฐาย ยาว ปฐมชฺฌานนฺติ เอวํ อนุโลมปฏิโลมวเสน ปุนปฺปุนํ สมาปชฺชนํ **ฌานานุโลมปฏิโลมํ** นามฯ

ปถวีกสิเณ ปน ปฐมํ ฌานํ สมาปชฺชิตฺวา ตเตฺถว ตติยํ สมาปชฺชติ, ตโต ตเทว อุคฺฆาเฏตฺวา อากาสานญฺจายตนํ, ตโต อากิญฺจญฺญายตนนฺติ เอวํ กสิณํ อนุกฺกมิตฺวา ฌานเสฺสว เอกนฺตริกภาเวน อุกฺกมนํ **ฌานุกฺกนฺติกํ** นามฯ เอวํ อาโปกสิณาทิมูลิกาปิ โยชนา กาตพฺพาฯ

ปถวีกสิเณ ปฐมํ ฌานํ สมาปชฺชิตฺวา ปุน ตเทว เตโชกสิเณ, ตโต นีลกสิเณ, ตโต โลหิตกสิเณติ อิมินา นเยน ฌานํ อนุกฺกมิตฺวา กสิณเสฺสว เอกนฺตริกภาเวน อุกฺกมนํ **กสิณุกฺกนฺติกํ** นามฯ

ปถวีกสิเณ ปฐมํ ฌานํ สมาปชฺชิตฺวา ตโต เตโชกสิเณ ตติยํ, นีลกสิณํ อุคฺฆาเฏตฺวา อากาสานญฺจายตนํ, โลหิตกสิณโต อากิญฺจญฺญายตนนฺติ อิมินา นเยน ฌานสฺส เจว กสิณสฺส จ อุกฺกมนํ **ฌานกสิณุกฺกนฺติกํ** นามฯ

ปถวีกสิเณ ปน ปฐมํ ฌานํ สมาปชฺชิตฺวา ตเตฺถว อิตเรสมฺปิ สมาปชฺชนํ **องฺคสงฺกนฺติกํ** นามฯ

ปถวีกสิเณ ปฐมํ ฌานํ สมาปชฺชิตฺวา ตเทว อาโปกสิเณ…เป.… ตเทว โอทาตกสิเณติ เอวํ สพฺพกสิเณสุ เอกเสฺสว ฌานสฺส สมาปชฺชนํ **อารมฺมณสงฺกนฺติกํ** นามฯ

ปถวีกสิเณ ปฐมํ ฌานํ สมาปชฺชิตฺวา อาโปกสิเณ ทุติยํ, เตโชกสิเณ ตติยํ, วาโยกสิเณ จตุตฺถํ, นีลกสิณํ อุคฺฆาเฏตฺวา อากาสานญฺจายตนํ, ปีตกสิณโต วิญฺญาณญฺจายตนํ , โลหิตกสิณโต อากิญฺจญฺญายตนํ, โอทาตกสิณโต เนวสญฺญานาสญฺญายตนนฺติ เอวํ เอกนฺตริกวเสน องฺคานญฺจ อารมฺมณานญฺจ สงฺกมนํ **องฺคารมฺมณสงฺกนฺติกํ** นามฯ

ปฐมํ ฌานํ ปน ปญฺจงฺคิกนฺติ ววตฺถเปตฺวา ทุติยํ ติวงฺคิกํ, ตติยํ ทุวงฺคิกํ, ตถา จตุตฺถํ อากาสานญฺจายตนํ…เป.… เนวสญฺญานาสญฺญายตนนฺติ เอวํ ฌานงฺคมตฺตเสฺสว ววตฺถาปนํ **องฺคววตฺถาปนํ** นามฯ

ตถา อิทํ ปถวีกสิณนฺติ ววตฺถเปตฺวา อิทํ อาโปกสิณํ…เป.… อิทํ โอทาตกสิณนฺติ เอวํ อารมฺมณมตฺตเสฺสว ววตฺถาปนํ **อารมฺมณววตฺถาปนํ** นาม ฯ องฺคารมฺมณววตฺถาปนมฺปิ เอเก อิจฺฉนฺติฯ อฏฺฐกถาสุ ปน อนาคตตฺตา อทฺธา ตํ ภาวนามุขํ น โหติฯ

๓๖๗. อิเมหิ ปน จุทฺทสหิ อากาเรหิ จิตฺตํ อปริทเมตฺวา ปุเพฺพ อภาวิตภาวโน อาทิกมฺมิโก โยคาวจโร อิทฺธิวิกุพฺพนํ สมฺปาเทสฺสตีติ เนตํ ฐานํ วิชฺชติฯ อาทิกมฺมิกสฺส หิ กสิณปริ

กมฺมมฺปิ ภาโร, สเตสุ สหเสฺสสุ วา เอโกว สโกฺกติฯ กตกสิณปริกมฺมสฺส นิมิตฺตุปฺปาทนํ ภาโร, สเตสุ สหเสฺสสุ วา เอโกว สโกฺกติฯ อุปฺปเนฺน นิมิเตฺต ตํ วเฑฺฒตฺวา อปฺปนาธิคโม ภาโร, สเตสุ สหเสฺสสุ วา เอโกว สโกฺกติฯ อธิคตปฺปนสฺส จุทฺทสหากาเรหิ จิตฺตปริทมนํ ภาโร, สเตสุ สหเสฺสสุ วา เอโกว สโกฺกติฯ จุทฺทสหากาเรหิ ปริทมิตจิตฺตสฺสาปิ อิทฺธิวิกุพฺพนํ นาม ภาโร, สเตสุ สหเสฺสสุ วา เอโกว สโกฺกติฯ วิกุพฺพนปฺปตฺตสฺสาปิ ขิปฺปนิสนฺติภาโว นาม ภาโร, สเตสุ สหเสฺสสุ วา เอโกว ขิปฺปนิสนฺตี โหติฯ เถรมฺพตฺถเล มหาโรหณคุตฺตเตฺถรสฺส คิลานุปฏฺฐานํ อาคเตสุ ติํสมเตฺตสุ อิทฺธิมนฺตสหเสฺสสุ อุปสมฺปทาย อฏฺฐวสฺสิโก รกฺขิตเตฺถโร วิยฯ ตสฺสานุภาโว ปถวีกสิณนิเทฺทเส (วิสุทฺธิ. ๑.๗๘ อาทโย) วุโตฺตเยวฯ ตํ ปนสฺสานุภาวํ ทิสฺวา เถโร อาห ''อาวุโส, สเจ รกฺขิโต นาภวิสฺส สเพฺพ ครหปฺปตฺตา อสฺสาม 'นาคราชานํ รกฺขิตุํ นาสกฺขิํสู'ติฯ ตสฺมา อตฺตนา คเหตฺวา วิจริตพฺพํ อาวุธํ นาม มลํ โสเธตฺวาว คเหตฺวา วิจริตุํ วฏฺฏตี''ติฯ เต เถรสฺส โอวาเท ฐตฺวา ติํสสหสฺสาปิ ภิกฺขู ขิปฺปนิสนฺติโน อเหสุํฯ

ขิปฺปนิสนฺติยาปิ จ สติ ปรสฺส ปติฏฺฐาภาโว ภาโร, สเตสุ สหเสฺสสุ วา เอโกว โหติ, คิริภณฺฑวาหนปูชาย มาเรน องฺคารวเสฺส ปวตฺติเต อากาเส ปถวิํ มาเปตฺวา องฺคารวสฺสปริตฺตารโก เถโร วิยฯ

พลวปุพฺพโยคานํ ปน พุทฺธปเจฺจกพุทฺธอคฺคสาวกาทีนํ วินาปิ อิมินา วุตฺตปฺปกาเรน ภาวนานุกฺกเมน อรหตฺตปฏิลาเภเนว อิทญฺจ อิทฺธิวิกุพฺพนํ อเญฺญ จ ปฏิสมฺภิทาทิเภทา คุณา อิชฺฌนฺติฯ ตสฺมา ยถา ปิฬนฺธนวิกติํ กตฺตุกาโม สุวณฺณกาโร อคฺคิธมนาทีหิ สุวณฺณํ มุทุํ กมฺมญฺญํ กตฺวาว กโรติ, ยถา จ ภาชนวิกติํ กตฺตุกาโม กุมฺภกาโร มตฺติกํ สุปริมทฺทิตํ มุทุํ กตฺวา กโรติ, เอวเมว อาทิกมฺมิเกน อิเมหิ จุทฺทสหากาเรหิ จิตฺตํ ปริทเมตฺวา ฉนฺทสีสจิตฺตสีสวีริยสีสวีมํสาสีสสมาปชฺชนวเสน เจว อาวชฺชนาทิวสีภาววเสน จ มุทุํ กมฺมญฺญํ กตฺวา อิทฺธิวิธาย โยโค กรณีโยฯ ปุพฺพเหตุสมฺปเนฺนน ปน กสิเณสุ จตุตฺถชฺฌานมเตฺต จิณฺณวสินาปิ กาตุํ วฏฺฏติฯ ยถา ปเนตฺถ โยโค กาตโพฺพ, ตํ วิธิํ ทเสฺสโนฺต ภควา ''โส เอวํ สมาหิเต จิเตฺต''ติ อาทิมาหฯ

๓๖๘. ตตฺรายํ ปาฬินยานุสาเรเนว วินิจฺฉยกถาฯ ตตฺถ **โส**ติ โส อธิคตจตุตฺถชฺฌาโน โยคีฯ **เอว**นฺติ จตุตฺถชฺฌานกฺกมนิทสฺสนเมตํฯ อิมินา ปฐมชฺฌานาธิคมาทินา กเมน จตุตฺถชฺฌานํ ปฏิลภิตฺวาติ วุตฺตํ โหติฯ **สมาหิเต**ติ อิมินา จตุตฺถชฺฌานสมาธินา สมาหิเตฯ **จิเตฺต**ติ รูปาวจรจิเตฺตฯ **ปริสุเทฺธ**ติอาทีสุ ปน อุเปกฺขาสติปาริสุทฺธิภาเวน ปริสุเทฺธฯ ปริสุทฺธตฺตาเยว **ปริโยทาเต,** ปภสฺสเรติ วุตฺตํ โหติฯ สุขาทีนํ ปจฺจยานํ ฆาเตน วิหตราคาทิองฺคณตฺตา **อนงฺคเณ**ฯ อนงฺคณตฺตาเยว **วิคตูปกฺกิเลเส**ฯ องฺคเณน หิ ตํ จิตฺตํ อุปกฺกิลิสฺสติฯ สุภาวิตตฺตา **มุทุภูเต,** วสีภาวปฺปเตฺตติ วุตฺตํ โหติฯ วเส วตฺตมานํ หิ จิตฺตํ มุทุนฺติ วุจฺจติฯ มุทุตฺตาเยว จ **กมฺมนิเย,** กมฺมกฺขเม กมฺมโยเคฺคติ วุตฺตํ โหติฯ มุทุํ หิ จิตฺตํ กมฺมนิยํ โหติ สุทนฺตมิว สุวณฺณํ, ตญฺจ อุภยมฺปิ สุภาวิตตฺตาเยวาติฯ ยถาห ''นาหํ, ภิกฺขเว, อญฺญํ เอกธมฺมมฺปิ สมนุปสฺสามิ, ยํ เอวํ ภาวิตํ พหุลีกตํ มุทุญฺจ โหติ กมฺมนิยญฺจ, ยถยิทํ, ภิกฺขเว, จิตฺต''นฺติ (อ. นิ. ๑.๒๒)ฯ

เอเตสุ ปริสุทฺธภาวาทีสุ ฐิตตฺตา **ฐิเต**ฯ ฐิตตฺตาเยว **อาเนญฺชปฺปเตฺต,** อจเล นิริญฺชเนติ วุตฺตํ โหติฯ มุทุกมฺมญฺญภาเวน วา อตฺตโน วเส ฐิตตฺตา **ฐิเต**ฯ สทฺธาทีหิ ปริคฺคหิตตฺตา **อาเนญฺชปฺปเตฺต** ฯ สทฺธาปริคฺคหิตํ หิ จิตฺตํ อสฺสทฺธิเยน น อิญฺชติฯ วีริยปริคฺคหิตํ โกสเชฺชน น อิญฺชติฯ สติปริคฺคหิตํ ปมาเทน น อิญฺชติฯ สมาธิปริคฺคหิตํ อุทฺธเจฺจน น อิญฺชติ ฯ ปญฺญาปริคฺคหิตํ อวิชฺชาย น อิญฺชติฯ โอภาสคตํ กิเลสนฺธกาเรน น อิญฺชติฯ อิเมหิ ฉหิ ธเมฺ

มหิ ปริคฺคหิตํ อาเนญฺชปฺปตฺตํ โหติฯ เอวํ อฏฺฐงฺคสมนฺนาคตํ จิตฺตํ อภินีหารกฺขมํ โหติ อภิญฺญาสจฺฉิกรณียานํ ธมฺมานํ อภิญฺญาสจฺฉิกิริยายฯ

อปโร นโย, จตุตฺถชฺฌานสมาธินา **สมาหิเต**ฯ นีวรณทูรภาเวน **ปริสุทฺเธ**ฯ วิตกฺกาทิสมติกฺกเมน **ปริโยทาเต**ฯ ฌานปฏิลาภปจฺจยานํ อิจฺฉาวจรานํ อภาเวน **อนงฺคเณ**ฯ อภิชฺฌาทีนํ จิตฺตสฺส อุปกฺกิเลสานํ วิคเมน **วิคตูปกฺกิเลเส**ฯ อุภยมฺปิ เจตํ อนงฺคณสุตฺตวตฺถสุตฺตานุสาเรน (ม. นิ. ๑.๕๗ อาทโย) เวทิตพฺพํฯ วสิปฺปตฺติยา **มุทุภูเต**ฯ อิทฺธิปาทภาวูปคเมน **กมฺมนิเย**ฯ ภาวนาปาริปูริยา ปณีตภาวูปคเมน **ฐิเต อาเนญฺชปฺปตฺเต**ฯ ยถา อาเนญฺชปฺปตฺตํ โหติ, เอวํ ฐิเตติ อตฺโถฯ เอวมฺปิ อฏฺฐงฺคสมนฺนาคตํ จิตฺตํ อภินีหารกฺขมํ โหติ อภิญฺญาสจฺฉิกรณียานํ ธมฺมานํ อภิญฺญาสจฺฉิกิริยาย ปาทกํ ปทฏฺฐานภูตนฺติฯ

ทสอิทฺธิกถา

๓๖๙. **อิทฺธิวิธาย จิตฺตํ อภินีหรติ อภินินฺนาเมตี**ติ เอตฺถ อิชฺฌนฏฺเฐน **อิทฺธิ,** นิปฺผตฺติอตฺเถน ปฏิลาภฏฺเฐน จาติ วุตฺตํ โหติฯ ยญฺหิ นิปฺผชฺชติ ปฏิลพฺภติ จ, ตํ อิชฺฌตีติ วุจฺจติฯ ยถาห ‘‘กามํ กามยมานสฺส, ตสฺส เจตํ สมิชฺฌตี’’ติ (สุ. นิ. ๗๗๒)ฯ ตถา ‘‘เนกฺขมฺมํ อิชฺฌตีติ อิทฺธิ, ปฏิหรตีติ ปาฏิหาริยํฯ อรหตฺตมคฺโค อิชฺฌตีติ อิทฺธิ, ปฏิหรตีติ ปาฏิหาริย’’นฺติ (ปฏิ. ม. ๓.๓๒)ฯ

อปโร นโย, อิชฺฌนฏฺเฐน อิทฺธิฯ อุปายสมฺปทาเยตมธิวจนํฯ อุปายสมฺปทา หิ อิชฺฌติ อธิเปฺปตผลปฺปสวนโตฯ ยถาห – ‘‘อยํ โข จิโตฺต คหปติ สีลวา กลฺยาณธโมฺม, สเจ ปณิทหิสฺสติ ‘อนาคตมทฺธานํ ราชา อสฺสํ จกฺกวตฺตี’ติ, ตสฺส โข อยํ อิชฺฌิสฺสติ สีลวโต เจโตปณิธิ วิสุทฺธตฺตา’’ติ (สํ. นิ. ๔.๓๕๒)ฯ

อปโร นโย, เอตาย สตฺตา อิชฺฌนฺตีติ อิทฺธิฯ **อิชฺฌนฺตี**ติ อิทฺธา วุทฺธา อุกฺกํสคตา โหนฺตีติ วุตฺตํ โหติฯ สา ทสวิธาฯ ยถาห **‘‘กติ อิทฺธิโย**ติ ทส อิทฺธิโย’’ฯ ปุน จปรํ อาห ‘‘กตมา ทส อิทฺธิโย ? อธิฏฺฐานา อิทฺธิ, วิกุพฺพนา อิทฺธิ, มโนมยา อิทฺธิ, ญาณวิปฺผารา อิทฺธิ, สมาธิวิปฺผารา อิทฺธิ, อริยา อิทฺธิ, กมฺมวิปากชา อิทฺธิ, ปุญฺญวโต อิทฺธิ, วิชฺชามยา อิทฺธิ, ตตฺถ ตตฺถ สมฺมาปโยคปจฺจยา อิชฺฌนฏฺเฐน อิทฺธี’’ติ (ปฏิ. ม. ๓.๙)ฯ

๓๗๐. ตตฺถ ‘‘ปกติยา เอโก พหุกํ อาวชฺชติฯ สตํ วา สหสฺสํ วา สตสหสฺสํ วา อาวชฺชิตฺวา ญาเณน อธิฏฺฐาติ ‘พหุโก โหมี’’’ติ (ปฏิ. ม. ๓.๑๐) เอวํ วิภชิตฺวา ทสฺสิตา อิทฺธิ อธิฏฺฐานวเสน นิปฺผนฺนตฺตา **อธิฏฺฐานา อิทฺธิ** นามฯ

๓๗๑. ‘‘โส ปกติวณฺณํ วิชหิตฺวา กุมารกวณฺณํ วา ทเสฺสติ นาควณฺณํ วา…เป…. วิวิธมฺปิ เสนาพฺยูหํ ทเสฺสตี’’ติ (ปฏิ. ม. ๓.๑๓) เอวํ อาคตา อิทฺธิ ปกติวณฺณวิชหนวิการวเสน ปวตฺตตฺตา **วิกุพฺพนา อิทฺธิ** นามฯ

๓๗๒. ‘‘อิธ ภิกฺขุ อิมมฺหา กายา อญฺญํ กายํ อภินิมฺมินาติ รูปึ มโนมย’’นฺติ (ปฏิ. ม. ๓.๑๔) อิมินา นเยน อาคตา อิทฺธิ สรีรพฺภนฺตเร อญฺญเสฺสว มโนมยสฺส สรีรสฺส นิปฺผตฺติวเสน ปวตฺตตฺตา **มโนมยา อิทฺธิ** นามฯ

๓๗๓. ญาณุปฺปตฺติโต ปน ปุเพฺพ วา ปจฺฉา วา ตํขเณ วา ญาณานุภาวนิพฺพโตฺต วิเสโส **ญาณวิปฺผารา อิทฺธิ** นามฯ วุตฺตเญฺหตํ – ‘‘อนิจฺจานุปสฺสนาย นิจฺจสญฺญาย ปหาน

โฎฺฐ อิชฺฌตีติ ญาณวิปฺผารา อิทฺธิ…เป…. อรหตฺตมคฺเคน สพฺพกิเลสานํ ปหานโฎฺฐ อิชฺฌตีติ ญาณวิปฺผารา อิทฺธิฯ อายสฺมโต พากุลสฺส ญาณวิปฺผารา อิทฺธิฯ อายสฺมโต สํกิจฺจสฺส ญาณวิปฺผารา อิทฺธิฯ อายสฺมโต ภูตปาลสฺส ญาณวิปฺผารา อิทฺธี’’ติ (ปฏิ. ม. ๓.๑๕)ฯ

ตตฺถ **อายสฺมา พากุโล** ทหโรว มงฺคลทิวเส นทิยา นฺหาปิยมาโน ธาติยา ปมาเทน โสเต ปติโตฯ ตเมนํ มจฺโฉ คิลิตฺวา พาราณสีติตฺถํ อคมาสิฯ ตตฺร ตํ มจฺฉพนฺโธ คเหตฺวา เสฏฺฐิภริยาย วิกฺกิณิฯ สา มเจฺฉ สิเนหํ อุปฺปาเทตฺวา อหเมว นํ ปจิสฺสามีติ ผาเลนฺตี มจฺฉกุจฺฉิยํ สุวณฺณพิมฺพํ วิย ทารกํ ทิสฺวา ปุตฺโต เม ลทฺโธติ โสมนสฺสชาตา อโหสิฯ อิติ มจฺฉกุจฺฉิยํ อโรคภาโว อายสฺมโต พากุลสฺส ปจฺฉิมภวิกสฺส เตน อตฺตภาเวน ปฏิลภิตพฺพอรหตฺตมคฺคญาณานุภาเวน นิพฺพตฺตตฺตา ญาณวิปฺผารา อิทฺธิ นามฯ วตฺถุ ปน วิตฺถาเรน กเถตพฺพํฯ

สํกิจฺจเตฺถรสฺส ปน คพฺภคตเสฺสว มาตา กาลมกาสิฯ ตสฺสา จิตกํ อาโรเปตฺวา สูเลหิ วิชฺฌิตฺวา ฌาปิยมานาย ทารโก สูลโกฏิยา อกฺขิกูเฏ ปหารํ ลภิตฺวา สทฺทํ อกาสิฯ ตโต ทารโก ชีวตีติ โอตาเรตฺวา กุจฺฉิํ ผาเลตฺวา ทารกํ อยฺยิกาย อทํสุฯ โส ตาย ปฏิชคฺคิโต วุทฺธิมนฺวาย ปพฺพชิตฺวา สห ปฏิสมฺภิทาหิ อรหตฺตํ ปาปุณิฯ อิติ วุตฺตนเยเนว ทารุจิตกาย อโรคภาโว อายสฺมโต สํกิจฺจสฺส ญาณวิปฺผารา อิทฺธิ นามฯ

ภูตปาลทารกสฺส ปน ปิตา ราชคเห ทลิทฺทมนุโสฺสฯ โส ทารูนํ อตฺถาย สกเฏน อฏวิํ คนฺตฺวา ทารุภารํ กตฺวา สายํ นครทฺวารสมีปํ ปตฺโตฯ อถสฺส โคณา ยุคํ โอสฺสชฺชิตฺวา นครํ ปวิสิํสุฯ โส สกฏมูเล ปุตฺตกํ นิสีทาเปตฺวา โคณานํ อนุปทํ คจฺฉนฺโต นครเมว ปาวิสิฯ ตสฺส อนิกฺขนฺตเสฺสว ทฺวารํ ปิหิตํฯ ทารกสฺส วาฬยกฺขานุจริเตปิ พหินคเร ติยามรตฺติํ อโรคภาโว วุตฺตนเยเนว ญาณวิปฺผารา อิทฺธิ นามฯ วตฺถุ ปน วิตฺถาเรตพฺพํฯ

๓๗๔. สมาธิโต ปุเพฺพ วา ปจฺฉา วา ตํขเณ วา สมถานุภาวนิพฺพโตฺต วิเสโส **สมาธิวิปฺผารา อิทฺธิ**ฯ วุตฺตเญฺหตํ ‘‘ปฐมชฺฌาเนน นีวรณานํ ปหานโฎฺฐ อิชฺฌตีติ สมาธิวิปฺผารา อิทฺธิ…เป…. เนวสญฺญานาสญฺญายตนสมาปตฺติยา อากิญฺจญฺญายตนสญฺญาย ปหานโฎฺฐ อิชฺฌตีติ สมาธิวิปฺผารา อิทฺธิฯ อายสฺมโต สาริปุตฺตสฺส สมาธิวิปฺผารา อิทฺธิ, อายสฺมโต สญฺชีวสฺส, อายสฺมโต ขาณุโกณฺฑญฺญสฺส, อุตฺตราย อุปาสิกาย, สามาวติยา อุปาสิกาย สมาธิวิปฺผารา อิทฺธี’’ติ (ปฏิ. ม. ๓.๑๖)ฯ

ตตฺถ ยทา **อายสฺมโต สาริปุตฺตสฺส** มหาโมคฺคลฺลานเตฺถเรน สทฺธิํ กโปตกนฺทรายํ วิหรโต ชุณฺหาย รตฺติยา นโวโรปิเตหิ เกเสหิ อโชฺฌกาเส นิสินฺนสฺส เอโก ทุฏฺฐยโกฺข สหายเกน ยเกฺขน วาริยมาโนปิ สีเส ปหารมทาสิฯ ยสฺส เมฆสฺส วิย คชฺชโต สโทฺท อโหสิฯ ตทา เถโร ตสฺส ปหรณสมเย สมาปตฺติํ อเปฺปสิฯ อถสฺส เตน ปหาเรน น โกจิ อาพาโธ อโหสิ ฯ อยํ ตสฺสายสฺมโต สมาธิวิปฺผารา อิทฺธิฯ วตฺถุ ปน อุทาเน (อุทา. ๓๔) อาคตเมวฯ

สญฺชีวเตฺถรํ ปน นิโรธสมาปนฺนํ กาลกโตติ สลฺลเกฺขตฺวา โคปาลกาทโย ติณกฏฺฐโคมยานิ สงฺกเฑฺฒตฺวา อคฺคิํ อทํสุฯ เถรสฺส จีวเร อํสุมตฺตมฺปิ นชฺฌายิตฺถฯ อยมสฺส อนุปุพฺพสมาปตฺติวเสน ปวตฺตสมถานุภาวนิพฺพตฺตตฺตา สมาธิวิปฺผารา อิทฺธิฯ วตฺถุ ปน สุเตฺต (ม. นิ. ๑.๕๐๗) อาคตเมวฯ

ขาณุโกณฺฑญฺญเตฺถโร ปน ปกติยาว สมาปตฺติพหุโลฯ โส อญฺญตรสฺมึ อรเญฺญ รตฺตึ สมาปตฺตึ อเปฺปตฺวา นิสีทิฯ ปญฺจสตา โจรา ภณฺฑกํ เถเนตฺวา คจฺฉนฺตา ‘‘อิทานิ อมฺหากํ อนุปถํ อาคจฺฉนฺตา นตฺถี’’ติ วิสฺสมิตุกามา ภณฺฑกํ โอโรปยมานา ‘‘ขาณุโก อย’’นฺติ มญฺญมานา เถรเสฺสว อุปริ สพฺพภณฺฑกานิ ฐเปสุํฯ เตสํ วิสฺสมิตฺวา คจฺฉนฺตานํ ปฐมํ ฐปิตภณฺฑกสฺส คหณกาเล กาลปริเจฺฉทวเสน เถโร วุฏฺฐาสิฯ เต เถรสฺส จลนาการํ ทิสฺวา ภีตา วิรวิํสุฯ เถโร ‘‘มา ภายิตฺถ อุปาสกา, ภิกฺขุ อห’’นฺติ อาหฯ เต อาคนฺตฺวา วนฺทิตฺวา เถรคเตน ปสาเทน ปพฺพชิตฺวา สห ปฏิสมฺภิทาหิ อรหตฺตํ ปาปุณิํสุ (ธ. ป. อฏฺฐ. ๑.๑)ฯ อยเมตฺถ ปญฺจหิ ภณฺฑกสเตหิ อโชฺฌตฺถฏสฺส เถรสฺส อาพาธาภาโว สมาธิวิปฺผารา อิทฺธิฯ

อุตฺตรา ปน อุปาสิกา ปุณฺณเสฏฺฐิสฺส ธีตาฯ ตสฺสา สิริมา นาม คณิกา อิสฺสาปกตา ตตฺตเตลกฏาหํ สีเส อาสิญฺจิฯ อุตฺตรา ตํขณเญฺญว เมตฺตํ สมาปชฺชิฯ เตลํ โปกฺขรปตฺตโต อุทกพินฺทุ วิย วิวฏฺฏมานํ อคมาสิฯ อยมสฺสา สมาธิวิปฺผารา อิทฺธิฯ วตฺถุ ปน วิตฺถาเรตพฺพํฯ

สามาวตี นาม อุเทนสฺส รโญฺญ อคฺคมเหสีฯ มาคณฺฑิยพฺราหฺมโณ อตฺตโน ธีตาย อคฺคมเหสิฏฺฐานํ ปตฺถยมาโน ตสฺสา วีณาย อาสีวิสํ ปกฺขิปาเปตฺวา ราชานํ อาห ‘‘มหาราช, สามาวตี ตํ มาเรตุกามา วีณาย อาสีวิสํ คเหตฺวา ปริหรตี’’ติฯ ราชา ตํ ทิสฺวา กุปิโต สามาวติํ วธิสฺสามีติ ธนุํ อาโรเปตฺวา วิสปีตํ ขุรปฺปํ สนฺนยฺหิฯ สามาวตี สปริวารา ราชานํ เมตฺตาย ผริฯ ราชา เนว สรํ ขิปิตุํ น โอโรเปตุํ สโกฺกโนฺต เวธมาโน อฏฺฐาสิฯ ตโต นํ เทวี อาห ‘‘กิํ, มหาราช, กิลมสี’’ติ? ‘‘อาม กิลมามี’’ติฯ ‘‘เตน หิ ธนุํ โอโรเปหี’’ติฯ สโร รโญฺญ ปาทมูเลเยว ปติฯ ตโต นํ เทวี ‘‘มหาราช, อปฺปทุฏฺฐสฺส นปฺปทุสฺสิตพฺพ’’นฺติ โอวทิฯ อิติ รโญฺญ สรํ มุญฺจิตุํ อวิสหนภาโว สามาวติยา อุปาสิกาย สมาธิวิปฺผารา อิทฺธีติฯ

๓๗๕. ปฏิกฺกูลาทีสุ อปฺปฏิกฺกูลสญฺญิวิหาราทิกา ปน **อริยา อิทฺธิ** นามฯ ยถาห – ‘‘กตมา อริยา อิทฺธิ? อิธ – ภิกฺขุ สเจ อากงฺขติ ‘ปฏิกฺกูเล อปฺปฏิกฺกูลสญฺญี วิหเรยฺย’นฺติ, อปฺปฏิกฺกูลสญฺญี ตตฺถ วิหรติ…เป.… อุเปกฺขโก ตตฺถ วิหรติ สโต สมฺปชาโน’’ติ (ปฏิ. ม. ๓.๑๗)ฯ อยญฺหิ เจโตวสิปฺปตฺตานํ อริยานํเยว สมฺภวโต **อริยา อิทฺธี**ติ วุจฺจติฯ

เอตาย หิ สมนฺนาคโต ขีณาสโว ภิกฺขุ ปฏิกฺกูเล อนิเฏฺฐ วตฺถุสฺมิํ เมตฺตาผรณํ วา ธาตุมนสิการํ วา กโรโนฺต อปฺปฏิกฺกูลสญฺญี วิหรติฯ อปฺปฏิกฺกูเล อิเฏฺฐ วตฺถุสฺมิํ อสุภผรณํ วา อนิจฺจนฺติ มนสิการํ วา กโรโนฺต ปฏิกฺกูลสญฺญี วิหรติฯ ตถา ปฏิกฺกูลาปฏิกฺกูเลสุ ตเทว เมตฺตาผรณํ วา ธาตุมนสิการํ วา กโรโนฺต อปฺปฏิกฺกูลสญฺญี วิหรติฯ อปฺปฏิกฺกูลปฏิกฺกูเลสุ จ ตเทว อสุภผรณํ วา อนิจฺจนฺติ มนสิการํ วา กโรโนฺต ปฏิกฺกูลสญฺญี วิหรติฯ จกฺขุนา รูปํ ทิสฺวา เนว สุมโน โหตีติอาทินา นเยน วุตฺตํ ปน ฉฬงฺคุเปกฺขํ ปวตฺตยมาโน ปฏิกฺกูเล จ อปฺปฏิกฺกูเล จ ตทุภยํ อภินิวชฺชิตฺวา อุเปกฺขโก วิหรติ สโต สมฺปชาโนฯ ปฏิสมฺภิทายญฺหิ ‘‘กถํ ปฏิกฺกูเล อปฺปฏิกฺกูลสญฺญี วิหรติ? อนิฏฺฐสฺมิํ วตฺถุสฺมิํ เมตฺตาย วา ผรติ ธาตุโส วา อุปสํหรตี’’ติอาทินา (ปฏิ. ม. ๓.๑๗) นเยน อยเมว อโตฺถ วิภโตฺตฯ อยํ เจโตวสิปฺปตฺตานํ อริยานํเยว สมฺภวโต อริยา อิทฺธีติ วุจฺจติฯ

๓๗๖. ปกฺขิอาทีนํ ปน เวหาสคมนาทิกา **กมฺมวิปากชา อิทฺธิ** นามฯ ยถาห – ‘‘กตมา กมฺมวิปากชา อิทฺธิ? สเพฺพสํ ปกฺขีนํ สเพฺพสํ เทวานํ เอกจฺจานํ มนุสฺสานํ เอกจฺจานญฺจ วินิปาติกานํ อยํ กมฺมวิปากชา อิทฺธี’’ติ (ปฏิ. ม. ๓.๑๘)ฯ เอตฺถ หิ สเพฺพสํ ปกฺขีนํ ฌานํ วา วิปสฺสนํ วา วินาเยว อากาเสน คมนํฯ ตถา สเพฺพสํ เทวานํ ปฐมกปฺปิกานญฺจ เอกจฺจานํ มนุสฺ

สานํฯ ตถา ปิยงฺกรมาตา (สํ. นิ. ๑.๒๔๐) ยกฺขินี อุตฺตรมาตา ผุสฺสมิตฺตา ธมฺมคุตฺตาติ เอวมาทีนํ เอกจฺจานํ วินิปาติกานํ อากาเสน คมนํ กมฺมวิปากชา อิทฺธีติฯ

๓๗๗. จกฺกวตฺติอาทีนํ เวหาสคมนาทิกา ปน **ปุญฺญวโต อิทฺธิ** นามฯ ยถาห ''กตมา ปุญฺญวโต อิทฺธิ? ราชา จกฺกวตฺตี เวหาสํ คจฺฉติ สทฺธึ จตุรงฺคินิยา เสนาย อนฺตมโส อสฺสพนฺธโคพนฺธปุริเส อุปาทายฯ โชติกสฺส คหปติสฺส ปุญฺญวโต อิทฺธิฯ ชฏิลกสฺส คหปติสฺส ปุญฺญวโต อิทฺธิฯ โฆสิตสฺส คหปติสฺส ปุญฺญวโต อิทฺธิฯ เมณฺฑกสฺส คหปติสฺส ปุญฺญวโต อิทฺธิฯ ปญฺจนฺนํ มหาปุญฺญานํ ปุญฺญวโต อิทฺธี''ติฯ สงฺเขปโต ปน ปริปากํ คเต ปุญฺญสมฺภาเร อิชฺฌนกวิเสโส ปุญฺญวโต อิทฺธิฯ

เอตฺถ จ **โชติกสฺส** คหปติสฺส ปถวึ ภินฺทิตฺวา มณิปาสาโท อุฏฺฐหิฯ จตุสฏฺฐิ จ กปฺปรุกฺขาติ อยมสฺส ปุญฺญวโต อิทฺธิฯ **ชฏิลกสฺส** อสีติหตฺโถ สุวณฺณปพฺพโต นิพฺพตฺติฯ **โฆสิตสฺส** สตฺตสุ ฐาเนสุ มารณตฺถาย อุปกฺกเม กเตปิ อโรคภาโว ปุญฺญวโต อิทฺธิฯ **เมณฺฑกสฺส** เอกกรีสมตฺเต ปเทเส สตฺตรตนมยานํ เมณฺฑกานํ ปาตุภาโว ปุญฺญวโต อิทฺธิฯ ปญฺจ มหาปุญฺญา นาม เมณฺฑกเสฏฺฐิ, ตสฺส ภริยา จนฺทปทุมสิรี, ปุตฺโต ธนญฺจยเสฏฺฐิ, สุณิสา สุมนเทวี, ทาโส ปุณฺโณ นามาติฯ เตสุ เสฏฺฐิสฺส สีสํ นฺหาตสฺส อากาสํ อุโลฺลกนกาเล อฑฺฒเตฬสโกฏฺฐสหสฺสานิ อากาสโต รตฺตสาลีนํ ปูเรนฺติฯ ภริยาย นาฬิโกทนมตฺตมฺปิ คเหตฺวา สกลชมฺพุทีปวาสิเก ปริวิสมานาย ภตฺตํ น ขียติฯ ปุตฺตสฺส สหสฺสตฺถวิกํ คเหตฺวา สกลชมฺพุทีปวาสิกานมฺปิ เทนฺตสฺส กหาปณา น ขียนฺติฯ สุณิสาย เอกํ วีหิตุมฺพํ คเหตฺวา สกลชมฺพุทีปวาสิกานมฺปิ ภาชยมานาย ธญฺญํ น ขียติฯ ทาสสฺส เอเกน นงฺคเลน กสโต อิโต สตฺต อิโต สตฺตาติ จุทฺทส มคฺคา โหนฺติฯ อยํ เนสํ ปุญฺญวโต อิทฺธิฯ

๓๗๘. วิชฺชาธราทีนํ เวหาสคมนาทิกา ปน **วิชฺชามยา อิทฺธิ**ฯ ยถาห ''กตมา วิชฺชามยา อิทฺธิ? วิชฺชาธรา วิชฺชํ ปริชปิตฺวา เวหาสํ คจฺฉนฺติฯ อากาเส อนฺตลิกฺเข หตฺถิมฺปิ ทเสฺสนฺติ…เป.… วิวิธมฺปิ เสนาพฺยูหํ ทเสฺสนฺตี''ติ (ปฏิ. ม. ๓.๑๘)ฯ

๓๗๙. เตน เตน ปน สมฺมาปโยเคน ตสฺส ตสฺส กมฺมสฺส อิชฺฌนํ **ตตฺถ ตตฺถ สมฺมาปโยคปจฺจยา อิชฺฌนฏฺเฐน อิทฺธิ**ฯ ยถาห – ''เนกฺขมฺเมน กามจฺฉนฺทสฺส ปหานฏฺโฐ อิชฺฌตีติ ตตฺถ ตตฺถ สมฺมาปโยคปจฺจยา อิชฺฌนฏฺเฐน อิทฺธิ…เป.… อรหตฺตมคฺเคน สพฺพกิเลสานํ ปหานฏฺโฐ อิชฺฌตีติ ตตฺถ ตตฺถ สมฺมาปโยคปจฺจยา อิชฺฌนฏฺเฐน อิทฺธี''ติ (ปฏิ. ม. ๓.๑๘)ฯ เอตฺถ จ ปฏิปตฺติสงฺขาตเสฺสว สมฺมาปโยคสฺส ทีปนวเสน ปุริมปาฬิสทิสาว ปาฬิ อาคตาฯ อฏฺฐกถายํ ปน สกฏพฺยูหาทิกรณวเสน ยํกิญฺจิ สิปฺปกมฺมํ ยํกิญฺจิ เวชฺชกมฺมํ ติณฺณํ เพทานํ อุคฺคหณํ ติณฺณํ ปิฏกานํ อุคฺคหณํ อนฺตมโส กสนวปนาทีนิ อุปาทาย ตํ ตํ กมฺมํ กตฺวา นิพฺพตฺตวิเสโส ตตฺถ ตตฺถ สมฺมาปโยคปจฺจยา อิชฺฌนฏฺเฐน อิทฺธีติ อาคตาฯ (๑๐)

อิติ อิมาสุ ทสสุ อิทฺธีสุ อิทฺธิวิธายาติ อิมสฺมึ ปเท อธิฏฺฐานา อิทฺธิเยว อาคตาฯ อิมสฺมึ ปนตฺเถ วิกุพฺพนามโนมยาอิทฺธิโยปิ อิจฺฉิตพฺพา เอวฯ

๓๘๐. **อิทฺธิวิธายา**ติ อิทฺธิโกฏฺฐาสาย, อิทฺธิวิกปฺปาย วาฯ **จิตฺตํ อภินีหรติ อภินินฺนาเมตี**ติ โส ภิกฺขุ วุตฺตปฺปการวเสน ตสฺมึ จิเตฺต อภิญฺญาปาทเก ชาเต อิทฺธิวิธาธิคมตฺถาย ปริกมฺมจิตฺตํ อภินีหรติ กสิณารมฺมณโต อปเนตฺวา อิทฺธิวิธาภิมุขํ เปเสติฯ **อภินินฺนาเมตี**ติ อธิคนฺตพฺพอิทฺธิโปณํ อิทฺธิปพฺภารํ กโรติฯ **โส**ติ โส เอวํ กตจิตฺตาภินีหาโร ภิกฺขุฯ **อเนกวิหิตนฺ**ติ อเนกวิธํ นานปฺปการกํฯ **อิทฺธิวิธนฺ**ติ อิทฺธิโกฏฺฐาสํฯ **ปจฺจนุโภตี**ติ ปจฺจนุภวติ, ผุสติ

สจฺฉิกโรติ ปาปุณาตีติ อโตฺถฯ อิทานิสฺส อเนกวิหิตภาวํ ทเสฺสโนฺต ‘‘เอโกปิ หุตฺวา’’ติอาทิมาหฯ ตตฺถ **เอโกปิ หุตฺวา**ติ อิทฺธิกรณโต ปุเพฺพ ปกติยา เอโกปิ หุตฺวาฯ **พหุธา โหตี**ติ พหูนํ สนฺติเก จงฺกมิตุกาโม วา สชฺฌายํ วา กตฺตุกาโม ปญฺหํ วา ปุจฺฉิตุกาโม หุตฺวา สตมฺปิ สหสฺสมฺปิ โหติฯ กถํ ปนายเมวํ โหติ? อิทฺธิยา จตโสฺส ภูมิโย จตฺตาโร ปาทา อฏฺฐ ปทานิ โสฬส จ มูลานิ สมฺปาเทตฺวา ญาเณน อธิฏฺฐหโนฺตฯ

๓๘๑. ตตฺถ **จตโสฺส ภูมิโย**ติ จตฺตาริ ฌานานิ เวทิตพฺพานิฯ วุตฺตเญฺหตํ ธมฺมเสนาปตินา ‘‘อิทฺธิยา กตมา จตโสฺส ภูมิโย? วิเวกชภูมิ ปฐมํ ฌานํ, ปีติสุขภูมิ ทุติยํ ฌานํ, อุเปกฺขาสุขภูมิ ตติยํ ฌานํ, อทุกฺขมสุขภูมิ จตุตฺถํ ฌานํฯ อิทฺธิยา อิมา จตโสฺส ภูมิโย อิทฺธิลาภาย อิทฺธิปฏิลาภาย อิทฺธิวิกุพฺพนตาย อิทฺธิวิสวิตาย อิทฺธิวสิตาย อิทฺธิเวสารชฺชาย สํวตฺตนฺตี’’ติ (ปฏิ. ม. ๓.๙)ฯ เอตฺถ จ ปุริมานิ ตีณิ ฌานานิ ยสฺมา ปีติผรเณน จ สุขผรเณน จ สุขสญฺญญฺจ ลหุสญฺญญฺจ โอกฺกมิตฺวา ลหุมุทุกมฺมญฺญกาโย อิทฺธึ ปาปุณาติ, ตสฺมา อิมินา ปริยาเยน อิทฺธิลาภาย สํวตฺตนโต สมฺภารภูมิโยติ เวทิตพฺพานิฯ จตุตฺถชฺฌานํ ปน อิทฺธิลาภาย ปกติภูมิเยวฯ

๓๘๒. **จตฺตาโร ปาทา**ติ จตฺตาโร อิทฺธิปาทา เวทิตพฺพาฯ วุตฺตเญฺหตํ ‘‘อิทฺธิยา กตเม จตฺตาโร ปาทา? อิธ ภิกฺขุ ฉนฺทสมาธิปธานสงฺขารสมนฺนาคตํ อิทฺธิปาทํ ภาเวติฯ วีริย… จิตฺต… วีมํสาสมาธิปธานสงฺขารสมนฺนาคตํ อิทฺธิปาทํ ภาเวติฯ อิทฺธิยา อิเม จตฺตาโร ปาทา อิทฺธิลาภาย…เป.… อิทฺธิเวสารชฺชาย สํวตฺตนฺตี’’ติ (ปฏิ. ม. ๓.๙)ฯ เอตฺถ จ ฉนฺทเหตุโก ฉนฺทาธิโก วา สมาธิ **ฉนฺทสมาธิ**ฯ กตฺตุกมฺยตาฉนฺทํ อธิปตึ กริตฺวา ปฏิลทฺธสมาธิเสฺสตํ อธิวจนํฯ ปธานภูตา สงฺขารา **ปธานสงฺขารา**ฯ จตุกิจฺจสาธกสฺส สมฺมปฺปธานวีริยเสฺสตํ อธิวจนํฯ **สมนฺนาคต**นฺติ ฉนฺทสมาธินา จ ปธานสงฺขาเรหิ จ อุเปตํฯ **อิทฺธิปาท**นฺติ นิปฺผตฺติปริยาเยน วา อิชฺฌนเฏฺฐน, อิชฺฌนฺติ เอตาย สตฺตา อิทฺธา วุทฺธา อุกฺกํสคตา โหนฺตีติ อิมินา วา ปริยาเยน อิทฺธีติ สงฺขํ คตานํ อภิญฺญาจิตฺตสมฺปยุตฺตานํ ฉนฺทสมาธิปธานสงฺขารานํ อธิฏฺฐานเฏฺฐน ปาทภูตํ เสสจิตฺตเจตสิกราสินฺติ อโตฺถฯ วุตฺตเญฺหตํ ‘‘อิทฺธิปาโทติ ตถาภูตสฺส เวทนากฺขโนฺธ…เป.… วิญฺญาณกฺขโนฺธ’’ติ (วิภ. ๔๓๔)ฯ

อถ วา ปชฺชเต อเนนาติ ปาโทฯ ปาปุณียตีติ อโตฺถฯ อิทฺธิยา ปาโท อิทฺธิปาโทฯ ฉนฺทาทีนเมตํ อธิวจนํฯ ยถาห – ‘‘ฉนฺทเญฺจ, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ นิสฺสาย ลภติ สมาธึ, ลภติ จิตฺตเสฺสกคฺคตํ, อยํ วุจฺจติ ฉนฺทสมาธิฯ โส อนุปฺปนฺนานํ ปาปกานํ…เป.… ปทหติ, อิเม วุจฺจนฺติ ปธานสงฺขาราฯ อิติ อยญฺจ ฉโนฺท อยญฺจ ฉนฺทสมาธิ อิเม จ ปธานสงฺขารา, อยํ วุจฺจติ, ภิกฺขเว, ฉนฺทสมาธิปธานสงฺขารสมนฺนาคโต อิทฺธิปาโท’’ติ (สํ. นิ. ๕.๘๒๕)ฯ เอวํ เสสิทฺธิปาเทสุปิ อโตฺถ เวทิตโพฺพฯ

๓๘๓. **อฏฺฐ ปทานี**ติ ฉนฺทาทีนิ อฏฺฐ เวทิตพฺพานิฯ วุตฺตเญฺหตํ ‘‘อิทฺธิยา กตมานิ อฏฺฐ ปทานิ? ฉนฺทเญฺจ ภิกฺขุ นิสฺสาย ลภติ สมาธึ, ลภติ จิตฺตเสฺสกคฺคตํฯ ฉโนฺท น สมาธิ, สมาธิ น ฉโนฺทฯ อโญฺญ ฉโนฺท, อโญฺญ สมาธิฯ วีริยเญฺจ ภิกฺขุ… จิตฺตเญฺจ ภิกฺขุ… วีมํสเญฺจ ภิกฺขุ นิสฺสาย ลภติ สมาธึ, ลภติ จิตฺตเสฺสกคฺคตํฯ วีมํสา น สมาธิ, สมาธิ น วีมํสาฯ อญฺญา วีมํสา, อโญฺญ สมาธิฯ อิทฺธิยา อิมานิ อฏฺฐ ปทานิ อิทฺธิลาภาย…เป.… อิทฺธิเวสารชฺชาย สํวตฺตนฺตี’’ติ (ปฏิ. ม. ๓.๙)ฯ เอตฺถ หิ อิทฺธิมุปฺปาเทตุกามตาฉโนฺท สมาธินา เอกโต นิยุโตฺตว อิทฺธิลาภาย สํวตฺตติ; ตถา วีริยาทโยฯ ตสฺมา อิมานิ อฏฺฐ ปทานิ วุตฺตานีติ เวทิตพฺพานิฯ

๓๘๔. **โสฬส มูลานี**ติ โสฬสหิ อากาเรหิ อาเนญฺชตา จิตฺตสฺส เวทิตพฺพาฯ วุตฺตเญฺหตํ – ‘‘อิทฺธิยา กติ มูลานิ? โสฬส มูลานิ – อโนนตํ จิตฺตํ โกสเชฺช น อิญฺชตีติ อาเนญฺชํ, อนุนฺนตํ จิตฺตํ อุทฺธเจฺจ น อิญฺชตีติ อาเนญฺชํ, อนภินตํ จิตฺตํ ราเค น อิญฺชตีติ อาเนญฺชํ, อนปนตํ จิตฺตํ พฺยาปาเท น อิญฺชตีติ อาเนญฺชํ, อนิสฺสิตํ จิตฺตํ ทิฏฺฐิยา น อิญฺชตีติ อาเนญฺชํ, อปฺปฏิพทฺธํ จิตฺตํ ฉนฺทราเค น อิญฺชตีติ อาเนญฺชํ, วิปฺปมุตฺตํ จิตฺตํ กามราเค น อิญฺชตีติ อาเนญฺชํ, วิสํยุตฺตํ จิตฺตํ กิเลเส น อิญฺชตีติ อาเนญฺชํ, วิมริยาทิกตํ จิตฺตํ กิเลสมริยาเท น อิญฺชตีติ อาเนญฺชํ, เอกตฺตคตํ จิตฺตํ นานตฺตกิเลเส น อิญฺชตีติ อาเนญฺชํ, สทฺธาย ปริคฺคหิตํ จิตฺตํ อสฺสทฺธิเย น อิญฺชตีติ อาเนญฺชํ, วีริเยน ปริคฺคหิตํ จิตฺตํ โกสเชฺช น อิญฺชตีติ อาเนญฺชํ, สติยา ปริคฺคหิตํ จิตฺตํ ปมาเท น อิญฺชตีติ อาเนญฺชํ, สมาธินา ปริคฺคหิตํ จิตฺตํ อุทฺธเจฺจ น อิญฺชตีติ อาเนญฺชํ, ปญฺญาย ปริคฺคหิตํ จิตฺตํ อวิชฺชาย น อิญฺชตีติ อาเนญฺชํ, โอภาสคตํ จิตฺตํ อวิชฺชนฺธกาเร น อิญฺชตีติ อาเนญฺชํฯ อิทฺธิยา อิมานิ โสฬส มูลานิ อิทฺธิลาภาย…เป.… อิทฺธิเวสารชฺชาย สํวตฺตนฺตี’’ติ (ปฏิ. ม. ๓.๙)ฯ

กามญฺจ เอส อโตฺถ เอวํ สมาหิเต จิเตฺตติอาทินาปิ สิโทฺธเยว, ปฐมชฺฌานาทีนํ ปน อิทฺธิยา ภูมิปาทปทมูลภาวทสฺสนตฺถํ ปุน วุโตฺตฯ ปุริโม จ สุเตฺตสุ อาคตนโยฯ อยํ ปฏิสมฺภิทายํฯ อิติ อุภยตฺถ อสโมฺมหตฺถมฺปิ ปุน วุโตฺตฯ

๓๘๕. **ญาเณน อธิฏฺฐหโนฺต**ติ สฺวายเมเต อิทฺธิยา ภูมิปาทปทภูเต ธเมฺม สมฺปาเทตฺวา อภิญฺญาปาทกํ ฌานํ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย สเจ สตํ อิจฺฉติ ‘‘สตํ โหมิ สตํ โหมี’’ติ ปริกมฺมํ กตฺวา ปุน อภิญฺญาปาทกํ ฌานํ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย อธิฏฺฐาติ, อธิฏฺฐานจิเตฺตน สเหว สตํ โหติฯ สหสฺสาทีสุปิ เอเสว นโยฯ สเจ เอวํ น อิชฺฌติ ปุน ปริกมฺมํ กตฺวา ทุติยมฺปิ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย อธิฏฺฐาตพฺพํฯ สํยุตฺตฏฺฐกถายํ หิ เอกวารํ เทฺววารํ สมาปชฺชิตุํ วฏฺฏตีติ วุตฺตํฯ ตตฺถ ปาทกชฺฌานจิตฺตํ นิมิตฺตารมฺมณํฯ ปริกมฺมจิตฺตานิ สตารมฺมณานิ วา สหสฺสารมฺมณานิ วา, ตานิ จ โข วณฺณวเสน, โน ปณฺณตฺติวเสนฯ อธิฏฺฐานจิตฺตมฺปิ ตเถว สตารมฺมณํ วา สหสฺสารมฺมณํ วาฯ ตํ ปุเพฺพ วุตฺตํ อปฺปนาจิตฺตมิว โคตฺรภุอนนฺตรํ เอกเมว อุปฺปชฺชติ รูปาวจรจตุตฺถชฺฌานิกํฯ

๓๘๖. ยมฺปิ ปฏิสมฺภิทายํ วุตฺตํ ‘‘ปกติยา เอโก พหุกํ อาวชฺชติ สตํ วา สหสฺสํ วา สตสหสฺสํ วา, อาวชฺชิตฺวา ญาเณน อธิฏฺฐาติ ‘พหุโก โหมี’ติ, พหุโก โหติ, ยถา **อายสฺมา จูฬปนฺถโก**’’ติ (ปฏิ. ม. ๓.๑๐)ฯ ตตฺราปิ **อาวชฺชตี**ติ ปริกมฺมวเสเนว วุตฺตํฯ **อาวชฺชิตฺวา ญาเณน อธิฏฺฐาตี**ติ อภิญฺญาญาณวเสน วุตฺตํฯ ตสฺมา พหุกํ อาวชฺชติ, ตโต เตสมฺปิ ปริกมฺมจิตฺตานํ อวสาเน สมาปชฺชติ, สมาปตฺติโต วุฏฺฐหิตฺวา ปุน พหุโก โหมีติ อาวชฺชิตฺวา ตโต ปรํ ปวตฺตานํ ติณฺณํ จตุนฺนํ วา ปุพฺพภาคจิตฺตานํ อนนฺตรา อุปฺปเนฺนน สนฺนิฏฺฐาปนวเสน อธิฏฺฐานนฺติ ลทฺธนาเมน เอเกเนว อภิญฺญาญาเณน อธิฏฺฐาตีติ เอวเมตฺถ อโตฺถ ทฏฺฐโพฺพฯ

ยํ ปน วุตฺตํ ‘‘ยถา **อายสฺมา จูฬปนฺถโก**’’ติ, ตํ พหุธาภาวสฺส กายสกฺขิทสฺสนตฺถํ วุตฺตํฯ ตํ ปน วตฺถุนา ทีเปตพฺพํฯ เต กิร เทฺวภาตโร ปเนฺถ ชาตตฺตา ปนฺถกาติ นามํ ลภิํสุฯ เตสํ เชโฏฺฐ มหาปนฺถโก, โส ปพฺพชิตฺวา สห ปฏิสมฺภิทาหิ อรหตฺตํ ปาปุณิฯ อรหา หุตฺวา จูฬปนฺถกํ ปพฺพาเชตฺวา –

> ปทุมํ ยถา โกกนทํ สุคนฺธํ, ปาโต สิยา ผุลฺลมวีตคนฺธํ;
> องฺคีรสํ ปสฺส วิโรจมานํ, ตปนฺตมาทิจฺจมิวนฺตลิเกฺขติฯ (อ. นิ. ๕.๑๙๕) –

อิมํ คาถํ อทาสิฯ โส ตํ จตูหิ มาเสหิ ปคุณํ กาตุํ นาสกฺขิฯ อถ นํ เถโร อภโพฺพ ตฺวํ สาสเนติ วิหารโต นีหริฯ ตสฺมิญฺจ กาเล เถโร ภตฺตุเทฺทสโก โหติฯ ชีวโก เถรํ อุปสงฺกมิตฺวา ‘‘เสฺว, ภเนฺต, ภควตา สทฺธิํ ปญฺจภิกฺขุสตานิ คเหตฺวา อมฺหากํ เคเห ภิกฺขํ คณฺหถา’’ติ อาหฯ เถโรปิ ฐเปตฺวา จูฬปนฺถกํ เสสานํ อธิวาเสมีติ อธิวาเสสิฯ

จูฬปนฺถโก ทฺวารโกฎฺฐเก ฐตฺวา โรทติฯ ภควา ทิพฺพจกฺขุนา ทิสฺวา ตํ อุปสงฺกมิตฺวา กสฺมา โรทสีติ อาหฯ โส ตํ ปวตฺติมาจิกฺขิฯ ภควา น สชฺฌายํ กาตุํ อสโกฺกเนฺต มม สาสเน อภโพฺพ นาม โหติ, มา โสจิ ภิกฺขูติ ตํ พาหายํ คเหตฺวา วิหารํ ปวิสิตฺวา อิทฺธิยา ปิโลติกขณฺฑํ อภินิมฺมินิตฺวา อทาสิ, หนฺท ภิกฺขุ อิมํ ปริมชฺชเนฺต รโชหรณํ รโชหรณนฺติ ปุนปฺปุนํ สชฺฌายํ กโรหีติฯ ตสฺส ตถา กโรโต ตํ กาฬวณฺณํ อโหสิฯ โส ปริสุทฺธํ วตฺถํ, นเตฺถตฺถ โทโส, อตฺตภาวสฺส ปนายํ โทโสติ สญฺญํ ปฎิลภิตฺวา ปญฺจสุ ขเนฺธสุ ญาณํ โอตาเรตฺวา วิปสฺสนํ วเฑฺฒตฺวา อนุโลมโต โคตฺรภุสมีปํ ปาเปสิฯ อถสฺส ภควา โอภาสคาถา อภาสิ –

> ‘‘ราโค รโช น จ ปน เรณุ วุจฺจติ,
> ราคเสฺสตํ อธิวจนํ รโชติ;
> เอตํ รชํ วิปฺปชหิตฺวา ปณฺฑิตา,
> วิหรนฺติ เต วิคตรชสฺส สาสเนฯ
>
> ‘‘โทโส …เป.…ฯ
>
> ‘‘โมโห รโช น จ ปน เรณุ วุจฺจติ,
> โมหเสฺสตํ อธิวจนํ รโชติ;
> เอตํ รชํ วิปฺปชหิตฺวา ปณฺฑิตา,
> วิหรนฺติ เต วิคตรชสฺส สาสเน’’ติฯ (มหานิ. ๒๐๙);

ตสฺส คาถาปริโยสาเน จตุปฎิสมฺภิทาฉฬภิญฺญาปริวารา นว โลกุตฺตรธมฺมา หตฺถคตาว อเหสุํฯ

สตฺถา ทุติยทิวเส ชีวกสฺส เคหํ อคมาสิ สทฺธิํ ภิกฺขุสเงฺฆนฯ อถ ทกฺขิโณทกาวสาเน ยาคุยา ทิยฺยมานาย หเตฺถน ปตฺตํ ปิทหิฯ ชีวโก กิํ ภเนฺตติ ปุจฺฉิฯ วิหาเร เอโก ภิกฺขุ อตฺถีติฯ โส ปุริสํ เปเสสิ ‘‘คจฺฉ, อยฺยํ คเหตฺวา สีฆํ เอหี’’ติฯ วิหารโต นิกฺขเนฺต ปน ภควติ,

> สหสฺสกฺขตฺตุมตฺตานํ , นิมฺมินิตฺวาน ปนฺถโก;
> นิสีทมฺพวเน รเมฺม, ยาว กาลปฺปเวทนาติฯ (เถรคา. ๕๖๓);

อถ โส ปุริโส คนฺตฺวา กาสาเวหิ เอกปโชฺชตํ อารามํ ทิสฺวา อาคนฺตฺวา ภิกฺขูหิ ภริโต ภเนฺต อาราโม, นาหํ ชานามิ กตโม โส อโยฺยติ อาหฯ ตโต นํ ภควา อาห ‘‘คจฺฉ ยํ ปฐมํ ปสฺสสิ, ตํ จีวรกเณฺณ คเหตฺวา ‘สตฺถา ตํ อามเนฺตตี’ติ วตฺวา อาเนหี’’ติฯ โส ตํ คนฺตฺวา เถรเสฺสว จีวรกเณฺณ อคฺคเหสิฯ ตาวเทว สเพฺพปิ นิมฺมิตา อนฺตรธายิํสุฯ เถโร ‘‘คจฺฉ ตฺว’’นฺติ ตํ อุโยฺยเชตฺวา มุขโธวนาทิสรีรกิจฺจํ นิฎฺฐเปตฺวา ปฐมตรํ คนฺตฺวา ปตฺตาสเน นิสีทิฯ อิทํ สนฺธาย วุตฺตํ ‘‘ยถา อายสฺมา จูฬปนฺถโก’’ติฯ

ตตฺร เย เต พหู นิมฺมิตา เต อนิยเมตฺวา นิมฺมิตตฺตา อิทฺธิมตา สทิสาว โหนฺติฯ ฐานนิสชฺชาทีสุ วา ภาสิตตุณฺหีภาวาทีสุ วา ยํ ยํ อิทฺธิมา กโรติ, ตํ ตเทว กโรนฺติฯ สเจ ปน นานาว

เณฺณ กาตุกาโม โหติ, เกจิ ปฐมวเย, เกจิ มชฺฌิมวเย, เกจิ ปจฺฉิมวเย, ตถา ทีฆเกเส, อุปฑฺฒมุณฺฑฺ, มุณฺฑฺ, มิสฺสเกเส, อุปฑฺฒรตฺตจีวเร, ปณฺฑุกจีวเร, ปทภาณธมฺมกถาสรภญฺญปญฺหปุจฺฉนปญฺหวิสฺสชฺชนรชนปจนจีวรสิพฺพนโธวนาทีนิ กโรนฺเต อปเรปิ วา นานปฺปการเก กาตุกาโม โหติ, เตน ปาทกชฺฌานโต วุฏฺฐาย เอตฺตกา ภิกฺขู ปฐมวยา โหนฺตูติอาทินา นเยน ปริกมฺมํ กตฺวา ปุน สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย อธิฏฺฐาตพฺพํฯ อธิฏฺฐานจิตฺเตน สทฺธึ อิจฺฉิติจฺฉิตปฺปการาเยว โหนฺตีติฯ เอส นโย พหุธาปิ หุตฺวา เอโก โหตีติอาทีสุฯ

อยํ ปน วิเสโส, อิมินา ภิกฺขุนา เอวํ พหุภาวํ นิมฺมินิตฺวา ปุน ''เอโกว หุตฺวา จงฺกมิสฺสามิ, สชฺฌายํ กริสฺสามิ, ปญฺหํ ปุจฺฉิสฺสามี''ติ จินฺเตตฺวา วา, ''อยํ วิหาโร อปฺปภิกฺขุโก, สเจ เกจิ อาคมิสฺสนฺติ 'กุโต อิเม เอตฺตกา เอกสทิสา ภิกฺขู, อทฺธา เถรสฺส เอส อานุภาโว'ติ มํ ชานิสฺสนฺตี''ติ อปฺปิจฺฉตาย วา อนฺตราว ''เอโก โหมี''ติ อิจฺฉนฺเตน ปาทกชฺฌานํ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย ''เอโก โหมี''ติ ปริกมฺมํ กตฺวา ปุน สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย ''เอโก โหมี''ติ อธิฏฺฐาตพฺพํฯ อธิฏฺฐานจิตฺเตน สทฺธึเยว เอโก โหติฯ เอวํ อกโรนฺโต ปน ยถา ปริจฺฉินฺนกาลวเสน สยเมว เอโก โหติฯ

๓๘๗. **อาวิภาวํ ติโรภาว**นฺติ เอตฺถ อาวิภาวํ กโรติ ติโรภาวํ กโรตีติ อยมตฺโถ ฯ อิทเมว หิ สนฺธาย ปฏิสมฺภิทายํ วุตฺตํ ''อาวิภาวนฺติ เกนจิ อนาวฏํ โหติ อปฺปฏิจฺฉนฺนํ วิวฏํ ปากฏํฯ ติโรภาวนฺติ เกนจิ อาวฏํ โหติ ปฏิจฺฉนฺนํ ปิหิตํ ปฏิกุชฺชิต''นฺติ (ปฏิ. ม. ๓.๑๑)ฯ ตตฺรายํ อิทฺธิมา อาวิภาวํ กาตุกาโม อนฺธการํ วา อาโลกํ กโรติ, ปฏิจฺฉนฺนํ วา วิวฏํ, อนาปาถํ วา อาปาถํ กโรติฯ กถํ? อยญฺหิ ยถา ปฏิจฺฉนฺโนปิ ทูเร ฐิโตปิ วา ทิสฺสติ, เอวํ อตฺตานํ วา ปรํ วา กาตุกาโม ปาทกชฺฌานโต วุฏฺฐาย อิทํ อนฺธการฏฺฐานํ อาโลกชาตํ โหตูติ วา, อิทํ ปฏิจฺฉนฺนํ วิวฏํ โหตูติ วา, อิทํ อนาปาถํ อาปาถํ โหตูติ วา อาวชฺชิตฺวา ปริกมฺมํ กตฺวา วุตฺตนเยเนว อธิฏฺฐาติ, สห อธิฏฺฐานจิตฺเตน ยถาธิฏฺฐิตเมว โหติฯ ปเร ทูเร ฐิตาปิ ปสฺสนฺติฯ สยมฺปิ ปสฺสิตุกาโม ปสฺสติฯ

๓๘๘. เอตํ ปน ปาฏิหาริยํ เกน กตปุพฺพนฺติ? ภควตาฯ ภควา หิ จูฬสุภทฺทาย นิมนฺติโต วิสฺสกมฺมุนา นิมฺมิเตหิ ปญฺจหิ กูฏาคารสเตหิ สาวตฺถิโต สตฺตโยชนพฺภนฺตรํ สาเกตํ คจฺฉนฺโต ยถา สาเกตนครวาสิโน สาวตฺถิวาสิเก, สาวตฺถิวาสิโน จ สาเกตวาสิเก ปสฺสนฺติ, เอวํ อธิฏฺฐาสิฯ นครมชฺเฌ จ โอตริตฺวา ปถวึ ทฺวิธา ภินฺทิตฺวา ยาว อวีจึ อากาสญฺจ ทฺวิธา วิยูหิตฺวา ยาว พฺรหฺมโลกํ ทเสฺสสิฯ

เทโวโรหเณนปิ จ อยมตฺโถ วิภาเวตพฺโพฯ ภควา กิร ยมกปาฏิหาริยํ กตฺวา จตุราสีติปาณสหสฺสานิ พนฺธนา ปโมเจตฺวา อตีตา พุทฺธา ยมกปาฏิหาริยาวสาเน กุหึ คตาติ อาวชฺชิตฺวา ตาวตึสภวนํ คตาติ อทฺทสฯ อเถเกน ปาเทน ปถวีตลํ อกฺกมิตฺวา ทุติยํ ยุคนฺธรปพฺพเต ปติฏฺฐเปตฺวา ปุน ปุริมปาทํ อุทฺธริตฺวา สิเนรุมตฺถกํ อกฺกมิตฺวา ตตฺถ ปณฺฑุกมฺพลสิลาตเล วสฺสํ อุปคนฺตฺวา สนฺนิปติตานํ ทสสหสฺสจกฺกวาฬเทวตานํ อาทิโต ปฏฺฐาย อภิธมฺมกถํ อารภิฯ ภิกฺขาจารเวลาย นิมฺมิตพุทฺธํ มาเปสิฯ โส ธมฺมํ เทเสติฯ ภควา นาคลตาทนฺตกฏฺฐํ ขาทิตฺวา อโนตตฺตทเห มุขํ โธวิตฺวา อุตฺตรกุรูสุ ปิณฺฑปาตํ คเหตฺวา อโนตตฺตทหตีเร ปริภุญฺชติฯ สาริปุตฺตตฺเถโร ตตฺถ คนฺตฺวา ภควนฺตํ วนฺทติฯ ภควา อชฺช เอตฺตกํ ธมฺมํ เทเสสินฺติ เถรสฺส นยํ เทติฯ เอวํ ตโย มาเส อโพฺพจฺฉินฺนํ อภิธมฺมกถํ กเถสิฯ ตํ สุตฺวา อสีติโกฏิเทวตานํ ธมฺมาภิสมโย อโหสิฯ

ยมกปาฏิหาริเย สนฺนิปติตาปิ ทฺวาทสโยชนา ปริสา ภควนฺตํ ปสฺสิตฺวาว คมิสฺสามาติ ขนฺธาวารํ พนฺธิตฺวา อฏฺฐาสิฯ ตํ จูฬอนาถปิณฺฑิกเสฏฺฐิเยว สพฺพปจฺจเยหิ อุปฏฺฐาสิฯ มนุสฺสา กุหิํ ภควาติ ชานนตฺถาย อนุรุทฺธตฺเถรํ ยาจิํสุฯ เถโร อาโลกํ วฑฺเฒตฺวา อทฺทส ทิพฺเพน จกฺขุนา ตตฺถ วสฺสูปคตํ ภควนฺตํ ทิสฺวา อาโรเจสิฯ

เต ภควโต วนฺทนตฺถาย มหาโมคฺคลฺลานตฺเถรํ ยาจิํสุฯ เถโร ปริสมชฺเฌเยว มหาปถวิยํ นิมุชฺชิตฺวา สิเนรุปพฺพตํ นิพฺพิชฺฌิตฺวา ตถาคตปาทมูเล ภควโต ปาเท วนฺทมาโนว อุมฺมุชฺชิตฺวา ภควนฺตํ เอตทโวจ ‘‘ชมฺพุทีปวาสิโน, ภนฺเต, ภควโต ปาเท วนฺทิตฺวา ปสฺสิตฺวาว คมิสฺสามาติ วทนฺตี’’ติฯ ภควา อาห ‘‘กุหิํ ปน เต, โมคฺคลฺลาน, เอตรหิ เชฏฺฐภาตา ธมฺมเสนาปตี’’ติ? ‘‘สงฺกสฺสนคเร ภนฺเต’’ติฯ ‘‘โมคฺคลฺลาน, มํ ทฏฺฐุกามา เสฺว สงฺกสฺสนครํ อาคจฺฉนฺตุ, อหํ เสฺว มหาปวารณปุณฺณมาสีอุโปสถทิวเส สงฺกสฺสนคเร โอตริสฺสามี’’ติฯ ‘‘สาธุ, ภนฺเต’’ติ เถโร ทสพลํ วนฺทิตฺวา อาคตมคฺเคเนว โอรุยฺห มนุสฺสานํ สนฺติกํ สมฺปาปุณิฯ คมนาคมนกาเล จ ยถา นํ มนุสฺสา ปสฺสนฺติ, เอวํ อธิฏฺฐาสิฯ อิทํ ตาเวตฺถ มหาโมคฺคลฺลานตฺเถโร อาวิภาวปาฏิหาริยํ อกาสิฯ

โส เอวํ อาคโต ตํ ปวตฺติํ อาโรเจตฺวา ‘‘ทูรนฺติ สญฺญํ อกตฺวา กตปาตราสาว นิกฺขมถา’’ติ อาหฯ ภควา สกฺกสฺส เทวรญฺโญ อาโรเจสิ ‘‘มหาราช, เสฺว มนุสฺสโลกํ คจฺฉามี’’ติฯ เทวราชา วิสฺสกมฺมํ อาณาเปสิ ‘‘ตาต, เสฺว ภควา มนุสฺสโลกํ คนฺตุกาโม, ติโสฺส โสปานปนฺติโย มาเปหิ เอกํ กนกมยํ, เอกํ รชตมยํ, เอกํ มณิมย’’นฺติฯ โส ตถา อกาสิฯ ภควา ทุติยทิวเส สิเนรุมุทฺธนิ ฐตฺวา ปุรตฺถิมโลกธาตุํ โอโลเกสิ, อเนกานิ จกฺกวาฬสหสฺสานิ วิวฏานิ หุตฺวา เอกงฺคณํ วิย ปกาสิํสุฯ ยถา จ ปุรตฺถิเมน, เอวํ ปจฺฉิเมนปิ อุตฺตเรนปิ ทกฺขิเณนปิ สพฺพํ วิวฏมทฺทสฯ เหฏฺฐาปิ ยาว อวีจิ, อุปริ ยาว อกนิฏฺฐภวนํ, ตาว อทฺทสฯ

ตํ ทิวสํ กิร โลกวิวรณํ นาม อโหสิฯ มนุสฺสาปิ เทเว ปสฺสนฺติ, เทวาปิ มนุเสฺสฯ ตตฺถ เนว มนุสฺสา อุทฺธํ อุโลฺลเกนฺติ, น เทวา อโธ โอโลเกนฺติ, สเพฺพ สมฺมุขาว อญฺญมญฺญํ ปสฺสนฺติฯ ภควา มชฺเฌ มณิมเยน โสปาเนน โอตรติ, ฉกามาวจรเทวา วามปเสฺส กนกมเยน, สุทฺธาวาสา จ มหาพฺรหฺมา จ ทกฺขิณปเสฺส รชตมเยนฯ เทวราชา ปตฺตจีวรํ อคฺคเหสิ, มหาพฺรหฺมา ติโยชนิกํ เสตจฺฉตฺตํ, สุยาโม วาฬพีชนิํ, ปญฺจสิโข คนฺธพฺพปุโตฺต ติคาวุตมตฺตํ เพฬุวปณฺฑุวีณํ คเหตฺวา ตถาคตสฺส ปูชํ กโรโนฺต โอตรติฯ ตํทิวสํ ภควนฺตํ ทิสฺวา พุทฺธภาวาย ปิหํ อนุปฺปาเทตฺวา ฐิตสโตฺต นาม นตฺถิฯ อิทเมตฺถ ภควา อาวิภาวปาฏิหาริยํ อกาสิฯ

อปิจ ตมฺพปณฺณิทีเป ตลงฺครวาสี ธมฺมทินฺนตฺเถโรปิ ติสฺสมหาวิหาเร เจติยงฺคณสฺมิํ นิสีทิตฺวา ‘‘ตีหิ, ภิกฺขเว, ธเมฺมหิ สมนฺนาคโต ภิกฺขุ อปณฺณกปฏิปทํ ปฏิปโนฺน โหตี’’ติ อปณฺณกสุตฺตํ (อ. นิ. ๓.๑๖) กเถโนฺต เหฏฺฐามุขํ พีชนิํ อกาสิ, ยาว อวีจิโต เอกงฺคณํ อโหสิฯ ตโต อุปริมุขํ อกาสิ, ยาว พฺรหฺมโลกา เอกงฺคณํ อโหสิฯ เถโร นิรยภเยน ตเชฺชตฺวา สคฺคสุเขน จ ปโลเภตฺวา ธมฺมํ เทเสสิฯ เกจิ โสตาปนฺนา อเหสุํ, เกจิ สกทาคามี อนาคามี อรหโนฺตติฯ

๓๘๙. ติโรภาวํ กาตุกาโม ปน อาโลกํ วา อนฺธการํ กโรติ, อปฺปฏิจฺฉนฺนํ วา ปฏิจฺฉนฺนํ, อาปาถํ วา อนาปาถํ กโรติฯ กถํ? อยญฺหิ ยถา อปฺปฏิจฺฉโนฺนปิ สมีเป ฐิโตปิ วา น ทิสฺสติ, เอวํ อตฺตานํ วา ปรํ วา กาตุกาโม ปาทกชฺฌานโต วุฏฺฐาย ‘‘อิทํ อาโลกฏฺฐานํ อนฺธการํ โหตู’’ติ วา, ‘‘อิทํ อปฺปฏิจฺฉนฺนํ ปฏิจฺฉนฺนํ โหตู’’ติ วา, ‘‘อิทํ อาปาถํ อนาปาถํ โหตู’’ติ วา อาวชฺชิตฺวา ปริกมฺมํ กตฺวา วุตฺตนเยเนว อธิฏฺฐาติฯ สห อธิฏฺฐานจิเตฺตน ยถาธิฏฺฐิตเมว โหติฯ ปเร สมีเป ฐิตาปิ น ปสฺสนฺติฯ สยมฺปิ อปสฺสิตุกาโม น ปสฺสติฯ

๓๙๐. เอตํ ปน ปาฏิหาริยํ เกน กตปุพฺพนฺติ? ภควตาฯ ภควา หิ ยสํ กุลปุตฺตํ สมีเป นิสินฺนํเยว ยถา นํ ปิตา น ปสฺสติ, เอวมกาสิฯ ตถา วีสโยชนสตํ มหากปฺปินสฺส ปจฺจุคฺคมนํ กตฺวา ตํ อนาคามิผเล, อมจฺจสหสฺสญฺจสฺส โสตาปตฺติผเล ปติฏฺฐาเปตฺวา, ตสฺส อนุมคฺคํ อาคตา สหสฺสิตฺถิปริวารา อโนชาเทวี อาคนฺตฺวา สมีเป นิสินฺนาปิ ยถา สปริสํ ราชานํ น ปสฺสติ, ตถา กตฺวา ''อปิ, ภนฺเต, ราชานํ ปสฺสถา''ติ วุตฺเต ''กึ ปน เต ราชานํ คเวสิตุํ วรํ, อุทาหุ อตฺตาน''นฺติ? ''อตฺตานํ, ภนฺเต''ติ วตฺวา นิสินฺนาย ตสฺสา ตถา ธมฺมํ เทเสสิ, ยถา สา สทฺธึ อิตฺถิสหเสฺสน โสตาปตฺติผเล ปติฏฺฐาสิ, อมจฺจา อนาคามิผเล, ราชา อรหตฺเตติฯ อปิจ ตมฺพปณฺณิทีปํ อาคตทิวเส ยถา อตฺตนา สทฺธึ อาคเต อวเสเส ราชา น ปสฺสติ, เอวํ กโรนฺเตน มหินฺทตฺเถเรนาปิ อิทํ กตเมว (ปารา. อฏฺฐ. ๑.ตติยสงฺคีติกถา)ฯ

๓๙๑. อปิจ สพฺพมฺปิ ปากฏํ ปาฏิหาริยํ อาวิภาวํ นามฯ อปากฏปาฏิหาริยํ ติโรภาวํ นามฯ ตตฺถ ปากฏปาฏิหาริเย อิทฺธิปิ ปญฺญายติ อิทฺธิมาปิฯ ตํ ยมกปาฏิหาริเยน ทีเปตพฺพํฯ ตตฺร หิ ''อิธ ตถาคโต ยมกปาฏิหาริยํ กโรติ อสาธารณํ สาวเกหิฯ อุปริมกายโต อคฺคิกฺขนฺโธ ปวตฺตติ, เหฏฺฐิมกายโต อุทกธารา ปวตฺตตี''ติ (ปฏิ. ม. ๑.๑๑๖) เอวํ อุภยํ ปญฺญายิตฺถฯ อปากฏปาฏิหาริเย อิทฺธิเยว ปญฺญายติ, น อิทฺธิมาฯ ตํ มหกสุตฺเตน (สํ. นิ. ๔.๓๔๖) จ พฺรหฺมนิมนฺตนิกสุตฺเตน (ม. นิ. ๑.๕๐๑ อาทโย) จ ทีเปตพฺพํฯ ตตฺร หิ อายสฺมโต จ มหกสฺส, ภควโต จ อิทฺธิเยว ปญฺญายิตฺถ, น อิทฺธิมาฯ

ยถาห –

''เอกมนฺตํ นิสินฺโน โข จิตฺโต คหปติ อายสฺมนฺตํ มหกํ เอตทโวจ 'สาธุ เม, ภนฺเต, อยฺโย มหโก อุตฺตริมนุสฺสธมฺมา อิทฺธิปาฏิหาริยํ ทเสฺสตู'ติฯ เตน หิ ตฺวํ คหปติ อาฬินฺเท อุตฺตราสงฺคํ ปญฺญาเปตฺวา ติณกลาปํ โอกาเสหีติฯ 'เอวํ, ภนฺเต'ติ โข จิตฺโต คหปติ อายสฺมโต มหกสฺส ปฏิสฺสุตฺวา อาฬินฺเท อุตฺตราสงฺคํ ปญฺญาเปตฺวา ติณกลาปํ โอกาเสสิฯ อถ โข อายสฺมา มหโก วิหารํ ปวิสิตฺวา ตถารูปํ อิทฺธาภิสงฺขารํ อภิสงฺขาสิ, ยถา ตาลจฺฉิคฺคเฬน จ อคฺคฬนฺตริกาย จ อจฺจิ นิกฺขมิตฺวา ติณานิ ฌาเปสิ, อุตฺตราสงฺคํ น ฌาเปสี''ติ (สํ. นิ. ๔.๓๔๖)ฯ

ยถา จาห –

''อถ ขฺวาหํ, ภิกฺขเว, ตถารูปํ อิทฺธาภิสงฺขารํ อภิสงฺขาสึ 'เอตฺตาวตา พฺรหฺมา จ พฺรหฺมปริสา จ พฺรหฺมปาริสชฺชา จ สทฺทญฺจ เม โสสฺสนฺติ, น จ มํ ทกฺขิสฺสนฺตี'ติ อนฺตรหิโต อิมํ คาถํ อภาสึ –

'ภเว วาหํ ภยํ ทิสฺวา, ภวญฺจ วิภเวสินํ;
ภวํ นาภิวทึ กิญฺจิ, นนฺทิญฺจ น อุปาทิยิ'''นฺติฯ (ม. นิ. ๑.๕๐๔);

๓๙๒. ติโรกุฏฺฏํ ติโรปาการํ ติโรปพฺพตํ อสชฺชมาโน คจฺฉติ เสยฺยถาปิ อากาเสติ เอตฺถ **ติโรกุฏฺฏ**นฺติ ปรกุฏฺฏํ, กุฏฺฏสฺส ปรภาคนฺติ วุตฺตํ โหติฯ เอส นโย อิตเรสุฯ **กุฏฺโฏ**ติ จ เคหภิตฺติยา เอตมธิวจนํฯ **ปาการ**ติ เคหวิหารคามาทีนํ ปริกฺเขปปาการฯ **ปพฺพโต**ติ ปํสุปพฺพโต วา ปาสาณปพฺพโต วาฯ **อสชฺชมาโน**ติ อลคฺคมาโนฯ **เสยฺยถาปิ อากาเส**ติ อากาเส วิยฯ เอวํ คนฺตุกาเมน ปน อากาสกสิณํ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย กุฏฺฏํ วา ปาการํ วา สิเนรุจกฺกวาเฬสุปิ อญฺญตรํ ปพฺพตํ วา อาวชฺชิตฺวา กตปริกมฺเมน อากาโส โหตูติ อธิฏฺฐาตพฺโพฯ อากา

โสเยว โหติฯ อโธ โอตริตุกามสฺส, อุทฺธํ วา อาโรหิตุกามสฺส สุสิโร โหติ, วินิวิชฺฌิตฺวา คนฺตุกามสฺส ฉิทฺโทฯ โส ตตฺถ อสชฺชมาโน คจฺฉติฯ

ติปิฏกจูฬาภยเตฺถโร ปเนตฺถาห – ''อากาสกสิณสมาปชฺชนํ, อาวุโส, กิมตฺถิยํ, กึ หตฺถิอสฺสาทีนิ อภินิมฺมินิตุกาโม หตฺถิอสฺสาทิ กสิณานิ สมาปชฺชติ, นนุ ยตฺถ กตฺถจิ กสิเณ ปริกมฺมํ กตฺวา อฏฺฐสมาปตฺติวสีภาโวเยว ปมาณํฯ ยํ ยํ อิจฺฉติ, ตํ ตเทว โหตี''ติฯ ภิกฺขู อาหํสุ – ''ปาฬิยา, ภนฺเต, อากาสกสิณํเยว อาคตํ, ตสฺมา อวสฺสเมตํ วตฺตพฺพ''นฺติฯ ตตฺรายํ ปาฬิ –

> ''ปกติยา อากาสกสิณสมาปตฺติยา ลาภี โหติฯ ติโรกุฏฺฏํ ติโรปาการํ ติโรปพฺพตํ อาวชฺชติฯ อาวชฺชิตฺวา ญาเณน อธิฏฺฐาติ – 'อากาโส โหตู'ติฯ อากาโส โหติฯ ติโรกุฏฺฏํ ติโรปาการํ ติโรปพฺพตํ อสชฺชมาโน คจฺฉติฯ ยถา มนุสฺสา ปกติยา อนิทฺธิมนฺโต เกนจิ อนาวเฏ อปริกฺขิเตฺต อสชฺชมานา คจฺฉนฺติ, เอวเมว โส อิทฺธิมา เจโตวสิปฺปโตฺต ติโรกุฏฺฏํ ติโรปาการํ ติโรปพฺพตํ อสชฺชมาโน คจฺฉติ, เสยฺยถาปิ อากาเส''ติ (ปฏิ. ม. ๓.๑๑)ฯ

สเจ ปนสฺส ภิกฺขุโน อธิฏฺฐหิตฺวา คจฺฉนฺตสฺส อนฺตรา ปพฺพโต วา รุกฺโข วา อุฏฺฐติ, กึ ปุน สมาปชฺชิตฺวา อธิฏฺฐาตพฺพนฺติ? โทโส นตฺถิฯ ปุน สมาปชฺชิตฺวา อธิฏฺฐานํ หิ อุปชฺฌายสฺส สนฺติเก นิสฺสยคฺคหณสทิสํ โหติฯ อิมินา จ ปน ภิกฺขุนา อากาโส โหตูติ อธิฏฺฐิตตฺตา อากาโส โหติเยวฯ ปุริมาธิฏฺฐานพเลเนว จสฺส อนฺตรา อโญฺญ ปพฺพโต วา รุกฺโข วา อุตุมโย อุฏฺฐหิสฺสตีติ อฏฺฐานเมเวตํฯ อเญฺญน อิทฺธิมตา นิมฺมิเต ปน ปฐมนิมฺมานํ พลวํ โหติฯ อิตเรน ตสฺส อุทฺธํ วา อโธ วา คนฺตพฺพํฯ

๓๙๓. **ปถวิยาปิ อุมฺมุชฺชนิมุชฺช**นฺติ เอตฺถ อุมฺมุชฺชนฺติ อุฏฺฐานํ วุจฺจติฯ นิมุชฺชนฺติ สํสีทนํฯ อุมฺมุชฺชญฺจ นิมุชฺชญฺจ อุมฺมุชฺชนิมุชฺชํฯ เอวํ กาตุกาเมน อาโปกสิณํ สมาปชฺชิตฺวา อุฏฺฐาย เอตฺตเก ฐาเน ปถวี อุทกํ โหตูติ ปริจฺฉินฺทิตฺวา ปริกมฺมํ กตฺวา วุตฺตนเยเนว อธิฏฺฐาตพฺพํฯ สห อธิฏฺฐาเนน ยถา ปริจฺฉิเนฺน ฐาเน ปถวี อุทกเมว โหติฯ โส ตตฺถ อุมฺมุชฺชนิมุชฺชํ กโรติฯ ตตฺรายํ ปาฬิ –

> ''ปกติยา อาโปกสิณสมาปตฺติยา ลาภี โหติฯ ปถวึ อาวชฺชติฯ อาวชฺชิตฺวา ญาเณน อธิฏฺฐาติ – 'อุทกํ โหตู'ติฯ อุทกํ โหติฯ โส ปถวิยา อุมฺมุชฺชนิมุชฺชํ กโรติฯ ยถา มนุสฺสา ปกติยา อนิทฺธิมนฺโต อุทเก อุมฺมุชฺชนิมุชฺชํ กโรนฺติ, เอวเมว โส อิทฺธิมา เจโตวสิปฺปโตฺต ปถวิยา อุมฺมุชฺชนิมุชฺชํ กโรติ, เสยฺยถาปิ อุทเก''ติ (ปฏิ. ม. ๓.๑๑)ฯ

น เกวลญฺจ อุมฺมุชฺชนิมุชฺชเมว, นฺหานปานมุขโธวนภณฺฑกโธวนาทีสุ ยํ ยํ อิจฺฉติ, ตํ ตํ กโรติฯ น เกวลญฺจ อุทกเมว, สปฺปิเตลมธุผาณิตาทีสุปิ ยํ ยํ อิจฺฉติ, ตํ ตํ อิทญฺจิทญฺจ เอตฺตกํ โหตูติ อาวชฺชิตฺวา ปริกมฺมํ กตฺวา อธิฏฺฐหนฺตสฺส ยถาธิฏฺฐิตเมว โหติฯ อุทฺธริตฺวา ภาชนคตํ กโรนฺตสฺส สปฺปิ สปฺปิเมว โหติฯ เตลาทีนิ เตลาทีนิเยวฯ อุทกํ อุทกเมวฯ โส ตตฺถ เตมิตุกาโมว เตเมติ, น เตมิตุกาโม น เตเมติฯ ตเสฺสว จ สา ปถวี อุทกํ โหติ เสสชนสฺส ปถวีเยวฯ ตตฺถ มนุสฺสา ปตฺติกาปิ คจฺฉนฺติ, ยานาทีหิปิ คจฺฉนฺติ, กสิกมฺมาทีนิปิ กโรนฺติเยวฯ สเจ ปนายํ เตสมฺปิ อุทกํ โหตูติ อิจฺฉติ, โหติเยวฯ ปริจฺฉินฺนกาลํ ปน อติกฺกมิตฺวา ยํ ปกติยา ฆฏตฬากาทีสุ อุทกํ, ตํ ฐเปตฺวา อวเสสํ ปริจฺฉินฺนฏฺฐานํ ปถวีเยว โหติฯ

๓๙๔. **อุทเกปิ อภิชฺชมาเน**ติ เอตฺถ ยํ อุทกํ อกฺกมิตฺวา สํสีทติ, ตํ ภิชฺชมานนฺติ วุจฺจติฯ วิปรีตํ อภิชฺชมานํฯ เอวํ คนฺตุกาเมน ปน ปถวีกสิณํ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย เอตฺตเก ฐาเน อุทกํ ปถวี โหตูติ ปริจฺฉินฺทิตฺวา ปริกมฺมํ กตฺวา วุตฺตนเยเนว อธิฏฺฐาตพฺพํฯ สห อธิฏฺฐาเนน ยถา ปริจฺฉินฺนฏฺฐาเน อุทกํ ปถวีเยว โหติฯ โส ตตฺถ คจฺฉติ, ตตฺรายํ ปาฬิ –

> ‘‘ปกติยา ปถวีกสิณสมาปตฺติยา ลาภี โหติฯ อุทกํ อาวชฺชติฯ อาวชฺชิตฺวา ญาเณน อธิฏฺฐาติ – ‘ปถวี โหตู’ติฯ ปถวี โหติฯ โส อภิชฺชมาเน อุทเก คจฺฉติฯ ยถา มนุสฺสา ปกติยา อนิทฺธิมนฺโต อภิชฺชมานาย ปถวิยา คจฺฉนฺติ, เอวเมว โส อิทฺธิมา เจโตวสิปฺปตฺโต อภิชฺชมาเน อุทเก คจฺฉติ, เสยฺยถาปิ ปถวิย’’นฺติ (ปฏิ. ม. ๓.๑๑)ฯ

น เกวลญฺจ คจฺฉติ, ยํ ยํ อิริยาปถํ อิจฺฉติ, ตํ ตํ กโรติฯ น เกวลญฺจ ปถวิเมว กโรติ, มณิสุวณฺณปพฺพตรุกฺขาทีสุปิ ยํ ยํ อิจฺฉติ, ตํ ตํ วุตฺตนเยเนว อาวชฺชิตฺวา อธิฏฺฐาติ, ยถาธิฏฺฐิตเมว โหติฯ ตเสฺสว จ ตํ อุทกํ ปถวี โหติ, เสสชนสฺส อุทกเมว, มจฺฉกจฺฉปา จ อุทกกากาทโย จ ยถารุจิ วิจรนฺติฯ สเจ ปนายํ อเญฺญสมฺปิ มนุสฺสานํ ตํ ปถวิํ กาตุํ อิจฺฉติ, กโรติเยวฯ ปริจฺฉินฺนกาลาติกฺกเมน ปน อุทกเมว โหติฯ

๓๙๕. **ปลฺลเงฺกน กมตี**ติ ปลฺลเงฺกน คจฺฉติฯ **ปกฺขี สกุโณ**ติ ปเกฺขหิ ยุตฺตสกุโณฯ เอวํ กาตุกาเมน ปน ปถวีกสิณํ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย สเจ นิสิโนฺน คนฺตุมิจฺฉติ, ปลฺลงฺกปฺปมาณํ ฐานํ ปริจฺฉินฺทิตฺวา ปริกมฺมํ กตฺวา วุตฺตนเยเนว อธิฏฺฐาตพฺพํฯ สเจ นิปโนฺน คนฺตุกาโม โหติ มญฺจปฺปมาณํ, สเจ ปทสา คนฺตุกาโม โหติ มคฺคปฺปมาณนฺติ เอวํ ยถานุรูปํ ฐานํ ปริจฺฉินฺทิตฺวา วุตฺตนเยเนว ปถวี โหตูติ อธิฏฺฐาตพฺพํ, สห อธิฏฺฐาเนน ปถวีเยว โหติฯ ตตฺรายํ ปาฬิ –

> ‘‘อากาเสปิ ปลฺลเงฺกน กมติ, เสยฺยถาปิ ปกฺขี สกุโณติฯ ปกติยา ปถวีกสิณสมาปตฺติยา ลาภี โหติ, อากาสํ อาวชฺชติฯ อาวชฺชิตฺวา ญาเณน อธิฏฺฐาติ – ‘ปถวี โหตู’ติฯ ปถวี โหติฯ โส อากาเส อนฺตลิเกฺข จงฺกมติปิ ติฏฺฐติปิ นิสีทติปิ เสยฺยมฺปิ กเปฺปติฯ ยถา มนุสฺสา ปกติยา อนิทฺธิมนฺโต ปถวิยํ จงฺกมนฺติปิ…เป.… เสยฺยมฺปิ กเปฺปนฺติ, เอวเมว โส อิทฺธิมา เจโตวสิปฺปตฺโต อากาเส อนฺตลิเกฺข จงฺกมติปิ…เป.… เสยฺยมฺปิ กเปฺปตี’’ติ (ปฏิ. ม. ๓.๑๑)ฯ

อากาเส คนฺตุกาเมน จ ภิกฺขุนา ทิพฺพจกฺขุลาภินาปิ ภวิตพฺพํฯ กสฺมา? อนฺตเร อุตุสมุฏฺฐานา วา ปพฺพตรุกฺขาทโย โหนฺติ, นาคสุปณฺณาทโย วา อุสูยนฺตา มาเปนฺติ, เนสํ ทสฺสนตฺถํฯ เต ปน ทิสฺวา กิํ กาตพฺพนฺติ? ปาทกชฺฌานํ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย อากาโส โหตูติ ปริกมฺมํ กตฺวา อธิฏฺฐาตพฺพํฯ เถโร ปนาห ‘‘สมาปตฺติสมาปชฺชนํ, อาวุโส, กิมตฺถิยํ, นนุ สมาหิตเมวสฺส จิตฺตํ, เตน ยํ ยํ ฐานํ อากาโส โหตูติ อธิฏฺฐาติ, อากาโสเยว โหตี’’ติฯ กิญฺจาปิ เอวมาห, อถ โข ติโรกุฏฺฏปาริหาริเย วุตฺตนเยเนว ปฏิปชฺชิตพฺพํฯ

อปิจ โอกาเส โอโรหณตฺถมฺปิ อิมินา ทิพฺพจกฺขุลาภินา ภวิตพฺพํ, อยญฺหิ สเจ อโนกาเส นฺหานติเตฺถ วา คามทฺวาเร วา โอโรหติฯ มหาชนสฺส ปากโฏ โหติฯ ตสฺมา ทิพฺพจกฺขุนา ปสฺสิตฺวา อโนกาสํ วเชฺชตฺวา โอกาเส โอตรตีติฯ

๓๙๖. อิเมปิ จนฺทิมสูริเย เอวํมหิทฺธิเก เอวํมหานุภาเว ปาณินา ปรามสติ ปริมชฺชตีติ เอตฺถ จนฺทิมสูริยานํ ทฺวาจตฺตาลีสโยชนสหสฺสสฺส อุปริ จรเณน มหิทฺธิกตา, ตีสุ ทีเปสุ เอ

กกฺขเณ อาโลกกรเณน มหานุภาวตา เวทิตพฺพาฯ เอวํ อุปริ จรณอาโลกกรเณหิ วา มหิทฺธิเก เตเนว มหานุภาเวฯ **ปรามสตี**ติ ปริคฺคณฺหติ เอกเทเส วา ฉุปติฯ **ปริมชฺชตี**ติ สมนฺตโต อาทาสตลํ วิย ปริมชฺชติฯ อยํ ปนสฺส อิทฺธิ อภิญฺญาปาทกชฺฌานวเสเนว อิชฺฌติ, นเตฺถตฺถ กสิณสมาปตฺตินิยโมฯ วุตฺตเญฺหตํ ปฏิสมฺภิทายํ –

> ‘‘อิเมปิ จนฺทิมสูริเย…เป…. ปริมชฺชตีติ อิธ โส อิทฺธิมา เจโตวสิปฺปตฺโต จนฺทิมสูริเย อาวชฺชติ, อาวชฺชิตฺวา ญาเณน อธิฏฺฐาติ – ‘หตฺถปาเส โหตู’ติฯ หตฺถปาเส โหติฯ โส นิสินฺนโก วา นิปนฺนโก วา จนฺทิมสูริเย ปาณินา อามสติ ปรามสติ ปริมชฺชติฯ ยถา มนุสฺสา ปกติยา อนิทฺธิมโนฺต กิญฺจิเทว รูปคตํ หตฺถปาเส อามสนฺติ ปรามสนฺติ ปริมชฺชนฺติ, เอวเมว โส อิทฺธิมา…เป…. ปริมชฺชตี’’ติ (ปฏิ. ม. ๓.๑๒)ฯ

สฺวายํ ยทิ อิจฺฉติ คนฺตฺวา ปรามสิตุํ, คนฺตฺวา ปรามสติ, ยทิ ปน อิเธว นิสินฺนโก วา นิปนฺนโก วา ปรามสิตุกาโม โหติ, หตฺถปาเส โหตูติ อธิฏฺฐาติ, อธิฏฺฐานพเลน วณฺฏา มุตฺตตาลผลํ วิย อาคนฺตฺวา หตฺถปาเส ฐิเต วา ปรามสติ, หตฺถํ วา วเฑฺฒตฺวาฯ วเฑฺฒนฺตสฺส ปน กึ อุปาทิณฺณกํ วฑฺฒติ, อนุปาทิณฺณกนฺติ? อุปาทิณฺณกํ นิสฺสาย อนุปาทิณฺณกํ วฑฺฒติฯ

ตตฺถ **ติปิฏกจูฬนาคเตฺถโร** อาห ‘‘กึ ปนาวุโส, อุปาทิณฺณกํ ขุทฺทกมฺปิ มหนฺตมฺปิ น โหติ, นนุ ยทา ภิกฺขุ ตาลจฺฉิทฺทาทีหิ นิกฺขมติ, ตทา อุปาทิณฺณกํ ขุทฺทกํ โหติฯ ยทา มหนฺตํ อตฺตภาวํ กโรติ, ตทา มหนฺตํ โหติ มหาโมคฺคลฺลานเตฺถรสฺส วิยา’’ติฯ

นโนฺทปนนฺทนาคทมนกถา

เอกสฺมึ กิร สมเย อนาถปิณฺฑิโก คหปติ ภควโต ธมฺมเทสนํ สุตฺวา ‘‘เสฺว, ภเนฺต, ปญฺจหิ ภิกฺขุสเตหิ สทฺธึ อมฺหากํ เคเห ภิกฺขํ คณฺหถา’’ติ นิมเนฺตตฺวา ปกฺกมิฯ ภควา อธิวาเสตฺวา ตํ ทิวสาวเสสํ รตฺติภาคญฺจ วีตินาเมตฺวา ปจฺจูสสมเย ทสสหสฺสิโลกธาตุํ โอโลเกสิฯ อถสฺส **นโนฺทปนโนฺท** นาม นาคราชา ญาณมุเข อาปาถมาคจฺฉิฯ ภควา ‘‘อยํ นาคราชา มยฺหํ ญาณมุเข อาปาถมาคจฺฉิ, อตฺถิ นุ โข อสฺส อุปนิสฺสโย’’ติ อาวเชฺชโนฺต ‘‘อยํ มิจฺฉาทิฏฺฐิโก ตีสุ รตเนสุ อปฺปสโนฺนติ ทิสฺวา โก นุ โข อิมํ มิจฺฉาทิฏฺฐิโต วิเวเจยฺยา’’ติ อาวเชฺชโนฺต มหาโมคฺคลฺลานเตฺถรํ อทฺทสฯ

ตโต ปภาตาย รตฺติยา สรีรปฏิชคฺคนํ กตฺวา อายสฺมนฺตํ อานนฺทํ อามเนฺตสิ – ‘‘อานนฺท, ปญฺจนฺนํ ภิกฺขุสตานํ อาโรเจหิ ตถาคโต เทวจาริกํ คจฺฉตี’’ติฯ ตํ ทิวสญฺจ นโนฺทปนนฺทสฺส อาปานภูมึ สชฺชยึสุฯ โส ทิพฺพรตนปลฺลเงฺก ทิเพฺพน เสตจฺฉเตฺตน ธาริยมาเนน ติวิธนาฏเกหิ เจว นาคปริสาย จ ปริวุโต ทิพฺพภาชเนสุ อุปฏฺฐาปิตํ อนฺนปานวิธึ โอโลกยมาโน นิสิโนฺน โหติฯ อถ ภควา ยถา นาคราชา ปสฺสติ, ตถา กตฺวา ตสฺส วิตานมตฺถเกเนว ปญฺจหิ ภิกฺขุสเตหิ สทฺธึ ตาวตึสเทวโลกาภิมุโข ปายาสิฯ

เตน โข ปน สมเยน นโนฺทปนนฺทสฺส นาคราชสฺส เอวรูปํ ปาปกํ ทิฏฺฐิคตํ อุปฺปนฺนํ โหติ – ‘‘อิเม หิ นาม มุณฺฑกา สมณกา อมฺหากํ อุปรูปริภวเนน เทวานํ ตาวตึสานํ ภวนํ ปวิสนฺติปิ นิกฺขมนฺติปิ, น ทานิ อิโต ปฏฺฐาย อิเมสํ อมฺหากํ มตฺถเก ปาทปํสุํ โอกิรนฺตานํ คนฺตุํ ทสฺสามี’’ติ อุฎฺฐาย สิเนรุปาทํ คนฺตฺวา ตํ อตฺตภาวํ วิชหิตฺวา สิเนรุํ สตฺตกฺขตฺตุํ โภเคหิ ปริกฺขิปิตฺวา อุปริ ผณํ กตฺวา ตาวตึสภวนํ อวกุเชฺชน ผเณน คเหตฺวา อทสฺสนํ คเมสิฯ

อถ โข อายสฺมา รฏฺฐปาโล ภควนฺตํ เอตทโวจ ‘‘ปุเพฺพ, ภเนฺต, อิมสฺมึ ปเทเส ฐิโต สิเนรุํ ปสฺสามิ, สิเนรุปริภณฺฑํ ปสฺสามิ, ตาวตึสํ ปสฺสามิ, เวชยนฺตํ ปสฺสามิ, เวชยนฺตสฺส ปาสาทสฺส อุปริ ธชํ ปสฺสามิฯ โก นุ โข, ภเนฺต, เหตุ โก ปจฺจโย, ยํ เอตรหิ เนว สิเนรุํ ปสฺสามิ…เป. … น เวชยนฺตสฺส ปาสาทสฺส อุปริ ธชํ ปสฺสามี’’ติฯ ‘‘อยํ, รฏฺฐปาล, นโนฺทปนโนฺท นาม นาคราชา ตุมฺหากํ กุปิโต สิเนรุํ สตฺตกฺขตฺตุํ โภเคหิ ปริกฺขิปิตฺวา อุปริ ผเณน ปฏิจฺฉาเทตฺวา อนฺธการํ กตฺวา ฐิโต’’ติฯ ‘‘ทเมมิ นํ, ภเนฺต’’ติฯ น ภควา อนุชานิฯ อถ โข อายสฺมา ภทฺทิโย อายสฺมา ราหุโลติ อนุกฺกเมน สเพฺพปิ ภิกฺขู อุฏฺฐหึสุฯ น ภควา อนุชานิฯ

อวสาเน มหาโมคฺคลฺลานเตฺถโร ‘‘อหํ, ภเนฺต, ทเมมิ น’’นฺติ อาหฯ ‘‘ทเมหิ โมคฺคลฺลานา’’ติ ภควา อนุชานิฯ เถโร อตฺตภาวํ วิชหิตฺวา มหนฺตํ นาคราชวณฺณํ อภินิมฺมินิตฺวา นโนฺทปนนฺทํ จุทฺทสกฺขตฺตุํ โภเคหิ ปริกฺขิปิตฺวา ตสฺส ผณมตฺถเก อตฺตโน ผณํ ฐเปตฺวา สิเนรุนา สทฺธึ อภินิปฺปีเฬสิฯ นาคราชา ปธูมายิฯ เถโรปิ น ตุยฺหํเยว สรีเร ธูโม อตฺถิ, มยฺหมฺปิ อตฺถีติ ปธูมายิฯ นาคราชสฺส ธูโม เถรํ น พาธติฯ เถรสฺส ปน ธูโม นาคราชานํ พาธติฯ ตโต นาคราชา ปชฺชลิฯ เถโรปิ น ตุยฺหํเยว สรีเร อคฺคิ อตฺถิ, มยฺหมฺปิ อตฺถีติ ปชฺชลิฯ นาคราชสฺส เตโช เถรํ น พาธติฯ เถรสฺส ปน เตโช นาคราชานํ พาธติฯ นาคราชา อยํ มํ สิเนรุนา อภินิปฺปีเฬตฺวา ธูมายติ เจว ปชฺชลติ จาติ จิเนฺตตฺวา ‘‘โภ ตฺวํ โกสี’’ติ ปฏิปุจฺฉิฯ ‘‘อหํ โข, นนฺท, โมคฺคลฺลาโน’’ติฯ ‘‘ภเนฺต, อตฺตโน ภิกฺขุภาเวน ติฏฺฐาหี’’ติฯ

เถโร ตํ อตฺตภาวํ วิชหิตฺวา ตสฺส ทกฺขิณกณฺณโสเตน ปวิสิตฺวา วามกณฺณโสเตน นิกฺขมิ , วามกณฺณโสเตน ปวิสิตฺวา ทกฺขิณกณฺณโสเตน นิกฺขมิ, ตถา ทกฺขิณนาสโสเตน ปวิสิตฺวา วามนาสโสเตน นิกฺขมิ, วามนาสโสเตน ปวิสิตฺวา ทกฺขิณนาสโสเตน นิกฺขมิฯ ตโต นาคราชา มุขํ วิวริฯ เถโร มุเขน ปวิสิตฺวา อโนฺตกุจฺฉิยํ ปาจีเนน จ ปจฺฉิเมน จ จงฺกมติฯ ภควา ‘‘โมคฺคลฺลาน, มนสิกโรหิ มหิทฺธิโก เอส นาโค’’ติ อาหฯ เถโร ‘‘มยฺหํ โข, ภเนฺต, จตฺตาโร อิทฺธิปาทา ภาวิตา พหุลีกตา ยานีกตา วตฺถุกตา อนุฏฺฐิตา ปริจิตา สุสมารทฺธา, ติฏฺฐตุ, ภเนฺต, นโนฺทปนโนฺท, อหํ นโนฺทปนนฺทสทิสานํ นาคราชานํ สตมฺปิ สหสฺสมฺปิ สตสหสฺสมฺปิ ทเมยฺย’’นฺติ อาหฯ

นาคราชา จิเนฺตสิ ‘‘ปวิสโนฺต ตาว เม น ทิโฏฺฐ, นิกฺขมนกาเล ทานิ นํ ทาฐนฺตเร ปกฺขิปิตฺวา สงฺขาทิสฺสามี’’ติ จิเนฺตตฺวา นิกฺขม ภเนฺต, มา มํ อโนฺตกุจฺฉิยํ อปราปรํ จงฺกมโนฺต พาธยิตฺถาติ อาหฯ เถโร นิกฺขมิตฺวา พหิ อฏฺฐาสิฯ นาคราชา อยํ โสติ ทิสฺวา นาสวาตํ วิสฺสชฺชิฯ เถโร จตุตฺถํ ฌานํ สมาปชฺชิฯ โลมกูปมฺปิสฺส วาโต จาเลตุํ นาสกฺขิฯ อวเสสา ภิกฺขู กิร อาทิโต ปฏฺฐาย สพฺพปาฏิหาริยานิ กาตุํ สกฺกุเณยฺยุํ, อิมํ ปน ฐานํ ปตฺวา เอวํ ขิปฺปนิสนฺติโน หุตฺวา สมาปชฺชิตุํ น สกฺขิสฺสนฺตีติ เตสํ ภควา นาคราชทมนํ นานุชานิฯ

นาคราชา ‘‘อหํ อิมสฺส สมณสฺส นาสวาเตน โลมกูปมฺปิ จาเลตุํ นาสกฺขึ, มหิทฺธิโก สมโณ’’ติ จิเนฺตสิฯ เถโร อตฺตภาวํ วิชหิตฺวา สุปณฺณรูปํ อภินิมฺมินิตฺวา สุปณฺณวาตํ ทเสฺสโนฺต นาคราชานํ อนุพนฺธิฯ นาคราชา ตํ อตฺตภาวํ วิชหิตฺวา มาณวกวณฺณํ อภินิมฺมินิตฺวา ‘‘ภเนฺต, ตุมฺหากํ สรณํ คจฺฉามี’’ติ วทโนฺต เถรสฺส ปาเท วนฺทิฯ เถโร ‘‘สตฺถา, นนฺท, อาคโต, เอหิ คมิสฺสามา’’ติ นาคราชานํ ทมยิตฺวา นิพฺพิสํ กตฺวา คเหตฺวา ภควโต สนฺติกํ อคมาสิฯ นาคราชา ภควนฺตํ วนฺทิตฺวา ‘‘ภเนฺต, ตุมฺหากํ สรณํ คจฺฉามี’’ติ อาหฯ ภควา ‘‘สุขี โหหิ, นาคราชา’’ติ วตฺวา ภิกฺขุสงฺฆปริวุโต อนาถปิณฺฑิกสฺส นิเวสนํ อคมาสิฯ

อนาถปิณฺฑิโก ‘‘กึ, ภนฺต, อติทิวา อาคตตฺถา’’ติ อาหฯ โมคฺคลฺลานสฺส จ นนฺโท ปนนฺทสฺส จ สงฺคาโม อโหสีติฯ กสฺส, ภนฺต, ชโย, กสฺส ปราชโยติฯ โมคฺคลฺลานสฺส ชโย, นนฺทสฺส ปราชโยติฯ อนาถปิณฺฑิโก ‘‘อธิวาเสตุ เม, ภนฺต, ภควา สตฺตาหํ เอกปฏิปาฏิยา ภตฺตํ, สตฺตาหํ เถรสฺส สกฺการํ กริสฺสามี’’ติ วตฺวา สตฺตาหํ พุทฺธปมุขานํ ปญฺจนฺนํ ภิกฺขุสตานํ มหาสกฺการํ อกาสิฯ อิติ อิมํ อิมสฺมึ นนฺโทปนนฺททมเน กตํ มหนฺตํ อตฺตภาวํ สนฺธาเยตํ วุตฺตํ ‘‘ยทา มหนฺตํ อตฺตภาวํ กโรติ, ตทา มหนฺตํ โหติ มหาโมคฺคลฺลานเตฺถรสฺส วิยา’’ติฯ เอวํ วุ เตฺตปิ ภิกฺขู อุปาทิณฺณกํ นิสฺสาย อนุปาทิณฺณกเมว วฑฺฒตีติ อาหํสุฯ อยเมว เจตฺถ ยุตฺติฯ

โส เอวํ กตฺวา น เกวลํ จนฺทิมสูริเย ปรามสติฯ สเจ อิจฺฉติ ปาทกถลิกํ กตฺวา ปาเท ฐเปติ, ปีฐํ กตฺวา นิสีทติ, มญฺจํ กตฺวา นิปชฺชติ, อปเสฺสนผลกํ กตฺวา อปสฺสยติฯ ยถา จ เอโก, เอวํ อปโรปิฯ อเนเกสุปิ หิ ภิกฺขุสตสหเสฺสสุ เอวํ กโรเนฺตสุ เตสญฺจ เอกเมกสฺส ตเถว อิชฺฌ ติฯ จนฺทิมสูริยานญฺจ คมนมฺปิ อาโลกกรณมฺปิ ตเถว โหติฯ ยถา หิ ปาติสหเสฺสสุ อุทกปูเรสุ สพฺพปาตีสุ จ จนฺทมณฺฑลานิ ทิสฺสนฺติฯ ปากติกเมว จ จนฺทสฺส คมนํ อาโลกกรณญฺจ โหติฯ ตถูปมเมตํ ปาฏิหาริยํฯ

๓๙๗. **ยาว พฺรหฺมโลกาปี**ติ พฺรหฺมโลกมฺปิ ปริเจฺฉทํ กตฺวาฯ **กาเยน วสํ วเตฺตตี**ติ ตตฺถ พฺรหฺมโลเก กาเยน อตฺตโน วสํ วเตฺตติฯ ตสฺสโตฺถ ปาฬึ อนุคนฺตฺวา เวทิตโพฺพฯ อยเญฺหตฺถ ปาฬิ –

‘‘ยาว พฺรหฺมโลกาปิ กาเยน วสํ วเตฺตตีติฯ สเจ โส อิทฺธิมา เจโตวสิปฺปโตฺต พฺรหฺมโลกํ คนฺตุกาโม โหติ, ทูเรปิ สนฺติเก อธิฏฺฐาติ สนฺติเก โหตูติ, สนฺติเก โหติฯ สนฺติเกปิ ทูเร อธิฏฺฐาติ ทูเร โหตูติ, ทูเร โหติฯ พหุกมฺปิ โถกนฺติ อธิฏฺฐาติ โถกํ โหตู ติ, โถกํ โหติฯ โถกมฺปิ พหุกนฺติ อธิฏฺฐาติ พหุกํ โหตูติ, พหุกํ โหติฯ ทิเพฺพน จกฺขุนา ตสฺส พฺรหฺมุโน รูปํ ปสฺสติฯ ทิพฺพาย โสตธาตุยา ตสฺส พฺรหฺมุโน สทฺทํ สุณาติฯ เจโต ปริยญาเณน ตสฺส พฺรหฺมุโน จิตฺตํ ปชานาติฯ สเจ โส อิทฺธิมา เจโตวสิปฺปโตฺต ทิสฺ สมาเนน กาเยน พฺรหฺมโลกํ คนฺตุกาโม โหติ, กายวเสน จิตฺตํ ปริณาเมติ, กายวเสน จิตฺตํ อธิฏฺฐาติ, กายวเสน จิตฺตํ ปริณาเมตฺวา กายวเสน จิตฺตํ อธิฏฺฐหิตฺวา สุข สญฺญญฺจ ลหุสญฺญญฺจ โอกฺกมิตฺวา ทิสฺสมาเนน กาเยน พฺรหฺมโลกํ คจฺฉติฯ สเจ โส อิทฺธิมา เจโตวสิปฺปโตฺต อทิสฺสมาเนน กาเยน พฺรหฺมโลกํ คนฺตุกาโม โหติ, จิตฺตว เสน กายํ ปริณาเมติ, จิตฺตวเสน กายํ อธิฏฺฐาติฯ จิตฺตวเสน กายํ ปริณาเมตฺวา จิตฺตว เสน กายํ อธิฏฺฐหิตฺวา สุขสญฺญญฺจ ลหุสญฺญญฺจ โอกฺกมิตฺวา อทิสฺสมาเนน กาเยน พฺรหฺมโลกํ คจฺฉติฯ โส ตสฺส พฺรหฺมุโน ปุรโต รูปํ อภินิมฺมินาติ มโนมยํ สพฺพงฺคปจฺ จงฺคึ อหีนินฺทฺริยํฯ สเจ โส อิทฺธิมา จงฺกมติ, นิมฺมิโตปิ ตตฺถ จงฺกมติฯ สเจ โส อิทฺธิ มา ติฏฺฐติ, นิสีทติ, เสยฺยํ กเปฺปติ, นิมฺมิโตปิ ตตฺถ เสยฺยํ กเปฺปติฯ สเจ โส อิทฺธิมา ธู มายติ, ปชฺชลติ, ธมฺมํ ภาสติ, ปญฺหํ ปุจฺฉติ, ปญฺหํ ปุโฏฺฐ วิสฺสเชฺชติ, นิมฺมิโตปิ ตตฺถ ปญฺหํ ปุโฏฺฐ วิสฺสเชฺชติฯ สเจ โส อิทฺธิมา เตน พฺรหฺมุนา สทฺธึ สนฺติฏฺฐติ, สลฺลปติ, สากจฺฉํ สมาปชฺชติ, นิมฺมิโตปิ ตตฺถ เตน พฺรหฺมุนา สทฺธึ สนฺติฏฺฐติ, สลฺลปติ, สากจฺฉํ สมาปชฺชติฯ ยํ ยเทว หิ โส อิทฺธิมา กโรติ, ตํ ตเทว นิมฺมิโต กโรตี’’ติ (ปฏิ. ม. ๓.๑๒)ฯ

ตตฺถ **ทูเรปิ สนฺติเก อธิฏฺฐาตี**ติ ปาทกชฺฌานโต วุฏฺฐาย ทูเร เทวโลกํ วา พฺรหฺมโลกํ วา อาวชฺชติ สนฺติเก โหตูติฯ อาวชฺชิตฺวา ปริกมฺมํ กตฺวา ปุน สมาปชฺชิตฺวา ญาเณน อธิฏฺฐาติ

สนฺติเก โหตูติ, สนฺติเก โหติฯ เอส นโย เสสปเทสุปิฯ

ตตฺถ โก ทูรํ คเหตฺวา สนฺติกํ อกาสีติ? ภควาฯ ภควา หิ ยมกปาฏิหาริยาวสาเน เทวโลกํ คจฺฉโนฺต ยุคนฺธรญฺจ สิเนรุญฺจ สนฺติเก กตฺวา ปถวีตลโต เอกปาทํ ยุคนฺธเร ปติฏฺฐเปตฺวา ทุติยํ สิเนรุมตฺถเก ฐเปสิฯ อโญฺญ โก อกาสิ? มหาโมคฺคลฺลานเตฺถโรฯ เถโร หิ สาวตฺถิโต ภตฺตกิจฺจํ กตฺวา นิกฺขนฺตํ ทฺวาทสโยชนิกํ ปริสํ ติํสโยชนํ สงฺกสฺสนครมคฺคํ สงฺขิปิตฺวา ตงฺขณเญฺญว สมฺปาเปสิฯ

อปิจ ตมฺพปณฺณิทีเป **จูฬสมุทฺทเตฺถโร**ปิ อกาสิฯ ทุพฺภิกฺขสมเย กิร เถรสฺส สนฺติกํ ปาโตว สตฺต ภิกฺขุสตานิ อาคมํสุฯ เถโร ‘‘มหา ภิกฺขุสโงฺฆ กุหิํ ภิกฺขาจาโร ภวิสฺสตี’’ติ จิเนฺตโนฺต สกลตมฺพปณฺณิทีเป อทิสฺวา ‘‘ปรตีเร ปาฏลิปุเตฺต ภวิสฺสตี’’ติ ทิสฺวา ภิกฺขู ปตฺตจีวรํ คาหาเปตฺวา ‘‘เอถาวุโส, ภิกฺขาจารํ คมิสฺสามา’’ติ ปถวิํ สงฺขิปิตฺวา ปาฏลิปุตฺตํ คโตฯ ภิกฺขู ‘‘กตรํ, ภเนฺต, อิมํ นคร’’นฺติ ปุจฺฉิํสุฯ ปาฏลิปุตฺตํ, อาวุโสติฯ ปาฏลิปุตฺตํ นาม ทูเร ภเนฺตติฯ อาวุโส, มหลฺลกเตฺถรา นาม ทูเรปิ คเหตฺวา สนฺติเก กโรนฺตีติฯ มหาสมุโทฺท กุหิํ, ภเนฺตติ? นนุ, อาวุโส, อนฺตรา เอกํ นีลมาติกํ อติกฺกมิตฺวา อาคตตฺถาติ? อาม, ภเนฺตฯ มหาสมุโทฺท ปน มหโนฺตติฯ อาวุโส, มหลฺลกเตฺถรา นาม มหนฺตมฺปิ ขุทฺทกํ กโรนฺตีติฯ

ยถา จายํ, เอวํ **ติสฺสทตฺตเตฺถโร**ปิ สายนฺหสมเย นฺหายิตฺวา กตุตฺตราสโงฺค มหาโพธิํ วนฺทิสฺสามีติ จิเตฺต อุปฺปเนฺน สนฺติเก อกาสิฯ

สนฺติกํ ปน คเหตฺวา โก ทูรมกาสีติ? ภควาฯ ภควา หิ อตฺตโน จ องฺคุลิมาลสฺส (ม. นิ. ๒.๓๔๘) จ อนฺตรํ สนฺติกมฺปิ ทูรมกาสีติฯ

อถ โก พหุกํ โถกํ อกาสีติ? **มหากสฺสปเตฺถโร**ฯ ราชคเห กิร นกฺขตฺตทิวเส ปญฺจสตา กุมาริโย จนฺทปูเว คเหตฺวา นกฺขตฺตกีฬนตฺถาย คจฺฉนฺติโย ภควนฺตํ ทิสฺวา กิญฺจิ นาทํสุฯ ปจฺฉโต อาคจฺฉนฺตํ ปน เถรํ ทิสฺวา อมฺหากํ เถโร เอติ ปูวํ ทสฺสามาติ สพฺพา ปูเว คเหตฺวา เถรํ อุปสงฺกมิํสุฯ เถโร ปตฺตํ นีหริตฺวา สพฺพํ เอกปตฺตปูรมตฺตมกาสิฯ ภควา เถรํ อาคมยมาโน ปุรโต นิสีทิฯ เถโร อาหริตฺวา ภควโต อทาสิฯ

อิลฺลิสเสฏฺฐิวตฺถุสฺมิํ ปน **มหาโมคฺคลฺลานเตฺถโร** โถกํ พหุกมกาสิ, **กากวลิยวตฺถุสฺมิญฺจ** ภควาฯ มหากสฺสปเตฺถโร กิร สตฺตาหํ สมาปตฺติยา วีตินาเมตฺวา ทลิทฺทสงฺคหํ กโรโนฺต กากวลิยสฺส นาม ทุคฺคตมนุสฺสสฺส ฆรทฺวาเร อฏฺฐาสิฯ ตสฺส ชายา เถรํ ทิสฺวา ปติโน ปกฺกํ อโลณมฺพิลยาคุํ ปเตฺต อากิริฯ เถโร ตํ คเหตฺวา ภควโต หเตฺถ ฐเปสิฯ ภควา มหาภิกฺขุสงฺฆสฺส ปโหนกํ กตฺวา อธิฏฺฐาสิฯ เอกปเตฺตน อาภตา สเพฺพสํ ปโหสิฯ กากวลิโยปิ สตฺตเม ทิวเส เสฏฺฐิฏฺฐานํ อลตฺถาติฯ

น เกวลญฺจ โถกสฺส พหุกรณํ, มธุรํ อมธุรํ, อมธุรํ มธุรนฺติอาทีสุปิ ยํ ยํ อิจฺฉติ, สพฺพํ อิทฺธิมโต อิชฺฌติฯ ตถา หิ **มหาอนุฬเตฺถโร** นาม สมฺพหุเล ภิกฺขู ปิณฺฑาย จริตฺวา สุกฺขภตฺตเมว ลภิตฺวา คงฺคาตีเร นิสีทิตฺวา ปริภุญฺชมาเน ทิสฺวา คงฺคาย อุทกํ สปฺปิมณฺฑนฺติ อธิฏฺฐหิตฺวา สามเณรานํ สญฺญํ อทาสิฯ เต ถาลเกหิ อาหริตฺวา ภิกฺขุสงฺฆสฺส อทํสุฯ สเพฺพ มธุเรน สปฺปิมเณฺฑน ภุญฺชิํสูติฯ

ทิเพฺพน จกฺขุนาติ อิเธว ฐิโต อาโลกํ วฑฺฒตฺวา ตสฺส พฺรหฺมุโน รูปํ ปสฺสติฯ อิเธว จ ฐิโต สพฺพํ ตสฺส ภาสโต สทฺทํ สุณาติฯ จิตฺตํ ปชานาติฯ **กายวเสน จิตฺตํ ปริณาเมตี**ติ กรชกายสฺส วเสน จิตฺตํ ปริณาเมติฯ ปาทกชฺฌานจิตฺตํ คเหตฺวา กาเย อาโรเปติฯ กายานุคติกํ กโรติ ทนฺธคมนํฯ กายคมนํ หิ ทนฺธํ โหติฯ **สุขสญฺญญฺจ ลหุสญฺญญฺจ โอกฺกมตี**ติ ปาทกชฺฌานารมฺมเณน อิทฺธิจิเตฺตน สหชาตํ สุขสญฺญญฺจ ลหุสญฺญญฺจ โอกฺกมติ ปวิสติ ผเสฺสติ สมฺปาปุณาติฯ **สุขสญฺญา** นาม อุเปกฺขาสมฺปยุตฺตสญฺญาฯ อุเปกฺขา หิ สนฺตํ สุขนฺติ วุตฺตาฯ สาเยว จ สญฺญา นีวรเณหิ เจว วิตกฺกาทีหิ ปจฺจนีเกหิ จ วิมุตฺตตฺตา **ลหุสญฺญา**ติปิ เวทิตพฺพาฯ ตํ โอกฺกนฺตสฺส ปนสฺส กรชกาโยปิ ตูลปิจุ วิย สลฺลหุโก โหติฯ โส เอวํ วายุกฺขิตฺตตูลปิจุนา วิย สลฺลหุเกน ทิสฺสมาเนน กาเยน พฺรหฺมโลกํ คจฺฉติฯ เอวํ คจฺฉโนฺต จ สเจ อิจฺฉติ ปถวีกสิณวเสน อากาเส มคฺคํ นิมฺมินิตฺวา ปทสา คจฺฉติฯ สเจ อิจฺฉติ วาโยกสิณวเสน วายุํ อธิฏฺฐหิตฺวา ตูลปิจุ วิย วายุนา คจฺฉติฯ อปิจ คนฺตุกามตา เอว เอตฺถ ปมาณํฯ ‘‘สติ หิ คนฺตุกามตาย’’ เอวํ กตจิตฺตาธิฏฺฐาโน อธิฏฺฐานเวคุกฺขิโตฺตว โส อิสฺสาสขิตฺตสโร วิย ทิสฺสมาโน คจฺฉติฯ

จิตฺตวเสน กายํ ปริณาเมตีติ กายํ คเหตฺวา จิเตฺต อาโรเปติฯ จิตฺตานุคติกํ กโรติ สีฆคมนํฯ จิตฺตคมนํ หิ สีฆํ โหติฯ **สุขสญฺญญฺจ ลหุสญฺญญฺจ โอกฺกมตี**ติ รูปกายารมฺมเณน อิทฺธิจิเตฺตน สหชาตํ สุขสญฺญญฺจ ลหุสญฺญญฺจ โอกฺกมตีติฯ เสสํ วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพํฯ อิทํ ปน จิตฺตคมนเมว โหติฯ เอวํ อทิสฺสมาเนน กาเยน คจฺฉโนฺต ปนายํ กิํ ตสฺส อธิฏฺฐานจิตฺตสฺส อุปฺปาทกฺขเณ คจฺฉติ, อุทาหุ ฐิติกฺขเณ ภงฺคกฺขเณ วาติ วุเตฺต ตีสุปิ ขเณสุ คจฺฉตีติ เถโร อาหฯ กิํ ปน โส สยํ คจฺฉติ นิมฺมิตํ เปเสตีติฯ ยถารุจิ กโรติฯ อิธ ปนสฺส สยํ คมนเมว อาคตํฯ

มโนมยนฺติ อธิฏฺฐานมเนน นิมฺมิตตฺตา มโนมยํฯ **อหีนินฺทฺริย**นฺติ อิทํ จกฺขุโสตาทีนํ สณฺฐานวเสน วุตฺตํฯ นิมฺมิตรูเป ปน ปสาโท นาม นตฺถิฯ สเจ อิทฺธิมา จงฺกมติ นิมฺมิโตปิ ตตฺถ จงฺกมตีติอาทิ สพฺพํ สาวกนิมฺมิตํ สนฺธาย วุตฺตํฯ พุทฺธนิมฺมิโต ปน ยํ ยํ ภควา กโรติ, ตํ ตมฺปิ กโรติฯ ภควโต รุจิวเสน อญฺญมฺปิ กโรตีติฯ เอตฺถ จ ยํ โส อิทฺธิมา อิเธว ฐิโต ทิเพฺพน จกฺขุนา รูปํ ปสฺสติ, ทิพฺพาย โสตธาตุยา สทฺทํ สุณาติ, เจโตปริยญาเณน จิตฺตํ ปชานาติ, น เอตฺตาวตา กาเยน วสํ วเตฺตติฯ ยมฺปิ โส อิเธว ฐิโต เตน พฺรหฺมุนา สทฺธิํ สนฺติฏฺฐติ สลฺลปติ สากจฺฉํ สมาปชฺชติ, เอตฺตาวตาปิ น กาเยน วสํ วเตฺตติฯ ยมฺปิสฺส ทูเรปิ สนฺติเก อธิฏฺฐาตีติอาทิกํ อธิฏฺฐานํ, เอตฺตาวตาปิ น กาเยน วสํ วเตฺตติฯ ยมฺปิ โส ทิสฺสมาเนน วา อทิสฺสมาเนน วา กาเยน พฺรหฺมโลกํ คจฺฉติ, เอตฺตาวตาปิ น กาเยน วสํ วเตฺตติฯ ยญฺจ โข โส ตสฺส พฺรหฺมุโน ปุรโต รูปํ อภินิมฺมินาตีติอาทินา นเยน วุตฺตวิธานํ อาปชฺชติ, เอตฺตาวตา กาเยน วสํ วเตฺตติ นามํฯ เสสํ ปเนตฺถ กาเยน วสํ วตฺตนาย ปุพฺพภาคทสฺสนตฺถํ วุตฺตนฺติ อยํ ตาว อธิฏฺฐานา อิทฺธิฯ

๓๙๘. **วิกุพฺพนาย** ปน มโนมยาย จ อิทํ นานากรณํฯ วิกุพฺพนํ ตาว กโรเนฺตน ‘‘โส ปกติวณฺณํ วิชหิตฺวา กุมารกวณฺณํ วา ทเสฺสติ, นาควณฺณํ วา ทเสฺสติ, สุปณฺณวณฺณํ วา ทเสฺสติ, อสุรวณฺณํ วา ทเสฺสติ, อินฺทวณฺณํ วา ทเสฺสติ, เทววณฺณํ วา ทเสฺสติ, พฺรหฺมวณฺณํ วา ทเสฺสติ, สมุทฺทวณฺณํ วา ทเสฺสติ, ปพฺพตวณฺณํ วา ทเสฺสติ, สีหวณฺณํ วา ทเสฺสติ, พฺยคฺฆวณฺณํ วา ทเสฺสติ, ทีปิวณฺณํ วา ทเสฺสติ, หตฺถิมฺปิ ทเสฺสติ, อสฺสมฺปิ ทเสฺสติ, รถมฺปิ ทเสฺสติ, ปตฺติมฺปิ ทเสฺสติ, วิวิธมฺปิ เสนาพฺยูหํ ทเสฺสตี’’ติ (ปฏิ. ม. ๓.๑๓) เอวํ วุเตฺตสุ กุมารกวณฺณาทีสุ ยํ ยํ อากงฺขติ, ตํ ตํ อธิฏฺฐาตพฺพํฯ อธิฏฺฐหเนฺตน จ ปถวีกสิณาทีสุ อญฺญตรารมฺมณโต อภิ

ญฺญาปาทกชฺฌานโต วุฏฺฐาย อตฺตโน กุมารกวโณฺณ อาวชฺชิตโพฺพฯ อาวชฺชิตฺวา ปริกมฺมาวสาเน ปุน สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย เอวรูโป นาม กุมารโก โหมีติ อธิฏฺฐาตพฺพํฯ สห อธิฏฺฐานจิตฺเตน กุมารโก โหติ เทวทตฺโต วิย (จูฬว. ๓๓๓)ฯ เอส นโย สพฺพตฺถฯ

หตฺถิมฺปิ ทเสฺสตีติอาทิ ปเนตฺถ พหิทฺธาปิ หตฺถิอาทิทสฺสนวเสน วุตฺตํฯ ตตฺถ หตฺถี โหมีติ อนธิฏฺฐหิตฺวา หตฺถี โหตูติ อธิฏฺฐาตพฺพํ, อสฺสาทีสุปิ เอเสว นโยติฯ อยํ วิกุพฺพนา อิทฺธิฯ

๓๙๙. **มโนมยํ** กาตุกาโม ปน ปาทกชฺฌานโต วุฏฺฐาย กายํ ตาว อาวชฺชิตฺวา วุตฺตนเยเนว สุสิโร โหตูติ อธิฏฺฐาติ, สุสิโร โหติฯ อถสฺส อพฺภนฺตเร อญฺญํ กายํ อาวชฺชิตฺวา ปริกมฺมํ กตฺวา วุตฺตนเยเนว อธิฏฺฐาติ, ตสฺส อพฺภนฺตเร อโญฺญ กาโย โหตูติฯ โส ตํ มุญฺชมฺหา อีสิกํ วิย โกสิยา อสึ วิย กรณฺฑาย อหึ วิย จ อพฺพาหติ ฯ เตน วุตฺตํ ‘‘อิธ ภิกฺขุ อิมมฺหา กายา อญฺญํ กายํ อภินิมฺมินาติ รูปึ มโนมยํ สพฺพงฺคปจฺจงฺคึ อหีนินฺทฺริยํฯ เสยฺยถาปิ ปุริโส มุญฺชมฺหา อีสิกํ ปวาเหยฺย, ตสฺส เอวมสฺส อยํ มุโญฺช อยํ อีสิกา , อโญฺญ มุโญฺช อญฺญา อีสิกา, มุญฺชมฺหาเตฺวว อีสิกา ปวาฬฺหา’’ติอาทิ (ปฏิ. ม. ๓.๑๔)ฯ เอตฺถ จ ยถา อีสิกาทโย มุญฺชาทีหิ สทิสา โหนฺติ, เอวํ มโนมยรูปํ อิทฺธิมตาสทิสเมว โหตีติ ทสฺสนตฺถํ เอตา อุปมา วุตฺตาติฯ อยํ มโนมยา อิทฺธิฯ

อิติ สาธุชนปาโมชฺชตฺถาย กเต วิสุทฺธิมเคฺค

อิทฺธิวิธนิเทฺทโส นาม

ทฺวาทสโม ปริเจฺฉโทฯ

๑๓. อภิญฺญานิเทฺทโส

ทิพฺพโสตธาตุกถา

๔๐๐. อิทานิ ทิพฺพโสตธาตุยา นิเทฺทสกฺกโม อนุปฺปตฺโตฯ ตตฺถ ตโต ปราสุ จ ตีสุ อภิญฺญาสุ **โส เอวํ สมาหิเต จิเตฺต**ติอาทีนํ (ที. นิ. ๑.๒๔๐ อาทโย) อตฺโถ วุตฺตนเยเนว เวทิตโพฺพฯ สพฺพตฺถ ปน วิเสสมตฺตเมว วณฺณยิสฺสามฯ ตตฺร **ทิพฺพาย โสตธาตุยา**ติ เอตฺถ ทิพฺพสทิสตฺตา ทิพฺพาฯ เทวานํ หิ สุจริตกมฺมนิพฺพตฺตา ปิตฺตเสมฺหรุหิราทีหิ อปลิพุทฺธา อุปกฺกิเลสวิมุตฺตตาย ทูเรปิ อารมฺมณํ สมฺปฏิจฺฉนสมตฺถา ทิพฺพปสาทโสตธาตุ โหติฯ อยญฺจาปิ อิมสฺส ภิกฺขุโน วีริยภาวนาพลนิพฺพตฺตา ญาณโสตธาตุ ตาทิสาเยวาติ ทิพฺพสทิสตฺตา ทิพฺพาฯ อปิจ ทิพฺพวิหารวเสน ปฏิลทฺธตฺตา อตฺตนา จ ทิพฺพวิหารสนฺนิสฺสิตตฺตาปิ ทิพฺพาฯ สวนเฏฺฐน นิชฺชีวเฏฺฐน จ โสตธาตุฯ โสตธาตุกิจฺจกรเณน จ โสตธาตุ วิยาติปิ โสตธาตุฯ ตาย ทิพฺพาย โสตธาตุยาฯ

วิสุทฺธายาติ ปริสุทฺธาย นิรุปกฺกิเลสายฯ **อติกฺกนฺตมานุสิกายา**ติ มนุสฺสูปจารํ อติกฺกมิตฺวา สทฺทสวเนน มานุสิกํ มํสโสตธาตุํ อติกฺกนฺตาย วีติวตฺติตฺวา ฐิตายฯ **อุโภ สเทฺท สุณาตี**ติ เทฺว สเทฺท สุณาติฯ กตเม เทฺว? ทิเพฺพ จ มานุเส จ, เทวานญฺจ มนุสฺสานญฺจ สเทฺทติ วุตฺตํ โหติฯ เอเตน ปเทสปริยาทานํ เวทิตพฺพํฯ **เย ทูเร สนฺติเก จา**ติ เย สทฺทา ทูเร ปรจกฺกวาเฬปิ เย จ สนฺติเก อนฺตมโส สเทหสนฺนิสฺสิตปาณกสทฺทาปิ, เต สุณาตีติ วุตฺตํ โหติฯ เอเตน นิปฺปเทสปริยาทานํ เวทิตพฺพํฯ

กถํ ปนายํ อุปฺปาเทตพฺพาติ? เตน ภิกฺขุนา อภิญฺญาปาทกชฺฌานํ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย ปริกมฺมสมาธิจิเตฺตน ปฐมตรํ ปกติโสตปเถ ทูเร โอฬาริโก อรเญฺญ สีหาทีนํ สโทฺท อาวชฺชิตโพฺพฯ วิหาเร ฆณฺฑิสโทฺท, เภริสโทฺท, สงฺขสโทฺท, สามเณรทหรภิกฺขูนํ สพฺพถาเมน สชฺฌายนฺตานํ สชฺฌายนสโทฺท, ปกติกถํ กเถนฺตานํ ‘‘กึ ภเนฺต, กิมาวุโส’’ติอาทิสโทฺท, สกุณสโทฺท, วาตสโทฺท, ปทสโทฺท, ปกฺกุถิตอุทกสฺส จิจฺจิฏายนสโทฺท, อาตเป สุสฺสมานตาลปณฺณสโทฺท, กุนฺถกิปิลฺลิกาทิสโทฺทติ เอวํ สโพฺพฬาริกโต ปภุติ ยถากฺกเมน สุขุมสทฺทา อาวชฺชิตพฺพาฯ เตน ปุรตฺถิมาย ทิสาย สทฺทานํ สทฺทนิมิตฺตํ มนสิกาตพฺพํฯ ปจฺฉิมาย, อุตฺตราย, ทกฺขิณาย, เหฏฺฐิมาย, อุปริมาย ทิสาย, ปุรตฺถิมาย อนุทิสาย, ปจฺฉิมาย, อุตฺตราย, ทกฺขิณาย อนุทิสาย สทฺทานํ สทฺทนิมิตฺตํ มนสิกาตพฺพํฯ โอฬาริกานมฺปิ สุขุมานมฺปิ สทฺทานํ สทฺทนิมิตฺตํ มนสิกาตพฺพํฯ ตสฺส เต สทฺทา ปากติกจิตฺตสฺสาปิ ปากฏา โหนฺติฯ ปริกมฺมสมาธิจิตฺตสฺส ปน อติวิย ปากฏาฯ

ตเสฺสวํ สทฺทนิมิตฺตํ มนสิกโรโต อิทานิ ทิพฺพโสตธาตุ อุปฺปชฺชิสฺสตีติ เตสุ สเทฺทสุ อญฺญตรํ อารมฺมณํ กตฺวา มโนทฺวาราวชฺชนํ อุปฺปชฺชติฯ ตสฺมึ นิรุเทฺธ จตฺตาริ ปญฺจ วา ชวนานิ ชวนฺติ, เยสํ ปุริมานิ ตีณิ จตฺตาริ วา ปริกมฺมอุปจารานุโลมโคตฺรภุนามกานิ กามาวจรานิ, จตุตฺถํ ปญฺจมํ วา อปฺปนาจิตฺตํ รูปาวจรํ จตุตฺถชฺฌานิกํฯ ตตฺถ ยํ เตน อปฺปนาจิเตฺตน สทฺธึ อุปฺปนฺนํ ญาณํ, อยํ ทิพฺพโสตธาตูติ เวทิตพฺพาฯ ตโต ปรํ ตสฺมึ โสเต ปติโต โหติฯ ตํ ถามชาตํ กโรเนฺตน ‘‘เอตฺถนฺตเร สทฺทํ สุณามี’’ติ เอกงฺคุลมตฺตํ ปริจฺฉินฺทิตฺวา วเฑฺฒตพฺพํฯ ตโต ทฺวงฺคุลจตุรงฺคุลอฏฺฐงฺคุลวิทตฺถิรตนอโนฺตคพฺภปมุขปาสาทปริเวณสงฺฆารามโคจรคามชนปทาทิวเสน ยาว จกฺกวาฬํ ตโต วา ภิโยฺยปิ ปริจฺฉินฺทิตฺวา ปริจฺฉินฺทิตฺวา วเฑฺฒตพฺพํฯ

เอวํ อธิคตาภิโญฺญ เอส ปาทกชฺฌานารมฺมเณน ผุโฏฺฐกาสพฺภนฺตรคเตปิ สเทฺท ปุน ปาทกชฺฌานํ อสมาปชฺชิตฺวาปิ อภิญฺญาญาเณน สุณาติเยวฯ เอวํ สุณโนฺต จ สเจปิ ยาว พฺรหฺมโลกา สงฺขเภริปณวาทิสเทฺทหิ เอกโกลาหลํ โหติ, ปาฏิเยกฺกํ ววตฺถเปตุกามตาย สติ อยํ สงฺขสโทฺท อยํ เภริสโทฺทติ ววตฺถเปตุํ สโกฺกติเยวาติฯ

ทิพฺพโสตธาตุกถา นิฏฺฐิตาฯ

เจโตปริยญาณกถา

๔๐๑. เจโตปริยญาณกถาย **เจโตปริยญาณายา**ติ เอตฺถ ปริยาตีติ ปริยํ, ปริจฺฉินฺทตีติ อโตฺถฯ เจตโส ปริยํ เจโตปริยํฯ เจโตปริยญฺจ ตํ ญาณญฺจาติ เจโตปริยญาณํฯ ตทตฺถายาติ วุตฺตํ โหติฯ **ปรสตฺตาน**นฺติ อตฺตานํ ฐเปตฺวา เสสสตฺตานํฯ **ปรปุคฺคลาน**นฺติ อิทมฺปิ อิมินา เอกตฺถเมวฯ เวเนยฺยวเสน ปน เทสนาวิลาเสน จ พฺยญฺชนนานตฺตํ กตํฯ **เจตสา เจโต**ติ อตฺตโน จิเตฺตน เตสํ จิตฺตํฯ **ปริจฺจ ปชานาตี**ติ ปริจฺฉินฺทิตฺวา สราคาทิวเสน นานปฺปการโต ชานาติฯ

กถํ ปเนตํ ญาณํ อุปฺปาเทตพฺพนฺติ? เอตญฺหิ ทิพฺพจกฺขุวเสน อิชฺฌติ, ตํ เอตสฺส ปริกมฺมํฯ ตสฺมา เตน ภิกฺขุนา อาโลกํ วเฑฺฒตฺวา ทิเพฺพน จกฺขุนา ปรสฺส หทยรูปํ นิสฺสาย วตฺตมานสฺส โลหิตสฺส วณฺณํ ปสฺสิตฺวา จิตฺตํ ปริเยสิตพฺพํฯ ยทา หิ โสมนสฺสจิตฺตํ วตฺตติ, ตทา รตฺตํ นิโคฺรธปกฺกสทิสํ โหติฯ ยทา โทมนสฺสจิตฺตํ วตฺตติ, ตทา กาฬกํ ชมฺพุปกฺกสทิสํฯ ยทา อุเปกฺขาจิตฺตํ วตฺตติ, ตทา ปสนฺนติลเตลสทิสํฯ ตสฺมา เตน ''อิทํ รูปํ โสมนสฺสินฺทฺริยสมุฏฺฐานํ, อิทํ โทมนสฺสินฺทฺริยสมุฏฺฐานํ, อิทํ อุเปกฺขินฺทฺริยสมุฏฺฐาน''นฺติ ปรสฺส หทยโลหิตวณฺณํ ปสฺสิตฺวา จิตฺตํ ปริเยสเนฺตน เจโตปริยญาณํ ถามคตํ กาตพฺพํฯ เอวํ ถามคเต หิ ตสฺมิํ อนุกฺกเมน สพฺพมฺปิ กามาวจรจิตฺตํ รูปาวจรารูปาวจรจิตฺตญฺจ ปชานาติ จิตฺตา จิตฺตเมว สงฺกมโนฺต วินาปิ หทยรูปทสฺสเนนฯ วุตฺตมฺปิ เจตํ อฏฺฐกถายํ ''อารุเปฺป ปรสฺส จิตฺตํ ชานิตุกาโม กสฺส หทยรูปํ ปสฺสติ, กสฺสินฺทฺริยวิการํ โอโลเกตีติ? น กสฺสจิฯ อิทฺธิมโต วิสโย เอส ยทิทํ ยตฺถ กตฺถจิ จิตฺตํ อาวชฺชโนฺต โสฬสปฺปเภทํ จิตฺตํ ชานาติฯ อกตาภินิเวสสฺส ปน วเสน อยํ กถา''ติฯ

สราคํ วา จิตฺตนฺติอาทีสุ ปน อฏฺฐวิธํ โลภสหคตํ จิตฺตํ **สราคํ จิตฺต**นฺติ เวทิตพฺพํฯ อวเสสํ จตุภูมกํ กุสลาพฺยากตํ จิตฺตํ **วีตราคํ**ฯ เทฺว โทมนสฺสจิตฺตานิ เทฺว วิจิกิจฺฉุทฺธจฺจจิตฺตานีติ อิมานิ ปน จตฺตาริ จิตฺตานิ อิมสฺมิํ ทุเก สงฺคหํ น คจฺฉนฺติฯ เกจิ ปน เถรา ตานิปิ สงฺคณฺหนฺติฯ ทุวิธํ ปน โทมนสฺสจิตฺตํ **สโทสํ จิตฺตํ** นามฯ สพฺพมฺปิ จตุภูมกํ กุสลาพฺยากตํ **วีตโทสํ**ฯ เสสานิ ทสากุสลจิตฺตานิ อิมสฺมิํ ทุเก สงฺคหํ น คจฺฉนฺติฯ เกจิ ปน เถรา ตานิปิ สงฺคณฺหนฺติฯ

สโมหํ วีตโมหนฺติ เอตฺถ ปน ปาฏิปุคฺคลิกนเยน วิจิกิจฺฉุทฺธจฺจสหคตทฺวยเมว **สโมหํ,** โมหสฺส ปน สพฺพากุสเลสุ สมฺภวโต ทฺวาทสวิธมฺปิ อกุสลจิตฺตํ **สโมหํ จิตฺต**นฺติ เวทิตพฺพํฯ อวเสสํ **วีตโมหํ**ฯ ถินมิทฺธานุคตํ ปน **สํขิตฺตํ**ฯ อุทฺธจฺจานุคตํ **วิกฺขิตฺตํ**ฯ รูปาวจรารูปาวจรํ **มหคฺคตํ**ฯ อวเสสํ **อมหคฺคตํ**ฯ สพฺพมฺปิ เตภูมกํ **สอุตฺตรํ**ฯ โลกุตฺตรํ **อนุตฺตรํ**ฯ อุปจารปฺปตฺตํ อปฺปนาปฺปตฺตญฺจ **สมาหิตํ**ฯ อุภยมปฺปตฺตํ **อสมาหิตํ**ฯ ตทงฺควิกฺขมฺภนสมุเจฺฉทปฏิปสฺสทฺธินิสฺสรณวิมุตฺติปฺปตฺตํ **วิมุตฺตํ**ฯ ปญฺจวิธมฺปิ เอตํ วิมุตฺติมปฺปตฺตํ **อวิมุตฺต**นฺติ เวทิตพฺพํฯ อิติ เจโตปริยญาณลาภี ภิกฺขุ สพฺพปฺปการมฺปิ อิทํ สราคํ วา จิตฺตํ…เป…. อวิมุตฺตํ วา จิตฺตํ อวิมุตฺตํ จิตฺตนฺติ ปชานาตีติฯ

เจโตปริยญาณกถา นิฏฺฐิตาฯ

ปุเพฺพนิวาสานุสฺสติญาณกถา

๔๐๒. ปุเพฺพนิวาสานุสฺสติญาณกถายํ **ปุเพฺพนิวาสานุสฺสติญาณายา**ติ (ที. นิ. ๑.๒๔๔) ปุเพฺพนิวาสานุสฺสติมฺหิ ยํ ญาณํ, ตทตฺถายฯ **ปุเพฺพนิวาโส**ติ ปุเพฺพ อตีตชาตีสุ นิวุตฺถกฺขนฺธาฯ **นิวุตฺถา**ติ อชฺฌาวุตฺถา อนุภูตา อตฺตโน สนฺตาเน อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุทฺธาฯ นิวุตฺถธมฺมา วาฯ **นิวุตฺถา**ติ โคจรนิวาเสน นิวุตฺถา อตฺตโน วิญฺญาเณน วิญฺญาตา ปริจฺฉินฺนา, ปรวิญฺญาณวิญฺญาตาปิ วา ฉินฺนวฏุมกานุสฺสรณาทีสุ, เต พุทฺธานํเยว ลพฺภนฺติฯ **ปุเพฺพนิวาสานุสฺสตี**ติ ยาย สติยา ปุเพฺพนิวาสํ อนุสฺสรติ, สา ปุเพฺพนิวาสานุสฺสติฯ **ญาณ**นฺติ ตาย สติยา สมฺปยุตฺตญาณํฯ เอวมิมสฺส ปุเพฺพนิวาสานุสฺสติญาณสฺส อตฺถาย ปุเพฺพนิวาสานุสฺสติญาณาย เอตสฺส ญาณสฺส อธิคมาย ปตฺติยาติ วุตฺตํ โหติฯ

อเนกวิหิตนฺติ อเนกวิธํ, อเนเกหิ วา ปกาเรหิ ปวตฺติตํ, สํวณฺณิตนฺติ อโตฺถฯ **ปุเพฺพนิวาส**นฺติ สมนนฺตราตีตภวํ อาทึ กตฺวา ตตฺถ ตตฺถ นิวุตฺถสนฺตานํฯ **อนุสฺสรตี**ติ ขนฺธปฏิปาฏิวเสน จุติปฏิสนฺธิวเสน วา อนุคนฺตฺวา อนุคนฺตฺวา สรติฯ อิมญฺหิ ปุเพฺพนิวาสํ ฉ ชนา อนุสฺสรนฺติ – ติตฺถิยา, ปกติสาวกา, มหาสาวกา, อคฺคสาวกา, ปเจฺจกพุทฺธา, พุทฺธาติฯ

ตตฺถ **ติตฺถิยา** จตฺตาลีสํเยว กเปฺป อนุสฺสรนฺติ, น ตโต ปรํฯ กสฺมา, ทุพฺพลปญฺญตฺตาฯ เตสญฺหิ นามรูปปริเจฺฉทวิรหิตตฺตา ทุพฺพลา ปญฺญา โหติฯ **ปกติสาวกา** กปฺปสตมฺปิ กปฺปสหสฺสมฺปิ อนุสฺสรนฺติเยว, พลวปญฺญตฺตาฯ **อสีติมหาสาวกา** สตสหสฺสกเปฺป อนุสฺสรนฺติฯ **เทฺว อคฺคสาวกา** เอกํ อสเงฺขยฺยญฺ สตสหสฺสญฺจฯ **ปเจฺจกพุทฺธา** เทฺว อสเงฺขยฺยานิ สตสหสฺสญฺจฯ เอตฺตโก หิ เอเตสํ อภินีหาโรฯ **พุทฺธานํ** ปน ปริเจฺฉโท นาม นตฺถิฯ

ติตฺถิยา จ ขนฺธปฏิปาฏิเมว สรนฺติ, ปฏิปาฏึ มุญฺจิตฺวา จุติปฏิสนฺธิวเสน สริตุํ น สโกฺกนฺติฯ เตสญฺหิ อนฺธานํ วิย อิจฺฉิตปเทโสกฺกมนํ นตฺถิฯ ยถา ปน อนฺธา ยฏฺฐึ อมุญฺจิตฺวาว คจฺฉนฺติ, เอวํ เต ขนฺธานํ ปฏิปาฏึ อมุญฺจิตฺวาว สรนฺติฯ ปกติสาวกา ขนฺธปฏิปาฏิยาปิ อนุสฺสรนฺติ จุติปฏิสนฺธิวเสนปิ สงฺกมนฺติฯ ตถา อสีติมหาสาวกาฯ ทฺวินฺนํ ปน อคฺคสาวกานํ ขนฺธปฏิปาฏิกิจฺจํ นตฺถิฯ เอกสฺส อตฺตภาวสฺส จุตึ ทิสฺวา ปฏิสนฺธึ ปสฺสนฺติ, ปุน อปรสฺส จุตึ ทิสฺวา ปฏิสนฺธินฺติ เอวํ จุติปฏิสนฺธิวเสเนว สงฺกมนฺตา คจฺฉนฺติฯ ตถา ปเจฺจกพุทฺธาฯ

พุทฺธานํ ปน เนว ขนฺธปฏิปาฏิกิจฺจํ, น จุติปฏิสนฺธิวเสน สงฺกมนกิจฺจํ อตฺถิฯ เตสญฺหิ อเนกาสุ กปฺปโกฏีสุ เหฏฺฐา วา อุปริ วา ยํ ยํ ฐานํ อิจฺฉนฺติ, ตํ ตํ ปากฏเมว โหติฯ ตสฺมา อเนกาปิ กปฺปโกฏิโย เปยฺยาลปาฬึ วิย สํขิปิตฺวา ยํ ยํ อิจฺฉนฺติ, ตตฺร ตเตฺรว โอกฺกมนฺตา สีโหกฺกนฺตวเสน คจฺฉนฺติฯ เอวํ คจฺฉนฺตานญฺจ เนสํ ญาณํ ยถา นาม กตวาลเวธปริจยสฺส สรภงฺคสทิสสฺส ธนุคฺคหสฺส ขิโตฺต สโร อนฺตรา รุกฺขลตาทีสุ อสชฺชมาโน ลเกฺขเยว ปตติ, น สชฺชติ, น วิรชฺฌติ, เอวํ อนฺตรนฺตราสุ ชาตีสุ น สชฺชติ, น วิรชฺฌติ, อสชฺชมานํ อวิรชฺฌมานํ อิจฺฉิติจฺฉิตฏฺฐานํเยว คณฺหาติฯ

อิเมสุ จ ปน ปุเพฺพนิวาสํ อนุสฺสรณสเตฺตสุ ติตฺถิยานํ ปุเพฺพนิวาสทสฺสนํ ขชฺชุปนกปภาสทิสํ หุตฺวา อุปฏฺฐาติฯ ปกติสาวกานํ ทีปปฺปภาสทิสํฯ มหาสาวกานํ อุกฺกาปภาสทิสํ ฯ อคฺคสาวกานํ โอสธิตารกปฺปภาสทิสํฯ ปเจฺจกพุทฺธานํ จนฺทปฺปภาสทิสํฯ พุทฺธานํ รสฺมิสหสฺสปฏิมณฺฑิตสรทสูริยมณฺฑลสทิสํ หุตฺวา อุปฏฺฐาติฯ

ติตฺถิยานญฺจ ปุเพฺพนิวาสานุสฺสรณํ อนฺธานํ ยฏฺฐิโกฏิคมนํ วิย โหติฯ ปกติสาวกานํ ทณฺฑกเสตุคมนํ วิยฯ มหาสาวกานํ ชงฺฆเสตุคมนํ วิยฯ อคฺคสาวกานํ สกฏเสตุคมนํ วิยฯ ปเจฺจกพุทฺธานํ มหาชงฺฆมคฺคคมนํ วิยฯ พุทฺธานํ มหาสกฏมคฺคคมนํ วิยฯ

อิมสฺมิํ ปน อธิกาเร สาวกานํ ปุเพฺพนิวาสานุสฺสรณํ อธิเปฺปตํฯ เตน วุตฺตํ ''อนุสฺสรตีติ ขนฺธปฏิปาฏิวเสน จุติปฏิสนฺธิวเสน วา อนุคนฺตฺวา อนุคนฺตฺวา สรตี''ติฯ

๔๐๓. ตสฺมา เอวมนุสฺสริตุกาเมน อาทิกมฺมิเกน ภิกฺขุนา ปจฺฉาภตฺตํ ปิณฺฑปาตปฏิกฺกเนฺตน รโหคเตน ปฏิสลฺลิเนน ปฏิปาฏิยา จตฺตาริ ฌานานิ สมาปชฺชิตฺวา อภิญฺญาปาทกจตุตฺถชฺฌานโต วุฏฺฐาย สพฺพปจฺฉิมา นิสชฺชา อาวชฺชิตพฺพาฯ ตโต อาสนปญฺญาปนํ, เสนาสนปฺปเวสนํ, ปตฺตจีวรปฏิสามนํ, โภชนกาโล, คามโต อาคมนกาโล, คาเม ปิณฺฑาย จริตกาโล, คามํ ปิณฺฑาย ปวิฏฺฐกาโล, วิหารโต นิกฺขมนกาโล, เจติยงฺคณโพธิยงฺคณวนฺทนกาโล, ปตฺตโธวนกาโล, ปตฺตปฏิคฺคหณกาโล, ปตฺตปฏิคฺคหณโต ยาว มุขโธวนา กตกิจฺจํ, ปจฺจูสกาเล กตกิจฺจํ, มชฺฌิมยาเม กตกิจฺจํ, ปฐมยาเม กตกิจฺจนฺติ เอวํ ปฏิโลมกฺกเมน สกลํ รตฺตินฺทิวํ กตกิจฺจํ อาวชฺชิตพฺพํฯ เอตฺตกํ ปน ปกติจิตฺตสฺสปิ ปากฏํ โหติฯ ปริกมฺมสมาธิจิตฺตสฺส ปน อติปากฏเมวฯ

สเจ ปเนตฺถ กิญฺจิ น ปากฏํ โหติ, ปุน ปาทกชฺฌานํ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย อาวชฺชิตพฺพํฯ เอตฺตเกน ทีเป ชลิเต วิย ปากฏํ โหติฯ เอวํ ปฏิโลมกฺกเมเนว ทุติยทิวเสปิ ตติยจตุตฺถปญฺจมทิวเสปิ ทสาเหปิ อฑฺฒมาเสปิ มาเสปิ ยาว สํวจฺฉราปิ กตกิจฺจํ อาวชฺชิตพฺพํฯ เอเตเนว อุปาเยน ทสวสฺสานิ วีสติวสฺสานีติ ยาว อิมสฺมิํ ภเว อตฺตโน ปฏิสนฺธิ, ตาว อาวชฺชเนฺตน ปุริมภเว จุติกฺขเณ ปวตฺติตนามรูปํ อาวชฺชิตพฺพํฯ ปโหติ หิ ปณฺฑิโต ภิกฺขุ ปฐมวาเรเนว ปฏิสนฺธิํ อุคฺฆาเฏตฺวา จุติกฺขเณ นามรูปมารมฺมณํ กาตุํฯ

ยสฺมา ปน ปุริมภเว นามรูปํ อเสสํ นิรุทฺธํ อญฺญํ อุปฺปนฺนํ, ตสฺมา ตํ ฐานํ อาหุนฺทริกํ อนฺธตมมิว โหติ ทุทฺทสํ ทุปฺปเญฺญนฯ เตนาปิ ''น สโกฺกมหํ ปฏิสนฺธิํ อุคฺฆาเฏตฺวา จุติกฺขเณ ปวตฺติตนามรูปมารมฺมณํ กาตุ''นฺติ ธุรนิเกฺขโป น กาตโพฺพฯ ตเทว ปน ปาทกชฺฌานํ ปุนปฺปุนํ สมาปชฺชิตพฺพํฯ ตโต จ วุฏฺฐาย วุฏฺฐาย ตํ ฐานํ อาวชฺชิตพฺพํฯ

เอวํ กโรโนฺต หิ เสยฺยถาปิ นาม พลวา ปุริโส กูฏาคารกณฺณิกตฺถาย มหารุกฺขํ ฉินฺทโนฺต สาขาปลาสเจฺฉทนมเตฺตเนว ผรสุธาราย วิปนฺนาย มหารุกฺขํ ฉินฺทิตุํ อสโกฺกโนฺตปิ ธุรนิเกฺขปํ อกตฺวาว กมฺมารสาลํ คนฺตฺวา ติขิณํ ผรสุํ การาเปตฺวา ปุน อาคนฺตฺวา ฉิเนฺทยฺย, ปุน วิปนฺนาย จ ปุนปิ ตเถว กาเรตฺวา ฉิเนฺทยฺยฯ โส เอวํ ฉินฺทโนฺต ฉินฺนสฺส ฉินฺนสฺส ปุน เฉตพฺพาภาวโต อจฺฉินฺนสฺส จ เฉทนโต นจิรเสฺสว มหารุกฺขํ ปาเตยฺย, เอวเมวํ ปาทกชฺฌานา วุฏฺฐาย ปุเพฺพ อาวชฺชิตํ อนาวชฺชิตฺวา ปฏิสนฺธิเมว อาวชฺชโนฺต นจิรเสฺสว ปฏิสนฺธิํ อุคฺฆาเฏตฺวา จุติกฺขเณ ปวตฺติตนามรูปํ อารมฺมณํ กเรยฺยาติฯ กฏฺฐผาลกเกโสหารกาทีหิปิ อยมโตฺถ ทีเปตโพฺพฯ

ตตฺถ ปจฺฉิมนิสชฺชโต ปภุติ ยาว ปฏิสนฺธิโต อารมฺมณํ กตฺวา ปวตฺตํ ญาณํ ปุเพฺพนิวาสญาณํ นาม น โหติฯ ตํ ปน ปริกมฺมสมาธิญาณํ นาม โหติฯ อตีตํสญาณนฺติปิ เอเก วทนฺติฯ ตํ รูปาวจรํ สนฺธาย น ยุชฺชติฯ ยทา ปนสฺส ภิกฺขุโน ปฏิสนฺธิํ อติกฺกมฺม จุติกฺขเณ ปวตฺติตนามรูปํ อารมฺมณํ กตฺวา มโนทฺวาราวชฺชนํ อุปฺปชฺชติ, ตสฺมิญฺจ นิรุเทฺธ ตเทวารมฺมณํ กตฺวา จตฺตาริ ปญฺจ วา ชวนานิ ชวนฺติฯ เสสํ ปุเพฺพ วุตฺตนเยเนว ปุริมานิ ปริกมฺมาทินามกานิ กามาวจรานิ โหนฺติฯ ปจฺฉิมํ รูปาวจรํ จตุตฺถชฺฌานิกํ อปฺปนาจิตฺตํฯ ตทาสฺส ยํ เตน จิเตฺตน สห ญาณํ อุปฺ

ปชฺชติ, อิทํ **ปุเพฺพนิวาสานุสฺสติญาณํ** นามฯ เตน ญาเณน สมฺปยุตฺตาย สติยา อเนกวิหิตํ ปุเพฺพนิวาสํ อนุสฺสรติฯ เสยฺยถิทํ, เอกมฺปิ ชาตึ เทฺวปิ ชาติโย…เป…. อิติ สาการํ สอุเทฺทสํ อเนกวิหิตํ ปุเพฺพนิวาสํ อนุสฺสรตีติ (ที. นิ. ๑.๒๔๔)ฯ

๔๐๔. ตตฺถ **เอกมฺปิ ชาติ**นฺติ เอกมฺปิ ปฏิสนฺธิมูลํ จุติปริโยสานํ เอกภวปริยาปนฺนํ ขนฺธสนฺตานํฯ เอส นโย **เทฺวปิ ชาติโย**ติอาทีสุปิฯ **อเนเกปิ สํวฏฺฏกปฺเป**ติอาทีสุ ปน ปริหายมาโน กปฺโป **สํวฏฺฏกปฺโป,** วฑฺฒมาโน **วิวฏฺฏกปฺโป**ติ เวทิตโพฺพฯ ตตฺถ สํวเฏฺฏน **สํวฏฺฏฏฺฐายี** คหิโต โหติ, ตํมูลกตฺตาฯ วิวเฏฺฏน จ **วิวฏฺฏฏฺฐายี,** เอวญฺหิ สติ ยานิ ตานิ ‘‘จตฺตาริมานิ, ภิกฺขเว, กปฺปสฺส อสเงฺขฺยยฺยานิฯ กตมานิ จตฺตาริ? สํวโฏฺฏ, สํวฏฺฏฏฺฐายี, วิวโฏฺฏ, วิวฏฺฏฏฺฐายีติ (อ. นิ. ๔.๑๕๖ โถกํ วิสทิสํ) วุตฺตานิ, ตานิ ปริคฺคหิตานิ โหนฺติฯ

ตตฺถ ตโย สํวฏฺฏา – อาโปสํวโฏฺฏ, เตโชสํวโฏฺฏ, วาโยสํวโฏฺฏติฯ ติโสฺส สํวฏฺฏสีมา – อาภสฺสรา, สุภกิณฺหา, เวหปฺผลาติฯ

ยทา กปฺโป เตเชน สํวฏฺฏติ, อาภสฺสรโต เหฏฺฐา อคฺคินา ฑยฺหติฯ ยทา อาเปน สํวฏฺฏติ, สุภกิณฺหโต เหฏฺฐา อุทเกน วิลียติฯ ยทา วายุนา สํวฏฺฏติ, เวหปฺผลโต เหฏฺฐา วาเตน วิทฺธํสติฯ วิตฺถารโต ปน สทาปิ เอกํ พุทฺธเขตฺตํ วินสฺสติฯ

พุทฺธเขตฺตํ นาม ติวิธํ โหติ – ชาติเขตฺตํ, อาณาเขตฺตํ, วิสยเขตฺตญฺจฯ ตตฺถ **ชาติเขตฺตํ** ทสสหสฺสจกฺกวาฬปริยนฺตํ โหติฯ ยํ ตถาคตสฺส ปฏิสนฺธิคหณาทีสุ กมฺปติฯ **อาณาเขตฺตํ** โกฏิสตสหสฺสจกฺกวาฬปริยนฺตํ, ยตฺถ รตนสุตฺตํ (ขุ. ปา. ๖.๑ อาทโย) ขนฺธปริตฺตํ (จูฬว. ๒๕๑; อ. นิ. ๔.๖๗) ธชคฺคปริตฺตํ (สํ. นิ. ๑.๒๔๙) อาฏานาฏิยปริตฺตํ (ที. นิ. ๓.๒๗๕ อาทโย) โมรปริตฺตนฺติ (ชา. ๑.๒.๑๗-๑๘) อิเมสํ ปริตฺตานํ อานุภาโว วตฺตติฯ **วิสยเขตฺตํ** อนนฺตมปริมาณํฯ ยํ ‘‘ยาวตา วา ปน อากเงฺขยฺยา’’ติ (อ. นิ. ๓.๘๑) วุตฺตํ, ยตฺถ ยํ ยํ ตถาคโต อากงฺขติ, ตํ ตํ ชานาติฯ เอวเมเตสุ ตีสุ พุทฺธเขเตฺตสุ เอกํ อาณาเขตฺตํ วินสฺสติฯ ตสฺมึ ปน วินสฺสเนฺต ชาติเขตฺตมฺปิ วินฏฺฐเมว โหติฯ วินสฺสนฺตญฺจ เอกโตว วินสฺสติ, สณฺฐหนฺตมฺปิ เอกโต สณฺฐหติฯ ตเสฺสวํ วินาโส จ สณฺฐหนญฺจ เวทิตพฺพํฯ

๔๐๕. ยสฺมึ หิ สมเย กปฺโป อคฺคินา นสฺสติ, อาทิโตว กปฺปวินาสกมหาเมโฆ วุฏฺฐหิตฺวา โกฏิสตสหสฺสจกฺกวาเฬ เอกํ มหาวสฺสํ วสฺสติฯ มนุสฺสา ตุฏฺฐหฏฺฐา สพฺพพีชานิ นีหริตฺวา วปนฺติฯ สเสฺสสุ ปน โคขายิตกมเตฺตสุ ชาเตสุ คทฺรภรวํ รวโนฺต เอกพินฺทุมฺปิ น วสฺสติ, ตทา ปจฺฉินฺนํ ปจฺฉินฺนเมว วสฺสํ โหติฯ อิทํ สนฺธาย หิ ภควตา ‘‘โหติ โข โส, ภิกฺขเว, สมโย ยํ พหูนิ วสฺสานิ พหูนิ วสฺสสตานิ พหูนิ วสฺสสหสฺสานิ พหูนิ วสฺสสตสหสฺสานิ เทโว น วสฺสตี’’ติ (อ. นิ. ๗.๖๖) วุตฺตํฯ วสฺสูปชีวิโน สตฺตา กาลงฺกตฺวา พฺรหฺมโลเก นิพฺพตฺตนฺติ, ปุปฺผผลูปชีวินิโย จ เทวตาฯ เอวํ ทีเฆ อทฺธาเน วีติวเตฺต ตตฺถ ตตฺถ อุทกํ ปริกฺขยํ คจฺฉติ, อถานุปุเพฺพน มจฺฉกจฺฉปาปิ กาลงฺกตฺวา พฺรหฺมโลเก นิพฺพตฺตนฺติ, เนรยิกสตฺตาปิฯ ตตฺถ เนรยิกา สตฺตมสูริยปาตุภาเว วินสฺสนฺตีติ เอเกฯ

ฌานํ วินา นตฺถิ พฺรหฺมโลเก นิพฺพตฺติ, เอเตสญฺจ เกจิ ทุพฺภิกฺขปีฬิตา เกจิ อภพฺพา ฌานาธิคมาย, เต กถํ ตตฺถ นิพฺพตฺตนฺตีติฯ เทวโลเก ปฏิลทฺธชฺฌานวเสนฯ ตทา หิ ‘‘วสฺสสตสหสฺสสฺสจฺจเยน กปฺปุฏฺฐานํ ภวิสฺสตี’’ติ โลกพฺยูหา นาม กามาวจรเทวา มุตฺตสิรา วิกิณฺณเกสา รุทมฺขา อสฺสูนิ หเตฺถหิ ปุญฺฉมานา รตฺตวตฺถนิวตฺถา อติวิย วิรูปเวสธาริโน หุตฺวา มนุสฺสปเถ วิจรนฺตา เอวํ อาโรเจนฺติ ‘‘มาริสา อิโต วสฺสสตสหสฺสสฺสจฺจเยน กปฺปวุฏฺฐานํ

ภวิสฺสติ, อยํ โลโก วินสฺสิสฺสติ, มหาสมุโทฺทปิ อุสฺสุสฺสิสฺสติ, อยญฺจ มหาปถวี สิเนรุ จ ปพฺพตราชา อุฑฺฒยฺหิสฺสนฺติ วินสฺสิสฺสนฺติฯ ยาว พฺรหฺมโลกา โลกวินาโส ภวิสฺสติฯ เมตฺตํ มาริสา ภาเวถ, กรุณํ, มุทิตํ, อุเปกฺขํ มาริสา ภาเวถ, มาตรํ อุปฏฺฐหถ, ปิตรํ อุปฏฺฐหถ, กุเล เชฏฺฐาปจายิโน โหถา’’ติฯ

เตสํ วจนํ สุตฺวา เยภุเยฺยน มนุสฺสา จ ภุมฺมเทวตา จ สํเวคชาตา อญฺญมญฺญํ มุทุจิตฺตา หุตฺวา เมตฺตาทีนิ ปุญฺญานิ กริตฺวา เทวโลเก นิพฺพตฺตนฺติฯ ตตฺถ ทิพฺพสุธาโภชนํ ภุญฺชิตฺวา วาโยกสิเณ ปริกมฺมํ กตฺวา ฌานํ ปฏิลภนฺติฯ ตทเญฺญ ปน อปราปริยเวทนีเยน กเมฺมน เทวโลเก นิพฺพตฺตนฺติฯ อปราปริยเวทนียกมฺมรหิโต หิ สํสาเร สํสรมาโน สโตฺต นาม นตฺถิฯ เตปิ ตตฺถ ตเถว ฌานํ ปฏิลภนฺติฯ เอวํ เทวโลเก ปฏิลทฺธชฺฌานวเสน สเพฺพปิ พฺรหฺมโลเก นิพฺพตฺตนฺตีติฯ

วสฺสูปเจฺฉทโต ปน อุทฺธํ ทีฆสฺส อทฺธุโน อจฺจเยน ทุติโย สูริโย ปาตุภวติฯ วุตฺตมฺปิ เจตํ ภควตา ‘‘โหติ โข โส, ภิกฺขเว, สมโย’’ติ **สตฺตสูริยํ** (อ. นิ. ๗.๖๖) วิตฺถาเรตพฺพํฯ ปาตุภูเต จ ปน ตสฺมึ เนว รตฺติปริเจฺฉโท, น ทิวาปริเจฺฉโท ปญฺญายติฯ เอโก สูริโย อุเฏฺฐติ, เอโก อตฺถํ คจฺฉติฯ อวิจฺฉินฺนสูริยสนฺตาโปว โลโก โหติฯ ยถา จ ปกติสูริเย สูริยเทวปุโตฺต โหติ, เอวํ กปฺปวินาสกสูริเย นตฺถิฯ ตตฺถ ปกติสูริเย วตฺตมาเน อากาเส วลาหกาปิ ธูมสิขาปิ จรนฺติฯ กปฺปวินาสกสูริเย วตฺตมาเน วิคตธูมวลาหกํ อาทาสมณฺฑลํ วิย นิมฺมลํ นภํ โหติฯ ฐเปตฺวา ปญฺจ มหานทิโย เสสกุนฺนทีอาทีสุ อุทกํ สุสฺสติฯ

ตโตปิ ทีฆสฺส อทฺธุโน อจฺจเยน ตติโย สูริโย ปาตุภวติฯ ยสฺส ปาตุภาวา มหานทิโยปิ สุสฺสนฺติฯ

ตโตปิ ทีฆสฺส อทฺธุโน อจฺจเยน จตุโตฺถ สูริโย ปาตุภวติฯ ยสฺส ปาตุภาวา หิมวติ มหานทีนํ ปภวา ‘‘สีหปปาโต หํสปาตโน กณฺณมุณฺฑโก รถการทโห อโนตตฺตทโห ฉทฺทนฺตทโห กุณาลทโห’’ติ อิเม สตฺต มหาสรา สุสฺสนฺติฯ

ตโตปิ ทีฆสฺส อทฺธุโน อจฺจเยน ปญฺจโม สูริโย ปาตุภวติฯ ยสฺส ปาตุภาวา อนุปุเพฺพน มหาสมุเทฺท องฺคุลิปพฺพเตมนมตฺตมฺปิ อุทกํ น สณฺฐาติฯ

ตโตปิ ทีฆสฺส อทฺธุโน อจฺจเยน ฉโฏฺฐ สูริโย ปาตุภวติฯ ยสฺส ปาตุภาวา สกลจกฺกวาฬํ เอกธูมํ โหติฯ ปริยาทิณฺณสิเนหํ ธูเมนฯ ยถา จิทํ, เอวํ โกฏิสตสหสฺสจกฺกวาฬานิปิฯ

ตโตปิ ทีฆสฺส อทฺธุโน อจฺจเยน สตฺตโม สูริโย ปาตุภวติฯ ยสฺส ปาตุภาวา สกลจกฺกวาฬํ เอกชาลํ โหติ สทฺธึ โกฏิสตสหสฺสจกฺกวาเฬหิฯ โยชนสติกาทิเภทานิ สิเนรุกูฏานิปิ ปลุชฺชิตฺวา อากาเสเยว อนฺตรธายนฺติฯ สา อคฺคิชาลา อุฏฺฐหิตฺวา จาตุมหาราชิเก คณฺหาติฯ ตตฺถ กนกวิมานรตนวิมานมณิวิมานานิ ฌาเปตฺวา ตาวตึสภวนํ คณฺหาติฯ เอเตเนว อุปาเยน ยาว ปฐมชฺฌานภูมึ คณฺหาติฯ ตตฺถ ตโยปิ พฺรหฺมโลเก ฌาเปตฺวา อาภสฺสเร อาหจฺจ ติฏฺฐติฯ สา ยาว อณุมตฺตมฺปิ สงฺขารคตํ อตฺถิ, ตาว น นิพฺพายติฯ สพฺพสงฺขารปริกฺขยา ปน สปฺปิเตลฌาปนคฺคิสิขา วิย ฉาริกมฺปิ อนวเสเสตฺวา นิพฺพายติฯ เหฏฺฐาอากาเสน สห อุปริอากาโส เอโก โหติ มหนฺธกาโรฯ

๔๐๖. อถ ทีฆสฺส อทฺธุโน อจฺจเยน มหาเมโฆ อุฏฺฐหิตฺวา ปฐมํ สุขุมํ สุขุมํ วสฺสติ ฯ อนุปุพฺเพน กุมฺภนาฬิยฏฺฐิมุสลตาลกฺขนฺธาทิปฺปมาณาหิ ธาราหิ วสฺสโนฺต โกฏิสตสหสฺสจกฺกวาเฬสุ สพฺพํ ทฑฺฒฏฺฐานํ ปูเรตฺวา อนฺตรธายติฯ ตํ อุทกํ เหฏฺฐา จ ติริยญฺจ วาโต สมุฏฺฐหิตฺวา ฆนํ กโรติ ปริวฏุมํ ปทุมินิปเตฺต อุทกพินฺทุสทิสํฯ กถํ ตาว มหนฺตํ อุทกราสึ ฆนํ กโรตีติ เจ? วิวรสมฺปทานโตฯ ตญฺหิสฺส ตมฺหิ ตมฺหิ วิวรํ เทติฯ ตํ เอวํ วาเตน สมฺปิณฺฑิยมานํ ฆนํ กริยมานํ ปริกฺขยมานํ อนุปุพฺเพน เหฏฺฐา โอตรติฯ โอติเณฺณ โอติเณฺณ อุทเก พฺรหฺมโลกฏฺฐาเน พฺรหฺมโลกา, อุปริ จตุกามาวจรเทวโลกฏฺฐาเน จ เทวโลกา ปาตุภวนฺติฯ

ปุริมปถวิฏฺฐานํ โอติเณฺณ ปน พลววาตา อุปฺปชฺชนฺติฯ เต ตํ ปิหิตทฺวาเร ธมกรเณ ฐิตอุทกมิว นิรสฺสาสํ กตฺวา รุนฺธนฺติฯ มธุโรทกํ ปริกฺขยํ คจฺฉมานํ อุปริ รสปถวึ สมุฏฺฐาเปติฯ สา วณฺณสมฺปนฺนา เจว โหติ คนฺธรสสมฺปนฺนา จ นิรุทกปายาสสฺส อุปริ ปฏลํ วิยฯ

ตทา จ อาภสฺสรพฺรหฺมโลเก ปฐมตราภินิพฺพตฺตา สตฺตา อายุกฺขยา วา ปุญฺญกฺขยา วา ตโต จวิตฺวา อิธูปปชฺชนฺติฯ เต โหนฺติ สยํปภา อนฺตลิกฺขจราฯ เต **อคฺคญฺญสุเตฺต** (ที. นิ. ๓.๑๑๙) วุตฺตนเยน ตํ รสปถวึ สายิตฺวา ตณฺหาภิภูตา อาลุปฺปการกํ ปริภุญฺชิตุํ อุปกฺกมนฺติฯ อถ เนสํ สยํปภา อนฺตรธายติ, อนฺธกาโร โหติฯ เต อนฺธการํ ทิสฺวา ภายนฺติฯ

ตโต เนสํ ภยํ นาเสตฺวา สูรภาวํ ชนยนฺตํ ปริปุณฺณปณฺณาสโยชนํ สูริยมณฺฑลํ ปาตุภวติ, เต ตํ ทิสฺวา ‘‘อาโลกํ ปฏิลภิมฺหา’’ติ หฏฺฐตุฏฺฐา หุตฺวา ‘‘อมฺหากํ ภีตานํ ภยํ นาเสตฺวา สูรภาวํ ชนยโนฺต อุฏฺฐิโต, ตสฺมา **‘‘สูริโย** โหตู’’ติ สูริโยเตฺววสฺส นามํ กโรนฺติฯ

อถ สูริเย ทิวสํ อาโลกํ กตฺวา อตฺถงฺคเต ยมฺปิ อาโลกํ ลภิมฺหา, โสปิ โน นโฏฺฐติ ปุน ภีตา โหนฺติฯ เตสํ เอวํ โหติ ‘‘สาธุ วตสฺส สเจ อญฺญํ อาโลกํ ลเภยฺยามา’’ติฯ เตสํ จิตฺตํ ญตฺวา วิย เอกูนปณฺณาสโยชนํ **จนฺทมณฺฑลํ** ปาตุภวติฯ เต ตํ ทิสฺวา ภิโยฺยโส มตฺตาย หฏฺฐตุฏฺฐา หุตฺวา ‘‘อมฺหากํ ฉนฺทํ ญตฺวา วิย อุฏฺฐิโต, ตสฺมา **จโนฺท** โหตู’’ติ จโนฺทเตฺววสฺส นามํ กโรนฺติฯ เอวํ จนฺทิมสูริเยสุ ปาตุภูเตสุ นกฺขตฺตานิ ตารกรูปานิ ปาตุภวนฺติฯ

ตโต ปภุติ รตฺตินฺทิวา ปญฺญายนฺติ, อนุกฺกเมน จ มาสฑฺฒมาสอุตุสํวจฺฉราฯ จนฺทิมสูริยานํ ปน ปาตุภูตทิวเสเยว สิเนรุจกฺกวาฬหิมวนฺตปพฺพตา ปาตุภวนฺติฯ เต จ โข อปุพฺพํ อจริมํ ผคฺคุณปุณฺณมทิวเสเยว ปาตุภวนฺติฯ กถํ? ยถา นาม กงฺคุภเตฺต ปจฺจมาเน เอกปฺปหาเรเนว ปุปฺผุฬกานิ อุฏฺฐหนฺติฯ เอเก ปเทสา ถูปถูปา โหนฺติ, เอเก นินฺนนินฺนา, เอเก สมสมาฯ เอวเมวํ ถูปถูปฏฺฐาเน ปพฺพตา โหนฺติ, นินฺนนินฺนฏฺฐาเน สมุทฺทา, สมสมฏฺฐาเน ทีปาติฯ

อถ เตสํ สตฺตานํ รสปถวึ ปริภุญฺชนฺตานํ กเมน เอกเจฺจ วณฺณวโนฺต, เอกเจฺจ ทุพฺพณฺณา โหนฺติฯ ตตฺถ วณฺณวโนฺต ทุพฺพเณฺณ อติมญฺญนฺติฯ เตสํ อติมานปจฺจยา สาปิ **รสปถวี** อนฺตรธายติฯ **ภูมิปปฺปฏโก** ปาตุภวติฯ อถ เนสํ เตเนว นเยน โสปิ อนฺตรธายติฯ **ปทาลตา** ปาตุภวติฯ เตเนว นเยน สาปิ อนฺตรธายติฯ อกฏฺฐปาโก **สาลิ** ปาตุภวติ อกโณ อถุโส สุทฺโธ สุคโนฺธ ตณฺฑุลปฺผโลฯ

ตโต เนสํ ภาชนานิ อุปฺปชฺชนฺติฯ เต สาลึ ภาชเน ฐเปตฺวา ปาสาณปิฏฺฐิยา ฐเปนฺติ, สยเมว ชาลสิขา อุฏฺฐหิตฺวา ตํ ปจติฯ โส โหติ โอทโน สุมนชาติปุปฺผสทิโส, น ตสฺส สูเปน วา พฺยญฺชเนน วา กรณียํ อตฺถิฯ ยํ ยํ รสํ ภุญฺชิตุกามา โหนฺติ, ตํ ตํ รโสว โหติฯ เตสํ ตํ โอฬาริกํ

อาหารํ อาหรยตํ ตโต ปภุติ มุตฺตกรีสํ สณฺชายติฯ อถ เนสํ ตสฺส นิกฺขมนตฺถาย วณมุขานิ ปภิชฺชนฺติ, ปุริสสฺส ปุริสภาโว, อิตฺถิยาปิ อิตฺถิภาโว ปาตุภวติฯ

ตตฺร สุทํ อิตฺถี ปุริสํ, ปุริโส จ อิตฺถึ อติเวลํ อุปนิชฺฌายติฯ เตสํ อติเวลํ อุปนิชฺฌายนปจฺจยา กามปริฬาโห อุปฺปชฺชติฯ ตโต **เมถุนธมฺมํ** ปฏิเสวนฺติฯ เต อสทฺธมฺมปฏิเสวนปจฺจยา วิญฺญูหิ ครหิยมานา วิเหฐิยมานา ตสฺส อสทฺธมฺมสฺส ปฏิจฺฉาทนเหตุ **อคารานิ** กโรนฺติฯ เต อคารํ อชฺฌาวสมานา อนุกฺกเมน อญฺญตรสฺส อลสชาติกสฺส สตฺตสฺส ทิฏฺฐานุคตึ อาปชฺชนฺตา สนฺนิธึ กโรนฺติฯ ตโต ปภุติ กโณปิ ถุโสปิ ตณฺฑุลํ ปริโยนนฺธติ, ลายิตฏฺฐานมฺปิ น ปฏิวิรูหติฯ

เต สนฺนิปติตฺวา อนุตฺถุนนฺติ ''ปาปกา วต โภ ธมฺมา สเตฺตสุ ปาตุภูตา, มยํ หิ ปุเพฺพ มโนมยา อหุมฺหา''ติ **อคฺคญฺญสุเตฺต** (ที. นิ. ๓.๑๒๘) วุตฺตนเยน วิตฺถาเรตพฺพํฯ ตโต มริยาทํ ฐเปนฺติฯ อถ อญฺญตโร สโตฺต อญฺญสฺส ภาคํ อทินฺนํ อาทิยติฯ ตํ ทฺวิกฺขตฺตุํ ปริภาเสตฺวา ตติยวาเร ปาณิเลฑฺฑุทเณฺฑหิ ปหรนฺติฯ เต เอวํ อทินฺนาทานครหมุสาวาททณฺฑาทาเนสุ อุปฺปเนฺนสุ สนฺนิปติตฺวา จินฺตยนฺติ ''ยํนูน มยํ เอกํ สตฺตํ สมฺมเนฺนยฺยาม, โย โน สมฺมา ขียิตพฺพํ ขีเยยฺย, ครหิตพฺพํ ครเหยฺย, ปพฺพาเชตพฺพํ ปพฺพาเชยฺย, มยํ ปนสฺส สาลีนํ ภาคํ อนุปฺปทสฺสามา''ติฯ

เอวํ กตสนฺนิฏฺฐาเนสุ ปน สเตฺตสุ อิมสฺมึ ตาว กเปฺป อยเมว ภควา โพธิสตฺตภูโต เตน สมเยน เตสุ สเตฺตสุ อภิรูปตโร จ ทสฺสนียตโร จ มเหสกฺขตโร จ พุทฺธิสมฺปโนฺน ปฏิพโล นิคฺคหปคฺคหํ กาตุํฯ เต ตํ อุปสงฺกมิตฺวา ยาจิตฺวา สมฺมนฺนิํสุฯ โส เตน มหาชเนน สมฺมโตติ **มหาสมฺมโต,** เขตฺตานํ อธิปตีติ **ขตฺติโย,** ธเมฺมน สเมน ปเร รเญฺชตีติ **ราชา**ติ ตีหิ นาเมหิ ปญฺญายิตฺถฯ ยญฺหิ โลเก อจฺฉริยฏฺฐานํ, โพธิสโตฺตว ตตฺถ อาทิปุริโสติ เอวํ โพธิสตฺตํ อาทิํ กตฺวา ขตฺติยมณฺฑเล สณฺฐิเต อนุปุเพฺพน พฺราหฺมณาทโยปิ วณฺณา สณฺฐหิํสุฯ

ตตฺถ กปฺปวินาสกมหาเมฆโต ยาว ชาลุปเจฺฉโท, อิทเมกํ อสเงฺขฺยยฺยํ **สํวโฏฺฏ**ติ วุจฺจติฯ

กปฺปวินาสกชาลุปเจฺฉทโต ยาว โกฏิสตสหสฺสจกฺกวาฬปริปูรโก สมฺปตฺติมหาเมโฆ, อิทํ ทุติยํ อสเงฺขฺยยฺยํ **สํวฏฺฏฏฺฐายี**ติ วุจฺจติฯ

สมฺปตฺติมหาเมฆโต ยาว จนฺทิมสูริยปาตุภาโว, อิทํ ตติยํ อสเงฺขฺยยฺยํ **วิวโฏฺฏ**ติ วุจฺจติฯ

จนฺทิมสูริยปาตุภาวโต ยาว ปุน กปฺปวินาสกมหาเมโฆ, อิทํ จตุตฺถํ อสเงฺขฺยยฺยํ **วิวฏฺฏฏฺฐายี**ติ วุจฺจติฯ อิมานิ จตฺตาริ อสเงฺขฺยยฺยานิ เอโก มหากโปฺป โหติฯ เอวํ ตาว อคฺคินา วินาโส จ สณฺฐหนญฺจ เวทิตพฺพํฯ

๔๐๗. ยสฺมิํ ปน สมเย กโปฺป อุทเกน นสฺสติ, อาทิโตว กปฺปวินาสกมหาเมโฆ อุฏฺฐหิตฺวาติ ปุเพฺพ วุตฺตนเยเนว วิตฺถาเรตพฺพํฯ อยํ ปน วิเสโส, ยถา ตตฺถ ทุติยสูริโย, เอวมิธ กปฺปวินาสโก ขารุทกมหาเมโฆ วุฏฺฐาติฯ โส อาทิโต สุขุมํ สุขุมํ วสฺสโนฺต อนุกฺกเมน มหาธาราหิ โกฏิสตสหสฺสจกฺกวาฬานํ ปูเรโนฺต วสฺสติฯ ขารุทเกน ผุฏฺฐผุฏฺฐา ปถวีปพฺพตาทโย วิลียนฺติ, อุทกํ สมนฺตโต วาเตหิ ธาริยติฯ ปถวิโต ยาว ทุติยชฺฌานภูมิํ อุทกํ คณฺหาติฯ ตตฺถ ตโยปิ พฺรหฺมโลเก วิลียาเปตฺวา สุภกิเณฺห อาหจฺจ ติฏฺฐติฯ ตํ ยาว อณุมตฺตมฺปิ สงฺขารคตํ อตฺถิ,

ตาว น วูปสมฺมติฯ อุทกานุคตํ ปน สพฺพสงฺขารคตํ อภิภวิตฺวา สหสา วูปสมฺมติ อนฺตรธานํ คจฺฉติฯ เหฏฺฐาอากาเสน สห อุปริอากาโส เอโก โหติ มหนฺธกาโรติ สพฺพํ วุตฺตสทิสํฯ เกวลํ ปนิธ อาภสฺสรพฺรหฺมโลกํ อาทิํ กตฺวา โลโก ปาตุภวติฯ สุภกิณฺหโต จ จวิตฺวา อาภสฺสรฏฺฐาน าทีสุ สตฺตา นิพฺพตฺตนฺติฯ

ตตฺถ กปฺปวินาสกมหาเมฆโต ยาว กปฺปวินาสกุทกูปเจฺฉโท, อิทเมกํ อสงฺเขฺยยฺยํฯ อุทกูปเจฺฉทโต ยาว สมฺปตฺติมหาเมโฆ, อิทํ ทุติยํ อสงฺเขฺยยฺยํฯ สมฺปตฺติมหาเมฆโต…เป.… อิมานิ จตฺตาริ อสงฺเขฺยยฺยานิ เอโก มหากโปฺป โหติฯ เอวํ อุทเกน วินาโส จ สณฺฐหนญฺจ เวทิตพฺพํฯ

๔๐๘. ยสฺมิํ สมเย กโปฺป วาเตน วินสฺสติ, อาทิโตว กปฺปวินาสกมหาเมโฆ อุฏฺฐหิตฺวาติ ปุเพฺพ วุตฺตนเยเนว วิตฺถาเรตพฺพํฯ อยํ ปน วิเสโส, ยถา ตตฺถ ทุติยสูริโย, เอวมิธ กปฺปวินา สนตฺถํ วาโต สมุฏฺฐาติฯ โส ปฐมํ ถูลรชํ อุฏฺฐาเปติฯ ตโต สณฺหรชํ สุขุมวาลิกํ ถูลวาลิกํ สกฺขรปาสาณาทโยติ ยาว กูฏาคารมเตฺต ปาสาเณ วิสมฏฺฐาเน ฐิตมหารุเกฺข จ อุฏฺฐาเปติฯ เต ปถวิโต นภมุคฺคตา น จ ปุน ปตนฺติฯ ตเตฺถว จุณฺณวิจุณฺณา หุตฺวา อภาวํ คจฺฉนฺติฯ

อถานุกฺกเมน เหฏฺฐา มหาปถวิยา วาโต สมุฏฺฐหิตฺวา ปถวิํ ปริวเตฺตตฺวา อุทฺธํมูลํ กตฺวา อากาเส ขิปติฯ โยชนสตปฺปมาณาปิ ปถวิปฺปเทสา ทฺวิโยชนติโยชนจตุโยชนปญฺจโยชน สตปฺปมาณาปิ ภิชฺชิตฺวา วาตเวเคน ขิตฺตา อากาเสเยว จุณฺณวิจุณฺณา หุตฺวา อภาวํ คจฺฉนฺติฯ จกฺกวาฬปพฺพตมฺปิ สิเนรุปพฺพตมฺปิ วาโต อุกฺขิปิตฺวา อากาเส ขิปติฯ เต อญฺญมญฺญํ อภิหนฺตฺวา จุณฺณวิจุณฺณา หุตฺวา วินสฺสนฺติฯ เอเตเนว อุปาเยน ภุมฺมฏฺฐกวิมานานิ จ อากาสฏฺฐกวิมานานิ จ วินาเสเนฺต ฉกามาวจรเทวโลเก วินาเสตฺวา โกฏิสตสหสฺสจกฺกวาฬานิ วินาเสติฯ ตตฺถ จกฺกวาฬา จกฺกวาเฬหิ หิมวนฺตา หิมวเนฺตหิ สิเนรู สิเนรูหิ อญฺญมญฺญํ สมาคนฺตฺวา จุณฺณวิจุณฺณา หุตฺวา วินสฺสนฺติฯ ปถวิโต ยาว ตติยชฺฌานภูมิํ วาโต คณฺหาติฯ ตตฺถ ตโยปิ พฺรหฺมโลเก วินาเสตฺวา เวหปฺผลํ อาหจฺจ ติฏฺฐติฯ เอวํ สพฺพสงฺขารคตํ วินาเสตฺวา สยมฺปิ วินสฺสติฯ เหฏฺฐาอากาเสน สห อุปริอากาโส เอโก โหติ มหนฺธกาโรติ สพฺพํ วุตฺตสทิสํฯ อิธ ปน สุภกิณฺหพฺรหฺมโลกํ อาทิํ กตฺวา โลโก ปาตุภวติฯ เวหปฺผลโต จ จวิตฺวา สุภกิณฺหฏฺฐานาทีสุ สตฺตา นิพฺพตฺตนฺติฯ

ตตฺถ กปฺปวินาสกมหาเมฆโต ยาว กปฺปวินาสกวาตูปเจฺฉโท, อิทเมกํ อสงฺเขฺยยฺยํฯ วาตูปเจฺฉทโต ยาว สมฺปตฺติมหาเมโฆ, อิทํ ทุติยํ อสงฺเขฺยยฺยํ…เป.… อิมานิ จตฺตาริ อสงฺเขฺยยฺยานิ เอโก มหากโปฺป โหติฯ เอวํ วาเตน วินาโส จ สณฺฐหนญฺจ เวทิตพฺพํฯ

๔๐๙. กิํการณา เอวํ โลโก วินสฺสติ? อกุสลมูลการณาฯ อกุสลมูเลสุ หิ อุสฺสเนฺนสุ เอวํ โลโก วินสฺสติฯ โส จ โข ราเค อุสฺสนฺนตเร อคฺคินา วินสฺสติฯ โทเส อุสฺสนฺนตเร อุทเกน วินสฺสติฯ เกจิ ปน โทเส อุสฺสนฺนตเร อคฺคินาฯ ราเค อุสฺสนฺนตเร อุทเกนาติ วทนฺติฯ โมเห อุสฺสนฺนตเร วาเตน วินสฺสติฯ เอวํ วินสฺสโนฺตปิ จ นิรนฺตรเมว สตฺตวาเร อคฺคินา วินสฺสติฯ อฏฺฐเม วาเร อุทเกนฯ ปุน สตฺตวาเร อคฺคินาฯ อฏฺฐเม วาเร อุทเกนาติ เอวํ อฏฺฐเม อฏฺฐเม วาเร วินสฺสโนฺต สตฺตกฺขตฺตุํ อุทเกน วินสฺสิตฺวา ปุน สตฺตวาเร อคฺคินา นสฺสติฯ เอตฺตาวตา เตสฏฺฐิ กปฺปา อตีตา โหนฺติฯ เอตฺถนฺตเร อุทเกน นสฺสนวารํ สมฺปตฺตมฺปิ ปฏิพาหิตฺวา ลทฺโธกาโส วาโต ปริปุณฺณจตุสฏฺฐิกปฺปายุเก สุภกิเณฺห วิทฺธํเสโนฺต โลกํ วินาเสติฯ

๔๑๐. ปุเพฺพนิวาสํ อนุสฺสรโนฺตปิ จ กปฺปานุสฺสรณโก ภิกฺขุ เอเตสุ กเปฺปสุ อเนเกปิ สํวฏฺฏกเปฺป อเนเกปิ วิวฏฺฏกเปฺป อเนเกปิ สํวฏฺฏวิวฏฺฏกเปฺป อนุสฺสรติฯ กถํ? ‘‘อมุตฺราสิ’’นฺติ อาทินา (ที. นิ. ๑.๒๔๔) นเยนฯ

ตตฺถ **อมุตฺราสิ**นฺติ อมุมฺหิ สํวฏฺฏกเปฺป อหํ อมุมฺหิ ภเว วา โยนิยา วา คติยา วา วิญฺญาณฏฺฐิติยา วา สตฺตาวาเส วา สตฺตนิกาเย วา อาสิํฯ **เอวํนาโม**ติ ติโสฺส วา ผุโสฺส วาฯ **เอวํโคโตฺต**ติ กจฺจาโน วา กสฺสโป วาฯ อิทมสฺส อตีตภเว อตฺตโน นามโคตฺตานุสฺสรณวเสน วุตฺตํฯ สเจ ปน ตสฺมิํ กาเล อตฺตโน วณฺณสมฺปตฺติํ วา ลูขปณีตชีวิกภาวํ วา สุขทุกฺขพหุลตํ วา อปฺปายุกทีฆายุกภาวํ วา อนุสฺสริตุกาโม โหติ, ตมฺปิ อนุสฺสรติเยวฯ เตนาห ‘‘เอวํวโณฺณ…เป.… เอวมายุปริยโนฺต’’ติฯ

ตตฺถ **เอวํวโณฺณ**ติ โอทาโต วา สาโม วาฯ **เอวมาหาโร**ติ สาลิมํโสทนาหาโร วา ปวตฺตผลโภชโน วาฯ **เอวํ สุขทุกฺขปฏิสํเวที**ติ อเนกปฺปกาเรน กายิกเจตสิกานํ สามิสนิรามิสาทิปฺปเภทานํ วา สุขทุกฺขานํ ปฏิสํเวทีฯ **เอวมายุปริยโนฺต**ติ เอวํ วสฺสสตปริมาณายุปริยโนฺต วา จตุราสีติกปฺปสตสหสฺสายุปริยโนฺต วาฯ **โส ตโต จุโต อมุตฺร อุทปาทิ**นฺติ โสหํ ตโต ภวโต โยนิโต คติโต วิญฺญาณฏฺฐิติโต สตฺตาวาสโต สตฺตนิกายโต วา จุโต ปุน อมุกสฺมิํ นาม ภเว โยนิยา คติยา วิญฺญาณฏฺฐิติยา สตฺตาวาเส สตฺตนิกาเย วา อุทปาทิํฯ **ตตฺราปาสิ**นฺติ อถ ตตฺราปิ ภเว โยนิยา คติยา วิญฺญาณฏฺฐิติยา สตฺตาวาเส สตฺตนิกาเย วา ปุน อโหสิํฯ **เอวํนาโม**ติอาทิ วุตฺตนยเมวฯ

อปิจ ยสฺมา **อมุตฺราสิ**นฺติ อิทํ อนุปุเพฺพน อาโรหนฺตสฺส ยาวทิจฺฉกํ อนุสฺสรณํฯ **โส ตโต จุโต**ติ ปฏินิวตฺตนฺตสฺส ปจฺจเวกฺขณํ, ตสฺมา ‘‘อิธูปปโนฺน’’ติ อิมิสฺสา อิธูปปตฺติยา อนนฺตรเมวสฺส อุปปตฺติฏฺฐานํ สนฺธาย ‘‘อมุตฺร อุทปาทิ’’นฺติ อิทํ วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ **ตตฺราปาสิ**นฺติ เอวมาทิ ปนสฺส ตตฺร อิมิสฺสา อุปปตฺติยา อนนฺตเร อุปปตฺติฏฺฐาเน นามโคตฺตาทีนํ อนุสฺสรณทสฺสนตฺถํ วุตฺตํฯ **โส ตโต จุโต อิธูปปโนฺน**ติ สฺวาหํ ตโต อนนฺตรูปปตฺติฏฺฐานโต จุโต อิธ อสุกสฺมิํ นาม ขตฺติยกุเล วา พฺราหฺมณกุเล วา นิพฺพโตฺตติฯ **อิตี**ติ เอวํฯ **สาการํ สอุเทฺทส**นฺติ นามโคตฺตวเสน สอุเทฺทสํ, วณฺณาทิวเสน สาการํฯ นามโคเตฺตน หิ สโตฺต ติโสฺส กสฺสโปติ อุทฺทิสียติฯ วณฺณาทีหิ สาโม โอทาโตติ นานตฺตโต ปญฺญายติฯ ตสฺมา นามโคตฺตํ อุเทฺทโส, อิตเร อาการาฯ **อเนกวิหิตํ ปุเพฺพนิวาสมนุสฺสรตี**ติ อิทํ อุตฺตานตฺถเมวาติฯ

ปุเพฺพนิวาสานุสฺสติญาณกถา นิฏฺฐิตาฯ

จุตูปปาตญาณกถา

๔๑๑. สตฺตานํ จุตูปปาตญาณกถาย **จุตูปปาตญาณายา**ติ (ที. นิ. ๑.๒๔๗) จุติยา จ อุปปาเต จ ญาณายฯ เยน ญาเณน สตฺตานํ จุติ จ อุปปาโต จ ญายติ, ตทตฺถํ ทิพฺพจกฺขุญาณตฺถนฺติ วุตฺตํ โหติฯ **จิตฺตํ อภินีหรติ อภินินฺนาเมตี**ติ ปริกมฺมจิตฺตํ อภินีหรติ เจว อภินินฺนาเมติ จฯ **โส**ติ โส กตจิตฺตาภินีหาโร ภิกฺขุฯ **ทิเพฺพนา**ติอาทีสุ ปน ทิพฺพสทิสตฺตา ทิพฺพํฯ เทวตานญฺหิ สุจริตกมฺมนิพฺพตฺตํ ปิตฺตเสมฺหรุหิราทีหิ อปลิพุทฺธํ อุปกฺกิเลสวิมุตฺตตาย ทูเรปิ อารมฺมณํ สมฺปฏิจฺฉนสมตฺถํ ทิพฺพํ ปสาทจกฺขุ โหติฯ อิทญฺจาปิ วีริยภาวนาพลนิพฺพตฺตํ ญาณจกฺขุ ตาทิสเมวาติ ทิพฺพสทิสตฺตา ทิพฺพํฯ ทิพฺพวิหารวเสน ปฏิลทฺธตฺตา อตฺตนา จ ทิพฺพวิหารสนฺนิสฺสิตตฺตาปิ ทิพฺพํฯ อาโลกปริคฺคเหน มหาชุติกตฺตาปิ ทิพฺพํฯ ติโรกุฏฺฏาทิคตรูปทสฺสเนน มหาคติกตฺตาปิ ทิพฺพํฯ ตํ สพฺพํ สทฺทสตฺถานุสาเรเนว เวทิตพฺพํฯ

ทสฺสนเฏฺฐน **จกฺขุ**ฯ จกฺขุกิจฺจกรเณน จกฺขุมิวาติปิ **จกฺขุ**ฯ จุตูปปาตทสฺสเนน ทิฏฺฐิวิสุทฺธิเหตุตฺตา **วิสุทฺธํ**ฯ โย หิ จุติมตฺตเมว ปสฺสติ, น อุปฺปาตํฯ โส อุจฺเฉททิฏฺฐึ คณฺหาติฯ โย อุปฺปาตมตฺตเมว ปสฺสติ, น จุตึ, โส นวสตฺตปาตุภาวทิฏฺฐึ คณฺหาติฯ โย ปน ตทุภยํ ปสฺสติ, โส ยสฺมา ทุวิธมฺปิ ตํ ทิฏฺฐิคตํ อติวตฺตติฯ ตสฺมาสฺส ตํทสฺสนํ ทิฏฺฐิวิสุทฺธิเหตุ โหติฯ อุภยมฺปิ เจตํ พุทฺธปุตฺตา ปสฺสนฺติฯ เตน วุตฺตํ ‘‘จุตูปปาตทสฺสเนน ทิฏฺฐิวิสุทฺธิเหตุตฺตา วิสุทฺธ’’นฺติฯ

มนุสฺสูปจารํ อติกฺกมิตฺวา รูปทสฺสเนน **อติกฺกนฺตมานุสกํ,** มานุสกํ วา มํสจกฺขุํ อติกฺกนฺตตฺตา อติกฺกนฺตมานุสกนฺติ เวทิตพฺพํฯ เตน ทิเพฺพน จกฺขุนา วิสุเทฺธน อติกฺกนฺตมานุสเกนฯ **สเตฺต ปสฺสตี**ติ มนุสฺสานํ มํสจกฺขุนา วิย สเตฺต โอโลเกติฯ

จวมาเน อุปปชฺชมาเนติ เอตฺถ จุติกฺขเณ อุปปตฺติกฺขเณ วา ทิพฺพจกฺขุนา ทฏฺฐุํ น สกฺกาฯ เย ปน อาสนฺนจุติกา อิทานิ จวิสฺสนฺติ, เต จวมานาฯ เย จ คหิตปฏิสนฺธิกา สมฺปติ นิพฺพตฺตาว, เต อุปปชฺชมานาติ อธิเปฺปตาฯ เต เอวรูเป จวมาเน จ อุปปชฺชมาเน จ ปสฺสตีติ ทเสฺสติฯ

หีเนติ โมหนิสฺสนฺทยุตฺตตฺตา หีนานํ ชาติกุลโภคาทีนํ วเสน หีฬิเต โอหีฬิเต โอญฺญาเต อวญฺญาเตฯ **ปณีเต**ติ อโมหนิสฺสนฺทยุตฺตตฺตา ตพฺพิปรีเตฯ **สุวเณฺณ**ติ อโทสนิสฺสนฺทยุตฺตตฺตา อิฏฺฐกนฺตมนาปวณฺณยุเตฺตฯ **ทุพฺพเณฺณ**ติ โทสนิสฺสนฺทยุตฺตตฺตา อนิฏฺฐากนฺตอมนาปวณฺณยุเตฺตฯ อนภิรูเป วิรูเปติปิ อโตฺถฯ **สุคเต**ติ สุคติคเตฯ อโลภนิสฺสนฺทยุตฺตตฺตา วา อเฑฺฒ มหทฺธเนฯ **ทุคฺคเต**ติ ทุคฺคติคเตฯ โลภนิสฺสนฺทยุตฺตตฺตา วา ทลิเทฺท อปฺปนฺนปาเนฯ

ยถากมฺมุปเคติ ยํ ยํ กมฺมํ อุปจิตํ, เตน เตน อุปคเตฯ ตตฺถ ปุริเมหิ จวมาเนติอาทีหิ ทิพฺพจกฺขุกิจฺจํ วุตฺตํฯ อิมินา ปน ปเทน ยถากมฺมุปคญาณกิจฺจํฯ ตสฺส จ ญาณสฺส อยมุปฺปตฺติกฺกโม, อิธ ภิกฺขุ เหฏฺฐา นิรยาภิมุขํ อาโลกํ วเฑฺฒตฺวา เนรยิเก สเตฺต ปสฺสติ มหาทุกฺขมนุภวมาเนฯ ตํ ทสฺสนํ ทิพฺพจกฺขุกิจฺจเมวฯ โส เอวํ มนสิกโรติ ‘‘กึ นุ โข กมฺมํ กตฺวา อิเม สตฺตา เอตํ ทุกฺขํ อนุภวนฺตี’’ติฯ อถสฺส อิทํ นาม กตฺวาติ ตํกมฺมารมฺมณํ ญาณํ อุปฺปชฺชติฯ ตถา อุปริ เทวโลกาภิมุขํ อาโลกํ วเฑฺฒตฺวา นนฺทนวนมิสฺสกวนผารุสกวนาทีสุ สเตฺต ปสฺสติ มหาสมฺปตฺตึ อนุภวมาเนฯ ตมฺปิ ทสฺสนํ ทิพฺพจกฺขุกิจฺจเมวฯ โส เอวํ มนสิกโรติ ‘‘กึ นุ โข กมฺมํ กตฺวา อิเม สตฺตา เอตํ สมฺปตฺตึ อนุภวนฺตี’’ติฯ อถสฺส อิทํ นาม กตฺวาติ ตํกมฺมารมฺมณํ ญาณํ อุปฺปชฺชติฯ อิทํ ยถากมฺมุปคญาณํ นามฯ อิมสฺส วิสุํ ปริกมฺมํ นาม นตฺถิ, ยถา จิมสฺส, เอวํ อนาคตํสญาณสฺสาปิฯ ทิพฺพจกฺขุปาทกาเนว หิ อิมานิ ทิพฺพจกฺขุนา สเหว อิชฺฌนฺติฯ

กายทุจฺจริเตนาติอาทีสุ ทุฏฺฐุ จริตํ, ทุฏฺฐํ วา จริตํ กิเลสปูติกตฺตาติ ทุจฺจริตํฯ กาเยน ทุจฺจริตํ, กายโต วา อุปฺปนฺนํ ทุจฺจริตนฺติ กายทุจฺจริตํ, อิตเรสุปิ เอเสว นโยฯ **สมนฺนาคตา**ติ สมงฺคีภูตาฯ **อริยานํ อุปวาทกา**ติ พุทฺธปเจฺจกพุทฺธสาวกานํ อริยานํ อนฺตมโส คิหิโสตาปนฺนานมฺปิ อนตฺถกามา หุตฺวา อนฺติมวตฺถุนา วา คุณปริธํสเนน วา อุปวาทกา อโกฺกสกา ครหกาติ วุตฺตํ โหติฯ ตตฺถ นตฺถิ อิเมสํ สมณธมฺโม, อสฺสมณา เอเตติ วทโนฺต อนฺติมวตฺถุนา อุปวทติฯ นตฺถิ อิเมสํ ฌานํ วา วิโมโกฺข วา มโคฺค วา ผลํ วาติอาทีนิ วทโนฺต คุณปริธํสนวเสน อุปวทตีติ เวทิตโพฺพฯ โส จ ชานํ วา อุปวเทยฺย อชานํ วา, อุภยถาปิ อริยูปวาโทว โหติฯ ภาริยํ กมฺมํ อานนฺตริยสทิสํ สคฺคาวรณญฺจ มคฺคาวรณญฺจ, สเตกิจฺฉํ ปน โหติฯ ตสฺส อาวิภาวตฺถํ อิทํ วตฺถุ เวทิตพฺพํฯ

อญฺญตรสฺมึ กิร คาเม เอโก เถโร จ ทหรภิกฺขุ จ ปิณฺฑาย จรนฺติฯ เต ปฐมฆเรเยว อุฬุงฺกมตฺตํ อุณฺหยาคุํ ลภึสุฯ เถรสฺส จ กุจฺฉิวาโต รุชฺฌติฯ โส จินฺเตสิ “อยํ ยาคุ มยฺหํ สปฺปายา, ยาว น สีตลา โหติ, ตาว นํ ปิวามี”ติฯ โส มนุสฺเสหิ อุมฺมารตฺถาย อาหเฏ ทารุขณฺเฑ นิสีทิตฺวา ปิวิฯ อิตโร ตํ ชิคุจฺฉนฺโต “อติขุทฺทาภิภูโต มหลฺลโก, อมฺหากํ ลชฺชิตพฺพกํ อกาสี”ติ อาหฯ เถโร คาเม จริตฺวา วิหารํ คนฺตฺวา ทหรภิกฺขุํ อาห “อตฺถิ เต, อาวุโส, อิมสฺมึ สาสเน ปติฏฺฐา”ติ? อาม, ภนฺเต, โสตาปนฺโนฺน อหนฺติฯ เตน หาวุโส, อุปริมคฺคตฺถาย วายามํ มา อกาสิฯ ขีณาสโว ตยา อุปวทิโตติฯ โส ตํ ขมาเปสิฯ เตนสฺส ตํ กมฺมํ ปากติกํ อโหสิฯ

ตสฺมา โย อโญฺญปิ อริยํ อุปวทติ, เตน คนฺตฺวา สเจ อตฺตนา วุฑฺฒตโร โหติ, อุกฺกุฏิกํ นิสีทิตฺวา “อหํ อายสฺมนฺตํ อิทญฺจิทญฺจ อวจํ, ตํ เม ขมาหี”ติ ขมาเปตโพฺพฯ สเจ นวกตโร โหติ, วนฺทิตฺวา อุกฺกุฏิกํ นิสีทิตฺวา อญฺชลึ ปคฺคเหตฺวา “อหํ, ภนฺเต, ตุเมฺห อิทญฺจิทญฺจ อวจํ, ตํ เม ขมถา”ติ ขมาเปตโพฺพฯ สเจ ทิสาปกฺกโนฺต โหติ, สยํ วา คนฺตฺวา สทฺธิวิหาริกาทิเก วา เปเสตฺวา ขมาเปตโพฺพฯ

สเจ จ นาปิ คนฺตุํ, น เปเสตุํ สกฺกา โหติ, เย ตสฺมึ วิหาเร ภิกฺขู วสนฺติ, เตสํ สนฺติกํ คนฺตฺวา สเจ นวกตรา โหนฺติ, อุกฺกุฏิกํ นิสีทิตฺวา, สเจ วุฑฺฒตรา, วุเฑฺฒ วุตฺตนเยเนว ปฏิปชฺชิตฺวา “อหํ, ภนฺเต, อสุกํ นาม อายสฺมนฺตํ อิทญฺจิทญฺจ อวจํ, ขมตุ เม โส อายสฺมา”ติ วตฺวา ขมาเปตพฺพํฯ สมฺมุขา อขมเนฺตปิ เอตเทว กตฺตพฺพํฯ

สเจ เอกจาริกภิกฺขุ โหติ, เนวสฺส วสนฏฺฐานํ, น คตฏฺฐานํ ปญฺญายติ, เอกสฺส ปณฺฑิตสฺส ภิกฺขุโน สนฺติกํ คนฺตฺวา “อหํ, ภนฺเต, อสุกํ นาม อายสฺมนฺตํ อิทญฺจิทญฺจ อวจํ, ตํ เม อนุสฺสรโต วิปฺปฏิสาโร โหติ, กึ กโรมี”ติ วตฺตพฺพํฯ โส วกฺขติ “ตุเมฺห มา จินฺตยิตฺถ, เถโร ตุมฺหากํ ขมติ, จิตฺตํ วูปสเมถา”ติฯ เตนาปิ อริยสฺส คตทิสาภิมุเขน อญฺชลึ ปคฺคเหตฺวา ขมตูติ วตฺตพฺพํฯ สเจ โส ปรินิพฺพุโต โหติ, ปรินิพฺพุตมญฺจฏฺฐานํ คนฺตฺวา ยาวสิวถิกํ คนฺตฺวาปิ ขมาเปตพฺพํฯ เอวํ กเต เนว สคฺคาวรณํ, น มคฺคาวรณํ โหติ, ปากติกเมว โหตีติฯ

มิจฺฉาทิฏฺฐิกาติ วิปรีตทสฺสนาฯ **มิจฺฉาทิฏฺฐิกมฺมสมาทานา**ติ มิจฺฉาทิฏฺฐิวเสน สมาทินฺนนานาวิธกมฺมา, เย จ มิจฺฉาทิฏฺฐิมูลเกสุ กายกมฺมาทีสุ อเญฺญปิ สมาทเปนฺติฯ เอตฺถ จ วจีทุจฺจริตคฺคหเณเนว อริยูปวาเท มโนทุจฺจริตคฺคหเณน จ มิจฺฉาทิฏฺฐิยา สงฺคหิตายปิ อิเมสํ ทฺวินฺนํ ปุน วจนํ มหาสาวชฺชภาวทสฺสนตฺถนฺติ เวทิตพฺพํฯ มหาสาวโชฺช หิ อริยูปวาโท, อานนฺตริยสทิสตฺตาฯ วุตฺตมฺปิ เจตํ “เสยฺยถาปิ, สาริปุตฺต, ภิกฺขุ สีลสมฺปโนฺน สมาธิสมฺปโนฺน ปญฺญาสมฺปโนฺน ทิเฏฺฐว ธเมฺม อญฺญํ อาราเธยฺย, เอวํสมฺปทมิทํ, สาริปุตฺต, วทามิ ตํ วาจํ อปฺปหาย ตํ จิตฺตํ อปฺปหาย ตํ ทิฏฺฐึ อปฺปฏินิสฺสชฺชิตฺวา ยถาภตํ นิกฺขิโตฺต, เอวํ นิรเย”ติ (ม. นิ. ๑.๑๔๙)ฯ มิจฺฉาทิฏฺฐิโต จ มหาสาวชฺชตรํ นาม อญฺญํ นตฺถิฯ ยถาห “นาหํ, ภิกฺขเว, อญฺญํ เอกธมฺมมฺปิ สมนุปสฺสามิ, ยํ เอวํ มหาสาวชฺชํ, ยถยิทํ, ภิกฺขเว, มิจฺฉาทิฏฺฐิฯ มิจฺฉาทิฏฺฐิปรมานิ, ภิกฺขเว, วชฺชานี”ติ (อ. นิ. ๑.๓๑๐)ฯ

กายสฺส เภทาติ อุปาทิณฺณกฺขนฺธปริจฺจาคาฯ **ปรมฺมรณา**ติ ตทนนฺตรํ อภินิพฺพตฺติกฺขนฺธคฺคหเณฯ อถ วา กายสฺส เภทาติ ชีวิตินฺทฺริยสฺส อุปเจฺฉทาฯ ปรมฺมรณาติ จุติจิตฺตโต อุทฺธํฯ **อปายน**ฺติ เอวมาทิ สพฺพํ นิรยเววจนเมวฯ

นิรโย หิ สคฺคโมกฺขเหตุภูตา ปุญฺญสมฺมตา อยา อเปตตฺตา, สุขานํ วา อายสฺส อภาวา **อปาโย**ฯ ทุกฺขสฺส คติ ปฏิสรณนฺติ **ทุคฺคติ,** โทสพหุลตาย วา ทุเฏฺฐน กมฺมุนา นิพฺพตฺตา คตี

ติ **ทุคฺคติ**ฯ วิวสา นิปตนฺติ เอตฺถ ทุกฺกฏการิโนติ **วินิปาโต**ฯ วินสฺสนฺตา วา เอตฺถ ปตนฺติ สํภิชฺชมานงฺคปจฺจงฺคาติปิ **วินิปาโต**ฯ นตฺถิ เอตฺถ อสฺสาทสญฺญิโต อโยติ **นิรโย**ฯ

อถ วา **อปาย**คฺคหเณน ติรจฺฉานโยนึ ทีเปติฯ ติรจฺฉานโยนิ หิ อปาโย สุคติโต อเปตตฺตา, น ทุคฺคติ มเหสกฺขานํ นาคราชาทีนํ สมฺภวโตฯ **ทุคฺคติ**คฺคหเณน เปตฺติวิสยํฯ โส หิ อปาโย เจว ทุคฺคติ จ, สุคติโต อเปตตฺตา ทุกฺขสฺส จ คติภูตตฺตาฯ น ตุ วินิปาโต อสุรสทิสํ อวินิปติตตฺตาฯ **วินิปาต**คฺคหเณน อสุรกายํฯ โส หิ ยถาวุตฺเตน อตฺเถน อปาโย เจว ทุคฺคติ จ สพฺพสมุสฺสเยหิ จ วินิปติตตฺตา วินิปาโตติ วุจฺจติฯ **นิรย**คฺคหเณน อวีจิอาทิอเนกปฺปการํ นิรยเมวาติฯ **อุปปนฺนา**ติ อุปคตา, ตตฺถ อภินิพฺพตฺตาติ อธิปฺปาโยฯ วุตฺตวิปริยาเยน สุกฺกปโกฺข เวทิตโพฺพฯ

อยํ ปน วิเสโส, ตตฺถ สุคติคฺคหเณน มนุสฺสคติปิ สงฺคยฺหติฯ สคฺคคฺคหเณน เทวคติเยวฯ ตตฺถ สุนฺทรา คตีติ **สุคติ**ฯ รูปาทีหิ วิสเยหิ สุฏฺฐุ อโคฺคติ **สโคฺค**ฯ โส สโพฺพปิ ลุชฺชนปลุชฺชนเฏฺฐน **โลโก**ติ อยํ วจนโตฺถฯ

‘‘อิติ ทิเพฺพน จกฺขุนา’’ติอาทิ สพฺพํ นิคมนวจนํฯ เอวํ ทิเพฺพน จกฺขุนา…เป.… ปสฺสตีติ อยเมตฺถ สเงฺขปโตฺถฯ

๔๑๒. เอวํ ปสฺสิตุกาเมน ปน อาทิกมฺมิเกน กุลปุเตฺตน กสิณารมฺมณํ อภิญฺญาปาทกชฺฌานํ สพฺพากาเรน อภินีหารกฺขมํ กตฺวา ‘‘เตโชกสิณํ, โอทาตกสิณํ, อาโลกกสิณ’’นฺติ อิเมสุ ตีสุ กสิเณสุ อญฺญตรํ อาสนฺนํ กาตพฺพํฯ อุปจารชฺฌานโคจรํ กตฺวา วเฑฺฒตฺวา ฐเปตพฺพํฯ น ตตฺถ อปฺปนา อุปฺปาเทตพฺพาติ อธิปฺปาโยฯ สเจ หิ อุปฺปาเทติ, ปาทกชฺฌานนิสฺสยํ โหติ, น ปริกมฺมนิสฺสยํฯ อิเมสุ จ ปน ตีสุ อาโลกกสิณํเยว เสฏฺฐตรํฯ ตสฺมา ตํ วา อิตเรสํ วา อญฺญตรํ กสิณนิเทฺทเส วุตฺตนเยน อุปฺปาเทตฺวา อุปจารภูมิยํเยว ฐตฺวา วเฑฺฒตพฺพํฯ วฑฺฒนานโยปิ จสฺส ตตฺถ วุตฺตนเยเนว เวทิตโพฺพฯ

วฑฺฒิตฏฺฐานสฺส อโนฺตเยว รูปคตํ ปสฺสิตพฺพํฯ รูปคตํ ปสฺสโต ปนสฺส ปริกมฺมสฺส วาโร อติกฺกมติฯ ตโต อาโลโก อนฺตรธายติฯ ตสฺมึ อนฺตรหิเต รูปคตมฺปิ น ทิสฺสติฯ อถาเนน ปุนปฺปุนํ ปาทกชฺฌานเมว ปวิสิตฺวา ตโต วุฏฺฐาย อาโลโก ผริตโพฺพฯ เอวํ อนุกฺกเมน อาโลโก ถามคโต โหตีติ เอตฺถ อาโลโก โหตูติ ยตฺตกํ ฐานํ ปริจฺฉินฺทติ, ตตฺถ อาโลโก ติฏฺฐติเยวฯ ทิวสมฺปิ นิสีทิตฺวา ปสฺสโต รูปทสฺสนํ โหติฯ รตฺตึ ติณุกฺกาย มคฺคปฏิปโนฺน เจตฺถ ปุริโส โอปมฺมํฯ

เอโก กิร รตฺตึ ติณุกฺกาย มคฺคํ ปฏิปชฺชิฯ ตสฺส สา ติณุกฺกา วิชฺฌายิฯ อถสฺส สมวิสมานิ น ปญฺญายึสุฯ โส ตํ ติณุกฺกํ ภูมิยํ ฆํสิตฺวา ติณุกฺกา ปุน อุชฺชาเลสิฯ สา ปชฺชลิตฺวา ปุริมาโลกโต มหนฺตตรํ อาโลกํ อกาสิฯ เอวํ ปุนปฺปุนํ วิชฺฌาตํ อุชฺชาลยโต กเมน สูริโย อุฏฺฐาสิฯ สูริเย อุฏฺฐิเต อุกฺกาย กมฺมํ นตฺถีติ ตํ ฉเฑฺฑตฺวา ทิวสมฺปิ อคมาสิฯ ตตฺถ อุกฺกาโลโก วิย ปริกมฺมกาเล กสิณาโลโกฯ อุกฺกาย วิชฺฌาตาย สมวิสมานํ อทสฺสนํ วิย รูปคตํ ปสฺสโต ปริกมฺมสฺส วาราติกฺกเมน อาโลเก อนฺตรหิเต รูปคตานํ อทสฺสนํฯ อุกฺกาย ฆํสนํ วิย ปุนปฺปุนํ ปเวสนํฯ อุกฺกาย ปุริมาโลกโต มหนฺตตราโลกกรณํ วิย ปุน ปริกมฺมํ กโรโต พลวตราโลกผรณํฯ สูริยุฏฺฐานํ วิย ถามคตาโลกสฺส ยถาปริเจฺฉเทน ฐานํฯ ติณุกฺกํ ฉเฑฺฑตฺวา ทิวสมฺปิ คมนํ วิย ปริตฺตาโลกํ ฉเฑฺฑตฺวา ถามคเตนาโลเกน ทิวสมฺปิ รูปทสฺสนํฯ

ตตฺถ ยทา ตสฺส ภิกฺขุโน มํสจกฺขุสฺส อนาปาถคตํ อโนฺตกุจฺฉิคตํ หทยวตฺถุนิสฺสิตํ เหฏฺฐาปถวีตลนิสฺสิตํ ติโรกุฏฺฏปพฺพตปาการคตํ ปรจกฺกวาฬคตนฺติ อิทํ รูปํ ญาณจกฺขุสฺส อาปาถํ อาคจฺฉติ, มํสจกฺขุนา ทิสฺสมานํ วิย โหติ, ตทา ทิพฺพจกฺขุ อุปฺปนฺนํ โหตีติ เวทิตพฺพํฯ ตเทว เจตฺถ รูปทสฺสนสมตฺถํ, น ปุพฺพภาคจิตฺตานิฯ

ตํ ปเนตํ ปุถุชฺชนสฺส ปริพนฺธ โหติฯ กสฺมา? โส หิ ยสฺมา ยตฺถ ยตฺถ อาโลโก โหตูติ อธิฏฺฐาติ, ตํ ตํ ปถวีสมุทฺทปพฺพเต วินิวิชฺฌิตฺวาปิ เอกาโลกํ โหติ, อถสฺส ตตฺถ ภยานกานิ ยกฺขรกฺขสาทิรูปานิ ปสฺสโต ภยํ อุปฺปชฺชติฯ เยน จิตฺตวิเกฺขปํ ปตฺวา ฌานวิพฺภนฺตโก โหติ, ตสฺมา รูปทสฺสเน อปฺปมเตฺตน ภวิตพฺพํฯ

ตตฺรายํ ทิพฺพจกฺขุโน อุปฺปตฺติกฺกโมฯ วุตฺตปฺปการเมตํ รูปมารมฺมณํ กตฺวา มโนทฺวาราวชฺชเน อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุเทฺธ ตเทว รูปํ อารมฺมณํ กตฺวา จตฺตาริ ปญฺจ วา ชวนานิ อุปฺปชฺชนฺตีติ สพฺพํ ปุริมนเยเนว เวทิตพฺพํฯ อิธาปิ ปุพฺพภาคจิตฺตานิ สวิตกฺกสวิจารานิ กามาวจรานิฯ ปริโยสาเน อตฺถสาธกจิตฺตํ จตุตฺถชฺฌานิกํ รูปาวจรํฯ เตน สหชาตํ ญาณํ สตฺตานํ จุตูปปาเต ญาณนฺติปิ ทิพฺพจกฺขุญาณนฺติปิ วุจฺจตีติฯ

จุตูปปาตญาณกถา นิฏฺฐิตาฯ

ปกิณฺณกกถา

๔๑๓. อิติ ปญฺจกฺขนฺธวิทู, ปญฺจ อภิญฺญา อโวจ ยา นาโถ;
ตา ญตฺวา ตาสุ อยํ, ปกิณฺณกกถาปิ วิเญฺญยฺยาฯ

เอตาสุ หิ ยเทตํ จุตูปปาตญาณสงฺขาตํ ทิพฺพจกฺขุ, ตสฺส อนาคตํสญาณญฺจ ยถากมฺมุปคญาณญฺจาติ เทฺวปิ ปริภณฺฑญาณานิ โหนฺติฯ อิติ อิมานิ จ เทฺว อิทฺธิวิธาทีนิ จ ปญฺจาติ สตฺต อภิญฺญาญาณานิ อิธาคตานิฯ อิทานิ เตสํ อารมฺมณวิภาเค อสโมฺมหตฺถํ –

อารมฺมณตฺติกา วุตฺตา, เย จตฺตาโร มเหสินา;
สตฺตนฺนมปิ ญาณานํ, ปวตฺติํ เตสุ ทีปเยฯ

ตตฺรายํ ทีปนาฯ จตฺตาโร หิ อารมฺมณตฺติกา มเหสินา วุตฺตาฯ กตเม จตฺตาโร? ปริตฺตารมฺมณตฺติโก, มคฺคารมฺมณตฺติโก, อตีตารมฺมณตฺติโก, อชฺฌตฺตารมฺมณตฺติโกติ (ธ. ส. ติกมาติกา ๑๓, ๑๖, ๑๙, ๒๑)ฯ

๔๑๔. ตตฺถ **อิทฺธิวิธญาณํ** ปริตฺตมหคฺคตอตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนอชฺฌตฺตพหิทฺธารมฺมณวเสน สตฺตสุ อารมฺมเณสุ ปวตฺตติฯ กถํ? ตญฺหิ ยทา กายํ จิตฺตสนฺนิสฺสิตํ กตฺวา อทิสฺสมาเนน กาเยน คนฺตุกาโม จิตฺตวเสน กายํ ปริณาเมติ, มหคฺคตจิเตฺต สโมทหติ สมาโรเปติ, ตทา อุปโยคลทฺธํ อารมฺมณํ โหตีติ กตฺวา รูปกายารมฺมณโต ปริตฺตารมฺมณํ โหติฯ ยทา จิตฺตํ กายสนฺนิสฺสิตํ กตฺวา ทิสฺสมาเนน กาเยน คนฺตุกาโม กายวเสน จิตฺตํ ปริณาเมติ, ปาทกชฺฌานจิตฺตํ รูปกาเย สโมทหติ สมาโรเปติ, ตทา อุปโยคลทฺธํ อารมฺมณํ โหตีติ กตฺวา มหคฺคตจิตฺตารมฺมณโต มหคฺคตารมฺมณํ โหติฯ

ยสฺมา ปน ตเทว จิตฺตํ อตีตํ นิรุทฺธํ อารมฺมณํ กโรติ, ตสฺมา อตีตารมฺมณํ โหติฯ มหาธาตุนิธาเน มหากสฺสปเตฺถราทีนํ วิย อนาคตํ อธิฏฺฐหนฺตานํ อนาคตารมฺมณํ โหติฯ **มหา**

กสฺสปเตฺถโร กิร มหาธาตุนิธานํ กโรโนฺต ‘‘อนาคเต อฏฺฐารสวสฺสาธิกานิ เทฺววสฺสสตานิ อิเม คนฺธา มา สุสฺสึสุ, ปุปฺผานิ มา มิลายึสุ, ทีปา มา นิพฺพายึสู’’ติ (ธ. ส. อฏฺฐ. ๑๔๓๔) อธิฏฺฐหิฯ สพฺพํ ตเถว อโหสิฯ **อสฺสคุตฺตเตฺถโร** วตฺตนิยเสนาสเน ภิกฺขุสงฺฆํ สุกฺขภตฺตํ ภุญฺชมานํ ทิสฺวา อุทกโสณฺฑึ ทิวเส ทิวเส ปุเรภเตฺต ทธิรสํ โหตูติ อธิฏฺฐาสิฯ ปุเรภเตฺต คหิตํ ทธิรสํ โหติฯ ปจฺฉาภเตฺต ปากติกอุทกเมว (ธ. ส. อฏฺฐ. ๑๔๓๔)ฯ กายํ ปน จิตฺตสนฺนิสฺสิตํ กตฺวา อทิสฺสมาเนน กาเยน คมนกาเล ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณํ โหติฯ

กายวเสน จิตฺตํ, จิตฺตวเสน วา กายํ ปริณามนกาเล อตฺตโน กุมารกวณฺณาทินิมฺมานกาเล จ สกายจิตฺตานํ อารมฺมณกรณโต อชฺฌตฺตารมฺมณํ โหติฯ พหิทฺธา หตฺถิอสฺสาทิทสฺสนกาเล ปน พหิทฺธารมฺมณนฺติ เอวํ ตาว อิทฺธิวิธญาณสฺส สตฺตสุ อารมฺมเณสุ ปวตฺติ เวทิตพฺพาฯ

๔๑๕. **ทิพฺพโสตธาตุญาณํ** ปริตฺตปจฺจุปฺปนฺนอชฺฌตฺตพหิทฺธารมฺมณวเสน จตูสุ อารมฺมเณสุ ปวตฺตติฯ กถํ? ตญฺหิ ยสฺมา สทฺทํ อารมฺมณํ กโรติ, สโทฺท จ ปริโตฺต, ตสฺมา ปริตฺตารมฺมณํ โหติฯ วิชฺชมานํเยว ปน สทฺทํ อารมฺมณํ กตฺวา ปวตฺตนโต ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณํ โหติฯ ตํ อตฺตโน กุจฺฉิสทฺทสวนกาเล อชฺฌตฺตารมฺมณํฯ ปเรสํ สทฺทสวนกาเล พหิทฺธารมฺมณนฺติ เอวํ ทิพฺพโสตธาตุญาณสฺส จตูสุ อารมฺมเณสุ ปวตฺติ เวทิตพฺพาฯ

๔๑๖. **เจโตปริยญาณํ** ปริตฺตมหคฺคตอปฺปมาณมคฺคอตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนพหิทฺธารมฺมณวเสน อฏฺฐสุ อารมฺมเณสุ ปวตฺตติฯ กถํ? ตญฺหิ ปเรสํ กามาวจรจิตฺตชานนกาเล ปริตฺตารมฺมณํ โหติฯ รูปาวจรอรูปาวจรจิตฺตชานนกาเล มหคฺคตารมฺมณํ โหติฯ มคฺคผลชานนกาเล อปฺปมาณารมฺมณํ โหติฯ

เอตฺถ จ ปุถุชฺชโน โสตาปนฺนสฺส จิตฺตํ น ชานาติฯ โสตาปโนฺน วา สกทาคามิสฺสาติ เอวํ ยาว อรหโต เนตพฺพํฯ อรหา ปน สเพฺพสํ จิตฺตํ ชานาติฯ อโญฺญปิ จ อุปริโม เหฏฺฐิมสฺสาติ อยํ วิเสโส เวทิตโพฺพฯ มคฺคจิตฺตารมฺมณกาเล มคฺคารมฺมณํ โหติฯ ยทา ปน อตีเต สตฺตทิวสพฺภนฺตเร จ อนาคเต สตฺตทิวสพฺภนฺตเร จ ปเรสํ จิตฺตํ ชานาติ, ตทา อตีตารมฺมณํ อนาคตารมฺมณญฺจ โหติฯ

กถํ ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณํ โหติฯ ปจฺจุปฺปนฺนํ นาม ติวิธํ – ขณปจฺจุปฺปนฺนํ, สนฺตติปจฺจุปฺปนฺนํ, อทฺธาปจฺจุปฺปนฺนญฺจฯ ตตฺถ อุปฺปาทฏฺฐิติภงฺคปฺปตฺตํ **ขณปจฺจุปฺปนฺนํ**ฯ เอกเทฺวสนฺตติวารปริยาปนฺนํ **สนฺตติปจฺจุปฺปนฺนํ**ฯ ตตฺถ อนฺธกาเร นิสีทิตฺวา อาโลกฏฺฐานํ คตสฺส น ตาว อารมฺมณํ ปากฏํ โหติ, ยาว ปน ตํ ปากฏํ โหติ , เอตฺถนฺตเร เอกเทฺวสนฺตติวารา เวทิตพฺพาฯ อาโลกฏฺฐาเน วิจริตฺวา โอวรกํ ปวิฏฺฐสฺสาปิ น ตาว สหสา รูปํ ปากฏํ โหติ, ยาว ปน ตํ ปากฏํ โหติ, เอตฺถนฺตเร เอกเทฺวสนฺตติวารา เวทิตพฺพาฯ ทูเร ฐตฺวา ปน รชกานํ หตฺถวิการํ, ฆณฺฑิเภรีอาโกฏนวิการญฺจ ทิสฺวาปิ น ตาว สทฺทํ สุณาติ, ยาว ปน ตํ สุณาติ, เอตสฺมิมฺปิ อนฺตเร เอกเทฺวสนฺตติวารา เวทิตพฺพาฯ เอวํ ตาว **มชฺฌิมภาณกา**ฯ

สํยุตฺตภาณกา ปน รูปสนฺตติ อรูปสนฺตตีติ เทฺว สนฺตติโย วตฺวา อุทกํ อกฺกมิตฺวา คตสฺส ยาว ตีเร อกฺกนฺตอุทกเลขา น วิปฺปสีทติ, อทฺธานโต อาคตสฺส ยาว กาเย อุสฺมภาโว น วูปสมฺมติ, อาตปา อาคนฺตฺวา คพฺภํ ปวิฏฺฐสฺส ยาว อนฺธการภาโว น วิคจฺฉติ, อโนฺตคเพฺภ กมฺมฏฺฐานํ มนสิ กริตฺวา ทิวา วาตปานํ วิวริตฺวา โอโลเกนฺตสฺส ยาว อกฺขีนํ ผนฺทนภาโว น

วูปสมฺมติ, อยํ **รูปสนฺตติ** นามฯ เทฺว ตโย ชวนวารา **อรูปสนฺตติ** นามาติ วตฺวา ตทุภยมฺปิ **สนฺตติปจฺจุปฺปนฺนํ** นามาติ วทนฺติฯ

เอกภวปริจฺฉินฺนํ ปน **อทฺธาปจฺจุปฺปนฺนํ** นามฯ ยํ สนฺธาย **ภเทฺทกรตฺตสุตฺเต** ''โย จาวุโส, มโน เย จ ธมฺมา อุภยเมตํ ปจฺจุปฺปนฺนํ, ตสฺมึ เจ ปจฺจุปฺปนฺเน ฉนฺทราคปฺปฏิพทฺธํ โหติ วิญฺญาณํ, ฉนฺทราคปฺปฏิพทฺธตฺตา วิญฺญาณสฺส ตทภินนฺทติ, ตทภินนฺทโนฺต ปจฺจุปฺปเนฺนสุ ธเมฺมสุ สํหีรตี''ติ (ม. นิ. ๓.๒๘๔) วุตฺตํฯ สนฺตติปจฺจุปฺปนฺนเญฺจตฺถ อฏฺฐกถาสุ อาคตํฯ อทฺธาปจฺจุปฺปนฺนํ สุตฺเตฯ

ตตฺถ เกจิ ขณปจฺจุปฺปนฺนํ จิตฺตํ เจโตปริยญาณสฺส อารมฺมณํ โหตีติ วทนฺติฯ กึ การณา? ยสฺมา อิทฺธิมโต จ ปรสฺส จ เอกกฺขเณ จิตฺตํ อุปฺปชฺชตีติฯ อิทญฺจ เนสํ โอปมฺมํ, ยถา อากาเส ขิเตฺต ปุปฺผมุฏฺฐิมฺหิ อวสฺสํ เอกํ ปุปฺผํ เอกสฺส วเณฺฏน วณฺฏํ ปฏิวิชฺฌติ, เอวํ ปรสฺส จิตฺตํ ชานิสฺสามีติ ราสิวเสน มหาชนสฺส จิเตฺต อาวชฺชิเต อวสฺสํ เอกสฺส จิตฺตํ เอเกน จิเตฺตน อุปฺปาทกฺขเณ วา ฐิติกฺขเณ วา ภงฺคกฺขเณ วา ปฏิวิชฺฌตีติฯ ตํ ปน วสฺสสตมฺปิ วสฺสสหสฺสมฺปิ อาวชฺชโนฺต เยน จ จิเตฺตน อาวชฺชติ , เยน จ ชานาติฯ เตสํ ทฺวินฺนํ สหฐานาภาวโต อาวชฺชนชวนานญฺจ อนิฏฺฐฏฺฐาเน นานารมฺมณภาวปฺปตฺติโทสโต อยุตฺตนฺติ อฏฺฐกถาสุ ปฏิกฺขิตฺตํฯ

สนฺตติปจฺจุปฺปนฺนํ ปน อทฺธาปจฺจุปฺปนฺนญฺจ อารมฺมณํ โหตีติ เวทิตพฺพํฯ ตตฺถ ยํ วตฺตมานชวนวีถิโต อตีตานาคตวเสน ทฺวิตฺติชวนวีถิปริมาเณ กาเล ปรสฺส จิตฺตํ, ตํ สพฺพมฺปิ สนฺตติปจฺจุปฺปนฺนํ นามฯ ''อทฺธาปจฺจุปฺปนฺนํ ปน ชวนวาเรน ทีเปตพฺพ''นฺติ **สํยุตฺตฏฺฐกถายํ** วุตฺตํฯ ตํ สุฏฺฐุ วุตฺตํฯ

ตตฺรายํ ทีปนา, อิทฺธิมา ปรสฺส จิตฺตํ ชานิตุกาโม อาวชฺชติ, อาวชฺชนํ ขณปจฺจุปฺปนฺนํ อารมฺมณํ กตฺวา เตเนว สห นิรุชฺฌติฯ ตโต จตฺตาริ ปญฺจ วา ชวนานิฯ เยสํ ปจฺฉิมํ อิทฺธิจิตฺตํ, เสสานิ กามาวจรานิ, เตสํ สเพฺพสมฺปิ ตเทว นิรุทฺธํ จิตฺตมารมฺมณํ โหติ, น จ ตานิ นานารมฺมณานิ โหนฺติ, อทฺธาวเสน ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณตฺตาฯ เอการมฺมณเตฺตปิ จ อิทฺธิจิตฺตเมว ปรสฺส จิตฺตํ ชานาติ, น อิตรานิฯ ยถา จกฺขุทฺวาเร จกฺขุวิญฺญาณเมว รูปํ ปสฺสติ, น อิตรานีติฯ อิติ อิทํ สนฺตติปจฺจุปฺปนฺนสฺส เจว อทฺธาปจฺจุปฺปนฺนสฺส จ วเสน ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณํ โหติฯ ยสฺมา วา สนฺตติปจฺจุปฺปนฺนมฺปิ อทฺธาปจฺจุปฺปเนฺนเยว ปตติ, ตสฺมา อทฺธาปจฺจุปฺปนฺนวเสเนเวตํ ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณนฺติ เวทิตพฺพํฯ ปรสฺส จิตฺตารมฺมณตฺตาเยว ปน พหิทฺธารมฺมณํ โหตีติ เอวํ เจโตปริยญาณสฺส อฏฺฐสุ อารมฺมเณสุ ปวตฺติ เวทิตพฺพาฯ

๔๑๗. ปุเพฺพนิวาสญาณํ ปริตฺตมหคฺคตอปฺปมาณมคฺคอตีตอชฺฌตฺตพหิทฺธานวตฺตพฺพารมฺมณวเสน อฏฺฐสุ อารมฺมเณสุ ปวตฺตติฯ กถํ? ตญฺหิ กามาวจรกฺขนฺธานุสฺสรณกาเล ปริตฺตารมฺมณํ โหติฯ รูปาวจรารูปาวจรกฺขนฺธานุสฺสรณกาเล มหคฺคตารมฺมณํฯ อตีเต อตฺตนา ปเรหิ วา ภาวิตมคฺคํ สจฺฉิกตผลญฺจ อนุสฺสรณกาเล อปฺปมาณารมฺมณํฯ ภาวิตมคฺคเมว อนุสฺสรณกาเล มคฺคารมฺมณํฯ นิยมโต ปเนตํ อตีตารมฺมณเมวฯ

ตตฺถ กิญฺจาปิ เจโตปริยญาณยถากมฺมูปคญาณานิปิ อตีตารมฺมณานิ โหนฺติ, อถ โข เตสํ เจโตปริยญาณสฺส สตฺตทิวสพฺภนฺตราตีตํ จิตฺตเมว อารมฺมณํฯ ตญฺหิ อญฺญํ ขนฺธํ วา ขนฺธปฏิพทฺธํ วา น ชานาติฯ มคฺคสมฺปยุตฺตจิตฺตารมฺมณตฺตา ปน ปริยายโต มคฺคารมฺมณนฺติ วุตฺตํฯ ยถากมฺมูปคญาณสฺส จ อตีตํ เจตนามตฺตเมว อารมฺมณํฯ ปุเพฺพนิวาสญาณสฺส ปน อตีตา ขนฺธา ขนฺธปฏิพทฺธญฺจ กิญฺจิ อนารมฺมณํ นาม นตฺถิ ฯ ตญฺหิ อตีตกฺขนฺธขนฺธปฏิพเทฺธสุ

ธเมฺมสุ สพฺพญฺญุตญฺญาณคติกํ โหตีติ อยํ วิเสโส เวทิตพฺโพฯ อยเมตฺถ อฎฺฐกถานโยฯ ยสฺมา ปน ‘‘กุสลา ขนฺธา อิทฺธิวิธญาณสฺส เจโตปริยญาณสฺส ปุเพฺพนิวาสานุสฺสติญาณสฺส ยถากมฺมุปคญาณสฺส อนาคตํสญาณสฺส อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ (ปฎฺฐา. ๑.๑.๔๐๔) ปฎฺฐาเน วุตฺตํฯ ตสฺมา จตฺตาโรปิ ขนฺธา เจโตปริยญาณยถากมฺมุปคญาณานํ อารมฺมณา โหนฺติฯ ตตฺราปิ ยถากมฺมุปคญาณสฺส กุสลากุสลา เอวาติฯ

อตฺตโน ขนฺธานุสฺสรณกาเล ปเนตํ อชฺฌตฺตารมฺมณํฯ ปรสฺส ขนฺธานุสฺสรณกาเล พหิทฺธารมฺมณํฯ ‘‘อตีเต วิปสฺสี ภควา อโหสิฯ ตสฺส มาตา พนฺธุมตี, ปิตา พนฺธุมา’’ติอาทินา (ที. นิ. ๒.๑๒) นเยน นามโคตฺตปฐวีนิมิตฺตาทิอนุสฺสรณกาเล นวตฺตพฺพารมฺมณํ โหติฯ **นามโคตฺตน**ฺติ เจตฺถ ขนฺธูปนิพนฺโธ สมฺมุติสิโทฺธ พฺยญฺชนโตฺถ ทฎฺฐโพฺพ, น พฺยญฺชนํฯ พฺยญฺชนญฺหิ สทฺทายตนสงฺคหิตตฺตา ปริตฺตํ โหติฯ ยถาห ‘‘นิรุตฺติปฎิสมฺภิทา ปริตฺตารมฺมณา’’ติ (วิภ. ๗๔๙)ฯ อยเมตฺถ อมฺหากํ ขนฺติฯ เอวํ ปุเพฺพนิวาสญาณสฺส อฎฺฐสุ อารมฺมเณสุ ปวตฺติ เวทิตพฺพาฯ

๔๑๘. **ทิพฺพจกฺขุญาณํ** ปริตฺตปจฺจุปฺปนฺนอชฺฌตฺตพหิทฺธารมฺมณวเสน จตูสุ อารมฺมเณสุ ปวตฺตติฯ กถํ? ตญฺหิ ยสฺมา รูปํ อารมฺมณํ กโรติ, รูปญฺจ ปริตฺตํ, ตสฺมา ปริตฺตารมฺมณํ โหติฯ วิชฺชมาเนเยว จ รูเป ปวตฺตตฺตา ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณํฯ อตฺตโน กุจฺฉิคตาทิรูปทสฺสนกาเล อชฺฌตฺตารมฺมณํฯ ปรสฺส รูปทสฺสนกาเล พหิทฺธารมฺมณนฺติ เอวํ ทิพฺพจกฺขุญาณสฺส จตูสุ อารมฺมเณสุ ปวตฺติ เวทิตพฺพาฯ

๔๑๙. **อนาคตํสญาณํ** ปริตฺตมหคฺคตอปฺปมาณมคฺคอนาคตอชฺฌตฺตพหิทฺธานวตฺตพฺพารมฺมณวเสน อฎฺฐสุ อารมฺมเณสุ ปวตฺตติฯ กถํ? ตญฺหิ ‘‘อยํ อนาคเต กามาวจเร นิพฺพตฺติสฺสตี’’ติ ชานนกาเล ปริตฺตารมฺมณํ โหติฯ ‘‘รูปาวจเร อรูปาวจเร วา นิพฺพตฺติสฺสตี’’ติ ชานนกาเล มหคฺคตารมฺมณํฯ ‘‘มคฺคํ ภาเวสฺสติ, ผลํ สจฺฉิกริสฺสตี’’ติ ชานนกาเล อปฺปมาณารมฺมณํฯ ‘‘มคฺคํ ภาเวสฺสตี’’เจฺจว ชานนกาเล มคฺคารมฺมณํฯ นิยมโต ปน ตํ อนาคตารมฺมณเมวฯ

ตตฺถ กิญฺจาปิ เจโตปริยญาณมฺปิ อนาคตารมฺมณํ โหติ, อถ โข ตสฺส สตฺตทิวสพฺภนฺตรานาคตํ จิตฺตเมว อารมฺมณํฯ ตญฺหิ อญฺญํ ขนฺธํ วา ขนฺธปฎิพทฺธํ วา น ชานาติฯ อนาคตํสญาณสฺส ปุเพฺพนิวาสญาเณ วุตฺตนเยน อนาคเต อนารมฺมณํ นาม นตฺถิฯ ‘‘อหํ อมุตฺร นิพฺพตฺติสฺสามี’’ติ ชานนกาเล อชฺฌตฺตารมฺมณํฯ ‘‘อสุโก อมุตฺร นิพฺพตฺติสฺสตี’’ติ ชานนกาเล พหิทฺธารมฺมณํฯ ‘‘อนาคเต เมเตฺตยฺโย ภควา อุปฺปชฺชิสฺสติ (ที. นิ. ๓.๑๐๗)ฯ สุพฺรหฺมา นามสฺส พฺราหฺมโณ ปิตา ภวิสฺสติฯ พฺรหฺมวตี นาม พฺราหฺมณี มาตา’’ติอาทินา ปน นเยน นามโคตฺตชานนกาเล ปุเพฺพนิวาสญาเณ วุตฺตนเยเนว น วตฺตพฺพารมฺมณํ โหตีติ เอวํ อนาคตํสญาณสฺส อฎฺฐสุ อารมฺมเณสุ ปวตฺติ เวทิตพฺพาฯ

๔๒๐. **ยถากมฺมุปคญาณํ** ปริตฺตมหคฺคตอตีตอชฺฌตฺตพหิทฺธารมฺมณวเสน ปญฺจสุ อารมฺมเณสุ ปวตฺตติฯ กถํ? ตญฺหิ กามาวจรกมฺมชานนกาเล ปริตฺตารมฺมณํ โหติฯ รูปาวจรารูปาวจรกมฺมชานนกาเล มหคฺคตารมฺมณํฯ อตีตเมว ชานาตีติ อตีตารมฺมณํฯ อตฺตโน กมฺมํ ชานนกาเล อชฺฌตฺตารมฺมณํฯ ปรสฺส กมฺมํ ชานนกาเล พหิทฺธารมฺมณํ โหติฯ เอวํ ยถากมฺมุปคญาณสฺส ปญฺจสุ อารมฺมเณสุ ปวตฺติ เวทิตพฺพาฯ ยเญฺจตฺถ อชฺฌตฺตารมฺมณเญฺจว พหิทฺธารมฺมณญฺจาติ วุตฺตํ, ตํ กาเลน อชฺฌตฺตํ กาเลน พหิทฺธา ชานนกาเล อชฺฌตฺตพหิทฺธารมฺมณมฺปิ โหติเยวาติฯ

อิติ สาธุชนปาโมชฺชตฺถาย กเต วิสุทฺธิมเคฺค

อภิญฺญานิเทฺทโส นาม

เตรสโม ปริเจฺฉโทฯ

๑๔. ขนฺธนิเทฺทโส

ปญฺญากถา

๔๒๑. อิทานิ ยสฺมา เอวํ อภิญฺญาวเสน อธิคตานิสํสาย ถิรตราย สมาธิภาวนาย สมนฺนาคเตน ภิกฺขุนา **สีเล ปติฏฺฐาย นโร สปโญฺญ, จิตฺตํ ปญฺญญฺจ ภาวย**นฺติ เอตฺถ จิตฺตสีเสน นิทฺทิโฏฺฐ **สมาธิ** สพฺพากาเรน ภาวิโต โหติฯ

ตทนนฺตรา ปน ปญฺญา ภาเวตพฺพาฯ สา จ อติสเงฺขปเทสิตตฺตา วิญฺญาตุมฺปิ ตาว น สุกรา, ปเคว ภาเวตุํฯ ตสฺมา ตสฺสา วิตฺถารํ ภาวนานยญฺจ ทเสฺสตุํ อิทํ ปญฺหากมฺมํ โหติฯ

กา ปญฺญา, เกนเฏฺฐน ปญฺญา, กานสฺสา ลกฺขณรสปจฺจุปฏฺฐานปทฏฺฐานานิ, กติวิธา ปญฺญา, กถํ ภาเวตพฺพา, ปญฺญาภาวนาย โก อานิสํโสติ?

๔๒๒. ตตฺริทํ วิสฺสชฺชนํ, **กา ปญฺญา**ติ ปญฺญา พหุวิธา นานปฺปการาฯ ตํ สพฺพํ วิภาวยิตุํ อารพฺภมานํ วิสฺสชฺชนํ อธิเปฺปตเญฺจว อตฺถํ น สาเธยฺย, อุตฺตริ จ วิเกฺขปาย สํวเตฺตยฺย, ตสฺมา อิธ อธิเปฺปตเมว สนฺธาย วทามฯ กุสลจิตฺตสมฺปยุตฺตํ วิปสฺสนาญาณํ ปญฺญาฯ

๔๒๓. **เกนเฏฺฐน ปญฺญา**ติ ปชานนเฏฺฐน ปญฺญาฯ กิมิทํ **ปชานนํ** นาม? สญฺชานนวิชานนาการวิสิฏฺฐํ นานปฺปการโต ชานนํฯ สญฺญาวิญฺญาณปญฺญานํ หิ สมาเนปิ ชานนภาเว, สญฺญา ‘‘นีลํ ปีตก’’นฺติ อารมฺมณสญฺชานนมตฺตเมว โหติฯ ‘‘อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตา’’ติ ลกฺขณปฏิเวธํ ปาเปตุํ น สโกฺกติฯ วิญฺญาณํ ‘‘นีลํ ปีตก’’นฺติ อารมฺมณญฺจ ชานาติ, ลกฺขณปฏิเวธญฺจ ปาเปติฯ อุสฺสกฺกิตฺวา ปน มคฺคปาตุภาวํ ปาเปตุํ น สโกฺกติฯ ปญฺญา วุตฺตนยวเสน อารมฺมณญฺจ ชานาติ, ลกฺขณปฏิเวธญฺจ ปาเปติ, อุสฺสกฺกิตฺวา มคฺคปาตุภาวญฺจ ปาเปติฯ

ยถา หิ เหรญฺญิกผลเก ฐปิตํ กหาปณราสึ เอโก อชาตพุทฺธิทารโก, เอโก คามิกปุริโส, เอโก เหรญฺญิโกติ ตีสุ ชเนสุ ปสฺสมาเนสุ อชาตพุทฺธิทารโก กหาปณานํ จิตฺตวิจิตฺตทีฆจตุรสฺสปริมณฺฑลภาวมตฺตเมว ชานาติ, ‘‘อิทํ มนุสฺสานํ อุปโภคปริโภคํ รตนสมฺมต’’นฺติ น ชานาติฯ คามิกปุริโส จิตฺตวิจิตฺตาทิภาวํ ชานาติ, ‘‘อิทํ มนุสฺสานํ อุปโภคปริโภคํ รตนสมฺมต’’นฺติ จฯ ‘‘อยํ เฉโก, อยํ กูโฏ, อยํ อทฺธสาโร’’ติ อิมํ ปน วิภาคํ น ชานาติฯ เหรญฺญิโก สเพฺพปิ เต ปกาเร ชานาติ, ชานโนฺต จ กหาปณํ โอโลเกตฺวาปิ ชานาติ, อาโกฏิตสฺส สทฺทํ สุตฺวาปิ, คนฺธํ ฆายิตฺวาปิ, รสํ สายิตฺวาปิ, หเตฺถน ธารยิตฺวาปิ, อสุกสฺมึ นาม คาเม วา นิคเม วา นคเร วา ปพฺพเต วา นทีตีเร วา กโตติปิ, อสุกาจริเยน กโตติปิ ชานาติ, เอวํสมฺปทมิทํ เวทิตพฺพํฯ

สญฺญา หิ อชาตพุทฺธิโน ทารกสฺส กหาปณทสฺสนํ วิย โหติ, นีลาทิวเสน อารมฺมณสฺส อุปฏฺฐานาการมตฺตคหณโตฯ วิญฺญาณํ คามิกสฺส ปุริสสฺส กหาปณทสฺสนมิว โหติ, นีลาทิวเสน อารมฺมณาการคหณโต, อุทฺธํปิ จ ลกฺขณปฏิเวธสมฺปาปนโตฯ ปญฺญา เหรญฺญิกสฺส กหาปณทสฺสนมิว โหติ, นีลาทิวเสน อารมฺมณาการํ คเหตฺวา, ลกฺขณปฏิเวธญฺจ ปาเปตฺวา, ตโต อุทฺธมฺปิ มคฺคปาตุภาวปาปนโตฯ ตสฺมา ยเทตํ สญฺชานนวิชานนาการวิสิฏฺฐํ นานปฺปการโต ชานนํฯ อิทํ ปชานนนฺติ เวทิตพฺพํฯ อิทํ สนฺธาย หิ เอตํ วุตฺตํ ‘‘ปชานนเฏฺฐน ปญฺญา’’ติฯ

สา ปเนสา ยตฺถ สญฺญาวิญฺญาณานิ, น ตตฺถ เอกํเสน โหติฯ ยทา ปน โหติ, ตทา อวินิพฺภุตฺตา เตหิ ธมฺเมหิ ‘‘อยํ สญฺญา, อิทํ วิญฺญาณํ, อยํ ปญฺญา’’ติ วินิพฺภุชฺชิตฺวา อลพฺภเนยฺยนานตฺตา สุขุมา ทุทฺทสาฯ เตนาห อายสฺมา นาคเสโน ‘‘ทุกฺกรํ, มหาราช, ภควตา กต’’นฺติฯ กึ, ภเนฺต, นาคเสน ภควตา ทุกฺกรํ กตนฺติ? ‘ทุกฺกรํ, มหาราช, ภควตา กตํ ยํ อรูปีนํ จิตฺตเจตสิกานํ ธมฺมานํ เอการมฺมเณ ปวตฺตมานานํ ววตฺถานํ อกฺขาตํ อยํ ผโสฺส, อยํ เวทนา, อยํ สญฺญา, อยํ เจตนา, อิทํ จิตฺต’’’นฺติ (มิ. ป. ๒.๗.๑๖)ฯ

๔๒๔. **กานสฺสา ลกฺขณรสปจฺจุปฏฺฐานปทฏฺฐานานี**ติ เอตฺถ ปน ธมฺมสภาวปฏิเวธลกฺขณา ปญฺญา, ธมฺมานํ สภาวปฏิจฺฉาทกโมหนฺธการวิทฺธํสนรสา, อสโมฺมหปจฺจุปฏฺฐานาฯ ‘‘สมาหิโต ยถาภูตํ ชานาติ ปสฺสตี’’ติ (อ. นิ. ๑๐.๒) วจนโต ปน สมาธิ ตสฺสา ปทฏฺฐานํฯ

ปญฺญาปเภทกถา

๔๒๕. **กติวิธา ปญฺญา**ติ ธมฺมสภาวปฏิเวธลกฺขเณน ตาว เอกวิธาฯ โลกิยโลกุตฺตรวเสน ทุวิธาฯ ตถา สาสวานาสวาทิวเสน, นามรูปววตฺถาปนวเสน, โสมนสฺสุเปกฺขาสหคตวเสน, ทสฺสนภาวนาภูมิวเสน จฯ ติวิธา จินฺตาสุตภาวนามยวเสนฯ ตถา ปริตฺตมหคฺคตอปฺปมาณารมฺมณวเสน, อายาปายอุปายโกสลฺลวเสน, อชฺฌตฺตาภินิเวสาทิวเสน จฯ จตุพฺพิธา จตูสุ สเจฺจสุ ญาณวเสน จตุปฏิสมฺภิทาวเสน จาติฯ

๔๒๖. ตตฺถ **เอกวิธโกฏฺฐาโส** อุตฺตานโตฺถเยวฯ **ทุวิธโกฏฺฐาเส** โลกิยมคฺคสมฺปยุตฺตา **โลกิยา**ฯ โลกุตฺตรมคฺคสมฺปยุตฺตา **โลกุตฺตรา**ติ เอวํ โลกิยโลกุตฺตรวเสน ทุวิธาฯ

ทุติยทุเก อาสวานํ อารมฺมณภูตา **สาสวา**ฯ เตสํ อนารมฺมณา **อนาสวา**ฯ อตฺถโต ปเนสา โลกิยโลกุตฺตราว โหติฯ อาสวสมฺปยุตฺตา สาสวาฯ อาสววิปฺปยุตฺตา อนาสวาติอาทีสุปิ เอเสว นโยฯ เอวํ สาสวานาสวาทิวเสน ทุวิธาฯ

ตติยทุเก ยา วิปสฺสนํ อารภิตุกามสฺส จตุนฺนํ อรูปกฺขนฺธานํ ววตฺถาปเน ปญฺญา, อยํ **นามววตฺถาปนปญฺญา**ฯ ยา รูปกฺขนฺธสฺส ววตฺถาปเน ปญฺญา, อยํ **รูปววตฺถาปนปญฺญา**ติ เอวํ นามรูปววตฺถาปนวเสน ทุวิธาฯ

จตุตฺถทุเก ทฺวีสุ กามาวจรกุสลจิเตฺตสุ โสฬสสุ จ ปญฺจกนเยน จตุกฺกชฺฌานิเกสุ มคฺคจิเตฺตสุ ปญฺญา **โสมนสฺสสหคตา**ฯ ทฺวีสุ กามาวจรกุสลจิเตฺตสุ จตูสุ จ ปญฺจมชฺฌานิเกสุ มคฺคจิเตฺตสุ ปญฺญา **อุเปกฺขาสหคตา**ติ เอวํ โสมนสฺสุเปกฺขาสหคตวเสน ทุวิธาฯ

ปญฺจมทุเก ปฐมมคฺคปญฺญา **ทสฺสนภูมิ**ฯ อวเสสมคฺคตฺตยปญฺญา **ภาวนาภูมี**ติ เอวํ ทสฺสนภาวนาภูมิวเสน ทุวิธาฯ

๔๒๗. **ติเกสุ** ปฐมตฺติเก ปรโต อสุตฺวา ปฏิลทฺธปญฺญา อตฺตโน จินฺตาวเสน นิปฺผนฺนตฺตา **จินฺตามยา**ฯ ปรโต สุตฺวา ปฏิลทฺธปญฺญา สุตวเสน นิปฺผนฺนตฺตา **สุตมยา**ฯ ยถา ตถา วา ภาวนาวเสน นิปฺผนฺนา อปฺปนาปฺปตฺตา ปญฺญา **ภาวนามยา**ฯ วุตฺตเญฺหตํ –

> ‘‘ตตฺถ กตมา จินฺตามยา ปญฺญา? โยควิหิเตสุ วา กมฺมายตเนสุ โยควิหิเตสุ วา สิปฺปายตเนสุ โยควิหิเตสุ วา วิชฺชาฏฺฐาเนสุ กมฺมสฺสกตํ วา สจฺจานุโลมิกํ วา รูปํ

อนิจฺจนฺติ วา เวทนา…เป…. สญฺญา… สงฺขารา… วิญฺญาณํ อนิจฺจนฺติ วา, ยํ เอวรูปึ อนุโลมิกํ ขนฺตึ ทิฏฺฐึ รุจึ มุตึ เปกฺขํ ธมฺมนิชฺฌานขนฺตึ ปรโต อสฺสุตฺวา ปฏิลภติ, อยํ วุจฺจติ จินฺตามยา ปญฺญา…เป…. สุตฺวา ปฏิลภติ, อยํ วุจฺจติ สุตมยา ปญฺญาฯ สพฺพาปิ สมาปนฺนสฺส ปญฺญา ภาวนามยา ปญฺญา''ติ (วิภ. ๗๖๘)ฯ

เอวํ จินฺตาสุตภาวนามยวเสน ติวิธาฯ

ทุติยตฺติเก กามาวจรธมฺเม อารพฺภ ปวตฺตา ปญฺญา **ปริตฺตารมฺมณา**ฯ รูปาวจรารูปาวจเร อารพฺภ ปวตฺตา **มหคฺคตารมฺมณา**ฯ สา โลกิยวิปสฺสนาฯ นิพฺพานํ อารพฺภ ปวตฺตา **อปฺปมาณารมฺมณา**ฯ สา โลกุตฺตรวิปสฺสนาติ เอวํ ปริตฺตมหคฺคตาปฺปมาณารมฺมณวเสน ติวิธาฯ

ตติยตฺติเก **อาโย** นาม วุฑฺฒิ, สา ทุวิธา อนตฺถหานิโต อตฺถุปฺปตฺติโต จฯ ตตฺถ โกสลฺลํ **อายโกสลฺลํ**ฯ ยถาห –

''ตตฺถ กตมํ อายโกสลฺลํ? อิเม เม ธมฺเม มนสิกโรโต อนุปฺปนฺนา เจว อกุสลา ธมฺมา น อุปฺปชฺชนฺติ, อุปฺปนฺนา จ อกุสลา ธมฺมา ปหียนฺติ, อิเม วา ปนิเม ธมฺเม มนสิกโรโต อนุปฺปนฺนา เจว กุสลา ธมฺมา อุปฺปชฺชนฺติฯ อุปฺปนฺนา จ กุสลา ธมฺมา ภิโยฺย ภาวาย เวปุลฺลาย ภาวนาย ปาริปูริยา สํวตฺตนฺตีติ, ยา ตตฺถ ปญฺญา ปชานนา…เป…. อโมโห ธมฺมวิจโย สมฺมาทิฏฺฐิ, อิทํ วุจฺจติ อายโกสลฺล''นฺติ (วิภ. ๗๗๑)ฯ

อปาโยติ ปน อวุฑฺฒิ, สาปิ ทุวิธา อตฺถหานิโต จ อนตฺถุปฺปตฺติโต จฯ ตตฺถ โกสลฺลํ **อปายโกสลฺลํ**ฯ ยถาห ''ตตฺถ กตมํ อปายโกสลฺลํ? อิเม ธมฺเม มนสิกโรโต อนุปฺปนฺนา เจว กุสลา ธมฺมา น อุปฺปชฺชนฺตี''ติอาทิ (วิภ. ๗๗๑)ฯ

สพฺพตฺถ ปน เตสํ เตสํ ธมฺมานํ อุปาเยสุ นิพฺพตฺติการเณสุ ตํขณปฺปวตฺตํ ฐานุปฺปตฺติกํ โกสลฺลํ อุปายโกสลฺลํ นามฯ ยถาห – ''สพฺพาปิ ตตฺรุปายา ปญฺญา อุปายโกสลฺล''นฺติ (วิภ. ๗๗๑)ฯ เอวํ อายาปายอุปายโกสลฺลวเสน ติวิธาฯ

จตุตฺถตฺติเก อตฺตโน ขนฺเธ คเหตฺวา อารทฺธา วิปสฺสนา ปญฺญา **อชฺฌตฺตาภินิเวสา**ฯ ปรสฺส ขนฺเธ พาหิรํ วา อนินฺทฺริยพทฺธรูปํ คเหตฺวา อารทฺธา **พหิทฺธาภินิเวสา**ฯ อุภยํ คเหตฺวา อารทฺธา **อชฺฌตฺตพหิทฺธาภินิเวสา**ติ เอวํ อชฺฌตฺตาภินิเวสาทิวเสน ติวิธาฯ

๔๒๘. **จตุกฺเกสุ** ปฐมจตุกฺเก ทุกฺขสจฺจํ อารพฺภ ปวตฺตํ ญาณํ **ทุกฺเข ญาณํ**ฯ ทุกฺขสมุทยํ อารพฺภ ปวตฺตํ ญาณํ **ทุกฺขสมุทเย ญาณํ**ฯ ทุกฺขนิโรธํ อารพฺภ ปวตฺตํ ญาณํ **ทุกฺขนิโรเธ ญาณํ**ฯ ทุกฺขนิโรธคามินึ ปฏิปทํ อารพฺภ ปวตฺตํ ญาณํ **ทุกฺขนิโรธคามินิยา ปฏิปทาย ญาณ**นฺติ เอวํ จตูสุ สเจฺจสุ ญาณวเสน จตุพฺพิธาฯ

ทุติยจตุกฺเก จตโสฺส ปฏิสมฺภิทา นาม อตฺถาทีสุ ปเภทคตานิ จตฺตาริ ญาณานิฯ วุตฺตเญฺหตํ – ''อเตฺถ ญาณํ อตฺถปฏิสมฺภิทาฯ ธเมฺม ญาณํ ธมฺมปฏิสมฺภิทาฯ ตตฺรธมฺมนิรุตฺตาภิลาเป ญาณํ นิรุตฺติปฏิสมฺภิทาฯ ญาเณสุ ญาณํ ปฏิภานปฏิสมฺภิทา''ติ (วิภ. ๗๑๘)ฯ

ตตฺถ **อโตฺถ**ติ สเงฺขปโต เหตุผลเสฺสตํ อธิวจนํฯ เหตุผลํ หิ ยสฺมา เหตุอนุสาเรน อริยติ อธิคมิยติ สมฺปาปุณิยติ, ตสฺมา อโตฺถติ วุจฺจติฯ ปเภทโต ปน ยํ กิญฺจิ ปจฺจยสมฺภูตํ, นิพฺพานํ,

ภาสิตโตฺถ, วิปาโก, กิริยาติ อิเม ปญฺจ ธมฺมา อโตฺถติ เวทิตพฺพา ฯ ตํ อตฺถํ ปจฺจเวกฺขนฺตสฺส ตสฺมึ อเตฺถ ปเภทคตํ ญาณํ **อตฺถปฏิสมฺภิทาฯ ธโมฺม**ติปิ สเงฺขปโต ปจฺจยเสฺสตํ อธิวจนํฯ ปจฺจโย หิ ยสฺมา ตํ ตํ ทหติ ปวเตฺตติ วา สมฺปาปุณิตุํ วา เทติ, ตสฺมา ธโมฺมติ วุจฺจติฯ ปเภทโต ปน โย โกจิ ผลนิพฺพตฺตโก เหตุ, อริยมโคฺค, ภาสิตํ, กุสลํ, อกุสลนฺติ อิเม ปญฺจ ธมฺมา ธโมฺมติ เวทิตพฺพาฯ ตํ ธมฺมํ ปจฺจเวกฺขนฺตสฺส ตสฺมึ ธเมฺม ปเภทคตํ ญาณํ **ธมฺมปฏิสมฺภิทา**ฯ

อยเมว หิ อโตฺถ อภิธเมฺม –

> ‘‘ทุเกฺข ญาณํ อตฺถปฏิสมฺภิทาฯ ทุกฺขสมุทเย ญาณํ ธมฺมปฏิสมฺภิทาฯ เหตุมฺหิ ญาณํ ธมฺมปฏิสมฺภิทาฯ เหตุผเล ญาณํ อตฺถปฏิสมฺภิทาฯ เย ธมฺมา ชาตา ภูตา สญฺชาตา นิพฺพตฺตา อภินิพฺพตฺตา ปาตุภูตาฯ อิเมสุ ธเมฺมสุ ญาณํ อตฺถปฏิสมฺภิทาฯ ยมฺหา ธมฺมา เต ธมฺมา ชาตา ภูตา สญฺชาตา นิพฺพตฺตา อภินิพฺพตฺตา ปาตุภูตา, เตสุ ธเมฺมสุ ญาณํ ธมฺมปฏิสมฺภิทาฯ ชรามรเณ ญาณํ อตฺถปฏิสมฺภิทาฯ ชรามรณสมุทเย ญาณํ ธมฺมปฏิสมฺภิทา…เป.… สงฺขารนิโรเธ ญาณํ อตฺถปฏิสมฺภิทาฯ สงฺขารนิโรธคามินิยา ปฏิปทาย ญาณํ ธมฺมปฏิสมฺภิทาฯ อิธ ภิกฺขุ ธมฺมํ ชานาติ สุตฺตํ เคยฺยํ…เป.… เวทลฺลํฯ อยํ วุจฺจติ ธมฺมปฏิสมฺภิทาฯ โส ตสฺส ตเสฺสว ภาสิตสฺส อตฺถํ ชานาติ ‘อยํ อิมสฺส ภาสิตสฺส อโตฺถ, อยํ อิมสฺส ภาสิตสฺส อโตฺถ’ติฯ อยํ วุจฺจติ อตฺถปฏิสมฺภิทาฯ กตเม ธมฺมา กุสลา? ยสฺมึ สมเย กามาวจรํ กุสลํ จิตฺตํ อุปฺปนฺนํ โหติ…เป.… อิเม ธมฺมา กุสลาฯ อิเมสุ ธเมฺมสุ ญาณํ ธมฺมปฏิสมฺภิทาฯ เตสํ วิปาเก ญาณํ อตฺถปฏิสมฺภิทา’’ติอาทินา (วิภ. ๗๑๙ อาทโย) นเยน วิภชิตฺวา ทสฺสิโตฯ

ตตฺรธมฺมนิรุตฺตาภิลาเป ญาณนฺติ ตสฺมึ อเตฺถ จ ธเมฺม จ ยา สภาวนิรุตฺติ อพฺยภิจารีโวหาโรฯ ตทภิลาเป ตสฺส ภาสเน อุทีรเณ ตํ ภาสิตํ ลปิตํ อุทีริตํ สุตฺวาว อยํ สภาวนิรุตฺติ, อยํ น สภาวนิรุตฺตีติ เอวํ ตสฺสา ธมฺมนิรุตฺติสญฺญิตาย สภาวนิรุตฺติยา มาคธิกาย สพฺพสตฺตานํ มูลภาสาย ปเภทคตํ ญาณํ **นิรุตฺติปฏิสมฺภิทา**ฯ นิรุตฺติปฏิสมฺภิทาปฺปโตฺต หิ ผโสฺส เวทนาติ เอวมาทิวจนํ สุตฺวาว อยํ สภาวนิรุตฺตีติ ชานาติฯ ผสฺสา เวทโนติ เอวมาทิกํ ปน อยํ น สภาวนิรุตฺตีติฯ

ญาเณสุ ญาณนฺติ สพฺพตฺถ ญาณมารมฺมณํ กตฺวา ปจฺจเวกฺขนฺตสฺส ญาณารมฺมณํ ญาณํ, ยถาวุเตฺตสุ วา เตสุ ญาเณสุ สโคจรกิจฺจาทิวเสน วิตฺถารโต ญาณํ **ปฏิภานปฏิสมฺภิทา**ติ อโตฺถฯ

๔๒๙. จตโสฺสปิ เจตา ปฏิสมฺภิทา ทฺวีสุ ฐาเนสุ ปเภทํ คจฺฉนฺติ เสกฺขภูมิยญฺจ อเสกฺขภูมิยญฺจฯ

ตตฺถ อคฺคสาวกานํ มหาสาวกานญฺจ อเสกฺขภูมิยํ ปเภทคตาฯ อานนฺทเตฺถรจิตฺตคหปติธมฺมิกอุปาสกอุปาลิคหปติขุชฺชุตฺตราอุปาสิกาทีนํ เสกฺขภูมิยํฯ เอวํ ทฺวีสุ ภูมีสุ ปเภทํ คจฺฉนฺติโยปิ เจตา อธิคเมน ปริยตฺติยา สวเนน ปริปุจฺฉาย ปุพฺพโยเคน จาติ อิเมหิ ปญฺจหากาเรหิ วิสทา โหนฺติฯ

ตตฺถ **อธิคโม** นาม อรหตฺตปฺปตฺติฯ **ปริยตฺติ** นาม พุทฺธวจนสฺส ปริยาปุณนํฯ **สวนํ** นาม สกฺกจฺจํ อตฺถึ กตฺวา ธมฺมสฺสวนํฯ **ปริปุจฺฉา** นาม ปาฬิอฏฺฐกถาทีสุ คณฺฐิปทอตฺถปทวินิจฺฉ

ยกถา, **ปุพฺพโยโค** นาม ปุพฺพพุทฺธานํ สาสเน คตปจฺจาคติกภาเวน ยาว อนุโลมํ โคตฺรภุส มีปํ, ตาว วิปสฺสนานุโยโคฯ

อปเร อาหุ –

“ปุพฺพโยโค พาหุสจฺจํ, เทสภาสา จ อาคโม;
ปริปุจฺฉา อธิคโม, ครุสนฺนิสฺสโย ตถา;
มิตฺตสมฺปตฺติ เจวาติ, ปฏิสมฺภิทปจฺจยา”ติฯ

ตตฺถ **ปุพฺพโยโค** วุตฺตนโยวฯ **พาหุสจฺจํ** นาม เตสุ เตสุ สตฺเถสุ จ สิปฺปายตเนสุ จ กุสลตาฯ **เทสภาสา** นาม เอกสตโวหารกุสลตาฯ วิเสเสน ปน มาคธิเก โกสลฺลํฯ **อาคโม** นาม อนฺตมโส โอปมฺมวคฺคมตฺตสฺสปิ พุทฺธวจนสฺส ปริยาปุณนํฯ **ปริปุจฺฉา** นาม เอกคาถายปิ อตฺถวินิจฺฉยปุจฺฉนํฯ **อธิคโม** นาม โสตาปนฺนตา วา…เป…. อรหตฺตํ วาฯ **ครุสนฺนิสฺสโย** นาม สุตปฏิภานพหุลานํ ครูนํ สนฺติเก วาโสฯ **มิตฺตสมฺปตฺติ** นาม ตถารูปานํเยว มิตฺตานํ ปฏิลาโภติฯ

ตตฺถ พุทฺธา จ ปเจฺจกพุทฺธา จ ปุพฺพโยคเญฺจว อธิคมญฺจ นิสฺสาย ปฏิสมฺภิทา ปาปุณนฺติฯ สาวกา สพฺพานิปิ เอตานิ การณานิฯ ปฏิสมฺภิทาปฺปตฺติยา จ ปาฏิเยโกฺก กมฺมฏฺฐาน ภาวนานุโยโค นาม นตฺถิฯ เสกฺขานํ ปน เสกฺขผลวิโมกฺขนฺติกาฯ อเสกฺขานํ อเสกฺขผลวิโมกฺขนฺติกาว ปฏิสมฺภิทาปฺปตฺติ โหติฯ ตถาคตานํ หิ ทสพลานิ วิย อริยานํ อริยผเลเนว ปฏิสมฺภิทา อิชฺฌนฺตีติ อิมา ปฏิสมฺภิทา สนฺธาย วุตฺตํ จตุปฏิสมฺภิทาวเสน จตุพฺพิธาติฯ

ปญฺญาภูมิ-มูล-สรีรววตฺถานํ

๔๓๐. กถํ **ภาเวตพฺพา**ติ เอตฺถ ปน ยสฺมา อิมาย ปญฺญาย ขนฺธายตนธาตุอินฺทฺริยสจฺจปฏิจฺจสมุปฺปาทาทิเภทา ธมฺมา **ภูมิ**ฯ สีลวิสุทฺธิ เจว จิตฺตวิสุทฺธิ จาติ อิมา เทฺว วิสุทฺธิโย **มูลํ**ฯ ทิฏฺฐิวิสุทฺธิ, กงฺขาวิตรณวิสุทฺธิ, มคฺคามคฺคญาณทสฺสนวิสุทฺธิ, ปฏิปทาญาณทสฺสนวิสุทฺธิ, ญาณทสฺสนวิสุทฺธีติ อิมา ปญฺจ วิสุทฺธิโย **สรีรํ**ฯ ตสฺมา เตสุ ภูมิภูเตสุ ธเมฺมสุ อุคฺคหปริปุจฺฉาวเสน ญาณปริจยํ กตฺวา มูลภูตา เทฺว วิสุทฺธิโย สมฺปาเทตฺวา สรีรภูตา ปญฺจ วิสุทฺธิโย สมฺปาเทเนฺตน ภาเวตพฺพาฯ อยเมตฺถ สเงฺขโปฯ

๔๓๑. อยํ ปน วิตฺถาโร, ยํ ตาว วุตฺตํ “ขนฺธายตนธาตุอินฺทฺริยสจฺจปฏิจฺจสมุปฺปาทาทิเภทา ธมฺมา ภูมี”ติ, เอตฺถ **ขนฺธา**ติ ปญฺจ ขนฺธา รูปกฺขโนฺธ เวทนากฺขโนฺธ สญฺญากฺขโนฺธ สงฺขารกฺขโนฺธ วิญฺญาณกฺขโนฺธติฯ

รูปกฺขนฺธกถา

๔๓๒. ตตฺถ ยํ กิญฺจิ สีตาทีหิ รุปฺปนลกฺขณํ ธมฺมชาตํ, สพฺพํ ตํ เอกโต กตฺวา **รูปกฺขโนฺธ**ติ เวทิตพฺพํฯ

ตเทตํ รุปฺปนลกฺขเณน เอกวิธมฺปิ ภูโตปาทายเภทโต ทุวิธํฯ

ตตฺถ ภูตรูปํ จตุพฺพิธํ – ปถวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตูติฯ ตาสํ ลกฺขณรสปจฺจุปฏฺฐานานิ จตุธาตุววตฺถาเน วุตฺตานิฯ ปทฏฺฐานโต ปน ตา สพฺพาปิ อวเสสธาตุตฺตยปทฏฺ

ฐานาฯ

อุปาทารูปํ จตุวีสติวิธํ – จกฺขุ, โสตํ, ฆานํ, ชิวฺหา, กาโย, รูปํ, สโทฺท, คโนฺธ, รโส, อิตฺถินฺทฺริยํ, ปุริสินฺทฺริยํ, ชีวิตินฺทฺริยํ, หทยวตฺถุ, กายวิญฺญตฺติ, วจีวิญฺญตฺติ, อากาสธาตุ, รูปสฺส ลหุตา, รูปสฺส มุทุตา , รูปสฺส กมฺมญฺญตา, รูปสฺส อุปจโย, รูปสฺส สนฺตติ, รูปสฺส ชรตา, รูปสฺส อนิจฺจตา, กพฬีการโร อาหาโรติฯ

๔๓๓. ตตฺถ รูปาภิฆาตารหตปฺปสาทลกฺขณํ ทฎฺฐุกามตานิทานกมฺมสมุฎฺฐานภูตปฺปสาทลกฺขณํ วา **จกฺขุ,** รูเปสุ อาวิญฺฉนรสํ, จกฺขุวิญฺญาณสฺส อาธารภาวปจฺจุปฎฺฐานํ, ทฎฺฐุกามตานิทานกมฺมชภูตปทฎฺฐานํฯ

สทฺทาภิฆาตารหภูตปฺปสาทลกฺขณํ, โสตุกามตานิทานกมฺมสมุฎฺฐานภูตปฺปสาทลกฺขณํ วา **โสตํ,** สเทฺทสุ อาวิญฺฉนรสํ, โสตวิญฺญาณสฺส อาธารภาวปจฺจุปฎฺฐานํ, โสตุกามตานิทานกมฺมชภูตปทฎฺฐานํฯ

คนฺธาภิฆาตารหภูตปฺปสาทลกฺขณํ, ฆายิตุกามตานิทานกมฺมสมุฎฺฐานภูตปฺปสาทลกฺขณํ วา **ฆานํ,** คเนฺธสุ อาวิญฺฉนรสํ, ฆานวิญฺญาณสฺส อาธารภาวปจฺจุปฎฺฐานํ, ฆายิตุกามตานิทานกมฺมชภูตปทฎฺฐานํฯ

รสาภิฆาตารหภูตปฺปสาทลกฺขณา, สายิตุกามตานิทานกมฺมสมุฎฺฐานภูตปฺปสาทลกฺขณา วา **ชิวฺหา,** รเสสุ อาวิญฺฉนรสา, ชิวฺหาวิญฺญาณสฺส อาธารภาวปจฺจุปฎฺฐานา, สายิตุกามตานิทานกมฺมชภูตปทฎฺฐานาฯ

โผฎฺฐพฺพาภิฆาตารหภูตปฺปสาทลกฺขโณ, ผุสิตุกามตานิทานกมฺมสมุฎฺฐานภูตปฺปสาทลกฺขโณ วา **กาโย,** โผฎฺฐเพฺพสุ อาวิญฺฉนรโส, กายวิญฺญาณสฺส อาธารภาวปจฺจุปฎฺฐาโน, ผุสิตุกามตานิทานกมฺมชภูตปทฎฺฐาโนฯ

๔๓๔. เกจิ ปน ‘‘เตชาธิกานํ ภูตานํ ปสาโท จกฺขุ, วายุปถวีอาปาธิกานํ ภูตานํ ปสาทา โสตฆานชิวฺหา, กาโย สเพฺพสมฺปี’’ติ วทนฺติฯ อปเร ‘‘เตชาธิกานํ ปสาโท จกฺขุ, วิวรวายุอาปปถวาธิกานํ โสตฆานชิวฺหากายา’’ติ วทนฺติฯ เต วตฺตพฺพา ‘‘สุตฺตํ อาหรถา’’ติฯ อทฺธา สุตฺตเมว น ทกฺขิสฺสนฺติฯ เกจิ ปเนตฺถ ‘‘เตชาทีนํ คุเณหิ รูปาทีหิ อนุคยฺหภาวโต’’ติ การณํ **ทเสฺสนฺติ**ฯ เต วตฺตพฺพา ‘‘โก ปเนวมาหรูปาทโย เตชาทีนํ คุณา’ติฯ อวินิโพฺภควุตฺตีสุ หิ ภูเตสุ อยํ อิมสฺส คุโณ อยํ อิมสฺส คุโณติ น ลพฺภา วตฺตุ’’นฺติฯ อถาปิ วเทยฺยุํ ‘‘ยถา เตสุ เตสุ สมฺภาเรสุ ตสฺส ตสฺส ภูตสฺส อธิกตาย ปถวีอาทีนํ สนฺธารณาทีนิ กิจฺจานิ อิจฺฉถ, เอวํ เตชาทิอธิเกสุ สมฺภาเรสุ รูปาทีนํ อธิกภาวทสฺสนโต อิจฺฉิตพฺพเมตํ รูปาทโย เตสํ คุณา’’ติฯ เต วตฺตพฺพา ‘‘อิเจฺฉยฺยาม, ยทิ อาปาธิกสฺส อาสวสฺส คนฺธโต ปถวีอธิเก กปฺปาเส คโนฺธ อธิกตโร สิยา, เตชาธิกสฺส จ อุโณฺหทกสฺส วณฺณโต สีตุทกสฺส วโณฺณ ปริหาเยถ’’ฯ ยสฺมา ปเนตํ อุภยมฺปิ นตฺถิ, ตสฺมา ปหาเยตํ เอเตสํ นิสฺสยภูตานํ วิเสสกปฺปนํ, ‘‘ยถา อวิเสเสปิ เอกกลาเป ภูตานํ รูปรสาทโย อญฺญมญฺญํ วิสทิสา โหนฺติ, เอวํ จกฺขุปสาทาทโย อวิชฺชมาเนปิ อญฺญสฺมิํ วิเสสการเณ’’ติ คเหตพฺพเมตํฯ

กิํ ปน ตํ ยํ อญฺญมญฺญสฺส อสาธารณํ? กมฺมเมว เนสํ วิเสสการณํฯ ตสฺมา กมฺมวิเสสโต เอเตสํ วิเสโส, น ภูตวิเสสโตฯ ภูตวิเสเส หิ สติ ปสาโทว น อุปฺปชฺชติฯ สมานานญฺหิ ป

สาโท, น วิสมานานนฺติ โปราณาฯ

๔๓๕. เอวํ กมฺมวิเสสโต วิเสสวนฺเตสุ จ เอเตสุ จกฺขุโสตานิ **อสมฺปตฺตวิสยคาหกานิ,** อตฺตโน นิสฺสยํ อนลฺลีนนิสฺสเย เอว วิสเย วิญฺญาณเหตุตฺตาฯ ฆานชิวฺหากายา **สมฺปตฺตวิสยคาหกา,** นิสฺสยวเสน เจว, สยญฺจ, อตฺตโน นิสฺสยํ อลฺลีเนเยว วิสเย วิญฺญาณเหตุตฺตาฯ

๔๓๖. **จกฺขุ** เจตฺถ ยเทตํ โลเก นีลปขุมสมากิณฺณกณฺหสุกฺกมณฺฑลวิจิตฺตํ นีลุปฺปลทลสนฺนิภํ จกฺขูติ วุจฺจติฯ ตสฺส สสมฺภารจกฺขุโน เสตมณฺฑลปริกฺขิตฺตสฺส กณฺหมณฺฑลสฺส มชฺเฌ อภิมุเข ฐิตานํ สรีรสณฺฐานุปฺปตฺติปเทเส สตฺตสุ ปิจุปฏเลสุ อาสิตฺตเตลํ ปิจุปฏลานิ วิย สตฺต อกฺขิปฏลานิพฺยาเปตฺวา ธารณนฺหาปนมณฺฑนพีชนกิจฺจาหิ จตูหิ ธาตีหิ ขตฺติยกุมาโร วิย สนฺธารณพนฺธนปริปาจนสมุทีรณกิจฺจาหิ จตูหิ ธาตูหิ กตูปการํ อุตุจิตฺตาหาเรหิ อุปตฺถมฺภิยมานํ อายุนา อนุปาลิยมานํ วณฺณคนฺธรสาทีหิ ปริวุตํ ปมาณโต อูกาสิรมตฺตํ จกฺขุวิญฺญาณาทีนํ ยถารหํ วตฺถุทฺวารภาวํ สาธยมานํ ติฏฺฐติฯ วุตฺตมฺปิ เจตํ ธมฺมเสนาปตินา –

> ‘‘เยน จกฺขุปสาเทน, รูปานิ มนุปสฺสติ;
> ปริตฺตํ สุขุมํ เอตํ, อูกาสิรสมูปม’’นฺติฯ

สสมฺภารโสตพิลสฺส อโนฺต ตนุตมฺพโลมาจิเต องฺคุลิเวธกสณฺฐาเน ปเทเส **โสตํ** วุตฺตปฺปการาหิ ธาตูหิ กตูปการํ อุตุจิตฺตาหาเรหิ อุปตฺถมฺภิยมานํ อายุนา อนุปาลิยมานํ วณฺณาทีหิ ปริวุตํ โสตวิญฺญาณาทีนํ ยถารหํ วตฺถุทฺวารภาวํ สาธยมานํ ติฏฺฐติฯ

สสมฺภารฆานพิลสฺส อโนฺต อชปทสณฺฐาเน ปเทเส **ฆานํ** ยถาวุตฺตปฺปการุปการุปตฺถมฺภนานุปาลนปริวารํ ฆานวิญฺญาณาทีนํ ยถารหํ วตฺถุทฺวารภาวํ สาธยมานํ ติฏฺฐติฯ

สสมฺภารชิวฺหามชฺฌสฺส อุปริ อุปฺปลทลคฺคสณฺฐาเน ปเทเส **ชิวฺหา** ยถาวุตฺตปฺปการุปการุปตฺถมฺภนานุปาลนปริวารา ชิวฺหาวิญฺญาณาทีนํ ยถารหํ วตฺถุทฺวารภาวํ สาธยมานา ติฏฺฐติฯ

ยาวตา ปน อิมสฺมิํ กาเย อุปาทิณฺณรูปํ นาม อตฺถิฯ สพฺพตฺถ **กาโย** กปฺปาสปฏเล เสฺนโห วิย วุตฺตปฺปการุปการุปตฺถมฺภนานุปาลนปริวาโรว หุตฺวา กายวิญฺญาณาทีนํ ยถารหํ วตฺถุทฺวารภาวํ สาธยมาโน ติฏฺฐติฯ

วมฺมิกอุทกากาสคามสิวถิกสงฺขาตสโคจรนินฺนา วิย จ อหิสุสุมารปกฺขีกุกฺกุรสิงฺคาลารูปาทิสโคจรนินฺนาว เอเต จกฺขาทโยติ ทฏฺฐพฺพาฯ

๔๓๗. ตโต ปเรสุ ปน รูปาทีสุ จกฺขุปฏิหนนลกฺขณํ **รูปํ,** จกฺขุวิญฺญาณสฺส วิสยภาวรสํ , ตเสฺสว โคจรปจฺจุปฏฺฐานํ, จตุมหาภูตปทฏฺฐานํฯ ยถา เจตํ ตถา สพฺพานิปิ อุปาทารูปานิฯ ยตฺถ ปน วิเสโส อตฺถิ, ตตฺถ วกฺขามฯ ตยิทํ นีลํ ปีตกนฺติอาทิวเสน อเนกวิธํฯ

โสตปฏิหนนลกฺขโณ **สโทฺท,** โสตวิญฺญาณสฺส วิสยภาวรโส, ตเสฺสว โคจรปจฺจุปฏฺฐาโนฯ เภริสโทฺท มุทิงฺคสโทฺทติอาทินา นเยน อเนกวิโธฯ

ฆานปฏิหนนลกฺขโณ **คโนฺธ,** ฆานวิญฺญาณสฺส วิสยภาวรโส, ตเสฺสว โคจรปจฺจุปฏฺฐาโนฯ มูลคโนฺธ สารคโนฺธติอาทินา นเยน อเนกวิโธฯ

ชิวฺหาปฏิหนนลกฺขโณ **รโส,** ชิวฺหาวิญฺญาณสฺส วิสยภาวรโส, ตเสฺสว โคจรปจฺจุปฏฺฐาโนฯ มูลรโส ขนฺธรโสติอาทินา นเยน อเนกวิโธฯ

๔๓๘. อิตฺถิภาวลกฺขณํ **อิตฺถินฺทฺริยํ,** อิตฺถีติ ปกาสนรสํ, อิตฺถิลิงฺคนิมิตฺตกุตฺตากปฺปานํ การณภาวปจฺจุปฏฺฐานํฯ ปุริสภาวลกฺขณํ **ปุริสินฺทฺริยํ,** ปุริโสติ ปกาสนรสํ, ปุริสลิงฺคนิมิตฺตกุตฺตากปฺปานํ การณภาวปจฺจุปฏฺฐานํฯ ตทุภยมฺปิ กายปฺปสาโท วิย สกลสรีรํ พฺยาปกเมว, น จ กายปสาเทน ฐิโตกาเส ฐิตนฺติ วา อฐิโตกาเส ฐิตนฺติ วาติ วตฺตพฺพตํ อาปชฺชติ, รูปรสาทโย วิย อญฺญมญฺญํ สงฺกโร นตฺถิฯ

๔๓๙. สหชรูปานุปาลนลกฺขณํ **ชีวิตินฺทฺริยํ,** เตสํ ปวตฺตนรสํ, เตสเญฺญว ฐปนปจฺจุปฏฺฐานํ, ยาปยิตพฺพภูตปทฏฺฐานํฯ สเนฺตปิ จ อนุปาลนลกฺขณาทิมฺหิ วิธาเน อตฺถิกฺขเณเยว ตํ สหชรูปานิ อนุปาเลติ อุทกํ วิย อุปฺปลาทีนิฯ ยถาสกํ ปจฺจยุปฺปเนฺนปิ จ ธเมฺม ปาเลติ ธาติ วิย กุมารํฯ สยํ ปวตฺติตธมฺมสมฺพเนฺธเนว จ ปวตฺตติ นิยามโก วิยฯ น ภงฺคโต อุทฺธํ ปวตฺตติ, อตฺตโน จ ปวตฺตยิตพฺพานญฺจ อภาวาฯ น ภงฺคกฺขเณ ฐเปติ, สยํ ภิชฺชมานตฺตาฯ ขียมาโน วิย วฏฺฏิเสฺนโห ทีปสิขํฯ น จ อนุปาลนปวตฺตนฏฺฐปนานุภาววิรหิตํ, ยถาวุตฺตกฺขเณ ตสฺส ตสฺส สาธนโตติ ทฏฺฐพฺพํฯ

๔๔๐. มโนธาตุมโนวิญฺญาณธาตูนํ นิสฺสยลกฺขณํ **หทยวตฺถุ,** ตาสเญฺญว ธาตูนํ อาธารณรสํ , อุพฺพหนปจฺจุปฏฺฐานํฯ หทยสฺส อโนฺต กายคตาสติกถายํ วุตฺตปฺปการํ โลหิตํ นิสฺสาย สนฺธารณาทิกิเจฺจหิ ภูเตหิ กตูปการํ อุตุจิตฺตาหาเรหิ อุปตฺถมฺภิยมานํ อายุนา อนุปาลิยมานํ มโนธาตุมโนวิญฺญาณธาตูนเญฺจว ตํสมฺปยุตฺตธมฺมานญฺจ วตฺถุภาวํ สาธยมานํ ติฏฺฐติฯ

๔๔๑. อภิกฺกมาทิปวตฺตกจิตฺตสมุฏฺฐานวาโยธาตุยา สหชรูปกายถมฺภนสนฺธารณจลนสฺส ปจฺจโย อาการวิกาโร **กายวิญฺญตฺติ,** อธิปฺปายปกาสนรสา, กายวิปฺผนฺทนเหตุภาวปจฺจุปฏฺฐานา, จิตฺตสมุฏฺฐานวาโยธาตุปทฏฺฐานาฯ สา ปเนสา กายวิปฺผนฺทเนน อธิปฺปายวิญฺญาปนเหตุตฺตา, สยญฺจ เตน กายวิปฺผนฺทนสงฺขาเตน กาเยน วิเญฺญยฺยตฺตา ‘‘กายวิญฺญตฺตี’’ติ วุจฺจติฯ ตาย จ ปน จลิเตหิ จิตฺตชรูเปหิ อภิสมฺพนฺธานํ อุตุชาทีนมฺปิ จลนโต อภิกฺกมาทโย ปวตฺตนฺตีติ เวทิตพฺพาฯ

วจีเภทปวตฺตกจิตฺตสมุฏฺฐานปถวีธาตุยา อุปาทิณฺณฆฏฺฏนสฺส ปจฺจโย อาการวิกาโร **วจีวิญฺญตฺติ,** อธิปฺปายปฺปกาสนรสา, วจีโฆสเหตุภาวปจฺจุปฏฺฐานา, จิตฺตสมุฏฺฐานปถวีธาตุปทฏฺฐานาฯ สา ปเนสา วจีโฆเสน อธิปฺปายวิญฺญาปนเหตุตฺตา, สยญฺจ ตาย วจีโฆสสงฺขาตาย วาจาย วิเญฺญยฺยตฺตา ‘‘วจีวิญฺญตฺตี’’ติ วุจฺจติฯ ยถา หิ อรเญฺญ อุสฺสาเปตฺวา พนฺธโคสีสาทิอุทกนิมิตฺตํ ทิสฺวา อุทกเมตฺถ อตฺถีติ วิญฺญายติ, เอวํ กายวิปฺผนฺทนเญฺจว วจีโฆสญฺจ คเหตฺวา กายวจีวิญฺญตฺติโยปิ วิญฺญายนฺติฯ

๔๔๒. รูปปริเจฺฉทลกฺขณา **อากาสธาตุ,** รูปปริยนฺตปฺปกาสนรสา, รูปมริยาทาปจฺจุปฏฺฐานา, อสมฺผุฏฺฐภาวจฺฉิทฺทวิวรภาวปจฺจุปฏฺฐานา วา, ปริจฺฉินฺนรูปปทฏฺฐานาฯ ยาย ปริจฺฉิเนฺนสุ รูเปสุ อิทมิโต อุทฺธมโธ ติริยนฺติ จ โหติฯ

๔๔๓. อทนฺธตาลกฺขณา **รูปสฺส ลหุตา,** รูปานํ ครุภาววิโนทนรสา, ลหุปริวตฺติตาปจฺจุปฏฺฐานา, ลหุรูปปทฏฺฐานาฯ อถทฺธตาลกฺขณา **รูปสฺส มุทุตา,** รูปานํ ถทฺธภาววิโนทนรสา,

สพฺพกิริยาสุ อวิโรธิตาปจฺจุปฏฺฐานา, มุทุรูปปทฏฺฐานาฯ สรีรกิริยานุกูลกมฺมญฺญภาวลกฺขณา **รูปสฺส กมฺมญฺญตา,** อกมฺมญฺญตาวิโนทนรสา, อทุพฺพลภาวปจฺจุปฏฺฐานา, กมฺมญฺญรูปปทฏฺฐานาฯ

เอตา ปน ติโสฺส น อญฺญมญฺญํ วิชหนฺติ, เอวํ สเนฺตปิ โย อโรคิโน วิย รูปานํ ลหุภาโว อทนฺธตา ลหุปริวตฺติปฺปกาโร รูปทนฺธตฺตกรธาตุโกฺขภปฏิปกฺขปจฺจยสมุฏฺฐาโน, โส รูปวิกาโร **รูปสฺส ลหุตา**ฯ โย ปน สุปริมทฺทิตจมฺมเสฺสว รูปานํ มุทุภาโว สพฺพกิริยาวิเสเสสุ วสวตฺตนภาวมทฺทวปฺปกาโร รูปตฺถทฺธตฺตกรธาตุโกฺขภปฏิปกฺขปจฺจยสมุฏฺฐาโน, โส รูปวิกาโร **รูปสฺส มุทุตา**ฯ โย ปน สุทนฺตสุวณฺณเสฺสว รูปานํ กมฺมญฺญภาโว สรีรกิริยานุกูลภาวปฺปกาโร สรีรกิริยานํ อนนุกูลกรธาตุโกฺขภปฏิปกฺขปจฺจยสมุฏฺฐาโน, โส รูปวิกาโร **รูปสฺส กมฺมญฺญตา**ติ เอวเมตาสํ วิเสโส เวทิตโพฺพฯ

๔๔๔. อาจยลกฺขโณ **รูปสฺส อุปจโย,** ปุพฺพนฺตโต รูปานํ อุมฺมุชฺชาปนรโส, นิยฺยาตนปจฺจุปฏฺฐาโน, ปริปุณฺณภาวปจฺจุปฏฺฐาโน วา, อุปจิตรูปปทฏฺฐาโนฯ ปวตฺติลกฺขณา **รูปสฺส สนฺตติ,** อนุปฺปพนฺธนรสา, อนุปเจฺฉทปจฺจุปฏฺฐานา, อนุปฺปพนฺธกรูปปทฏฺฐานาฯ อุภยเมฺปตํ ชาติรูปเสฺสวาธิวจนํ, อาการนานตฺตโต ปน เวเนยฺยวเสน จ ‘‘อุปจโย สนฺตตี’’ติ อุเทฺทสเทสนา กตาฯ ยสฺมา ปเนตฺถ อตฺถโต นานตฺตํ นตฺถิ, ตสฺมา อิเมสํ ปทานํ นิเทฺทเส ‘‘โย อายตนานํ อาจโย, โส รูปสฺส อุปจโยฯ โย รูปสฺส อุปจโย, สา รูปสฺส สนฺตตี’’ติ (ธ. ส. ๖๔๑-๖๔๒) วุตฺตํฯ อฏฺฐกถายมฺปิ ‘‘อาจโย นาม นิพฺพตฺติ, อุปจโย นาม วฑฺฒิ, สนฺตติ นาม ปวตฺตี’’ติ (ธ. ส. อฏฺฐ. ๖๔๑) วตฺวา ‘‘นทีตีเร ขตกูปกมฺหิ อุทกุคฺคมนกาโล วิย อาจโย นิพฺพตฺติ, ปริปุณฺณกาโล วิย อุปจโย วฑฺฒิ, อโชฺฌตฺถริตฺวา คมนกาโล วิย สนฺตติ ปวตฺตี’’ติ (ธ. ส. อฏฺฐ. ๖๔๑) อุปมา กตาฯ

อุปมาวสาเน จ ‘‘เอวํ กึ กถิตํ โหติ? อายตเนน อาจโย กถิโต, อาจเยน อายตนํ กถิต’’นฺติ วุตฺตํฯ ตสฺมา ยา รูปานํ ปฐมาภินิพฺพตฺติ, สา อาจโยฯ ยา เตสํ อุปริ อเญฺญสมฺปิ นิพฺพตฺตมานานํ นิพฺพตฺติ, สา วฑฺฒิอากาเรน อุปฏฺฐานโต อุปจโยฯ ยา เตสมฺปิ อุปริ ปุนปฺปุนํ อเญฺญสํ นิพฺพตฺตมานานํ นิพฺพตฺติ, สา อนุปฺปพนฺธากาเรน อุปฏฺฐานโต สนฺตตีติ จ ปวุจฺจตีติ เวทิตพฺพาฯ

รูปปริปากลกฺขณา **ชรตา,** อุปนยนรสา, สภาวานปคเมปิ นวภาวาปคมปจฺจุปฏฺฐานา วีหิปุราณภาโว วิย, ปริปจฺจมานรูปปทฏฺฐานาฯ ขณฺฑิจฺจาทิภาเวน ทนฺตาทีสุ วิการทสฺสนโต อิทํ ปากฏชรํ สนฺธาย วุตฺตํฯ อรูปธมฺมานํ ปน ปฏิจฺฉนฺนชรา นาม โหติ, ตสฺสา เอส วิกาโร นตฺถิ, ยา จ ปถวี อุทกปพฺพตจนฺทิมสูริยาทีสุ อวีจิชรา นามฯ

ปริเภทลกฺขณา **รูปสฺส อนิจฺจตา,** สํสีทนรสา, ขยวยปจฺจุปฏฺฐานา, ปริภิชฺชมานรูปปทฏฺฐานาฯ

๔๔๕. โอชาลกฺขโณ **กพฬีกาโร อาหาโร,** รูปาหรณรโส, อุปตฺถมฺภนปจฺจุปฏฺฐาโน, กพฬํ กตฺวา อาหริตพฺพวตฺถุปทฏฺฐาโนฯ ยาย โอชาย สตฺตา ยาเปนฺติ, ตสฺสา เอตํ อธิวจนํฯ

๔๔๖. อิมานิ ตาว ปาฬิยํ อาคตรูปาเนวฯ อฏฺฐกถายํ ปน พลรูปํ สมฺภวรูปํ ชาติรูปํ โรครูปํ เอกจฺจานํ มเตน มิทฺธรูปนฺติ เอวํ อญฺญานิปิ รูปานิ อาหริตฺวา ‘‘อทฺธา มุนีสิ สมฺพุโทฺธ, นตฺถิ นีวรณา ตวา’’ติอาทีนิ (สุ. นิ. ๕๔๖) วตฺวา มิทฺธรูปํ ตาว นตฺถิเยวาติ ปฏิกฺขิตฺตํฯ อิตเรสุ

โรครูปํ ชรตาอนิจฺจตาคฺคหเณน คหิตเมว, ชาติรูปํ อุปจยสนฺตติคฺคหเณน, สมฺภวรูปํ อาโปธาตุคฺคหเณน, พลรูปํ วาโยธาตุคฺคหเณน คหิตเมวฯ ตสฺมา เตสุ เอกมฺปิ วิสุํ นตฺถีติ สนฺนิฏฺฐานํ กตํฯ

อิติ อิทํ จตุวีสติวิธํ อุปาทารูปํ ปุเพฺพ วุตฺตํ จตุพฺพิธํ ภูตรูปญฺจาติ อฏฺฐวีสติวิธํ รูปํ โหติ อนูนมนธิกํฯ

๔๔๗. ตํ สพฺพมฺปิ น เหตุ อเหตุกํ เหตุวิปฺปยุตฺตํ สปฺปจฺจยํ โลกิยํ สาสวเมวาติอาทินา นเยน **เอกวิธํ**ฯ

อชฺฌตฺติกํ พาหิรํ, โอฬาริกํ สุขุมํ, ทูเร สนฺติเก, นิปฺผนฺนํ อนิปฺผนฺนํ, ปสาทรูปํ นปสาทรูปํ, อินฺทฺริยํ อนินฺทฺริยํ, อุปาทิณฺณํ อนุปาทิณฺณนฺติอาทิวเสน **ทุวิธํ**ฯ

ตตฺถ จกฺขาทิปญฺจวิธํ อตฺตภาวํ อธิกิจฺจ ปวตฺตตฺตา **อชฺฌตฺติกํ,** เสสํ ตโต พาหิรตฺตา **พาหิรํ**ฯ จกฺขาทีนิ นว อาโปธาตุวชฺชิตา ติโสฺส ธาตุโย จาติ ทฺวาทสวิธํ ฆฏฺฏนวเสน คเหตพฺพโต **โอฬาริกํ,** เสสํ ตโต วิปรีตตฺตา **สุขุมํ**ฯ ยํ สุขุมํ ตเทว ทุปฺปฏิวิชฺฌสภาวตฺตา **ทูเร,** อิตรํ สุปฺปฏิวิชฺฌสภาวตฺตา **สนฺติเก**ฯ จตโสฺส ธาตุโย, จกฺขาทีนิ เตรส, กพฬีการาหาโร จาติ อฏฺฐารสวิธํ รูปํ ปริเจฺฉทวิการลกฺขณภาวํ อติกฺกมิตฺวา สภาเวเนว ปริคฺคเหตพฺพโต **นิปฺผนฺนํ,** เสสํ ตพฺพิปรีตตาย **อนิปฺผนฺนํ**ฯ จกฺขาทิปญฺจวิธํ รูปาทีนํ คหณปจฺจยภาเวน อาทาสตลํ วิย วิปฺปสนฺนตฺตา **ปสาทรูปํ,** อิตรํ ตโต วิปรีตตฺตา **นปสาทรูปํ**ฯ ปสาทรูปเมว อิตฺถินฺทฺริยาทิตฺตเยน สทฺธิํ อธิปติยเฏฺฐน **อินฺทฺริยํ,** เสสํ ตโต วิปรีตตฺตา **อนินฺทฺริยํ**ฯ ยํ กมฺมชนฺติ ปรโต วกฺขาม, ตํ กเมฺมน อุปาทิณฺณตฺตา **อุปาทิณฺณํ,** เสสํ ตโต วิปรีตตฺตา อนุปาทิณฺณํฯ

๔๔๘. ปุน สพฺพเมว รูปํ สนิทสฺสนกมฺมชาทีนํ ติกานํ วเสน **ติวิธํ** โหติฯ ตตฺถ โอฬาริเก รูปํ **สนิทสฺสนสปฺปฏิฆํ,** เสสํ **อนิทสฺสนสปฺปฏิฆํ**ฯ สพฺพมฺปิ สุขุมํ **อนิทสฺสนอปฺปฏิฆํ**ฯ เอวํ ตาว สนิทสฺสนตฺติกวเสน ติวิธํฯ กมฺมชาทิตฺติกวเสน ปน กมฺมโต ชาตํ **กมฺมชํ,** ตทญฺญปจฺจยชาตํ **อกมฺมชํ,** นกุโตจิชาตํ **เนว กมฺมชํ นากมฺมชํ**ฯ จิตฺตโต ชาตํ **จิตฺตชํ,** ตทญฺญปจฺจยชาตํ **อจิตฺตชํ,** นกุโตจิชาตํ **เนว จิตฺตชํ นาจิตฺตชํ,** อาหารโต ชาตํ **อาหารชํ,** ตทญฺญปจฺจยชาตํ **อนาหารชํ,** นกุโตจิชาตํ **เนว อาหารชํ นอนาหารชํ**ฯ อุตุโต ชาตํ **อุตุชํ,** ตทญฺญปจฺจยชาตํ **อนุตุชํ,** นกุโตจิชาตํ **เนว อุตุชํ นอนุตุช**นฺติ เอวํ กมฺมชาทิตฺติกวเสน ติวิธํฯ

๔๔๙. ปุน ทิฏฺฐาทิรูปรูปาทิวตฺถาทิจตุกฺกวเสน **จตุพฺพิธํ**ฯ ตตฺถ รูปายตนํ **ทิฏฺฐํ** นาม ทสฺสนวิสยตฺตา, สทฺทายตนํ **สุตํ** นาม สวนวิสยตฺตา, คนฺธรสโผฏฺฐพฺพตฺตยํ **มุตํ** นาม สมฺปตฺตคาหกอินฺทฺริยวิสยตฺตา, เสสํ **วิญฺญาตํ** นาม วิญฺญาณเสฺสว วิสยตฺตาติ เอวํ ตาว ทิฏฺฐาทิจตุกฺกวเสน จตุพฺพิธํฯ

นิปฺผนฺนรูปํ ปเนตฺถ **รูปรูปํ** นาม, อากาสธาตุ **ปริเจฺฉทรูปํ** นาม, กายวิญฺญตฺติอาทิกมฺมญฺญตาปริยนฺตํ **วิการรูปํ** นาม, ชาติชราภงฺคํ **ลกฺขณรูปํ** นามาติ เอวํ รูปรูปาทิจตุกฺกวเสน จตุพฺพิธํฯ

ยํ ปเนตฺถ หทยรูปํ นาม, ตํ **วตฺถุ** น ทฺวารํฯ วิญฺญตฺติทฺวยํ **ทฺวารํ** น วตฺถุฯ ปสาทรูปํ **วตฺถุ** เจว **ทฺวารญฺจ**ฯ เสสํ **เนว วตฺถุ น ทฺวาร**นฺติ เอวํ วตฺถาทิจตุกฺกวเสน จตุพฺพิธํฯ

๔๕๐. ปุน เอกชํ, ทฺวิชํ, ติชํ, จตุชํ, นกุโตจิชาตนฺติ อิเมสํ วเสน ปญฺจวิธํฯ ตตฺถ กมฺมช เมว จิตฺตชเมว จ **เอกชํ** นามฯ เตสุ สทฺธึ หทยวตฺถุนา อินฺทฺริยรูปํ **กมฺมช**เมวฯ วิญฺญตฺติทฺวยํ **จิตฺตช**เมวฯ ยํ ปน จิตฺตโต จ อุตุโต จ ชาตํ, ตํ **ทฺวิชํ** นาม, ตํ สทฺทายตนเมวฯ ยํ อุตุจิตฺตาหาเรหิ ชาตํ, ตํ **ติชํ** นาม, ตํ ปน ลหุตาทิตฺตยเมวฯ ยํ จตูหิปิ กมฺมาทีหิ ชาตํ, ตํ **จตุชํ** นาม, ตํ ลกฺขณรูปวชฺชํ อวเสสํ โหติฯ ลกฺขณรูปํ ปน **นกุโตจิชาตํ**ฯ กสฺมา? น หิ อุปฺปาทสฺส อุปฺปาโท อตฺถิ, อุปฺปนฺนสฺส จ ปริปากเภทมตฺตํ อิตรทฺวยํฯ ยมฺปิ ‘‘รูปายตนํ สทฺทายตนํ คนฺธายตนํ รสายตนํ โผฏฺฐพฺพายตนํ อากาสธาตุ อาโปธาตุ รูปสฺส ลหุตา, รูปสฺส มุทุตา, รูปสฺส กมฺมญฺญตา, รูปสฺส อุปจโย, รูปสฺส สนฺตติ, กพฬีกาโร อาหาโร, อิเม ธมฺมา จิตฺตสมุฏฺฐานา’’ติอาทีสุ (ธ. ส. ๑๒๐๑) ชาติยา กุโตจิชาตตฺตํ อนุญฺญาตํ, ตํ ปน รูปชนกปจฺจยานํ กิจฺจานุภาวกฺขเณ ทิฏฺฐตฺตาติ เวทิตพฺพํฯ

อิทํ ตาว รูปกฺขนฺเธ วิตฺถารกถามุขํฯ

วิญฺญาณกฺขนฺธกถา

๔๕๑. อิตเรสุ ปน ยํกิญฺจิ เวทยิตลกฺขณํ, สพฺพํ ตํ เอกโต กตฺวา เวทนากฺขนฺโธ; ยํกิญฺจิ สญฺชานนลกฺขณํ, สพฺพํ ตํ เอกโต กตฺวา สญฺญากฺขนฺโธ; ยํกิญฺจิ อภิสงฺขรณลกฺขณํ, สพฺพํ ตํ เอกโต กตฺวา สงฺขารกฺขนฺโธ; ยํกิญฺจิ วิชานนลกฺขณํ, สพฺพํ ตํ เอกโต กตฺวา วิญฺญาณกฺขนฺโธ เวทิตโพฺพฯ ตตฺถ ยสฺมา วิญฺญาณกฺขนฺเธ วิญฺญาเต อิตเร สุวิเญฺญยฺยา โหนฺติ, ตสฺมา วิญฺญาณกฺขนฺธํ อาทึ กตฺวา วณฺณนํ กริสฺสามฯ

ยํกิญฺจิ วิชานนลกฺขณํ, สพฺพํ ตํ เอกโต กตฺวา วิญฺญาณกฺขนฺโธ เวทิตโพฺพติ หิ วุตฺตํฯ กิญฺจ วิชานนลกฺขณํ วิญฺญาณํ? ยถาห ‘‘วิชานาติ วิชานาตีติ โข, อาวุโส, ตสฺมา วิญฺญาณนฺติ วุจฺจตี’’ติ (ม. นิ. ๑.๔๔๙)ฯ วิญฺญาณํ จิตฺตํ มโนติ อตฺถโต เอกํฯ ตเทตํ วิชานนลกฺขเณน สภาวโต เอกวิธมฺปิ ชาติวเสน ติวิธํ กุสลํ, อกุสลํ, อพฺยากตญฺจฯ

๔๕๒. ตตฺถ **กุสลํ** ภูมิเภทโต จตุพฺพิธํ กามาวจรํ รูปาวจรํ อรูปาวจรํ โลกุตฺตรญฺจฯ ตตฺถ **กามาวจรํ** โสมนสฺสุเปกฺขาญาณสงฺขารเภทโต อฏฺฐวิธํฯ เสยฺยถิทํ – โสมนสฺสสหคตํ ญาณสมฺปยุตฺตํ อสงฺขารํ สสงฺขารญฺจ, ตถา ญาณวิปฺปยุตฺตํฯ อุเปกฺขาสหคตํ ญาณสมฺปยุตฺตํ อสงฺขารํ สสงฺขารญฺจ, ตถา ญาณวิปฺปยุตฺตํฯ

ยทา หิ เทยฺยธมฺมปฏิคฺคาหกาทิสมฺปตฺตึ อญฺญํ วา โสมนสฺสเหตุํ อาคมฺม หฏฺฐปหฏฺโฐ ‘‘อตฺถิ ทินฺน’’นฺติอาทินยปฺปวตฺตํ (ม. นิ. ๑.๔๔๑) สมฺมาทิฏฺฐึ ปุรกฺขตฺวา อสํสีทโนฺต อนุสฺสาหิโต ปเรหิ ทานาทีนิ ปุญฺญานิ กโรติ, ตทาสฺส โสมนสฺสสหคตํ ญาณสมฺปยุตฺตํ จิตฺตํ อสงฺขารํ โหติฯ ยทา ปน วุตฺตนเยน หฏฺฐตุฏฺโฐ สมฺมาทิฏฺฐึ ปุรกฺขตฺวา อมุตฺตจาคตาทิวเสน สํสีทมาโน วา ปเรหิ วา อุสฺสาหิโต กโรติ, ตทาสฺส ตเทว จิตฺตํ สสงฺขารํ โหติฯ อิมสฺมิญฺหิ อเตฺถ สงฺขาโรติ เอตํ อตฺตโน วา ปเรสํ วา วเสน ปวตฺตสฺส ปุพฺพปโยคสฺสาธิวจนํฯ ยทา ปน ญาติชนสฺส ปฏิปตฺติทสฺสเนน ชาตปริจยา พาลทารกา ภิกฺขู ทิสฺวา โสมนสฺสชาตา สหสา กิญฺจิเทว หตฺถคตํ ททนฺติ วา วนฺทนฺติ วา, ตทา ตติยํ จิตฺตํ อุปฺปชฺชติฯ ยทา ปน ‘‘เทถ วนฺทถาติ’’ ญาตีหิ อุสฺสาหิตา เอวํ ปฏิปชฺชนฺติ, ตทา จตุตฺถํ จิตฺตํ อุปฺปชฺชติฯ ยทา ปน เทยฺยธมฺมปฏิคฺ

คาหกาทีนํ อสมฺปตฺตึ อเณฺญสํ วา โสมนสฺสเหตูนํ อภาวํ อาคมฺม จตูสุปิ วิกเปฺปสุ โสมนสฺสรหิตา โหนฺติ, ตทา เสสานิ จตฺตาริ อุเปกฺขาสหคตานิ อุปฺปชฺชนฺตีติฯ เอวํ โสมนสฺสุเปกฺขาญาณสงฺขารเภทโต อฏฺฐวิธํ กามาวจรกุสลํ เวทิตพฺพํฯ

รูปาวจรํ ปน ฌานงฺคโยคเภทโต ปญฺจวิธํ โหติฯ เสยฺยถิทํ, วิตกฺกวิจารปีติสุขสมาธิยุตฺตํ ปฐมํ, อติกฺกนฺตวิตกฺกํ ทุติยํ, ตโต อติกฺกนฺตวิจารํ ตติยํ, ตโต วิรตฺตปีติกํ จตุตฺถํ, อตฺถงฺคตสุขํ อุเปกฺขาสมาธิยุตฺตํ ปญฺจมนฺติฯ

อรูปาวจรํ จตุนฺนํ อารุปฺปานํ โยควเสน จตุพฺพิธํฯ วุตฺตปฺปกาเรน หิ อากาสานญฺจายตนชฺฌาเนน สมฺปยุตฺตํ ปฐมํ, วิญฺญาณญฺจายตนาทีหิ ทุติยตติยจตุตฺถานิ ฯ โลกุตฺตรํ จตุมคฺคสมฺปโยคโต จตุพฺพิธนฺติ เอวํ ตาว กุสลวิญฺญาณเมว เอกวีสติวิธํ โหติฯ

๔๕๓. **อกุสลํ** ปน ภูมิโต เอกวิธํ กามาวจรเมว, มูลโต ติวิธํ โลภมูลํ โทสมูลํ โมหมูลญฺจฯ

ตตฺถ **โลภมูลํ** โสมนสฺสุเปกฺขาทิฏฺฐิคตสงฺขารเภทโต อฏฺฐวิธํฯ เสยฺยถิทํ, โสมนสฺสสหคตํ ทิฏฺฐิคตสมฺปยุตฺตํ อสงฺขารํ สสงฺขารญฺจ, ตถา ทิฏฺฐิคตวิปฺปยุตฺตํฯ อุเปกฺขาสหคตํ ทิฏฺฐิคตสมฺปยุตฺตํ อสงฺขารํ สสงฺขารญฺจ, ตถา ทิฏฺฐิคตวิปฺปยุตฺตํฯ

ยทา หิ ''นตฺถิ กาเมสุ อาทีนโว''ติ (ม. นิ. ๑.๔๖๙) อาทินา นเยน มิจฺฉาทิฏฺฐึ ปุรกฺขตฺวา หฏฺฐตุฏฺโฐ กาเม วา ปริภุญฺชติ, ทิฏฺฐมงฺคลาทีนิ วา สารโต ปเจฺจติ สภาวติเกฺขเนว อนุสฺสาหิเตน จิเตฺตน, ตทา ปฐมํ อกุสลจิตฺตํ อุปฺปชฺชติฯ ยทา มเนฺทน สมุสฺสาหิเตน จิเตฺตน, ตทา ทุติยํฯ ยทา มิจฺฉาทิฏฺฐึ อปุรกฺขตฺวา เกวลํ หฏฺฐตุฏฺโฐ เมถุนํ วา เสวติ, ปรสมฺปตฺตึ วา อภิชฺฌายติ, ปรภณฺฑํ วา หรติ สภาวติเกฺขเนว อนุสฺสาหิเตน จิเตฺตน, ตทา ตติยํฯ ยทา มเนฺทน สมุสฺสาหิเตน จิเตฺตน, ตทา จตุตฺถํฯ ยทา ปน กามานํ วา อสมฺปตฺตึ อาคมฺม อเณฺญสํ วา โสมนสฺสเหตูนํ อภาเวน จตูสุปิ วิกเปฺปสุ โสมนสฺสรหิตา โหนฺติ, ตทา เสสานิ จตฺตาริ อุเปกฺขาสหคตานิ อุปฺปชฺชนฺตีติ เอวํ โสมนสฺสุเปกฺขาทิฏฺฐิคตสงฺขารเภทโต อฏฺฐวิธํ โลภมูลํ เวทิตพฺพํฯ

โทสมูลํ ปน โทมนสฺสสหคตํ ปฏิฆสมฺปยุตฺตํ อสงฺขารํ สสงฺขารนฺติ ทุวิธเมว โหติ, ตสฺส ปาณาติปาตาทีสุ ติกฺขมนฺทปฺปวตฺติกาเล ปวตฺติ เวทิตพฺพาฯ

โมหมูลํ อุเปกฺขาสหคตํ วิจิกิจฺฉาสมฺปยุตฺตํ อุทฺธจฺจสมฺปยุตฺตญฺจาติ ทุวิธํฯ ตสฺส สนฺนิฏฺฐานวิเกฺขปกาเล ปวตฺติ เวทิตพฺพาติ เอวํ อกุสลวิญฺญาณํ ทฺวาทสวิธํ โหติฯ

๔๕๔. **อพฺยากตํ** ชาติเภทโต ทุวิธํ วิปากํ กิริยญฺจฯ ตตฺถ **วิปากํ** ภูมิโต จตุพฺพิธํ กามาวจรํ รูปาวจรํ อรูปาวจรํ โลกุตฺตรญฺจฯ ตตฺถ กามาวจรํ ทุวิธํ กุสลวิปากํ อกุสลวิปากญฺจฯ กุสลวิปากมฺปิ ทุวิธํ อเหตุกํ สเหตุกญฺจฯ

ตตฺถ อโลภาทิวิปากเหตุวิรหิตํ อเหตุกํ, ตํ จกฺขุวิญฺญาณํ, โสตฆานชิวฺหากายวิญฺญาณํ, สมฺปฏิจฺฉนกิจฺจา มโนธาตุ, สนฺตีรณาทิกิจฺจา เทฺว มโนวิญฺญาณธาตุโย จาติ อฏฺฐวิธํฯ

ตตฺถ จกฺขุสนฺนิสฺสิตรูปวิชานนลกฺขณํ **จกฺขุวิญฺญาณํ,** รูปมตฺตารมฺมณรสํ, รูปาภิมุขภาวปจฺจุปฏฺฐานํ, รูปารมฺมณาย กิริยมโนธาตุยา อปคมปทฏฺฐานํฯ โสตาทิสนฺนิสฺสิตสทฺทา

ทิวิชานนลกฺขณานิ **โสตฆานชิวฺหากายวิญฺญาณานิ,** สทฺทาทิมตฺตารมฺมณรสานิ, สทฺทาทิอภิมุขภาวปจฺจุปฏฺฐานานิ, สทฺทารมฺมณาทีนํ กิริยมโนธาตูนํ อปคมปทฏฺฐานานิฯ

จกฺขุวิญฺญาณาทีนํ อนนฺตรํ รูปาทิวิชานนลกฺขณา **มโนธาตุ,** รูปาทิสมฺปฏิจฺฉนรสา, ตถาภาวปจฺจุปฏฺฐานา, จกฺขุวิญฺญาณาทิอปคมปทฏฺฐานาฯ

อเหตุกวิปากา สฬารมฺมณวิชานนลกฺขณา ทุวิธาปิ สนฺตีรณาทิกิจฺจา **มโนวิญฺญาณธาตุ,** สนฺตีรณาทิรสา, ตถาภาวปจฺจุปฏฺฐานา, หทยวตฺถุปทฏฺฐานาฯ โสมนสฺสุเปกฺขาโยคโต ปน ทฺวิปญฺจฏฺฐานเภทโต จ ตสฺสา เภโทฯ เอตาสุ หิ เอกา เอกนฺตมิฏฺฐารมฺมเณ ปวตฺติสพฺภาวโต โสมนสฺสสมฺปยุตฺตา หุตฺวา สนฺตีรณตทารมฺมณวเสน ปญฺจทฺวาเร เจว ชวนาวสาเน จ ปวตฺตนโต ทฺวิฏฺฐานา โหติฯ เอกา อิฏฺฐมชฺฌตฺตารมฺมเณ ปวตฺติสพฺภาวโต อุเปกฺขาสมฺปยุตฺตา หุตฺวา สนฺตีรณตทารมฺมณปฏิสนฺธิภวงฺคจุติวเสน ปวตฺตนโต ปญฺจฏฺฐานา โหติฯ

อฏฺฐวิธมฺปิ เจตํ อเหตุกวิปากวิญฺญาณํ นิยตานิยตารมฺมณตฺตา ทุวิธํฯ อุเปกฺขาสุขโสมนสฺสเภทโต ติวิธํฯ วิญฺญาณปญฺจกํ เหตฺถ นิยตารมฺมณํ ยถากฺกมํ รูปาทีสฺเยว ปวตฺติโต, เสสํ อนิยตารมฺมณํฯ ตตฺร หิ มโนธาตุ ปญฺจสุปิ รูปาทีสุ ปวตฺตติ, มโนวิญฺญาณธาตุทฺวยํ ฉสูติฯ กายวิญฺญาณํ ปเนตฺถ สุขยุตฺตํ, ทฺวิฏฺฐานา มโนวิญฺญาณธาตุ โสมนสฺสยุตฺตา, เสสํ อุเปกฺขายุตฺตนฺติฯ เอวํ ตาว **กุสลวิปากาเหตุกํ** อฏฺฐวิธํ เวทิตพฺพํฯ

อโลภาทิวิปากเหตุสมฺปยุตฺตํ ปน **สเหตุกํ,** ตํ กามาวจรกุสลํ วิย โสมนสฺสาทิ เภทโต อฏฺฐวิธํฯ ยถา ปน กุสลํ ทานาทิวเสน ฉสุ อารมฺมเณสุ ปวตฺตติ, น อิทํ ตถาฯ อิทญฺหิ ปฏิสนฺธิภวงฺคจุติตทารมฺมณวเสน ปริตฺตธมฺมปริยาปนฺเนสฺเยว ฉสุ อารมฺมเณสุ ปวตฺตติ ฯ สงฺขาราสงฺขารภาโว ปเนตฺถ อาคมนาทิวเสน เวทิตโพฺพฯ สมฺปยุตฺตธมฺมานญฺจ วิเสเส อสติปิ อาทาสตลาทีสุ มุขนิมิตฺตํ วิย นิรุสฺสาหํ วิปากํ, มุขํ วิย สอุสฺสาหํ กุสลนฺติ เวทิตพฺพํฯ

เกวลํ หิ อกุสลวิปากํ อเหตุกเมว, ตํ จกฺขุวิญฺญาณํ, โสตฆานชิวฺหากายวิญฺญาณํ, สมฺปฏิจฺฉนกิจฺจา มโนธาตุ, สนฺตีรณาทิกิจฺจา ปญฺจฏฺฐานา มโนวิญฺญาณธาตูติ สตฺตวิธํฯ ตํ ลกฺขณาทิโต กุสลาเหตุกวิปาเก วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพํฯ

เกวลญฺหิ กุสลวิปากานิ อิฏฺฐอิฏฺฐมชฺฌตฺตารมฺมณานิ, อิมานิ อนิฏฺฐอนิฏฺฐมชฺฌตฺตารมฺมณานิฯ ตานิ จ อุเปกฺขาสุขโสมนสฺสเภทโต ติวิธานิ, อิมานิ ทุกฺขอุเปกฺขาวเสน ทุวิธานิฯ เอตฺถ หิ กายวิญฺญาณํ ทุกฺขสหคตเมว, เสสานิ อุเปกฺขาสหคตานิฯ สา จ เตสุ อุเปกฺขา หีนา ทุกฺขํ วิย นาติติขิณา, อิตเรสุ อุเปกฺขา ปณีตา สุขํ วิย นาติติขิณาฯ อิติ อิเมสํ สตฺตนฺนํ อกุสลวิปากานํ ปุริมานญฺจ โสฬสนฺนํ กุสลวิปากานํ วเสน กามาวจรํ วิปากวิญฺญาณํ เตวีสติวิธํฯ

รูปาวจรํ ปน กุสลํ วิย ปญฺจวิธํฯ กุสลํ ปน สมาปตฺติวเสน ชวนวีถิยํ ปวตฺตติฯ อิทํ อุปปตฺติยํ ปฏิสนฺธิภวงฺคจุติวเสนฯ ยถา จ รูปาวจรํ, เอวํ **อรูปาวจรมฺปิ** กุสลํ วิย จตุพฺพิธํฯ ปวตฺติเภโทปิสฺส รูปาวจเร วุตฺตนโย เอวฯ **โลกุตฺตรวิปากํ** จตุมคฺคยุตฺตจิตฺตผลตฺตา จตุพฺพิธํ, ตํ มคฺควีถิวเสน เจว สมาปตฺติวเสน จ ทฺวิธา ปวตฺตติฯ เอวํ สพฺพมฺปิ จตูสุ ภูมีสุ ฉตฺตึสวิธํ วิปากวิญฺญาณํ โหติฯ

กิริยํ ปน ภูมิเภทโต ติวิธํ กามาวจรํ รูปาวจรํ อรูปาวจรญฺจฯ ตตฺถ กามาวจรํ ทุวิธํ อเหตุกํ สเหตุกญฺจฯ ตตฺถ อโลภาทิกิริยเหตุวิรหิตํ อเหตุกํ, ตํ มโนธาตุมโนวิญฺญาณธาตุเภทโต

ทุวิธํฯ

ตตฺถ จกฺขุวิญฺญาณาทิปุเรจรรูปาทิวิชานนลกฺขณา **มโนธาตุ,** อาวชฺชนรสา, รูปาทิอภิมุขภาวปจฺจุปฏฺฐานา, ภวงฺควิเจฺฉทปทฏฺฐานา, สา อุเปกฺขายุตฺตาว โหติฯ

มโนวิญฺญาณธาตุ ปน ทุวิธา สาธารณา อสาธารณา จฯ ตตฺถ สาธารณา อุเปกฺขาสหคตาเหตุกกิริยา สฬารมฺมณวิชานนลกฺขณา, กิจฺจวเสน ปญฺจทฺวารมโนทฺวาเรสุ โวฏฺฐพฺพนาวชฺชนรสา, ตถาภาวปจฺจุปฏฺฐานา, อเหตุกวิปากมโนวิญฺญาณธาตุ ภวงฺคานํ อญฺญตราปคมปทฏฺฐานาฯ

อสาธารณา โสมนสฺสสหคตาเหตุกกิริยา สฬารมฺมณวิชานนลกฺขณา, กิจฺจวเสน อรหตํ อนุฬาเรสุ วตฺถูสุ หสิตุปฺปาทนรสา, ตถาภาวปจฺจุปฏฺฐานา, เอกนฺตโต หทยวตฺถุปทฏฺฐานาติฯ อิติ กามาวจรกิริยํ อเหตุกํ ติวิธํฯ

สเหตุกํ ปน โสมนสฺสาทิเภทโต กุสลํ วิย อฏฺฐวิธํฯ เกวลญฺหิ กุสลํ เสกฺขปุถุชฺชนานํ อุปฺปชฺชติ, อิทํ อรหตํเยวาติ อยเมตฺถ วิเสโสฯ เอวํ ตาว กามาวจรํ เอกาทสวิธํฯ

รูปาวจรํ ปน อรูปาวจรญฺจ กุสลํ วิย ปญฺจวิธํ จตุพฺพิธญฺจ โหติฯ อรหตํ อุปฺปตฺติวเสเนว จสฺส กุสลโต วิเสโส เวทิตโพฺพติฯ เอวํ สพฺพมฺปิ ตีสุ ภูมีสุ วีสติวิธํ กิริยวิญฺญาณํ โหติฯ

๔๕๕. อิติ เอกวีสติ กุสลานิ ทฺวาทสากุสลานิ ฉตฺติํส วิปากานิ วีสติ กิริยานีติ สพฺพานิปิ **เอกูนนวุติ วิญฺญาณานิ** โหนฺติฯ ยานิ ปฏิสนฺธิภวงฺคาวชฺชนทสฺสนสวนฆายนสายนผุสนสมฺปฏิจฺฉนสนฺตีรณโวฏฺฐพฺพนชวนตทารมฺมณจุติวเสน จุทฺทสหิ อากาเรหิ ปวตฺตนฺติฯ

กถํ? ยทา หิ อฏฺฐนฺนํ กามาวจรกุสลานํ อานุภาเวน เทวมนุเสฺสสุ สตฺตา นิพฺพตฺตนฺติ, ตทา เนสํ มรณกาเล ปจฺจุปฏฺฐิตํ กมฺมกมฺมนิมิตฺตคตินิมิตฺตานํ อญฺญตรํ อารมฺมณํ กตฺวา อฏฺฐ สเหตุกกามาวจรวิปากานิ, มนุเสฺสสุ ปณฺฑกาทิภาวํ อาปชฺชมานานํ ทุพฺพลทฺวิเหตุกกุสลวิปากอุเปกฺขาสหคตาเหตุกวิปากมโนวิญฺญาณธาตุ จาติ ปฏิสนฺธิวเสน นว วิปากจิตฺตานิ ปวตฺตนฺติฯ ยทา รูปาวจรารูปาวจรกุสลานุภาเวน รูปารูปภเวสุ นิพฺพตฺตนฺติ , ตทา เนสํ มรณกาเล ปจฺจุปฏฺฐิตํ กมฺมนิมิตฺตเมว อารมฺมณํ กตฺวา นว รูปารูปาวจรวิปากานิ ปฏิสนฺธิวเสน ปวตฺตนฺติฯ

ยทา ปน อกุสลานุภาเวน อปาเย นิพฺพตฺตนฺติ, ตทา เนสํ มรณกาเล ปจฺจุปฏฺฐิตํ กมฺมกมฺมนิมิตฺตคตินิมิตฺตานํ อญฺญตรํ อารมฺมณํ กตฺวา เอกา อกุสลวิปากาเหตุกมโนวิญฺญาณธาตุ ปฏิสนฺธิวเสน ปวตฺตตีติ เอวํ ตาเวตฺถ เอกูนวีสติยา วิปากวิญฺญาณานํ **ปฏิสนฺธิวเสน** ปวตฺติ เวทิตพฺพาฯ

ปฏิสนฺธิวิญฺญาเณ ปน นิรุเทฺธ ตํ ตํ ปฏิสนฺธิวิญฺญาณมนุพนฺธมานํ ตสฺส ตเสฺสว กมฺมสฺส วิปากภูตํ ตสฺมิเญฺญว อารมฺมเณ ตาทิสเมว ภวงฺควิญฺญาณํ นาม ปวตฺตติ, ปุนปิ ตาทิสนฺติ เอวํ อสติ สนฺตานวินิวตฺตเก อญฺญสฺมิํ จิตฺตุปฺปาเท นทีโสตํ วิย สุปินํ อปสฺสโต นิโทฺทกฺกมนกาลาทีสุ อปริมาณสงฺขฺยมฺปิ ปวตฺตติเยวาติ เอวํ เตสเญฺญว วิญฺญาณานํ **ภวงฺควเสนา**ปิ ปวตฺติ เวทิตพฺพาฯ

เอวํ ปวเตฺต ปน ภวงฺคสนฺตาเน ยทา สตฺตานํ อินฺทฺริยานิ อารมฺมณคหณกฺขมานิ โหนฺติ, ตทา จกฺขุสฺสาปาถคเต รูเป รูปํ ปฏิจฺจ จกฺขุปสาทสฺส ฆฏฺฏนา โหติ, ตโต ฆฏฺฏนานุภาเวน ภวงฺคจลนํ โหติ, อถ นิรุทฺเธ ภวงฺเค ตเทว รูปํ อารมฺมณํ กตฺวา ภวงฺคํ วิจฺฉินฺทมานา วิย อาวชฺชนกิจฺจํ สาธยมานา กิริยมโนธาตุ อุปฺปชฺชติฯ โสตทฺวาราทีสุปิ เอเสว นโยฯ มโนทฺวาเร ปน ฉพฺพิเธปิ อารมฺมเณ อาปาถคเต ภวงฺคจลนานนฺตรํ ภวงฺคํ วิจฺฉินฺทมานา วิย อาวชฺชนกิจฺจํ สาธยมานา อเหตุกกิริยมโนวิญฺญาณธาตุ อุปฺปชฺชติ อุเปกฺขาสหคตาติ เอวํ ทฺวินฺนํ กิริยวิญฺญาณานํ **อาวชฺชนวเสน** ปวตฺติ เวทิตพฺพาฯ

อาวชฺชนานนฺตรํ ปน จกฺขุทฺวาเร ตาว ทสฺสนกิจฺจํ สาธยมานํ จกฺขุปสาทวตฺถุกํ จกฺขุวิญฺญาณํ, โสตทฺวาราทีสุ สวนาทิกิจฺจํ สาธยมานานิ โสตฆานชิวฺหากายวิญฺญาณานิ ปวตฺตนฺติฯ ตานิ อิฏฺฐอิฏฺฐมชฺฌตฺเตสุ วิสเยสุ กุสลวิปากานิ, อนิฏฺฐอนิฏฺฐมชฺฌตฺเตสุ วิสเยสุ อกุสลวิปากานีติ เอวํ ทสนฺนํ วิปากวิญฺญาณานํ **ทสฺสนสวนฆายนสายนผุสนวเสน** ปวตฺติ เวทิตพฺพาฯ

‘‘จกฺขุวิญฺญาณธาตุยา อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุทฺธสมนนฺตรา อุปฺปชฺชติ จิตฺตํ มโน มานสํ ตชฺชา มโนธาตู’’ติอาทิวจนโต (วิภ. ๑๘๔) ปน จกฺขุวิญฺญาณาทีนํ อนนฺตรา เตสเญฺญว วิสยํ สมฺปฏิจฺฉมานา กุสลวิปากานนฺตรํ กุสลวิปากา, อกุสลวิปากานนฺตรํ อกุสลวิปากา มโนธาตุ อุปฺปชฺชติฯ เอวํ ทฺวินฺนํ วิปากวิญฺญาณานํ **สมฺปฏิจฺฉนวเสน** ปวตฺติ เวทิตพฺพาฯ

‘‘มโนธาตุยาปิ อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุทฺธสมนนฺตรา อุปฺปชฺชติ จิตฺตํ มโน มานสํ ตชฺชามโนวิญฺญาณธาตู’’ติ (วิภ. ๑๘๔) วจนโต ปน มโนธาตุยา สมฺปฏิจฺฉิตเมว วิสยํ สนฺตีรยมานา อกุสลวิปากมโนธาตุยา อนนฺตรา อกุสลวิปากา, กุสลวิปากาย อนนฺตรา อิฏฺฐารมฺมเณ โสมนสฺสสหคตา, อิฏฺฐมชฺฌตฺเต อุเปกฺขาสหคตา อุปฺปชฺชติ วิปากาเหตุกมโนวิญฺญาณธาตูติ เอวํ ติณฺณํ วิปากวิญฺญาณานํ **สนฺตีรณวเสน** ปวตฺติ เวทิตพฺพาฯ

สนฺตีรณานนฺตรํ ปน ตเมว วิสยํ ววตฺถาปยมานา อุปฺปชฺชติ กิริยาเหตุกมโนวิญฺญาณธาตุ อุเปกฺขาสหคตาติ เอวํ เอกเสฺสว กิริยวิญฺญาณสฺส **โวฏฺฐพฺพนวเสน** ปวตฺติ เวทิตพฺพาฯ

โวฏฺฐพฺพนานนฺตรํ ปน สเจ มหนฺตํ โหติ รูปาทิอารมฺมณํ, อถ ยถาววตฺถาปิเต วิสเย อฏฺฐนฺนํ วา กามาวจรกุสลานํ ทฺวาทสนฺนํ วา อกุสลานํ นวนฺนํ วา อวเสสกามาวจรกิริยานํ อญฺญตรวเสน ฉ สตฺต วา ชวนานิ ชวนฺติ, เอโส ตาว ปญฺจทฺวาเร นโยฯ

มโนทฺวาเร ปน มโนทฺวาราวชฺชนานนฺตรํ ตานิเยวฯ โคตฺรภุโต อุทฺธํ รูปาวจรโต ปญฺจ กุสลานิ ปญฺจ กิริยานิ, อรูปาวจรโต จตฺตาริ กุสลานิ จตฺตาริ กิริยานิ, โลกุตฺตรโต จตฺตาริ มคฺคจิตฺตานิ จตฺตาริ ผลจิตฺตานีติ อิเมสุ ยํ ยํ ลทฺธปจฺจยํ โหติ, ตํ ตํ ชวตีติ เอวํ ปญฺจปญฺญาสายกุสลากุสลกิริยวิปากวิญฺญาณานํ **ชวนวเสน** ปวตฺติ เวทิตพฺพาฯ

ชวนาวสาเน ปน สเจ ปญฺจทฺวาเร อติมหนฺตํ, มโนทฺวาเร จ วิภูตมารมฺมณํ โหติ, อถ กามาวจรสตฺตานํ กามาวจรชวนาวสาเน อิฏฺฐารมฺมณาทีนํ ปุริมกมฺมชวนจิตฺตาทีนญฺจ วเสน โย โย ปจฺจโย ลทฺโธ โหติ, ตสฺส ตสฺส วเสน อฏฺฐสุ สเหตุกกามาวจรวิปาเกสุ ตีสุ วิปากาเหตุกมโนวิญฺญาณธาตูสุ จ อญฺญตรํ ปฏิโสตคตํ นาวํ อนุพนฺธมานํ กิญฺจิ อนฺตรํ อุทกมิว ภวงฺคสฺสารมฺมณโต อญฺญสฺมึ อารมฺมเณ ชวิตํ ชวนมนุพนฺธํ ทฺวิกฺขตฺตุํ สกึ วา วิปากวิญฺญาณํ อุปฺ

ปชฺชติฯ ตเทตํ ชวนาวสาเน ภวงฺคสฺส อารมฺมเณ ปวตฺตนารหํ สมานํ ตสฺส ชวนสฺส อารมฺมณํ อารมฺมณํ กตฺวา ปวตฺตตฺตา ตทารมฺมณนฺติ วุจฺจติฯ เอวํ เอกาทสนฺนํ วิปากวิญฺญาณานํ **ตทารมฺมณวเสน** ปวตฺติ เวทิตพฺพาฯ

ตทารมฺมณาวสาเน ปน ปุน ภวงฺคเมว ปวตฺตติ, ภวงฺเค วิจฺฉินฺเน ปุน อาวชฺชนาทีนีติ เอวํ ลทฺธปจฺจยจิตฺตสนฺตานํ ภวงฺคานนฺตรํ อาวชฺชนํ อาวชฺชนานนฺตรํ ทสฺสนาทีนีติ จิตฺตนิยมวเสเนว ปุนปฺปุนํ ตาว ปวตฺตติ, ยาว เอกสฺมึ ภเว ภวงฺคสฺส ปริกฺขโยฯ เอกสฺมึ หิ ภเว ยํ สพฺพปจฺฉิมํ ภวงฺคจิตฺตํ, ตํ ตโต จวนตฺตา จุตีติ วุจฺจติฯ ตสฺมา ตมฺปิ เอกูนวีสติวิธเมว โหติฯ เอวํ เอกูนวีสติยา วิปากวิญฺญาณานํ **จุติวเสน** ปวตฺติ เวทิตพฺพาฯ

จุติโต ปน ปุน ปฏิสนฺธิ, ปฏิสนฺธิโต ปุน ภวงฺคนฺติ เอวํ ภวคติฐิตินิวาเสสุ สํสรมานานํ สตฺตานํ อวิจฺฉินฺนํ จิตฺตสนฺตานํ ปวตฺตติเยวฯ โย ปเนตฺถ อรหตฺตํ ปาปุณาติ, ตสฺส จุติจิตฺเต นิรุทฺเธ นิรุทฺธเมว โหตีติฯ

อิทํ วิญฺญาณกฺขนฺเธ วิตฺถารกถามุขํฯ

เวทนากฺขนฺธกถา

๔๕๖. อิทานิ ยํ วุตฺตํ ‘‘ยํกิญฺจิ เวทยิตลกฺขณํ, สพฺพํ ตํ เอกโต กตฺวา เวทนากฺขโนฺธ เวทิตโพฺพ’’ติ, เอตฺถาปิ เวทยิตลกฺขณํ นาม เวทนาวฯ ยถาห – ‘‘เวทยติ เวทยตีติ โข อาวุโส, ตสฺมา เวทนาติ วุจฺจตี’’ติ (ม. นิ. ๑.๔๕๐)ฯ สา ปน เวทยิตลกฺขเณน สภาวโต เอกวิธาปิ ชาติวเสน ติวิธา โหติ กุสลา, อกุสลา, อพฺยากตา จาติฯ

ตตฺถ กามาวจรํ โสมนสฺสุเปกฺขาญาณสงฺขารเภทโต อฏฺฐวิธนฺติอาทินา นเยน วุตฺเตน กุสลวิญฺญาเณน สมฺปยุตฺตา กุสลา, อกุสเลน สมฺปยุตฺตา อกุสลา, อพฺยากเตน สมฺปยุตฺตา อพฺยากตาติ เวทิตพฺพาฯ สา สภาวเภทโต ปญฺจวิธา โหติ – สุขํ ทุกฺขํ โสมนสฺสํ โทมนสฺสํ อุเปกฺขาติฯ

ตตฺถ กุสลวิปาเกน กายวิญฺญาเณน สมฺปยุตฺตํ สุขํฯ อกุสลวิปาเกน ทุกฺขํฯ กามาวจรโต จตูหิ กุสเลหิ, จตูหิ สเหตุกวิปาเกหิ, เอเกน อเหตุกวิปาเกน, จตูหิ สเหตุกกิริเยหิ, เอเกน อเหตุกกิริเยน, จตูหิ อกุสเลหิ, รูปาวจรโต ฐเปตฺวา ปญฺจมชฺฌานวิญฺญาณํ จตูหิ กุสเลหิ, จตูหิ วิปาเกหิ, จตูหิ กิริเยหิ, โลกุตฺตรํ ปน ยสฺมา อฌานิกํ นาม นตฺถิ, ตสฺมา อฏฺฐ โลกุตฺตรานิ ปญฺจนฺนํ ฌานานํ วเสน จตฺตาลีสํ โหนฺติฯ เตสุ ฐเปตฺวา อฏฺฐ ปญฺจมชฺฌานิกานิ เสเสหิ ทฺวตฺตึสาย กุสลวิปาเกหีติ เอวํ โสมนสฺสํ ทฺวาสฏฺฐิยา วิญฺญาเณหิ สมฺปยุตฺตํฯ โทมนสฺสํ ทฺวีหิ อกุสเลหิฯ อุเปกฺขา อวเสสปญฺจปญฺญาสาย วิญฺญาเณหิ สมฺปยุตฺตาฯ

ตตฺถ อิฏฺฐโผฏฺฐพฺพานุภวนลกฺขณํ **สุขํ,** สมฺปยุตฺตานํ อุปพฺรูหนรสํ, กายิกอสฺสาทปจฺจุปฏฺฐานํ, กายินฺทฺริยปทฏฺฐานํฯ

อนิฏฺฐโผฏฺฐพฺพานุภวนลกฺขณํ **ทุกฺขํ,** สมฺปยุตฺตานํ มิลาปนรสํ, กายิกาพาธปจฺจุปฏฺฐานํ, กายินฺทฺริยปทฏฺฐานํฯ

อิฏฺฐารมฺมณานุภวนลกฺขณํ **โสมนสฺสํ,** ยถา ตถา วา อิฏฺฐาการสโมฺภครสํ, เจตสิกอสฺสาทปจฺจุปฏฺฐานํ, ปสฺสทฺธิปทฏฺฐานํฯ

อนิฏฺฐารมฺมณานุภวนลกฺขณํ **โทมนสฺสํ,** ยถา ตถา วา อนิฏฺฐาการสมฺโภครสํ, เจตสิกาพาธปจฺจุปฏฺฐานํ, เอกเนฺตเนว หทยวตฺถุปทฏฺฐานํฯ

มชฺฌตฺตเวทยิตลกฺขณา อุเปกฺขา, สมฺปยุตฺตานํ นาติอุปพฺรูหนมิลาปนรสา, สนฺตภาวปจฺจุปฏฺฐานา, นิปฺปีติกจิตฺตปทฏฺฐานาติฯ

อิทํ เวทนากฺขเนฺธ วิตฺถารกถามุขํฯ

สญฺญากฺขนฺธกถา

๔๕๗. อิทานิ ยํ วุตฺตํ ‘‘ยํกิญฺจิ สญฺชานนลกฺขณํ, สพฺพํ ตํ เอกโต กตฺวา สญฺญากฺขโนฺธ เวทิตโพฺพ’’ติ, เอตฺถาปิ สญฺชานนลกฺขณํ นาม สญฺญาวฯ ยถาห – ‘‘สญฺชานาติ สญฺชานาตีติ โข, อาวุโส, ตสฺมา สญฺญาติ วุจฺจตี’’ติ (ม. นิ. ๑.๔๕๐)ฯ สา ปเนสา สญฺชานนลกฺขเณน สภาวโต เอกวิธาปิ ชาติวเสน ติวิธา โหติ กุสลา, อกุสลา, อพฺยากตา จฯ

ตตฺถ กุสลวิญฺญาณสมฺปยุตฺตา กุสลา, อกุสลสมฺปยุตฺตา อกุสลา, อพฺยากตสมฺปยุตฺตา อพฺยากตาฯ น หิ ตํ วิญฺญาณํ อตฺถิ, ยํ สญฺญาย วิปฺปยุตฺตํ, ตสฺมา ยตฺตโก วิญฺญาณสฺส เภโท, ตตฺตโก สญฺญายาติฯ

สา ปเนสา เอวํ วิญฺญาเณน สมปฺปเภทาปิ ลกฺขณาทิโต สพฺพาว สญฺชานนลกฺขณา, ตเทเวตนฺติ ปุน สญฺชานนปจฺจยนิมิตฺตกรณรสา ทารุอาทีสุ ตจฺฉกาทโย วิย, ยถาคหิตนิมิตฺตวเสน อภินิเวสกรณปจฺจุปฏฺฐานา หตฺถิทสฺสกอนฺธา (อุทา. ๕๔) วิย, ยถาอุปฏฺฐิตวิสยปทฏฺฐานา ติณปุริสเกสุ มิคโปตกานํ ปุริสาติ อุปฺปนฺนสญฺญา วิยาติฯ

อิทํ สญฺญากฺขเนฺธ วิตฺถารกถามุขํฯ

สงฺขารกฺขนฺธกถา

๔๕๘. ยํ ปน วุตฺตํ ‘‘ยํกิญฺจิ อภิสงฺขรณลกฺขณํ, สพฺพํ ตํ เอกโต กตฺวา สงฺขารกฺขโนฺธ เวทิตโพฺพ’’ติ, เอตฺถ อภิสงฺขรณลกฺขณํ นาม ราสิกรณลกฺขณํฯ กึ ปน ตนฺติ, สงฺขาราเยวฯ ยถาห – ‘‘สงฺขตมภิสงฺขโรนฺตีติ โข, ภิกฺขเว, ตสฺมา สงฺขาราติ วุจฺจนฺตี’’ติ (สํ. นิ. ๓.๗๙)ฯ เต อภิสงฺขรณลกฺขณา, อายูหนรสา, วิปฺผารปจฺจุปฏฺฐานา, เสสขนฺธตฺตยปทฏฺฐานาฯ

เอวํ ลกฺขณาทิโต เอกวิธาปิ จ ชาติวเสน ติวิธา กุสลา, อกุสลา, อพฺยากตาติ ฯ เตสุ กุสลวิญฺญาณสมฺปยุตฺตา กุสลาฯ อกุสลสมฺปยุตฺตา อกุสลาฯ อพฺยากตสมฺปยุตฺตา อพฺยากตาฯ

ตตฺถ กามาวจรปฐมกุสลวิญฺญาณสมฺปยุตฺตา ตาว นิยตา สรูเปน อาคตา สตฺตวีสติ, เยวาปนกา จตฺตาโร, อนิยตา ปญฺจาติ ฉตฺตึสฯ ตตฺถ ผโสฺส, เจตนา, วิตโกฺก, วิจาโร, ปีติ, วีริยํ, ชีวิตํ, สมาธิ, สทฺธา, สติ, หิรี, โอตฺตปฺปํ, อโลโภ, อโทโส, อโมโห, กายปสฺสทฺธิ, จิตฺตปสฺสทฺธิ, กายลหุตา, จิตฺตลหุตา, กายมุทุตา, จิตฺตมุทุตา, กายกมฺมญฺญตา, จิตฺตกมฺมญฺญตา, กายปาคุญฺญตา, จิตฺตปาคุญฺญตา, กายุชุกตา, จิตฺตุชุกตาติ อิเม สรูเปน อาคตา สตฺตวีสติ (ธ. ส. ๑; ธ. ส. อฏฺฐ. ๑ เยวาปนกวณฺณนา)ฯ ฉโนฺท, อธิโมโกฺข, มนสิกาโร, ตตฺรมชฺฌตฺตตาติ อิเม เยวาปนกา จตฺตาโร (ธ. ส. อฏฺฐ. ๑ เยวาปนกวณฺณนา)ฯ กรุณา, มุทิตา,

กายทุจฺจริตวิรติ, วจีทุจฺจริตวิรติ, มิจฺฉาชีววิรตีติ อิเม อนิยตา ปณฺจฯ เอเต หิ กทาจิ อุปฺปชฺชนฺติ, อุปฺปชฺชมานาปิ จ น เอกโต อุปฺปชฺชนฺติฯ

๔๕๙. ตตฺถ ผุสตีติ **ผโสฺส**ฯ สฺวายํ ผุสนลกฺขโณฯ สงฺฆฏฺฏนรโส, สนฺนิปาตปจฺจุปฏฺฐาโน, อาปาถคตวิสยปทฏฺฐาโนฯ อยญฺหิ อรูปธโมฺมปิ สมาโน อารมฺมเณ ผุสนากาเรเนว ปวตฺตติฯ เอกเทเสน จ อนลฺลิยมาโนปิ รูปํ วิย จกฺขุ, สโทฺท วิย จ โสตํ จิตฺตํ อารมฺมณญฺจ สงฺฆเฏฺฏติ, ติกสนฺนิปาตสงฺขาตสฺส อตฺตโน การณสฺส วเสน ปเวทิตตฺตา สนฺนิปาตปจฺจุปฏฺฐาโนฯ ตชฺชาสมนฺนาหาเรน เจว อินฺทฺริเยน จ ปริกฺขเต วิสเย อนนฺตราเยเนว อุปฺปชฺชนโต อาปาถคตวิสยปทฏฺฐาโนติ วุจฺจติฯ เวทนาธิฏฺฐานภาวโต ปน นิจฺจมฺมคาวี (สํ. นิ. ๒.๖๓) วิย ทฏฺฐโพฺพฯ

๔๖๐. เจตยตีติ **เจตนา**ฯ อภิสนฺทหตีติ อโตฺถฯ สา เจตนาภาวลกฺขณา, อายูหนรสา, สํวิทหนปจฺจุปฏฺฐานา สกิจฺจปรกิจฺจสาธิกา เชฏฺฐสิสฺสมหาวฑฺฒกีอาทโย วิยฯ อจฺจายิกกมฺมานุสฺสรณาทีสุ จ ปนายํ สมฺปยุตฺตานํ อุสฺสหนภาเวน ปวตฺตมานา ปากฏา โหติฯ

วิตกฺกวิจารปีตีสุ ยํ วตฺตพฺพํ สิยา, ตํ สพฺพํ ปถวีกสิณนิเทฺทเส ปฐมชฺฌานวณฺณนายํ (วิสุทฺธิ. ๑.๗๑) วุตฺตเมวฯ

๔๖๑. วีรภาโว **วีริยํ**ฯ ตํ อุสฺสหนลกฺขณํ, สหชาตานํ อุปตฺถมฺภนรสํ, อสํสีทนภาวปจฺจุปฏฺฐานํฯ ''สํวิโคฺค โยนิโส ปทหตี''ติ (อ. นิ. ๔.๑๑๓) วจนโต สํเวคปทฏฺฐานํ, วีริยารมฺภวตฺถุปทฏฺฐานํ วา, สมฺมา อารทฺธํ สพฺพสมฺปตฺตีนํ มูลํ โหตีติ ทฏฺฐพฺพํฯ

๔๖๒. ชีวนฺติ เตน, สยํ วา ชีวติ, ชีวนมตฺตเมว วา ตนฺติ **ชีวิตํ**ฯ ลกฺขณาทีนิ ปนสฺส รูปชีวิเต วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพานิฯ ตญฺหิ รูปธมฺมานํ ชีวิตํ, อิทํ อรูปธมฺมานนฺติ อิทเมวตฺถ นานากรณํฯ

๔๖๓. อารมฺมเณ จิตฺตํ สมํ อาธิยติ, สมฺมา วา อาธิยติ, สมาธานมตฺตเมว วา เอตํ จิตฺตสฺสาติ **สมาธิ**ฯ โส อวิสารลกฺขโณ, อวิเกฺขปลกฺขโณ วา, สหชาตานํ สมฺปิณฺฑนรโส นฺหานิยจุณฺณานํ อุทกํ วิย, อุปสมปจฺจุปฏฺฐาโน, วิเสสโต สุขปทฏฺฐาโน, นิวาเต ทีปจฺจีนํ ฐิติ วิย เจตโส ฐิตีติ ทฏฺฐโพฺพฯ

๔๖๔. สทฺทหนฺติ เอตาย, สยํ วา สทฺทหติ, สทฺทหนมตฺตเมว วา เอสาติ **สทฺธา**ฯ สา สทฺทหนลกฺขณา, โอกปฺปนลกฺขณา วา, ปสาทนรสา อุทกปฺปสาทกมณิ วิย, ปกฺขนฺทนรสา วา โอฆุตฺตรโณ วิยฯ อกาลุสฺสิยปจฺจุปฏฺฐานา, อธิมุตฺติปจฺจุปฏฺฐานา วา, สเทฺธยฺยวตฺถุปทฏฺฐานา, สทฺธมฺมสฺสวนาทิโสตาปตฺติยงฺค(ที. นิ. ๓.๓๑๑; สํ. นิ. ๕.๑๐๐๑) ปทฏฺฐานา วา, หตฺถวิตฺตพีชานิ วิย ทฏฺฐพฺพาฯ

๔๖๕. สรนฺติ ตาย, สยํ วา สรติ สรณมตฺตเมว วา เอสาติ **สติ**ฯ สา อปิลาปนลกฺขณา, อสโมฺมสรสา, อารกฺขปจฺจุปฏฺฐานา, วิสยาภิมุขภาวปจฺจุปฏฺฐานา วา, ถิรสญฺญาปทฏฺฐานา, กายาทิสติปฏฺฐานปทฏฺฐานา วาฯ อารมฺมเณ ทฬฺหปติฏฺฐิตตฺตา ปน เอสิกา วิย, จกฺขุทฺวาราทิรกฺขณโต โทวาริโก วิย จ ทฏฺฐพฺพาฯ

๔๖๖. กายทุจฺจริตาทีหิ หิริยตีติ **หิรี**ฯ ลชฺชาเยตํ อธิวจนํฯ เตหิเยว โอตฺตปฺปตีติ **โอตฺตปฺปํ**ฯ ปาปโต อุเพฺพคเสฺสตํ อธิวจนํฯ ตตฺถ ปาปโต ชิคุจฺฉนลกฺขณา หิรีฯ อุตฺตาสน

ลกฺขณํ โอตฺตปฺปํฯ ลชฺชากาเรน ปาปานํ อกรณรสา หิรีฯ อุตฺตาสาการเรน โอตฺตปฺปํฯ วุตฺตปฺปการเรเนว จ ปาปโต สโงฺกจนปจฺจุปฏฺฐานา เอตา, อตฺตคารวปรคารวปทฏฺฐานาฯ อตฺตานํ ครุํ กตฺวา หิริยา ปาปํ ชหาติ กุลวธู วิยฯ ปรํ ครุํ กตฺวา โอตฺตเปฺปน ปาปํ ชหาติ เวสิยา วิยฯ อิเม จ ปน เทฺว ธมฺมา โลกปาลกาติ (อ. นิ. ๒.๙) ทฏฺฐพฺพาฯ

๔๖๗. น ลุพฺภนฺติ เตน, สยํ วา น ลุพฺภติ, อลุพฺภนมตฺตเมว วา ตนฺติ **อโลโภ**ฯ อโทสาโมเหสุปิ เอเสว นโยฯ เตสุ อโลโภ อารมฺมเณ จิตฺตสฺส อเคธลกฺขโณ, อลคฺคภาวลกฺขโณ วา กมลทเล ชลพินฺทุ วิยฯ อปริคฺคหรโส มุตฺตภิกฺขุ วิย, อนลฺลีนภาวปจฺจุปฏฺฐาโน อสุจิมฺหิ ปติตปุริโส วิยฯ

๔๖๘. **อโทโส** อจณฺฑิกฺกลกฺขโณ, อวิโรธลกฺขโณ วา อนุกูลมิโตฺต วิย, อาฆาตวินยรโส, ปริฬาหวินยรโส วา จนฺทนํ วิย, โสมฺมภาวปจฺจุปฏฺฐาโน ปุณฺณจโนฺท วิยฯ

๔๖๙. **อโมโห** ยถาสภาวปฏิเวธลกฺขโณ, อกฺขลิตปฏิเวธลกฺขโณ วา กุสลิสฺสาสขิตฺตอุสุปฏิเวโธ วิย, วิสโยภาสนรโส ปทีโป วิยฯ อสโมฺมหปจฺจุปฏฺฐาโน อรญฺญคตสุเทสโก วิยฯ ตโยปิ เจเต สพฺพกุสลานํ มูลภูตาติ ทฏฺฐพฺพาฯ

๔๗๐. กายสฺส ปสฺสมฺภนํ **กายปสฺสทฺธิ**ฯ จิตฺตสฺส ปสฺสมฺภนํ **จิตฺตปสฺสทฺธิฯ กาโย**ติ เจตฺถ เวทนาทโย ตโย ขนฺธาฯ อุโภปิ ปเนตา เอกโต กตฺวา กายจิตฺตทรถวูปสมลกฺขณา กายจิตฺตปสฺสทฺธิโย, กายจิตฺตทรถนิมฺมทฺทนรสา, กายจิตฺตานํ อปริปฺผนฺทนสีติภาวปจฺจุปฏฺฐานา, กายจิตฺตปทฏฺฐานาฯ กายจิตฺตานํ อวูปสมกรอุทฺธจฺจาทิกิเลสปฏิปกฺขภูตาติ ทฏฺฐพฺพาฯ

กายสฺส ลหุภาโว **กายลหุตา**ฯ จิตฺตสฺส ลหุภาโว **จิตฺตลหุตา**ฯ ตา กายจิตฺตครุภาววูปสมลกฺขณา, กายจิตฺตครุภาวนิมฺมทฺทนรสา, กายจิตฺตานํ อทนฺธตาปจฺจุปฏฺฐานา, กายจิตฺตปทฏฺฐานาฯ กายจิตฺตานํ ครุภาวกรถินมิทฺธาทิกิเลสปฏิปกฺขภูตาติ ทฏฺฐพฺพาฯ

กายสฺส มุทุภาโว **กายมุทุตา**ฯ จิตฺตสฺส มุทุภาโว **จิตฺตมุทุตา**ฯ ตา กายจิตฺตตฺถมฺภวูปสมลกฺขณา , กายจิตฺตถทฺธภาวนิมฺมทฺทนรสา, อปฺปฏิฆาตปจฺจุปฏฺฐานา, กายจิตฺตปทฏฺฐานาฯ กายจิตฺตานํ ถทฺธภาวกรทิฏฺฐิมานาทิกิเลสปฏิปกฺขภูตาติ ทฏฺฐพฺพาฯ

กายสฺส กมฺมญฺญภาโว **กายกมฺมญฺญตา**ฯ จิตฺตสฺส กมฺมญฺญภาโว **จิตฺตกมฺมญฺญตา**ฯ ตา กายจิตฺตากมฺมญฺญภาววูปสมลกฺขณา, กายจิตฺตากมฺมญฺญภาวนิมฺมทฺทนรสา, กายจิตฺตานํ อารมฺมณกรณสมฺปตฺติปจฺจุปฏฺฐานา, กายจิตฺตปทฏฺฐานาฯ กายจิตฺตานํ อกมฺมญฺญภาวกราวเสสนีวรณาทิปฏิปกฺขภูตา, ปสาทนียวตฺถูสุ ปสาทาวหา, หิตกิริยาสุ วินิโยคกฺขมภาวาวหา สุวณฺณวิสุทฺธิ วิยาติ ทฏฺฐพฺพาฯ

กายสฺส ปาคุญฺญภาโว **กายปาคุญฺญตา**ฯ จิตฺตสฺส ปาคุญฺญภาโว **จิตฺตปาคุญฺญตา**ฯ ตา กายจิตฺตานํ อเคลญฺญภาวลกฺขณา, กายจิตฺตเคลญฺญนิมฺมทฺทนรสา, นิราทีนวปจฺจุปฏฺฐานา, กายจิตฺตปทฏฺฐานาฯ กายจิตฺตานํ เคลญฺญกรอสทฺธิยาทิปฏิปกฺขภูตาติ ทฏฺฐพฺพาฯ

กายสฺส อุชุกภาโว **กายุชุกตา**ฯ จิตฺตสฺส อุชุกภาโว **จิตฺตุชุกตา**ฯ ตา กายจิตฺตอชฺชวลกฺขณา, กายจิตฺตกุฏิลภาวนิมฺมทฺทนรสา, อชิมฺหตาปจฺจุปฏฺฐานา, กายจิตฺตปทฏฺฐานาฯ กาย

จิตฺตานํ กุฏิลภาวกรมายาสาเฐยฺยาทิปฏิปกฺขภูตาติ ทฏฺฐพฺพาฯ

๔๗๑. **ฉนฺท**ติ กตฺตุกามตาเยตํ อธิวจนํฯ ตสฺมา โส กตฺตุกามตาลกฺขโณ ฉนฺท, อารมฺมณปริเยสนรโส, อารมฺมเณน อตฺถิกตาปจฺจุปฏฺฐาโน, ตเทวสฺส ปทฏฺฐานํฯ อารมฺมณคฺคหเณ อยํ เจตโส หตฺถปฺปสารณํ วิย ทฏฺฐโพฺพฯ

๔๗๒. อธิมุจฺจนํ **อธิโมโกฺข**ฯ โส สนฺนิฏฺฐานลกฺขโณ, อสํสปฺปนรโส, นิจฺฉยปจฺจุปฏฺฐาโน, สนฺนิเฏฺฐยฺยธมฺมปทฏฺฐาโน, อารมฺมเณ นิจฺจลภาเวน อินฺทขีโล วิย ทฏฺฐโพฺพฯ

๔๗๓. กิริยา กาโรฯ มนมฺหิ กาโร **มนสิกาโร**ฯ ปุริมมนโต วิสทิสมนํ กโรตีติปิ มนสิกาโรฯ สฺวายํ อารมฺมณปฏิปาทโก, วีถิปฏิปาทโก, ชวนปฏิปาทโกติ ติปฺปกาโรฯ

ตตฺถ **อารมฺมณปฏิปาทโก** มนมฺหิ กาโรติ มนสิกาโรฯ โส สารณลกฺขโณ, สมฺปยุตฺตานํ อารมฺมเณ สํโยชนรโส, อารมฺมณาภิมุขภาวปจฺจุปฏฺฐาโน, อารมฺมณปทฏฺฐาโนฯ สงฺขารกฺขนฺธปริยาปโนฺน, อารมฺมณปฏิปาทกเตฺตน สมฺปยุตฺตานํ สารถิ วิย ทฏฺฐโพฺพฯ **วีถิปฏิปาทโก**ติ ปน ปญฺจทฺวาราวชฺชนเสฺสตํ อธิวจนํฯ **ชวนปฏิปาทโก**ติ มโนทฺวาราวชฺชนเสฺสตํ อธิวจนํฯ น เต อิธ อธิเปฺปตาฯ

๔๗๔. เตสุ ธเมฺมสุ มชฺฌตฺตตา **ตตฺรมชฺฌตฺตตา**ฯ สา จิตฺตเจตสิกานํ สมวาหิตลกฺขณา, อูนาธิกตานิวารณรสา, ปกฺขปาตุปเจฺฉทนรสา วา, มชฺฌตฺตภาวปจฺจุปฏฺฐานา, จิตฺตเจตสิกานํ อชฺฌุเปกฺขนภาเวน สมปฺปวตฺตานํ อาชานียานํ อชฺฌุเปกฺขกสารถิ วิย ทฏฺฐพฺพาฯ

กรุณามุทิตา จ พฺรหฺมวิหารนิเทฺทเส (วิสุทฺธิ. ๑.๒๖๒) วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพาฯ เกวลญฺหิ ตา อปฺปนาปฺปตฺตา รูปาวจรา, อิมา กามาวจราติ อยเมว วิเสโสฯ

เกจิ ปน เมตฺตุเปกฺขาโยปิ อนิยเตสุ อิจฺฉนฺติ, ตํ น คเหตพฺพํฯ อตฺถโต หิ อโทโสเยว เมตฺตา, ตตฺรมชฺฌตฺตุเปกฺขาเยว อุเปกฺขาติฯ

๔๗๕. กายทุจฺจริตโต วิรติ **กายทุจฺจริตวิรติ**ฯ เอส นโย เสสาสุปิฯ ลกฺขณาทิโต ปเนตา ติโสฺสปิ กายทุจฺจริตาทิวตฺถูนํ อวีติกฺกมลกฺขณา, อมทฺทนลกฺขณาติ วุตฺตํ โหติฯ กายทุจฺจริตาทิวตฺถุโต สโงฺกจนรสา, อกิริยปจฺจุปฏฺฐานา, สทฺธาหิโรตฺตปฺปอปฺปิจฺฉตาทิคุณปทฏฺฐานา, ปาปกิริยโต จิตฺตสฺส วิมุขภาวภูตาติ ทฏฺฐพฺพาฯ

๔๗๖. อิติ อิเมว ฉตฺตึส สงฺขารา ปฐเมน กามาวจรกุสลวิญฺญาเณน สมฺปโยคํ คจฺฉนฺตีติ เวทิตพฺพาฯ ยถา จ ปฐเมน, เอวํ ทุติเยนาปิฯ สสงฺขารภาวมตฺตเมว เหตฺถ วิเสโสฯ

ตติเยน ปน ฐเปตฺวา อโมหํ อวเสสา เวทิตพฺพาฯ ตถา จตุเตฺถนฯ สสงฺขารภาวมตฺตเมว เหตฺถ วิเสโสฯ

ปฐเม วุเตฺตสุ ปน ฐเปตฺวา ปีตึ อวเสสา ปญฺจเมน สมฺปโยคํ คจฺฉนฺติฯ ยถา จ ปญฺจเมน, เอวํ ฉเฏฺฐนาปิฯ สสงฺขารภาวมตฺตเมว เหตฺถ วิเสโสฯ สตฺตเมน จ ปน ฐเปตฺวา อโมหํ อวเสสา เวทิตพฺพาฯ ตถา อฏฺฐเมนฯ สสงฺขารภาวมตฺตเมว เหตฺถ วิเสโสฯ

ปฐเม วุเตฺตสุ ฐเปตฺวา วิรติตฺตยํ เสสา รูปาวจรกุสเลสุ ปฐเมน สมฺปโยคํ คจฺฉนฺติฯ ทุติเยน ตโต วิตกฺกวชฺชาฯ ตติเยน ตโต วิจารวชฺชาฯ จตุเตฺถน ตโต ปีติวชฺชาฯ ปญฺจเมน ตโต อนิยเตสุ กรุณามุทิตาวชฺชาฯ เตเยว จตูสุ อารุปฺปกุสเลสุฯ อรูปาวจรภาโวเยว หิ เอตฺถ วิเสโสฯ

โลกุตฺตเรสุ ปฐมชฺฌานิเก ตาว มคฺควิญฺญาเณ ปฐมรูปาวจรวิญฺญาเณ วุตฺตนเยน, ทุติยชฺฌานิกาทิเภเท ทุติยรูปาวจรวิญฺญาณาทีสุ วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพาฯ กรุณามุทิตานํ ปน อภาโว, นิยตวิรติตา , โลกุตฺตรตา จาติ อยเมตฺถ วิเสโสฯ เอวํ ตาว กุสลาเยว สงฺขารา เวทิตพฺพาฯ

๔๗๗. อกุสเลสุ โลภมูเล ปฐมากุสลสมฺปยุตฺตา ตาว นิยตา สรูเปน อาคตา เตรส, เยวาปนกา จตฺตาโรติ สตฺตรสฯ ตตฺถ ผสฺส, เจตนา, วิตกฺก, วิจาโร, ปีติ, วีริยํ, ชีวิตํ, สมาธิ, อหิริกํ, อโนตฺตปฺปํ, โลโภ, โมโห, มิจฺฉาทิฏฺฐีติ อิเม สรูเปน อาคตา เตรส (ธ. ส. ๓๖๕; ธ. ส. อฏฺฐ. ๓๖๕)ฯ ฉนฺท, อธิโมกฺข, อุทฺธจฺจํ, มนสิกาโรติ อิเม เยวาปนกา จตฺตาโร (ธ. ส. อฏฺฐ. ๓๖๕)ฯ

๔๗๘. ตตฺถ น หิริยตีติ อหิริโกฯ อหิริกสฺส ภาโว **อหิริกํ**ฯ น โอตปฺปตีติ **อโนตฺตปฺปํ**ฯ เตสุ **อหิริกํ** กายทุจฺจริตาทีหิ อชิคุจฺฉนลกฺขณํ, อลชฺชาลกฺขณํ วาฯ **อโนตฺตปฺปํ** เตเหว อสารชฺชลกฺขณํ, อนุตฺตาสลกฺขณํ วาฯ อยเมตฺถ สเงฺขโปฯ วิตฺถาโร ปน หิโรตฺตปฺปานํ วุตฺตปฏิปกฺขวเสน เวทิตโพฺพฯ

๔๗๙. ลุพฺภนฺติ เตน, สยํ วา ลุพฺภติ, ลุพฺภนมตฺตเมว วา ตนฺติ **โลโภ**ฯ มุยฺหนฺติ เตน, สยํ วา มุยฺหติ, มุยฺหนมตฺตเมว วา ตนฺติ **โมโห**ฯ เตสุ **โลโภ** อารมฺมณคฺคหณลกฺขโณ มกฺกฏาเลโป วิย, อภิสงฺครโส ตตฺตกปาเล ขิตฺตมํสเปสิ วิยฯ อปริจฺจาคปจฺจุปฏฺฐาโน เตลญฺชนราโค วิยฯ สํโยชนิยธเมฺมสุ อสฺสาททสฺสนปทฏฺฐาโนฯ ตณฺหานทีภาเวน วฑฺฒมาโน สีฆโสตา นที อิว มหาสมุทฺทํ อปายเมว คเหตฺวา คจฺฉตีติ ทฏฺฐโพฺพฯ

๔๘๐. **โมโห** จิตฺตสฺส อนฺธภาวลกฺขโณ, อญฺญาณลกฺขโณ วา, อสมฺปฏิเวธรโส, อารมฺมณสภาวจฺฉาทนรโส วา, อสมฺมาปฏิปตฺติปจฺจุปฏฺฐาโน, อนฺธการปจฺจุปฏฺฐาโน วา, อโยนิโสมนสิการปทฏฺฐาโน, สพฺพากุสลานํ มูลนฺติ ทฏฺฐโพฺพฯ

๔๘๑. มิจฺฉา ปสฺสนฺติ ตาย, สยํ วา มิจฺฉา ปสฺสติ, มิจฺฉาทสฺสนมตฺตํ วา เอสาติ **มิจฺฉาทิฏฺฐิ**ฯ สา อโยนิโส อภินิเวสลกฺขณา, ปรามาสรสา, มิจฺฉาภินิเวสปจฺจุปฏฺฐานา, อริยานํ อทสฺสนกามตาทิปทฏฺฐานา, ปรมํ วชฺชนฺติ ทฏฺฐพฺพาฯ

๔๘๒. อุทฺธตภาโว **อุทฺธจฺจํ**ฯ ตํ อวูปสมลกฺขณํ วาตาภิฆาตจลชลํ วิย, อนวฏฺฐานรสํ วาตาภิฆาตจลธชปฏากา วิย, ภนฺตตฺตปจฺจุปฏฺฐานํ ปาสาณาภิฆาตสมุทฺธตภสฺมํ วิย, เจตโส อวูปสเม อโยนิโสมนสิการปทฏฺฐานํ, จิตฺตวิเกฺขโปติ ทฏฺฐพฺพํฯ เสสา กุสเล วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพาฯ อกุสลภาโวเยว หิ อกุสลภาเวน จ ลามกตฺตํ เอเตสํ เตหิ วิเสโสฯ

๔๘๓. อิติ อิเม สตฺตรส สงฺขารา ปฐเมน อกุสลวิญฺญาเณน สมฺปโยคํ คจฺฉนฺตีติ เวทิตพฺพาฯ ยถา จ ปฐเมน, เอวํ ทุติเยนาปิฯ สสงฺขารตา ปเนตฺถ ถินมิทฺธสฺส จ อนิยตตา วิเสโสฯ

ตตฺถ ถินนตา **ถินํ**ฯ มิทฺธนตา **มิทฺธํ**ฯ อนุสฺสาหสํหนนตา อสตฺติวิฆาโต จาติ อโตฺถฯ ถินญฺจ มิทฺธญฺจ ถินมิทฺธํฯ ตตฺถ **ถินํ** อนุสฺสาหลกฺขณํ, วีริยวิโนทนรสํ, สํสีทนปจฺจุปฏฺฐานํฯ **มิทฺธํ** อกมฺมญฺญตาลกฺขณํ, โอนหนรสํ, ลีนตาปจฺจุปฏฺฐานํ, ปจลายิกานิทฺทาปจฺจุปฏฺฐานํ วาฯ อุภยมฺปิ อรติวิชมฺภิกาทีสุ อโยนิโสมนสิการปทฏฺฐานํฯ

ตติเยน ปฐเม วุตฺตสฺ ฐเปตฺวา มิจฺฉาทิฏฺฐึ อวเสสา เวทิตพฺพาฯ **มาโน** ปเนตฺถ อนิยโต โหติฯ อยํ วิเสโส, โส อุณฺณติลกฺขโณ, สมฺปคฺคหรโส, เกตุกมฺยตาปจฺจุปฏฺฐาโน, ทิฏฺฐิวิปฺปยุตฺตโลภปทฏฺฐาโน, อุมฺมาโท วิย ทฏฺฐโพฺพฯ

จตุเตฺถน ทุติเย วุตฺตสฺ ฐเปตฺวา มิจฺฉาทิฏฺฐึ อวเสสา เวทิตพฺพาฯ เอตฺถาปิ จ มาโน อนิยเตสุ โหติเยวฯ ปฐเม วุตฺตสฺ ปน ฐเปตฺวา ปีตึ อวเสสา ปญฺจเมน สมฺปโยคํ คจฺฉนฺติฯ ยถา จ ปญฺจเมน, เอวํ ฉเฏฺฐนาปิฯ สสงฺขารตา ปเนตฺถ ถินมิทฺธสฺส จ อนิยตภาโว วิเสโสฯ สตฺตเมน ปญฺจเม วุตฺตสฺ ฐเปตฺวา ทิฏฺฐึ อวเสสา เวทิตพฺพาฯ มาโน ปเนตฺถ อนิยโต โหติฯ อฏฺฐเมน ฉเฏฺฐ วุตฺตสฺ ฐเปตฺวา ทิฏฺฐึ อวเสสา เวทิตพฺพาฯ เอตฺถาปิ จ มาโน อนิยเตสุ โหติเยวาติฯ

๔๘๔. โทสมูเลสุ ปน ทฺวีสุ ปฐมสมฺปยุตฺตา ตาว นิยตา สรูเปน อาคตา เอกาทส, เยวาปนกา จตฺตาโร, อนิยตา ตโยติ อฏฺฐารส ฯ ตตฺถ ผโสฺส, เจตนา, วิตโกฺก, วิจาโร, วีริยํ, ชีวิตํ, สมาธิ, อหิริกํ, อโนตฺตปฺปํ, โทโส, โมโหติ อิเม สรูเปน อาคตา เอกาทส (ธ. ส. ๔๑๓; ธ. ส. อฏฺฐ. ๔๑๓)ฯ ฉนฺโท, อธิโมโกฺข, อุทฺธจฺจํ, มนสิกาโรติ อิเม เยวาปนกา จตฺตาโร (ธ. ส. อฏฺฐ. ๔๑๓)ฯ อิสฺสา, มจฺฉริยํ, กุกฺกุจฺจนฺติ อิเม อนิยตา ตโย (ธ. ส. อฏฺฐ. ๔๑๓)ฯ

๔๘๕. ตตฺถ ทุสฺสนฺติ เตน, สยํ วา ทุสฺสติ, ทุสฺสนมตฺตเมว วา ตนฺติ **โทโส**ฯ โส จณฺฑิกฺกลกฺขโณ ปหฏาสีวิโส วิย, วิสปฺปนรโส วิสนิปาโต วิย, อตฺตโน นิสฺสยทหนรโส วา ทาวคฺคิ วิยฯ ทูสนปจฺจุปฏฺฐาโน ลโทฺธกาโส วิย สปโตฺต, อาฆาตวตฺถุปทฏฺฐาโน, วิสสํสฏฺฐปูติมุตฺตํ วิย ทฏฺฐโพฺพฯ

๔๘๖. อิสฺสายนา **อิสฺสา**ฯ สา ปรสมฺปตฺตีนํ อุสูยนลกฺขณาฯ ตเตฺถว อนภิรติรสา, ตโต วิมุขภาวปจฺจุปฏฺฐานา, ปรสมฺปตฺติปทฏฺฐานา, สํโยชนนฺติ ทฏฺฐพฺพาฯ

๔๘๗. มจฺฉรภาโว **มจฺฉริยํ**ฯ ตํ ลทฺธานํ วา ลภิตพฺพานํ วา อตฺตโน สมฺปตฺตีนํ นิคูหนลกฺขณํ, ตาสํเยว ปเรหิ สาธารณภาวอกฺขมนรสํ, สโงฺกจนปจฺจุปฏฺฐานํ, กฏุกญฺจุกตาปจฺจุปฏฺฐานํ วา, อตฺตสมฺปตฺติปทฏฺฐานํ, เจตโส วิรูปภาโวติ ทฏฺฐพฺพํฯ

๔๘๘. กุจฺฉิตํ กตํ กุกตํฯ ตสฺส ภาโว **กุกฺกุจฺจํ**ฯ ตํ ปจฺฉานุตาปลกฺขณํ, กตากตานุโสจนรสํ, วิปฺปฏิสารปจฺจุปฏฺฐานํ, กตากตปทฏฺฐานํ, ทาสพฺยมิว ทฏฺฐพฺพํฯ เสสา วุตฺตปฺปการาเยวาติฯ

อิติ อิเม อฏฺฐารส สงฺขารา ปฐเมน โทสมูเลน สมฺปโยคํ คจฺฉนฺตีติ เวทิตพฺพาฯ ยถา จ ปฐเมน, เอวํ ทุติเยนาปิฯ สสงฺขารตา ปน อนิยเตสุ จ ถินมิทฺธสมฺภโวว วิเสโสฯ

๔๘๙. โมหมูเลสุ ทฺวีสุ วิจิกิจฺฉาสมฺปยุเตฺตน ตาว ผโสฺส, เจตนา, วิตโกฺก, วิจาโร, วีริยํ, ชีวิตํ, จิตฺตฏฺฐิติ, อหิริกํ, อโนตฺตปฺปํ , โมโห, วิจิกิจฺฉาติ สรูเปน อาคตา เอกาทส (ธ. ส. ๔๒๒; ธ. ส. อฏฺฐ. ๔๒๒), อุทฺธจฺจํ, มนสิกาโรติ เยวาปนกา เทฺว จาติ เตรสฯ

๔๙๐. ตตฺถ **จิตฺตฏฺฐิตีติ** ปวตฺติฏฺฐิติมตฺตํ ทุพฺพโล สมาธิฯ วิคตา จิกิจฺฉาติ **วิจิกิจฺฉา**ฯ สา สํสยลกฺขณา, กมฺปนรสา, อนิจฺฉยปจฺจุปฏฺฐานา, อเนกํสคาหปจฺจุปฏฺฐานา วา, วิจิกิจฺฉาย อโยนิโสมนสิการปทฏฺฐานา, ปฏิปตฺติอนฺตรายกราติ ทฏฺฐพฺพาฯ เสสา วุตฺตปฺปการาเยวฯ

อุทฺธจฺจสมฺปยุตฺเตน วิจิกิจฺฉาสมฺปยุตฺเต วุตฺเตสุ ฐเปตฺวา วิจิกิจฺฉํ เสสา ทฺวาทสฯ วิจิกิจฺฉาย อภาเวน ปเนตฺถ อธิโมกฺโข อุปฺปชฺชติฯ เตน สทฺธึ เตรเสว, อธิโมกฺขสพฺภาวโต จ พลวตโร สมาธิ โหติฯ ยญฺจตฺถ อุทฺธจฺจํ, ตํ สรูเปเนว อาคตํฯ อธิโมกฺขมนสิการา เยวาปนกวเสนาติ เอวํ อกุสลสงฺขารา เวทิตพฺพาฯ

๔๙๑. อพฺยากเตสุ วิปากาพฺยากตา ตาว อเหตุกสเหตุกเภทโต ทุวิธาฯ เตสุ อเหตุกวิปากวิญฺญาณสมฺปยุตฺตา อเหตุกาฯ ตตฺถ กุสลากุสลวิปากจกฺขุวิญฺญาณสมฺปยุตฺตา ตาว ผสฺส, เจตนา, ชีวิตํ, จิตฺตฏฺฐิตีติ สรูเปน อาคตา จตฺตาโร (ธ. ส. ๔๓๑; ธ. ส. อฏฺฐ. ๔๓๑), เยวาปนโก มนสิกาโรเยวาติ ปญฺจฯ โสตฆานชิวฺหากายวิญฺญาณสมฺปยุตฺตาปิ เอเตเยวฯ อุภยวิปากมโนธาตุยา เอเต เจว วิตกฺกวิจาราธิโมกฺขา จาติ อฏฺฐ, ตถา ติวิธายปิ อเหตุกมโนวิญฺญาณธาตุยาฯ ยา ปเนตฺถ โสมนสฺสสหคตา, ตาย สทฺธึ ปีติ อธิกา โหตีติ เวทิตพฺพาฯ

สเหตุกวิปากวิญฺญาณสมฺปยุตฺตา ปน สเหตุกาฯ เตสุ อฏฺฐกามาวจรวิปากสมฺปยุตฺตา ตาว อฏฺฐหิ กามาวจรกุสเลหิ สมฺปยุตฺตสงฺขารสทิสาเยวฯ ยา ปน ตา อนิยเตสุ กรุณามุทิตา, ตา สตฺตารมฺมณตฺตา วิปาเกสุ น สนฺติฯ เอกนฺตปริตฺตารมฺมณา หิ กามาวจรวิปากาฯ น เกวลญฺจ กรุณามุทิตา, วิรติโยปิ วิปาเกสุ น สนฺติฯ ‘‘ปญฺจ สิกฺขาปทา กุสลาเยวา’’ติ หิ วุตฺตํฯ

รูปาวจรารูปาวจรโลกุตฺตรวิปากวิญฺญาณสมฺปยุตฺตา ปน เตสํ กุสลวิญฺญาณสมฺปยุตฺตสงฺขาเรหิ สทิสา เอวฯ

๔๙๒. กิริยาพฺยากตาปิ อเหตุกสเหตุกเภทโต ทุวิธาฯ เตสุ อเหตุกกิริยวิญฺญาณสมฺปยุตฺตา อเหตุกาฯ เต จ กุสลวิปากมโนธาตุอเหตุกมโนวิญฺญาณธาตุทฺวยยุตฺเตหิ สมานาฯ มโนวิญฺญาณธาตุทฺวเย ปน วีริยํ อธิกํฯ วีริยสพฺภาวโต พลปฺปตฺโต สมาธิ โหติฯ อยเมตฺถ วิเสโสฯ

สเหตุกกิริยวิญฺญาณสมฺปยุตฺตา ปน สเหตุกาฯ เตสุ อฏฺฐกามาวจรกิริยวิญฺญาณสมฺปยุตฺตา ตาว ฐเปตฺวา วิรติโย อฏฺฐหิ กามาวจรกุสเลหิ สมฺปยุตฺตสงฺขารสทิสาฯ รูปาวจรารูปาวจรกิริยสมฺปยุตฺตา ปน สพฺพากาเรนปิ เตสํ กุสลวิญฺญาณสมฺปยุตฺตสทิสาเยวาติ เอวํ อพฺยากตาปิ สงฺขารา เวทิตพฺพาติฯ

อิทํ สงฺขารกฺขนฺเธ วิตฺถารกถามุขํฯ

อิทํ ตาว อภิธมฺเม ปทภาชนียนเยน ขนฺเธสุ วิตฺถารกถามุขํฯ

อตีตาทิวิภาคกถา

๔๙๓. ภควตา ปน –

“ยํกิญฺจิ รูปํ อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนํ อชฺฌตฺตํ วา พหิทฺธา วา โอฬาริกํ วา สุขุมํ วา หีนํ วา ปณีตํ วา ยํ ทูเร สนฺติเก วา, ตเทกชฺฌํ อภิสํยูหิตฺวา อภิสงฺขิปิตฺวา อยํ วุจฺจติ รูปกฺขนฺโธฯ ยา กาจิ เวทนา… ยา กาจิ สญฺญา… เย เกจิ สงฺขารา… ยํกิญฺจิ วิญฺญาณํ อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนํ…เป…. อภิสงฺขิปิตฺวา อยํ วุจฺจติ วิญฺญาณกฺขนฺโธ”ติ (วิภ. ๒,๒๖) –

เอวํ ขนฺธา วิตฺถาริตาฯ

ตตฺถ **ยํกิญฺจีติ** อนวเสสปริยาทานํฯ **รูปนฺติ** อติปฺปสงฺคนิยมนํฯ เอวํ ปททฺวเยนาปิ รูปสฺส อนวเสสปริคฺคโห กโต โหติฯ อถสฺส อตีตาทินา วิภาคํ อารภติฯ ตญฺหิ กิญฺจิ อตีตํ, กิญฺจิ อนาคตาทิเภทนฺติฯ เอส นโย เวทนาทีสุฯ

๔๙๔. ตตฺถ รูปํ ตาว อทฺธาสนฺตติสมยขณวเสน จตุธา อตีตํ นาม โหติฯ ตถา อนาคตปจฺจุปฺปนฺนํฯ

ตตฺถ **อทฺธาวเสน** ตาว เอกสฺส เอกสฺมิํ ภเว ปฏิสนฺธิโต ปุเพฺพ อตีตํ, จุติโต อุทฺธํ อนาคตํ, อุภินฺนมนฺตเร ปจฺจุปฺปนฺนํฯ

สนฺตติวเสน สภาคเอกอุตุสมุฏฺฐานํ เอกาหารสมุฏฺฐานญฺจ ปุพฺพาปริยวเสน วตฺตมานมฺปิ ปจฺจุปฺปนฺนํ, ตโต ปุเพฺพ วิสภาคอุตุอาหารสมุฏฺฐานํ อตีตํ, ปจฺฉา อนาคตํฯ จิตฺตชํ เอกวีถิเอกชวนเอกสมาปตฺติสมุฏฺฐานํ ปจฺจุปฺปนฺนํ, ตโต ปุเพฺพ อตีตํ, ปจฺฉา อนาคตํฯ กมฺมสมุฏฺฐานสฺส ปาฏิเยกฺกํ สนฺตติวเสน อตีตาทิเภโท นตฺถิ, เตสเญฺญว ปน อุตุอาหารจิตฺตสมุฏฺฐานานํ อุปตฺถมฺภกวเสน ตสฺส อตีตาทิภาโว เวทิตโพฺพฯ

สมยวเสน เอกมุหุตฺตปุพฺพณฺหสายนฺหรตฺตินฺทิวาทีสุ สมเยสุ สนฺตานวเสน ปวตฺตมานํ ตํ ตํ สมยํ ปจฺจุปฺปนฺนํ นาม, ตโต ปุเพฺพ อตีตํ, ปจฺฉา อนาคตํฯ

ขณวเสน อุปฺปาทาทิขณตฺตยปริยาปนฺนํ ปจฺจุปฺปนฺนํ, ตโต ปุเพฺพ อนาคตํ, ปจฺฉา อตีตํฯ อปิจ อติกฺกนฺตเหตุปจฺจยกิจฺจํ อตีตํ, นิฏฺฐิตเหตุกิจฺจํ อนิฏฺฐิตปจฺจยกิจฺจํ ปจฺจุปฺปนฺนํ, อุภยกิจฺจํ อสมฺปตฺตํ อนาคตํฯ สกิจฺจกฺขเณ วา ปจฺจุปฺปนฺนํ, ตโต ปุเพฺพ อนาคตํ, ปจฺฉา อตีตํฯ เอตฺถ จ ขณาทิกถาว นิปฺปริยายาฯ เสสา สปริยายาฯ

๔๙๕. อชฺฌตฺตพหิทฺธาเภโท วุตฺตนโย เอวฯ อปิจ อิธ นิยกชฺฌตฺตมฺปิ อชฺฌตฺตํ ปรปุคฺคลิกมฺปิ จ พหิทฺธาติ เวทิตพฺพํฯ โอฬาริกสุขุมเภโท วุตฺตนโยวฯ

๔๙๖. หีนปณีตเภโท ทุวิโธ ปริยายโต นิปฺปริยายโต จฯ ตตฺถ อกนิฏฺฐานํ รูปโต สุทสฺสีนํ รูปํ หีนํฯ ตเทว สุทสฺสานํ รูปโต ปณีตํฯ เอวํ ยาว นรกสตฺตานํ รูปํ, ตาว ปริยายโต หีนปณีตตา เวทิตพฺพาฯ นิปฺปริยายโต ปน ยตฺถ อกุสลวิปากํ อุปฺปชฺชติ, ตํ หีนํฯ ยตฺถ กุสลวิปากํ, ตํ ปณีตํฯ

ทูเร สนฺติเกติ อิทมฺปิ วุตฺตนยเมวฯ อปิจ โอกาสโตเปตฺถ อุปาทายุปาทาย ทูรสนฺติกตา เวทิตพฺพาฯ

๔๙๗. **ตเทกชฺฌํ อภิสํยูหิตฺวา อภิสงฺขิปิตฺวา**ติ ตํ อตีตาทีหิ ปเทหิ วิสุํ วิสุํ นิทฺทิฏฺฐํ รูปํ สพฺพํ รุปฺปนลกฺขณสงฺขาเต เอกวิธภาเว ปญฺญาย ราสึ กตฺวา รูปกฺขนฺธติ วุจฺจตีติ อย เมตฺถ อโตฺถฯ เอเตน สพฺพมฺปิ รูปํ รุปฺปนลกฺขเณ ราสิภาวูปคมเนน รูปกฺขนฺธติ ทสฺสิตํ โห ติฯ น หิ รูปโต อโญฺญ รูปกฺขโนฺธ นาม อตฺถิฯ

๔๙๘. ยถา จ รูปํ, เอวํ เวทนาทโยปิ เวทยิตลกฺขณาทีสุ ราสิภาวูปคมเนนฯ น หิ เวท นาทีหิ อเญฺญ เวทนากฺขนฺธาทโย นาม อตฺถิฯ

อตีตาทิวิภาเค ปเนตฺถ สนฺตติวเสน ขณาทิวเสน จ เวทนาย อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนภา โว เวทิตโพฺพฯ ตตฺถ **สนฺตติวเสน** เอกวีถิเอกชวนเอกสมาปตฺติปริยาปนฺนา เอกวีถิวิสยสมา โยคปฺปวตฺตา จ ปจฺจุปฺปนฺนา, ตโต ปุเพฺพ อตีตา, ปจฺฉา อนาคตาฯ **ขณาทิวเสน** ขณตฺตย ปริยาปนฺนา ปุพฺพนฺตาปรนฺตมชฺฌตฺตคตา สกิจฺจญฺจ กุรฺมานา เวทนา ปจฺจุปฺปนฺนา, ตโต ปุ เพฺพ อตีตา, ปจฺฉา อนาคตาฯ อชฺฌตฺตพหิทฺธาเภโท นิยกชฺฌตฺตวเสน เวทิตโพฺพฯ

๔๙๙. โอฬาริกสุขุมเภโท ‘‘อกุสลา เวทนา โอฬาริกา, กุสลาพฺยากตา เวทนา สุขุม า’’ติอาทินา (วิภ. ๑๑) นเยน วิภเงฺค วุเตฺตน ชาติสภาวปุคฺคลโลกิยโลกุตฺตรวเสน เวทิต โพฺพฯ **ชาติวเสน** ตาว อกุสลา เวทนา สาวชฺชกิริยเหตุโต, กิเลสสนฺตาปภาวโต จ อวูป สนฺตวุตฺตีติ กุสลเวทนาย โอฬาริกา, สพฺยาปารโต, สอุสฺสาหโต, สวิปากโต, กิเลสสนฺตาป ภาวโต, สาวชฺชโต จ วิปากาพฺยากตาย โอฬาริกา, สวิปากโต, กิเลสสนฺตาปภาวโต, สพฺยา พชฺฌโต, สาวชฺชโต จ กิริยาพฺยากตาย โอฬาริกาฯ กุสลาพฺยากตา ปน วุตฺตวิปริยายโต อกุ สลาย สุขุมาฯ เทฺวปิ กุสลากุสลเวทนา สพฺยาปารโต, สอุสฺสาหโต, สวิปากโต จ ยถาโยคํ ทุ วิธายปิ อพฺยากตาย โอฬาริกา , วุตฺตวิปริยาเยน ทุวิธาปิ อพฺยากตา ตาหิ สุขุมาฯ เอวํ ตาว ชาติวเสน โอฬาริกสุขุมตา เวทิตพฺพาฯ

๕๐๐. **สภาววเสน** ปน ทุกฺขา เวทนา นิรสฺสาทโต, สวิปฺผารโต, โขภกรณโต, อุเพฺพ ชนียโต, อภิภวนโต จ อิตราหิ ทฺวีหิ โอฬาริกา, อิตรา ปน เทฺว สาตโต, สนฺตโต, ปณีตโต, มนาปโต, มชฺฌตฺตโต จ ยถาโยคํ ทุกฺขาย สุขุมาฯ อุโภ ปน สุขทุกฺขา สวิปฺผารโต, โขภ กรณโต, ปากฏโต จ อทุกฺขมสุขาย โอฬาริกา, สา วุตฺตวิปริยาเยน ตทุภยโต สุขุมาฯ เอวํ สภาววเสน โอฬาริกสุขุมตา เวทิตพฺพาฯ

๕๐๑. **ปุคฺคลวเสน** ปน อสมาปนฺนสฺส เวทนา นานารมฺมเณ วิกฺขิตฺตภาวโต สมา ปนฺนสฺส เวทนาย โอฬาริกา, วิปริยาเยน อิตรา สุขุมาฯ เอวํ ปุคฺคลวเสน โอฬาริกสุขุมตา เวทิตพฺพาฯ

โลกิยโลกุตฺตรวเสน ปน สาสวา เวทนา โลกิยา, สา อาสวุปฺปตฺติเหตุโต, โอฆนิยโต, โยคนิยโต, คนฺถนิยโต, นีวรณิยโต, อุปาทานิยโต, สํกิเลสิกโต, ปุถุชฺชนสาธารณโต จ อนา สวาย โอฬาริกาฯ สา วิปริยาเยน สาสวาย สุขุมาฯ เอวํ โลกิยโลกุตฺตรวเสน โอฬาริกสุขุม ตา เวทิตพฺพาฯ

๕๐๒. ตตฺถ ชาติอาทิวเสน สเมฺภโท ปริหริตโพฺพฯ อกุสลวิปากกอายวิญฺญาณสมฺปยุตฺ ตา หิ เวทนา ชาติวเสน อพฺยากตตฺตา สุขุมาปิ สมานา สภาวาทิวเสน โอฬาริกา โหติฯ วุตฺตเญฺหตํ ‘‘อพฺยากตา เวทนา สุขุมาฯ ทุกฺขา เวทนา โอฬาริกาฯ สมาปนฺนสฺส เวทนา สุ ขุมาฯ อสมาปนฺนสฺส เวทนา โอฬาริกาฯ สาสวา เวทนา โอฬาริกาฯ อนาสวา เวทนา สุขุม

า’’ติ (วิภ. ๑๑)ฯ ยถา จ ทุกฺขา เวทนา, เอวํ สุขาทโยปิ ชาติวเสน โอฬาริกา สภาวาทิวเสน สุขุมา โหนฺติฯ ตสฺมา ยถา ชาติอาทิวเสน สเมฺภโท น โหติ, ตถา เวทนานํ โอฬาริกสุขุมตา เวทิตพฺพาฯ เสยฺยถิทํ – อพฺยากตา ชาติวเสน กุสลากุสลาหิ สุขุมาฯ ตตฺถ กตมา อพฺยากตา? กึ ทุกฺขา? กึ สุขา? กึ สมาปนฺนสฺส? กึ อสมาปนฺนสฺส? กึ สาสวา ? กึ อนาสวาติ? เอวํ สภาวาทิเภโท น ปรามสิตโพฺพฯ เอส นโย สพฺพตฺถฯ

อปิจ ตํ ตํ วา ปน เวทนํ อุปาทายุปาทาย เวทนา โอฬาริกสุขุมา ทฏฺฐพฺพาติ วจนโต อกุสลาทีสุปิ โลภสหคตาย โทสสหคตา เวทนา อคฺคิ วิย อตฺตโน นิสฺสยทหนโต โอฬาริกา, โลภสหคตา สุขุมาฯ โทสสหคตาปิ นิยตา โอฬาริกา, อนิยตา สุขุมาฯ นิยตาปิ กปฺปฏฺฐิติกา โอฬาริกา, อิตรา สุขุมาฯ กปฺปฏฺฐิติกาสุปิ อสงฺขาริกา โอฬาริกา, อิตรา สุขุมาฯ โลภสหคตา ปน ทิฏฺฐิสมฺปยุตฺตา โอฬาริกา, อิตรา สุขุมาฯ สาปิ นิยตา กปฺปฏฺฐิติกา อสงฺขาริกา โอฬาริกา, อิตรา สุขุมาฯ อวิเสเสน จ อกุสลา พหุวิปากา โอฬาริกา, อปฺปวิปากา สุขุมาฯ กุสลา ปน อปฺปวิปากา โอฬาริกา, พหุวิปากา สุขุมาฯ

อปิจ กามาวจรกุสลา โอฬาริกาฯ รูปาวจรา สุขุมาฯ ตโต อรูปาวจราฯ ตโต โลกุตฺตราฯ กามาวจรา ทานมยา โอฬาริกาฯ สีลมยา สุขุมาฯ ตโต ภาวนามยาฯ ภาวนามยาปิ ทุเหตุกา โอฬาริกาฯ ติเหตุกา สุขุมาฯ ติเหตุกาปิ สสงฺขาริกา โอฬาริกาฯ อสงฺขาริกา สุขุมาฯ รูปาวจรา จ ปฐมชฺฌานิกา โอฬาริกา…เป.… ปญฺจมชฺฌานิกา สุขุมาฯ อรูปาวจรา จ อากาสานญฺจายตนสมฺปยุตฺตา โอฬาริกา…เป.… เนวสญฺญานาสญฺญายตนสมฺปยุตฺตา สุขุมาวฯ โลกุตฺตรา จ โสตาปตฺติมคฺคสมฺปยุตฺตา โอฬาริกา…เป.… อรหตฺตมคฺคสมฺปยุตฺตา สุขุมาวฯ เอส นโย ตํ ตํ ภูมิวิปากกิริยเวทนาสุ จ ทุกฺขาทิอสมาปนฺนาทิสาสวาทิวเสน วุตฺตเวทนาสุ จฯ

โอกาสวเสน จาปิ นิรเย ทุกฺขา โอฬาริกาฯ ติรจฺฉานโยนิยํ สุขุมา…เป.… ปรนิมฺมิตวสวตฺตีสุ สุขุมาวฯ ยถา จ ทุกฺขา, เอวํ สุขาปิ สพฺพตฺถ ยถานุรูปํ โยเชตพฺพาฯ วตฺถุวเสน จาปิ หีนวตฺถุกา ยา กาจิ เวทนา โอฬาริกา, ปณีตวตฺถุกา สุขุมาฯ

หีนปณีตเภเท ยา โอฬาริกา, สา หีนาฯ ยา จ สุขุมา, สา ปณีตาติ ทฏฺฐพฺพาฯ

๕๐๓. ทูรปทํ ปน ‘‘อกุสลา เวทนา กุสลาพฺยากตาหิ เวทนาหิ ทูเร’’ฯ สนฺติเกปทํ ‘‘อกุสลา เวทนา อกุสลาย เวทนาย สนฺติเก’’ติอาทินา นเยน วิภงฺเค วิภตฺตํฯ ตสฺมา อกุสลา เวทนา วิสภาคโต, อสํสฏฺฐโต, อสริกฺขโต จ กุสลาพฺยากตาหิ ทูเร, ตถา กุสลาพฺยากตา อกุสลายฯ เอส นโย สพฺพวาเรสุฯ อกุสลา ปน เวทนา สภาคโต, สริกฺขโต จ อกุสลาย สนฺติเกติฯ อิทํ เวทนากฺขนฺธสฺส อตีตาทิวิภาเค วิตฺถารกถามุขํฯ ตํตํเวทนาสมฺปยุตฺตานํ ปน สญฺญาทีนมฺปิ เอวเมว เวทิตพฺพํฯ

กมาทิวินิจฺฉยกถา

๕๐๔. เอวํ วิทิตฺวา จ ปุน เอเตเสฺวว –

ขเนฺธสุ ญาณเภทตฺถํ, กมโตถ วิเสสโต;
อนูนาธิกโต เจว, อุปมาโต ตเถว จฯ

ทฏฺฐพฺพโต ทฺวิธา เอวํ, ปสฺสนฺตสฺสตฺถสิทฺธิโต;
วินิจฺฉยนโย สมฺมา, วิญฺญาตโพฺพ วิภาวินาฯ

ตตฺถ **กมโต**ติ อิธ อุปฺปตฺติกฺกโม, ปหานกฺกโม, ปฏิปตฺติกฺกโม, ภูมิกฺกโม, เทสนากฺกโมติ พหุวิโธ กโมฯ

ตตฺถ ‘‘ปฐมํ กลลํ โหติ, กลลา โหติ อพฺพุท’’นฺติ (สํ. นิ. ๑.๒๓๕) เอวมาทิ อุปฺปตฺติกฺกโมฯ ‘‘ทสฺสเนน ปหาตพฺพา ธมฺมา, ภาวนาย ปหาตพฺพา ธมฺมา’’ติ (ธ. ส. ติกมาติกา ๘) เอวมาทิ ปหานกฺกโมฯ ‘‘สีลวิสุทฺธิ, จิตฺตวิสุทฺธี’’ติ (ม. นิ. ๑.๒๕๙; ปฏิ. ม. ๓.๔๑) เอวมาทิ ปฏิปตฺติกฺกโมฯ ‘‘กามาวจรา, รูปาวจรา’’ติ (ธ. ส. ๙๘๗) เอวมาทิ ภูมิกฺกโมฯ ‘‘จตฺตาโร สติปฏฺฐานา, จตฺตาโร สมฺมปฺปธานา’’ติ (ที. นิ. ๓.๑๔๕) วา, ‘‘ทานกถํ, สีลกถ’’นฺติ (ที. นิ. ๑.๒๙๘) วา เอวมาทิ เทสนากฺกโมฯ เตสุ อิธ อุปฺปตฺติกฺกโม ตาว น ยุชฺชติ, กลลาทีนํ วิย ขนฺธานํ ปุพฺพาปริยววตฺถาเนน อนุปฺปตฺติโตฯ น ปหานกฺกโม, กุสลาพฺยากตานํ อปฺปหาตพฺพโตฯ นปฏิปตฺติกฺกโม, อกุสลานํ อปฺปฏิปชฺชนียโตฯ น ภูมิกฺกโม, เวทนาทีนํ จตุภูมิปริยาปนฺนตฺตาฯ เทสนากฺกโม ปน ยุชฺชติฯ

อเภเทน หิ ปญฺจสุ ขนฺเธสุ อตฺตคาหปติตํ เวเนยฺยชนํ สมูหฆนวินิโพฺภคทสฺสเนน อตฺตคาหโต โมเจตุกาโม ภควา หิตกาโม ตสฺส ตสฺส ชนสฺส สุขคหณตฺถํ จกฺขุอาทีนมฺปิ วิสยภูตํ โอฬาริกํ ปฐมํ รูปกฺขนฺธํ เทเสสิฯ ตโต อิฏฺฐานิฏฺฐรูปสํเวทนิกํ เวทนํฯ ‘‘ยํ เวทยติ, ตํ สญฺชานาตี’’ติ เอวํ เวทนาวิสยสฺส อาการคาหิกํ สญฺญํฯ สญฺญาวเสน อภิสงฺขารเก สงฺขาเรฯ เตสํ เวทนาทีนํ นิสฺสยํ อธิปติภูตญฺจ เนสํ วิญฺญาณนฺติ เอวํ ตาว กมโต วินิจฺฉยนโย วิญฺญาตพฺโพฯ

๕๐๕. **วิเสสโต**ติ ขนฺธานญฺจ อุปาทานกฺขนฺธานญฺจ วิเสสโตฯ โก ปน เนสํ วิเสโส, ขนฺธา ตาว อวิเสสโต วุตฺตาฯ อุปาทานกฺขนฺธา สาสวอุปาทานิยภาเวน วิเสเสตฺวาฯ ยถาห –

> ‘‘ปญฺจ เจว โว, ภิกฺขเว, ขนฺเธ เทเสสฺสามิ ปญฺจุปาทานกฺขนฺเธ จ, ตํ สุณาถฯ กตเม จ, ภิกฺขเว, ปญฺจกฺขนฺธา, ยํกิญฺจิ, ภิกฺขเว, รูปํ อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนํ…เป.… สนฺติเก วา, อยํ วุจฺจติ, ภิกฺขเว, รูปกฺขนฺโธฯ ยา กาจิ เวทนา…เป.… ยํกิญฺจิ วิญฺญาณํ…เป.… สนฺติเก วา, อยํ วุจฺจติ, ภิกฺขเว, วิญฺญาณกฺขนฺโธฯ อิเม วุจฺจนฺติ, ภิกฺขเว, ปญฺจกฺขนฺธาฯ กตเม จ, ภิกฺขเว, ปญฺจุปาทานกฺขนฺธาฯ ยํกิญฺจิ, ภิกฺขเว, รูปํ…เป.… สนฺติเก วา สาสวํ อุปาทานิยํ, อยํ วุจฺจติ, ภิกฺขเว, รูปุปาทานกฺขนฺโธฯ ยา กาจิ เวทนา…เป.… ยํกิญฺจิ วิญฺญาณํ…เป.… สนฺติเก วา สาสวํ อุปาทานิยํ, อยํ วุจฺจติ, ภิกฺขเว, วิญฺญาณุปาทานกฺขนฺโธฯ อิเม วุจฺจนฺติ, ภิกฺขเว, ปญฺจุปาทานกฺขนฺธา’’ติ (สํ. นิ. ๓.๔๘)ฯ

เอตฺถ จ ยถา เวทนาทโย อนาสวาปิ อตฺถิ, น เอวํ รูปํฯ ยสฺมา ปนสฺส ราสเฏฺฐน ขนฺธภาโว ยุชฺชติ, ตสฺมา ขนฺเธสุ วุตฺตํฯ ยสฺมา ราสเฏฺฐน จ สาสวเฏฺฐน จ อุปาทานกฺขนฺธภาโว ยุชฺชติ, ตสฺมา อุปาทานกฺขนฺเธสุ วุตฺตํฯ เวทนาทโย ปน อนาสวาว ขนฺเธสุ วุตฺตาฯ สาสวา อุปาทานกฺขนฺเธสุฯ **อุปาทานกฺขนฺธา**ติ เจตฺถ อุปาทานโคจรา ขนฺธา อุปาทานกฺขนฺธาติ เอวมตฺโถ ทฏฺฐโพฺพฯ อิธ ปน สเพฺพเปเต เอกชฺฌํ กตฺวา ขนฺธาติ อธิเปฺปตาฯ

๕๐๖. **อนูนาธิกโต**ติ กสฺมา ปน ภควตา ปเญฺจว ขนฺธา วุตฺตา อนูนา อนธิกาติฯ สพฺพสงฺขตสภาเคกสงฺคหโต อตฺตตฺตนิยคาหวตฺถุสฺส เอตปรมโต อเญฺญสญฺจ ตทวโรธโตฯ อเนกปฺปเภเทสุ หิ สงฺขตธเมฺมสุ สภาควเสน สงฺคยฺหมาเนสุ รูปมฺปิ รูปสภาเคกสงฺคหวเสน เอโก ขโนฺธ โหติฯ เวทนา เวทนาสภาเคกสงฺคหวเสน เอโก ขโนฺธ โหติฯ เอส นโย สญฺญา

ทีสุฯ ตสฺมา สพฺพสงฺขตสภาเคกสงฺคหโต ปเญฺจว วุตฺตาฯ เอตปรมเญฺจตํ อตฺตตฺตนิยคา หวตฺถุ ยทิทํ รูปาทโย ปญฺจฯ วุตฺตเญฺหตํ ‘‘รูเป โข, ภิกฺขเว, สติ รูปํ อุปาทาย รูปํ อภินิวิสฺส เอวํ ทิฏฺฐิ อุปฺปชฺชติ ‘เอตํ มม, เอโสหมสฺมิ, เอโส เม อตฺตา’ติฯ เวทนาย, สญฺญาย, สงฺขาเรสุ, วิญฺญาเณ สติ วิญฺญาณํ อุปาทาย วิญฺญาณํ อภินิวิสฺส เอวํ ทิฏฺฐิ อุปฺปชฺชติ ‘เอตํ มม, เอโสหมสฺมิ, เอโส เม อตฺตา’’ติ (สํ. นิ. ๓.๒๐๗)ฯ ตสฺมา อตฺตตฺตนิยคาหวตฺถุสฺส เอตปรมโตปิ ปเญฺจว วุตฺตาฯ เยปิ จเญฺญ สีลาทโย ปญฺจ ธมฺมกฺขนฺธา วุตฺตา, เตปิ สงฺขารกฺขเนฺธ ปริยาปนฺนตฺตา เอเตฺถว อวโรธํ คจฺฉนฺติฯ ตสฺมา อเญฺญสํ ตทวโรธโตปิ ปเญฺจว วุตฺตาติ เอวํ อนูนาธิกโต วินิจฺฉยนโย วิญฺญาตโพฺพฯ

๕๐๗. **อุปมาโต**ติ เอตฺถ หิ คิลานสาลุปโม รูปุปาทานกฺขโนฺธ, คิลานุปมสฺส วิญฺญาณุปาทานกฺขนฺธสฺส วตฺถุทฺวาราร มฺมณวเสน นิวาสฏฺฐานโตฯ เคลญฺญุปโม เวทนุปาทานกฺขโนฺธ, อาพาธกตฺตาฯ เคลญฺญสมุฏฺฐานุปโม สญฺญุปาทานกฺขโนฺธ, กามสญฺญาทิวเสน ราคาทิสมฺปยุตฺตเวทนาสพฺภาวาฯ อสปฺปายเสวนุปโม สงฺขารุปาทานกฺขโนฺธ, เวทนาเคลญฺญสฺส นิทานตฺตาฯ ‘‘เวทนํ เวทนตฺถาย อภิสงฺขโรนฺตี’’ติ (สํ. นิ. ๓.๗๙) หิ วุตฺตํฯ ตถา ‘‘อกุสลสฺส กมฺมสฺส กตตฺตา อุปจิตตฺตา วิปากํ กายวิญฺญาณํ อุปฺปนฺนํ โหติ ทุกฺขสหคต’’นฺติ (ธ. ส. ๕๕๖)ฯ คิลานุปโม วิญฺญาณุปาทานกฺขโนฺธ, เวทนาเคลเญฺญน อปริมุตฺตตฺตาฯ อปิจ จารกการณอปราธการณการกอปราธิกุปมา เอเต ภาชนโภชนพฺยญฺชนปริเวสกภุญฺชกูปมา จาติ เอวํ อุปมาโต วินิจฺฉยนโย วิญฺญาตโพฺพฯ

๕๐๘. **ทฏฺฐพฺพโต ทฺวิธา**ติ สเงฺขปโต วิตฺถารโต จาติ เอวํ ทฺวิธา ทฏฺฐพฺพโตเปตฺถ วินิจฺฉยนโย วิญฺญาตโพฺพฯ **สเงฺขปโต** หิ ปญฺจุปาทานกฺขนฺธา อาสีวิสูปเม (สํ. นิ. ๔.๒๓๘) วุตฺตนเยน อุกฺขิตฺตาสิกปจฺจตฺถิกโต, ภารสุตฺตวเสน (สํ. นิ. ๓.๒๒) ภารโต, ขชฺชนียปริยายวเสน (สํ. นิ. ๓.๗๙) ขาทกโต, ยมกสุตฺตวเสน (สํ. นิ. ๓.๘๕) อนิจฺจทุกฺขานตฺตสงฺขตวธกโต ทฏฺฐพฺพาฯ **วิตฺถารโต** ปเนตฺถ เผณปิโณฺฑ วิย รูปํ ทฏฺฐพฺพํ, ปริมทฺทนาสหนโตฯ อุทกปุพฺพุฬํ วิย เวทนา, มุหุตฺตรมณียโตฯ มรีจิกา วิย สญฺญา, วิปฺปลมฺภนโตฯ กทลิกฺขโนฺธ วิย สงฺขารา, อสารกโตฯ มายา วิย วิญฺญาณํ, วญฺจกโตฯ วิเสสโต จ สุฬารมฺปิ อชฺฌตฺติกํ รูปํ อสุภนฺติ ทฏฺฐพฺพํฯ เวทนา ตีหิ ทุกฺขตาหิ อวินิมุตฺตโต ทุกฺขาติฯ สญฺญาสงฺขารา อวิเธยฺยโต อนตฺตาติฯ วิญฺญาณํ อุทยพฺพยธมฺมโต อนิจฺจนฺติ ทฏฺฐพฺพํฯ

๕๐๙. **เอวํ ปสฺสนฺตสฺสตฺถสิทฺธิโต**ติ เอวญฺจ สเงฺขปวิตฺถารวเสน ทฺวิธา ปสฺสโต ยา อตฺถสิทฺธิ โหติ, ตโตปิ วินิจฺฉยนโย วิญฺญาตโพฺพฯ เสยฺยถิทํ – สเงฺขปโต ตาว ปญฺจุปาทานกฺขเนฺธ อุกฺขิตฺตาสิกปจฺจตฺถิกาทิภาเวน ปสฺสโนฺต ขเนฺธหิ น วิหญฺญติฯ วิตฺถารโต ปน รูปาทีนิ เผณปิณฺฑาทิสทิสภาเวน ปสฺสโนฺต น อสาเรสุ สารทสฺสี โหติฯ

วิเสสโต จ **อชฺฌตฺติกรูปํ อสุภโต** ปสฺสโนฺต กพฬีการาหารํ ปริชานาติ, อสุเภ สุภนฺติ วิปลฺลาสํ ปชหติฯ กาโมฆํ อุตฺตรติ, กามโยเคน วิสํยุชฺชติ, กามาสเวน อนาสโว โหติ, อภิชฺฌากายคนฺถํ ภินฺทติ, กามุปาทานํ น อุปาทิยติฯ

เวทนํ ทุกฺขโต ปสฺสโนฺต ผสฺสาหารํ ปริชานาติ, ทุเกฺข สุขนฺติ วิปลฺลาสํ ปชหติ, ภโวฆํ อุตฺตรติ, ภวโยเคน วิสํยุชฺชติ, ภวาสเวน อนาสโว โหติ, พฺยาปาทกายคนฺถํ ภินฺทติ, สีลพฺพตุปาทานํ น อุปาทิยติฯ

สญฺญํ สงฺขาเร จ อนตฺตโต ปสฺสโนฺต มโนสเญฺจตนาหารํ ปริชานาติ, อนตฺตนิ อตฺตาติ วิปลฺลาสํ ปชหติ, ทิโฎฺฐฆํ อุตฺตรติ, ทิฎฺฐิโยเคน วิสํยุชฺชติ, ทิฎฺฐาสเวน อนาสโว โหติฯ อิทํสจฺจาภินิเวสกายคนฺถํ ภินฺทติ, อตฺตวาทุปาทานํ น อุปาทิยติฯ

วิญฺญาณํ อนิจฺจโต ปสฺสโนฺต วิญฺญาณาหารํ ปริชานาติ, อนิเจฺจ นิจฺจนฺติ วิปลฺลาสํ ปชหติ, อวิโชฺชฆํ อุตฺตรติ, อวิชฺชาโยเคน วิสํยุชฺชติ, อวิชฺชาสเวน อนาสโว โหติ, สีลพฺพตปรามาสกายคนฺถํ ภินฺทติ, ทิฎฺฐุปาทานํ น อุปาทิยติฯ

เอวํ มหานิสํสํ, วธกาทิวเสน ทสฺสนํ ยสฺมา;
ตสฺมา ขเนฺธ ธีโร, วธกาทิวเสน ปเสฺสยฺยาติฯ

อิติ สาธุชนปาโมชฺชตฺถาย กเต วิสุทฺธิมเคฺค

ปญฺญาภาวนาธิกาเร

ขนฺธนิเทฺทโส นาม

จุทฺทสโม ปริเจฺฉโทฯ

๑๕. อายตนธาตุนิเทฺทโส

อายตนวิตฺถารกถา

๕๑๐. **อายตนานี**ติ ทฺวาทสายตนานิ – จกฺขายตนํ, รูปายตนํ, โสตายตนํ, สทฺทายตนํ, ฆานายตนํ, คนฺธายตนํ, ชิวฺหายตนํ, รสายตนํ, กายายตนํ, โผฏฺฐพฺพายตนํ, มนายตนํ, ธมฺมายตนนฺติฯ ตตฺถ –

อตฺถ ลกฺขณ ตาวตฺว, กม สงฺขป วิตฺถารา;
ตถา ทฏฺฐพฺพโต เจว, วิญฺญาตพฺโพ วินิจฺฉโยฯ

ตตฺถ วิเสสโต ตาว จกฺขตีติ **จกฺขุ,** รูปํ อสฺสาเทติ วิภาเวติ จาติ อตฺโถฯ รูปยตีติ **รูปํ,** วณฺณวิการํ อาปชฺชมานํ หทยงฺคตภาวํ ปกาเสตีติ อตฺโถฯ สุณาตีติ **โสตํ**ฯ สปฺปตีติ **สทฺโท,** อุทาหริยตีติ อตฺโถฯ ฆายตีติ **ฆานํ**ฯ คนฺธยตีติ **คนฺโธ**ฯ อตฺตโน วตฺถุํ สูจยตีติ อตฺโถฯ ชีวิตํ อวฺหยตีติ **ชิวฺหา**ฯ รสนฺติ ตํ สตฺตาติ **รโส,** อสฺสาเทนฺตีติ อตฺโถฯ กุจฺฉิตานํ สาสวธมฺมานํ อาโยติ **กาโยฯ อาโย**ติ อุปฺปตฺติเทโสฯ ผุสียตีติ **โผฏฺฐพฺพํ**ฯ มุนาตีติ **มโน**ฯ อตฺตโน ลกฺขณํ ธาเรนฺตีติ **ธมฺมา**ฯ

๕๑๑. อวิเสสโต ปน อายตนโต, อายานํ ตนนโต, อายตสฺส จ นยนโต **อายตน**นฺติ เวทิตพฺพํฯ จกฺขุรูปาทีสุ หิ ตํตํทฺวารารมฺมณา จิตฺตเจตสิกา ธมฺมา เสน เสน อนุภวนาทินา กิเจฺจน อายตนฺติ อุฏฺฐหนฺติ ฆฏนฺติ, วายมนฺตีติ วุตฺตํ โหติฯ เต จ อายภูเต ธเมฺม เอตานิ ตโนนฺติ, วิตฺถาเรนฺตีติ วุตฺตํ โหติ, อิทญฺจ อนมตเคฺค สํสาเร ปวตฺตํ อตีว อายตํ สํสารทุกฺขํ ยาว น นิวตฺตติ, ตาว นยเนฺตว, ปวตฺตยนฺตีติ วุตฺตํ โหติฯ อิติ สเพฺพปิเม ธมฺมา อายตนโต, อายานํ ตนนโต, อายตสฺส จ นยนโต อายตนํ อายตนนฺติ วุจฺจนฺติฯ

๕๑๒. อปิจ นิวาสฏฺฐานเฏฺฐน อากรเฏฺฐน สโมสรณฏฺฐานเฏฺฐน สญฺชาติเทสเฏฺฐน การณเฏฺฐน จ **อายตนํ** เวทิตพฺพํฯ ตถา หิ โลเก ‘‘อิสฺสรายตนํ วาสุเทวายตน’’นฺติอาทีสุ นิวาสฏฺฐานํ อายตนนฺติ วุจฺจติฯ ‘‘สุวณฺณายตนํ รชตายตน’’นฺติอาทีสุ อากโรฯ สาสเน ปน ‘‘มโนรเมฺม อายตเน เสวนฺติ นํ วิหงฺคมา’’ติอาทีสุ (อ. นิ. ๕.๓๘) สโมสรณฏฺฐานํฯ ‘‘ทกฺขิณาปโถ คุนฺนํ อายตน’’นฺติอาทีสุ สญฺชาติเทโสฯ ‘‘ตตฺร ตเตฺรว สกฺขิภพฺพตํ ปาปุณาติ สติ สติ อายตเน’’ติอาทีสุ (อ. นิ. ๓.๑๐๒) การณํฯ

จกฺขุอาทีสุ จาปิ เต เต จิตฺตเจตสิกา ธมฺมา นิวสนฺติ ตทายตฺตวุตฺติตายาติ จกฺขาทโย จ เนสํ นิวาสฏฺฐานํฯ จกฺขาทีสุ จ เต อากิณฺณา ตนฺนิสฺสิตตฺตา ตทารมฺมณตฺตา จาติ จกฺขาทโย เนสํ อากโรฯ จกฺขาทโย จ เนสํ สโมสรณฏฺฐานํ, ตตฺถ ตตฺถ วตฺถุทฺวารารมฺมณวเสน สโมสรณโตฯ จกฺขาทโย จ เนสํ สญฺชาติเทโส, ตนฺนิสฺสยารมฺมณภาเวน ตเตฺถว อุปฺปตฺติโตฯ จกฺขาทโย จ เนสํ การณํ, เตสํ อภาเว อภาวโตติฯ อิติ นิวาสฏฺฐานเฏฺฐน, อากรเฏฺฐน, สโมสรณฏฺฐานเฏฺฐน, สญฺชาติเทสเฏฺฐน, การณเฏฺฐนจาติ อิเมหิปิ การเณหิ เอเต ธมฺมา อายตนํ อายตนนฺติ วุจฺจนฺติฯ

ตสฺมา ยถาวุเตฺตน อเตฺถน จกฺขุ จ ตํ อายตนญฺจาติ **จกฺขายตนํ**…เป.… ธมฺมา จ เต อายตนญฺจาติ **ธมฺมายตน**นฺติ เอวํ ตาเวตฺถ **อตฺถโต** วิญฺญาตโพฺพ วินิจฺฉโยฯ

๕๑๓. **ลกฺขณา**ติ จกฺขาทีนํ ลกฺขณโตเปตฺถ วิญฺญาตพฺโพ วินิจฺฉโยฯ ตานิ จ ปน เตสํ ลกฺขณานิ ขนฺธนิเทฺทเส วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพานิฯ

ตาวตฺวโตติ ตาวภาวโตฯ อิทํ วุตฺตํ โหติ – จกฺขาทโยปิ หิ ธมฺมา เอว, เอวํ สติ ธมฺมาย ตนมิเจฺจว อวตฺวา กสฺมา ทฺวาทสายตนานีติ วุตฺตานีติ เจฯ ฉวิญฺญาณกายุปฺปตฺติทฺวารา รมฺมณววตฺถานโต อิธ ฉนฺนํ วิญฺญาณกายานํ ทฺวารภาเวน อารมฺมณภาเวน จ ววตฺถานโต อย เมเตสํ เภโท โหตีติ ทฺวาทส วุตฺตานิ, จกฺขุวิญฺญาณวีถิปริยาปนฺนสฺส หิ วิญฺญาณกายสฺส จกฺ ขายตนเมว อุปฺปตฺติทฺวารํ, รูปายตนเมว จารมฺมณํ, ตถา อิตรานิ อิตเรสํฯ ฉฎฺฐสฺส ปน ภวงฺ คมนสงฺขาโต มนายตเนกเทโสว อุปฺปตฺติทฺวารํ, อสาธารณเมว จ ธมฺมายตนํ อารมฺมณนฺติ ฯ อิติ ฉนฺนํ วิญฺญาณกายานํ อุปฺปตฺติทฺวารารมฺมณววตฺถานโต ทฺวาทส วุตฺตานีติ เอวเมตฺถ ตาวตฺวโต วิญฺญาตพฺโพ วินิจฺฉโยฯ

๕๑๔. **กมโต**ติ อิธาปิ ปุเพฺพ วุเตฺตสุ อุปฺปตฺติกฺกมาทีสุ เทสนากฺกโมว ยุชฺชติฯ อชฺฌตฺ ติเกสุ หิ อายตเนสุ สนิทสฺสนสปฺปฏิฆวิสยตฺตา จกฺขายตนํ ปากฏนฺติ ปฐมํ เทสิตํ, ตโต อนิ ทสฺสนสปฺปฏิฆวิสยานิ โสตายตนาทีนิฯ อถ วา ทสฺสนานุตฺตริยสวนานุตฺตริยเหตุภาเวน พหู ปการตฺตา อชฺฌตฺติเกสุ จกฺขายตนโสตายตนานิ ปฐมํ เทสิตานิ, ตโต ฆานายตนาทีนิ ตีณิ, ปญฺจนฺนมฺปิ โคจรวิสยตฺตา อเนฺต มนายตนํ, จกฺขายตนาทีนํ ปน โคจรตฺตา ตสฺส ตสฺส อนฺต รนฺตรานิ พาหิเรสุ รูปายตนาทีนิฯ อปิจ วิญฺญาณุปฺปตฺติการณววตฺถานโตปิ อยเมเตสํ กโม เวทิตโพฺพฯ วุตฺตเญฺหตํ ‘‘จกฺขุญฺจ ปฏิจฺจ รูเป จ อุปฺปชฺชติ จกฺขุวิญฺญาณํ…เป.… มนญฺจ ปฏิจฺจ ธเมฺม จ อุปฺปชฺชติ มโนวิญฺญาณ’’นฺติ (ม. นิ. ๓.๔๒๑; สํ. นิ. ๒.๔๓)ฯ เอวํ กมโตเปตฺถ วิญฺญาตพฺโพ วินิจฺฉโยฯ

๕๑๕. **สเงฺขปวิตฺถารา**ติ สเงฺขปโต หิ มนายตนสฺส เจว ธมฺมายตเนกเทสสฺส จ นา เมน ตทวเสสานญฺจ อายตนานํ รูเปน สงฺคหิตตฺตา ทฺวาทสาปิ อายตนานิ นามรูปมตฺตเมว โหนฺติฯ **วิตฺถารโต** ปน อชฺฌตฺติเกสุ ตาว จกฺขายตนํ ชาติวเสน จกฺขุปสาทมตฺตเมว, ปจฺจย คตินิกายปุคฺคลเภทโต ปน อนนฺตปฺปเภทํฯ ตถา โสตายตนาทีนิ จตฺตาริฯ มนายตนํ กุสลา กุสลวิปากกิริยวิญฺญาณเภเทน เอกูนนวุติปฺปเภทํ เอกวีสุตฺตรสตปฺปเภทญฺจฯ วตฺถุปฏิปทา ทิเภทโต ปน อนนฺตปฺปเภทํฯ รูปสทฺทคนฺธรสายตนานิ วิสภาคปจฺจยาทิเภทโต อนนฺตปฺป เภทานิฯ โผฎฺฐพฺพายตนํ ปถวีธาตุเตโชธาตุวาโยธาตุวเสน ติปฺปเภทํฯ ปจฺจยาทิเภทโต อเนกปฺปเภทํฯ ธมฺมายตนํ เวทนาสญฺญาสงฺขารกฺขนฺธสุขุมรูปนิพฺพานานํ สภาวนานตฺตเภท โต อเนกปฺปเภทนฺติฯ เอวํ สเงฺขปวิตฺถารา วิญฺญาตโพฺพ วินิจฺฉโยฯ

๕๑๖. **ทฎฺฐพฺพโต**ติ เอตฺถ ปน สพฺพาเนว สงฺขตานิ อายตนานิ อนาคมนโต อนิคฺคมน โต จ ทฎฺฐพฺพานิฯ น หิ ตานิ ปุเพฺพ อุทยา กุโตจิ อาคจฺฉนฺติ, นปิ อุทฺธํ วยา กุหิญฺจิ คจฺฉนฺติ, อถ โข ปุเพฺพ อุทยา อปฺปฏิลทฺธสภาวานิ , อุทฺธํ วยา ปริภินฺนสภาวานิ, ปุพฺพนฺตาปรนฺ ตเวมเชฺฌ ปจฺจยายตฺตวุตฺติตาย อวสานิ ปวตฺตนฺติฯ ตสฺมา อนาคมนโต อนิคฺคมนโต จ ทฎฺฐพฺพานิฯ ตถา นิรีหกโต อพฺยาปารโต จฯ น หิ จกฺขุรูปาทีนํ เอวํ โหติ ‘‘อโห วต อมฺหากํ สามคฺคิยํ วิญฺญาณํ นาม อุปฺปเชฺชยฺยา’’ติ, น จ ตานิ วิญฺญาณุปฺปาทนตฺถํ ทฺวารภาเวน วตฺถุ ภาเวน อารมฺมณภาเวน วา อีหนฺติ, น พฺยาปารมาปชฺชนฺติ, อถ โข ธมฺมตาเวสา, ยํ จกฺขุรู ปาทิสามคฺคิยํ จกฺขุวิญฺญาณาทีนิ สมฺภวนฺตีติฯ ตสฺมา นิรีหกโต อพฺยาปารโต จ ทฎฺฐพฺพา นิฯ อปิจ อชฺฌตฺติกานิ สุญฺญคาโม วิย ทฎฺฐพฺพานิ, ธุวสุภสุขตฺตภาววิรหิตตฺตาฯ พาหิรานิ คามฆาตกโจรา วิย, อชฺฌตฺติกานํ อภิฆาตกตฺตาฯ วุตฺตเญฺหตํ ‘‘จกฺขุ, ภิกฺขเว, หญฺญติ มนา

ปามนาเปหิ รูเปหี’’ติ วิตฺถาโรฯ อปิจ อชฺฌตฺติกานิ ฉ ปาณกา วิย ทฏฺฐพฺพานิ, พาหิรานิ เตสํ โคจรา วิยาติฯ เอวเมตฺถ ทฏฺฐพฺพโต วิญฺญาตพฺโพฺพ วินิจฺฉโยฯ

อิทํ ตาว อายตนานํ วิตฺถารกถามุขํฯ

ธาตุวิตฺถารกถา

๕๑๗. ตทนนฺตรา ปน **ธาตุโย**ติ อฏฺฐารส ธาตุโย – จกฺขุธาตุ, รูปธาตุ, จกฺขุวิญฺญาณธาตุ, โสตธาตุ, สทฺทธาตุ, โสตวิญฺญาณธาตุ, ฆานธาตุ, คนฺธธาตุ, ฆานวิญฺญาณธาตุ, ชิวฺหาธาตุ, รสธาตุ, ชิวฺหาวิญฺญาณธาตุ, กายธาตุ, โผฏฺฐพฺพธาตุ, กายวิญฺญาณธาตุ, มโนธาตุ, ธมฺมธาตุ, มโนวิญฺญาณธาตูติฯ ตตฺถ –

อตฺถโต ลกฺขณาทีหิ, กม ตาวตฺวสงฺขโต;
ปจฺจยา อถ ทฏฺฐพฺพา, เวทิตโพฺพ วินิจฺฉโยฯ

ตตฺถ **อตฺถโต**ติ จกฺขตีติ จกฺขุฯ รูปยตีติ รูปํฯ จกฺขุสฺส วิญฺญาณํ จกฺขุวิญฺญาณนฺติ เอวมาทินา ตาว นเยน จกฺขาทีนํ วิเสสตฺถโต เวทิตโพฺพ วินิจฺฉโยฯ อวิเสเสน ปน วิทหติ, ธียเต, วิธานํ, วิธียเต เอตาย, เอตฺถ วา ธียตีติ ธาตุฯ โลกิยา หิ ธาตุโย การณภาเวน ววตฺถิตา หุตฺวา สุวณฺณรชตาทิธาตุโย วิย สุวณฺณรชตาทึ , อเนกปฺปการํ สํสารทุกฺขํ วิทหนฺติฯ ภารหาเรหิ จ ภาโร วิย, สเตฺตหิ ธียเนฺต, ธาริยนฺตีติ อโตฺถฯ ทุกฺขวิธานมตฺตเมว เจสา, อวสวตฺตนโตฯ เอตาหิ จ กรณภูตาหิ สํสารทุกฺขํ สเตฺตหิ อนุวิธียติฯ ตถาวิหิตญฺจ ตํ เอตาเสฺวว ธียติ, ฐปิยตีติ อโตฺถฯ อิติ จกฺขาทีสุ เอเกโก ธโมฺม ยถาสมฺภวํ วิทหติ, ธียตีติอาทินา อตฺถวเสน ธาตูติ วุจฺจติฯ

๕๑๘. อปิจ ยถา ติตฺถิยานํ อตฺตา นาม สภาวโต นตฺถิ, น เอวเมตา, เอตา ปน อตฺตโน สภาวํ ธาเรนฺตีติ ธาตุโยฯ ยถา โลเก วิจิตฺตา หริตาลมโนสิลาทโย เสลาวยวา ธาตุโยติ วุจฺจนฺติ, เอวเมตาปิ ธาตุโย วิย ธาตุโยฯ วิจิตฺตา เหเต ญาณเญยฺยาวยวาติฯ ยถา วา สรีรสงฺขาตสฺส สมุทายสฺส อวยวภูเตสุ รสโสณิตาทีสุ อญฺญมญฺญวิสภาคลกฺขณปริจฺฉิเนฺนสุ ธาตุสมญฺญา, เอวเมเตสุปิ ปญฺจกฺขนฺธสงฺขาตสฺส อตฺตภาวสฺส อวยเวสุ ธาตุสมญฺญา เวทิตพฺพาฯ อญฺญมญฺญวิสภาคลกฺขณปริจฺฉินฺนา เหเต จกฺขาทโยติฯ อปิจ ธาตูติ นิชฺชีวมตฺตเสฺสเวตํ อธิวจนํฯ ตถา หิ ภควา ‘‘ฉ ธาตุโร อยํ ภิกฺขุ ปุริโส’’ติอาทีสุ (ม. นิ. ๓.๓๔๔) ชีวสญฺญาสมูหนนตฺถํ ธาตุเทสนํ อกาสีติฯ

ตสฺมา ยถาวุเตฺตน อเตฺถน จกฺขุ จ ตํ ธาตุ จ จกฺขุธาตุ…เป.… มโนวิญฺญาณญฺจ ตํ ธาตุ จ มโนวิญฺญาณธาตูติฯ เอวํ ตาเวตฺถ อตฺถโต เวทิตโพฺพ วินิจฺฉโยฯ

๕๑๙. **ลกฺขณาทิโต**ติ จกฺขาทีนํ ลกฺขณาทิโตเปตฺถ เวทิตโพฺพ วินิจฺฉโยฯ ตานิ จ ปน เนสํ ลกฺขณาทีนิ ขนฺธนิเทฺทเส วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพานิฯ

กมโตติ อิธาปิ ปุเพฺพ วุเตฺตสุ อุปฺปตฺติกฺกมาทีสุ เทสนากฺกโมว ยุชฺชติฯ โส จ ปนายํ เหตุผลานุปุพฺพววตฺถานวเสน วุโตฺตฯ จกฺขุธาตุ รูปธาตูติ อิทญฺหิ ทฺวยํ เหตุ, จกฺขุวิญฺญาณธาตูติ ผลํฯ เอวํ สพฺพตฺถฯ

๕๒๐. **ตาวตฺวโต**ติ ตาวภาวโตฯ อิทํ วุตฺตํ โหติ – เตสุ เตสุ หิ สุตฺตาภิธมฺมปฺปเทเสสุ ‘‘อาภาธาตุ, สุภธาตุ, อากาสานญฺจายตนธาตุ, วิญฺญาณญฺจายตนธาตุ, อากิญฺจญฺญายตนธาตุ, เนวสญฺญานาสญฺญายตนธาตุ, สญฺญาเวทยิตนิโรธธาตุ’’ (สํ. นิ. ๒.๙๕), ‘‘กามธาตุ , พฺยาปาทธาตุ, วิหิํสาธาตุ, เนกฺขมฺมธาตุ, อพฺยาปาทธาตุ, อวิหิํสาธาตุ’’ (วิภ. ๑๘๒; ที. นิ. ๓.๓๐๕; ม. นิ. ๓.๑๒๕), ‘‘สุขธาตุ, ทุกฺขธาตุ, โสมนสฺสธาตุ, โทมนสฺสธาตุ, อุเปกฺขาธาตุ, อวิชฺชาธาตุ’’ (วิภ. ๑๘๐; ม. นิ. ๓.๑๒๕), ‘‘อารมฺภธาตุ, นิกฺกมธาตุ, ปรกฺกมธาตุ’’ (สํ. นิ. ๕.๑๘๓), ‘‘หีนธาตุ, มชฺฌิมธาตุ, ปณีตธาตุ’’ (ที. นิ. ๓.๓๐๕), ‘‘ปถวีธาตุ, อาโปธาตุ, เตโชธาตุ, วาโยธาตุ (ที. นิ. ๓.๓๑๑), อากาสธาตุ, วิญฺญาณธาตุ’’ (ม. นิ. ๓.๑๒๕; วิภ. ๑๗๒), ‘‘สงฺขตธาตุ, อสงฺขตธาตุ’’ (ม. นิ. ๓.๑๒๕), ‘‘อเนกธาตุ นานาธาตุ โลโก’’ติ (ที. นิ. ๒.๓๖๖; ม. นิ. ๑.๑๔๘) เอวมาทโย อญฺญาปิ ธาตุโย ทิสฺสนฺติฯ เอวํ สติ สพฺพาสํ วเสน ปริจฺเฉทํ อกตฺวา กสฺมา อฏฺฐารสาติ อยเมว ปริเจฺฉโท กโตติ เจฯ สภาวโต วิชฺชมานานํ สพฺพธาตูนํ ตทนฺโตคธตฺตาฯ

รูปธาตุเยว หิ อาภาธาตุ, สุภธาตุ ปน รูปาทิปฏิพทฺธาฯ กสฺมา, สุภนิมิตฺตตฺตาฯ สุภนิมิตฺตญฺหิ สุภธาตุฯ ตญฺจ รูปาทิวินิมุตฺตํ น วิชฺชติฯ กุสลวิปาการมฺมณา วา รูปาทโย เอว สุภธาตูติ รูปาทิมตฺตเมเวสาฯ อากาสานญฺจายตนธาตุอาทีสุ จิตฺตํ มโนวิญฺญาณธาตุเยว, เสสา ธมฺมธาตุฯ สญฺญาเวทยิตนิโรธธาตุ ปน สภาวโต นตฺถิฯ ธาตุทฺวยนิโรธมตฺตเมว หิ สาฯ

กามธาตุ ธมฺมธาตุมตฺตํ วา โหติฯ ยถาห – ‘‘ตตฺถ กตมา กามธาตุ? กามปฏิสํยุตฺโต ตกฺโก วิตกฺโก มิจฺฉาสงฺกปฺโป’’ติ (วิภ. ๑๘๒)ฯ อฏฺฐารสาปิ วา ธาตุโยฯ ยถาห – ‘‘เหฏฺฐโต อวีจินิรยํ ปริยนฺตํ กริตฺวา อุปริโต ปรนิมฺมิตวสวตฺตี เทเว อโนฺตกริตฺวา ยํ เอตสฺมิํ อนฺตเร เอตฺถาวจรา เอตฺถ ปริยาปนฺนา ขนฺธธาตุอายตนา รูปา เวทนา สญฺญา สงฺขารา วิญฺญาณํ, อยํ วุจฺจติ กามธาตู’’ติ (วิภ. ๑๘๒)ฯ

เนกฺขมฺมธาตุ ธมฺมธาตุ เอว, ‘‘สเพฺพปิ กุสลา ธมฺมา เนกฺขมฺมธาตู’’ติ (วิภ. ๑๘๒) วจนโต มโนวิญฺญาณธาตุปิ โหติเยวฯ พฺยาปาทวิหิํสา-อพฺยาปาท-อวิหิํสาสุข-ทุกฺข-โสมนสฺส-โทมนสฺสุเปกฺขา-อวิชฺชาอารมฺภ-นิกฺกม-ปรกฺกมธาตุโย ธมฺมธาตุเยวฯ

หีนมชฺฌิมปณีตธาตุโย อฏฺฐารส ธาตุมตฺตเมวฯ หีนา หิ จกฺขาทโย หีนา ธาตุ, มชฺฌิมปณีตา มชฺฌิมา เจว ปณีตา จฯ นิปฺปริยาเยน ปน อกุสลา ธมฺมธาตุมโนวิญฺญาณธาตุโย หีนธาตุ, โลกิยา กุสลาพฺยากตา อุโภปิ จกฺขุธาตุอาทโย จ มชฺฌิมธาตุ, โลกุตฺตรา ปน ธมฺมธาตุมโนวิญฺญาณธาตุโย ปณีตธาตุฯ

ปถวีเตโชวาโยธาตุโย โผฏฺฐพฺพธาตุเยว, อาโปธาตุ อากาสธาตุ จ ธมฺมธาตุเยวฯ วิญฺญาณธาตุ จกฺขุวิญฺญาณาทิสตฺตวิญฺญาณธาตุสเงฺขโปเยวฯ

สตฺตรส ธาตุโย ธมฺมธาตุเอกเทโส จ สงฺขตธาตุ, อสงฺขตา ปน ธาตุ ธมฺมธาตุเอกเทโสวฯ อเนกธาตุนานาธาตุโลโก ปน อฏฺฐารส ธาตุปฺปเภทมตฺตเมวาติฯ อิติ สภาวโต วิชฺชมานานํ สพฺพธาตูนํ ตทนฺโตคธตฺตา อฏฺฐารเสว วุตฺตาติฯ

๕๒๑. อปิจ วิชานนสภาเว วิญฺญาเณ ชีวสญฺญีนํ สญฺญาสมูหนนตฺถมฺปิ อฏฺฐารเสว วุตฺตาฯ สนฺติ หิ สตฺตา วิชานนสภาเว วิญฺญาเณ ชีวสญฺญิโน, เตสํ จกฺขุโสตฆานชิวฺหากายมโนธาตุมโนวิญฺญาณธาตุเภเทน ตสฺส อเนกตํ จกฺขุรูปาทิปจฺจยายตฺตวุตฺติตาย อนิจฺจตญฺจ ปกา

เสตฺวา ทีฆรตฺตานุสยิตํ ชีวสญฺญํ สมูหนิตุกาเมน ภควตา อฏฺฐารส ธาตุโย ปกาสิตาฯ กิญฺจ ภิโยฺย ตถา เวเนยฺยชฺฌาสยวเสน จฯ เย จ อิมาย อนติสงฺขปวิตฺถาราย เทสนาย เวเนยฺยสตฺตา, ตทชฺฌาสยวเสน จ อฏฺฐารเสว ปกาสิตาฯ

> สงฺขปวิตฺถารนเยน ตถา ตถา หิ,
> ธมฺมํ ปกาสยติ เอส ยถา ยถาสฺส;
> สทฺธมฺมเตชวิหตํ วิลยํ ขเณน,
> เวเนยฺยสตฺตหทเยสุ ตโม ปยาตีติฯ

เอวเมตฺถ ตาวตฺวโต เวทิตโพฺพ วินิจฺฉโยฯ

๕๒๒. สงฺขโตติ จกฺขุธาตุ ตาว ชาติโต เอโก ธโมฺมเตฺวว สงฺขํ คจฺฉติ จกฺขุปสาทวเสน, ตถา โสตฆานชิวฺหากายรูปสทฺทคนฺธรสธาตุโย โสตปฺปสาทาทิวเสน, โผฏฺฐพฺพธาตุ ปน ปถวีเตโชวาโยวเสน ตโย ธมฺมาติ สงฺขํ คจฺฉติฯ จกฺขุวิญฺญาณธาตุ กุสลากุสลวิปากวเสน เทฺว ธมฺมาติ สงฺขํ คจฺฉติ, ตถา โสตฆานชิวฺหากายวิญฺญาณธาตุโยฯ มโนธาตุ ปน ปญฺจทฺวาราวชฺชนกุสลากุสลวิปากสมฺปฏิจฺฉนวเสน ตโย ธมฺมาติ สงฺขํ คจฺฉติฯ ธมฺมธาตุ ติณฺณํ อรูปกฺขนฺธานํ โสฬสนฺนํ สุขุมรูปานํ อสงฺขตาย จ ธาตุยา วเสน วีสติ ธมฺมาติ สงฺขํ คจฺฉติฯ มโนวิญฺญาณธาตุ เสสกุสลากุสลาพฺยากตวิญฺญาณวเสน ฉสตฺตติ ธมฺมาติ สงฺขํ คจฺฉติฯ เอวเมตฺถ สงฺขโตปิ เวทิตโพฺพ วินิจฺฉโยฯ

๕๒๓. ปจฺจยาติ เอตฺถ จ จกฺขุธาตุ ตาว จกฺขุวิญฺญาณธาตุยา วิปฺปยุตฺตปุเรชาตอตฺถิอวิคตนิสฺสยินฺทฺริยปจฺจยานํ วเสน ฉหิ ปจฺจเยหิ ปจฺจโย โหติ, รูปธาตุ ปุเรชาตอตฺถิอวิคตารมฺมณปจฺจยานํ วเสน จตูหิ ปจฺจเยหิ ปจฺจโย โหติฯ เอวํ โสตวิญฺญาณธาตุอาทีนํ โสตธาตุสทฺทธาตุอาทโยฯ ปญฺจนฺนํ ปน เนสํ อาวชฺชนมโนธาตุ อนนฺตรสมนนฺตรนตฺถิวิคตานนฺตรูปนิสฺสยวเสน ปญฺจหิ ปจฺจเยหิ ปจฺจโย โหติ, ตา จ ปญฺจปิ สมฺปฏิจฺฉนมโนธาตุยาฯ ตถา สมฺปฏิจฺฉนมโนธาตุ สนฺตีรณมโนวิญฺญาณธาตุยา, สา จ โวฏฺฐพฺพนมโนวิญฺญาณธาตุยา, โวฏฺฐพฺพนมโนวิญฺญาณธาตุ จ ชวนมโนวิญฺญาณธาตุยาฯ ชวนมโนวิญฺญาณธาตุ ปน อนนฺตราย ชวนมโนวิญฺญาณธาตุยา เตหิ เจว ปญฺจหิ อาเสวนปจฺจเยน จาติ ฉหิ ปจฺจเยหิ ปจฺจโย โหติฯ เอส ตาว ปญฺจทฺวาเร นโยฯ

มโนทฺวาเร ปน ภวงฺคมโนวิญฺญาณธาตุ อาวชฺชนมโนวิญฺญาณธาตุยาฯ อาวชฺชนมโนวิญฺญาณธาตุ จ ชวนมโนวิญฺญาณธาตุยา ปุริเมหิ ปญฺจหิ ปจฺจเยหิ ปจฺจโย โหติฯ ธมฺมธาตุ ปน สตฺตนฺนมฺปิ วิญฺญาณธาตูนํ สหชาตอญฺญมญฺญนิสฺสยสมฺปยุตฺตอตฺถิอวิคตาทีหิ พหุธา ปจฺจโย โหติฯ จกฺขุธาตุอาทโย ปน เอกจฺจา จ ธมฺมธาตุ เอกจฺจาย มโนวิญฺญาณธาตุยา อารมฺมณปจฺจยาทีหิปิ ปจฺจยา โหนฺติฯ จกฺขุวิญฺญาณธาตุอาทีนญฺจ น เกวลํ จกฺขุรูปาทโย ปจฺจยา โหนฺติ, อถ โข อาโลกาทโยปิฯ เตนาหุ ปุพฺพาจริยา –

> ‘‘จกฺขุรูปาโลกมนสิกาเร ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชติ จกฺขุวิญฺญาณํฯ โสตสทฺทวิวรมนสิกาเร ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชติ โสตวิญฺญาณํฯ ฆานคนฺธวายุมนสิกาเร ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชติ ฆานวิญฺญาณํฯ ชิวฺหารสอาปมนสิกาเร ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชติ ชิวฺหาวิญฺญาณํฯ กายโผฏฺฐพฺพปถวีมนสิกาเร ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชติ กายวิญฺญาณํฯ ภวงฺคมนธมฺมมนสิกาเร ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชติ มโนวิญฺญาณ’’นฺติฯ

อยเมตฺถ สเงฺขโปฯ วิตฺถารโต ปน ปจฺจยปฺปเภโท ปฏิจฺจสมุปฺปาทนิเทฺทเส อาวิภวิสฺสตีติ เอวเมตฺถ ปจฺจยโตปิ เวทิตโพฺพ วินิจฺฉโยฯ

๕๒๔. ทฏฺฐพฺพโตติ ทฏฺฐพฺพโตเปตฺถ วินิจฺฉโย เวทิตโพฺพติ อโตฺถฯ สพฺพา เอว หิ สงฺขตธาตุโย ปุพฺพนฺตาปรนฺตวิวิตฺตโต ธุวสุภสุขตฺตภาวสุญฺญโต ปจฺจยายตฺตวุตฺติโต จ ทฏฺฐพฺพาฯ

วิเสสโต ปเนตฺถ เภริตลํ วิย จกฺขุธาตุ ทฏฺฐพฺพา, ทโณฺฑ วิย รูปธาตุ, สโทฺท วิย จกฺขุวิญฺญาณธาตุฯ ตถา อาทาสตลํ วิย จกฺขุธาตุ, มุขํ วิย รูปธาตุ, มุขนิมิตฺตํ วิย จกฺขุวิญฺญาณธาตุฯ อถ วา อุจฺฉุติลา วิย จกฺขุธาตุ, ยนฺตจกฺกยฏฺฐิ วิย รูปธาตุ, อุจฺฉุรสเตลานิ วิย จกฺขุวิญฺญาณธาตุฯ ตถา อธรารณี วิย จกฺขุธาตุ, อุตฺตรารณี วิย รูปธาตุ, อคฺคิ วิย จกฺขุวิญฺญาณธาตุฯ เอส นโย โสตธาตุอาทีสุฯ

มโนธาตุ ปน ยถาสมฺภวโต จกฺขุวิญฺญาณธาตุอาทีนํ ปุเรจรานุจรา วิย ทฏฺฐพฺพาฯ

ธมฺมธาตุยา เวทนากฺขโนฺธ สลฺลมิว สูลมิว จ ทฏฺฐโพฺพฯ สญฺญาสงฺขารกฺขนฺธา เวทนาสลฺลสูลโยคาอาตุรา วิย, ปุถุชฺชนานํ วา สญฺญา อาสาทุกฺขชนนโต ริตฺตมุฏฺฐิ วิยฯ อยถาภุจฺจนิมิตฺตคาหกโต วนมิโค วิยฯ สงฺขารา ปฏิสนฺธิยํ ปกฺขิปนโต องฺคารกาสุยํ ขิปนกปุริสา วิยฯ ชาติ ทุกฺขานุพนฺธโต ราชปุริสานุพนฺธโจรา วิยฯ สพฺพานตฺถาวหสฺส ขนฺธสนฺตานสฺส เหตุโต วิสรุกฺขพีชานิ วิยฯ รูปํ นานาวิธุปทฺทวนิมิตฺตโต ขุรจกฺกํ วิย ทฏฺฐพฺพํฯ อสงฺขตา ปน ธาตุ อมตโต สนฺตโต เขมโต จ ทฏฺฐพฺพาฯ กสฺมา? สพฺพานตฺถาวหสฺส ปฏิปกฺขภูตตฺตาฯ

มโนวิญฺญาณธาตุ อารมฺมเณสุ ววตฺถานาภาวโต อรญฺญมกฺกโฏ วิย, ทุทฺทมนโต อสฺสขฬุโงฺก วิย, ยตฺถกามนิปาติโต เวหาสกฺขิตฺตทโณฺฑ วิย, โลภโทสาทินานปฺปการกิเลสเวสโยคโต รงฺคนโฏ วิย ทฏฺฐพฺพาติฯ

อิติ สาธุชนปาโมชฺชตฺถาย กเต วิสุทฺธิมเคฺค

ปญฺญาภาวนาธิกาเร

อายตนธาตุนิเทฺทโส นาม

ปนฺนรสโม ปริเจฺฉโทฯ

๑๖. อินฺทฺริยสจฺจนิเทฺทโส

อินฺทฺริยวิตฺถารกถา

๕๒๕. ธาตูนํ อนนฺตรํ อุทฺทิฏฺฐานิ ปน **อินฺทฺริยานี**ติ พาวีสตินฺทฺริยานิ – จกฺขุนฺทฺริยํ โสตินฺทฺริยํ ฆานินฺทฺริยํ ชิวฺหินฺทฺริยํ กายินฺทฺริยํ มนินฺทฺริยํ อิตฺถินฺทฺริยํ ปุริสินฺทฺริยํ ชีวิตินฺทฺริยํ สุขินฺทฺริยํ ทุกฺขินฺทฺริยํ โสมนสฺสินฺทฺริยํ โทมนสฺสินฺทฺริยํ อุเปกฺขินฺทฺริยํ สทฺธินฺทฺริยํ วีริยินฺทฺริยํ สตินฺทฺริยํ สมาธินฺทฺริยํ ปญฺญินฺทฺริยํ อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริยํ อญฺญินฺทฺริยํ อญฺญาตาวินฺทฺริยนฺติฯ ตตฺถ –

> อตฺถโต ลกฺขณาทีหิ, กมโต จ วิชานิยา;
> เภทาเภทา ตถา กิจฺจา, ภูมิโต จ วินิจฺฉยํฯ

ตตฺถ จกฺขาทีนํ ตาว จกฺขตีติ จกฺขูติอาทินา นเยน อตฺโถ ปกาสิโตฯ ปจฺฉิเมสุ ปน ตีสุ ปฐมํ ปุพฺพภาเค อนญฺญาตํ อมตํ ปทํ จตุสจฺจธมฺมํ วา ชานิสฺสามีติ เอวํ ปฏิปนฺนสฺส อุปฺปชฺชนโต อินฺทฺริยฏฺฐสมฺภวโต จ อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริยนฺติ วุตฺตํฯ ทุติยํ อาชานนโต อินฺทฺริยฏฺฐสมฺภวโต จ อญฺญินฺทฺริยํฯ ตติยํ อญฺญาตาวิโน จตูสุ สเจฺจสุ นิฏฺฐิตญฺญาณกิจฺจสฺส ขีณาสวสฺส อุปฺปชฺชนโต อินฺทฺริยฏฺฐสมฺภวโต จ อญฺญาตาวินฺทฺริยํฯ

โก ปน เนสํ **อินฺทฺริยโฏฺฐ** นามาติ? อินฺทลิงฺคโฏฺฐ อินฺทฺริยโฏฺฐฯ อินฺทเทสิตโฏฺฐ อินฺทฺริยโฏฺฐฯ อินฺททิฏฺฐโฏฺฐ อินฺทฺริยโฏฺฐฯ อินฺทสิฏฺฐโฏฺฐ อินฺทฺริยโฏฺฐฯ อินฺทชุฏฺฐโฏฺฐ อินฺทฺริยโฏฺฐฯ โส สโพฺพปิ อิธ ยถาโยคํ ยุชฺชติฯ ภควา หิ สมฺมาสมฺพุโทฺธ ปรมิสฺสริยภาวโต อินฺโทฯ กุสลากุสลญฺจ กมฺมํ, กเมฺมสุ กสฺสจิ อิสฺสริยาภาวโตฯ เตเนวตฺถ กมฺมสญฺชนิตานิ ตาว อินฺทฺริยานิ กุสลากุสลกมฺมํ อุลฺลิเงฺคนฺติฯ เตน จ สิฏฺฐานีติ อินฺทลิงฺคเฏฺฐน อินฺทสิฏฺฐเฏฺฐน จ อินฺทฺริยานิฯ สพฺพาเนว ปเนตานิ ภควตา ยถาภูตโต ปกาสิตานิ อภิสมฺพุทฺธานิ จาติ อินฺทเทสิตเฏฺฐน อินฺททิฏฺฐเฏฺฐน จ อินฺทฺริยานิฯ เตเนว ภควตา มุนิเนฺทน กานิจิ โคจราเสวนาย กานิจิ ภาวนาเสวนาย เสวิตานีติ อินฺทชุฏฺฐเฏฺฐนาปิ อินฺทฺริยานิฯ

อปิจ อาธิปจฺจสงฺขาเตน อิสฺสริยเฏฺฐนาปิ เอตานิ อินฺทฺริยานิฯ จกฺขุวิญฺญาณาทิปฺปวตฺติยญฺหิ จกฺขาทีนํ สิทฺธํ อาธิปจฺจํ, ตสฺมิํ ติเกฺข ติกฺขตฺตา มเนฺท จ มนฺทตฺตาติฯ อยํ ตาเวตฺถ อตฺถโต วินิจฺฉโยฯ

ลกฺขณาทีหีติ ลกฺขณรสปจฺจุปฏฺฐานปทฏฺฐาเนหิปิ จกฺขาทีนํ วินิจฺฉยํ วิชานิยาติ อโตฺถฯ ตานิ จ เนสํ ลกฺขณาทีนิ ขนฺธนิเทฺทเส วุตฺตาเนวฯ ปญฺญินฺทฺริยาทีนิ หิ จตฺตาริ อตฺถโต อโมโหเยวฯ เสสานิ ตตฺถ สรูเปเนว อาคตานิฯ

๕๒๖. **กมโต**ติ อยมฺปิ เทสนากฺกโมวฯ ตตฺถ อชฺฌตฺตธเมฺม ปริญฺญาย อริยภูมิปฏิลาโภ โหตีติ อตฺตภาวปริยาปนฺนานิ จกฺขุนฺทฺริยาทีนิ ปฐมํ เทสิตานิฯ โส ปน อตฺตภาโว ยํ ธมฺมํ อุปาทาย อิตฺถีติ วา ปุริโสติ วา สงฺขํ คจฺฉติ, อยํ โสติ นิทสฺสนตฺถํ ตโต อิตฺถินฺทฺริยํ ปุริสินฺทฺริยญฺจฯ โส ทุวิโธปิ ชีวิตินฺทฺริยปฏิพทฺธวุตฺตีติ ญาปนตฺถํ ตโต ชีวิตินฺทฺริยํฯ ยาว ตสฺส ปวตฺติ, ตาว เอเตสํ เวทยิตานํ อนิวตฺติฯ ยญฺจ กิญฺจิ เวทยิตํ, สพฺพํ ตํ ทุกฺขนฺติ ญาปนตฺถํ ตโต สุขินฺทฺริยาทีนิฯ ตํนิโรธตฺถํ ปน เอเต ธมฺมา ภาเวตพฺพาติ ปฏิปตฺติทสฺสนตฺถํ ตโต สทฺธาทีนิฯ อิมาย ปฏิปตฺติยา เอส ธโมฺม ปฐมํ อตฺตนิ ปาตุภวตีติ ปฏิปตฺติยา อโมฆภาวทสฺ

สนตฺถํ ตโต อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริยํฯ ตเสฺสว ผลตฺตา ตโต อนนฺตรํ ภาเวตพฺพโต จ ตโต อญฺญินฺทฺริยํฯ ตโต ปรํ ภาวนาย อิมสฺส อธิคโม, อธิคเต จ ปน อิมสฺมึ นตฺถิ กิญฺจิ อุตฺตริ กรณียนฺติ ญาปนตฺถํ อเนฺต ปรมสฺสาสภูตํ อญฺญาตาวินฺทฺริยํ เทสิตนฺติ อยเมตฺถ กโมฯ

เภทาเภทาติ ชีวิตินฺทฺริยเสฺสว เจตฺถ เภโทฯ ตญฺหิ รูปชีวิตินฺทฺริยํ อรูปชีวิตินฺทฺริยนฺติ ทุวิธํ โหติฯ เสสานํ อเภโทติ เอวเมตฺถ เภทาเภทโต วินิจฺฉยํ วิชานิยาฯ

๕๒๗. **กิจฺจา**ติ กึ อินฺทฺริยานํ กิจฺจนฺติ เจฯ จกฺขุนฺทฺริยสฺส ตาว ‘‘จกฺขายตนํ จกฺขุวิญฺญาณธาตุยา ตํสมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานํ อินฺทฺริยปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ วจนโต ยํ ตํ อินฺทฺริยปจฺจยภาเวน สาเธตพฺพํ อตฺตโน ติกฺขมนฺทาทิภาเวน จกฺขุวิญฺญาณาทิธมฺมานํ ติกฺขมนฺทาทิสงฺขาตํ อตฺตาการานุวตฺตาปนํ, อิทํ กิจฺจํฯ เอวํ โสตฆานชิวฺหากายานํฯ มนินฺทฺริยสฺส ปน สหชาตธมฺมานํ อตฺตโน วสวตฺตาปนํฯ ชีวิตินฺทฺริยสฺส สหชาตธมฺมานุปาลนํฯ อิตฺถินฺทฺริยปุริสินฺทฺริยานํ อิตฺถิปุริสลิงฺคนิมิตฺตกุตฺตากปฺปาการานุวิธานํฯ สุขทุกฺขโสมนสฺสโทมนสฺสินฺทฺริยานํ สหชาตธมฺเม อภิภวิตฺวา ยถาสกํ โอฬาริกาการานุปาปนํฯ อุเปกฺขินฺทฺริยสฺส สนฺตปณีตมชฺฌตฺตาการานุปาปนํฯ สทฺธาทีนํ ปฏิปกฺขาภิภวนํ สมฺปยุตฺตธมฺมานญฺจ ปสนฺนาการาทิภาวสมฺปาปนํฯ อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริยสฺส สํโยชนตฺตยปฺปหานญฺเจว สมฺปยุตฺตานญฺจ ตปฺปหานาภิมุขภาวกรณํฯ อญฺญินฺทฺริยสฺส กามราคพฺยาปาทาทิตนุกรณปฺปหานญฺเจว สหชาตานญฺจ อตฺตโน วสานุวตฺตาปนํฯ อญฺญาตาวินฺทฺริยสฺส สพฺพกิเจฺจสุ อุสฺสุกฺกปฺปหานญฺเจว อมตาภิมุขภาวปจฺจยตา จ สมฺปยุตฺตานนฺติ เอวเมตฺถ กิจฺจโต วินิจฺฉยํ วิชานิยาฯ

๕๒๘. **ภูมิโต**ติ จกฺขุโสตฆานชิวฺหากายอิตฺถิปุริสสุขทุกฺขโทมนสฺสินฺทฺริยานิ เจตฺถ กามาวจราเนวฯ มนินฺทฺริยชีวิตินฺทฺริยอุเปกฺขินฺทฺริยานิ สทฺธาวีริยสติสมาธิปญฺญินฺทฺริยานิ จ จตุภูมิปริยาปนฺนานิฯ โสมนสฺสินฺทฺริยํ กามาวจรรูปาวจรโลกุตฺตรวเสน ภูมิตฺตยปริยาปนฺนํฯ อวสาเน ตีณิ โลกุตฺตราเนวาติ เอวเมตฺถ ภูมิโตปิ วินิจฺฉยํ วิชาเนยฺยฯ เอวํ หิ วิชานโนฺต –

> สํเวคพหุโล ภิกฺขุ, ฐิโต อินฺทฺริยสํวเร;
> อินฺทฺริยานิ ปริญฺญาย, ทุกฺขสฺสนฺตํ กริสฺสตีติฯ

อิทํ อินฺทฺริยานํ วิตฺถารกถามุขํฯ

สจฺจวิตฺถารกถา

๕๒๙. ตทนนฺตรานิ ปน **สจฺจานี**ติ จตฺตาริ อริยสจฺจานิ – ทุกฺขํ อริยสจฺจํ, ทุกฺขสมุทโย อริยสจฺจํ, ทุกฺขนิโรโธ อริยสจฺจํ, ทุกฺขนิโรธคามินี ปฏิปทา อริยสจฺจนฺติฯ ตตฺถ –

> วิภาคโต นิพฺพจน, ลกฺขณาทิปฺปเภทโต;
> อตฺถตฺถุทฺธารโต เจว, อนูนาธิกโต ตถาฯ

> กมโต ชาติอาทีนํ, นิจฺฉยา ญาณกิจฺจโต;
> อโนฺตคธานํ ปเภทา, อุปมาโต จตุกฺกโตฯ

> สุญฺญเตกวิธาทีหิ, สภาควิสภาคโต;
> วินิจฺฉโย เวทิตโพฺพ, วิญฺญุนา สาสนกฺกเมฯ

ตตฺถ **วิภาคโต**ติ ทุกฺขาทีนํ หิ จตฺตาโร จตฺตาโร อตฺถา วิภตฺตา ตถา อวิตถา อนญฺญถา, เย ทุกฺขาทีนิ อภิสเมนฺเตหิ อภิสเมตพฺพาฯ ยถาห – ‘‘ทุกฺขสฺส ปีฬนฏฺโฐ สงฺขตฏฺโฐ สนฺตาปฏฺโฐ วิปริณามฏฺโฐ, อิเม จตฺตาโร ทุกฺขสฺส ทุกฺขฏฺฐา ตถา อวิตถา อนญฺญถาฯ สมุทยสฺส อายูหนฏฺโฐ นิทานฏฺโฐ สํโยคฏฺโฐ ปลิโพธฏฺโฐฯ นิโรธสฺส นิสฺสรณฏฺโฐ วิเวกฏฺโฐ อสงฺขตฏฺโฐ อมตฏฺโฐฯ มคฺคสฺส นิยฺยานฏฺโฐ เหตุฏฺโฐ ทสฺสนฏฺโฐ อธิปเตยฺยฏฺโฐฯ อิเม จตฺตาโร มคฺคสฺส มคฺคฏฺฐา ตถา อวิตถา อนญฺญถา’’ติ (ปฏิ. ม. ๒.๘)ฯ ตถา ‘‘ทุกฺขสฺส ปีฬนฏฺโฐ สงฺขตฏฺโฐ สนฺตาปฏฺโฐ วิปริณามฏฺโฐ อภิสมยฏฺโฐ’’ติ (ปฏิ. ม. ๒.๑๑) เอวมาทิฯ อิติ เอวํ วิภตฺตานํ จตุนฺนํ จตุนฺนํ อตฺถานํ วเสน ทุกฺขาทีนิ เวทิตพฺพานีติฯ อยํ ตาเวตฺถ วิภาคโต วินิจฺฉโยฯ

๕๓๐. นิพฺพจนลกฺขณาทิปฺปเภทโตติ เอตฺถ ปน **นิพฺพจนโต** ตาว อิธ **ทุ**-อิติ อยํ สทฺโท กุจฺฉิเต ทิสฺสติฯ กุจฺฉิตํ หิ ปุตฺตํ ทุปฺปุตฺโตติ วทนฺติฯ **ขํ**-สทฺโท ปน ตุจฺเฉฯ ตุจฺฉํ หิ อากาสํ ‘‘ข’’นฺติ วุจฺจติฯ อิทญฺจ ปฐมสจฺจํ กุจฺฉิตํ อเนกอุปทฺทวาธิฏฺฐานโตฯ ตุจฺฉํ พาลชนปริกปฺปิตธุวสุภสุขตฺตภาววิรหิตโตฯ ตสฺมา กุจฺฉิตตฺตา ตุจฺฉตฺตา จ **ทุกฺข**นฺติ วุจฺจติฯ

สํ-อิติ จ อยํ สทฺโท ‘‘สมาคโม สเมต’’นฺติอาทีสุ (ที. นิ. ๒.๓๙๖; วิภ. ๑๙๙) สํโยคํ ทีเปติฯ **อุ**-อิติ อยํ ‘‘อุปฺปนฺนํ อุทิต’’นฺติอาทีสุ (ธ. ส. ๑; มหาว. ๘๔) อุปฺปตฺตึฯ **อย**-สทฺโท การณํ ทีเปติฯ อิทญฺจาปิ ทุติยสจฺจํ อวเสสปจฺจยสมาโยเค สติ ทุกฺขสฺสุปฺปตฺติการณํฯ อิติ ทุกฺขสฺส สํโยเค อุปฺปตฺติการณตฺตา **ทุกฺขสมุทย**นฺติ วุจฺจติฯ

ตติยสจฺจํ ปน ยสฺมา **นิ**-สทฺโท อภาวํ, **โรธ**-สทฺโท จ จารกํ ทีเปติฯ ตสฺมา อภาโว เอตฺถ สํสารจารกสงฺขาตสฺส ทุกฺขโรธสฺส สพฺพคติสุญฺญตฺตา, สมธิคเต วา ตสฺมึ สํสารจารกสงฺขาตสฺส ทุกฺขโรธสฺส อภาโว โหติ, ตปฺปฏิปกฺขตฺตาติปิ **ทุกฺขนิโรธ**นฺติ วุจฺจติฯ ทุกฺขสฺส วา อนุปฺปาทนิโรธปจฺจยตฺตา ทุกฺขนิโรธนฺติฯ

จตุตฺถสจฺจํ ปน ยสฺมา เอตํ ทุกฺขนิโรธํ คจฺฉติ อารมฺมณวเสน ตทภิมุขภูตตฺตา, ปฏิปทา จ โหติ ทุกฺขนิโรธปฺปตฺติยาฯ ตสฺมา ทุกฺขนิโรธคามินี ปฏิปทาติ วุจฺจติฯ

๕๓๑. ยสฺมา ปเนตานิ พุทฺธาทโย อริยา ปฏิวิชฺฌนฺติ, ตสฺมา **อริยสจฺจานี**ติ วุจฺจนฺติฯ ยถาห ‘‘จตฺตาริมานิ, ภิกฺขเว, อริยสจฺจานิฯ กตมานิ…เป.… อิมานิ โข, ภิกฺขเว, จตฺตาริ อริยสจฺจานิฯ อริยา อิมานิ ปฏิวิชฺฌนฺติ, ตสฺมา อริยสจฺจานีติ วุจฺจนฺตี’’ติฯ อปิจ อริยสฺส สจฺจานีติปิ อริยสจฺจานิฯ ยถาห ‘‘สเทวเก, ภิกฺขเว, โลเก…เป.… มนุสฺสาย ตถาคโต อริโย, ตสฺมา อริยสจฺจานีติ วุจฺจนฺตี’’ติ (สํ. นิ. ๕.๑๐๙๘)ฯ อถ วา เอเตสํ อภิสมฺพุทฺธตฺตา อริยภาวสิทฺธิโตปิ อริยสจฺจานิฯ ยถาห – ‘‘อิเมสํ โข, ภิกฺขเว, จตุนฺนํ อริยสจฺจานํ ยถาภูตํ อภิสมฺพุทฺธตฺตา ตถาคโต อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ อริโยติ วุจฺจตี’’ติฯ อปิจ โข ปน อริยานิ สจฺจานีติปิ อริยสจฺจานิฯ อริยานีติ ตถานิ อวิตถานิ อวิสํวาทกานีติ อตฺโถฯ ยถาห – ‘‘อิมานิ โข, ภิกฺขเว, จตฺตาริ อริยสจฺจานิ ตถานิ อวิตถานิ อนญฺญถานิ, ตสฺมา อริยสจฺจานีติ วุจฺจนฺตี’’ติ (สํ. นิ. ๕.๑๐๙๗) เอวเมตฺถ นิพฺพจนโต วินิจฺฉโย เวทิตโพฺพฯ

๕๓๒. กถํ **ลกฺขณาทิปฺปเภทโต**? เอตฺถ หิ พาธนลกฺขณํ **ทุกฺขสจฺจํ,** สนฺตาปนรสํ, ปวตฺติปจฺจุปฏฺฐานํฯ ปภวลกฺขณํ **สมุทยสจฺจํ,** อนุปจฺเฉทกรณรสํ, ปลิโพธปจฺจุปฏฺฐานํฯ สนฺติลกฺขณํ **นิโรธสจฺจํ,** อจฺจุติรสํ, อนิมิตฺตปจฺจุปฏฺฐานํฯ นิยฺยานลกฺขณํ **มคฺคสจฺจํ,** กิเลสปฺปหานรสํ, วุฏฺฐานปจฺจุปฏฺฐานํฯ อปิจ ปวตฺติปวตฺตนนิวตฺตินิวตฺตนลกฺขณานิ ปฏิปาฏิยาฯ

ตถา สงฺขตตณฺหา อสงฺขตทสฺสนลกฺขณานิ จาติ เอวเมตฺถ ลกฺขณาทิปฺปเภทโต วินิจฺฉโย เวทิตโพฺพฯ

๕๓๓. **อตฺถตฺถุทฺธารโต เจวา**ติ เอตฺถ ปน อตฺถโต ตาว โก สจฺจโฏฺฐติ เจ? โย ปญฺญาจกฺขุนา อุปปริกฺขมานานํ มายาว วิปรีโต, มรีจิว วิสํวาทโก, ติตฺถิยานํ อตฺตาว อนุปลพฺภสภาโว จ น โหติ, อถ โข พาธนปฺปภวสนฺตินิยฺยานปฺปกาเรน ตจฺฉาวิปรีตภูตภาเวน อริยญาณสฺส โคจโร โหติเยวฯ เอส อคฺคิลกฺขณํ วิย, โลกปกติ วิย จ ตจฺฉาวิปรีตภูตภาโว สจฺจโฏฺฐติ เวทิตโพฺพฯ ยถาห – ''อิทํ ทุกฺขนฺติ, ภิกฺขเว, ตถเมตํ อวิตถเมตํ อนญฺญถเมต''นฺติ (สํ. นิ. ๕.๑๐๙๐) วิตฺถาโรฯ อปิจ –

> นาพาธกํ ยโต ทุกฺขํ, ทุกฺขา อญฺญํ น พาธกํ;
> พาธกตฺตนิยาเมน, ตโต สจฺจมิทํ มตํฯ
>
> ตํ วินา นาญฺญโต ทุกฺขํ, น โหติ น จ ตํ ตโต;
> ทุกฺขเหตุนิยาเมน, อิติ สจฺจํ วิสตฺติกาฯ
>
> นาญฺญา นิพฺพานโต สนฺติ, สนฺตํ น จ น ตํ ยโต;
> สนฺตภาวนิยาเมน, ตโต สจฺจมิทํ มตํฯ
>
> มคฺคา อญฺญํ น นิยฺยานํ, อนิยฺยาโน น จาปิ โส;
> ตจฺฉนิยฺยานภาวตฺตา, อิติ โส สจฺจสมฺมโตฯ
>
> อิติ ตจฺฉาวิปลฺลาส, ภูตภาวํ จตูสฺวปิ;
> ทุกฺขาทีสฺววิเสเสน, สจฺจฏฺฐํ อาหุ ปณฺฑิตาติฯ

เอวํ อตฺถโต วินิจฺฉโย เวทิตโพฺพฯ

๕๓๔. กถํ **อตฺถุทฺธารโต**? อิธายํ **สจฺจ-**สโทฺท อเนเกสุ อเตฺถสุ ทิสฺสติฯ เสยฺยถิทํ – ''สจฺจํ ภเณ น กุเชฺฌยฺยา''ติอาทีสุ (ธ. ป. ๒๒๔) วาจาสเจฺจฯ ''สเจฺจ ฐิตา สมณพฺราหฺมณา จา''ติอาทีสุ (ชา. ๒.๒๑.๔๓๓) วิรติสเจฺจฯ ''กสฺมา นุ สจฺจานิ วทนฺติ นานา ปวาทิยาเส กุสลาวทานา''ติอาทีสุ (สุ. นิ. ๘๙๑) ทิฎฺฐิสเจฺจฯ ''เอกํ หิ สจฺจํ น ทุติย''นฺติอาทีสุ (สุ. นิ. ๘๙๐) ปรมตฺถสเจฺจ นิพฺพาเน เจว มเคฺค จฯ ''จตุนฺนํ อริยสจฺจานํ กติ กุสลา''ติอาทีสุ (วิภ. ๒๑๖) อริยสเจฺจฯ สฺวายมิธาปิ อริยสเจฺจ วตฺตตีติ เอวเมตฺถ อตฺถุทฺธารโตปิ วินิจฺฉโย เวทิตโพฺพฯ

๕๓๕. **อนูนาธิกโต**ติ กสฺมา ปน จตฺตาเรว อริยสจฺจานิ วุตฺตานิ อนูนานิ อนธิกานีติ เจ? อญฺญสฺสาสมฺภวโต อญฺญตรสฺส จ อปเนยฺยาภาวโตฯ น หิ เอเตหิ อญฺญํ อธิกํ วา, เอเตสํ วา เอกมฺปิ อปเนตพฺพํ สโมฺภติฯ ยถาห – ''อิธ, ภิกฺขเว, อาคเจฺฉยฺย สมโณ วา พฺราหฺมโณ วา 'เนตํ ทุกฺขํ อริยสจฺจํ, อญฺญํ ทุกฺขํ อริยสจฺจํฯ อหเมตํ ทุกฺขํ อริยสจฺจํ ฐเปตฺวา อญฺญํ ทุกฺขํ อริยสจฺจํ ปญฺญเปสฺสามี'ติ เนตํ ฐานํ วิชฺชตี''ติอาทิฯ ยถา จาห – ''โย หิ โกจิ, ภิกฺขเว, สมโณ วา พฺราหฺมโณ วา เอวํ วเทยฺย 'เนตํ ทุกฺขํ ปฐมํ อริยสจฺจํ ยํ สมเณน โคตเมน เทสิตํ, อหเมตํ ทุกฺขํ ปฐมํ อริยสจฺจํ ปจฺจกฺขาย อญฺญํ ทุกฺขํ ปฐมํ อริยสจฺจํ ปญฺญเปสฺสามี'ติ เนตํ ฐานํ วิชฺชตี''ติอาทิ (สํ. นิ. ๕.๑๐๘๖)ฯ

อปิจ ปวตฺติมาจิกฺขโนฺต ภควา สเหตุกํ อาจิกฺขิ, นิวตฺติญฺจ สอุปายํฯ อิติ ปวตฺตินิวตฺติต ทุภยเหตูนํ เอตปรมโต จตฺตาเรว วุตฺตานิฯ ตถา ปริเญฺญยฺยปหาตพฺพสจฺฉิกาตพฺพภาเวตพฺพานํ, ตณฺหาวตฺถุตณฺหาตณฺหานิโรธตณฺหานิโรธุปายานํ, อาลยอาลยารามตาอาลยสมุคฺฆาตอาลยสมุคฺฆาตุปายานญฺจ วเสนาปิ จตฺตาเรว วุตฺตานีติ เอวเมตฺถ อนูนาธิกโต วินิจฺฉโย เวทิตโพฺพฯ

๕๓๖. **กมโต**ติ อยมฺปิ เทสนากฺกโมวฯ เอตฺถ จ โอฬาริกตฺตา, สพฺพสตฺตสาธารณตฺตา จ สุวิเญฺญยฺยนฺติ ทุกฺขสจฺจํ ปฐมํ วุตฺตํฯ ตเสฺสว เหตุทสฺสนตฺถํ ตทนนฺตรํ สมุทยสจฺจํฯ เหตุนิโรธา ผลนิโรโธติ ญาปนตฺถํ ตโต นิโรธสจฺจํฯ ตทธิคมุปายทสฺสนตฺถํ อเนฺต มคฺคสจฺจํฯ ภวสุขสฺสาทคธิตานํ วา สตฺตานํ สํเวคชนนตฺถํ ปฐมํ ทุกฺขมาหฯ ตํ เนว อกตํ อาคจฺฉติ , น อิสฺสรนิมฺมานาทิโต โหติ, อิโต ปน โหตีติ ญาปนตฺถํ ตทนนฺตรํ สมุทยํฯ ตโต สเหตุเกน ทุเกฺขน อภิภูตตฺตา สํวิคฺคมานสานํ ทุกฺขนิสฺสรณคเวสีนํ นิสฺสรณทสฺสเนน อสฺสาสชนนตฺถํ นิโรธํฯ ตโต นิโรธาธิคมตฺถํ นิโรธสมฺปาปกํ มคฺคนฺติ เอวเมตฺถ กมโต วินิจฺฉโย เวทิตโพฺพฯ

๕๓๗. **ชาติอาทีนํ นิจฺฉยา**ติ เย เต อริยสจฺจานิ นิทฺทิสเนฺตน ภควตา ''ชาติปิ ทุกฺขา, ชราปิ ทุกฺขา, มรณมฺปิ ทุกฺขํ, โสกปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสาปิ ทุกฺขา, อปฺปิเยหิ สมฺปโยโค ทุโกฺข, ปิเยหิ วิปฺปโยโค ทุโกฺข, ยมฺปิจฺฉํ น ลภติ ตมฺปิ ทุกฺขํ, สํขิเตฺตน ปญฺจุปาทานกฺขนฺธา ทุกฺขา''ติ (วิภ. ๑๙๐) ทุกฺขนิเทฺทเส ทฺวาทส ธมฺมา, ''ยายํ ตณฺหา โปโนพฺภวิกา นนฺทีราคสหคตา ตตฺรตตฺราภินนฺทินีฯ เสยฺยถิทํ, กามตณฺหา, ภวตณฺหา, วิภวตณฺหา''ติ (วิภ. ๒๐๓) สมุทยนิเทฺทเส ติวิธา ตณฺหา, ''โย ตสฺสาเยว ตณฺหาย อเสสวิราคนิโรโธ จาโค ปฏินิสฺสโคฺค มุตฺติ อนาลโย''ติ (วิภ. ๒๐๔) เอวํ นิโรธนิเทฺทเส อตฺถโต เอกเมว นิพฺพานํ, ''กตมํ ทุกฺขนิโรธคามินีปฏิปทา อริยสจฺจํ, อยเมว อริโย อฎฺฐงฺคิโก มโคฺคฯ เสยฺยถิทํ – สมฺมาทิฏฺฐิ…เป…. สมฺมาสมาธี''ติ (วิภ. ๒๐๕) เอวํ มคฺคนิเทฺทเส อฎฺฐ ธมฺมาติ อิติ จตุนฺนํ สจฺจานํ นิเทฺทเส ชาติอาทโย ธมฺมา วุตฺตา, เตสํ ชาติอาทีนํ นิจฺฉยาปิ เอตฺถ วินิจฺฉโย เวทิตโพฺพฯ

ทุกฺขนิเทฺทสกถา

ชาตินิเทฺทโส

เสยฺยถิทํ, อยญฺหิ **ชาติ**-สโทฺท อเนกโตฺถฯ ตถา เหส ''เอกมฺปิ ชาติํ เทฺวปิ ชาติโย''ติ (ที. นิ. ๑.๒๔๔; ปารา. ๑๒) เอตฺถ ภเว อาคโตฯ ''อตฺถิ, วิสาเข, นิคณฺฐา นาม สมณชาตี''ติ (อ. นิ. ๓.๗๑) เอตฺถ นิกาเยฯ ''ชาติ ทฺวีหิ ขเนฺธหิ สงฺคหิตา''ติ (ธาตุ. ๗๑) เอตฺถ สงฺขตลกฺขเณฯ ''ยํ มาตุกุจฺฉิสฺมิํ ปฐมํ จิตฺตํ อุปฺปนฺนํ, ปฐมํ วิญฺญาณํ ปาตุภูตํ, ตทุปาทาย สาวสฺส ชาตี''ติ (มหาว. ๑๒๔) เอตฺถ ปฏิสนฺธิยํฯ ''สมฺปติชาโต, อานนฺท, โพธิสโตฺต''ติ (ม. นิ. ๓.๒๐๗) เอตฺถ ปสูติยํฯ ''อกฺขิโตฺต อนุปกุโฎฺฐ ชาติวาเทนา''ติ (ที. นิ. ๑.๓๓๑) เอตฺถ กุเลฯ ''ยโตหํ, ภคินิ, อริยาย ชาติยา ชาโต''ติ (ม. นิ. ๒.๓๕๑) เอตฺถ อริยสีเลฯ

๕๓๘. สฺวายมิธ คพฺภเสยฺยกานํ ปฏิสนฺธิโต ปฎฺฐาย ยาว มาตุกุจฺฉิมฺหา นิกฺขมนํ, ตาว ปวเตฺตสุ ขเนฺธสุฯ อิตเรสํ ปฏิสนฺธิขเนฺธเสฺววาติ ทฎฺฐโพฺพฯ อยมฺปิ จ ปริยายกถาวฯ นิปฺปริยายโต ปน ตตฺถ ตตฺถ นิพฺพตฺตมานานํ สตฺตานํ เย เย ขนฺธา ปาตุภวนฺติ, เตสํ เตสํ ปฐมปาตุภาโว ชาติ นามฯ

สา ปเนสา ตตฺถ ตตฺถ ภเว ปฐมาภินิพฺพตฺติลกฺขณา, นิยฺยาตนรสา, อตีตภวโต อิธ อุมฺมุชฺชนปจฺจุปฏฺฐานา, ทุกฺขวิจิตฺตตาปจฺจุปฏฺฐานา วาฯ

๕๓๙. กสฺมา ปเนสา ทุกฺขาติ เจ? อเนเกสํ ทุกฺขานํ วตฺถุภาวโตฯ อเนกานิ หิ ทุกฺขานิฯ เสยฺยถิทํ – ทุกฺขทุกฺขํ, วิปริณามทุกฺขํ, สงฺขารทุกฺขํ, ปฏิจฺฉนฺนทุกฺขํ, อปฺปฏิจฺฉนฺนทุกฺขํ, ปริยายทุกฺขํ, นิปฺปริยายทุกฺขนฺติฯ

ตตฺถ กายิกเจตสิกา ทุกฺขา เวทนาสภาวโต จ นามโต จ ทุกฺขตฺตา **ทุกฺขทุกฺข**นฺติ วุจฺจติฯ

สุขา เวทนา วิปริณาเมน ทุกฺขุปฺปตฺติเหตุโต **วิปริณามทุกฺขํ**ฯ

อุเปกฺขา เวทนา เจว อวเสสา จ เตภูมกา สงฺขารา อุทยพฺพยปฺปฏิปีฬิตตฺตา **สงฺขารทุกฺขํ**ฯ กณฺณสูลทนฺตสูลราคชปริฬาหโทสชปริฬาหาทิ กายิกเจตสิโก อาพาโธ ปุจฺฉิตฺวา ชานิตพฺพโต อุปกฺกมสฺส จ อปากฏภาวโต **ปฏิจฺฉนฺนทุกฺขํ** นามฯ อปากฏทุกฺขนฺติปิ วุจฺจติฯ

ทฺวตฺตึสกมฺมการณาทิสมุฏฺฐาโน อาพาโธ อปุจฺฉิตฺวาว ชานิตพฺพโต อุปกฺกมสฺส จ ปากฏภาวโต **อปฺปฏิจฺฉนฺนทุกฺขํ** นามฯ ปากฏทุกฺขนฺติปิ วุจฺจติฯ

ฐเปตฺวา ทุกฺขทุกฺขํ เสสํ ทุกฺขสจฺจวิภงฺเค อาคตํ ชาติอาทิ สพฺพมฺปิ ตสฺส ตสฺส ทุกฺขสฺส วตฺถุภาวโต **ปริยายทุกฺขํ**ฯ ทุกฺขทุกฺขํ ปน **นิปฺปริยายทุกฺข**นฺติ วุจฺจติฯ

ตตฺรายํ ชาติ ยํ ตํ พาลปณฺฑิตสุตฺตาทีสุ (ม. นิ. ๓.๒๔๖ อาทโย) ภควตาปิ อุปมาวเสน ปกาสิตํ อาปายิกํ ทุกฺขํ, ยญฺจ สุคติยมฺปิ มนุสฺสโลเก คพฺโภกฺกนฺติมูลกาทิเภทํ ทุกฺขํ อุปฺปชฺชติ, ตสฺส วตฺถุภาวโต ทุกฺขาฯ

๕๔๐. ตตฺริทํ คพฺโภกฺกนฺติมูลกาทิเภทํ ทุกฺขํ – อยํ หิ สตฺโต มาตุกุจฺฉิมฺหิ นิพฺพตฺตมาโน น อุปฺปลปทุมปุณฺฑรีกาทีสุ นิพฺพตฺตติ, อถ โข เหฏฺฐา อามาสยสฺส อุปริ ปกฺกาสยสฺส อุทรปฏลปิฏฺฐิกณฺฏกานํ เวมชฺเฌ ปรมสมฺพาเธ ติพฺพนฺธกาเรนานากุณปคนฺธปริภาวิตปรมทุคฺคนฺธปวนวิจริเต อธิมตฺตเชคุจฺเฉ กุจฺฉิปฺปเทเส ปูติมจฺฉปูติกุมฺมาสจนฺทนิกาทีสุ กิมิ วิย นิพฺพตฺตติฯ โส ตตฺถ นิพฺพตฺโต ทส มาเส มาตุกุจฺฉิสมฺภเวน อุสฺมนา ปุฏปากํ วิย ปจฺจมาโน ปิฏฺฐปิณฺฑิ วิย เสทิยมาโน สมิญฺชนปสารณาทิรหิโต อธิมตฺตํ ทุกฺขมนุโภตีติ, อิทํ ตาว **คพฺโภกฺกนฺติมูลกํ** ทุกฺขํฯ

ยํ ปน โส มาตุ สหสา อุปกฺขลนคมนนิสีทนวุฏฺฐานปริวตฺตนาทีสุ สุราธุตฺตหตฺถคโต เอฬโก วิย อหิตุณฺฑิกหตฺถคโต สปฺปโปตโก วิย จ อากฑฺฒนปริกฑฺฒนโอธูนนนิทฺธูนนาทินา อุปกฺกเมน อธิมตฺตํ ทุกฺขมนุภวติ, ยญฺจ มาตุ สีตูทกปานกาเล สีตนรกุปฺปนฺโน วิย, อุณฺหยาคุภตฺตาทิอชฺโฌหรณกาเล องฺคารวุฏฺฐิสมฺปริกิณฺโณ วิย, โลณมฺพิลาทิอชฺโฌหรณกาเล ขาราปฏิจฺฉกาทิกมฺมการณปตฺโต วิย ติพฺพํ ทุกฺขมนุโภติ, อิทํ **คพฺภปริหรณมูลกํ** ทุกฺขํฯ

ยํ ปนสฺส มูฬฺหคพฺภาย มาตุยา มิตฺตามจฺจสุหชฺชาทีหิปิ อทสฺสนารเห ทุกฺขุปฺปตฺติฏฺฐาเน เฉทนผาลนาทีหิ ทุกฺขํ อุปฺปชฺชติ, อิทํ **คพฺภวิปตฺติมูลกํ** ทุกฺขํฯ

ยํ วิชายมานาย มาตุยา กมฺมเชหิ วาเตหิ ปริวตฺเตตฺวา นรกปปาตํ วิย อติภยานกํ โยนิมคฺคํ ปฏิปาติยมานสฺส ปรมสมฺพาเธน โยนิมุเขน ตาฬจฺฉิคฺคเฬน วิย นิกฺกฑฺฒิยมานสฺส มหานาคสฺส นรกสตฺตสฺส วิย จ สงฺฆาตปพฺพเตหิ วิจุณฺณิยมานสฺส ทุกฺขํ อุปฺปชฺชติ, อิทํ **วิชายนมูลกํ** ทุกฺขํฯ

ยํ ปน ชาตสฺส ตรุณวณสทิสสุขุมาลสรีรสฺส หตฺถคหณนหาปนโธวนโจฬปริมชฺชนาทิกาเล สูจิมุขขุรธาราหิ วิชฺฌนผาลนสทิสํ ทุกฺขํ อุปฺปชฺชติ, อิทํ มาตุกุจฺฉิโต **พหินิกฺขมนมูลกํ** ทุกฺขํฯ

ยํ ตโต ปรํ ปวตฺติยํ อตฺตนาว อตฺตานํ วเธนฺตสฺส อเจลกวตาทิวเสน อาตาปนปริตาปนานุโยคมนุยุตฺตสฺส, โกธวเสน อภุญฺชนฺตสฺส, อุพฺพนฺธนฺตสฺส จ ทุกฺขํ อุปฺปชฺชติ, อิทํ **อตฺตูปกฺกมมูลกํ** ทุกฺขํฯ ยํ ปน ปรโต วธพนฺธนาทีนิ อนุภวนฺตสฺส อุปฺปชฺชติ, อิทํ **ปรูปกฺกมมูลกํ** ทุกฺขนฺติฯ

อิติ อิมสฺส สพฺพสฺสาปิ ทุกฺขสฺส อยํ ชาติ วตฺถุเมว โหติฯ

๕๔๑. เตเนตํ วุจฺจติ –

ชาเยถ โน เจ นรเกสุ สตฺโต,
ตตฺถคฺคิทาหาทิกมปฺปสยฺหํ;
ลเภถ ทุกฺขํ นุ กุหิํ ปติฏฺฐํ,
อิจฺจาห ทุกฺขาติ มุนีธ ชาติํฯ

ทุกฺขํ ติรเจฺฉสุ กสาปโตท-
ทณฺฑาภิฆาตาทิภวํ อเนกํ;
ยํ ตํ กถํ ตตฺถ ภเวยฺย ชาติํ,
วินา ตหิํ ชาติ ตโตปิ ทุกฺขาฯ

เปเตสุ ทุกฺขํ ปน ขุปฺปิปาสา-
วาตาตปาทิปฺปภวํ วิจิตฺตํ;
ยสฺมา อชาตสฺส น ตตฺถ อตฺถิ,
ตสฺมาปิ ทุกฺขํ มุนิ ชาติมาหฯ

ติพฺพนฺธกาเร จ อสยฺหสีเต,
โลกนฺตเร ยํ อสุเรสุ ทุกฺขํ;
น ตํ ภเว ตตฺถ น จสฺส ชาติ,
ยโต อยํ ชาติ ตโตปิ ทุกฺขาฯ

ยญฺจาปิ คูถนรเก วิย มาตุคเพฺภ,
สตฺโต วสํ จิรมโต พหิ นิกฺขมญฺจ;
ปปฺโปติ ทุกฺขมติโฆรมิทมฺปิ นตฺถิ,
ชาติํ วินา อิติปิ ชาติ อยญฺหิ ทุกฺขาฯ

กิํ ภาสิเตน พหุนา นนุ ยํ กุหิญฺจิ,

อตฺถีธ กิญฺจิทปิ ทุกฺขมิทํ กทาจิ;
เนวตฺถิ ชาติวิรเหน ยโต มเหสิ,
ทุกฺขาติ สพฺพปฐมํ อิมมาห ชาตินฺติฯ

อยํ ตาว ชาติยํ วินิจฺฉโยฯ

ชรานิเทฺทโส

๕๔๒. **ชราปิ ทุกฺขา**ติ เอตฺถ ทุวิธา ชรา สงฺขตลกฺขณญฺจ, ขณฺฑิจฺจาทิสมฺมโต สนฺตติยํ เอกภวปริยาปนฺนขนฺธปุราณภาโว จ, สา อิธ อธิเปฺปตาฯ สา ปเนสา ชรา ขนฺธปริปากลกฺขณา, มรณูปนยนรสา, โยพฺพนวินาสปจฺจุปฏฺฐานาฯ ทุกฺขา สงฺขารทุกฺขภาวโต เจว ทุกฺขวตฺถุโต จ ฯ ยํ หิ องฺคปจฺจงฺคสิถิลีภาวอินฺทฺริยวิการวิรูปตาโยพฺพนวินาสพลูปฆาตสติมติวิปฺปวาสปรปริภวาทิอเนกปจฺจยํ กายิกเจตสิกทุกฺขํ อุปฺปชฺชติ, ชรา ตสฺส วตฺถุฯ เตเนตํ วุจฺจติ –

‘‘องฺคานํ สิถิลีภาวา, อินฺทฺริยานํ วิการโต;
โยพฺพนสฺส วินาเสน, พลสฺส อุปฆาตโตฯ

‘‘วิปฺปวาสา สตาทีนํ, ปุตฺตทาเรหิ อตฺตโน;
อปสาทนียโต เจว, ภิโยฺย พาลตฺตปตฺติยาฯ

‘‘ปโปฺปติ ทุกฺขํ ยํ มโจฺจ, กายิกํ มานสํ ตถา;
สพฺพเมตํ ชราเหตุ, ยสฺมา ตสฺมา ชรา ทุขา’’ติฯ

อยํ ชรายํ วินิจฺฉโยฯ

มรณนิเทฺทโส

๕๔๓. **มรณมฺปิ ทุกฺข**นฺติ เอตฺถาปิ ทุวิธํ มรณํ สงฺขตลกฺขณญฺจ, ยํ สนฺธาย วุตฺตํ ‘‘ชรามรณํ ทฺวีหิ ขเนฺธหิ สงฺคหิต’’นฺติ (ธาตุ. ๗๑)ฯ เอกภวปริยาปนฺนชีวิตินฺทฺริยปฺปพนฺธวิเจฺฉโท จ, ยํ สนฺธาย วุตฺตํ ‘‘นิจฺจํ มรณโต ภย’’นฺติ (สุ. นิ. ๕๘๑)ฯ ตํ อิธ อธิเปฺปตํฯ ชาติปจฺจยา มรณํ อุปกฺกมมรณํ สรสมรณํ อายุกฺขยมรณํ ปุญฺญกฺขยมรณนฺติปิ ตเสฺสว นามํฯ ตยิทํ จุติลกฺขณํ, วิโยครสํ, คติวิปฺปวาสปจฺจุปฏฺฐานํฯ ทุกฺขสฺส ปน วตฺถุภาวโต ทุกฺขนฺติ เวทิตพฺพํฯ เตเนตํ วุจฺจติ –

‘‘ปาปสฺส ปาปกมฺมาทิ-นิมิตฺตมนุปสฺสโต;
ภทฺทสฺสาปสหนฺตสฺส, วิโยคํ ปิยวตฺถุกํ;
มียมานสฺส ยํ ทุกฺขํ, มานสํ อวิเสสโตฯ

สเพฺพสญฺจาปิ ยํ สนฺธิ-พนฺธนเจฺฉทนาทิกํ;
วิตุชฺชมานมมฺมานํ, โหติ ทุกฺขํ สรีรชํฯ

อสยฺหมปฺปติการํ, ทุกฺขเสฺสตสฺสิทํ ยโต;
มรณํ วตฺถุ เตเนตํ, ทุกฺขมิเจฺจว ภาสิต’’นฺติฯ

อยํ มรเณ วินิจฺฉโยฯ

โสกาทินิเทฺทสา

๕๔๔. โสกาทีสุ **โสโก** นาม ญาติพฺยสนาทีหิ ผุฏฺฐสฺส จิตฺตสนฺตาโปฯ โส กิญฺจาปิ อตฺถโต โทมนสฺสเมว โหติฯ เอวํ สเนฺตปิ อโนฺตนิชฺฌานลกฺขโณ, เจตโส ปริชฺฌาปนรโส, อนุโสจนปจฺจุปฏฺฐาโนฯ ทุโกฺข ปน ทุกฺขทุกฺขโต ทุกฺขวตฺถุโต จฯ เตเนตํ วุจฺจติ –

"สตฺตานํ หทยํ โสโก, วิสสลฺลํว ตุชฺชติ;
อคฺคิตโตฺตว นาราโจ, ภุสํว ทหเต ปุนฯ

"สมาวหติ จ พฺยาธิ-ชรามรณเภทนํ;
ทุกฺขมฺปิ วิวิธํ ยสฺมา, ตสฺมา ทุโกฺขติ วุจฺจตี"ติฯ

อยํ โสเก วินิจฺฉโยฯ

ปริเทโว

๕๔๕. **ปริเทโว** นาม ญาติพฺยสนาทีหิ ผุฏฺฐสฺส วจีปลาโปฯ โส ลาลปฺปนลกฺขโณ, คุณโทสกิตฺตนรโส, สมฺภมปจฺจุปฏฺฐาโนฯ ทุโกฺข ปน สงฺขารทุกฺขภาวโต ทุกฺขวตฺถุโต จฯ เตเนตํ วุจฺจติ –

"ยํ โสกสลฺลวิหโต ปริเทวมาโน,
กโณฺฐฏฺฐตาลุตลโสสชมปฺปสยฺหํ;
ภิโยฺยธิมตฺตมธิคจฺฉติเยว ทุกฺขํ,
ทุโกฺขติ เตน ภควา ปริเทวมาหา"ติฯ

อยํ ปริเทเว วินิจฺฉโยฯ

ทุกฺขํ

๕๔๖. **ทุกฺขํ** นาม กายิกํ ทุกฺขํ, ตํ กายปีฬนลกฺขณํ, ทุปฺปญฺญานํ โทมนสฺสกรณรสํ, กายิกาพาธปจฺจุปฏฺฐานํฯ ทุกฺขํ ปน ทุกฺขทุกฺขโต มานสทุกฺขาวหนโต จฯ เตเนตํ วุจฺจติ –

"ปีเฬติ กายิกมิทํ, ทุกฺขญฺจ มานสํ ภิโยฺย;
ชนยติ ยสฺมา ตสฺมา, ทุกฺขนฺติ วิเสสโต วุตฺต"นฺติฯ

อยํ ทุเกฺข วินิจฺฉโยฯ

โทมนสฺสํ

๕๔๗. **โทมนสฺสํ** นาม มานสํ ทุกฺขํฯ ตํ จิตฺตปีฬนลกฺขณํ, มโนวิฆาตรสํ, มานสพฺยาธิปจฺจุปฏฺฐานํฯ ทุกฺขํ ปน ทุกฺขทุกฺขโต กายิกทุกฺขาวหนโต จฯ เจโตทุกฺขสมปฺปิตา หิ เกเส ปกิริย กนฺทนฺติ, อุรานิ ปฏิปิสนฺติ, อาวฏฺฏนฺติ, วิวฏฺฏนฺติ, อุทฺธํปาทํ ปปตนฺติ, สตฺถํ อาหรนฺติ,

วิสํ ขาทนฺติ, รชฺชุยา อุพฺพนฺธนฺติ, อคฺคึ ปวิสนฺตีติ ตํ นานปฺปการกํ ทุกฺขมนุภวนฺติฯ เตเนตํ วุจฺจติ –

> ‘‘ปีเฬติ ยโต จิตฺตํ, กายสฺส จ ปีฬนํ สมาวหติ;
> ทุกฺขนฺติ โทมนสฺสํ, วิโทมนสฺสา ตโต อาหู’’ติฯ

อยํ โทมนเสฺส วินิจฺฉโยฯ

อุปายาโส

๕๔๘. **อุปายาโส** นาม ญาติพฺยสนาทีหิ ผุฏฺฐสฺส อธิมตฺตเจโตทุกฺขปฺปภาวิโต โทโส เยวฯ **สงฺขารกฺขนฺธปริยาปโนฺน เอโก ธโมฺมติ เอเก**ฯ โส จิตฺตปริทหนลกฺขโณ, นิตฺถุน นรโส , วิสาทปจฺจุปฏฺฐาโนฯ ทุโกฺข ปน สงฺขารทุกฺขภาวโต จิตฺตปริทหนโต กายวิสาทนโต จฯ เตเนตํ วุจฺจติ –

> ‘‘จิตฺตสฺส จ ปริทหนา, กายสฺส วิสาทนา จ อธิมตฺตํ;
> ยํ ทุกฺขมุปายาโส, ชเนติ ทุโกฺข ตโต วุโตฺต’’ติฯ

อยํ อุปายาเส วินิจฺฉโยฯ

เอตฺถ จ มนฺทคฺคินา อโนฺตภาชเน ปาโก วิย **โสโก**ฯ ติกฺขคฺคินา ปจฺจมานสฺส ภาชนโต พหินิกฺขมนํ วิย **ปริเทโว**ฯ พหินิกฺขนฺตาวเสสสฺส นิกฺขมิตุํ อปฺปโหนฺตสฺส อโนฺตภาชเนเยว ยาว ปริกฺขยา ปาโก วิย **อุปายาโส** ทฏฺฐโพฺพฯ

อปฺปิยสมฺปโยโค

๕๔๙. **อปฺปิยสมฺปโยโค** นาม อมนาเปหิ สตฺตสงฺขาเรหิ สโมธานํฯ โส อนิฏฺฐ สโมธานลกฺขโณ, จิตฺตวิฆาตกรณรโส, อนตฺถภาวปจฺจุปฏฺฐาโนฯ ทุโกฺข ปน ทุกฺขวตฺถุโตฯ เตเนตํ วุจฺจติ –

> ‘‘ทิสฺวาว อปฺปิเย ทุกฺขํ, ปฐมํ โหติ เจตสิ;
> ตทุปกฺกมสมฺภูต-มถกาเย ยโต อิธฯ

> ‘‘ตโต ทุกฺขทฺวยสฺสาปิ, วตฺถุโต โส มเหสินา;
> ทุโกฺข วุโตฺตติ วิเญฺญโยฺย, อปฺปิเยหิ สมาคโม’’ติฯ

อยํ อปฺปิยสมฺปโยเค วินิจฺฉโยฯ

ปิยวิปฺปโยโค

๕๕๐. **ปิยวิปฺปโยโค** นาม มนาเปหิ สตฺตสงฺขาเรหิ วินาภาโวฯ โส อิฏฺฐวตฺถุวิโยค ลกฺขโณ , โสกุปฺปาทนรโส, พฺยสนปจฺจุปฏฺฐาโนฯ ทุโกฺข ปน โสกทุกฺขสฺส วตฺถุโตฯ เตเนตํ วุจฺจติ –

> ‘‘ญาติธนาทิวิโยคา,

โสกสรสมปฺปิตา วิตุชฺชนฺติ;
พาลา ยโต ตโต ยํ,
ทุโกฺขติ มโต ปิยวิปฺปโยโค’’ติฯ

อยํ ปิยวิปฺปโยเค วินิจฺฉโยฯ

อิจฺฉิตาลาโภ

๕๕๑. ยมฺปิจฺฉํ น ลภตีติ เอตฺถ ‘‘อโห วต มยํ น ชาติธมฺมา อสฺสามา’’ติอาทีสุ (ที. นิ. ๒.๓๙๘; วิภ. ๒๐๑) อลพฺภเนยฺยวตฺถูสุ อิจฺฉาว ยมฺปิจฺฉํ น ลภติ, ตมฺปิ ทุกฺขนฺติ วุตฺตาฯ สา อลพฺภเนยฺยวตฺถุอิจฺฉนลกฺขณา, ตปฺปริเยสนรสา, เตสํ อปฺปตฺติปจฺจุปฏฺฐานาฯ ทุกฺขา ปน ทุกฺขวตฺถุโตฯ เตเนตํ วุจฺจติ –

‘‘ตํ ตํ ปตฺถยมานานํ, ตสฺส ตสฺส อลาภโต;
ยํ วิฆาตมยํ ทุกฺขํ, สตฺตานํ อิธ ชายติฯ

‘‘อลพฺภเนยฺยวตฺถูนํ, ปตฺถนา ตสฺส การณํ;
ยสฺมา ตสฺมา ชิโน ทุกฺขํ, อิจฺฉิตาลาภมพฺรวี’’ติฯ

อยํ อิจฺฉิตาลาเภ วินิจฺฉโยฯ

ปญฺจุปาทานกฺขนฺธา

๕๕๒. สํขิเตฺตน ปญฺจุปาทานกฺขนฺธา ทุกฺขาติ เอตฺถ ปน –

ชาติปฺปภุติกํ ทุกฺขํ, ยํ วุตฺตมิธ ตาทินา;
อวุตฺตํ ยญฺจ ตํ สพฺพํ, วินา เอเต น วิชฺชติฯ

ยสฺมา ตสฺมา อุปาทาน-กฺขนฺธา สเงฺขปโต อิเม;
ทุกฺขาติ วุตฺตา ทุกฺขนฺต-เทสเกน มเหสินาฯ

ตถา หิ อินฺธนมิว ปาวโก, ลกฺขมิว ปหรณานิ, โครูปํ วิย ฑํสมกสาทโย, เขตฺตมิว ลายกา, คามํ วิย คามฆาตกา อุปาทานกฺขนฺธปญฺจกเมว ชาติอาทโย นานปฺปกาเรหิ วิพาเธนฺตา ติณลตาทีนิ วิย ภูมิยํ, ปุปฺผผลปลฺลวานิ วิย รุเกฺขสุ อุปาทานกฺขเนฺธสฺเยว นิพฺพตฺตนฺติฯ อุปาทานกฺขนฺธานญฺจ อาทิทุกฺขํ ชาติ, มเชฺฌทุกฺขํ ชรา, ปริโยสานทุกฺขํ มรณํ, มารณนฺติกทุกฺขาภิฆาเตน ปริฑยฺหนทุกฺขํ โสโก, ตทสหนโต ลาลปฺปนทุกฺขํ ปริเทโว, ตโต ธาตุโกฺขภสงฺขาตอนิฏฺฐโผฏฺฐพฺพสมาโยคโต กายสฺส อาพาธนทุกฺขํ ทุกฺขํ, เตน พาธิยมานานํ ปุถุชฺชนานํ ตตฺถ ปฏิฆุปฺปตฺติโต เจโตพาธนทุกฺขํ โทมนสฺสํ, โสกาทิวุทฺธิยา ชนิตวิสาทานํ อนุตฺถุนนทุกฺขํ อุปายาโส, มโนรถวิฆาตปฺปตฺตานํ อิจฺฉาวิฆาตทุกฺขํ อิจฺฉิตาลาโภติ เอวํ นานปฺปการโต อุปปริกฺขิยมานา อุปาทานกฺขนฺธาว ทุกฺขาติฯ ยเทตํ เอกเมกํ ทเสฺสตฺวา วุจฺจมานํ อเนเกหิปิ กเปฺปหิ น สกฺกา อเสสโต วตฺตุํ, ตสฺมา ตํ สพฺพมฺปิ ทุกฺขํ เอกชลพินฺทุมฺหิ สกลสมุทฺทชลรสํ วิย เยสุ เกสุจิ ปญฺจสุ อุปาทานกฺขเนฺธสุ สํขิปิตฺวา ทเสฺสตุํ ‘‘สํขิเตฺตน ปญฺจุปาทานกฺขนฺธา ทุกฺขา’’ติ ภควา อโวจาติฯ อยํ อุปาทานกฺขเนฺธสุ วินิจฺฉโยฯ

อยํ ตาว ทุกฺขนิเทฺทเส นโยฯ

สมุทยนิเทฺทสกถา

๕๕๓. สมุทยนิเทฺทเส ปน **ยายํ ตณฺหา**ติ ยา อยํ ตณฺหาฯ **โปโนพฺภวิกา**ติ ปุนพฺภวกรณํ ปุโนพฺภโว, ปุโนพฺภโว สีลเมติสฺสาติ โปโนพฺภวิกาฯ **นนฺทีราเคน สหคตา**ติ นนฺทีราคสหคตา, นนฺทีราเคน สทฺธึ อตฺถโต เอกตฺตเมว คตาติ วุตฺตํ โหติฯ **ตตฺร ตตฺราภินนฺทินี**ติ ยตฺร ยตฺร อตฺตภาโว นิพฺพตฺตติ, ตตฺร ตตฺราภินนฺทินีฯ **เสยฺยถิท**นฺติ นิปาโต , ตสฺส สา กตมาติ เจติ อโตฺถฯ กามตณฺหา ภวตณฺหา วิภวตณฺหาติ อิมา ปฏิจฺจสมุปฺปาทนิเทฺทเส อาวิภวิสฺสนฺติฯ อิธ ปนายํ ติวิธาปิ ทุกฺขสจฺจสฺส นิพฺพตฺตกเฏฺฐน เอกตฺตํ อุปเนตฺวา ทุกฺขสมุทยํ อริยสจฺจนฺติ วุตฺตาติ เวทิตพฺพาฯ

อยํ สมุทยนิเทฺทเส นโยฯ

นิโรธนิเทฺทสกถา

๕๕๔. ทุกฺขนิโรธนิเทฺทเส โย ตสฺสาเยว ตณฺหายาติอาทินา นเยน สมุทยนิโรโธ วุโตฺต, โส กสฺมาติ เจ? สมุทยนิโรเธน ทุกฺขนิโรโธฯ สมุทยนิโรเธน หิ ทุกฺขํ นิรุชฺฌติ, น อญฺญถาฯ เตนาห –

‘‘ยถาปิ มูเล อนุปทฺทเว ทเฬฺห,
ฉิโนฺนปิ รุโกฺข ปุนเทว รูหติ;
เอวมฺปิ ตณฺหานุสเย อนูหเต,
นิพฺพตฺตตี ทุกฺขมิทํ ปุนปฺปุน’’นฺติฯ (ธ. ป. ๓๓๘);

อิติ ยสฺมา สมุทยนิโรเธเนว ทุกฺขํ นิรุชฺฌติ, ตสฺมา ภควา ทุกฺขนิโรธํ เทเสโนฺต สมุทยนิโรเธเนว เทเสสิฯ สีหสมานวุตฺติโน หิ ตถาคตาฯ เต ทุกฺขํ นิโรเธนฺตา ทุกฺขนิโรธญฺจ เทเสนฺตา เหตุมฺหิ ปฏิปชฺชนฺติ, น ผเลฯ สุวานวุตฺติโน ปน ติตฺถิยาฯ เต ทุกฺขํ นิโรเธนฺตา ทุกฺขนิโรธญฺจ เทเสนฺตา อตฺตกิลมถานุโยคเทสนาทีหิ ผเล ปฏิปชฺชนฺติ, น เหตุมฺหีติฯ เอวํ ตาว ทุกฺขนิโรธสฺส สมุทยนิโรธวเสน เทสนาย ปโยชนํ เวทิตพฺพํฯ

๕๕๕. อยํ ปนโตฺถ – **ตสฺสาเยว ตณฺหายา**ติ ตสฺสา ‘‘โปโนพฺภวิกา’’ติ วตฺวา กามตณฺหาทิวเสน วิภตฺตตณฺหายฯ **วิราโค** วุจฺจติ มโคฺคฯ ‘‘วิราคา วิมุจฺจตี’’ติ (ม. นิ. ๑.๒๔๕; สํ. นิ. ๓.๑๔) หิ วุตฺตํฯ วิราเคน นิโรโธ วิราคนิโรโธฯ อนุสยสมุคฺฆาตโต อเสโส วิราคนิโรโธ **อเสสวิราคนิโรโธ**ฯ อถ วา **วิราโค**ติ ปหานํ วุจฺจติ, ตสฺมา อเสโส วิราโค อเสโส นิโรโธติ เอวเมฺปตฺถ โยชนา ทฎฺฐพฺพาฯ อตฺถโต ปน สพฺพาเนว เอตานิ นิพฺพานสฺส เววจนานิฯ ปรมตฺถโต หิ ทุกฺขนิโรโธ อริยสจฺจนฺติ นิพฺพานํ วุจฺจติฯ ยสฺมา ปน ตํ อาคมฺม ตณฺหา วิรชฺชติ เจว นิรุชฺฌติ จ, ตสฺมา วิราโคติ จ นิโรโธติ จ วุจฺจติฯ ยสฺมา จ ตเทว อาคมฺม ตสฺสา จาคาทโย โหนฺติ, กามคุณาลเยสุ เจตฺถ เอโกปิ อาลโย นตฺถิ, ตสฺมา ‘‘จาโค ปฏินิสฺสโคฺค มุตฺติ อนาลโย’’ติ วุจฺจติฯ

๕๕๖. ตยิทํ สนฺติลกฺขณํ, อจฺจุติรสํ, อสฺสาสกรณรสํ วา, อนิมิตฺตปจฺจุปฏฺฐานํ, นิปฺปปญฺจปจฺจุปฏฺฐานํ วาฯ

นิพฺพานกถา

๕๕๗. นเตฺถว นิพฺพานํ, สสวิสาณํ วิย อนุปลพฺภนียโตติ เจ? น, อุปาเยน อุปลพฺภนียโตฯ อุปลพฺภติ หิ ตํ ตทนุรูปปฏิปตฺติสงฺขาเตน อุปาเยน, เจโตปริยญาเณน ปเรสํ โลกุตฺตรจิตฺตํ วิย, ตสฺมา ‘‘อนุปลพฺภนียโต นตฺถี’’ติ น วตฺตพฺพํฯ น หิ ‘‘ยํ พาลปุถุชฺชนา น อุปลภนฺติ, ตํ นตฺถี’’ติ วตฺตพฺพํฯ

๕๕๘. อปิจ นิพฺพานํ นตฺถีติ น วตฺตพฺพํ, กสฺมา? ปฏิปตฺติยา วญฺฌภาวาปชฺชนโตฯ อสติ หิ นิพฺพาเน สมฺมาทิฏฺฐิปุเรชวาย สีลาทิขนฺธตฺตยสงฺคหาย สมฺมาปฏิปตฺติยา วญฺฌภาโว อาปชฺชติฯ น จายํ วญฺฌา, นิพฺพานปาปนโตติฯ น ปฏิปตฺติยา วญฺฌภาวาปตฺติ, อภาวปาปกตฺตาติ เจฯ น, อตีตานาคตาภาเวปิ นิพฺพานปตฺติยา อภาวโตฯ วตฺตมานานมฺปิ อภาโว นิพฺพานนฺติ เจฯ น, เตสํ อภาวาสมฺภวโต, อภาเว จ อวตฺตมานภาวาปชฺชนโต, วตฺตมานกฺขนฺธนิสฺสิตมคฺคกฺขเณ จ โสปาทิเสสนิพฺพานธาตุปฺปตฺติยา อภาวโทสโตฯ ตทา กิเลสานํ อวตฺตมานตฺตา น โทโสติ เจฯ น, อริยมคฺคสฺส นิรตฺถกภาวาปชฺชนโตฯ เอวญฺหิ สติ อริยมคฺคกฺขณโต ปุเพฺพปิ กิเลสา น สนฺตีติ อริยมคฺคสฺส นิรตฺถกภาโว อาปชฺชติฯ ตสฺมา อการณเมตํฯ

๕๕๙. ‘‘โย โข, อาวุโส, ราคกฺขโย’’ติอาทิวจนโต (สํ. นิ. ๔.๓๑๕) ‘‘ขโย นิพฺพาน’’นฺติ เจฯ น, อรหตฺตสฺสาปิ ขยมตฺตาปชฺชนโตฯ ตมฺปิ หิ ‘‘โย โข, อาวุโส , ราคกฺขโย’’ติ อาทินา (ส. นิ. ๔.๓๑๕) นเยน นิทฺทิฏฺฐํฯ กิญฺจ ภิโยฺย นิพฺพานสฺส อิตฺตรกาลาทิปฺปตฺติโทสโตฯ เอวญฺหิ สติ นิพฺพานํ อิตฺตรกาลํ, สงฺขตลกฺขณํ, สมฺมาวายามนิรเปกฺขาธิคมนียภาวญฺจ อาปชฺชติฯ สงฺขตลกฺขณตฺตาเยว จ สงฺขตปริยาปนฺนํ, สงฺขตปริยาปนฺนตฺตา ราคาทีหิ อคฺคีหิ อาทิตฺตํ, อาทิตฺตตฺตา ทุกฺขญฺจาติปิ อาปชฺชติฯ ยสฺมา ขยา ปฏฺฐาย น ภิโยฺย ปวตฺติ นาม โหติ, ตสฺส นิพฺพานภาวโต น โทโสติ เจฯ น, ตาทิสสฺส ขยสฺส อภาวโตฯ ภาเวปิ จสฺส วุตฺตปฺปการโทสานติวตฺตนโต, อริยมคฺคสฺส จ นิพฺพานภาวาปชฺชนโตฯ อริยมโคฺค หิ โทเส ขีเณติ, ตสฺมา ขโยติ วุจฺจติฯ ตโต จ ปฏฺฐาย น ภิโยฺย โทสานํ ปวตฺตีติฯ

อนุปฺปตฺตินิโรธสงฺขาตสฺส ปน ขยสฺส ปริยาเยน อุปนิสฺสยตฺตา, ยสฺส อุปนิสฺสโย โหติ ตทุปจาเรน ‘‘ขโย’’ติ วุตฺตํฯ สรูเปเนว กสฺมา น วุตฺตนฺติ เจฯ อติสุขุมตฺตาฯ อติสุขุมตา จสฺส ภควโต อโปฺปสฺสุกฺกภาวาวหนโต, อริเยน จกฺขุนา ปสฺสิตพฺพโต จ สิทฺธาติฯ

๕๖๐. ตยิทํ มคฺคสมงฺคินา ปตฺตพฺพโต **อสาธารณํ,** ปุริมโกฏิยา อภาวโต **อปฺปภวํ**ฯ มคฺคภาเว ภาวโต น อปฺปภวนฺติ เจฯ น, มเคฺคน อนุปฺปาทนียโตฯ ปตฺตพฺพเมว เหตํ มเคฺคน, น อุปฺปาเทตพฺพํฯ ตสฺมา อปฺปภวเมวฯ อปฺปภวตฺตา **อชรามรณํ**ฯ ปภวชรามรณานํ อภาวโต **นิจฺจํ**ฯ

นิพฺพานเสฺสว อณุอาทีนมฺปิ นิจฺจภาวาปตฺตีติ เจฯ น, เหตุโน อภาวาฯ นิพฺพานสฺส นิจฺจตฺตา เต นิจฺจาติ เจฯ น, เหตุลกฺขณสฺส อนุปปตฺติโตฯ นิจฺจา อุปฺปาทาทีนํ อภาวโต นิพฺพานํ วิยาติ เจฯ น, อณุอาทีนํ อสิทฺธตฺตาฯ

๕๖๑. ยถาวุตฺตยุตฺติสพฺภาวโต ปน อิทเมว นิจฺจํ, รูปสภาวาติกฺกมโต **อรูปํ**ฯ พุทฺธาทีนํ นิฏฺฐาย วิเสสาภาวโต **เอกาว นิฏฺฐา**ฯ เยน ภาวนาย ปตฺตํ, ตสฺส กิเลสวูปสมํ, อุปาทิเสสญฺจ อุปาทาย ปญฺญาปนียตฺตา สห อุปาทิเสเสน ปญฺญาปิยตีติ **สอุปาทิเสสํ**ฯ โย จสฺส

สมุทยปฺปหาเนน อุปหตายติกมฺมผลสฺส จริมจิตฺตโต จ อุทฺธํ ปวตฺติขนฺธานํ อนุปฺปาทนโต, อุปฺปนฺนานญฺจ อนฺตรธานโต อุปาทิเสสาภาโว , ตํ อุปาทาย ปญฺญาปนียโต นตฺถิ เอตฺถ อุปาทิเสโสติ **อนุปาทิเสสํ**ฯ

อสิถิลปรกฺกมสิเทฺธน ญาณวิเสเสน อธิคมนียโต, สพฺพญฺญุวจนโต จ ปรมเตฺถน สภาวโต นิพฺพานํ นาวิชฺชมานํฯ วุตฺตเญฺหตํ ‘‘อตฺถิ, ภิกฺขเว, อชาตํ อภูตํ อกตํ อสงฺขต’’นฺติฯ

อิทํ ทุกฺขนิโรธนิเทฺทเส วินิจฺฉยกถามุขํฯ

มคฺคนิเทฺทสกถา

๕๖๒. ทุกฺขนิโรธคามินิปฏิปทานิเทฺทเส วุตฺตา ปน อฏฺฐ ธมฺมา กามํ ขนฺธนิเทฺทเสปิ อตฺถโต ปกาสิตาเยว, อิธ ปน เนสํ เอกกฺขเณ ปวตฺตมานานํ วิเสสาวโพธนตฺถํ วทามฯ สเงฺขปโต หิ จตุสจฺจปฏิเวธาย ปฏิปนฺนสฺส โยคิโน นิพฺพานารมฺมณํ อวิชฺชานุสยสมุคฺฆาตกํ ปญฺญาจกฺขุ **สมฺมาทิฏฺฐิ**ฯ สา สมฺมา ทสฺสนลกฺขณา, ธาตุปฺปกาสนรสา, อวิชฺชนฺธการวิทฺธํสนปจฺจุปฏฺฐานาฯ ตถา สมฺปนฺนทิฏฺฐิโน ตํสมฺปยุตฺตํ มิจฺฉาสงฺกปฺปนิฆาตกํ เจตโส นิพฺพานปทาภินิโรปนํ **สมฺมาสงฺกโปฺป**ฯ โส สมฺมา จิตฺตาภินิโรปนลกฺขโณ, อปฺปนารโส, มิจฺฉาสงฺกปฺปปฺปหานปจฺจุปฏฺฐาโนฯ

ตถา ปสฺสโต วิตกฺกยโต จ ตํสมฺปยุตฺตาว วจีทุจฺจริตสมุคฺฆาติกา มิจฺฉาวาจาย วิรติ **สมฺมาวาจา** นามฯ สา ปริคฺคหลกฺขณา, วิรมณรสา, มิจฺฉาวาจาปฺปหานปจฺจุปฏฺฐานาฯ ตถา วิรมโต ตํสมฺปยุตฺตาว มิจฺฉากมฺมนฺตสมุเจฺฉทิกา ปาณาติปาตาทิวิรติ **สมฺมากมฺมโนฺต** นามฯ โส สมุฏฺฐาปนลกฺขโณ, วิรมณรโส, มิจฺฉากมฺมนฺตปฺปหานปจฺจุปฏฺฐาโนฯ ยา ปนสฺส เตสํ สมฺมาวาจากมฺมนฺตานํ วิสุทฺธิภูตา ตํสมฺปยุตฺตาว กุหนาทิอุปเจฺฉทิกา มิจฺฉาชีววิรติ, โส **สมฺมาอาชีโว** นามฯ โส โวทานลกฺขโณ, ญายาชีวปวตฺติรโส, มิจฺฉาชีวปฺปหานปจฺจุปฏฺฐาโนฯ

อถสฺส โย ตสฺสา สมฺมาวาจากมฺมนฺตาชีวสงฺขาตาย สีลภูมิยํ ปติฏฺฐิตสฺส ตทนุรูโป ตํสมฺปยุโตฺตว โกสชฺชสมุเจฺฉทโก วีริยารโมฺภ, เอส **สมฺมาวายาโม** นามฯ โส ปคฺคหลกฺขโณ, อนุปฺปนฺนอกุสลานุปฺปาทนาทิรโส, มิจฺฉาวายามปฺปหานปจฺจุปฏฺฐาโนฯ ตเสฺสวํ วายมโต ตํสมฺปยุโตฺตว มิจฺฉาสติวินิทฺธุนโน เจตโส อสโมฺมโส **สมฺมาสติ** นามฯ สา อุปฏฺฐานลกฺขณา, อสมฺมุสฺสนรสา, มิจฺฉาสติปฺปหานปจฺจุปฏฺฐานาฯ เอวํ อนุตฺตราย สติยา สํรกฺขิยมานจิตฺตสฺส ตํสมฺปยุตฺตาว มิจฺฉาสมาธิวิทฺธํสิกา จิเตฺตกคฺคตา **สมฺมาสมาธิ** นามฯ โส อวิเกฺขปลกฺขโณ, สมาธานรโส, มิจฺฉาสมาธิปฺปหานปจฺจุปฏฺฐาโนติฯ อยํ ทุกฺขนิโรธคามินิปฏิปทานิเทฺทเส นโยฯ เอวเมตฺถ ชาติอาทีนํ วินิจฺฉโย เวทิตโพฺพฯ

๕๖๓. **ญาณกิจฺจโต**ติ สจฺจญาณสฺส กิจฺจโตปิ วินิจฺฉโย เวทิตโพฺพฯ ทุวิธํ หิ สจฺจญาณํ – อนุโพธญาณํ ปฏิเวธญาณญฺจฯ ตตฺถ อนุโพธญาณํ โลกิยํ อนุสฺสวาทิวเสน นิโรเธ มเคฺค จ ปวตฺตติฯ ปฏิเวธญาณํ โลกุตฺตรํ นิโรธมารมฺมณํ กตฺวา กิจฺจโต จตฺตาริ สจฺจานิ ปฏิวิชฺฌติฯ ยถาห – ‘‘โย, ภิกฺขเว, ทุกฺขํ ปสฺสติ, ทุกฺขสมุทยมฺปิ โส ปสฺสติ, ทุกฺขนิโรธมฺปิ ปสฺสติ, ทุกฺขนิโรธคามินิํ ปฏิปทมฺปิ ปสฺสตี’’ติ (สํ. นิ. ๕.๑๑๐๐) สพฺพํ วตฺตพฺพํฯ ตํ ปนสฺส กิจฺจํ ญาณทสฺสนวิสุทฺธิยํ อาวิภวิสฺสติฯ

ยํ ปเนตํ โลกิยํ, ตตฺถ ทุกฺขญาณํ ปริยุฏฺฐานาภิภววเสน ปวตฺตมานํ สกฺกายทิฏฺฐึ นิวเตฺตติฯ สมุทยญาณํ อุเจฺฉททิฏฺฐึฯ นิโรธญาณํ สสฺสตทิฏฺฐึฯ มคฺคญาณํ อกิริยทิฏฺฐึฯ ทุกฺขญาณํ วา ธุวสุภสุขตฺตภาววิรหิเตสุ ขนฺเธสุ ธุวสุภสุขตฺตภาวสญฺญาสงฺขาตํ ผเล วิปฺปฏิปตฺติํฯ สมุทยญาณํ อิสฺสรปธานกาลสภาวาทีหิ โลโก ปวตฺตตีติ อการเณ การณาภิมานปฺปวตฺตํ เหตุมฺหิ วิปฺปฏิปตฺติํฯ นิโรธญาณํ อรูปโลกโลกถูปิกาทีสุ อปวคฺคคาหภูตํ นิโรเธ วิปฺปฏิปตฺติํฯ มคฺคญาณํ กามสุขลฺลิกอตฺตกิลมถานุโยคปฺปเภเท อวิสุทฺธิมเคฺค วิสุทฺธิมคฺคคาหวเสน ปวตฺตํ อุปาเย วิปฺปฏิปตฺติํ นิวเตฺตติฯ เตเนตํ วุจฺจติ –

> ‘‘โลเก โลกปฺปภเว, โลกตฺถคเม สิเว จ ตทุปาเย;
> สมฺมุยฺหติ ตาว นโร, น วิชานาติ ยาว สจฺจานี’’ติฯ

เอวเมตฺถ ญาณกิจฺจโตปิ วินิจฺฉโย เวทิตโพฺพฯ

๕๖๔. **อโนฺตคธานํ ปเภทา**ติ ทุกฺขสจฺจสฺมิํ หิ ฐเปตฺวา ตณฺหเญฺจว อนาสวธเมฺม จ เสสา สพฺพธมฺมา อโนฺตคธาฯ สมุทยสเจฺจ ฉตฺติํส ตณฺหาวิจริตานิฯ นิโรธสจฺจํ อสมฺมิสฺสํฯ มคฺคสเจฺจ สมฺมาทิฏฺฐิมุเขน วีมํสิทฺธิปาทปญฺญินฺทฺริยปญฺญาพลธมฺมวิจยสโมฺพชฺฌงฺคานิฯ สมฺมาสงฺกปฺปาปเทเสน ตโย เนกฺขมฺมวิตกฺกาทโยฯ สมฺมาวาจาปเทเสน จตฺตาริ วจีสุจริตานิฯ สมฺมากมฺมนฺตาปเทเสน ตีณิ กายสุจริตานิฯ สมฺมาชีวมุเขน อปฺปิจฺฉตา สนฺตุฏฺฐิตา จฯ สเพฺพสํเยว วา เอเตสํ สมฺมาวาจากมฺมนฺตาชีวานํ อริยกนฺตสีลตฺตา อริยกนฺตสีลสฺส จ สทฺธาหเตฺถน ปฏิคฺคเหตพฺพตฺตา เตสํ อตฺถิตาย อตฺถิภาวโต สทฺธินฺทฺริยสทฺธาพลฉนฺทิทฺธิปาทาฯ สมฺมาวายามาปเทเสน จตุพฺพิธสมฺมปฺปธานวีริยินฺทฺริยวีริยพลวีริยสโมฺพชฺฌงฺคานิฯ สมฺมาสติอปเทเสน จตุพฺพิธสติปฏฺฐานสตินฺทฺริยสติพลสติสโมฺพชฺฌงฺคานิฯ สมฺมาสมาธิอปเทเสน สวิตกฺกสวิจาราทโย ตโย สมาธี จิตฺตสมาธิ สมาธินฺทฺริยสมาธิพลปีติปสฺสทฺธิสมาธิอุเปกฺขาสโมฺพชฺฌงฺคานิ อโนฺตคธานีติ เอวเมตฺถ อโนฺตคธานํ ปเภทโตปิ วินิจฺฉโย เวทิตโพฺพฯ

๕๖๕. **อุปมาโต**ติ ภาโร วิย หิ ทุกฺขสจฺจํ ทฏฺฐพฺพํ, ภาราทานมิว สมุทยสจฺจํ, ภารนิเกฺขปนมิว นิโรธสจฺจํ, ภารนิเกฺขปนุปาโย วิย มคฺคสจฺจํฯ โรโค วิย จ ทุกฺขสจฺจํ, โรคนิทานมิว สมุทยสจฺจํ, โรควูปสโม วิย นิโรธสจฺจํ, เภสชฺชมิว มคฺคสจฺจํฯ ทุพฺภิกฺขมิว วา ทุกฺขสจฺจํ, ทุพฺพุฏฺฐิ วิย สมุทยสจฺจํ, สุภิกฺขมิว นิโรธสจฺจํ, สุวุฏฺฐิ วิย มคฺคสจฺจํฯ อปิจ เวรี-เวรมูล-เวรสมุคฺฆาต-เวรสมุคฺฆาตุปาเยหิ, วิสรุกฺข-รุกฺขมูล-มูลุปเจฺฉท-ตทุปเจฺฉทุปาเยหิ, ภย-ภยมูล-นิพฺภย-ตทธิคมุปาเยหิ, โอริมตีร-มโหฆปาริมตีร-ตํสมฺปาปกวายาเมหิ จ โยเชตฺวาเปตานิ อุปมาโต เวทิตพฺพานีติ เอวเมตฺถ อุปมาโต วินิจฺฉโย เวทิตโพฺพฯ

๕๖๖. **จตุกฺกโต**ติ อตฺถิ เจตฺถ ทุกฺขํ น อริยสจฺจํ, อตฺถิ อริยสจฺจํ น ทุกฺขํ, อตฺถิ ทุกฺขเญฺจว อริยสจฺจญฺจ, อตฺถิ เนว ทุกฺขํ น อริยสจฺจํฯ เอส นโย สมุทยาทีสุฯ ตตฺถ มคฺคสมฺปยุตฺตา ธมฺมา สามญฺญผลานิ จ ‘‘ยทนิจฺจํ ตํ ทุกฺข’’นฺติ (สํ. นิ. ๓.๑๕) วจนโต สงฺขารทุกฺขตาย ทุกฺขํ, น อริยสจฺจํฯ นิโรโธ อริยสจฺจํ, น ทุกฺขํฯ อิตรํ ปน อริยสจฺจทฺวยํ สิยา ทุกฺขํ อนิจฺจโต, น ปน ยสฺส ปริญฺญาย ภควติ พฺรหฺมจริยํ วุสฺสติ ตถเตฺตนฯ สพฺพากาเรน ปน อุปาทานกฺขนฺธปญฺจกํ ทุกฺขเญฺจว อริยสจฺจญฺจ อญฺญตฺร ตณฺหายฯ มคฺคสมฺปยุตฺตา ธมฺมา สามญฺญผลานิ จ ยสฺส ปริญฺญตฺถํ ภควติ พฺรหฺมจริยํ วุสฺสติ ตถเตฺตน เนว ทุกฺขํ น อริยสจฺจํฯ เอวํ สมุทยาทีสุปิ ยถาโยคํ โยเชตฺวา จตุกฺกโตเปตฺถ วินิจฺฉโย เวทิตโพฺพฯ

๕๖๗. สุญฺญเตกวิธาทีหีติเอตฺถ **สุญฺญโต** ตาว ปรมเตฺถน หิ สพฺพาเนว สจฺจานิ เวทกการกนิพฺพุตคมกาภาวโต สุญฺญานีติ เวทิตพฺพานิฯ เตเนตํ วุจฺจติ –

> ‘‘ทุกฺขเมว หิ, น โกจิ ทุกฺขิโต;
> การโก น, กิริยาว วิชฺชติฯ
> อตฺถิ นิพฺพุติ, น นิพฺพุโต ปุมา;
> มคฺคมตฺถิ, คมโก น วิชฺชตี’’ติฯ

อถ วา,

> ธุวสุภสุขตฺตสุญฺญํ, ปุริมทฺวยมตฺตสุญฺญมมตปทํ;
> ธุวสุขอตฺตวิรหิโต, มโคฺคอิติ สุญฺญตา เตสุฯ

นิโรธสุญฺญานิ วา ตีณิ, นิโรโธ จ เสสตฺตยสุโญฺญฯ ผลสุโญฺญ วา เอตฺถ เหตุ สมุทเย ทุกฺขสฺสาภาวโต, มเคฺค จ นิโรธสฺส, น ผเลน สคโพฺภ ปกติวาทีนํ ปกติ วิยฯ เหตุสุญฺญญฺจ ผลํ ทุกฺขสมุทยานํ นิโรธมคฺคานญฺจ อสมวายา, น เหตุสมเวตํ เหตุผลํ สมวายวาทีนํ ทฺวิอณุกาทิ วิยฯ เตเนตํ วุจฺจติ –

> ‘‘ตยมิธ นิโรธสุญฺญํ, ตเยน เตนาปิ นิพฺพุติ สุญฺญา;
> สุโญฺญ ผเลน เหตุ, ผลมฺปิ ตํเหตุนา สุญฺญ’’นฺติฯ

เอวํ ตาว สุญฺญโต วินิจฺฉโย เวทิตโพฺพฯ

เอกวิธาทิวินิจฺฉยกถา

๕๖๘. **เอกวิธาทีหี**ติ สพฺพเมว เจตฺถ ทุกฺขํ เอกวิธํ ปวตฺติภาวโตฯ ทุวิธํ นามรูปโตฯ ติวิธํ กามรูปารูปูปปตฺติภวเภทโตฯ จตุพฺพิธํ จตุอาหารเภทโตฯ ปญฺจวิธํ ปญฺจุปาทานกฺขนฺธเภทโตฯ

สมุทโยปิ เอกวิโธ ปวตฺตกภาวโตฯ ทุวิโธ ทิฏฺฐิสมฺปยุตฺตาสมฺปยุตฺตโตฯ ติวิโธ กามภววิภวตณฺหาเภทโตฯ จตุพฺพิโธ จตุมคฺคปฺปเหยฺยโตฯ ปญฺจวิโธ รูปาภินนฺทนาทิเภทโตฯ ฉพฺพิโธ ฉตณฺหากายเภทโตฯ

นิโรโธปิ เอกวิโธ อสงฺขตธาตุภาวโตฯ ปริยาเยน ปน ทุวิโธ สอุปาทิเสสอนุปาทิเสสเภทโตฯ ติวิโธ ภวตฺตยวูปสมโตฯ จตุพฺพิโธ จตุมคฺคาธิคมนียโตฯ ปญฺจวิโธ ปญฺจาภินนฺทนวูปสมโตฯ ฉพฺพิโธ ฉตณฺหากายกฺขยเภทโตฯ

มโคฺคปิ เอกวิโธ ภาเวตพฺพโตฯ ทุวิโธ สมถวิปสฺสนาเภทโต, ทสฺสนภาวนาเภทโต วาฯ ติวิโธ ขนฺธตฺตยเภทโตฯ อยญฺหิ สปฺปเทสตฺตา นครํ วิย รเชฺชน นิปฺปเทเสหิ ตีหิ ขเนฺธหิ สงฺคหิโตฯ ยถาห –

> ‘‘น โข, อาวุโส วิสาข, อริเยน อฏฺฐงฺคิเกน มเคฺคน ตโย ขนฺธา สงฺคหิตา, ตีหิ จ โข, อาวุโส วิสาข, ขเนฺธหิ อริโย อฏฺฐงฺคิโก มโคฺค สงฺคหิโตฯ ยา จาวุโส วิสาข, สมฺมาวาจา, โย จ สมฺมากมฺมโนฺต, โย จ สมฺมาอาชีโว, อิเม ธมฺมา สีลกฺขเนฺธ สงฺคหิ

ตาฯ โย จ สมฺมาวายาโม, ยา จ สมฺมาสติ, โย จ สมฺมาสมาธิ, อิเม ธมฺมา สมาธิกฺขนฺเธ สงฺคหิตาฯ ยา จ สมฺมาทิฏฺฐิ, โย จ สมฺมาสงฺกปฺโป, อิเม ธมฺมา ปญฺญากฺขนฺเธ สงฺคหิตา''ติ (ม. นิ. ๑.๔๖๒)ฯ

เอตฺถ หิ สมฺมาวาจาทโย ตโย สีลเมว, ตสฺมา เต สชาติโต สีลกฺขนฺเธน สงฺคหิตาฯ กิญฺจาปิ หิ ปาฬิยํ สีลกฺขนฺเธติ ภุมฺมฺเมน นิทฺเทโส กโต, อตฺโถ ปน กรณวเสเนว เวทิตพฺโพฯ สมฺมาวายามาทีสุ ปน ตีสุ สมาธิ อตฺตโน ธมฺมตาย อารมฺมเณ เอกคฺคภาเวน อเปฺปตุํ น สกฺโกติ, วีริเย ปน ปคฺคหกิจฺจํ สาเธนฺเต สติยา จ อปิลาปนกิจฺจํ สาเธนฺติยา ลทฺธุปกาโร หุตฺวา สกฺโกติฯ

ตตฺรายํ อุปมา – ยถา หิ นกฺขตฺตํ กีฬิสฺสามาติ อุยฺยานํ ปวิฏฺเฐสุ ตีสุ สหาเยสุ เอโก สุปุปฺผิตํ จมฺปกรุกฺขํ ทิสฺวา หตฺถํ อุกฺขิปิตฺวา คเหตุมฺปิ น สกฺกุเณยฺยฯ อถสฺส ทุติโย โอนมิตฺวา ปิฏฺฐึ ทเทยฺย, โส ตสฺส ปิฏฺฐิยํ ฐตฺวาปิ กมฺปมาโน คเหตุํ น สกฺกุเณยฺยฯ อถสฺส อิตโร อํสกูฏํ อุปนาเมยฺยฯ โส เอกสฺส ปิฏฺฐิยํ ฐตฺวา เอกสฺส อํสกูฏํ โอลุพฺภ ยถารุจิ ปุปฺผานิ โอจินิตฺวา ปิฬนฺธิตฺวา นกฺขตฺตํ กีเฬยฺยฯ เอวํสมฺปทมิทํ ทฏฺฐพฺพํฯ

เอกโต อุยฺยานํ ปวิฏฺฐา ตโย สหายา วิย หิ เอกโต ชาตา สมฺมาวายามาทโย ตโย ธมฺมาฯ สุปุปฺผิตจมฺปโก วิย อารมฺมณํฯ หตฺถํ อุกฺขิปิตฺวาปิ คเหตุํ อสกฺโกนฺโต วิย อตฺตโน ธมฺมตาย อารมฺมเณ เอกคฺคภาเวน อเปฺปตุํ อสกฺโกนฺโต สมาธิฯ ปิฏฺฐึ ทตฺวา โอนตสหาโย วิย วายาโมฯ อํสกูฏํ ทตฺวา ฐิตสหาโย วิย สติฯ ยถา เตสุ เอกสฺส ปิฏฺฐิยํ ฐตฺวา เอกสฺส อํสกูฏํ โอลุพฺภ อิตโร ยถารุจิ ปุปฺผํ คเหตุํ สกฺโกติ, เอวเมว วีริเย ปคฺคหกิจฺจํ สาเธนฺเต สติยา จ อปิลาปนกิจฺจํ สาเธนฺติยา ลทฺธุปกาโร สมาธิ สกฺโกติ อารมฺมเณ เอกคฺคภาเวน อเปฺปตุํฯ ตสฺมา สมาธิเยเวตฺถ สชาติโต สมาธิกฺขนฺเธน สงฺคหิโต, วายามสติโย ปน กิริยโต สงฺคหิตา โหนฺติฯ

สมฺมาทิฏฺฐิสมฺมาสงฺกปฺเปสุปิ ปญฺญา อตฺตโน ธมฺมตาย อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตาติ อารมฺมณํ นิจฺเฉตุํ น สกฺโกติฯ วิตกฺเก ปน อาโกเฏตฺวา อาโกเฏตฺวา เทนฺเต สกฺโกติฯ กถํ? ยถา หิ เหรญฺญิโก กหาปณํ หตฺเถ ฐเปตฺวา สพฺพภาเคสุ โอโลเกตุกาโม สมาโนปิ น จกฺขุตเลเนว ปริวตฺเตตุํ สกฺโกติฯ องฺคุลิปพฺเพหิ ปน ปริวตฺเตตฺวา ปริวตฺเตตฺวา อิโต จิโต จ โอโลเกตุํ สกฺโกติ, เอวเมว น ปญฺญา อตฺตโน ธมฺมตาย อนิจฺจาทิวเสน อารมฺมณํ นิจฺเฉตุํ สกฺโกติฯ อภินิโรปนลกฺขเณน ปน อาหนนปริยาหนนรเสน วิตกฺเกน อาโกเฏนฺเตน วิย ปริวตฺเตนฺเตน วิย จ อาทายาทาย ทินฺนเมว นิจฺเฉตุํ สกฺโกติฯ ตสฺมา อิธาปิ สมฺมาทิฏฺฐิเยว สชาติโต ปญฺญากฺขนฺเธน สงฺคหิตา, สมฺมาสงฺกปฺโป ปน กิริยวเสน สงฺคหิโต โหติฯ

อิติ อิเมหิ ตีหิ ขนฺเธหิ มคฺค สงฺคหํ คจฺฉติฯ เตน วุตฺตํ ''ติวิโธ ขนฺธตฺตยเภทโต''ติฯ จตุพฺพิโธ โสตาปตฺติมคฺคาทิวเสเนวฯ

อปิจ สพฺพาเนว สจฺจานิ เอกวิธานิ อวิตถตฺตา, อภิเญฺญยฺยตฺตา วาฯ ทุวิธานิ โลกิยโลกุตฺตรโต, สงฺขตาสงฺขตโต วาฯ ติวิธานิ ทสฺสน-ภาวนาหิ ปหาตพฺพโต, อปฺปหาตพฺพโต จฯ จตุพฺพิธานิ ปริเญฺญยฺยาทิเภทโตติ เอวเมตฺถ เอกวิธาทีหิ วินิจฺฉโย เวทิตพฺโพฯ

๕๖๙. สภาควิสภาคโตติ สพฺพาเนว สจฺจานิ อญฺญมญฺญํ สภาคานิ อวิตถโต อตฺตสุญฺญโต ทุกฺกรปฏิเวธโต จฯ ยถาห –

“ตํ กึ มญฺญสิ, อานนฺท, กตมํ นุ โข ทุกฺกรตรํ วา ทุรภิสมฺภวตรํ วา, โย วา ทูรโตว สุขุเมน ตาฬจฺฉิคฺคเฬน อสนํ อติปาเตยฺย โปงฺขานุโปงฺขํ อวิราธิตํ, โย วา สตธา ภินฺนสฺส วาลสฺส โกฏิยา โกฏึ ปฏิวิเชฺฌยฺยาติ? เอตเทว, ภนฺเต, ทุกฺกรตรเญฺจว ทุรภิสมฺภวตรญฺจ, โย วา สตธา ภินฺนสฺส วาลสฺส โกฏิยา โกฏึ ปฏิวิเชฺฌยฺยาติฯ ตโต โข เต, อานนฺท, ทุปฺปฏิวิชฺฌตรํ ปฏิวิชฺฌนฺติฯ เย อิทํ ทุกฺขนฺติ ยถาภูตํ ปฏิวิชฺฌนฺติ…เป. … อยํ ทุกฺขนิโรธคามินี ปฏิปทาติ ยถาภูตํ ปฏิวิชฺฌนฺตี”ติ (สํ. นิ. ๕.๑๑๑๕)ฯ

วิสภาคานิ สลกฺขณววตฺถานโตฯ ปุริมานิ จ เทฺว สภาคานิ ทุรวคาหเตฺถน คมฺภีรตฺตา โลกิยตฺตา สาสวตฺตา จฯ วิสภาคานิ ผลเหตุเภทโต ปริเญฺญยฺยปฺปหาตพฺพโต จฯ ปจฺฉิมานิปิ เทฺว สภาคานิ คมฺภีรเตฺถน ทุรวคาหตฺตา โลกุตฺตรตฺตา อนาสวตฺตา จฯ วิสภาคานิ วิสยวิสยีเภทโต สจฺฉิกาตพฺพภาเวตพฺพโต จฯ ปฐมตติยานิ จาปิ สภาคานิ ผลาปเทสโตฯ วิสภาคานิ สงฺขตาสงฺขตโตฯ ทุติยจตุตฺถานิ จาปิ สภาคานิ เหตฺวปเทสโตฯ วิสภาคานิ เอกนฺตกุสลากุสลโตฯ ปฐมจตุตฺถานิ จาปิ สภาคานิ สงฺขตโตฯ วิสภาคานิ โลกิยโลกุตฺตรโตฯ ทุติยตติยานิ จาปิ สภาคานิ เนวเสกฺขานาเสกฺขภาวโตฯ วิสภาคานิ สารมฺมณานารมฺมณโตฯ

อิติ เอวํ ปกาเรหิ, นเยหิ จ วิจกฺขโณ;
วิชญฺญา อริยสจฺจานํ, สภาควิสภาคตนฺติฯ

อิติ สาธุชนปาโมชฺชตฺถาย กเต วิสุทฺธิมเคฺค

ปญฺญาภาวนาธิกาเร

อินฺทฺริยสจฺจนิเทฺทโส นาม

โสฬสโม ปริเจฺฉโทฯ

๑๗. ปญฺญาภูมินิเทฺทโส

ปฏิจฺจสมุปฺปาทกถา

๕๗๐. อิทานิ ‘‘ขนฺธายตนธาตุอินฺทฺริยสจฺจปฏิจฺจสมุปฺปาทาทิเภทา ธมฺมา ภูมี’’ติ เอวํ วุตฺตสฺส อิมิสฺสา ปญฺญาย ภูมิภูเตสุ ธมฺเมสุ ยสฺมา ปฏิจฺจสมุปฺปาโทเจว, อาทิสทฺเทน สงฺคหิตา ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนา ธมฺมา จ อวเสสา โหนฺติ, ตสฺมา เตสํ วณฺณนากฺกโม อนุปฺปตฺโตฯ

ตตฺถ อวิชฺชาทโย ตาว ธมฺมา **ปฏิจฺจสมุปฺปาโท**ติ เวทิตพฺพาฯ วุตฺตเญฺหตํ ภควตา –

> ‘‘กตโม จ, ภิกฺขเว, ปฏิจฺจสมุปฺปาโท? อวิชฺชาปจฺจยา, ภิกฺขเว, สงฺขารา, สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณํ, วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปํ, นามรูปปจฺจยา สฬายตนํ, สฬายตนปจฺจยา ผโสฺส, ผสฺสปจฺจยา เวทนา, เวทนาปจฺจยา ตณฺหา, ตณฺหาปจฺจยา อุปาทานํ, อุปาทานปจฺจยา ภโว, ภวปจฺจยา ชาติ, ชาติปจฺจยา ชรามรณํ โสกปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสา สมฺภวนฺติฯ เอวเมตสฺส เกวลสฺส ทุกฺขกฺขนฺธสฺส สมุทโย โหติฯ อยํ วุจฺจติ, ภิกฺขเว, ปฏิจฺจสมุปฺปาโท’’ติ (สํ. นิ. ๒.๑)ฯ

ชรามรณาทโย ปน **ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนา ธมฺมา**ติ เวทิตพฺพาฯ วุตฺตเญฺหตํ ภควตา –

> ‘‘กตเม จ, ภิกฺขเว, ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนา ธมฺมา? ชรามรณํ, ภิกฺขเว, อนิจฺจํ สงฺขตํ ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนํ ขยธมฺมํ วยธมฺมํ วิราคธมฺมํ นิโรธธมฺมํฯ ชาติ, ภิกฺขเว…เป.… ภโว… อุปาทานํ… ตณฺหา… เวทนา… ผโสฺส… สฬายตนํ… นามรูปํ… วิญฺญาณํ… สงฺขารา… อวิชฺชา, ภิกฺขเว, อนิจฺจา สงฺขตา ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนา ขยธมฺมา วยธมฺมา วิราคธมฺมา นิโรธธมฺมาฯ อิเม วุจฺจนฺติ, ภิกฺขเว, ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนา ธมฺมา’’ติ (สํ. นิ. ๒.๒๐)ฯ

๕๗๑. อยํ ปเนตฺถ สเงฺขโปฯ **ปฏิจฺจสมุปฺปาโท**ติ ปจฺจยธมฺมา เวทิตพฺพาฯ **ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนา ธมฺมา**ติ เตหิ เตหิ ปจฺจเยหิ นิพฺพตฺตธมฺมาฯ กถมิทํ ชานิตพฺพนฺติ เจ? ภควโต วจเนนฯ ภควตา หิ ปฏิจฺจสมุปฺปาทปฏิจฺจสมุปฺปนฺนธมฺมเทสนาสุเตฺต –

> ‘‘กตโม จ, ภิกฺขเว, ปฏิจฺจสมุปฺปาโท? ชาติปจฺจยา, ภิกฺขเว, ชรามรณํ, อุปฺปาทา วา ตถาคตานํ อนุปฺปาทา วา ตถาคตานํ ฐิตาว สา ธาตุ ธมฺมฏฺฐิตตา ธมฺมนิยามตา อิทปฺปจฺจยตาฯ ตํ ตถาคโต อภิสมฺพุชฺฌติ อภิสเมติ, อภิสมฺพุชฺฌิตฺวา อภิสเมตฺวา อาจิกฺขติ เทเสติ ปญฺญเปติ ปฏฺฐเปติ วิวรติ วิภชติ อุตฺตานีกโรติ, ปสฺสถาติ จาหฯ ชาติปจฺจยา, ภิกฺขเว, ชรามรณํฯ ภวปจฺจยา, ภิกฺขเว, ชาติ…เป.… อวิชฺชาปจฺจยา, ภิกฺขเว, สงฺขารา อุปฺปาทา วา ตถาคตานํ…เป.… อุตฺตานีกโรติ ปสฺสถาติ จาหฯ อวิชฺชาปจฺจยา, ภิกฺขเว, สงฺขาราฯ อิติ โข, ภิกฺขเว, ยา ตตฺร ตถตา อวิตถตา อนญฺญถตา อิทปฺปจฺจยตาฯ อยํ วุจฺจติ, ภิกฺขเว, ปฏิจฺจสมุปฺปาโท’’ติ (สํ. นิ. ๒.๒๐)ฯ

๕๗๒. เอวํ ปฏิจฺจสมุปฺปาทํ เทเสเนฺตน ตถตาทีหิ เววจเนหิ ปจฺจยธมฺมาว ปฏิจฺจสมุปฺปาโทติ วุตฺตาฯ ตสฺมา ชรามรณาทีนํ ธมฺมานํ ปจฺจยลกฺขโณ ปฏิจฺจสมุปฺปาโท, ทุกฺขานุพนฺธนรโส, กุมฺมคฺคปจฺจุปฏฺฐาโนติ เวทิตโพฺพฯ

โส ปนายํ เตหิ เตหิ ปจฺจเยหิ อนูนาธิเกเหว ตสฺส ตสฺส ธมฺมสฺส สมฺภวโต **ตถตา**ติ, สามคฺคึ อุปคเตสุ ปจฺจเยสุ มุหุตฺตมฺปิ ตโต นิพฺพตฺตธมฺมานํ อสมฺภวาภาวโต **อวิตถตา**ติ, อญฺญธมฺมปจฺจเยหิ อญฺญธมฺมานุปฺปตฺติโต **อนญฺญถตา**ติ, ยถาวุตฺตานํ เอเตสํ ชรามรณาทีนํ ปจฺจยโต วา ปจฺจยสมูหโต วา **อิทปฺปจฺจยตา**ติ วุตฺโตฯ

๕๗๓. ตตฺรายํ วจนตฺโถ, อิเมสํ ปจฺจยา อิทปฺปจฺจยาฯ อิทปฺปจฺจยา เอว **อิทปฺปจฺจยตา**ฯ อิทปฺปจฺจยานํ วา สมูโห **อิทปฺปจฺจยตา**ฯ ลกฺขณํ ปเนตฺถ สทฺทสตฺถโต ปริเยสิตพฺพํฯ

๕๗๔. เกจิ ปน ปฏิจฺจ สมฺมา จ ติตฺถิยปริกปฺปิตปกติปุริสาทิการณนิรเปกฺโข อุปฺปาโท ปฏิจฺจสมุปฺปาโทติ เอวํ อุปฺปาทมตฺตํ ปฏิจฺจสมุปฺปาโทติ วทนฺติ , ตํ น ยุชฺชติฯ กสฺมา? สุตฺตาภาวโต, สุตฺตวิโรธโต, คมฺภีรนยาสมฺภวโต, สทฺทเภทโต จฯ ''อุปฺปาทมตฺตํ ปฏิจฺจสมุปฺปาโท''ติ หิ สุตฺตํ นตฺถิฯ ตํ ''ปฏิจฺจสมุปฺปาโท''ติ จ วทนฺตสฺส ปเทสวิหารสุตฺตวิโรโธ อาปชฺชติฯ กถํ? ภควโต หิ ''อถ โข ภควา รตฺติยา ปฐมํ ยามํ ปฏิจฺจสมุปฺปาทํ อนุโลมปฏิโลมํ มนสากาสี''ติ (มหาว. ๑) อาทิวจนโต ปฏิจฺจสมุปฺปาทมนสิกาโร ปฐมาภิสมฺพุทฺธวิหาโร, ปเทสวิหาโร จ ตเสฺสกเทสวิหาโรฯ ยถาห ''เยน สฺวาหํ, ภิกฺขเว, วิหาเรน ปฐมาภิสมฺพุโทฺธ วิหรามิ, ตสฺส ปเทเสน วิหาสิ''นฺติ (สํ. นิ. ๕.๑๑)ฯ ตตฺร จ ปจฺจยาการทสฺสเนน วิหาสิ, น อุปฺปาทมตฺตทสฺสเนนาติฯ ยถาห ''โส เอวํ ปชานามิ มิจฺฉาทิฏฺฐิปจฺจยาปิ เวทยิตํ สมฺมาทิฏฺฐิปจฺจยาปิ เวทยิตํ มิจฺฉาสงฺกปฺปปจฺจยาปิ เวทยิต''นฺติ (สํ. นิ. ๕.๑๑) สพฺพํ วิตฺถาเรตพฺพํฯ เอวํ อุปฺปาทมตฺตํ ''ปฏิจฺจสมุปฺปาโท''ติ วทนฺตสฺส ปเทสวิหารสุตฺตวิโรโธ อาปชฺชติฯ ตถา กจฺจานสุตฺตวิโรโธฯ

กจฺจานสุเตฺตปิ หิ ''โลกสมุทยํ โข, กจฺจาน, ยถาภูตํ สมฺมปฺปญฺญาย ปสฺสโต ยา โลเก นตฺถิตา, สา น โหตี''ติ (สํ. นิ. ๒.๑๕) อนุโลมปฏิจฺจสมุปฺปาโท โลกปจฺจยโต ''โลกสมุทโย''ติ อุเจฺฉททิฏฺฐิสมุคฺฆาตตฺถํ ปกาสิโต, น อุปฺปาทมตฺตํฯ น หิ อุปฺปาทมตฺตทสฺสเนน อุเจฺฉททิฏฺฐิยา สมุคฺฆาโต โหติฯ ปจฺจยานุปรมทสฺสเนน ปน โหติฯ ปจฺจยานุปรเม ผลานุปรมโตติฯ เอวํ อุปฺปาทมตฺตํ ''ปฏิจฺจสมุปฺปาโท''ติ วทนฺตสฺส กจฺจานสุตฺตวิโรโธปิ อาปชฺชติฯ

คมฺภีรนยาสมฺภวโตติ วุตฺตํ โข ปเนตํ ภควตา ''คมฺภีโร จายํ, อานนฺท, ปฏิจฺจสมุปฺปาโท คมฺภีราวภาโส จา''ติ (ที. นิ. ๒.๙๕; สํ. นิ. ๒.๖๐)ฯ คมฺภีรตฺตญฺจ นาม จตุพฺพิธํ, ตํ ปรโต วณฺณยิสฺสามฯ ตํ อุปฺปาทมเตฺต นตฺถิฯ จตุพฺพิธนยปฏิมณฺฑิตเญฺจตํ ปฏิจฺจสมุปฺปาทํ วณฺณยนฺติ, ตมฺปิ นยจตุกฺกํ อุปฺปาทมเตฺต นตฺถีติ คมฺภีรนยาสมฺภวโตปิ น อุปฺปาทมตฺตํ ปฏิจฺจสมุปฺปาโทฯ

๕๗๕. **สทฺทเภทโต**ติ ปฏิจฺจสโทฺท จ ปนายํ สมาเน กตฺตริ ปุพฺพกาเล ปยุชฺชมาโน อตฺถสิทฺธิกโร โหติฯ เสยฺยถิทํ, ''จกฺขุญฺจ ปฏิจฺจ รูเป จ อุปฺปชฺชติ จกฺขุวิญฺญาณ''นฺติ (สํ. นิ. ๒.๔๓)ฯ อิธ ปน ภาวสาธเนน อุปฺปาทสเทฺทน สทฺธิํ ปยุชฺชมาโน สมานสฺส กตฺตุ อภาวโต สทฺทเภทํ คจฺฉติ, น จ กิญฺจิ อตฺถํ สาเธตีติ สทฺทเภทโตปิ น อุปฺปาทมตฺตํ ปฏิจฺจสมุปฺปาโทติฯ

ตตฺถ สิยา – ''โหติ-สเทฺทน สทฺธิํ โยชยิสฺสาม 'ปฏิจฺจสมุปฺปาโท โหตี'ติ'', ตํ น ยุตฺตํฯ กสฺมา? โยคาภาวโต เจว, อุปฺปาทสฺส จ อุปฺปาทปตฺติโทสโตฯ ''ปฏิจฺจสมุปฺปาทํ โว, ภิกฺขเว, เทเสสฺสามิฯ กตโม จ, ภิกฺขเว, ปฏิจฺจสมุปฺปาโท…เป.… อยํ วุจฺจติ, ภิกฺขเว, ปฏิจฺจ

สมุปฺปาโท''ติ (สํ. นิ. ๒.๑)ฯ อิเมสุ หิ ปเทสุ เอเกนปิ สทฺธึ โหติ-สโทฺท โยคํ น คจฺฉติ, น จ อุปฺปาโท โหติฯ สเจ ภเวยฺย, อุปฺปาทสฺสาปิ อุปฺปาโท ปาปุเณยฺยาติฯ

๕๗๖. เยปิ มญฺญนฺติ ''อิทปฺปจฺจยานํ ภาโว อิทปฺปจฺจยตา, **ภาโว** จ นาม โย อากาโร อวิชฺชาทีนํ สงฺขาราทิปาตุภาเว เหตุ, โสฯ ตสฺมิญฺจ สงฺขารวิกาเร ปฏิจฺจสมุปฺปาทสญฺญา''ติ, เตสํ ตํ น ยุชฺชติฯ กสฺมา? อวิชฺชาทีนํ เหตุวจนโตฯ ภควตา หิ ''ตสฺมาติห, อานนฺท, เอเสว เหตุ, เอตํ นิทานํ, เอส สมุทโย, เอส ปจฺจโย ชรามรณสฺส ยทิทํ ชาติ…เป.… สงฺขารานํ, ยทิทํ อวิชฺชา''ติ (ที. นิ. ๒.๙๘ อาทโย) เอวํ อวิชฺชาทโยว เหตูติ วุตฺตา, น เตสํ วิกาโรฯ ตสฺมา ''ปฏิจฺจสมุปฺปาโทติ ปจฺจยธมฺมา เวทิตพฺพา''ติ อิติ ยํ ตํ วุตฺตํ, ตํ สมฺมา วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ

๕๗๗. ยา ปเนตฺถ ''ปฏิจฺจสมุปฺปาโท''ติ อิมาย พฺยญฺชนจฺฉายาย อุปฺปาโทเยวายํ วุโตฺตติ สญฺญา อุปฺปชฺชติ, สา อิมสฺส ปทสฺส เอวมตฺถํ คเหตฺวา วูปสเมตพฺพาฯ ภควตา หิ,

เทฺวธา ตโต ปวเตฺต, ธมฺมสมูเห ยโต อิทํ วจนํ;
ตปฺปจฺจโย ตโตยํ, ผโลปจาเรน อิติ วุโตฺตฯ

โย หิ อยํ ปจฺจยตาย ปวโตฺต ธมฺมสมูโห, ตตฺถ ปฏิจฺจสมุปฺปาโทติ อิทํ วจนํ ทฺวิธา อิจฺฉนฺติฯ โส หิ ยสฺมา ปตียมาโน หิตาย สุขาย จ สํวตฺตติ, ตสฺมา ปเจฺจตุมรหนฺติ นํ ปณฺฑิตาติ ปฏิโจฺจฯ อุปฺปชฺชมาโน จ สห สมฺมา จ อุปฺปชฺชติ, น เอเกกโต, นาปิ อเหตุโตติ สมุปฺปาโทฯ เอวํ ปฏิโจฺจ จ โส สมุปฺปาโท จาติ ปฏิจฺจสมุปฺปาโท ฯ อปิจ สห อุปฺปชฺชตีติ สมุปฺปาโท, ปจฺจยสามคฺคึ ปน ปฏิจฺจ อปจฺจกฺขายาติ เอวมฺปิ ปฏิจฺจสมุปฺปาโทฯ ตสฺส จายํ เหตุสมูโห ปจฺจโยติ ตปฺปจฺจยตฺตา อยมฺปิ, ยถา โลเก เสมฺหสฺส ปจฺจโย คุโฬ **เสมฺโห คุโฬ**ติ วุจฺจติ, ยถา จ สาสเน สุขปฺปจฺจโย พุทฺธานํ อุปฺปาโท ''สุโข พุทฺธานํ อุปฺปาโท''ติ วุจฺจติ, ตถา ปฏิจฺจสมุปฺปาโท อิเจฺจว ผลโวหาเรน วุโตฺตติ เวทิตโพฺพฯ

๕๗๘. อถ วา,

ปฏิมุขมิโตติ วุโตฺต, เหตุสมูโห อยํ ปฏิโจฺจติ;
สหิเต อุปฺปาเทติ จ, อิติ วุโตฺต โส สมุปฺปาโทฯ

โย หิ เอส สงฺขาราทีนํ ปาตุภาวาย อวิชฺชาทิเอเกกเหตุสีเสน นิทฺทิโฎฺฐ เหตุสมูโห, โส สาธารณผลนิปฺผาทกเฎฺฐน อเวกลฺลเฎฺฐน จ สามคฺคิองฺคานํ อญฺญมเญฺญน ปฏิมุขํ อิโต คโตติ กตฺวา ปฏิโจฺจติ วุจฺจติฯ สฺวายํ สหิเตเยว อญฺญมญฺญํ อวินิโพฺภควุตฺติธเมฺม อุปฺปาเทตีติ สมุปฺปาโทติปิ วุโตฺตฯ เอวมฺปิ ปฏิโจฺจ จ โส สมุปฺปาโท จาติ ปฏิจฺจสมุปฺปาโทฯ

๕๗๙. อปโร นโย –

ปจฺจยตา อโญฺญญฺญํ, ปฏิจฺจ ยสฺมา สมํ สห จ ธเมฺม;
อยมุปฺปาเทติ ตโตปิ, เอวมิธ ภาสิตา มุนินาฯ

อวิชฺชาทิสีเสน นิทฺทิฎฺฐปจฺจเยสุ หิ เย ปจฺจยา ยํ สงฺขาราทิกํ ธมฺมํ อุปฺปาเทนฺติ, น เต อญฺญมญฺญํ อปฏิจฺจ อญฺญมญฺญเวกเลฺล สติ อุปฺปาเทตุํ สมตฺถาติฯ ตสฺมา ปฏิจฺจ สมํ สห จ

น เอเกกเทสํ, นาปิ ปุพฺพาปรภาเวน อยํ ปจฺจยตา ธมฺมํ อุปฺปาเทตีติ อตฺถานุสารโวหารกุส
เลน มุนินา เอวมิธ ภาสิตา, ปฏิจฺจสมุปฺปาโทเตฺวว ภาสิตาติ อโตฺถฯ

๕๘๐. เอวํ ภาสมาเนน จ,

ปุริเมน สสฺสตาทีน, มภาโว ปจฺฉิเมน จ ปเทน;
อุเจฺฉทาทิวิฆาโต, ทฺวเยน ปริทีปิโต ญาโยฯ

ปุริเมนาติ ปจฺจยสามคฺคิปริทีปเกน ปฏิจฺจปเทน ปวตฺติธมฺมานํ ปจฺจยสามคฺคิยํ อายตฺ
ตวุตฺติตฺตา สสฺสตาเหตุวิสมเหตุวสวตฺติวาทปฺปเภทานํ สสฺสตาทีนํ อภาโว ปริทีปิโต โหติ?
กึ หิ สสฺสตานํ, อเหตุอาทิวเสน วา ปวตฺตานํ ปจฺจยสามคฺคิยาติ? **ปจฺฉิเมน จ ปเทนา**ติ ธมฺ
มานํ อุปฺปาทปริทีปเกน สมุปฺปาทปเทน ปจฺจยสามคฺคิยํ ธมฺมานํ อุปฺปตฺติโต วิหตา อุเจฺฉ
ทนตฺถิกอกิริยวาทาติ อุเจฺฉทาทิวิฆาโต ปริทีปิโต โหติฯ ปุริมปุริมปจฺจยวเสน หิ ปุนปฺปุนํ
อุปฺปชฺชมาเนสุ ธเมฺมสุ กุโต อุเจฺฉโท, นตฺถิกากิริยวาทา จาติฯ **ทฺวเยนา**ติ สกเลน ปฏิจฺจ
สมุปฺปาทวจเนน ตสฺสา ตสฺสา ปจฺจยสามคฺคิยา สนฺตตึ อวิจฺฉินฺทิตฺวา เตสํ เตสํ ธมฺมานํ
สมฺภวโต มชฺฌิมา ปฏิปทา, ‘‘โส กโรติ โส ปฏิสํเวเทติ, อโญฺญ กโรติ อโญฺญ ปฏิสํเวเท
ตี’’ติ วาทปฺปหานํ, ชนปทนิรุตฺติยา อนภินิเวโส, สมญฺญาย อนติธาวนนฺติ อยํ ญาโย ปริทีปิ
โต โหตีติ อยํ ตาว ปฏิจฺจสมุปฺปาโทติ วจนมตฺตสฺส อโตฺถฯ

๕๘๑. ยา ปนายํ ภควตา ปฏิจฺจสมุปฺปาทํ เทเสเนฺตน ‘‘อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา’’ติอาทิ
นา นเยน นิกฺขิตฺตา ตนฺติ, ตสฺสา อตฺถสํวณฺณนํ กโรเนฺตน วิภชฺชวาทิมณฺฑลํ โอตริตฺวา อา
จริเย อนพฺภาจิกฺขเนฺตน สกสมยํ อโวกฺกมเนฺตน ปรสมยํ อนายูหเนฺตน สุตฺตํ อปฺปฏิพาหเนฺ
ตน วินยํ อนุโลเมเนฺตน มหาปเทเส โอโลเกเนฺตน ธมฺมํ ทีเปเนฺตน อตฺถํ สงฺคาเหเนฺตน ตเม
วตฺถํ ปุนราวเตฺตตฺวา อปเรหิปิ ปริยายเนฺตเรหิ นิทฺทิสเนฺตน จ ยสฺมา อตฺถสํวณฺณนา กาตพฺ
พา โหติ, ปกติยาปิ จ ทุกฺกราว ปฏิจฺจสมุปฺปาทสฺส อตฺถสํวณฺณนาฯ ยถาหุ โปราณา –

‘‘สจฺจํ สโตฺต ปฏิสนฺธิ, ปจฺจยาการเมว จ;
ทุทฺทสา จตุโร ธมฺมา, เทเสตุํ จ สุทุกฺกรา’’ติฯ

ตสฺมา อญฺญตฺร อาคมาธิคมปฺปเตฺตหิ น สุกรา ปฏิจฺจสมุปฺปาทสฺสตฺถวณฺณนาติ ปริ
ตุลยิตฺวา,

วตฺตุกาโม อหํ อชฺช, ปจฺจยาการวณฺณนํ;
ปติฏฺฐํ นาธิคจฺฉามิ, อโชฺฌคาโฬฺหว สาครํฯ

สาสนํ ปนิทํ นานา, เทสนานยมณฺฑิตํ;
ปุพฺพาจริยมโคฺค จ, อโพฺพจฺฉิโนฺน ปวตฺตติฯ

ยสฺมา ตสฺมา ตทุภยํ, สนฺนิสฺสายตฺถวณฺณนํ;
อารภิสฺสามิ เอตสฺส, ตํ สุณาถ สมาหิตาฯ

วุตฺตเญฺหตํ ปุพฺพาจริเยหิ –

‘‘โย โกจิ มํ อฏฺฐิกตฺวา สุเณยฺย,

ลเภถ ปุพฺพาปริยํ วิเสสํ;
ลทฺธาน ปุพฺพาปริยํ วิเสสํ,
อทสฺสนํ มจฺจุราชสฺส คเจฺฉ’’ติฯ

๕๘๒. อิติ **อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา**ติอาทีสุ หิ อาทิโตเยว ตาว,

เทสนาเภทโต อตฺถ, ลกฺขเณกวิธาทิโตฯ องฺคานญฺจ ววตฺถานา, วิญฺญาตโพฺพ วินิจฺฉโยฯ

ตตฺถ **เทสนาเภทโต**ติ ภควโต หิ วลฺลิหารกานํ จตุนฺนํ ปุริสานํ วลฺลิคหณํ วิย อาทิโต วา มชฺฌโต วา ปฏฺฐาย ยาว ปริโยสานํ, ตถา ปริโยสานโต วา มชฺฌโต วา ปฏฺฐาย ยาว อาทีติ จตุพฺพิธา ปฏิจฺจสมุปฺปาทเทสนาฯ

ยถา หิ วลฺลิหารเกสุ จตูสุ ปุริเสสุ เอโก วลฺลิยา มูลเมว ปฐมํ ปสฺสติ, โส ตํ มูเล เฉตฺวา สพฺพํ อากฑฺฒิตฺวา อาทาย กมฺมํ อุปเนติ, เอวํ ภควา ‘‘อิติ โข, ภิกฺขเว, อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา…เป.… ชาติปจฺจยา ชรามรณ’’นฺติ (ม. นิ. ๑.๔๐๒; สํ. นิ. ๒.๒) อาทิโต ปฏฺฐาย ยาว ปริโยสานาปิ ปฏิจฺจสมุปฺปาทํ เทเสติฯ

ยถา ปน เตสุ ปุริเสสุ เอโก วลฺลิยา มชฺฌํ ปฐมํ ปสฺสติ, โส มเชฺฌ ฉินฺทิตฺวา อุปริภาคเญฺญว อากฑฺฒิตฺวา อาทาย กมฺมํ อุปเนติ, เอวํ ภควา ‘‘ตสฺส ตํ เวทนํ อภินนฺทโต อภิวทโต อโชฺฌสาย ติฏฺฐโต อุปฺปชฺชติ นนฺทีฯ ยา เวทนาสุ นนฺที, ตทุปาทานํฯ ตสฺสุปาทานปจฺจยา ภโว, ภวปจฺจยา ชาตี’’ติ (ม. นิ. ๑.๔๐๙; สํ. นิ. ๓.๕) มชฺฌโต ปฏฺฐาย ยาว ปริโยสานาปิ เทเสติฯ

ยถา จ เตสุ ปุริเสสุ เอโก วลฺลิยา อคฺคํ ปฐมํ ปสฺสติ, โส อเคฺค คเหตฺวา อคฺคานุสาเรน ยาว มูลา สพฺพํ อาทาย กมฺมํ อุปเนติ, เอวํ ภควา ‘‘ชาติปจฺจยา ชรามรณนฺติ อิติ โข ปเนตํ วุตฺตํ, ชาติปจฺจยา นุ โข, ภิกฺขเว, ชรามรณํ โน วา กถํ โว เอตฺถ โหตีติ? ชาติปจฺจยา, ภเนฺต, ชรามรณํฯ เอวํ โน เอตฺถ โหติ ชาติปจฺจยา ชรามรณนฺติฯ ภวปจฺจยา ชาติ…เป.… อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขาราติ อิติ โข ปเนตํ วุตฺตํ, อวิชฺชาปจฺจยา นุ โข, ภิกฺขเว, สงฺขารา โน วา กถํ โว เอตฺถ โหตี’’ติ (ม. นิ. ๑.๔๐๓) ปริโยสานโต ปฏฺฐาย ยาว อาทิโตปิ ปฏิจฺจสมุปฺปาทํ เทเสติฯ

ยถา ปเนเตสุ ปุริเสสุ เอโก วลฺลิยา มชฺฌเมว ปฐมํ ปสฺสติ, โส มเชฺฌ ฉินฺทิตฺวา เหฏฺฐา โอตรโนฺต ยาว มูลา อาทาย กมฺมํ อุปเนติ, เอวํ ภควา ‘‘อิเม จ, ภิกฺขเว, จตฺตาโร อาหารา กินฺนิทานา, กึสมุทยา, กึชาติกา, กึปภวา? อิเม จตฺตาโร อาหารา ตณฺหานิทานา, ตณฺหาสมุทยา, ตณฺหาชาติกา, ตณฺหาปภวาฯ ตณฺหา กินฺนิทานา… เวทนา… ผโสฺส… สฬายตนํ… นามรูปํ… วิญฺญาณํ… สงฺขารา กินฺนิทานา…เป.… สงฺขารา อวิชฺชานิทานา…เป.… อวิชฺชาปภวา’’ติ (สํ. นิ. ๒.๑๑) มชฺฌโต ปฏฺฐาย ยาว อาทิโต เทเสติฯ

๕๘๓. กสฺมา ปเนวํ เทเสตีติ? ปฏิจฺจสมุปฺปาทสฺส สมนฺตภทฺทกตฺตา สยญฺจ เทสนาวิลาสปฺปตฺตตฺตาฯ สมนฺตภทฺทโก หิ ปฏิจฺจสมุปฺปาโท, ตโต ตโต ญายปฏิเวธาย สํวตฺตติเยวฯ เทสนาวิลาสปฺปโตฺต จ ภควา จตุเวสารชฺชปฏิสมฺภิทาโยเคน จตุพฺพิธคมฺภีรภาวปฺปตฺติยา จฯ โส เทสนาวิลาสปฺปตฺตตฺตา นานานเยเหว ธมฺมํ เทเสติฯ

วิเสสโต ปนสฺส ยา อาทิโต ปฏฺฐาย อนุโลมเทสนา, สา ปวตฺติการณวิภาคสมฺมูฬฺหํ เวเนยฺยชนํ สมนุปสฺสโต ยถาสเกหิ การเณหิ ปวตฺติสนฺทสฺสนตฺถํ อุปฺปตฺติกฺกมสนฺทสฺสนตฺถญฺจ ปวตฺตาติ วิญฺญาตพฺพาฯ ยา ปริโยสานโต ปฏฺฐาย ปฏิโลมเทสนา, สา ''กิจฺฉํ วตายํ โลโก อาปนฺโน ชายติ จ ชียติ จ มียติ จ จวติ จ อุปปชฺชติ จา''ติอาทินา (ที. นิ. ๒.๕๗; สํ. นิ. ๒.๔) นเยน กิจฺฉาปนฺนํ โลกํ อนุวิโลกยโต ปุพฺพภาคปฏิเวธานุสาเรน ตสฺส ตสฺส ชรามรณาทิกสฺส ทุกฺขสฺส อตฺตนา อธิคตการณสนฺทสฺสนตฺถํฯ ยา มชฺฌโต ปฏฺฐาย ยาว อาทิ ปวตฺตา, สา อาหารนิทานววตฺถาปนานุสาเรน ยาว อตีตํ อทฺธานํ อติหริตฺวา ปุน อตีตทฺธโต ปภุติ เหตุผลปฏิปาฏิสนฺทสฺสนตฺถํฯ ยา ปน มชฺฌโต ปฏฺฐาย ยาว ปริโยสานํ ปวตฺตา, สา ปจฺจุปฺปเนฺน อทฺธาเน อนาคตทฺธเหตุสมุฏฺฐานโต ปภุติ อนาคตทฺธสนฺทสฺสนตฺถํฯ ตาสุ ยา ปวตฺติการณสมฺมูฬฺหสฺส เวเนยฺยชนสฺส ยถาสเกหิ การเณหิ ปวตฺติสนฺทสฺสนตฺถํ อุปฺปตฺติกฺกมสนฺทสฺสนตฺถญฺจ อาทิโต ปฏฺฐาย อนุโลมเทสนา วุตฺตา, สา อิธ นิกฺขิตฺตาติ เวทิตพฺพาฯ

๕๘๔. กสฺมา ปเนตฺถ อวิชฺชา อาทิโต วุตฺตา, กึ ปกติวาทีนํ ปกติ วิย อวิชฺชาปิ อการณํ มูลการณํ โลกสฺสาติ? น อการณํฯ ''อาสวสมุทยา อวิชฺชาสมุทโย''ติ (ม. นิ. ๑.๑๐๓) หิ อวิชฺชาย การณํ วุตฺตํฯ อตฺถิ ปน ปริยาโย เยน มูลการณํ สิยา, โก ปน โสติ? วฏฺฏกถาย สีสภาโวฯ

ภควา หิ วฏฺฏกถํ กเถโนฺต เทฺว ธเมฺม สีสํ กตฺวา กเถติ, อวิชฺชํ วาฯ ยถาห – ''ปุริมา, ภิกฺขเว, โกฏิ น ปญฺญายติ อวิชฺชาย 'อิโต ปุเพฺพ อวิชฺชา นาโหสิ, อถ ปจฺฉา สมภวี'ติ, เอวเญฺจตํ, ภิกฺขเว, วุจฺจติ, อถ จ ปน ปญฺญายติ อิทปฺปจฺจยา อวิชฺชา''ติ (อ. นิ. ๑๐.๖๑)ฯ ภวตณฺหํ วาฯ ยถาห – ''ปุริมา, ภิกฺขเว, โกฏิ น ปญฺญายติ ภวตณฺหาย 'อิโต ปุเพฺพ ภวตณฺหา นาโหสิ, อถ ปจฺฉา สมภวี'ติ, เอวเญฺจตํ, ภิกฺขเว, วุจฺจติ, อถ จ ปน ปญฺญายติ อิทปฺปจฺจยา ภวตณฺหา''ติ (อ. นิ. ๑๐.๖๒)ฯ

๕๘๕. กสฺมา ปน ภควา วฏฺฏกถํ กเถโนฺต อิเม เทฺว ธเมฺม สีสํ กตฺวา กเถตีติ? สุคติทุคฺคติคามิโน กมฺมสฺส วิเสสเหตุภูตตฺตาฯ ทุคฺคติคามิโน หิ กมฺมสฺส วิเสสเหตุ อวิชฺชาฯ กสฺมา? ยสฺมา อวิชฺชาภิภูโต ปุถุชฺชโน อคฺคิสนฺตาปลคุฬาภิฆาตปริสฺสมาภิภูตา วชฺฌคาวี ตาย ปริสฺสมาตุรตาย นิรสฺสาทมฺปิ อตฺตโน อนตฺถาวหมฺปิ จ อุโณฺหทกปานํ วิย กิเลสสนฺตาปโต นิรสฺสาทมฺปิ ทุคฺคตินิปาตนโต จ อตฺตโน อนตฺถาวหมฺปิ ปาณาติปาตาทึ อเนกปฺปการํ ทุคฺคติคามิกมฺมํ อารภติฯ สุคติคามิโน ปน กมฺมสฺส วิเสสเหตุ ภวตณฺหาฯ กสฺมา? ยสฺมา ภวตณฺหาภิภูโต ปุถุชฺชโน สา วุตฺตปฺปการา คาวี สีตูทกตณฺหาย สอสฺสาทํ อตฺตโน ปริสฺสมวิโนทนญฺจ สีตูทกปานํ วิย กิเลสสนฺตาปวิรหโต สอสฺสาทํ สุคติสมฺปาปเนน อตฺตโน ทุคฺคติทุกฺขปริสฺสมวิโนทนญฺจ ปาณาติปาตา เวรมณิอาทึ อเนกปฺปการํ สุคติคามิกมฺมํ อารภติฯ

๕๘๖. เอเตสุ ปน วฏฺฏกถาย สีสภูเตสุ ธเมฺมสุ กตฺถจิ ภควา เอกธมฺมมูลิกํ เทสนํ เทเสติฯ เสยฺยถิทํ, ''อิติ โข, ภิกฺขเว, อวิชฺชูปนิสา สงฺขารา, สงฺขารูปนิสํ วิญฺญาณ''นฺติอาทิ (สํ. นิ. ๒.๒๓)ฯ ตถา ''อุปาทานิเยสุ, ภิกฺขเว, ธเมฺมสุ อสฺสาทานุปสฺสิโน วิหรโต ตณฺหา ปวฑฺฒติ, ตณฺหาปจฺจยา อุปาทาน''นฺติอาทิ (สํ. นิ. ๒.๕๒)ฯ กตฺถจิ อุภยมูลิกมฺปิฯ เสยฺยถิทํ, ''อวิชฺชานีวรณสฺส, ภิกฺขเว, พาลสฺส ตณฺหาย สมฺปยุตฺตสฺส เอวมยํ กาโย สมุทาคโตฯ อิติ อยเญฺจว กาโย พหิทฺธา จ นามรูปํ อิเตฺถตํ ทฺวยํฯ ทฺวยํ ปฏิจฺจ ผโสฺส สเฬวายตนานิ, เยหิ ผุโฏฺฐ พาโล สุขทุกฺขํ ปฏิสํเวเทตี''ติอาทิ (สํ. นิ. ๒.๑๙)ฯ ตาสุ เทสนาสุ ''อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขา

รา’’ติ อยมิธ อวิชฺชาวเสน เอกธมฺมมูลิกา เทสนาติ เวทิตพฺพาฯ เอวํ ตาเวตฺถ เทสนาเภทโต วิญฺญาตพฺโพ วินิจฺฉโยฯ

๕๘๗. **อตฺถโต**ติ อวิชฺชาทีนํ ปทานํ อตฺถโตฯ เสยฺยถิทํ, ปูเรตุํ อยุตฺตฏฺเฐน กายทุจฺจริตาทิ อวินฺทิยํ นาม, อลทฺธพฺพนฺติ อโตฺถฯ ตํ อวินฺทิยํ วินฺทตีติ **อวิชฺชา**ฯ ตพฺพิปรีตโต กายสุจริตาทิ วินฺทิยํ นาม, ตํ วินฺทิยํ น วินฺทตีติ **อวิชฺชา**ฯ ขนฺธานํ ราสฏฺฐํ, อายตนานํ อายตนฏฺฐํ, ธาตูนํ สุญฺญฏฺฐํ, อินฺทฺริยานํ อธิปติยฏฺฐํ, สจฺจานํ ตถฏฺฐํ อวิทิตํ กโรตีติปิ **อวิชฺชา**ฯ ทุกฺขาทีนํ ปีฬนาทิวเสน วุตฺตํ จตุพฺพิธํ อตฺถํ อวิทิตํ กโรตีติปิ **อวิชฺชา**ฯ อนฺตวิรหิเต สํสาเร สพฺพโยนิคติภววิญฺญาณฏฺฐิติสตฺตาวาเสสุ สเตฺต ชวาเปตีติ **อวิชฺชา**ฯ ปรมตฺถโต อวิชฺชมาเนสุ อิตฺถิปุริสาทีสุ ชวติ, วิชฺชมาเนสุปิ ขนฺธาทีสุ น ชวตีติ **อวิชฺชา**ฯ อปิจ จกฺขุวิญฺญาณาทีนํ วตฺถารมฺมณานํ ปฏิจฺจสมุปฺปาทปฏิจฺจสมุปฺปนฺนานญฺจ ธมฺมานํ ฉาทนโตปิ **อวิชฺชา**ฯ

ยํ ปฏิจฺจ ผลเมติ, โส **ปจฺจโยฯ ปฏิจฺจา**ติ น วินา อปจฺจกฺขตฺวาติ อโตฺถฯ **เอตี**ติ อุปฺปชฺชติ เจว ปวตฺตติ จาติ อโตฺถฯ อปิจ อุปการกฏฺโฐ ปจฺจยโฏฺฐฯ อวิชฺชา จ สา ปจฺจโย จาติ อวิชฺชาปจฺจโยฯ ตสฺมา **อวิชฺชาปจฺจยา**ฯ

สงฺขตมภิสงฺขโรนฺตีติ **สงฺขารา**ฯ อปิจ อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา, สงฺขารสเทฺทน อาคตสงฺขาราติ ทุวิธา สงฺขาราฯ ตตฺถ ปุญฺญาปุญฺญาเนญฺชาภิสงฺขารา ตโย, กายวจีจิตฺตสงฺขารา ตโยติ อิเม ฉ **อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา**ฯ เต สเพฺพปิ โลกิยกุสลากุสลเจตนามตฺตเมว โหนฺติฯ

สงฺขตสงฺขาโร, อภิสงฺขตสงฺขาโร, อภิสงฺขรณกสงฺขาโร, ปโยคาภิสงฺขาโรติ อิเม ปน จตฺตาโร สงฺขาร-สเทฺทน อาคตสงฺขาราฯ ตตฺถ ‘‘อนิจฺจา วต สงฺขารา’’ติอาทีสุ (ที. นิ. ๒.๒๒๑, ๒๗๒; สํ. นิ. ๑.๑๘๖) วุตฺตา สเพฺพปิ สปฺปจฺจยา ธมฺมา **สงฺขตสงฺขารา** นามฯ กมฺมนิพฺพตฺตา เตภูมกา รูปารูปธมฺมา **อภิสงฺขตสงฺขารา**ติ อฏฺฐกถาสุ วุตฺตา, เตปิ ‘‘อนิจฺจา วต สงฺขารา’’ติ (ที. นิ. ๒.๒๒๑; ๒๗๒; สํ. นิ. ๑.๑๘๖) เอเตฺถว สงฺคหํ คจฺฉนฺติฯ วิสุํ ปน เนสํ อาคตฏฺฐานํ น ปญฺญายติฯ เตภูมิกกุสลากุสลเจตนา ปน **อภิสงฺขรณกสงฺขาโร**ติ วุจฺจติ, ตสฺส ‘‘อวิชฺชาคโตยํ, ภิกฺขเว, ปุริสปุคฺคโล ปุญฺญเญฺจว สงฺขารํ อภิสงฺขโรตี’’ติอาทีสุ (สํ. นิ. ๒.๕๑) อาคตฏฺฐานํ ปญฺญายติฯ กายิกเจตสิกํ ปน วีริยํ **ปโยคาภิสงฺขาโร**ติ วุจฺจติ, โส ‘‘ยาวติกา อภิสงฺขารสฺส คติ, ตาวติกา คนฺตฺวา อกฺขาหตํ มเญฺญ อฏฺฐาสี’’ติอาทีสุ (อ. นิ. ๓.๑๕) อาคโตฯ

น เกวลญฺจ เอเตเยว, อเญฺญปิ ‘‘สญฺญาเวทยิตนิโรธํ สมาปชฺชนฺตสฺส โข, อาวุโส วิสาข, ภิกฺขุโน ปฐมํ นิรุชฺฌติ วจีสงฺขาโร, ตโต กายสงฺขาโร, ตโต จิตฺตสงฺขาโร’’ติอาทินา (ม. นิ. ๑.๔๖๔) นเยน สงฺขาร-สเทฺทน อาคตา อเนเก สงฺขาราฯ เตสุ นตฺถิ โส สงฺขาโร, โย สงฺขตสงฺขาเรหิ สงฺคหํ น คเจฺฉยฺย, อิโต ปรํ สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณนฺติอาทีสุ วุตฺตํ วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพํฯ

อวุเตฺต ปน วิชานาตีติ **วิญฺญาณํ**ฯ นมตีติ **นามํ**ฯ รุปฺปตีติ **รูปํ**ฯ อาเย ตโนติ อายตญฺจ นยตีติ **อายตนํ**ฯ ผุสตีติ **ผโสฺส**ฯ เวทยตีติ **เวทนา**ฯ ปริตสฺสตีติ **ตณฺหา**ฯ อุปาทิยตีติ **อุปาทานํ**ฯ ภวติ ภาวยติ จาติ **ภโว**ฯ ชนนํ **ชาติ**ฯ ชิรณํ **ชรา**ฯ มรนฺติ เอเตนาติ **มรณํ**ฯ โสจนํ **โสโก**ฯ ปริเทวนํ **ปริเทโว**ฯ ทุกฺขยตีติ **ทุกฺขํ**ฯ อุปฺปาทฏฺฐิติวเสน วา ทฺวิธา ขณตีติปิ **ทุกฺขํ**ฯ ทุมฺมนภาโว **โทมนสฺสํ**ฯ ภุโส อายาโส **อุปายาโส**ฯ

สมฺภวนฺตีติ อภินิพฺพตฺตนฺติฯ น เกวลญฺจ โสกาทีเหว, อถ โข สพฺพปเทหิ สมฺภวนฺติ-สทฺทสฺส โยชนา กาตพฺพาฯ อิตรถา หิ ‘‘อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา’’ติ วุเตฺต กึ กโรนฺตีติ น ปญฺญาเยยฺย, สมฺภวนฺตีติ ปน โยชนาย สติ อวิชฺชา จ สา ปจฺจโย จาติ อวิชฺชาปจฺจโยฯ ตสฺมา อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา สมฺภวนฺตีติ ปจฺจยปจฺจยุปฺปนฺนววตฺถานํ กตํ โหติฯ เอส นโย สพฺพตฺถฯ

เอวนฺติ นิทฺทิฏฺฐนยนิทสฺสนํฯ เตน อวิชฺชาทีเหว การเณหิ, น อิสฺสรนิมฺมานาทีหีติ ทเสฺสติฯ **เอตสฺสา**ติ ยถาวุตฺตสฺสฯ **เกวลสฺสา**ติ อสมฺมิสฺสสฺส, สกลสฺส วาฯ **ทุกฺขกฺขนฺธสฺสา**ติ ทุกฺขสมูหสฺส, น สตฺตสฺส, น สุขสุภาทีนํฯ **สมุทโย**ติ นิพฺพตฺติฯ **โหตี**ติ สมฺภวติฯ เอวเมตฺถ อตฺถโต วิญฺญาตโพฺพ วินิจฺฉโยฯ

๕๘๘. **ลกฺขณาทิโต**ติ อวิชฺชาทีนํ ลกฺขณาทิโตฯ เสยฺยถิทํ – อญฺญาณลกฺขณา **อวิชฺชา,** สโมฺมหนรสา, ฉาทนปจฺจุปฏฺฐานา, อาสวปทฏฺฐานาฯ อภิสงฺขรณลกฺขณา **สงฺขารา,** อายูหนรสา, เจตนาปจฺจุปฏฺฐานา, อวิชฺชาปทฏฺฐานาฯ วิชานนลกฺขณํ **วิญฺญาณํ,** ปุพฺพงฺคมรสํ, ปฏิสนฺธิปจฺจุปฏฺฐานํ, สงฺขารปทฏฺฐานํ, วตฺถารมฺมณปทฏฺฐานํ วาฯ นมนลกฺขณํ **นามํ,** สมฺปโยครสํ, อวินิโพฺภคปจฺจุปฏฺฐานํ, วิญฺญาณปทฏฺฐานํฯ รุปฺปนลกฺขณํ **รูปํ,** วิกิรณรสํ, อพฺยากตปจฺจุปฏฺฐานํ, วิญฺญาณปทฏฺฐานํฯ อายตนลกฺขณํ **สฬายตนํ,** ทสฺสนาทิรสํ, วตฺถุทฺวารภาวปจฺจุปฏฺฐานํ, นามรูปปทฏฺฐานํฯ ผุสนลกฺขโณ **ผโสฺส,** สงฺฆฏฺฏนรโส, สงฺคติปจฺจุปฏฺฐาโน, สฬายตนปทฏฺฐาโนฯ อนุภวนลกฺขณา **เวทนา,** วิสยรสสโมฺภครสา, สุขทุกฺขปจฺจุปฏฺฐานา, ผสฺสปทฏฺฐานาฯ เหตุลกฺขณา **ตณฺหา,** อภินนฺทนรสา, อติตฺตภาวปจฺจุปฏฺฐานา, เวทนาปทฏฺฐานาฯ คหณลกฺขณํ **อุปาทานํ,** อมุญฺจนรสํ, ตณฺหาทฬฺหตฺตทิฏฺฐิปจฺจุปฏฺฐานํ, ตณฺหาปทฏฺฐานํฯ กมฺมกมฺมผลลกฺขโณ **ภโว,** ภาวนภวนรโส, กุสลากุสลาพฺยากตปจฺจุปฏฺฐาโน , อุปาทานปทฏฺฐาโนฯ ชาติอาทีนํ ลกฺขณาทีนิ สจฺจนิเทฺทเส วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพานิฯ เอวเมตฺถ ลกฺขณาทิโตปิ วิญฺญาตโพฺพ วินิจฺฉโยฯ

๕๘๙. **เอกวิธาทิโต**ติ เอตฺถ อวิชฺชา อญฺญาณาทสฺสนโมหาทิภาวโต เอกวิธาฯ อปฺปฏิปตฺติมิจฺฉาปฏิปตฺติโต ทุวิธาฯ ตถา สสงฺขาราสงฺขารโตฯ เวทนตฺตยสมฺปโยคโต ติวิธาฯ จตุสจฺจปฏิเวธโต จตุพฺพิธาฯ คติปญฺจกาทีนวจฺฉาทนโต ปญฺจวิธาฯ ทฺวารารมฺมณโต ปน สเพฺพสุปิ อรูปธเมฺมสุ ฉพฺพิธตา เวทิตพฺพาฯ

สงฺขารา สาสววิปากธมฺมธมฺมาทิภาวโต เอกวิธาฯ กุสลากุสลโต ทุวิธาฯ ตถา ปริตฺตมหคฺคตหีนมชฺฌิมมิจฺฉตฺตนิยตานิยตโตฯ ติวิธา ปุญฺญาภิสงฺขาราทิภาวโตฯ จตุพฺพิธา จตุโยนิสํวตฺตนโตฯ ปญฺจวิธา ปญฺจคติคามิโตฯ

วิญฺญาณํ โลกิยวิปากาทิภาวโต เอกวิธํฯ สเหตุกาเหตุกาทิโต ทุวิธํฯ ภวตฺตยปริยาปนฺนโต, เวทนตฺตยสมฺปโยคโต, อเหตุกทฺวิเหตุกติเหตุกโต จ ติวิธํฯ โยนิคติวเสน จตุพฺพิธํ, ปญฺจวิธญฺจฯ

นามรูปํ วิญฺญาณสนฺนิสฺสยโต กมฺมปจฺจยโต จ เอกวิธํฯ สารมฺมณนารมฺมณโต ทุวิธํฯ อตีตาทิโต ติวิธํฯ โยนิคติวเสน จตุพฺพิธํ, ปญฺจวิธญฺจฯ

สฬายตนํ สญฺชาติสโมสรณฏฺฐานโต เอกวิธํฯ ภูตปฺปสาทวิญฺญาณาทิโต ทุวิธํฯ สมฺปตฺตาสมฺปตฺตโนภยโคจรโต ติวิธํฯ โยนิคติปริยาปนฺนโต จตุพฺพิธํ ปญฺจวิธญฺจาติ อิมินา นเยน

ผสฺสาทีนมฺปิ เอกวิธาทิภาโว เวทิตพฺพติ เอวเมตฺถ เอกวิธาทิโตปิ วิญฺญาตพฺพ วินิจฺฉโยฯ

๕๙๐. **องฺคานญฺจ ววตฺถานา**ติ โสกาทโย เจตฺถ ภวจกฺกสฺส อวิเจฺฉทฺทสฺสนตฺถํ วุตฺตาฯ ชรามรณพฺภาหตสฺส หิ พาลสฺส เต สมฺภวนฺติฯ ยถาห – ''อสฺสุตวา, ภิกฺขเว, ปุถุชฺชโน สารีริกาย ทุกฺขาย เวทนาย ผุฏฺโฐ สมาโน โสจติ กิลมติ ปริเทวติ อุรตฺตาฬึ กนฺทติ สโมฺม หมาปชฺชตี''ติ (สํ. นิ. ๔.๒๕๒)ฯ ยาว จ เตสํ ปวตฺติ, ตาว อวิชฺชายาติ ปุนปิ อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขาราติ สมฺพนฺธเมว โหติ ภวจกฺกํฯ ตสฺมา เตสํ ชรามรเณเนว เอกสเงฺขปํ กตฺวา ทฺวาทเสว ปฏิจฺจสมุปฺปาทงฺคานีติ เวทิตพฺพานิฯ เอวเมตฺถ องฺคานํ ววตฺถานโตปิ วิญฺญาตพฺพ วินิจฺฉโยฯ

อยํ ตาเวตฺถ สเงฺขปกถาฯ

อวิชฺชาปจฺจยาสงฺขารปทกถา

๕๖๑. อยํ ปน วิตฺถารนโย – **อวิชฺชา**ติ สุตฺตนฺตปริยาเยน ทุกฺขาทีสุ จตูสุ ฐาเนสุ อญฺญาณํ, อภิธมฺมปริยาเยน ปุพฺพนฺตาทีหิ สทฺธิํ อฏฺฐสุฯ วุตฺตเญฺหตํ ''ตตฺถ กตมา อวิชฺชา, ทุเกฺข อญฺญาณํ…เป.… ทุกฺขนิโรธคามินิยา ปฏิปทาย อญฺญาณํ, ปุพฺพเนฺต อญฺญาณํ, อปรเนฺต, ปุพฺพนฺตาปรเนฺต, อิทปฺปจฺจยตาปฏิจฺจสมุปฺปเนฺนสุ ธเมฺมสุ อญฺญาณ''นฺติ (ธ. ส. ๑๑๐๖)ฯ ตตฺถ กิญฺจาปิ ฐเปตฺวา โลกุตฺตรํ สจฺจทฺวยํ เสสฏฺฐาเนสุ อารมฺมณวเสน อวิชฺชา อุปฺปชฺชติ, เอวํ สเนฺตปิ ปฏิจฺฉาทนวเสเนว อิธ อธิเปฺปตาฯ สา หิ อุปฺปนฺนา ทุกฺขสจฺจํ ปฏิจฺฉาเทตฺวา ติฏฺฐติ, ยาถาวสรสลกฺขณํ ปฏิวิชฺฌิตุํ น เทติ, ตถา สมุทยํ, นิโรธํ, มคฺคํ, ปุพฺพนฺตสงฺขาตํ อตีตํ ขนฺธปญฺจกํ, อปรนฺตสงฺขาตํ อนาคตํ ขนฺธปญฺจกํ, ปุพฺพนฺตาปรนฺตสงฺขาตํ ตทุภยํ, อิทปฺปจฺจยตาปฏิจฺจสมุปฺปนฺนธมฺมสงฺขาตํ อิทปฺปจฺจยตเญฺจว ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนธเมฺม จ ปฏิจฺฉาเทตฺวา ติฏฺฐติฯ ''อยํ อวิชฺชา, อิเม สงฺขารา''ติ เอวํ ยาถาวสรสลกฺขณเมตฺถ ปฏิวิชฺฌิตุํ น เทติฯ ตสฺมา ทุเกฺข อญฺญาณํ…เป.… อิทปฺปจฺจยตาปฏิจฺจสมุปฺปเนฺนสุ ธเมฺมสุ อญฺญาณนฺติ วุจฺจติฯ

๕๙๒. **สงฺขารา**ติ ปุญฺญาทโย ตโย กายสงฺขาราทโย ตโยติ เอวํ ปุเพฺพ สเงฺขปโต วุตฺตา ฉ, วิตฺถารโต ปเนตฺถ **ปุญฺญาภิสงฺขาโร** ทานสีลาทิวเสน ปวตฺตา อฏฺฐ กามาวจรกุสลเจตนา เจว ภาวนาวเสน ปวตฺตา ปญฺจ รูปาวจรกุสลเจตนา จาติ เตรส เจตนา โหนฺติฯ **อปุญฺญาภิสงฺขาโร** ปาณาติปาตาทิวเสน ปวตฺตา ทฺวาทส อกุสลเจตนา ฯ **อาเนญฺชาภิสงฺขาโร** ภาวนาวเสเนว ปวตฺตา จตโสฺส อรูปาวจรกุสลเจตนา จาติ ตโยปิ สงฺขารา เอกูนตึส เจตนา โหนฺติฯ

อิตเรสุ ปน ตีสุ กายสเญฺจตนา **กายสงฺขาโร,** วจีสเญฺจตนา **วจีสงฺขาโร,** มโนสเญฺจตนา **จิตฺตสงฺขาโร**ฯ อยํ ติโก กมฺมายูหนกฺขเณ ปุญฺญาภิสงฺขาราทีนํ ทฺวารโต ปวตฺติทสฺสนตฺถํ วุโตฺตฯ กายวิญฺญตฺติํ สมุฏฺฐาเปตฺวา หิ กายทฺวารโต ปวตฺตา อฏฺฐ กามาวจรกุสลเจตนา, ทฺวาทส อกุสลเจตนาติ สมวีสติ เจตนา กายสงฺขาโร นามฯ ตา เอว วจีวิญฺญตฺติํ สมุฏฺฐาเปตฺวา วจีทฺวารโต ปวตฺตา วจีสงฺขาโร นามฯ อภิญฺญาเจตนา ปเนตฺถ ปรโต วิญฺญาณสฺส ปจฺจโย น โหตีติ น คหิตาฯ ยถา จ อภิญฺญาเจตนา, เอวํ อุทฺธจฺจเจตนาปิ น โหติฯ ตสฺมา สาปิ วิญฺญาณสฺส ปจฺจยภาเว อปเนตพฺพา, อวิชฺชาปจฺจยา ปน สพฺพาเปตา โหนฺติฯ อุภโยปิ วิญฺญตฺติโย อสมุฏฺฐาเปตฺวา มโนทฺวาเร อุปฺปนฺนา ปน สพฺพาปิ เอกูนตึสติ เจตนา จิตฺ

ตสงฺขาโรติฯ อิติ อยํ ติโก ปุริมตฺติกเมว ปวิสตีติ อตฺถโต ปุญฺญาภิสงฺขาราทีนํเยว วเสน อวิชฺชาย ปจฺจยภาโว เวทิตพฺโพฯ

๕๙๓. ตตฺถ สิยา – กถํ ปเนตํ ชานิตพฺพํ ‘‘อิเม สงฺขารา อวิชฺชา ปจฺจยา โหนฺตี’’ติ? อวิชฺชาภาเว ภาวโตฯ ยสฺส หิ ทุกฺขาทีสุ อวิชฺชาสงฺขาตํ อญฺญาณํ อปฺปหีนํ โหติ, โส ทุกฺเข ตาว ปุพฺพนฺตาทีสุ จ อญฺญาเณน สํสารทุกฺขํ สุขสญฺญาย คเหตฺวา ตเสฺสว เหตุภูเต ติวิเธปิ สงฺขาเร อารภติฯ สมุทเย อญฺญาเณน ทุกฺขเหตุภูเตปิ ตณฺหาปริกฺขาเร สงฺขาเร สุขเหตุโต มญฺญมาโน อารภติฯ นิโรเธ ปน มคฺเค จ อญฺญาเณน ทุกฺขสฺส อนิโรธภูเตปิ คติวิเสเส ทุกฺขนิโรธสญฺญี หุตฺวา นิโรธสฺส จ อมคฺคภูเตสฺปิ ยญฺญามรตปาทีสุ นิโรธมคฺคสญฺญี หุตฺวา ทุกฺขนิโรธํ ปตฺถยมาโน ยญฺญามรตปาทิมุเขน ติวิเธปิ สงฺขาเร อารภติฯ

อปิจ โส ตาย จตูสุ สเจฺจสุ อปฺปหีนาวิชฺชตาย วิเสสโต ชาติชราโรคมรณาทิอเนกาทีนวโวกิณฺณมฺปิ ปุญฺญผลสงฺขาตํ ทุกฺขํ ทุกฺขโต อชานนฺโต ตสฺส อธิคมาย กายวจีจิตฺตสงฺขารเภทํ ปุญฺญาภิสงฺขารํ อารภติ เทวจฺฉรกามโก วิย มรุปฺปปาตํฯ สุขสมฺมตสฺสาปิ จ ตสฺส ปุญฺญผลสฺส อเนฺต มหาปริฬาหชนิกํ วิปริณามทุกฺขตํ อปฺปสฺสาทตญฺจ อปสฺสโนฺตปิ ตปฺปจฺจยํ วุตฺตปฺปการเมว ปุญฺญาภิสงฺขารํ อารภติ สลโภ วิย ทีปสิขาภินิปาตํ, มธุพินฺทุคิโทฺธ วิย จ มธุลิตฺตสตฺถธาราเลหนํฯ กามุปเสวนาทีสุ จ สวิปาเกสุ อาทีนวํ อปสฺสโนฺต สุขสญฺญาย เจว กิเลสาภิภูตตาย จ ทฺวารตฺตยปฺปวตฺตมฺปิ อปุญฺญาภิสงฺขารํ อารภติ, พาโล วิย คูถกีฬนํ, มริตุกาโม วิย จ วิสขาทนํฯ อารุปฺปวิปาเกสุ จาปิ สงฺขารวิปริณามทุกฺขตํ อนวพุชฺฌมาโน สสฺสตาทิวิปลฺลาเสน จิตฺตสงฺขารภูตํ อาเนญฺชาภิสงฺขารํ อารภติ, ทิสามูโฬฺห วิย ปิสาจนคราภิมุขมคฺคคมนํฯ

เอวํ ยสฺมา อวิชฺชาภาวโตว สงฺขารภาโว, น อภาวโตฯ ตสฺมา ชานิตพฺพเมตํ ‘‘อิเม สงฺขารา อวิชฺชาปจฺจยา โหนฺตี’’ติฯ วุตฺตมฺปิ เจตํ ‘‘อวิทฺวา, ภิกฺขเว, อวิชฺชาคโต ปุญฺญาภิสงฺขารมฺปิ อภิสงฺขโรติ, อปุญฺญาภิสงฺขารมฺปิ อภิสงฺขโรติ, อาเนญฺชาภิสงฺขารมฺปิ อภิสงฺขโรติฯ ยโต จ โข, ภิกฺขเว, ภิกฺขุโน อวิชฺชา ปหีนา, วิชฺชา อุปฺปนฺนา; โส อวิชฺชาวิราคา วิชฺชุปฺปาทา เนว ปุญฺญาภิสงฺขารํ อภิสงฺขโรตี’’ติฯ

ปฎฺฐานปจฺจยกถา

๕๙๔. เอตฺถาห – คณฺหาม ตาว เอตํ อวิชฺชา สงฺขารานํ ปจฺจโยติ, อิทํ ปน วตฺตพฺพํ กตเมสํ สงฺขารานํ กถํ ปจฺจโย โหตีติ? ตตฺริทํ วุจฺจติ, ภควตา หิ ‘‘เหตุปจฺจโย, อารมฺมณปจฺจโย, อธิปติปจฺจโย, อนนฺตรปจฺจโย, สมนนฺตรปจฺจโย, สหชาตปจฺจโย, อญฺญมญฺญปจฺจโย, นิสฺสยปจฺจโย, อุปนิสฺสยปจฺจโย, ปุเรชาตปจฺจโย, ปจฺฉาชาตปจฺจโย, อาเสวนปจฺจโย, กมฺมปจฺจโย, วิปากปจฺจโย, อาหารปจฺจโย, อินฺทฺริยปจฺจโย, ฌานปจฺจโย, มคฺคปจฺจโย, สมฺปยุตฺตปจฺจโย, วิปฺปยุตฺตปจฺจโย, อตฺถิปจฺจโย, นตฺถิปจฺจโย, วิคตปจฺจโย, อวิคตปจฺจโย’’ติ (ปฎฺฐา. ๑.๑.ปจฺจยุเทฺทส) จตุวีสติ ปจฺจยา วุตฺตาฯ

ตตฺถ เหตุ จ โส ปจฺจโย จาติ **เหตุปจฺจโย**, เหตุ หุตฺวา ปจฺจโย, เหตุภาเวน ปจฺจโยติ วุตฺตํ โหติฯ อารมฺมณปจฺจยาทีสุปิ เอเสว นโยฯ

๕๙๕. ตตฺถ **เหตู**ติ วจนาวยวการณมูลานเมตํ อธิวจนํฯ ‘‘ปฎิญฺญา, เหตู’’ติอาทีสุ หิ โลเก วจนาวยโว เหตูติ วุจฺจติฯ สาสเน ปน ‘‘เย ธมฺมา เหตุปฺปภวา’’ติอาทีสุ (มหาว. ๖๐)

การณํฯ ‘‘ตโย กุสลเหตู, ตโย อกุสลเหตู’’ติอาทีสุ (ธ. ส. ๑๐๕๙) มูลํ เหตูติ วุจฺจติ, ตํ อิธ อธิเปฺปตํฯ **ปจฺจโย**ติ เอตฺถ ปน อยํ วจนโตฺถ, ปฏิจฺจ เอตสฺมา เอตีติ ปจฺจโยฯ อปจฺจกฺขาย นํ วตฺตตีติ อโตฺถฯ โย หิ ธโมฺม ยํ ธมฺมํ อปจฺจกฺขาย ติฏฺฐติ วา อุปฺปชฺชติ วา, โส ตสฺส ปจฺจโยติ วุตฺตํ โหติฯ ลกฺขณโต ปน อุปการกลกฺขโณ ปจฺจโยฯ โย หิ ธโมฺม ยสฺส ธมฺมสฺส ฐิติยา วา อุปฺปตฺติยา วา อุปการโก โหติ, โส ตสฺส ปจฺจโยติ วุจฺจติฯ ปจฺจโย, เหตุ, การณํ, นิทานํ, สมฺภโว, ปภโวติอาทิ อตฺถโต เอกํ, พฺยญฺชนโต นานํฯ อิติ มูลเฎฺฐน เหตุ, อุปการกเฎฺฐน ปจฺจโยติ สเงฺขปโต มูลเฎฺฐน อุปการโก ธโมฺม เหตุปจฺจโยฯ

โส สาลิอาทีนํ สาลิพีชาทีนิ วิย, มณิปภาทีนํ วิย จ มณิวณฺณาทโย กุสลาทีนํ กุสลาทิภาวสาธโกติ อาจริยานํ อธิปฺปาโยฯ เอวํ สเนฺต ปน ตํสมุฏฺฐานรูเปสุ เหตุปจฺจยตา น สมฺปชฺชติฯ น หิ โส เตสํ กุสลาทิภาวํ สาเธติ, น จ ปจฺจโย น โหติฯ วุตฺตเญฺหตํ ‘‘เหตู เหตุสมฺปยุตฺตกานํ ธมฺมานํ ตํสมุฏฺฐานานญฺจ รูปานํ เหตุปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ (ปฏฺฐา. ๑.๑.๑)ฯ อเหตุกจิตฺตานญฺจ วินา เอเตน อพฺยากตภาโว สิโทฺธ, สเหตุกานมฺปิ จ โยนิโสมนสิการาทิปฏิพโทฺธ กุสลาทิภาโว, น สมฺปยุตฺตเหตุปฏิพโทฺธฯ ยทิ จ สมฺปยุตฺตเหตูสุ สภาวโตว กุสลาทิภาโว สิยา, สมฺปยุเตฺตสุ เหตุปฏิพโทฺธ อโลโภ กุสโล วา สิยา อพฺยากโต วาฯ ยสฺมา ปน อุภยถาปิ โหติ, ตสฺมา ยถา สมฺปยุเตฺตสุ, เอวํ เหตูสุปิ กุสลาทิตา ปริเยสิตพฺพาฯ

กุสลาทิภาวสาธนวเสน ปน เหตูนํ มูลฏฺฐํ อคเหตฺวา สุปฺปติฏฺฐิตภาวสาธนวเสน คยฺหมาเน น กิญฺจิ วิรุชฺฌติฯ ลทฺธเหตุปจฺจยา หิ ธมฺมา วิรูฬฺหมูลา วิย ปาทปา ถิรา โหนฺติ สุปฺปติฏฺฐิตา, อเหตุกา ติลพีชกาทิเสวาลา วิย น สุปฺปติฏฺฐิตาฯ อิติ มูลเฎฺฐน อุปการโกติ สุปฺปติฏฺฐิตภาวสาธเนน อุปการโก ธโมฺม เหตุปจฺจโยติ เวทิตโพฺพฯ

๕๙๖. ตโต ปเรสุ อารมฺมณภาเวน อุปการโก ธโมฺม **อารมฺมณปจฺจโย**ฯ โส ‘‘รูปายตนํ จกฺขุวิญฺญาณธาตุยา’’ติ (ปฏฺฐา. ๑.๑.๒) อารภิตฺวาปิ ‘‘ยํ ยํ ธมฺมํ อารพฺภ เย เย ธมฺมา อุปฺปชฺชนฺติ จิตฺตเจตสิกา ธมฺมา, เต เต ธมฺมา เตสํ เตสํ ธมฺมานํ อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ (ปฏฺฐา. ๑.๑.๒) โอสาปิตตฺตา น โกจิ ธโมฺม น โหติฯ ยถา หิ ทุพฺพโล ปุริโส ทณฺฑํ วา รชฺชุํ วา อาลมฺพิตฺวาว อุฏฺฐหติ เจว ติฏฺฐติ จ, เอวํ จิตฺตเจตสิกา ธมฺมา รูปาทิอารมฺมณํ อารเพฺภว อุปฺปชฺชนฺติ เจว ติฏฺฐนฺติ จฯ ตสฺมา สเพฺพปิ จิตฺตเจตสิกานํ อารมฺมณภูตา ธมฺมา อารมฺมณปจฺจโยติ เวทิตพฺพาฯ

๕๙๗. เชฏฺฐกเฎฺฐน อุปการโก ธโมฺม **อธิปติปจฺจโย,** โส สหชาตารมฺมณวเสน ทุวิโธฯ ตตฺถ ‘‘ฉนฺทาธิปติ ฉนฺทสมฺปยุตฺตกานํ ธมฺมานํ ตํสมุฏฺฐานานญฺจ รูปานํ อธิปติปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติอาทิวจนโต (ปฏฺฐา. ๑.๓.๓) ฉนฺทวีริยจิตฺตวีมํสาสงฺขาตา จตฺตาโร ธมฺมา อธิปติปจฺจโยติ เวทิตพฺพา, โน จ โข เอกโตฯ ยทา หิ ฉนฺทํ ธุรํ ฉนฺทํ เชฏฺฐกํ กตฺวา จิตฺตํ ปวตฺตติ, ตทา ฉโนฺทว อธิปติ, น อิตเรฯ เอส นโย เสเสสุปิฯ

ยํ ปน ธมฺมํ ครุํ กตฺวา อรูปธมฺมา ปวตฺตนฺติ, โส เนสํ อารมฺมณาธิปติฯ เตน วุตฺตํ ‘‘ยํ ยํ ธมฺมํ ครุํ กตฺวา เย เย ธมฺมา อุปฺปชฺชนฺติ จิตฺตเจตสิกา ธมฺมา, เต เต ธมฺมา เตสํ เตสํ ธมฺมานํ อธิปติปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ (ปฏฺฐา. ๑.๑.๓)ฯ

๕๙๘. อนนฺตรภาเวน อุปการโก ธโมฺม **อนนฺตรปจฺจโย**ฯ สมนนฺตรภาเวน อุปการโก ธโมฺม **สมนนฺตรปจฺจโย**ฯ อิทญฺจ ปจฺจยทฺวยํ พหุธา ปปญฺจยนฺติฯ อยํ ปเนตฺถ สาโร, โย หิ เอส จกฺขุวิญฺญาณานนฺตรา มโนธาตุ, มโนธาตุอนนฺตรา มโนวิญฺญาณธาตูติอาทิ จิตฺตนิย

โม, โส ยสฺมา ปุริมปุริมจิตฺตวเสเนว อิชฺฌติ, น อญฺญถา, ตสฺมา อตฺตโน อตฺตโน อนนฺตรํ อนุรูปสฺส จิตฺตุปฺปาทสฺส อุปฺปาทนสมตฺโถ ธมฺโม อนนฺตรปจฺจโยฯ เตเนวาห – ‘‘อนนฺตรปจฺจโยติ จกฺขุวิญฺญาณธาตุ ตํสมฺปยุตฺตกา จ ธมฺมา มโนธาตุยา ตํสมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานํ อนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติอาทิ (ปฏฺฐา. ๑.๑.๔)ฯ โย อนนฺตรปจฺจโย, เสฺวว สมนนฺตรปจฺจโยฯ พฺยญฺชนมตฺตเมว เหตฺถ นานํ, อุปจยสนฺตตีสุ วิย อธิวจนนิรุตฺติทุกาทีสุ วิย จฯ อตฺถโต ปน นานํ นตฺถิฯ

ยมฺปิ ‘‘อตฺถานนฺตรตาย อนนฺตรปจฺจโย, กาลานนฺตรตาย สมนนฺตรปจฺจโย’’ติ อาจริยานํ มตํ, ตํ ‘‘นิโรธา วุฏฺฐหนฺตสฺส เนวสญฺญานาสญฺญายตนกุสลํ ผลสมาปตฺติยา สมนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติอาทีหิ (ปฏฺฐา. ๑.๑.๔๑๘) วิรุชฺฌติฯ ยมฺปิ ตตฺถ วทนฺติ ‘‘ธมฺมานํ สมุฏฺฐาปนสมตฺถตา น ปริหายติ, ภาวนาพเลน ปน วาริตตฺตา ธมฺมา สมนนฺตรา นุปฺปชฺชนฺตี’’ติ, ตมฺปิ กาลานนฺตรตาย อภาวเมว สาเธติฯ ภาวนาพเลน หิ ตตฺถ กาลานนฺตรตา นตฺถีติ, มยมฺปิ เอตเทว วทามฯ ยสฺมา จ กาลานนฺตรตา นตฺถิ, ตสฺมา สมนนฺตรปจฺจยตา น ยุชฺชติฯ กาลานนฺตรตาย หิ เตสํ สมนนฺตรปจฺจโย โหตีติ ลทฺธิฯ ตสฺมา อภินิเวสํ อกตฺวา พฺยญฺชนมตฺตโตเวตฺถ นานากรณํ ปเจฺจตพฺพํ, น อตฺถโตฯ กถํ? นตฺถิ เอเตสํ อนฺตรนฺติ หิ อนนฺตราฯ สณฺฐานาภาวโต สุฏฺฐุ อนนฺตราติ สมนนฺตราฯ

๕๙๙. อุปฺปชฺชมาโนว สห อุปฺปาทนภาเวน อุปการโก ธมฺโม **สหชาตปจฺจโย** ปกาสสฺส ปทีโป วิยฯ โส อรูปกฺขนฺธาทิวเสน ฉพฺพิโธ โหติฯ ยถาห – ‘‘จตฺตาโร ขนฺธา อรูปิโน อญฺญมญฺญํ สหชาตปจฺจเยน ปจฺจโยฯ จตฺตาโร มหาภูตา อญฺญมญฺญํ, โอกฺกนฺติกฺขเณ นามรูปํ อญฺญมญฺญํ, จิตฺตเจตสิกา ธมฺมา จิตฺตสมุฏฺฐานานํ รูปานํ, มหาภูตา อุปาทารูปานํ, รูปิโน ธมฺมา อรูปีนํ ธมฺมานํ กิญฺจิกาเล สหชาตปจฺจเยน ปจฺจโย, กิญฺจิกาเล น สหชาตปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ (ปฏฺฐา. ๑.๑.๖)ฯ อิทํ หทยวตฺถุเมว สนฺธาย วุตฺตํฯ

๖๐๐. อญฺญมญฺญํ อุปฺปาทนุปตฺถมฺภนภาเวน อุปการโก ธมฺโม **อญฺญมญฺญปจฺจโย** อญฺญมญฺญุปตฺถมฺภกํ ติทณฺฑกํ วิยฯ โส อรูปกฺขนฺธาทิวเสน ติวิโธ โหติฯ ยถาห – ‘‘จตฺตาโร ขนฺธา อรูปิโน อญฺญมญฺญปจฺจเยน ปจฺจโยฯ จตฺตาโร มหาภูตา โอกฺกนฺติกฺขเณ นามรูปํ อญฺญมญฺญปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ (ปฏฺฐา. ๑.๑.๗)ฯ

๖๐๑. อธิฏฺฐานากาเรน นิสฺสยากาเรน จ อุปการโก ธมฺโม **นิสฺสยปจฺจโย** ตรุจิตฺตกมฺมาทีนํ ปถวีปฏาทโย วิยฯ โส ‘‘จตฺตาโร ขนฺธา อรูปิโน อญฺญมญฺญํ นิสฺสยปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ เอวํ สหชาเต วุตฺตนเยเนว เวทิตโพฺพฯ ฉโฏฺฐ ปเนตฺถ โกฏฺฐาโส ‘‘จกฺขายตนํ จกฺขุวิญฺญาณธาตุยา…เป.… โสต… ฆาน… ชิวฺหา… กายายตนํ กายวิญฺญาณธาตุยา ตํสมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานํ นิสฺสยปจฺจเยน ปจฺจโยฯ ยํ รูปํ นิสฺสาย มโนธาตุ จ มโนวิญฺญาณธาตุ จ วตฺตนฺติ, ตํ รูปํ มโนธาตุยา จ มโนวิญฺญาณธาตุยา จ ตํสมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานํ นิสฺสยปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ (ปฏฺฐา. ๑.๑.๘) เอวํ วิภตฺโตฯ

๖๐๒. **อุปนิสฺสยปจฺจโย**ติ เอตฺถ ปน อยํ ตาว วจนตฺโถ, ตทธีนวุตฺติตาย อตฺตโน ผเลน นิสฺสิโต น ปฏิกฺขิโตฺตติ นิสฺสโยฯ ยถา ปน ภุโส อายาโส อุปายาโส, เอวํ ภุโส นิสฺสโย อุปนิสฺสโย, พลวการณเสฺสตํ อธิวจนํฯ ตสฺมา พลวการณภาเวน อุปการโก ธมฺโม อุปนิสฺสยปจฺจโยติ เวทิตโพฺพฯ

โส อารมฺมณูปนิสฺสโย อนนฺตรูปนิสฺสโย ปกตูปนิสฺสโยติ ติวิโธ โหติฯ ตตฺถ ‘‘ทานํ ทตฺวา สีลํ สมาทิยิตฺวา อุโปสถกมฺมํ กตฺวา ตํ ครุํ กตฺวา ปจฺจเวกฺขติ, ปุพฺเพ สุจิณฺณานิ ครุํ กตฺวา ปจฺจเวกฺขติ, ฌานา วุฏฺฐหิตฺวา ฌานํ ครุํ กตฺวา ปจฺจเวกฺขติ, เสกฺขา โคตฺรภุํ ครุํ กตฺวา ปจฺจเวกฺขนฺติ, โวทานํ ครุํ กตฺวา ปจฺจเวกฺขนฺติฯ เสกฺขา มคฺคา วุฏฺฐหิตฺวา มคฺคํ ครุํ กตฺวา ปจฺจเวกฺขนฺตี’’ติ (ปฏฺฐา. ๑.๑.๔๒๓) เอวมาทินา นเยน **อารมฺมณูปนิสฺสโย** ตาว อารมฺมณาธิปตินา สทฺธิํ นานตฺตํ อกตฺวาว วิภตฺโตฯ ตตฺถ ยํ อารมฺมณํ ครุํ กตฺวา จิตฺตเจตสิกา อุปฺปชฺชนฺติ, ตํ นิยมโต เตสุ อารมฺมเณสุ พลวารมฺมณํ โหติฯ อิติ ครุกตฺตพฺพมตฺตเฏฺฐน อารมฺมณาธิปติ, พลวการณเฏฺฐน อารมฺมณูปนิสฺสโยติ เอวเมเตสํ นานตฺตํ เวทิตพฺพํฯ

อนนฺตรูปนิสฺสโยปิ ‘‘ปุริมา ปุริมา กุสลา ขนฺธา ปจฺฉิมานํ ปจฺฉิมานํ กุสลานํ ขนฺธานํ อุปนิสฺสยปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติอาทินา (ปฏฺฐา. ๑.๑.๙) นเยน อนนฺตรปจฺจเยน สทฺธิํ นานตฺตํ อกตฺวาว วิภตฺโตฯ มาติกานิกฺเขเป ปน เนสํ ‘‘จกฺขุวิญฺญาณธาตุ ตํสมฺปยุตฺตกา จ ธมฺมา มโนธาตุยา ตํสมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานํ อนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติอาทินา (ปฏฺฐา. ๑.๑.๔) นเยน อนนฺตรสฺส, ‘‘ปุริมา ปุริมา กุสลา ธมฺมา ปจฺฉิมานํ ปจฺฉิมานํ กุสลานํ ธมฺมานํ อุปนิสฺสยปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติอาทินา (ปฏฺฐา. ๑.๑.๙) นเยน อุปนิสฺสยสฺส อาคตตฺตา นิกฺเขปวิเสโส อตฺถิฯ โสปิ อตฺถโต เอกีภาวเมว คจฺฉติฯ เอวํ สเนฺตปิ อตฺตโน อตฺตโน อนนฺตรา อนุรูปสฺส จิตฺตุปฺปาทสฺส ปวตฺตนสมตฺถตาย อนนฺตรตา, ปุริมจิตฺตสฺส ปจฺฉิมจิตฺตุปฺปาทเน พลวตาย อนนฺตรูปนิสฺสยตา เวทิตพฺพาฯ ยถา หิ เหตุปจฺจยาทีสุ กิญฺจิ ธมฺมํ วินาปิ จิตฺตํ อุปฺปชฺชติ, น เอวํ อนนฺตรจิตฺตํ วินา จิตฺตสฺส อุปฺปตฺติ นาม อตฺถิฯ ตสฺมา พลวปจฺจโย โหติฯ อิติ อตฺตโน อตฺตโน อนนฺตรา อนุรูปจิตฺตุปฺปาทนวเสน อนนฺตรปจฺจโย, พลวการณวเสน อนนฺตรูปนิสฺสโยติ เอวเมเตสํ นานตฺตํ เวทิตพฺพํฯ

ปกตูปนิสฺสโย ปน ปกโต อุปนิสฺสโย ปกตูปนิสฺสโยฯ ปกโต นาม อตฺตโน สนฺตาเน นิปฺผาทิโต วา สทฺธาสีลาทิ อุปเสวิโต วา อุตุโภชนาทิฯ ปกติยา เอว วา อุปนิสฺสโย ปกตูปนิสฺสโย, อารมฺมณานนฺตเรหิ อสมฺมิโสฺสติ อโตฺถฯ ตสฺส ปกตูปนิสฺสโย ‘‘สทฺธํ อุปนิสฺสาย ทานํ เทติ, สีลํ สมาทิยติ, อุโปสถกมฺมํ กโรติ, ฌานํ อุปฺปาเทติ, วิปสฺสนํ อุปฺปาเทติ, มคฺคํ อุปฺปาเทติ, อภิญฺญํ อุปฺปาเทติ, สมาปตฺติํ อุปฺปาเทติฯ สีลํ, สุตํ, จาคํ, ปญฺญํ อุปนิสฺสาย ทานํ เทติ…เป.… สมาปตฺติํ อุปฺปาเทติฯ สทฺธา, สีลํ, สุตํ, จาโค, ปญฺญา สทฺธาย, สีลสฺส, สุตสฺส, จาคสฺส, ปญฺญาย, อุปนิสฺสยปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติอาทินา (ปฏฺฐา. ๑.๑.๔๒๓) นเยน อเนกปฺปการโต ปเภโท เวทิตโพฺพฯ อิติ อิเม สทฺธาทโย ปกตา เจว พลวการณเฏฺฐน อุปนิสฺสยา จาติ ปกตูปนิสฺสโยติฯ

๖๐๓. ปฐมตรํ อุปฺปชฺชิตฺวา วตฺตมานภาเวน อุปการโก ธโมฺม **ปุเรชาตปจฺจโย**ฯ โส ปญฺจทฺวาเร วตฺถารมฺมณหทยวตฺถุวเสน เอกาทสวิโธ โหติฯ ยถาห – ‘‘จกฺขายตนํ จกฺขุวิญฺญาณธาตุยา ตํสมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานํ ปุเรชาตปจฺจเยน ปจฺจโยฯ โสต…เป.… ฆาน, ชิวฺหา, กายายตนํ, รูป, สทฺท, คนฺธ, รส, โผฏฺฐพฺพายตนํ กายวิญฺญาณธาตุยา ตํสมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานํ ปุเรชาตปจฺจเยน ปจฺจโยฯ รูป, สทฺท, คนฺธ, รส, โผฏฺฐพฺพายตนํ มโนธาตุยาฯ ยํ รูปํ นิสฺสาย มโนธาตุ จ มโนวิญฺญาณธาตุ จ วตฺตนฺติ, ตํ รูปํ มโนธาตุยา ตํสมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานํ ปุเรชาตปจฺจเยน ปจฺจโยฯ มโนวิญฺญาณธาตุยา ตํสมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานํ กิญฺจิกาเล ปุเรชาตปจฺจเยน ปจฺจโยฯ กิญฺจิกาเล น ปุเรชาตปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ (ปฏฺฐา. ๑.๑.๑๐)ฯ

๖๐๔. ปุเรชาตานํ รูปธมฺมานํ อุปตฺถมฺภกเตฺตน อุปการโก อรูปธมฺโม **ปจฺฉาชาตปจฺจโย** คิชฺฌโปตกสรีรานํ อาหาราสาเจตนา วิยฯ เตน วุตฺตํ ‘‘ปจฺฉาชาตา จิตฺตเจตสิกา ธมฺมา ปุเรชาตสฺส อิมสฺส กายสฺส ปจฺฉาชาตปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ (ปฏฺฐา. ๑.๑.๑๑)ฯ

๖๐๕. อาเสวนเฏฺฐน อนนฺตรานํ ปคุณพลวภาวาย อุปการโก ธโมฺม **อาเสวนปจฺจโย** คนฺถาทีสุ ปุริมปุริมาภิโยโค วิยฯ โส กุสลากุสลกิริยชวนวเสน ติวิโธ โหติฯ ยถาห – ‘‘ปุริมา ปุริมา กุสลา ธมฺมา ปจฺฉิมานํ ปจฺฉิมานํ กุสลานํ ธมฺมานํ อาเสวนปจฺจเยน ปจฺจโยฯ ปุริมา ปุริมา อกุสลา…เป.… กิริยาพฺยากตา ธมฺมา ปจฺฉิมานํ ปจฺฉิมานํ กิริยาพฺยากตานํ ธมฺมานํ อาเสวนปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ (ปฏฺฐา. ๑.๑.๑๒)ฯ

๖๐๖. จิตฺตปโยคสงฺขาเตน กิริยภาเวน อุปการโก ธโมฺม **กมฺมปจฺจโย**ฯ โส นานกฺขณิกาย เจว กุสลากุสลเจตนาย สหชาตาย จ สพฺพายปิ เจตนาย วเสน ทุวิโธ โหติ ฯ ยถาห – ‘‘กุสลากุสลํ กมฺมํ วิปากานํ ขนฺธานํ กฏตฺตา จ รูปานํ กมฺมปจฺจเยน ปจฺจโยฯ เจตนา สมฺปยุตฺตกานํ ธมฺมานํ ตํสมุฏฺฐานานญฺจ รูปานํ กมฺมปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ (ปฏฺฐา. ๑.๑.๑๓)ฯ

๖๐๗. นิรุสฺสาหสนฺตภาเวน นิรุสฺสาหสนฺตภาวาย อุปการโก วิปากธโมฺม **วิปากปจฺจโย**ฯ โส ปวเตฺต ตํสมุฏฺฐานานํ, ปฏิสนฺธิยํ กฏตฺตา จ รูปานํ, สพฺพตฺถ จ สมฺปยุตฺตธมฺมานํ ปจฺจโย โหติฯ ยถาห –‘‘วิปากาพฺยากโต เอโก ขโนฺธ ติณฺณนฺนํ ขนฺธานํ จิตฺตสมุฏฺฐานานญฺจ รูปานํ วิปากปจฺจเยน ปจฺจโย…เป.… ปฏิสนฺธิกฺขเณ วิปากาพฺยากโต เอโก ขโนฺธ ติณฺณนฺนํ ขนฺธานํ กฏตฺตา จ รูปานํฯ ตโย ขนฺธา เอกสฺส ขนฺธสฺสฯ เทฺว ขนฺธา ทฺวินฺนํ ขนฺธานํ กฏตฺตา จ รูปานํ วิปากปจฺจเยน ปจฺจโยฯ ขนฺธา วตฺถุสฺส วิปากปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติฯ

๖๐๘. รูปารูปานํ อุปตฺถมฺภกเฏฺฐน อุปการกา จตฺตาโร อาหารา **อาหารปจฺจโย**ฯ ยถาห –‘‘กพฬีกาโร อาหาโร อิมสฺส กายสฺส อาหารปจฺจเยน ปจฺจโยฯ อรูปิโน อาหารา สมฺปยุตฺตกานํ ธมฺมานํ ตํสมุฏฺฐานานญฺจ รูปานํ อาหารปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ (ปฏฺฐา. ๑.๑.๑๕)ฯ ปญฺหาวาเร ปน ‘‘ปฏิสนฺธิกฺขเณ วิปากาพฺยากตา อาหารา สมฺปยุตฺตกานํ ขนฺธานํ กฏตฺตา จ รูปานํ อาหารปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติปิ (ปฏฺฐา. ๑.๑.๔๒๙) วุตฺตํฯ

๖๐๙. อธิปติยเฏฺฐน อุปการกา อิตฺถินฺทฺริยปุริสินฺทฺริยวชฺชา วีสตินฺทฺริยา **อินฺทฺริยปจฺจโย**ฯ ตตฺถ จกฺขุนฺทฺริยาทโย อรูปธมฺมานํเยว, เสสา รูปารูปานํ ปจฺจยา โหนฺติฯ ยถาห – ‘‘จกฺขุนฺทฺริยํ จกฺขุวิญฺญาณธาตุยา…เป.… โสต… ฆาน… ชิวฺหา… กายินฺทฺริยํ กายวิญฺญาณธาตุยา ตํสมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานํ อินฺทฺริยปจฺจเยน ปจฺจโยฯ รูปชีวิตินฺทฺริยํ กฏตฺตารูปานํ อินฺทฺริยปจฺจเยน ปจฺจโยฯ อรูปิโน อินฺทฺริยา สมฺปยุตฺตกานํ ธมฺมานํ ตํสมุฏฺฐานานญฺจ รูปานํ อินฺทฺริยปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ (ปฏฺฐา. ๑.๑.๑๖)ฯ ปญฺหาวาเร ปน ‘‘ปฏิสนฺธิกฺขเณ วิปากาพฺยากตา อินฺทฺริยา สมฺปยุตฺตกานํ ขนฺธานํ กฏตฺตา จ รูปานํ อินฺทฺริยปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติปิ (ปฏฺฐา. ๑.๑.๔๓๐) วุตฺตํฯ

๖๑๐. อุปนิชฺฌายนเฏฺฐน อุปการกานิ ฐเปตฺวา ทฺวิปญฺจวิญฺญาเณ สุขทุกฺขเวทนาทฺวยํ สพฺพานิปิ กุสลาทิเภทานิ สตฺต ฌานงฺคานิ **ฌานปจฺจโย**ฯ ยถาห –‘‘ฌานงฺคานิ ฌานสมฺปยุตฺตกานํ ธมฺมานํ ตํสมุฏฺฐานานญฺจ รูปานํ ฌานปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ (ปฏฺฐา. ๑.๑.๑๗)ฯ ปญฺหาวาเร ปน ‘‘ปฏิสนฺธิกฺขเณ วิปากาพฺยากตานิ ฌานงฺคานิ สมฺปยุตฺตกานํ ขนฺธานํ กฏตฺตา จ รูปานํ ฌานปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติปิ (ปฏฺฐา. ๑.๑.๔๓๑) วุตฺตํฯ

๖๑๑. ยโต ตโต วา นิยฺยานเฏฺฐน อุปการกานิ กุสลาทิเภทานิ ทฺวาทส มคฺคงฺคานิ **มคฺคปจฺจโย**ฯ ยถาห – ‘‘มคฺคงฺคานิ มคฺคสมฺปยุตฺตกานํ ธมฺมานํ ตํสมุฏฺฐานานญฺจ รูปานํ มคฺคปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ (ปฏฺฐา. ๑.๑.๑๘)ฯ ปญฺหาวาเร ปน ‘‘ปฏิสนฺธิกฺขเณ วิปากาพฺยากตานิ มคฺคงฺคานิ สมฺปยุตฺตกานํ ขนฺธานํ กฏตฺตา จ รูปานํ มคฺคปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติปิ (ปฏฺฐา. ๑.๑.๔๓๒) วุตฺตํฯ เอเต ปน เทฺวปิ ฌานมคฺคปจฺจยา ทฺวิปญฺจวิญฺญาณาเหตุกจิเตฺตสุ น ลพฺภนฺตีติ เวทิตพฺพาฯ

๖๑๒. เอกวตฺถุกเอการมฺมณเอกุปฺปาเทกนิโรธสงฺขาเตน สมฺปยุตฺตภาเวน อุปการกา อรูปธมฺมา **สมฺปยุตฺตปจฺจโย**ฯ ยถาห – ‘‘จตฺตาโร ขนฺธา อรูปิโน อญฺญมญฺญํ สมฺปยุตฺตปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ (ปฏฺฐา. ๑.๑.๑๙)ฯ

๖๑๓. เอกวตฺถุกาทิภาวานุปคเมน อุปการกา รูปิโน ธมฺมา อรูปีนํ ธมฺมานํ, อรูปิโนปิ รูปีนํ **วิปฺปยุตฺตปจฺจโย**ฯ โส สหชาตปจฺฉาชาตปุเรชาตวเสน ติวิโธ โหติฯ วุตฺตเญฺหตํ ‘‘สหชาตา กุสลา ขนฺธา จิตฺตสมุฏฺฐานานํ รูปานํ วิปฺปยุตฺตปจฺจเยน ปจฺจโยฯ ปจฺฉาชาตา กุสลา ขนฺธา ปุเรชาตสฺส อิมสฺส กายสฺส วิปฺปยุตฺตปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ (ปฏฺฐา. ๑.๑.๔๓๔)ฯ อพฺยากตปทสฺส ปน สหชาตวิภเงฺค ‘‘ปฏิสนฺธิกฺขเณ วิปากาพฺยากตา ขนฺธา กฏตฺตารูปานํ วิปฺปยุตฺตปจฺจเยน ปจฺจโยฯ ขนฺธา วตฺถุสฺสฯ วตฺถุ ขนฺธานํ วิปฺปยุตฺตปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติปิ (ปฏฺฐา. ๑.๑.๔๓๔) วุตฺตํฯ ปุเรชาตํ ปน จกฺขุนฺทฺริยาทิวตฺถุวเสเนว เวทิตพฺพํฯ ยถาห – ‘‘ปุเรชาตํ จกฺขายตนํ จกฺขุวิญฺญาณสฺส…เป.… กายายตนํ กายวิญฺญาณสฺส วิปฺปยุตฺตปจฺจเยน ปจฺจโยฯ วตฺถุ วิปากาพฺยากตานํ กิริยาพฺยากตานํ ขนฺธานํ…เป.… วตฺถุ กุสลานํ ขนฺธานํ…เป.… วตฺถุ อกุสลานํ ขนฺธานํ วิปฺปยุตฺตปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ (ปฏฺฐา. ๑.๑.๔๓๔)ฯ

๖๑๔. ปจฺจุปฺปนฺนลกฺขเณน อตฺถิภาเวน ตาทิสเสฺสว ธมฺมสฺส อุปตฺถมฺภกเตฺตน อุปการโก ธโมฺม **อตฺถิปจฺจโย**ฯ ตสฺส อรูปกฺขนฺธมหาภูตนามรูปจิตฺตเจตสิกมหาภูตอายตนวตฺถุวเสน สตฺตธา มาติกา นิกฺขิตฺตาฯ ยถาห –‘‘จตฺตาโร ขนฺธา อรูปิโน อญฺญมญฺญํ อตฺถิปจฺจเยน ปจฺจโย, จตฺตาโร มหาภูตา, โอกฺกนฺติกฺขเณ นามรูปํ อญฺญมญฺญํฯ จิตฺตเจตสิกา ธมฺมา จิตฺตสมุฏฺฐานานํ รูปานํฯ มหาภูตา อุปาทารูปานํฯ จกฺขายตนํ จกฺขุวิญฺญาณธาตุยา…เป.… กายายตนํ…เป.… รูปายตนํ…เป.… โผฏฺฐพฺพายตนํ กายวิญฺญาณธาตุยา ตํสมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานํ อตฺถิปจฺจเยน ปจฺจโยฯ รูปายตนํ…เป.… โผฏฺฐพฺพายตนํ มโนธาตุยา ตํสมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานํฯ ยํ รูปํ นิสฺสาย มโนธาตุ จ มโนวิญฺญาณธาตุ จ วตฺตนฺติ, ตํ รูปํ มโนธาตุยา จ มโนวิญฺญาณธาตุยา จ ตํสมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานํ อตฺถิปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ (ปฏฺฐา. ๑.๑.๒๑)ฯ

ปญฺหาวาเร ปน สหชาตํ ปุเรชาตํ ปจฺฉาชาตํ อาหารํ อินฺทฺริยนฺติปิ นิกฺขิปิตฺวา **สหชาเต** ตาว ‘‘เอโก ขโนฺธ ติณฺณนฺนํ ขนฺธานํ ตํสมุฏฺฐานานญฺจ รูปานํ อตฺถิปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติอาทินา (ปฏฺฐา. ๑.๑.๔๓๕) นเยน นิเทฺทโส กโต, **ปุเรชาเต** ปุเรชาตานํ จกฺขาทีนํ วเสน นิเทฺทโส กโตฯ **ปจฺฉาชาเต** ปุเรชาตสฺส อิมสฺส กายสฺส ปจฺฉาชาตานํ จิตฺตเจตสิกานํ ปจฺจยวเสน นิเทฺทโส กโตฯ **อาหารินฺทฺริเยสุ** ‘‘กพฬีกาโร อาหาโร อิมสฺส กายสฺส อตฺถิปจฺจเยน ปจฺจโยฯ รูปชีวิตินฺทฺริยํ กฏตฺตารูปานํ อตฺถิปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ (ปฏฺฐา. ๑.๑.๔๓๕) เอวํ นิเทฺทโส กโตติฯ

๖๑๕. อตฺตโน อนนฺตรา อุปฺปชฺชมานานํ อรูปธมฺมานํ ปวตฺติโอกาสทาเนน อุปการกา สมนนฺตรนิรุทฺธา อรูปธมฺมา **นตฺถิปจฺจโย**ฯ ยถาห –‘‘สมนนฺตรนิรุทฺธา จิตฺตเจตสิกา ธมฺมา

ปฏุปฺปนฺนานํ จิตฺตเจตสิกานํ ธมฺมานํ นตฺถิปจฺจเยน ปจฺจโย''ติฯ

เต เอว วิคตภาเวน อุปการกตฺตา **วิคตปจฺจโย**ฯ ยถาห – ''สมนนฺตรวิคตา จิตฺตเจตสิกา ธมฺมา ปฏุปฺปนฺนานํ จิตฺตเจตสิกานํ ธมฺมานํ วิคตปจฺจเยน ปจฺจโย''ติฯ

อตฺถิ ปจฺจยธมฺมา เอว จ อวิคตภาเวน อุปการกตฺตา **อวิคตปจฺจโย**ติ เวทิตพฺพาฯ เทสนาวิลาเสน ปน ตถา วินเตพฺพเวเนยฺยวเสน วา อยํ ทุโก วุตฺโต, อเหตุกทุกํ วตฺวาปิ เหตุวิปฺปยุตฺตทุโก วิยาติฯ

อวิชฺชาปจฺจยาสงฺขารปทวิตฺถารกถา

๖๑๖. เอวมิเมสุ จตุวีสติยา ปจฺจเยสุ อยํ อวิชฺชา,

ปจฺจโย โหติ ปุญฺญานํ, ทุวิธาเนกธา ปน;
ปเรสํ ปจฺฉิมานํ สา, เอกธา ปจฺจโย มตาติฯ

ตตฺถ **ปุญฺญานํ ทุวิธา**ติ อารมฺมณปจฺจเยน จ อุปนิสฺสยปจฺจเยน จาติ เทฺวธา ปจฺจโย โหติฯ สา หิ อวิชฺชํ ขยโต วยโต สมฺมสนกาเล กามาวจรานํ ปุญฺญาภิสงฺขารานํ อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย โหติฯ อภิญฺญาจิตฺเตน สโมหจิตฺตํ ชานนกาเล รูปาวจรานํฯ อวิชฺชาสมติกฺกมตฺถาย ปน ทานาทีนิ เจว กามาวจรปุญฺญกิริยวตฺถูนิ ปูเรนฺตสฺส, รูปาวจรชฺฌานานิ จ อุปฺปาเทนฺตสฺส ทฺวินฺนมฺปิ เตสํ อุปนิสฺสยปจฺจเยน ปจฺจโย โหติฯ ตถา อวิชฺชาสมฺมูฬฺหตฺตา กามภวรูปภวสมฺปตฺติโย ปตฺเถตฺวา ตาเนว ปุญฺญานิ กโรนฺตสฺสฯ

อเนกธา ปน ปเรสนฺติ อปุญฺญาภิสงฺขารานํ อเนกธา ปจฺจโย โหติฯ กถํ? เอสา หิ อวิชฺชํ อารพฺภ ราคาทีนํ อุปฺปชฺชนกาเล อารมฺมณปจฺจเยน, ครุํกตฺวา อสฺสาทนกาเล อารมฺมณาธิปติอารมฺมณูปนิสฺสเยหิ, อวิชฺชาสมฺมูฬฺหสฺส อนาทีนวทสฺสาวิโน ปาณาติปาตาทีนิ กโรนฺตสฺส อุปนิสฺสยปจฺจเยน, ทุติยชวนาทีนํ อนนฺตรสมนนฺตรอนนฺตรูปนิสฺสยาเสวนนตฺถิวิคตปจฺจเยหิ, ยํกิญฺจิ อกุสลํ กโรนฺตสฺส เหตุ สหชาต อญฺญมญฺญ นิสฺสย สมฺปยุตฺต อตฺถิ อวิคตปจฺจเยหีติ อเนกธา ปจฺจโย โหติฯ

ปจฺฉิมานํ สา เอกธา ปจฺจโย มตาติ อาเนญฺชาภิสงฺขารานํ อุปนิสฺสยปจฺจเยเนว เอกธา ปจฺจโย มตาฯ โส ปนสฺสา อุปนิสฺสยภาโว ปุญฺญาภิสงฺขาเร วุตฺตนเยเนว เวทิตโพฺพติฯ

๖๑๗. เอตฺถาห – กิํ ปนายเมกาว อวิชฺชา สงฺขารานํ ปจฺจโย, อุทาหุ อเญฺญปิ ปจฺจยา สนฺตีติ? กิํ ปเนตฺถ, ยทิ ตาว เอกาว, เอกการณวาโท อาปชฺชติฯ อถเญฺญปิ สนฺติ, ''อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา''ติ เอกการณนิเทฺทโส นุปฺปชฺชตีติ? น นุปฺปชฺชติฯ กสฺมา? ยสฺมา –

เอกํ น เอกโต อิธ, นาเนกมเนกโตปิ โน เอกํ;
ผลมตฺถิ อตฺถิ ปน เอก-เหตุผลทีปเน อโตฺถฯ

เอกโต หิ การณโต น อิธ กิญฺจิ เอกํ ผลมตฺถิ, น อเนกํฯ นาปิ อเนเกหิ การเณหิ เอกํฯ อเนเกหิ ปน การเณหิ อเนกเมว โหติฯ ตถา หิ อเนเกหิ อุตุปถวีพีชสลิลสงฺขาเตหิ การเณหิ อเนกเมว รูปคนฺธรสาทิกํ องฺกุรสงฺขาตํ ผลํ อุปฺปชฺชมานํ ทิสฺสติฯ ยํ ปเนตํ ''อวิชฺชาปจฺจยา

สงฺขารา, สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณ’’นฺติ เอเกกเหตุผลทีปนํ กตํ, ตตฺถ อโตฺถ อตฺถิ, ปโยชนํ วิชฺชติฯ

ภควา หิ กตฺถจิ ปธานตฺตา, กตฺถจิ ปากฏตฺตา, กตฺถจิ อสาธารณตฺตา เทสนาวิลาสสฺส จ เวเนยฺยานญฺจ อนุรูปโต เอกเมว เหตุํ วา ผลํ วา ทีเปติฯ ‘‘ผสฺสปจฺจยา เวทนา’’ติ หิ ปธานตฺตา เอกเมว เหตุผลมาหฯ ผโสฺส หิ เวทนาย ปธานเหตุ ยถาผสฺสํ เวทนา ววตฺถาน โตฯ เวทนา จ ผสฺสสฺส ปธานผลํ ยถาเวทนํ ผสฺสววตฺถานโตฯ ‘‘เสมฺหสมุฏฺฐานา อาพาธา’’ติ (อ. นิ. ๑๐.๖๐) ปากฏตฺตา เอกํ เหตุมาหฯ ปากโฏ หิ เอตฺถ เสโมฺห, น กมฺมาทโยฯ ‘‘เย เกจิ, ภิกฺขเว, อกุสลา ธมฺมา, สเพฺพ เต อโยนิโสมนสิการมูลกา’’ติ อสาธารณตฺตา เอกํ เหตุมาหฯ อสาธารโณ หิ อโยนิโสมนสิกาโร อกุสลานํ, สาธารณานิ วตฺถารมฺมณาทีนีติฯ ตสฺมา อยมิธ อวิชฺชา วิชฺชมาเนสุปิ อเญฺญสุ วตฺถารมฺมณสหชาตธมฺมาทีสุ สงฺขารการเณสุ ‘‘อสฺสาทานุปสฺสิโน ตณฺหา ปวฑฺฒตี’’ติ (สํ. นิ. ๒.๕๒) จ ‘‘อวิชฺชาสมุทยา อาสวสมุทโย’’ติ (ม. นิ. ๑.๑๐๔) จ วจนโต อเญฺญสมฺปิ ตณฺหาทีนํ สงฺขารเหตูนํ เหตูติ ปธานตฺตา, ‘‘อวิทฺวา, ภิกฺขเว, อวิชฺชาคโต ปุญฺญาภิสงฺขารมฺปิ อภิสงฺขโรตี’’ติ ปากฏตฺตา, อสาธารณตฺตา จ สงฺขารานํ เหตุภาเวน ทีปิตาติ เวทิตพฺพาฯ เอเตเนว จ เอเกกเหตุผลทีปนปริหารวจเนน สพฺพตฺถ เอเกกเหตุผลทีปเน ปโยชนํ เวทิตพฺพนฺติฯ

๖๑๘. เอตฺถาห – เอวํ สเนฺตปิ เอกนฺตานิฏฺฐผลาย สาวชฺชาย อวิชฺชาย กถํ ปุญฺญาเนญฺชาภิสงฺขารปจฺจยตฺตํ ยุชฺชติ? น หิ นิมฺพพีชโต อุจฺฉุ อุปฺปชฺชตีติฯ กถํ น ยุชฺชิสฺสติ? โลกสฺมิญฺหิ –

> วิรุโทฺธ จาวิรุโทฺธ จ, สทิสาสทิโส ตถา;
> ธมฺมานํ ปจฺจโย สิโทฺธ, วิปากา เอว เต จ นฯ

ธมฺมานํ หิ ฐานสภาวกิจฺจาทิวิรุโทฺธ จาวิรุโทฺธ จ ปจฺจโย โลเก สิโทฺธฯ ปุริมจิตฺตํ หิ อปรจิตฺตสฺส ฐานวิรุโทฺธ ปจฺจโย, ปุริมสิปฺปาทิสิกฺขา จ ปจฺฉา ปวตฺตมานานํ สิปฺปาทิกิริยานํฯ กมฺมํ รูปสฺส สภาววิรุโทฺธ ปจฺจโย, ขีราทีนิ จ ทธิอาทีนํฯ อาโลโก จกฺขุวิญฺญาณสฺส กิจฺจวิรุโทฺธ, คุฬาทโย จ อาสวาทีนํฯ จกฺขุรูปาทโย ปน จกฺขุวิญฺญาณาทีนํ ฐานาวิรุทฺธา ปจฺจยาฯ ปุริมชวนาทโย ปจฺฉิมชวนาทีนํ สภาวาวิรุทฺธา กิจฺจาวิรุทฺธา จฯ

ยถา จ วิรุทฺธาวิรุทฺธา ปจฺจยา สิทฺธา, เอวํ สทิสาสทิสาปิฯ สทิสเมว หิ อุตุอาหารสงฺขาตํ รูปํ รูปสฺส ปจฺจโย, สาลิพีชาทีนิ จ สาลิผลาทีนํฯ อสทิสมฺปิ รูปํ อรูปสฺส, อรูปญฺจ รูปสฺส ปจฺจโย โหติ, โคโลมาวิโลม-วิสาณ-ทธิติลปิฏฺฐาทีนิ จ ทุพฺพา-สรภูติณกาทีนํฯ เยสญฺจ ธมฺมานํ เต วิรุทฺธาวิรุทฺธสทิสาสทิสปจฺจยา, น เต ธมฺมา เตสํ ธมฺมานํ วิปากา เอวฯ

อิติ อยํ อวิชฺชา วิปากวเสน เอกนฺตานิฏฺฐผลา, สภาววเสน จ สาวชฺชาปิ สมานา สเพฺพสมฺปิ เอเตสํ ปุญฺญาภิสงฺขาราทีนํ ยถานุรูปํ ฐานกิจฺจสภาววิรุทฺธาวิรุทฺธปจฺจยวเสน, สทิสาสทิสปจฺจยวเสน จ ปจฺจโย โหตีติ เวทิตพฺพาฯ โส จสฺสา ปจฺจยภาโว ‘‘ยสฺส หิ ทุกฺขาทีสุ อวิชฺชาสงฺขาตํ อญฺญาณํ อปฺปหีนํ โหติ, โส ทุเกฺข ตาว ปุพฺพนฺตาทีสุ จ อญฺญาเณน สํสารทุกฺขํ สุขสญฺญาย คเหตฺวา ตสฺส เหตุภูเต ติวิเธปิ สงฺขาเร อารภตี’’ติอาทินา นเยน วุโตฺต เอวฯ

๖๑๙. อปิจ อยํ อโญฺญปิ ปริยาโย –

จุตูปปาเต สํสาเร, สงฺขารานญฺจ ลกฺขเณ;
โย ปฏิจฺจสมุปฺปนฺน-ธมฺเมสุ จ วิมุยฺหติฯ

อภิสงฺขโรติ โส เอเต, สงฺขาเร ติวิเธ ยโต;
อวิชฺชา ปจฺจโย เตสํ, ติวิธานมฺปยํ ตโตติฯ

กถํ ปน โย เอเตสุ วิมุยฺหติ, โส ติวิเธเปเต สงฺขาเร กโรตีติ เจฯ **จุติยา** ตาว วิมูโฬฺห ‘‘สพฺพตฺถ ขนฺธานํ เภโท มรณ’’นฺติ จุตึ อคณฺหโนฺต ‘‘สโตฺต มรติ, สตฺตสฺส เทหนฺตรสงฺกมน’’นฺติอาทีนิ วิกเปฺปติฯ

อุปปาเต วิมูโฬฺห ‘‘สพฺพตฺถ ขนฺธานํ ปาตุภาโว ชาตี’’ติ อุปปาตํ อคณฺหโนฺต ‘‘สโตฺต อุปปชฺชติ, สตฺตสฺส นวสรีรปาตุภาโว’’ติอาทีนิ วิกเปฺปติฯ

สํสาเร วิมูโฬฺห โย เอส,

‘‘ขนฺธานญฺจ ปฏิปาฏิ, ธาตุอายตนาน จ;
อโพฺพจฺฉินฺนํ วตฺตมานา, สํสาโรติ ปวุจฺจตี’’ติฯ –

เอวํ วณฺณิโต **สํสาโร,** ตํ เอวํ อคณฺหโนฺต ‘‘อยํ สโตฺต อสฺมา โลกา ปรํ โลกํ คจฺฉติ, ปรสฺมา โลกา อิมํ โลกํ อาคจฺฉตี’’ติอาทีนิ วิกเปฺปติฯ

สงฺขารานํ ลกฺขเณ วิมูโฬฺห สงฺขารานํ สภาวลกฺขณํ สามญฺญลกฺขณญฺจ อคณฺหโนฺต สงฺขาเร อตฺตโต อตฺตนิยโต ธุวโต สุขโต สุภโต วิกเปฺปติฯ

ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนธเมฺมสุ วิมูโฬฺห อวิชฺชาทีหิ สงฺขาราทีนํ ปวตฺตึ อคณฺหโนฺต ‘‘อตฺตา ชานาติ วา น ชานาติ วา, โส เอว กโรติ จ กาเรติ จฯ โส ปฏิสนฺธิยํ อุปปชฺชติ, ตสฺส อณุอิสฺสราทโย กลลาทิภาเวน สรีรํ สณฺฐเปโนฺต อินฺทฺริยานิ สมฺปาเทนฺติฯ โส อินฺทฺริยสมฺปโนฺน ผุสติ, เวทิยติ, ตณฺหียติ, อุปาทิยติ, ฆฏิยติฯ โส ปุน ภวนฺตเร ภวตี’’ติ วา, ‘‘สเพฺพ สตฺตา นิยติสงฺคติภาวปริณตา’’ติ (ที. นิ. ๑.๑๖๘) วา วิกเปฺปติฯ

โส อวิชฺชาย อนฺธีกโต เอวํ วิกเปฺปโนฺต ยถา นาม อโนฺธ ปถวิยํ วิจรโนฺต มคฺคมฺปิ อมคฺคมฺปิ ถลมฺปิ นินฺนมฺปิ สมมฺปิ วิสมมฺปิ ปฏิปชฺชติ, เอวํ ปุญฺญมฺปิ อปุญฺญมฺปิ อาเนญฺชาภิสงฺขารมฺปิ อภิสงฺขโรตีติฯ

เตเนตํ วุจฺจติ –

‘‘ยถาปิ นาม ชจฺจโนฺธ, นโร อปริณายโก;
เอกทา ยาติ มเคฺคน, อุมฺมเคฺคนาปิ เอกทาฯ

‘‘สํสาเร สํสรํ พาโล, ตถา อปริณายโก;
กโรติ เอกทา ปุญฺญํ, อปุญฺญมปิ เอกทาฯ

‘‘ยทา จ ญตฺวา โส ธมฺมํ, สจฺจานิ อภิสเมสฺสติ;
ตทา อวิชฺชูปสมา, อุปสโนฺต จริสฺสตี’’ติฯ

อยํ ‘‘อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา’’ติ ปทสฺมึ วิตฺถารกถาฯ

สงฺขารปจฺจยาวิญฺญาณปทวิตฺถารกถา

๖๒๐. สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณปเท – **วิญฺญาณ**นฺติ จกฺขุวิญฺญาณาทิ ฉพฺพิธํฯ ตตฺถ จกฺขุวิญฺญาณํ กุสลวิปากํ อกุสลวิปากนฺติ ทุวิธํ โหติฯ ตถา โสตฆานชิวฺหากายวิญฺญาณานิฯ มโนวิญฺญาณํ กุสลากุสลวิปากา เทฺว มโนธาตุโย, ติโสฺส อเหตุกมโนวิญฺญาณธาตุโย, อฏฺฐ สเหตุกานิ กามาวจรวิปากจิตฺตานิ, ปญฺจ รูปาวจรานิ, จตฺตาริ อรูปาวจรานีติ พาวีสติวิธํ โหติฯ อิติ อิเมหิ ฉหิ วิญฺญาเณหิ สพฺพานิปิ พาตฺตึส โลกิยวิปากวิญฺญาณานิ สงฺคหิตานิ โหนฺติฯ โลกุตฺตรานิ ปน วฏฺฏกถาย น ยุชฺชนฺตีติ น คหิตานิฯ

ตตฺถ สิยา ‘‘กถํ ปเนตํ ชานิตพฺพํ อิทํ วุตฺตปฺปการํ วิญฺญาณํ สงฺขารปจฺจยา โหตี’’ติ? อุปจิตกมฺมาภาเว วิปากาภาวโตฯ วิปากํ เหตํ, วิปากญฺจ น อุปจิตกมฺมาภาเว อุปฺปชฺชติฯ ยทิ อุปฺปเชฺชยฺย สเพฺพสํ สพฺพวิปากานิ อุปฺปเชฺชยฺยุํ, น จ อุปฺปชฺชนฺตีติ ชานิตพฺพเมตํ สงฺขารปจฺจยา อิทํ วิญฺญาณํ โหตีติฯ

กตรสงฺขารปจฺจยา กตรํ วิญฺญาณนฺติ เจฯ **กามาวจรปุญฺญาภิสงฺขารปจฺจยา** ตาว กุสลวิปากานิ ปญฺจ จกฺขุวิญฺญาณาทีนิ, มโนวิญฺญาเณ เอกา มโนธาตุ, เทฺว มโนวิญฺญาณธาตุโย, อฏฺฐ กามาวจรมหาวิปากานีติ โสฬสฯ ยถาห –

> ‘‘กามาวจรสฺส กุสลสฺส กมฺมสฺส กฏตฺตา อุปจิตตฺตา วิปากํ จกฺขุวิญฺญาณํ อุปฺปนฺนํ โหติ… โสต… ฆาน… ชิวฺหา… กายวิญฺญาณํ … วิปากา มโนธาตุ อุปฺปนฺนา โหติฯ โสมนสฺสสหคตา มโนวิญฺญาณธาตุ อุปฺปนฺนา โหติฯ อุเปกฺขาสหคตา มโนวิญฺญาณธาตุ อุปฺปนฺนา โหติฯ โสมนสฺสสหคตา ญาณสมฺปยุตฺตาฯ โสมนสฺสสหคตา ญาณสมฺปยุตฺตา สสงฺขาเรนฯ โสมนสฺสสหคตา ญาณวิปฺปยุตฺตาฯ โสมนสฺสสหคตา ญาณวิปฺปยุตฺตา สสงฺขาเรนฯ อุเปกฺขาสหคตา ญาณสมฺปยุตฺตาฯ อุเปกฺขาสหคตา ญาณสมฺปยุตฺตา สสงฺขาเรนฯ อุเปกฺขาสหคตา ญาณวิปฺปยุตฺตาฯ อุเปกฺขาสหคตา ญาณวิปฺปยุตฺตา สสงฺขาเรนา’’ติ (ธ. ส. ๔๓๑, ๔๙๘)ฯ

รูปาวจรปุญฺญาภิสงฺขารปจฺจยา ปน ปญฺจ รูปาวจรวิปากานิฯ ยถาห –

> ‘‘ตเสฺสว รูปาวจรสฺส กุสลสฺส กมฺมสฺส กฏตฺตา อุปจิตตฺตา วิปากํ วิวิเจฺจว กาเมหิ ปฐมํ ฌานํ…เป.… ปญฺจมํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรตี’’ติ (ธ. ส. ๔๙๙)ฯ เอวํ ปุญฺญาภิสงฺขารปจฺจยา เอกวีสติวิธํ วิญฺญาณํ โหติฯ

อปุญฺญาภิสงฺขารปจฺจยา ปน อกุสลวิปากานิ ปญฺจ จกฺขุวิญฺญาณาทีนิ, เอกา มโนธาตุ, เอกา มโนวิญฺญาณธาตูติ เอวํ สตฺตวิธํ วิญฺญาณํ โหติฯ ยถาห –

> ‘‘อกุสลสฺส กมฺมสฺส กฏตฺตา อุปจิตตฺตา วิปากํ จกฺขุวิญฺญาณํ อุปฺปนฺนํ โหติ… โสต… ฆาน… ชิวฺหา… กายวิญฺญาณํ… วิปากา มโนธาตุ วิปากา มโนวิญฺญาณธาตุ อุปฺปนฺนา โหตี’’ติ (ธ. ส. ๕๕๖)ฯ

อาเนญฺชาภิสงฺขารปจฺจยา ปน จตฺตาริ อรูปวิปากานีติ เอวํ จตุพฺพิธํ วิญฺญาณํ โหติฯ ยถาห –

‘‘ตเสฺสว อรูปาวจรสฺส กุสลสฺส กมฺมสฺส กฏตฺตา อุปจิตตฺตา วิปากํ สพฺพโส รูปสญฺญานํ สมติกฺกมา อากาสานญฺจายตนสญฺญาสหคตํ…เป.… วิญฺญาณญฺจา…เป.… อากิญฺจญฺญา…เป.… เนวสญฺญานาสญฺญายตนสหคตํ สุขสฺส จ ทุกฺขสฺส จ ปหานา จตุตฺถํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรตี’’ติ (ธ. ส. ๕๐๑)ฯ

๖๒๑. เอวํ ยํ สงฺขารปจฺจยา ยํ วิญฺญาณํ โหติ, ตํ ญตฺวา อิทานิสฺส เอวํ ปวตฺติ เวทิตพฺพา – สพฺพเมว หิ อิทํ ปวตฺติปฏิสนฺธิวเสน เทฺวธา ปวตฺตติฯ ตตฺถ เทฺว ปญฺจวิญฺญาณานิ, เทฺว มโนธาตุโย, โสมนสฺสสหคตา อเหตุกมโนวิญฺญาณธาตูติ อิมานิ เตรส ปญฺจโวการภเว ปวตฺติยเญฺญว ปวตฺตนฺติฯ เสสานิ เอกูนวีสติ ตีสุ ภเวสุ ยถานุรูปํ ปวตฺติยมฺปิ ปฏิสนฺธิยมฺปิ ปวตฺตนฺติฯ

กถํ? กุสลวิปากานิ ตาว จกฺขุวิญฺญาณาทีนิ ปญฺจ กุสลวิปาเกน อกุสลวิปาเกน วา นิพฺพตฺตสฺส ยถากฺกมํ ปริปากํ อุปคตินฺทฺริยสฺส จกฺขาทีนํ อาปาถคตํ อิฏฺฐํ อิฏฺฐมชฺฌตฺตํ วา รูปาทิอารมฺมณํ อารพฺภ จกฺขาทิปสาทํ นิสฺสาย ทสฺสนสวนฆายนสายนผุสนกิจฺจํ สาธยมานานิ ปวตฺตนฺติฯ ตถา อกุสลวิปากานิ ปญฺจฯ เกวลญฺหิ เตสํ อนิฏฺฐํ อนิฏฺฐมชฺฌตฺตํ วา อารมฺมณํ โหติฯ อยเมว วิเสโสฯ ทสปิ เจตานิ นิยตทฺวารารมฺมณวตฺถุฏฺฐานานิ นิยตกิจฺจาเนว จ ภวนฺติฯ

ตโต กุสลวิปากานํ จกฺขุวิญฺญาณาทีนํ อนนฺตรา กุสลวิปากา มโนธาตุ เตสํเยว อารมฺมณํ อารพฺภ หทยวตฺถุํ นิสฺสาย สมฺปฏิจฺฉนกิจฺจํ สาธยมานา ปวตฺตติฯ ตถา อกุสลวิปากานํ อนนฺตรา อกุสลวิปากาฯ อิทญฺจ ปน ทฺวยํ อนิยตทฺวารารมฺมณํ นิยตวตฺถุฏฺฐานํ นิยตกิจฺจญฺจ โหติฯ

โสมนสฺสสหคตา ปน อเหตุกมโนวิญฺญาณธาตุ กุสลวิปากมโนธาตุยา อนนฺตรา ตสฺสาเอว อารมฺมณํ อารพฺภ หทยวตฺถุํ นิสฺสาย สนฺตีรณกิจฺจํ สาธยมานา ฉสุ ทฺวาเรสุ พลวารมฺมเณ กามาวจรสตฺตานํ เยภุเยฺยน โลภสมฺปยุตฺตชวนาวสาเน ภวงฺควีถึ ปจฺฉินฺทิตฺวา ชวเนน คหิตารมฺมเณ ตทารมฺมณวเสน จ สกึ วา ทฺวิกฺขตฺตุํ วา ปวตฺตตีติ มชฺฌิมฏฺฐกถายํ วุตฺตํฯ อภิธมฺมฏฺฐกถายํ ปน ตทารมฺมเณ เทฺว จิตฺตวารา อาคตาฯ อิทํ ปน จิตฺตํ ตทารมฺมณนฺติ จ ปิฏฺฐิภวงฺคนฺติ จาติ เทฺว นามานิ ลภติฯ อนิยตทฺวารารมฺมณํ นิยตวตฺถุกํ อนิยตฏฺฐานกิจฺจญฺจ โหตีติฯ เอวํ ตาว เตรส ปญฺจโวการภเว ปวตฺติยเญฺญว ปวตฺตนฺตีติ เวทิตพฺพานิฯ

เสเสสุ เอกูนวีสติยา น กิญฺจิ อตฺตโน อนุรูปาย ปฏิสนฺธิยา น ปวตฺตติฯ ปวตฺติยํ ปน กุสลากุสลวิปากา ตาว เทฺว อเหตุกมโนวิญฺญาณธาตุโย ปญฺจทฺวาเร กุสลากุสลวิปากมโนธาตูนํ อนนฺตรา สนฺตีรณกิจฺจํ, ฉสุ ทฺวาเรสุ ปุเพฺพ วุตฺตนเยเนว ตทารมฺมณกิจฺจํ, อตฺตนา ทินฺนปฏิสนฺธิโต อุทฺธํ อสติ ภวงฺคุปเจฺฉทเก จิตฺตุปฺปาเท ภวงฺคกิจฺจํ, อเนฺต จุติกิจฺจญฺจาติ จตฺตาริ กิจฺจานิ สาธยมานา นิยตวตฺถุกา อนิยตทฺวารารมฺมณฏฺฐานกิจฺจา หุตฺวา ปวตฺตนฺติฯ

อฏฺฐ กามาวจรสเหตุกจิตฺตานิ วุตฺตนเยเนว ฉสุ ทฺวาเรสุ ตทารมฺมณกิจฺจํ, อตฺตนา ทินฺนปฏิสนฺธิโต อุทฺธํ อสติ ภวงฺคุปเจฺฉทเก จิตฺตุปฺปาเท ภวงฺคกิจฺจํ, อเนฺต จุติกิจฺจญฺจาติ ตีณิ กิจฺจานิ สาธยมานานิ นิยตวตฺถุกานิ อนิยตทฺวารารมฺมณฏฺฐานกิจฺจานิ หุตฺวา ปวตฺตนฺติฯ

ปญฺจ รูปาวจรานิ จตฺตาริ จ อารุปฺปานิ อตฺตนา ทินฺนปฏิสนฺธิโต อุทฺธํ อสติ ภวงฺคุปเจฺฉทเก จิตฺตุปฺปาเท ภวงฺคกิจฺจํ, อเนฺต จุติกิจฺจญฺจาติ กิจฺจทฺวยํ สาธยมานานิ ปวตฺตนฺติ ฯ

เตสุ รูปาวจรานิ นิยตวตฺถารมฺมณานิ อนิยตฏฺฐานกิจฺจานิ, อิตรานิ นิยตวตฺถุกานิ นิยตา รมฺมณานิ อนิยตฏฺฐานกิจฺจานิ หุตฺวา ปวตฺตนฺตีติ เอวํ ตาว พาตฺตึสวิธมฺปิ วิญฺญาณํ ปวตฺติยํ สงฺขารปจฺจยา ปวตฺตติฯ ตตฺราสฺส เต เต สงฺขารา กมฺมปจฺจเยน จ อุปนิสฺสยปจฺจเยน จ ปจฺจ ยา โหนฺติฯ

๖๒๒. ยํ ปน วุตฺตํ ‘‘เสเสสุ เอกูนวีสติยา น กิญฺจิ อตฺตโน อนุรูปาย ปฏิสนฺธิยา น ปวตฺต ตี’’ติ, ตํ อติสํขิตฺตตฺตา ทุพฺพิชานํฯ เตนสฺส วิตฺถารนยทสฺสนตฺถํ วุจฺจติ – กติ ปฏิสนฺธิโย, กติ ปฏิสนฺธิจิตฺตานิ, เกน กตฺถ ปฏิสนฺธิ โหติ, กึ ปฏิสนฺธิยา อารมฺมณนฺติ?

อสญฺญปฏิสนฺธิยา สทฺธึ วีสติ ปฏิสนฺธิโยฯ วุตฺตปฺปการาเนว เอกูนวีสติ ปฏิสนฺธิจิตฺตา นิฯ ตตฺถ อกุสลวิปากาย อเหตุกมโนวิญฺญาณธาตุยา อปาเยสุ ปฏิสนฺธิ โหติฯ กุสลวิปากาย มนุสฺสโลเก ชจฺจนฺธชาติพธิรชาติอุมฺมตฺตกชาติเอฬมูคนปุํสกาทีนํฯ อฏฺฐหิ สเหตุกกามาว จรวิปาเกหิ กามาวจรเทเวสุ เจว มนุสฺเสสุ จ ปุญฺญวนฺตานํ ปฏิสนฺธิ โหติฯ ปญฺจหิ รูปาวจรวิ ปาเกหิ รูปีพฺรหฺมโลเกฯ จตูหิ อรูปาวจรวิปาเกหิ อรูปโลเกติฯ เยน จ ยตฺถ ปฏิสนฺธิ โหติ , สา เอว ตสฺส อนุรูปา ปฏิสนฺธิ นามฯ สงฺเขปโต ปน ปฏิสนฺธิยา ตีณิ อารมฺมณานิ โหนฺติ อตีตํ ปจฺ จุปฺปนฺนํ นวตฺตพฺพญฺจฯ อสญฺญา ปฏิสนฺธิ อนารมฺมณาติฯ

ตตฺถ วิญฺญาณญฺจายตนเนวสญฺญานาสญฺญายตนปฏิสนฺธีนํ อตีตเมว อารมฺมณํฯ ท สนฺนํ กามาวจรานํ อตีตํ วา ปจฺจุปฺปนฺนํ วาฯ เสสานํ นวตฺตพฺพเมวฯ เอวํ ตีสุ อารมฺมเณสุ ปวตฺ ตมานา ปน ปฏิสนฺธิ ยสฺมา อตีตารมฺมณสฺส วา นวตฺตพฺพารมฺมณสฺส วา จุติจิตฺตสฺส อนนฺตร เมว ปวตฺตติฯ ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณํ ปน จุติจิตฺตํ นาม นตฺถิฯ ตสฺมา ทฺวีสุ อารมฺมเณสุ อญฺญ ตรารมฺมณาย จุติยา อนนฺตรา ตีสุ อารมฺมเณสุ อญฺญตรารมฺมณาย ปฏิสนฺธิยา สุคติทุคฺคติว เสน ปวตฺตนากาโร เวทิตโพฺพฯ

๖๒๓. เสยฺยถิทํ – กามาวจรสุคติยํ ตาว ฐิตสฺส ปาปกมฺมิโน ปุคฺคลสฺส ‘‘ตานิสฺส ตสฺมึ สมเย โอลมฺพนฺตี’’ติอาทิวจนโต (ม. นิ. ๓.๒๔๘) มรณมญฺจ นิปนฺนสฺส ยถูปจิตํ ปาปกมฺมํ วา กมฺมนิมิตฺตํ วา มโนทฺวาเร อาปาถมาคจฺฉติฯ ตํ อารพฺภ อุปฺปนฺนาย ตทารมฺมณปริโยสา นาย ชวนวีถิยา อนนฺตรํ ภวงฺควิสยํ อารมฺมณํ กตฺวา จุติจิตฺตํ อุปฺปชฺชติฯ ตสฺมึ นิรุทฺเธ ตเทว อาปาถคตํ กมฺมํ วา กมฺมนิมิตฺตํ วา อารพฺภ อนุปจฺฉินฺนกิเลสพลวินามิตํ ทุคฺคติปริยาปนฺนํ ปฏิสนฺธิจิตฺตํ อุปฺปชฺชติฯ อยํ อตีตารมฺมณาย จุติยา อนนฺตรา อตีตารมฺมณา ปฏิสนฺธิฯ

อปรสฺส มรณสมเย วุตฺตปฺปการกมฺมวเสน นรกาทีสุ อคฺคิชาลวณฺณาทิกํ ทุคฺคตินิมิตฺตํ มโนทฺวาเร อาปาถมาคจฺฉติ, ตสฺส ทฺวิกฺขตฺตุํ ภวงฺเค อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุทฺเธ ตํ อารมฺมณํ อา รพฺภ เอกํ อาวชฺชนํ, มรณสฺส อาสนฺนภาเวน มนฺทีภูตเวคตฺตา ปญฺจ ชวนานิ, เทฺว ตทา รมฺมณานีติ ตีณิ วีถิจิตฺตานิ อุปฺปชฺชนฺติฯ ตโต ภวงฺควิสยํ อารมฺมณํ กตฺวา เอกํ จุติจิตฺตํฯ เอตฺ ตาวตา เอกาทส จิตฺตกฺขณา อตีตา โหนฺติฯ อถสฺส อวเสสปญฺจจิตฺตกฺขณายุเก ตสฺมิเญฺญว อารมฺมเณ ปฏิสนฺธิจิตฺตํ อุปฺปชฺชติฯ อยํ อตีตารมฺมณาย จุติยา อนนฺตรา ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณา ปฏิสนฺธิฯ

อปรสฺส มรณสมเย ปญฺจนฺนํ ทฺวารานํ อญฺญตรสฺมึ ราคาทิเหตุภูตํ หีนมารมฺมณํ อาปา ถมาคจฺฉติฯ ตสฺส ยถากฺกเมน อุปฺปเนฺน โวฏฺฐพฺพนาวสาเน มรณสฺส อาสนฺนภาเวน มนฺทีภูต เวคตฺตา ปญฺจ ชวนานิ, เทฺว ตทารมฺมณานิ จ อุปฺปชฺชนฺติฯ ตโต ภวงฺควิสยํ อารมฺมณํ กตฺวา เอกํ จุติจิตฺตํฯ เอตฺตาวตา จ เทฺว ภวงฺคานิ, อาวชฺชนํ, ทสฺสนํ, สมฺปฏิจฺฉนํ, สนฺตีรณํ, โวฏฺฐพฺ

พนํ, ปญฺจ ชวนานิ, เทฺว ตทารมฺมณานิ, เอกํ จุติจิตฺตนฺติ ปญฺจทส จิตฺตกฺขณา อตีตา โหนฺติฯ อถาวเสสเอกจิตฺตกฺขณายุเก ตสฺมิเญฺญว อารมฺมเณ ปฏิสนฺธิจิตฺตํ อุปฺปชฺชติฯ อยมฺปิ อตีตารมฺมณาย จุติยา อนนฺตรา ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณา ปฏิสนฺธิฯ เอส ตาว อตีตารมฺมณาย สุคติจุติยา อนนฺตรา อตีตปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณาย ทุคฺคติปฏิสนฺธิยา ปวตฺตนากาโรฯ

๖๒๔. ทุคฺคติยํ ฐิตสฺส ปน อุปจิตานวชฺชกมฺมสฺส วุตฺตนเยเนว ตํ อนวชฺชกมฺมํ วา กมฺมนิมิตฺตํ วา มโนทฺวาเร อาปาถมาคจฺฉตีติ กณฺหปกฺเข สุกฺกปกฺขํ ฐเปตฺวา สพฺพํ ปุริมนเยเนวเวทิตพฺพํฯ อยํ อตีตารมฺมณาย ทุคฺคติจุติยา อนนฺตรา อตีตปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณาย สุคติปฏิสนฺธิยา ปวตฺตนากาโรฯ

๖๒๕. สุคติยํ ฐิตสฺส ปน อุปจิตานวชฺชกมฺมสฺส ‘‘ตานิสฺส ตสฺมึ สมเย โอลมฺพนฺตี’’ติอาทิวจนโต มรณมญฺจ นิปนฺนสฺส ยถูปจิตํ อนวชฺชกมฺมํ วา กมฺมนิมิตฺตํ วา มโนทฺวาเร อาปาถมาคจฺฉติฯ ตญฺจ โข อุปจิตกามาวจรานวชฺชกมฺมเสฺสวฯ อุปจิตมหคฺคตกมฺมสฺส ปน กมฺมนิมิตฺตเมว อาปาถมาคจฺฉติฯ ตํ อารพฺภ อุปฺปนฺนาย ตทารมฺมณปริโยสานาย สุทฺธาย วา ชวนวีถิยา อนนฺตรํ ภวงฺควิสยํ อารมฺมณํ กตฺวา จุติจิตฺตํ อุปฺปชฺชติฯ ตสฺมึ นิรุทฺเธ ตเมว อาปาถคตํ กมฺมํ วา กมฺมนิมิตฺตํ วา อารพฺภ อนุปจฺฉินฺนกิเลสพลวินามิตํ สุคติปริยาปนฺนํ ปฏิสนฺธิจิตฺตํ อุปฺปชฺชติฯ อยํ อตีตารมฺมณาย จุติยา อนนฺตรา อตีตารมฺมณา วา นวตฺตพฺพารมฺมณา วา ปฏิสนฺธิฯ

อปรสฺส มรณสมเย กามาวจรอนวชฺชกมฺมวเสน มนุสฺสโลเก มาตุกุจฺฉิวณฺณสงฺขาตํ วา เทวโลเก อุยฺยานวิมานกปฺปรุกฺขาทิวณฺณสงฺขาตํ วา สุคตินิมิตฺตํ มโนทฺวาเร อาปาถมาคจฺฉติ, ตสฺส ทุคฺคตินิมิเตฺต ทสฺสิตานุกฺกเมเนว จุติจิตฺตานนฺตรํ ปฏิสนฺธิจิตฺตํ อุปฺปชฺชติฯ อยํ อตีตารมฺมณาย จุติยา อนนฺตรา ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณา ปฏิสนฺธิฯ

อปรสฺส มรณสมเย ญาตกา ‘‘อยํ ตาต ตวตฺถาย พุทฺธปูชา กรียติ จิตฺตํ ปสาเทหี’’ติ วตฺวา ปุปฺผทามปฏากาทิวเสน รูปารมฺมณํ วา, ธมฺมสฺสวนตูริยปูชาทิวเสน สทฺทารมฺมณํ วา, ธูมวาสคนฺธาทิวเสน คนฺธารมฺมณํ วา, ‘‘อิทํ ตาต สายสฺสุ ตวตฺถาย ทาตพฺพเทยฺยธมฺม’’นฺติ วตฺวา มธุผาณิตาทิวเสน รสารมฺมณํ วา, ‘‘อิทํ ตาต ผุสสฺสุ ตวตฺถาย ทาตพฺพเทยฺยธมฺม’’นฺติ วตฺวา จีนปฏฺฏโสมารปฏฺฏาทิวเสน โผฏฺฐพฺพารมฺมณํ วา ปญฺจทฺวาเร อุปสํหรนฺติ, ตสฺส ตสฺมึ อาปาถคเต รูปาทิอารมฺมเณ ยถากฺกเมน อุปฺปนฺนโวฏฺฐพฺพนาวสาเน มรณสฺส อาสนฺนภาเวน มนฺทีภูตเวคตฺตา ปญฺจ ชวนานิ, เทฺว ตทารมฺมณานิ จ อุปฺปชฺชนฺติฯ ตโต ภวงฺควิสยํ อารมฺมณํ กตฺวา เอกํ จุติจิตฺตํ, ตทวสาเน ตสฺมิเญฺญว เอกจิตฺตกฺขณฏฺฐิติเก อารมฺมเณ ปฏิสนฺธิจิตฺตํ อุปฺปชฺชติฯ อยมฺปิ อตีตารมฺมณาย จุติยา อนนฺตรา ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณา ปฏิสนฺธิฯ

๖๒๖. อปรสฺส ปน ปถวีกสิณชฺฌานาทิวเสน ปฏิลทฺธมหคฺคตสฺส สุคติยํ ฐิตสฺส มรณสมเย กามาวจรกุสลกมฺม-กมฺมนิมิตฺต-คตินิมิตฺตานํ วา อญฺญตรํ, ปถวีกสิณาทิกํ วา นิมิตฺตํ, มหคฺคตจิตฺตํ วา มโนทฺวาเร อาปาถมาคจฺฉติ, จกฺขุโสตานํ วา อญฺญตรสฺมึ กุสลุปฺปตฺติเหตุภูตํ ปณีตมารมฺมณํ อาปาถมาคจฺฉติ, ตสฺส ยถากฺกเมน อุปฺปนฺนโวฏฺฐพฺพนาวสาเน มรณสฺส อาสนฺนภาเวน มนฺทีภูตเวคตฺตา ปญฺจ ชวนานิ อุปฺปชฺชนฺติฯ มหคฺคตคติกานํ ปน ตทารมฺมณํ นตฺถิ, ตสฺมา ชวนานนฺตรํเยว ภวงฺควิสยํ อารมฺมณํ กตฺวา เอกํ จุติจิตฺตํ อุปฺปชฺชติฯ ตสฺสาวสาเน กามาวจรมหคฺคตสุคตีนํ อญฺญตรสุคติปริยาปนฺนํ ยถูปฏฺฐิเตสุ อารมฺมเณสุ อญฺญตรารมฺมณํ ปฏิสนฺธิจิตฺตํ อุปฺปชฺชติฯ อยํ นวตฺตพฺพารมฺมณาย สุคติจุติยา อนนฺตรา อตีตปจฺจุปฺปนฺนนวตฺตพฺพารมฺมณานํ อญฺญตรารมฺมณา ปฏิสนฺธิฯ

เอเตนานุสาเรน อารุปฺปจุติยาปิ อนนฺตรา ปฏิสนฺธิ เวทิตพฺพาฯ อยํ อตีตนวตฺตพฺพา รมฺมณาย สุคติจุติยา อนนฺตรา อตีตนวตฺตพฺพปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณาย ปฏิสนฺธิยา ปวตฺตนากาโรฯ

๖๒๗. ทุคฺคติยํ ฐิตสฺส ปน ปาปกมฺมิโน วุตฺตนเยเนว ตํ กมฺมํ กมฺมนิมิตฺตํ คตินิมิตฺตํ วา มโนทฺวาเรฯ ปญฺจทฺวาเร วา ปน อกุสลุปฺปตฺติ เหตุภูตํ อารมฺมณํ อาปาถมาคจฺฉติ, อถสฺส ยถากฺกเมน จุติจิตฺตาวสาเน ทุคฺคติปริยาปนฺนํ เตสุ อารมฺมเณสุ อญฺญตรารมฺมณํ ปฏิสนฺธิจิตฺตํ อุปฺปชฺชติฯ อยํ อตีตารมฺมณาย ทุคฺคติจุติยา อนนฺตรา อตีตปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณาย ปฏิสนฺธิยา ปวตฺตนากาโรติฯ เอตฺตาวตา เอกูนวีสติวิธสฺสาปิ วิญฺญาณสฺส ปฏิสนฺธิวเสน ปวตฺติ ทีปิตา โหติฯ

๖๒๘. ตยิทํ สพฺพมฺปิ เอวํ,

> ปวตฺตมานํ สนฺธิมฺหิ, เทฺวธา กมฺเมน วตฺตติ;
> มิสฺสาทีหิ จ เภเทหิ, เภทสฺส ทุวิธาทิโกฯ

อิทญฺหิ เอกูนวีสติวิธมฺปิ วิปากวิญฺญาณํ ปฏิสนฺธิมฺหิ ปวตฺตมานา เทฺวธา กมฺเมน วตฺตติฯ ยถาสกญฺหิ เอกสฺส ชนกกมฺมํ นานากฺขณิกกมฺมปจฺจเยน เจว อุปนิสฺสยปจฺจเยน จ ปจฺจโย โหติฯ วุตฺตเญฺหตํ ‘‘กุสลากุสลํ กมฺมํ วิปากสฺส อุปนิสฺสยปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ (ปฏฺฐา. ๑.๑.๔๒๓)ฯ เอวํ วตฺตมานสฺส ปนสฺส มิสฺสาทีหิ เภเทหิ ทุวิธาทิโกปิ เภโท เวทิตโพฺพฯ

เสยฺยถิทํ – อิทญฺหิ ปฏิสนฺธิวเสน เอกธา ปวตฺตมานมฺปิ รูเปน สห มิสฺสามิสฺสเภทโต ทุวิธํฯ กามรูปารูปภวเภทโต ติวิธํฯ อณฺฑชชลาพุช-สํเสทช-โอปปาติกโยนิวเสน จตุพฺพิธํฯ คติวเสน ปญฺจวิธํฯ วิญฺญาณฏฺฐิติวเสน สตฺตวิธํฯ สตฺตาวาสวเสน อฏฺฐวิธํ โหติฯ

๖๒๙. ตตฺถ,

> มิสฺสํ ทฺวิธา ภาวเภทา, สภาวํ ตตฺถ จ ทฺวิธา;
> เทฺว วา ตโย วา ทสกา, โอมโต อาทินา สหฯ

มิสฺสํ ทฺวิธา ภาวเภทาติ ยํ เหตํ เอตฺถ อญฺญตฺร อรูปภวา รูปมิสฺสํ ปฏิสนฺธิวิญฺญาณํ อุปฺปชฺชติ, ตํ รูปภเว อิตฺถินฺทฺริยปุริสินฺทฺริยสงฺขาเตน ภาเวน วินา อุปฺปตฺติโตฯ กามภเว อญฺญตฺร ชาติปณฺฑกปฏิสนฺธิยา ภาเวน สห อุปฺปตฺติโต ส-ภาวํ, อ-ภาวนฺติ ทุวิธํ โหติฯ

สภาวํ ตตฺถ จ ทฺวิธาติ ตตฺถาปิ จ ยํ ส-ภาวํ, ตํ อิตฺถิปุริสภาวานํ อญฺญตเรน สห อุปฺปตฺติโต ทุวิธเมว โหติฯ

เทฺว วา ตโย วา ทสกา โอมโต อาทินา สหาติ ยํ เหตเมตฺถ ‘‘มิสฺสํ อมิสฺส’’นฺติ ทุเก อาทิภูตํ รูปมิสฺสํ ปฏิสนฺธิวิญฺญาณํ, เตน สห วตฺถุกายทสกวเสน เทฺว วา, วตฺถุกายภาวทสกวเสน ตโย วา ทสกา โอมโต อุปฺปชฺชนฺติ, นตฺถิ อิโต ปรํ รูปปริหานีติฯ ตํ ปเนตํ เอวํ โอมกปริมาณํ อุปฺปชฺชมานํ อณฺฑชชลาพุชนามิกาสุ ทฺวีสุ โยนีสุ ชาติอุณฺณาย เอเกน อํสุนา อุทฺธฏสปฺปิมณฺฑปฺปมาณํ กลลนฺติ ลทฺธสงฺขํ หุตฺวา อุปฺปชฺชติฯ ตตฺถ โยนีนํ คติวเสน สมฺภวเภโท เวทิตโพฺพฯ

๖๓๐. เอตาสุ หิ,

นิรเย ภุมฺมวชฺชสุ, เทเวสุ จ น โยนิโย;
ติโสฺส ปุริมิกา โหนฺติ, จตโสฺสปิ คติตฺตเยฯ

ตตฺถ **เทเวสุ จา**ติ จสเทฺทน ยถา นิรเย จ ภุมฺมวชฺชสุ จ เทเวสุ, เอวํ นิชฺฌามตณฺหิกเปเตสุ จ ปุริมิกา ติโสฺส โยนิโย น สนฺตีติ เวทิตพฺพาฯ โอปปาติกา เอว หิ เต โหนฺติฯ เสเส ปน ติรจฺฉานเปตฺติวิสยมนุสฺสสงฺขาเต คติตฺตเย ปุเพฺพ วชฺชิตภุมฺมเทเวสุ จ จตโสฺสปิ โยนิโย โหนฺติฯ ตตฺถ,

ตึส นว เจว รูปีสุ, สตฺตติ อุกฺกํสโตถ รูปานิ;
สํเสทุปปาตโยนิสุ, อถ วา อวกํสโต ตึสฯ

รูปีพฺรเหฺมสุ ตาว โอปปาติกโยนิเกสุ จกฺขุโสตวตฺถุทสกานํ ชีวิตนวกสฺส จาติ จตุนฺนํ กลาปานํ วเสน ตึส จ นว จ ปฏิสนฺธิวิญฺญาเณน สห รูปานิ อุปฺปชฺชนฺติฯ รูปี พฺรเหฺม ปน ฐเปตฺวา อเญฺญสุ สํเสทชโอปปาติกโยนิเกสุ อุกฺกํสโต จกฺขุโสตฆานชิวฺหากายวตฺถุภาวทสกานํ วเสน สตฺตติ, ตานิ จ นิจฺจํ เทเวสุฯ ตตฺถ วโณฺณ คโนฺธ รโส โอชา จตโสฺส จาปิ ธาตุโย จกฺขุปสาโท ชีวิตนฺติ อยํ ทสรูปปริมาโณ รูปปุโญฺช จกฺขุทสโก นามฯ เอวํ เสสา เวทิตพฺพา ฯ อวกํสโต ปน ชจฺจนฺธพธิรอฆานกนปุํสกสฺส ชิวฺหากายวตฺถุทสกานํ วเสน ตึส รูปานิ อุปฺปชฺชนฺติฯ อุกฺกํสาวกํสานํ ปน อนฺตเร อนุรูปโต วิกโปฺป เวทิตโพฺพฯ

๖๓๑. เอวํ วิทิตฺวา ปุน,

ขนฺธารมฺมณคติเหตุ-เวทนาปีติวิตกฺกวิจาเรหิ;
เภทาเภทวิเสโส, จุติสนฺธีนํ ปริเญฺญโยฺยฯ

ยา เหสา มิสฺสามิสฺสโต ทฺวิธา ปฏิสนฺธิ, ยา จสฺสา อตีตานนฺตรา จุติ, ตาสํ อิเมหิ ขนฺธาทีหิ เภทาเภทวิเสโส ญาตโพฺพติ อโตฺถฯ

กถํ? กทาจิ หิ จตุกฺขนฺธาย อารุปฺปจุติยา อนนฺตรา จตุกฺขนฺธาว อารมฺมณโตปิ อภินฺนา ปฏิสนฺธิ โหติฯ กทาจิ อมหคฺคตพหิทฺธารมฺมณาย มหคฺคตอชฺฌตฺตารมฺมณาฯ อยํ ตาว อรูปภูมีสุเยว นโยฯ กทาจิ ปน จตุกฺขนฺธาย อรูปจุติยา อนนฺตรา ปญฺจกฺขนฺธา กามาวจรปฏิสนฺธิฯ กทาจิ ปญฺจกฺขนฺธาย กามาวจรจุติยา รูปาวจรจุติยา วา อนนฺตรา จตุกฺขนฺธา อรูปปฏิสนฺธิฯ เอวํ อตีตารมฺมณาย จุติยา ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณา ปฏิสนฺธิฯ เอกจฺจสุคติจุติยา เอกจฺจทุคฺคติปฏิสนฺธิฯ อเหตุกจุติยา สเหตุกปฏิสนฺธิฯ ทุเหตุกจุติยา ติเหตุกปฏิสนฺธิฯ อุเปกฺขาสหคตจุติยา โสมนสฺสสหคตปฏิสนฺธิฯ อปฺปีติกจุติยา สปฺปีติกปฏิสนฺธิฯ อวิตกฺกจุติยา สวิตกฺกปฏิสนฺธิฯ อวิจารจุติยา สวิจารปฏิสนฺธิฯ อวิตกฺกาวิจารจุติยา สวิตกฺกสวิจารปฏิสนฺธีติ ตสฺส ตสฺส วิปรีตโต จ ยถาโยคํ โยเชตพฺพํฯ

๖๓๒. ลทฺธปจฺจยมิติ ธมฺมมตฺตเมตํ ภวนฺตรมุเปติ;
นาสฺส ตโต สงฺกนฺติ, น ตโต เหตุํ วินา โหติฯ

อิติ เหตํ ลทฺธปจฺจยํ รูปารูปธมฺมมตฺตํ อุปฺปชฺชมานํ ภวนฺตรมุเปตีติ วุจฺจติ, น สโตฺต, น ชีโวฯ ตสฺส จ นาปิ อตีตภวโต อิธ สงฺกนฺติ อตฺถิฯ นาปิ ตโต เหตุํ วินา อิธ ปาตุภาโวฯ ตยิทํ

ปากเฏน มนุสฺสจุติปฏิสนฺธิกฺกเมน ปกาสยิสฺสามฯ

อตีตภวสฺมึ หิ สรเสน อุปกฺกเมน วา สมาสนฺนมรณสฺส อสยฺหานํ สพฺพงฺคปจฺจงฺคสนฺธิพนฺธนเจฺฉทกานํ มารณนฺติกเวทนาสตฺถานํ สนฺนิปาตํ อสหนฺตสฺส อาตเป ปกฺขิตฺตหริตตาลปณฺณมิว กเมน อุปสุสฺสมาเน สรีเร นิรุเทฺธสุ จกฺขาทีสุ อินฺทฺริเยสุ หทยวตฺถุมตฺเต ปติฏฺฐิเตสุ กายินฺทฺริยมนินฺทฺริยชีวิตินฺทฺริเยสุ ตงฺขณาวเสสหทยวตฺถุสนฺนิสฺสิตํ วิญฺญาณํ ครุกสมาเสวิตาสนฺนปุพฺพกตานํ อญฺญตรํ ลทฺธาวเสสปจฺจยสงฺขารสงฺขาตํ กมฺมํ, ตทุปฏฺฐาปิตํ วา กมฺมนิมิตฺตคตินิมิตฺตสงฺขาตํ วิสยํ อารพฺภ ปวตฺตติฯ ตเทวํ ปวตฺตมานํ ตณฺหาวิชฺชานํ อปฺปหีนตฺตา อวิชฺชาปฏิจฺฉาทิตาทีนเว ตสฺมึ วิสเย ตณฺหา นาเมติ, สหชาตสงฺขารา ขิปนฺติฯ ตํ สนฺตติวเสนตณฺหาย นามิยมานํ สงฺขาเรหิ ขิปฺปมานํ โอริมตีรรุกฺขวินิพทฺธรชฺชุมาลมฺพิตฺวา มาติกาติกฺกมโก วิย ปุริมญฺจ นิสฺสยํ ชหติ, อปรญฺจ กมฺมสมุฏฺฐาปิตํ นิสฺสยํ อสฺสาทยมานํ วา อนสฺสาทยมานํ วา อารมฺมณาทีหิเยว ปจฺจเยหิ ปวตฺตตีติฯ

เอตฺถ จ ปุริมํ จวนโต จุติฯ ปจฺฉิมํ ภวนฺตราทิปฏิสนฺธานโต ปฏิสนฺธีติ วุจฺจติ ฯ ตเทตํ นาปิ ปุริมภวา อิธาคตํ, นาปิ ตโต กมฺมสงฺขารนติวิสยาทิเหตุํ วินา ปาตุภูตนฺติ เวทิตพฺพํฯ

๖๓๓.สิยุํ นิทสฺสนาเนตฺถ, ปฏิโฆสาทิกา อถ;
สนฺตานพนฺธโต นตฺถิ, เอกตา นาปิ นานตาฯ

เอตฺถ เจตสฺส วิญฺญาณสฺส ปุริมภวโต อิธ อนาคมเน, อตีตภวปริยาปนฺนเหตูติ จ อุปฺปาเท ปฏิโฆส-ปทีป-มุทฺทา-ปฏิพิมฺพปฺปการา ธมฺมา นิทสฺสนานิ สิยุํฯ ยถา หิ ปฏิโฆส-ปทีป-มุทฺทา-ฉายา สทฺทาทิเหตุกา โหนฺติ อญฺญตฺร อคนฺตฺวา เอวเมวํ อิทํ จิตฺตํฯ

เอตฺถ จ **สนฺตานพนฺธโต นตฺถิ เอกตา นาปิ นานตา**ฯ ยทิ หิ สนฺตานพเนฺธ สติ เอกนฺตเมกตา ภเวยฺย, น ขีรโต ทธิ สมฺภูตํ สิยาฯ อถาปิ เอกนฺตนานตา ภเวยฺย, น ขีรสฺสาธีโน ทธิ สิยาฯ เอส นโย สพฺพเหตุเหตุสมุปฺปเนฺนสุฯ เอวญฺจ สติ สพฺพโลกโวหารโลโป สิยา, โส จ อนิโฏฺฐฯ ตสฺมา เอตฺถ น เอกนฺตเมกตา วา นานตา วา อุปคนฺตพฺพาติฯ

๖๓๔. เอตฺถาห – นนุ เอวํ อสงฺกนฺติปาตุภาเว สติ เย อิมสฺมึ มนุสฺสตฺตภาเว ขนฺธา, เตสํ นิรุทฺธตฺตา, ผลปจฺจยสฺส จ กมฺมสฺส ตตฺถ อคมนโต อญฺญสฺส อญฺญโต จ ตํ ผลํ สิยา, อุปภุญฺชเก จ อสติ กสฺส ตํ ผลํ สิยา, ตสฺมา น สุนฺทรมิทํ วิธานนฺติฯ ตตฺริทํ วุจฺจติ –

สนฺตาเน ยํ ผลํ เอตํ, นาญฺญสฺส น จ อญฺญโต;
พีชานํ อภิสงฺขาโร, เอตสฺสตฺถสฺส สาธโกฯ

เอกสนฺตานสฺมึ หิ ผลํ อุปฺปชฺชมานํ ตตฺถ เอกนฺตเอกตฺตนานตฺตานํ ปฏิสิทฺธตฺตา อญฺญสฺสาติ วา อญฺญโตติ วา น โหติฯ เอตสฺส จ ปนตฺถสฺส พีชานํ อภิสงฺขาโร สาธโกฯ อมฺพพีชาทีนํ หิ อภิสงฺขาเรสุ กเตสุ ตสฺส พีชสฺส สนฺตาเน ลทฺธปจฺจโย กาลนฺตเร ผลวิเสโส อุปฺปชฺชมาโน น อญฺญพีชานํ, นาปิ อญฺญาภิสงฺขารปจฺจยา อุปฺปชฺชติ , น จ ตานิ พีชานิ, เต อภิสงฺขารา วา ผลฏฺฐานํ ปาปุณนฺติ, เอวํ สมฺปทมิทํ เวทิตพฺพํฯ วิชฺชาสิโปฺปสธาทีหิ จาปิ พาลสรีเร อุปยุเตฺตหิ กาลนฺตเร วุฑฺฒสรีราทีสุ ผลเทหิ อยมโตฺถ เวทิตโพฺพฯ

ยมฺปิ วุตฺตํ ‘‘อุปภุญฺชเก จ อสติ กสฺส ตํ ผลํ สิยา’’ติ, ตตฺถ,

ผลสฺสุปฺปตฺติยา เอว, สิทฺธา ภุญฺชกสมฺมุติ;
ผลุปฺปาเทน รุกฺขสฺส, ยถา ผลติ สมฺมุติฯ

ยถา หิ รุกฺขสงฺขาตานํ ธมฺมานํ เอกเทสภูตสฺส รุกฺขผลสฺส อุปฺปตฺติยา เอว รุโกฺข ผลตีติ วา ผลิโตติ วา วุจฺจติ, ตถา เทวมนุสฺสสงฺขาตานํ ขนฺธานํ เอกเทสภูตสฺส อุปโภคสงฺขาตสฺส สุขทุกฺขผลสฺส อุปฺปาเทเนว เทโว, มนุโสฺส วา อุปภุญฺชตีติ วา, สุขิโต, ทุกฺขิโตติ วา วุจฺจติฯ ตสฺมา น เอตฺถ อเญฺญน อุปภุญฺชเกน นาม โกจิ อโตฺถ อตฺถีติฯ

๖๓๕. โยปิ วเทยฺย ‘‘เอวํ สเนฺตปิ เอเต สงฺขารา วิชฺชมานา วา ผลสฺส ปจฺจยา สิยุํ, อวิชฺชมานา วา, ยทิ จ วิชฺชมานา ปวตฺติกฺขเณเยว เนสํ วิปาเกน ภวิตพฺพํ, อถ อวิชฺชมานา ปวตฺติโต ปุเพฺพ ปจฺฉา จ นิจฺจํ ผลาวหา สิยุ’’นฺติ, โส เอวํ วตฺตโพฺพ –

กตตฺตา ปจฺจยา เอเต, น จ นิจฺจํ ผลาวหา;
ปาฏิโภคาทิกํ ตตฺถ, เวทิตพฺพํ นิทสฺสนํฯ

กตตฺตาเยว หิ สงฺขารา อตฺตโน ผลสฺส ปจฺจยา โหนฺติ, น วิชฺชมานตฺตา, อวิชฺชมานตฺตา วาฯ ยถาห – ‘‘กามาวจรสฺส กุสลสฺส กมฺมสฺส กตตฺตา อุปจิตตฺตา วิปากํ จกฺขุวิญฺญาณํ อุปฺปนฺนํ โหตี’’ติอาทิ (ธ. ส. ๔๓๑)ฯ ยถารหสฺส จ อตฺตโน ผลสฺส ปจฺจยา หุตฺวา น ปุน ผลาวหา โหนฺติ วิปากตฺตาฯ เอตสฺส จตฺถสฺส วิภาวเน อิทํ ปาฏิโภคาทิกํ นิทสฺสนํ เวทิตพฺพํฯ ยถา หิ โลเก โย กสฺสจิ อตฺถสฺส นิยฺยาตนตฺถํ ปาฏิโภโค โหติ, ภณฺฑํ วา กิณาติ, อิณํ วา คณฺหาติ, ตสฺส ตํ กิริยากรณมตฺตเมว ตทตฺถนิยฺยาตนาทิมฺหิ ปจฺจโย โหติ, น กิริยาย วิชฺชมานตฺตํ, อวิชฺชมานตฺตํ วา, น จ ตทตฺถนิยฺยาตนาทิโต ปรมฺปิ ธารโกว โหติฯ กสฺมา? นิยฺยาตนาทีนํ กตตฺตาฯ เอวํ กตตฺตาว สงฺขาราปิ อตฺตโน ผลสฺส ปจฺจยา โหนฺติ, น จ ยถารหํ ผลทานโต ปรมฺปิ ผลาวหา โหนฺตีติฯ เอตฺตาวตา มิสฺสามิสฺสวเสน เทฺวธาปิ วตฺตมานสฺส ปฏิสนฺธิวิญฺญาณสฺส สงฺขารปจฺจยา ปวตฺติ ทีปิตา โหติฯ

๖๓๖. อิทานิ สเพฺพเสฺวว เตสุ พาตฺตึสวิปากวิญฺญาเณสุ สโมฺมหวิฆาตตฺถํ,

ปฏิสนฺธิปวตฺตีนํ, วเสเนเต ภวาทิสุ;
วิชานิตพฺพา สงฺขารา, ยถา เยสญฺจ ปจฺจยาฯ

ตตฺถ ตโย ภวา, จตโสฺส โยนิโย, ปญฺจ คติโย, สตฺต วิญฺญาณฏฺฐิติโย, นว สตฺตาวาสาติ เอเต **ภวาทโย** นามฯ เอเตสุ ภวาทีสุ ปฏิสนฺธิยํ ปวเตฺต จ เอเต เยสํ วิปากวิญฺญาณานํ ปจฺจยา, ยถา จ ปจฺจยา โหนฺติ, ตถา วิชานิตพฺพาติ อโตฺถฯ

ตตฺถ ปุญฺญาภิสงฺขาเร ตาว กามาวจรอฏฺฐเจตนาเภโท ปุญฺญาภิสงฺขาโร อวิเสเสน กามภเว สุคติยํ นวนฺนํ วิปากวิญฺญาณานํ ปฏิสนฺธิยํ นานกฺขณิกกมฺมปจฺจเยน เจว อุปนิสฺสยปจฺจเยน จาติ เทฺวธา ปจฺจโยฯ รูปาวจรปญฺจกุสลเจตนาเภโท ปุญฺญาภิสงฺขาโร รูปภเว ปฏิสนฺธิยํ เอว ปญฺจนฺนํฯ

วุตฺตปฺปเภทกามาวจโร ปน กามภเว สุคติยํ อุเปกฺขาสหคตาเหตุมโนวิญฺญาณธาตุวชฺชานํ สตฺตนฺนํ ปริตฺตวิปากวิญฺญาณานํ วุตฺตนเยเนว เทฺวธา ปจฺจโย ปวเตฺต, โน ปฏิสนฺธิยํฯ เสฺวว รูปภเว ปญฺจนฺนํ วิปากวิญฺญาณานํ ตเถว ปจฺจโย ปวเตฺต, โน ปฏิสนฺธิยํฯ กามภเว ปน ทุคฺคติยํ อฏฺฐนฺนมฺปิ ปริตฺตวิปากวิญฺญาณานํ ตเถว ปจฺจโย ปวเตฺต, โน ปฏิสนฺธิยํฯ ตตฺถ นิ

รเย มหาโมคฺคลฺลานเตฺถรสฺส นรกจาริกาทีสุ อิฏฺฐารมฺมณสมาโยเค โส ปจฺจโย โหติ, ติรจฺฉาเนสุ ปน เปตมหิทฺธิเกสุ จ อิฏฺฐารมฺมณํ ลพฺภติเยวฯ

เสฺวว กามภเว สุคติยํ โสฬสนฺนมฺปิ กุสลวิปากวิญฺญาณานํ ตเถว ปจฺจโย ปวเตฺต จ ปฏิสนฺธิยญฺจฯ อวิเสเสน ปน ปุญฺญาภิสงฺขาโร รูปภเว ทสนฺนํ วิปากวิญฺญาณานํ ตเถว ปจฺจโย ปวเตฺต จ ปฏิสนฺธิยญฺจฯ

ทฺวาทสากุสลเจตนาเภโท อปุญฺญาภิสงฺขาโร กามภเว ทุคฺคติยํ เอกสฺส วิญฺญาณสฺส ตเถว ปจฺจโย ปฏิสนฺธิยํ, โน ปวเตฺตฯ ฉนฺนํ ปวเตฺต, โน ปฏิสนฺธิยํฯ สตฺตนฺนมฺปิ อกุสลวิปากวิญฺญาณานํ ปวเตฺต จ ปฏิสนฺธิยญฺจฯ

กามภเว ปน สุคติยํ เตสํเยว สตฺตนฺนํ ตเถว ปจฺจโย ปวเตฺต, โน ปฏิสนฺธิยํฯ รูปภเว จตุนฺนํ วิปากวิญฺญาณานํ ตเถว ปจฺจโย ปวเตฺต, โน ปฏิสนฺธิยํฯ โส จ โข กามาวจเร อนิฏฺฐรูปทสฺสนสทฺทสวนวเสน, พฺรหฺมโลเก ปน อนิฏฺฐรูปาทโย นาม นตฺถิฯ ตถา กามาวจรเทวโลเกปิฯ

อาเนญฺชาภิสงฺขาโร อรูปภเว จตุนฺนํ วิปากวิญฺญาณานํ ตเถว ปจฺจโย ปวเตฺต จ ปฏิสนฺธิยญฺจฯ

เอวํ ตาว ภเวสุ ปฏิสนฺธิปวตฺตีนํ วเสน เอเต สงฺขารา เยสํ ปจฺจยา, ยถา จ ปจฺจยา โหนฺติ, ตถา วิชานิตพฺพาฯ เอเตเนว นเยน โยนิอาทีสุปิ เวทิตพฺพาฯ

๖๓๗. ตตฺริทํ อาทิโต ปฏฺฐาย มุขมตฺตปกาสนํ – อิเมสุ หิ สงฺขาเรสุ ยสฺมา ปุญฺญาภิสงฺขาโร ตาว ทฺวีสุ ภเวสุ ปฏิสนฺธึ ทตฺวา สพฺพมตฺตโน วิปากํ ชเนติฯ ตถา อณฺฑชาทีสุ จตูสุ โยนีสุ, เทวมนุสฺสสงฺขาตาสุ ทฺวีสุ คตีสุ, นานตฺตกายนานตฺตสญฺญีนานตฺตกายเอกตฺตสญฺญี-เอกตฺตกายนานตฺตสญฺญี-เอกตฺตกายเอกตฺตสญฺญีสงฺขาตาสุ จตูสุ วิญฺญาณฏฺฐิตีสุฯ อสญฺญสตฺตาวาเส ปเนส รูปมตฺตเมวาภิสงฺขโรตีติ จตูสุเยว สตฺตาวาเสสุ จ ปฏิสนฺธึ ทตฺวา สพฺพมตฺตโน วิปากํ ชเนติฯ ตสฺมา เอส เอเตสุ ทฺวีสุ ภเวสุ, จตูสุ โยนีสุ, ทฺวีสุ คตีสุ, จตูสุ วิญฺญาณฏฺฐิตีสุ, จตูสุ สตฺตาวาเสสุ จ เอกวีสติยา วิปากวิญฺญาณานํ วุตฺตนเยเนว ปจฺจโย โหติ ยถาสมฺภวํ ปฏิสนฺธิยํ ปวเตฺต จฯ

อปุญฺญาภิสงฺขาโร ปน ยสฺมา เอกสฺมิํเยว กามภเว จตูสุ โยนีสุ, อวเสสาสุ ตีสุ คตีสุ , นานตฺตกายเอกตฺตสญฺญีสงฺขาตาย เอกิสฺสา วิญฺญาณฏฺฐิติยา, ตาทิเสเยว จ เอกสฺมิํ สตฺตาวาเส ปฏิสนฺธิวเสน วิปจฺจติ, ตสฺมา เอส เอกสฺมิํ ภเว, จตูสุ โยนีสุ, ตีสุ คตีสุ, เอกิสฺสา วิญฺญาณฏฺฐิติยา, เอกมฺหิ จ สตฺตาวาเส สตฺตนฺนํ วิปากวิญฺญาณานํ วุตฺตนเยเนว ปจฺจโย ปฏิสนฺธิยํ ปวเตฺต จฯ

อาเนญฺชาภิสงฺขาโร ปน ยสฺมา เอกสฺมิํเยว อรูปภเว, เอกิสฺสา โอปปาติกโยนิยา, เอกิสฺสา เทวคติยา, อากาสานญฺจายตนาทิกาสุ ตีสุ วิญฺญาณฏฺฐิตีสุ, อากาสานญฺจายตนาทิเกสุ จ จตูสุ สตฺตาวาเสสุ ปฏิสนฺธิวเสน วิปจฺจติ, ตสฺมา เอส เอกสฺมิํ ภเว, เอกิสฺสา โยนิยา, เอกิสฺสา คติยา, ตีสุ วิญฺญาณฏฺฐิตีสุ, จตูสุ สตฺตาวาเสสุ จตุนฺนํ วิญฺญาณานํ วุตฺตนเยเนว ปจฺจโย โหติ ปฏิสนฺธิยํ ปวเตฺต จาติฯ เอวํ,

ปฏิสนฺธิปวตฺตีนํ , วเสเนเต ภวาทิสุ;

วิชานิตพฺพา สงฺขารา, ยถา เยสญฺจ ปจฺจยาติฯ

อยํ ‘‘สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณ’’นฺติ ปทสฺมึ วิตฺถารกถาฯ

วิญฺญาณปจฺจยานามรูปปทวิตฺถารกถา

๖๓๘. วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปปเท –

วิภาคา นามรูปานํ, ภวาทีสุ ปวตฺติโต;
สงฺคหา ปจฺจยนยา, วิญฺญาตพฺโพ วินิจฺฉโยฯ

วิภาคา นามรูปานนฺติ เอตฺถ หิ **นาม**นฺติ อารมฺมณาภิมุขํ นมนโต เวทนาทโย ตโย ขนฺธา, **รูป**นฺติ จตฺตาริ มหาภูตานิ จตุนฺนญฺจ มหาภูตานํ อุปาทายรูปํฯ เตสํ วิภาโค ขนฺธนิเทฺทเส วุตฺโตเยวาติฯ เอวํ ตาเวตฺถ วิภาคา นามรูปานํ วิญฺญาตพฺโพ วินิจฺฉโยฯ

ภวาทีสุ ปวตฺติโตติ เอตฺถ จ นามํ เอกํ สตฺตาวาสํ ฐเปตฺวา สพฺพภวโยนิคติวิญฺญาณฎฺฐิติเสสสตฺตาวาเสสุ ปวตฺตติ, รูปํ ทฺวีสุ ภเวสุ, จตูสุ โยนีสุ, ปญฺจสุ คตีสุ, ปุริมาสุ จตูสุ วิญฺญาณฎฺฐิตีสุ, ปญฺจสุ สตฺตาวาเสสุ ปวตฺตติฯ

เอวํ ปวตฺตมาเน จ เอตสฺมึ นามรูเป ยสฺมา อภาวกคพฺภเสยฺยกานํ อณฺฑชานญฺจ ปฏิสนฺธิกฺขเณ วตฺถุกายทสกวเสน รูปโต เทฺวสนฺตติสีสานิ, ตโย จ อรูปิโน ขนฺธา ปาตุภวนฺติ, ตสฺมา เตสํ วิตฺถาเรน รูปรูปโต วีสติ ธมฺมา, ตโย จ อรูปิโน ขนฺธาติ เอเต เตวีสติ ธมฺมา วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปนฺติ เวทิตพฺพาฯ อคฺคหิตคฺคหเณน ปน เอกสนฺตติสีสโต นว รูปธเมฺม อปเนตฺวา จุทฺทสฯ สภาวกานํ ภาวทสกํ ปกฺขิปิตฺวา เตตฺตึส, เตสมฺปิ อคฺคหิตคฺคหเณน สนฺตติสีสทฺวยโต อฎฺฐารส รูปธเมฺม อปเนตฺวา ปนฺนรสฯ

ยสฺมา จ โอปปาติกสเตฺตสุ พฺรหฺมกายิกาทีนํ ปฏิสนฺธิกฺขเณ จกฺขุโสตวตฺถุทสกานํ, ชีวิตินฺทฺริยนวกสฺส จ วเสน รูปโต จตฺตาริ สนฺตติสีสานิ, ตโย จ อรูปิโน ขนฺธา ปาตุภวนฺติ, ตสฺมา เตสํ วิตฺถาเรน รูปรูปโต เอกูนจตฺตาลีส ธมฺมา, ตโย จ อรูปิโน ขนฺธาติ เอเต พาจตฺตาลีส ธมฺมา วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปนฺติ เวทิตพฺพาฯ อคฺคหิตคฺคหเณน ปน สนฺตติสีสตฺตยโต สตฺตวีสติ ธเมฺม อปเนตฺวา ปนฺนรสฯ

กามภเว ปน ยสฺมา เสสโอปปาติกานํ, สํเสทชานํ วา สภาวกปริปุณฺณายตนานํ ปฏิสนฺธิกฺขเณ รูปโต สตฺต สนฺตติสีสานิ, ตโย จ อรูปิโน ขนฺธา ปาตุภวนฺติ, ตสฺมา เตสํ วิตฺถาเรน รูปรูปโต สตฺตติ ธมฺมา, ตโย จ อรูปิโน ขนฺธาติ เอเต เตสตฺตติ ธมฺมา วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปนฺติ เวทิตพฺพาฯ อคฺคหิตคฺคหเณน ปน รูปสนฺตติสีสฉกฺกโต จตุปญฺญาส ธเมฺม อปเนตฺวา เอกูนวีสติฯ เอส อุกฺกํโสฯ อวกํเสน ปน ตํตํรูปสนฺตติสีสวิกลานํ ตสฺส ตสฺส วเสน หาเปตฺวา หาเปตฺวา สเงฺขปโต วิตฺถารโต จ ปฏิสนฺธิยํ วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปสงฺขา เวทิตพฺพาฯ

อรูปีนํ ปน ตโยว อรูปิโน ขนฺธาฯ อสญฺญีนํ รูปโต ชีวิตินฺทฺริยนวกเมวาติฯ เอส ตาว ปฏิสนฺธิยํ นโยฯ

ปวเตฺต ปน สพฺพตฺถ รูปปฺปวตฺติเทเส ปฏิสนฺธิจิตฺตสฺส ฐิติกฺขเณ ปฏิสนฺธิจิเตฺตน สหปวตฺตอุตุโต อุตุสมุฎฺฐานํ สุทฺธฎฺฐกํ ปาตุภวติฯ ปฏิสนฺธิจิตฺตํ ปน รูปํ น สมุฎฺฐาเปติฯ ตญฺหิ

ยถา ปปาเต ปติตปุริโส ปรสฺส ปจฺจโย โหตุํ น สโกฺกติ, เอวํ วตฺถุทุพฺพลตาย ทุพฺพลตฺตา รูปํ สมุฏฺฐาเปตุํ น สโกฺกติฯ ปฏิสนฺธิจิตฺตโต ปน อุทฺธํ ปฐมภวงฺคโต ปภุติ จิตฺตสมุฏฺฐานํ สุทฺธฏฺฐกํ, สทฺทปาตุภาวกาเล ปฏิสนฺธิกฺขณโต อุทฺธํ ปวตฺตอุตุโต เจว จิตฺตโต จ สทฺทนวกํ, เย ปน กพฬีการาหารูปชีวิโน คพฺภเสยฺยกสตฺตา, เตสํ,

> ‘‘ยญฺจสฺส ภุญฺชติ มาตา, อนฺนํ ปานญฺจ โภชนํ;
> เตน โส ตตฺถ ยาเปติ, มาตุกุจฺฉิคโต นโร’’ติฯ –

วจนโต มาตรา อโชฺฌหริตาหาเรน อนุคเต สรีเร, โอปปาติกานํ สพฺพปฐมํ อตฺตโน มุขคตํ เขฬํ อโชฺฌหรณกาเล อาหารสมุฏฺฐานํ สุทฺธฏฺฐกนฺติ อิทํ อาหารสมุฏฺฐานสฺส สุทฺธฏฺฐกสฺส, อุตุจิตฺตสมุฏฺฐานานญฺจ อุกฺกํสโต ทฺวินฺนํ นวกานํ วเสน ฉพฺพีสติวิธํ, ปุเพฺพ เอเกกจิตฺตกฺขเณ ติกฺขตฺตุํ อุปฺปชฺชมานํ วุตฺตํ กมฺมสมุฏฺฐานญฺจ สตฺตติวิธนฺติ ฉนฺนวุติวิธํ รูปํ, ตโย จ อรูปิโน ขนฺธาติ สมาสโต นวนวุติ ธมฺมาฯ ยสฺมา วา สโทฺท อนิยโต กทาจิเทว ปาตุภาวโต, ตสฺมา ทุวิธมฺปิ ตํ อปเนตฺวา อิเม สตฺตนวุติ ธมฺมา ยถาสมฺภวํ สพฺพสตฺตานํ วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปนฺติ เวทิตพฺพํฯ เตสํ หิ สุตฺตานมฺปิ ปมตฺตานมฺปิ ขาทนฺตานมฺปิ ปิวนฺตานมฺปิ ทิวา จ รตฺติญฺจ เอเต วิญฺญาณปจฺจยา ปวตฺตนฺติฯ ตญฺจ เนสํ วิญฺญาณปจฺจยภาวํ ปรโต วณฺณยิสฺสามฯ

ยมฺปเนตเมตฺถ กมฺมชรูปํ, ตํ ภวโยนิคติฐิติสตฺตาวาเสสุ สพฺพปฐมํ ปติฏฺฐหนฺตมฺปิ ติสมุฏฺฐานิกรูเปน อนุปตฺถทฺธํ น สโกฺกติ สณฺฐาตุํ, นาปิ ติสมุฏฺฐานิกํ เตน อนุปตฺถทฺธํฯ อถ โข วาตพฺภาหตาปิ จตุทฺทิสา ววตฺถาปิตา นฬกลาปิโย วิย, อูมิเวคพฺภาหตาปิ มหาสมุเทฺท กตฺถจิ ลทฺธปติฏฺฐา ภินฺนวาหนิกา วิย จ อญฺญมญฺญุปตฺถทฺธาเนเวตานิ อปตมานานิ สณฺฐหิตฺวา เอกมฺปิ วสฺสํ เทฺวปิ วสฺสานิ…เป.… วสฺสสตมฺปิ ยาว เตสํ สตฺตานํ อายุกฺขโย วา ปุญฺญกฺขโย วา, ตาว ปวตฺตนฺตีติฯ เอวํ ภวาทีสุ ปวตฺติโตเปตฺถ วิญฺญาตโพฺพ วินิจฺฉโยฯ

๖๓๙. **สงฺคหา**ติ เอตฺถ จ ยํ อารุเปฺป ปวตฺติปฏิสนฺธีสุ, ปญฺจโวการภเว จ ปวตฺติยํ วิญฺญาณปจฺจยา นามเมว, ยญฺจ อสเญฺญสุ สพฺพตฺถ, ปญฺจโวการภเว จ ปวตฺติยํ วิญฺญาณปจฺจยา รูปเมว, ยญฺจ ปญฺจโวการภเว สพฺพตฺถ วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปํ, ตํ สพฺพํ นามญฺจ รูปญฺจ นามรูปญฺจ นามรูปญฺจ นามรูปนฺติ เอวํ เอกเทสสรูเปกเสสนเยน สงฺคเหตฺวา วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปนฺติ เวทิตพฺพํฯ

อสเญฺญสุ วิญฺญาณาภาวา อยุตฺตนฺติ เจ, นายุตฺตํฯ อิทมฺปิ,

> นามรูปสฺส ยํ เหตุ, วิญฺญาณํ ตํ ทฺวิธา มตํ;
> วิปากมวิปากญฺจ, ยุตฺตเมว ยโต อิทํฯ

ยญฺหิ นามรูปสฺส เหตุ วิญฺญาณํ, ตํ วิปากาวิปากเภทโต เทฺวธา มตํฯ อิทญฺจ อสญฺญสเตฺตสุ กมฺมสมุฏฺฐานตฺตา ปญฺจโวการภเว ปวตฺตอภิสงฺขารวิญฺญาณปจฺจยา รูปํฯ ตถา ปญฺจโวกาเร ปวตฺติยํ กุสลาทิจิตฺตกฺขเณ กมฺมสมุฏฺฐานนฺติ ยุตฺตเมว อิทํฯ เอวํ สงฺคหโตเปตฺถ วิญฺญาตโพฺพ วินิจฺฉโยฯ

๖๔๐. **ปจฺจยนยา**ติ เอตฺถ หิ,

> นามสฺส ปากวิญฺญาณํ, นวธา โหติ ปจฺจโย;
> วตฺถุรูปสฺส นวธา, เสสรูปสฺส อฏฺฐธาฯ

อภิสงฺขารวิญฺญาณํ, โหติ รูปสฺส เอกธา;
ตทญฺญํ ปน วิญฺญาณํ, ตสฺส ตสฺส ยถารหํฯ

ยเญฺหตํ ปฎิสนฺธิยํ ปวตฺติยํ วา วิปากสงฺขาตํ นามํ, ตสฺส รูปมิสฺสสฺส วา อมิสฺสสฺส วา ปฎิสนฺธิกํ วา อญฺญํ วา วิปากวิญฺญาณํ สหชาตอญฺญมญฺญนิสฺสยสมฺปยุตฺตวิปากาหารินฺทฺริยอตฺถิอวิคตปจฺจเยหิ นวธา ปจฺจโย โหติฯ

วตฺถุรูปสฺส ปฎิสนฺธิยํ สหชาตอญฺญมญฺญนิสฺสยวิปากาหารินฺทฺริยวิปฺปยุตฺตอตฺถิอวิคตปจฺจเยหิ นวธา ปจฺจโย โหติฯ ฐเปตฺวา ปน วตฺถุรูปํ เสสรูปสฺส อิเมสุ นวสุ อญฺญมญฺญปจฺจยํ อปเนตฺวา เสเสหิ อฎฺฐหิ ปจฺจเยหิ ปจฺจโย โหติฯ

อภิสงฺขารวิญฺญาณํ ปน อสญฺญสตฺตรูปสฺส วา ปญฺจโวการภเว วา กมฺมชสฺส รูปสฺส สุตฺตนฺติกปริยายโต อุปนิสฺสยวเสน เอกธาว ปจฺจโย โหติฯ อวเสสํ ปฐมภวงฺคโต ปภุติ สพฺพมฺปิ วิญฺญาณํ ตสฺส ตสฺส นามรูปสฺส ยถารหํ ปจฺจโย โหตีติ เวทิตพฺพํฯ วิตฺถารโต ปน ตสฺส ปจฺจยนเย ทสฺสิยมาเน สพฺพาปิ ปฎฺฐานกถา วิตฺถาเรตพฺพา โหตีติ น นํ อารภามฯ

ตตฺถ สิยา – กถํ ปเนตํ ชานิตพฺพํ ‘‘ปฎิสนฺธินามรูปํ วิญฺญาณปจฺจยา โหตี’’ติ? สุตฺตโต ยุตฺติโต จฯ สุตฺเต หิ ‘‘จิตฺตานุปริวตฺติโน ธมฺมา’’ติอาทินา (ธ. ส. ทุกมาติกา ๖๒) นเยน พหุธา เวทนาทีนํ วิญฺญาณปจฺจยตา สิทฺธาฯ ยุตฺติโต ปน,

จิตฺตเชน หิ รูเปน, อิธ ทิเฎฺฐน สิชฺฌติ;
อทิฎฺฐสฺสาปิ รูปสฺส, วิญฺญาณํ ปจฺจโย อิติฯ

จิเตฺต หิ ปสเนฺน อปฺปสเนฺน วา ตทนุรูปานิ รูปานิ อุปฺปชฺชมานานิ ทิฎฺฐานิฯ ทิเฎฺฐน จ อทิฎฺฐสฺส อนุมานํ โหตีติ อิมินา อิธ ทิเฎฺฐน จิตฺตชรูเปน อทิฎฺฐสฺสาปิ ปฎิสนฺธิรูปสฺส วิญฺญาณํ ปจฺจโย โหตีติ ชานิตพฺพเมตํฯ กมฺมสมุฎฺฐานสฺสาปิ หิ ตสฺส จิตฺตสมุฎฺฐานเสฺสว วิญฺญาณปจฺจยตา ปฎฺฐาเน อาคตาติฯ เอวํ ปจฺจยนยโตเปตฺถ วิญฺญาตโพฺพ วินิจฺฉโยติฯ

อยํ ‘‘วิญฺญาณปจฺจยา นามรูป’’นฺติ ปทสฺมิํ วิตฺถารกถาฯ

นามรูปปจฺจยาสฬายตนปทวิตฺถารกถา

๖๔๑. นามรูปปจฺจยา สฬายตนปเท –

นามํ ขนฺธตฺตยํ รูปํ, ภูตวตฺถาทิกํ มตํ;
กเตกเสสํ ตํ ตสฺส, ตาทิสเสฺสว ปจฺจโยฯ

ยเญฺหตํ สฬายตนเสฺสว ปจฺจยภูตํ นามรูปํ, ตตฺถ นามนฺติ เวทนาทิกฺขนฺธตฺตยํ, รูปํ ปน สสนฺตติปริยาปนฺนํ นิยมโต จตฺตาริ ภูตานิ ฉ วตฺถูนิ ชีวิตินฺทฺริยนฺติ เอวํ ภูตวตฺถาทิกํ มตนฺติ เวทิตพฺพํฯ ตํ ปน นามญฺจ รูปญฺจ นามรูปญฺจ นามรูปนฺติ เอวํ กเตกเสสํ ฉฎฺฐายตนญฺจ สฬายตนญฺจ สฬายตนนฺติ เอวํ กเตกเสสเสฺสว สฬายตนสฺส ปจฺจโยติ เวทิตพฺพํฯ กสฺมา? ยสฺมา อารุเปฺป นามเมว ปจฺจโย, ตญฺจ ฉฎฺฐายตนเสฺสว น อญฺญสฺสฯ ‘‘นามปจฺจยา ฉฎฺฐายตน’’นฺติ (วิภ. ๓๒๒) หิ วิภเงฺค วุตฺตํฯ

ตตฺถ สิยา – กถํ ปเนตํ ชานิตพฺพํ “นามรูปํ สฬายตนสฺส ปจฺจโย”ติ? นามรูปภาเว ภาวโตฯ ตสฺส ตสฺส หิ นามสฺส รูปสฺส จ ภาเว ตํ ตํ อายตนํ โหติ, น อญฺญถาฯ สา ปนสฺส ตพฺภาวภาวิตา ปจฺจยนยสฺมึ เยว อาวิภวิสฺสติฯ ตสฺมา,

ปฏิสนฺธิยา ปวเตฺต วา, โหติ ยํ ยสฺส ปจฺจโย;
ยถา จ ปจฺจโย โหติ, ตถา เนยฺยํ วิภาวินาฯ

ตตฺรายมตฺถทีปนา –

นามเมว หิ อารุเปฺป, ปฏิสนฺธิปวตฺติสุ;
ปจฺจโย สตฺตธา ฉธา, โหติ ตํ อวกํสโตฯ

กถํ? **ปฏิสนฺธิยํ** ตาว อวกํสโต สหชาตอญฺญมญฺญนิสฺสยสมฺปยุตฺตวิปากอตฺถิอวิคตปจฺจเยหิ สตฺตธา นามํ ฉฏฺฐายตนสฺส ปจฺจโย โหติฯ กิญฺจิ ปเนตฺถ เหตุปจฺจเยน, กิญฺจิ อาหารปจฺจเยนาติ เอวํ อญฺญถาปิ ปจฺจโย โหติ, ตสฺส วเสน อุกฺกํสาวกํโส เวทิตโพฺพฯ

ปวเตฺตปิ วิปากํ วุตฺตนเยเนว ปจฺจโย โหติ, อิตรํ ปน อวกํสโต วุตฺตปฺปการเสุ ปจฺจเยสุ วิปากปจฺจยวเชฺชหิ ฉหิ ปจฺจเยหิ ปจฺจโย โหติฯ กิญฺจิ ปเนตฺถ เหตุปจฺจเยน, กิญฺจิ อาหารปจฺจเยนาติ เอวํ อญฺญถาปิ ปจฺจโย โหติ, ตสฺส วเสน อุกฺกํสาวกํโส เวทิตโพฺพฯ

อญฺญสฺมิมฺปิ ภเว นามํ, ตเถว ปฏิสนฺธิยํ;
ฉฏฺฐสฺส อิตเรสํ ตํ, ฉหากาเรหิ ปจฺจโยฯ

อารุปฺปโต หิ อญฺญสฺมิมฺปิ ปญฺจโวการภเว ตํ วิปากนามํ หทยวตฺถุโน สหายํ หุตฺวา ฉฏฺฐสฺส มนายตนสฺส ยถา อารุเปฺป วุตฺตํ, ตเถว อวกํสโต สตฺตธา ปจฺจโย โหติฯ อิตเรสํ ปน ตํ ปญฺจนฺนํ จกฺขายตนาทีนํ จตุมหาภูตสหายํ หุตฺวา สหชาตนิสฺสยวิปากวิปฺปยุตฺตอตฺถิอวิคตวเสน ฉหากาเรหิ ปจฺจโย โหติฯ กิญฺจิ ปเนตฺถ เหตุปจฺจเยน, กิญฺจิ อาหารปจฺจเยนาติ เอวํ อญฺญถาปิ ปจฺจโย โหติ, ตสฺส วเสน อุกฺกํสาวกํโส เวทิตโพฺพฯ

ปวเตฺตปิ ตถา โหติ, ปากํ ปากสฺส ปจฺจโย;
อปากํ อวิปากสฺส, ฉธา ฉฏฺฐสฺส ปจฺจโยฯ

ปวเตฺตปิ หิ ปญฺจโวการภเว ยถา ปฏิสนฺธิยํ, ตเถว วิปากนามํ วิปากสฺส ฉฏฺฐายตนสฺส อวกํสโต สตฺตธา ปจฺจโย โหติฯ อวิปากํ ปน อวิปากสฺส ฉฏฺฐสฺส อวกํสโตว ตโต วิปากปจฺจยํ อปเนตฺวา ฉธา ปจฺจโย โหติฯ วุตฺตนเยเนว ปเนตฺถ อุกฺกํสาวกํโส เวทิตโพฺพฯ

ตเตฺถว เสสปญฺจนฺนํ, วิปากํ ปจฺจโย ภเว;
จตุธา อวิปากมฺปิ, เอวเมว ปกาสิตํฯ

ตเตฺถว หิ ปวเตฺต เสสานํ จกฺขายตนาทีนํ ปญฺจนฺนํ จกฺขุปสาทาทิวตฺถุกํ อิตรมฺปิ วิปากนามํ ปจฺฉาชาตวิปฺปยุตฺตอตฺถิอวิคตปจฺจเยหิ จตุธา ปจฺจโย โหติฯ ยถา จ วิปากํ, อวิปากมฺปิ เอวเมว ปกาสิตํฯ ตสฺมา กุสลาทิเภทมฺปิ เตสํ จตุธา ปจฺจโย โหตีติ เวทิตพฺพํฯ เอวํ ตาว นามเมว ปฏิสนฺธิยํ ปวเตฺต วา ยสฺส ยสฺส อายตนสฺส ปจฺจโย โหติ, ยถา จ ปจฺจโย โหติ, ตถา เวทิตพฺพํฯ

รูปํ ปเนตฺถ อารุเปฺป, ภเว ภวติ ปจฺจโย;
น เอกายตนสฺสาปิ, ปญฺจกฺขนฺธภเว ปนฯ

รูปโต สนฺธิยํ วตฺถุ, ฉธา ฉฎฺฐสฺส ปจฺจโย;
ภูตานิ จตุธา โหนฺติ, ปญฺจนฺนํ อวิเสสโตฯ

รูปโต หิ ปฏิสนฺธิยํ วตฺถุรูปํ ฉฏฺฐสฺส มนายตนสฺส สหชาตอญฺญมญฺญนิสฺสยวิปฺปยุตฺตอตฺถิอวิคตปจฺจเยหิ ฉธา ปจฺจโย โหติฯ จตฺตาริ ปน ภูตานิ อวิเสสโต ปฏิสนฺธิยํ ปวตฺเต จ ยํ ยํ อายตนํ อุปฺปชฺชติ, ตสฺส ตสฺส วเสน ปญฺจนฺนมฺปิ จกฺขายตนาทีนํ สหชาตนิสฺสยอตฺถิอวิคตปจฺจเยหิ จตุธา ปจฺจยา โหนฺติฯ

ติธา ชีวิตเมเตสํ, อาหาโร จ ปวตฺติยํ;
ตาเนว ฉธา ฉฏฺฐสฺส, วตฺถุ ตเสฺสว ปญฺจธาฯ

เอเตสํ ปน จกฺขาทีนํ ปญฺจนฺนํ ปฏิสนฺธิยํ ปวตฺเต จ อตฺถิ อวิคตอินฺทฺริยวเสน รูปชีวิตํ ติธา ปจฺจโย โหติฯ อาหาโร จ อตฺถิอวิคตาหารวเสน ติวิธา ปจฺจโย โหติ, โส จ โข เย สตฺตา อาหารูปชีวิโน, เตสํ อาหารานุคเต กาเย ปวตฺติยํเยว, โน ปฏิสนฺธิยํฯ ตานิ ปน ปญฺจ จกฺขายตนาทีนิ ฉฏฺฐสฺส จกฺขุ โสตฆานชิวฺหากายวิญฺญาณสงฺขาตสฺส มนายตนสฺส นิสฺสยปุเรชาตอินฺทฺริยวิปฺปยุตฺตอตฺถิอวิคตวเสน ฉหากาเรหิ ปจฺจยา โหนฺติ ปวตฺเต, โน ปฏิสนฺธิยํฯ ฐเปตฺวา ปน ปญฺจวิญฺญาณานิ ตเสฺสว อวเสสมนายตนสฺส วตฺถุรูปํ นิสฺสยปุเรชาตวิปฺปยุตฺตอตฺถิอวิคตวเสน ปญฺจธา ปจฺจโย โหติ ปวตฺเตเยว, โน ปฏิสนฺธิยํฯ เอวํ รูปเมว ปฏิสนฺธิยํ ปวตฺเต วา ยสฺส ยสฺส อายตนสฺส ปจฺจโย โหติ, ยถา จ ปจฺจโย โหติ, ตถา เวทิตพฺพํฯ

นามรูปํ ปนุภยํ, โหติ ยํ ยสฺส ปจฺจโย;
ยถา จ ตมฺปิ สพฺพตฺถ, วิญฺญาตพฺพํ วิภาวินาฯ

เสยฺยถิทํ ฯ ปฏิสนฺธิยํ ตาว ปญฺจโวการภเว ขนฺธตฺตยวตฺถุรูปสงฺขาตํ นามรูปํ ฉฏฺฐายตนสฺส สหชาตอญฺญมญฺญนิสฺสยวิปากสมฺปยุตฺตวิปฺปยุตฺตอตฺถิอวิคตปจฺจยาทีหิ ปจฺจโย โหตีติฯ อิทเมตฺถ มุขมตฺตํฯ วุตฺตนยานุสาเรน ปน สกฺกา สพฺพํ โยเชตุนฺติ น เอตฺถ วิตฺถาโร ทสฺสิโตติฯ

อยํ ‘‘นามรูปปจฺจยา สฬายตน’’นฺติ ปทสฺมึ วิตฺถารกถาฯ

สฬายตนปจฺจยาผสฺสปทวิตฺถารกถา

๖๔๒. สฬายตนปจฺจยา ผสฺสปเท –

สเฬว ผสฺสา สเงฺขปา, จกฺขุสมฺผสฺสอาทโย;
วิญฺญาณมิว พาตฺตึส, วิตฺถาเรน ภวนฺติ เตฯ

สเงฺขเปน หิ สฬายตนปจฺจยา ผโสฺสติ จกฺขุสมฺผโสฺส, โสตสมฺผโสฺส, ฆานสมฺผโสฺส, ชิวฺหาสมฺผโสฺส, กายสมฺผโสฺส, มโนสมฺผโสฺสติ อิเม จกฺขุสมฺผสฺสาทโย ฉ เอว ผสฺสา ภวนฺติฯ วิตฺถาเรน ปน จกฺขุสมฺผสฺสาทโย ปญฺจ กุสลวิปากา, ปญฺจ อกุสลวิปากาติ ทส, เสสา พา

วีสติ-โลกิยวิปากวิญฺญาณสมฺปยุตฺตา จ พาวีสตีติ เอวํ สเพฺพปิ สงฺขารปจฺจยา วุตฺตวิญฺญาณมิว พาตฺตึส โหนฺติฯ

ยํ ปเนตสฺส พาตฺตึสวิธสฺสาปิ ผสฺสสฺส ปจฺจโย สฬายตนํ, ตตฺถ,

ฉเฏฺฐน สห อชฺฌตฺตํ, จกฺขาทึ พาหิเรหิปิ;
สฬายตนมิจฺฉนฺติ, ฉหิ สทฺธึ วิจกฺขณาฯ

ตตฺถ เย ตาว ''อุปาทิณฺณกปวตฺติกถา อย''นฺติ สกสนฺตติปริยาปนฺนเมว ปจฺจยํ ปจฺจยุปฺปนฺนญฺจ ทีเปนฺติ, เต ''ฉฏฺฐายตนปจฺจยา ผโสฺส''ติ (วิภ. ๓๒๒) ปาฬิอนุสารโต อารุเปฺป ฉฏฺฐายตนญฺจ, อญฺญตฺถ สพฺพสงฺคหโต สฬายตนญฺจ ผสฺสสฺส ปจฺจโยติ เอกเทสสรูเปกเสสํ กตฺวา ฉเฏฺฐน สห อชฺฌตฺตํ จกฺขาทึ สฬายตนนฺติ อิจฺฉนฺติฯ ตญฺหิ ฉฏฺฐายตนญฺจ สฬายตนญฺจ สฬายตนเนฺตฺวว สงฺขํ คจฺฉติฯ

เย ปน ปจฺจยุปฺปนฺนเมว เอกสนฺตติปริยาปนฺนํ ทีเปนฺติ, ปจฺจยํ ปน ภินฺนสนฺตานมฺปิ, เต ยํ ยํ อายตนํ ผสฺสสฺส ปจฺจโย โหติ, ตํ สพฺพมฺปิ ทีเปนฺตา พาหิรมฺปิ ปริคฺคเหตฺวา ตเทว ฉเฏฺฐน สห อชฺฌตฺตํ พาหิเรหิปิ รูปายตนาทีหิ สทฺธึ สฬายตนนฺติ อิจฺฉนฺติฯ ตมฺปิ หิ ฉฏฺฐายตนญฺจ สฬายตนญฺจ สฬายตนนฺติ เอเตสํ เอกเสเส กเต สฬายตนเนฺตฺวว สงฺขํ คจฺฉติฯ

เอตฺถาห – น สพฺพายตเนหิ เอโก ผโสฺส สโมฺภติ, นาปิ เอกมฺหา อายตนา สเพฺพ ผสฺสา, อยญฺจ สฬายตนปจฺจยา ผโสฺสติ เอโกว วุโตฺต, โส กสฺมาติฯ ตตฺริทํ วิสฺสชฺชนํ – สจฺจเมตํ, สเพฺพหิ เอโก, เอกมฺหา วา สเพฺพ น สโมฺภนฺติ, สโมฺภติ ปน อเนเกหิ เอโกฯ ยถา จกฺขุสมฺผโสฺส จกฺขายตนา รูปายตนา จกฺขุวิญฺญาณสงฺขาตา มนายตนา อวเสสสมฺปยุตฺตธมฺมายตนา จาติ เอวํ สพฺพตฺถ ยถานุรูปํ โยเชตพฺพํฯ ตสฺมา เอว หิ,

เอโกปเนกายตนปฺปภโว อิติ ทีปิโต;
ผโสฺสยํ เอกวจนนิเทฺทเสนีธ ตาทินาฯ

เอกวจนนิเทฺทเสนาติ สฬายตนปจฺจยา ผโสฺสติ อิมินา เอกวจนนิเทฺทเสน อเนเกหิ อายตเนหิ เอโก ผโสฺส โหตีติ ตาทินา ทีปิโตติ อโตฺถฯ อายตเนสุ ปน,

ฉธา ปญฺจ ตโต เอกํ, นวธา พาหิรานิ ฉ;
ยถาสมฺภวเมตสฺส, ปจฺจยเตฺต วิภาวเยฯ

ตตฺรายํ วิภาวนา – จกฺขายตนาทีนิ ตาว ปญฺจ จกฺขุสมฺผสฺสาทิเภทโต ปญฺจวิธสฺส ผสฺสสฺส นิสฺสยปุเรชาตินฺทฺริยวิปฺปยุตฺตอตฺถิอวิคตวเสน ฉธา ปจฺจยา โหนฺติฯ ตโต ปรํ เอกํ วิปากมนายตนํ อเนกเภทสฺส วิปากมโนสมฺผสฺสสฺส สหชาตอญฺญมญฺญนิสฺสยวิปากาหารอินฺทฺริยสมฺปยุตฺตอตฺถิอวิคตวเสน นวธา ปจฺจโย โหติฯ พาหิเรสุ ปน รูปายตนํ จกฺขุสมฺผสฺสสฺส อารมฺมณปุเรชาตอตฺถิอวิคตวเสน จตุธา ปจฺจโย โหติฯ ตถา สทฺทายตนาทีนิ โสตสมฺผสฺสาทีนํฯ มโนสมฺผสฺสสฺส ปน ตานิ จ ธมฺมายตนญฺจ ตถา จ อารมฺมณปจฺจยมเตฺตเนว จาติ เอวํ พาหิรานิ ฉ ยถาสมฺภวเมตสฺส ปจฺจยเตฺต วิภาวเยติฯ

อยํ ''สฬายตนปจฺจยา ผโสฺส''ติ ปทสฺมึ วิตฺถารกถาฯ

ผสฺสปจฺจยาเวทนาปทวิตฺถารกถา

๖๔๓. ผสฺสปจฺจยา เวทนาปเท –

ทฺวารโต เวทนา วุตฺตา, จกฺขุสมฺผสฺสชาทิกา;
สเฬว ตา ปเภเทน, เอกูนนวุตี มตาฯ

เอตสฺสปิ ปทสฺส วิภงฺเค ‘‘จกฺขุสมฺผสฺสชา เวทนาฯ โสต… ฆาน… ชิวฺหา… กาย… มโนสมฺผสฺสชา เวทนา’’ติ (วิภ. ๒๓๑) เอวํ ทฺวารโต สเฬว เวทนา วุตฺตา, ตา ปน ปเภเทน เอกูนนวุติยา จิเตฺตหิ สมฺปยุตฺตตฺตา เอกูนนวุติ มตาฯ

เวทนาสุ ปเนตาสุ, อิธ พาตฺตึส เวทนา;
วิปากจิตฺตยุตฺตาว, อธิเปฺปตาติ ภาสิตาฯ

อฏฺฐธา ตตฺถ ปญฺจนฺนํ, ปญฺจทฺวารมฺหิ ปจฺจโย;
เสสานํ เอกธา ผโสฺส, มโนทฺวาเรปิ โส ตถาฯ

ตตฺถ หิ ปญฺจทฺวาเร จกฺขุปสาทาทิวตฺถุกานํ ปญฺจนฺนํ เวทนานํ จกฺขุสมฺผสฺสาทิโก ผโสฺส สหชาตอญฺญมญฺญนิสฺสยวิปากอาหารสมฺปยุตฺตอตฺถิอวิคตวเสน อฏฺฐธา ปจฺจโย โหติฯ เสสานํ ปน เอเกกสฺมึ ทฺวาเร สมฺปฏิจฺฉนสนฺตีรณตทารมฺมณวเสน ปวตฺตานํ กามาวจรวิปากเวทนานํ โส จกฺขุสมฺผสฺสาทิโก ผโสฺส อุปนิสฺสยวเสน เอกธาว ปจฺจโย โหติฯ

มโนทฺวาเรปิ โส ตถาติ มโนทฺวาเรปิ หิ ตทารมฺมณวเสน ปวตฺตานํ กามาวจรวิปากเวทนานํ โส สหชาตมโนสมฺผสฺสสงฺขาโต ผโสฺส ตเถว อฏฺฐธา ปจฺจโย โหติ, ปฏิสนฺธิภวงฺคจุติวเสน ปวตฺตานํ เตภูมกวิปากเวทนานมฺปิฯ ยา ปน ตา มโนทฺวาเร ตทารมฺมณวเสน ปวตฺตา กามาวจรเวทนา, ตาสํ มโนทฺวาราวชฺชนสมฺปยุโตฺต มโนสมฺผโสฺส อุปนิสฺสยวเสน เอกธาว ปจฺจโย โหตีติฯ

อยํ ‘‘ผสฺสปจฺจยา เวทนา’’ติ ปทสฺมึ วิตฺถารกถาฯ

เวทนาปจฺจยาตณฺหาปทวิตฺถารกถา

๖๔๔. เวทนาปจฺจยา ตณฺหาปเท –

รูปตณฺหาทิเภเทน, ฉ ตณฺหา อิธ ทีปิตา;
เอเกกา ติวิธา ตตฺถ, ปวตฺตาการโต มตาฯ

อิมสฺมึ หิ ปเท เสฏฺฐิปุโตฺต พฺราหฺมณปุโตฺตติ ปิติโต นามวเสน ปุโตฺต วิย ‘‘รูปตณฺหาฯ สทฺท… คนฺธ… รส… โผฏฺฐพฺพ… ธมฺมตณฺหา’’ติ (วิภ. ๒๓๒) อารมฺมณโต นามวเสน วิภงฺเค ฉ ตณฺหา ทีปิตาฯ

ตาสุ ปน ตณฺหาสุ เอเกกา ตณฺหา ปวตฺติอาการโต กามตณฺหา, ภวตณฺหา, วิภวตณฺหาติ เอวํ ติวิธา มตาฯ รูปตณฺหาเยว หิ ยทา จกฺขุสฺส อาปาถมาคตํ รูปารมฺมณํ กามสฺสาทวเสน อสฺสาทยมานา ปวตฺตติ, ตทา **กามตณฺหา** นาม โหติฯ ยทา ตเทวารมฺมณํ ‘‘ธุวํ สสฺสต’’นฺติ ปวตฺตาย สสฺสตทิฏฺฐิยา สทฺธึ ปวตฺตติ, ตทา **ภวตณฺหา** นาม โหติฯ สสฺสตทิฏฺฐิสหคโต หิ

ราโค ภวตณฺหาติ วุจฺจติฯ ยทา ปน ตเทวารมฺมณํ ‘‘อุจฺฉิชฺชติ วินสฺสตี’’ติ ปวตฺตาย อุเจฺฉททิฎฺฐิยา สทฺธึ ปวตฺตติ, ตทา **วิภวตณฺหา** นาม โหติฯ อุเจฺฉททิฎฺฐิสหคโต หิ ราโค วิภวตณฺหาติ วุจฺจติฯ เอส นโย สทฺทตณฺหาทีสุปีติฯ เอตา อฎฺฐารส ตณฺหา โหนฺติฯ

ตา อชฺฌตฺตรูปาทีสุ อฎฺฐารส, พหิทฺธา อฎฺฐารสาติ ฉตฺตึสฯ อิติ อตีตา ฉตฺตึส, อนาคตา ฉตฺตึส, ปจฺจุปฺปนฺนา ฉตฺตึสาติ อฎฺฐสตํ ตณฺหา โหนฺติฯ ตา ปุน สงฺเขปฺปมาณา รูปาทิอารมฺมณวเสน ฉ, กามตณฺหาทิวเสน วา ติโสฺสว ตณฺหา โหนฺตีติ เวทิตพฺพาฯ

ยสฺมา ปนิเม สตฺตา ปุตฺตํ อสฺสาเทตฺวา ปุเตฺต มมเตฺตน ธาติยา วิย รูปาทิอารมฺมณวเสนอุปฺปชฺชมานํ เวทนํ อสฺสาเทตฺวา เวทนาย มมเตฺตน รูปาทิอารมฺมณทายกานํ จิตฺตการ-คนฺธพฺพ-คนฺธิก-สูท-ตนฺตวายรสายนวิธายกเวชฺชาทีนํ มหาสกฺการํ กโรนฺติฯ ตสฺมา สพฺพาเปสา เวทนาปจฺจยา ตณฺหา โหตีติ เวทิตพฺพาฯ

ยสฺมา เจตฺถ อธิเปฺปตา, วิปากสุขเวทนา;
เอกาว เอกธาเวสา, ตสฺมา ตณฺหาย ปจฺจโยฯ

เอกธาติ อุปนิสฺสยปจฺจเยเนว ปจฺจโย โหติฯ ยสฺมา วา,

ทุกฺขี สุขํ ปตฺถยติ, สุขี ภิโยฺยปิ อิจฺฉติ;
อุเปกฺขา ปน สนฺตตฺตา, สุขมิเจฺจว ภาสิตาฯ

ตณฺหาย ปจฺจยา ตสฺมา, โหนฺติ ติโสฺสปิ เวทนา;
เวทนาปจฺจยา ตณฺหา, อิติ วุตฺตา มเหสินาฯ

เวทนาปจฺจยา จาปิ, ยสฺมา นานุสยํ วินา;
โหติ ตสฺมา น สา โหติ, พฺราหฺมณสฺส วุสีมโตติฯ

อยํ ‘‘เวทนาปจฺจยา ตณฺหา’’ติ ปทสฺมึ วิตฺถารกถาฯ

ตณฺหาปจฺจยาอุปาทานปทวิตฺถารกถา

๖๔๕. ตณฺหาปจฺจยา อุปาทานปเท –

อุปาทานานิ จตฺตาริ, ตานิ อตฺถวิภาคโต;
ธมฺมสเงฺขปวิตฺถารา, กมโต จ วิภาวเยฯ

ตตฺรายํ วิภาวนา – กามุปาทานํ, ทิฎฺฐุปาทานํ, สีลพฺพตุปาทานํ, อตฺตวาทุปาทานนฺติ อิมานิ ตาเวตฺถ จตฺตาริ อุปาทานานิฯ เตสํ อยํ **อตฺถวิภาโค** – วตฺถุสงฺขาตํ กามํ อุปาทิยตีติ **กามุปาทานํ,** กาโม จ โส อุปาทานญฺจาติปิ กามุปาทานํฯ **อุปาทาน**นฺติ ทฬฺหคฺคหณํฯ ทฬฺหโตฺถ เหตฺถ อุปสโทฺท อุปายาสอุปกฎฺฐาทีสุ วิยฯ ตถา ทิฎฺฐิ จ สา อุปาทานญฺจาติ **ทิฎฺฐุปาทานํ**ฯ ทิฎฺฐึ อุปาทิยตีติ วา ทิฎฺฐุปาทานํฯ ‘‘สสฺสโต อตฺตา จ โลโก จา’’ติอาทีสุ (ที. นิ. ๑.๓๑) หิ ปุริมทิฎฺฐึ อุตฺตรทิฎฺฐิ อุปาทิยติฯ ตถา สีลพฺพตํ อุปาทิยตีติ **สีลพฺพตุปาทานํ**ฯ สีลพฺพตญฺจ ตํ อุปาทานญฺจาติปิ สีลพฺพตุปาทานํฯ โคสีลโกวตาทีนิ หิ ‘‘เอวํ สุทฺธี’’ติ อภินิเวสโต สยเมว อุปาทานานิฯ ตถา วทนฺติ เอเตนาติ วาโทฯ อุปาทิยนฺติ เอเตนา

ติ อุปาทานํฯ กึ วทนฺติ, อุปาทิยนฺติ วา? อตฺตานํฯ อตฺตโน วาทุปาทานํ **อตฺตวาทุปาทานํ**ฯ อตฺตวาทมตฺตเมว วา อตฺตาติ อุปาทิยนฺติ เอเตนาติ อตฺตวาทุปาทานํฯ อยํ ตาว เตสํ อตฺถวิภาโคฯ

ธมฺมสเงฺขปวิตฺถาเร ปน กามุปาทานํ ตาว ''ตตฺถ กตมํ กามุปาทานํ? โย กาเมสุ กามจฺฉโนฺท กามราโค กามนนฺที กามตณฺหา กามเสฺนโห กามปริฬาโห กามมุจฺฉา กามโชฺฌสานํ, อิทํ วุจฺจติ กามุปาทาน''นฺติ (ธ. ส. ๑๒๒๐; วิภ. ๙๓๘) อาคตตฺตา สเงฺขปโต ตณฺหาทฬฺหตฺตํ วุจฺจติฯ **ตณฺหาทฬฺหตฺตํ** นาม ปุริมตณฺหาอุปนิสฺสยปจฺจเยน ทฬฺหสมฺภูตา อุตฺตรตณฺหาวฯ เกจิ ปนาหุ ''อปฺปตฺตวิสยปตฺถนา ตณฺหา อนฺธกาเร โจรสฺส หตฺถปฺปสารณํ วิย, สมฺปตฺตวิสยคฺคหณํ อุปาทานํ ตเสฺสว ภณฺฑคฺคหณํ วิยฯ อปฺปิจฺฉตาสนฺตุฎฺฐิตาปฎิปกฺขา จ เต ธมฺมาฯ ตถา ปริเยสนารกฺขทุกฺขมูลา''ติฯ เสสุปาทานตฺตยํ ปน สเงฺขปโต ทิฎฺฐิมตฺตเมวฯ

วิตฺถารโต ปน ปุเพฺพ รูปาทีสุ วุตฺตอฎฺฐสตปฺปเภทายปิ ตณฺหาย ทฬฺหภาโว กามุปาทานํฯ ทสวตฺถุกา มิจฺฉาทิฎฺฐิ ทิฎฺฐุปาทานํฯ ยถาห – ''ตตฺถ กตมํ ทิฎฺฐุปาทานํ? นตฺถิ ทินฺนํ, นตฺถิ ยิฎฺฐํ…เป.… สจฺฉิกตฺวา ปเวเทนฺตีติ ยา เอวรูปา ทิฎฺฐิ…เป.… วิปริเยสคฺคาโหฯ อิทํ วุจฺจติ ทิฎฺฐุปาทาน''นฺติ (ธ. ส. ๑๒๒๑; วิภ. ๙๓๘)ฯ สีลพฺพเตหิ สุทฺธีติ ปรามสนํ ปน สีลพฺพตุปาทานํฯ ยถาห – ''ตตฺถ กตมํ สีลพฺพตุปาทานํ? สีเลน สุทฺธิ, วเตน สุทฺธิ, สีลพฺพเตน สุทฺธีติ ยา เอวรูปา ทิฎฺฐิ…เป.… วิปริเยสคฺคาโหฯ อิทํ วุจฺจติ สีลพฺพตุปาทาน''นฺติ (ธ. ส. ๑๒๒๒; วิภ. ๙๓๘)ฯ วีสติวตฺถุกา สกฺกายทิฎฺฐิ อตฺตวาทุปาทานํฯ ยถาห – ''ตตฺถ กตมํ อตฺตวาทุปาทานํ? อิธ อสฺสุตวา ปุถุชฺชโน…เป.… สปฺปุริสธเมฺม อวินีโต รูปํ อตฺตโต สมนุปสฺสติ…เป.… วิปริเยสคฺคาโห, อิทํ วุจฺจติ อตฺตวาทุปาทาน''นฺติ (ธ. ส. ๑๒๒๓; วิภ. ๙๓๘)ฯ อยเมตฺถ ธมฺมสเงฺขปวิตฺถาโรฯ

กมโตติ เอตฺถ ปน ติวิโธ กโม อุปฺปตฺติกฺกโม ปหานกฺกโม เทสนากฺกโม จฯ ตตฺถ อนมตเคฺค สํสาเร อิมสฺส ปฐมํ อุปฺปตฺตีติ อภาวโต กิเลสานํ นิปฺปริยาเยน อุปฺปตฺติกฺกโม น วุจฺจติฯ ปริยาเยน ปน เยภุเยฺยน เอกสฺมึ ภเว อตฺตคฺคาหปุพฺพงฺคโม สสฺสตุเจฺฉทาภินิเวโส, ตโต ''สสฺสโต อยํ อตฺตา''ติ คณฺหโต อตฺตวิสุทฺธตฺถํ สีลพฺพตุปาทานํ, ''อุจฺฉิชฺชตี''ติ คณฺหโต ปรโลกนิรเปกฺขสฺส กามุปาทานนฺติ เอวํ ปฐมํ อตฺตวาทุปาทานํ, ตโต ทิฎฺฐิสีลพฺพตกามุปาทานานีติ อยเมเตสํ เอกสฺมึ ภเว อุปฺปตฺติกฺกโมฯ

ทิฎฺฐุปาทานาทีนิ เจตฺถ ปฐมํ ปหียนฺติ โสตาปตฺติมคฺควชฺฌตฺตาฯ กามุปาทานํ ปจฺฉา, อรหตฺตมคฺควชฺฌตฺตาติ อยเมเตสํ ปหานกฺกโมฯ

มหาวิสยตฺตา ปน ปากฎตฺตา จ เอเตสุ กามุปาทานํ ปฐมํ เทสิตํฯ มหาวิสยํ หิ ตํ อฎฺฐจิตฺตสมฺปโยคา, อปฺปวิสยานิ อิตรานิ จตุจิตฺตสมฺปโยคา, เยภุเยฺยน จ อาลยรามตฺตา ปชาย ปากฎํ กามุปาทานํ, น อิตรานิฯ กามุปาทาน วา กามานํ สมธิคมตฺถํ โกตูหลมงฺคลาทิพหุโล โหติ, สาสฺส ทิฎฺฐีติ ตทนนฺตรํ ทิฎฺฐุปาทานํ, ตํ ปภิชฺชมานํ สีลพฺพตอตฺตวาทุปาทานวเสน ทุวิธํ โหติฯ ตสฺมึ ทฺวเย โคกิริยํ กุกฺกุรกิริยํ วา ทิสฺวาปิ เวทิตพฺพโต โอฬาริกนฺติ สีลพฺพตุปาทานํ ปฐมํ เทสิตํฯ สุขุมตฺตา อเนฺต อตฺตวาทุปาทานนฺติ อยเมเตสํ เทสนากฺกโมฯ

> ตณฺหา จ ปุริมเสฺสตฺถ, เอกธา โหติ ปจฺจโย;
> สตฺตธา อฎฺฐธา วาปิ, โหติ เสสตฺตยสฺส สาฯ

เอตฺถ จ เอวํ เทสิเต อุปาทานจตุกฺเก ปุริมสฺส กามุปาทานสฺส กามตณฺหา อุปนิสฺสยวเสน เอกธาว ปจฺจโย โหติ, ตณฺหาภินนฺทิเตสุ วิสเยสุ อุปฺปตฺติโตฯ เสสตฺตยสฺส ปน สหชาตอญฺญมญฺญนิสฺสยสมฺปยุตฺตอตฺถิอวิคตเหตุวเสน สตฺตธา วา, อุปนิสฺสเยน สห อฏฺฐธา วาปิ ปจฺจโย โหติฯ ยทา จ สา อุปนิสฺสยวเสน ปจฺจโย โหติ, ตทา อสหชาตาว โหตีติฯ

อยํ ''ตณฺหาปจฺจยา อุปาทาน''นฺติ ปทสฺมึ วิตฺถารกถาฯ

อุปาทานปจฺจยาภวปทวิตฺถารกถา

๖๔๖. อุปาทานปจฺจยา ภวปเท –

อตฺถโต ธมฺมโต เจว, สาตฺถโต เภทสงฺคหา;
ยํ ยสฺส ปจฺจโย เจว, วิญฺญาตโพฺพ วินิจฺฉโยฯ

ตตฺถ ภวตีติ ภโวฯ โส กมฺมภโว อุปปตฺติภโว จาติ ทุวิโธ โหติฯ ยถาห – ''ภโว ทุวิเธน อตฺถิ กมฺมภโว, อตฺถิ อุปปตฺติภโว''ติ (วิภ. ๒๓๔)ฯ ตตฺถ กมฺมเมว ภโว กมฺมภโว, ตถา อุปปตฺติเยว ภโว อุปปตฺติภโวฯ เอตฺถ จ อุปปตฺติ ภวตีติ ภโวฯ กมฺมํ ปน ยถา สุขการณตฺตา ''สุโข พุทฺธานํ อุปฺปาโท''ติ (ธ. ป. ๑๙๔) วุโตฺต, เอวํ ภวการณตฺตา ผลโวหาเรน ภโวติ เวทิตพฺพนฺติฯ เอวํ ตาเวตฺถ **อตฺถโต** วิญฺญาตโพฺพ วินิจฺฉโยฯ

๖๔๗. **ธมฺมโต** ปน กมฺมภโว ตาว สเงฺขปโต เจตนา เจว เจตนาสมฺปยุตฺตา จ อภิชฺฌาทโย กมฺมสงฺขาตา ธมฺมาฯ ยถาห – ''ตตฺถ กตโม กมฺมภโว? ปุญฺญาภิสงฺขาโร อปุญฺญาภิสงฺขาโร อาเนญฺชาภิสงฺขาโร (วิภ. ๒๓๔) ปริตฺตภูมโก วา มหาภูมโก วา, อยํ วุจฺจติ กมฺมภโวฯ สพฺพมฺปิ ภวคามิกมฺมํ กมฺมภโว''ติ (วิภ. ๒๓๔)ฯ เอตฺถ หิ **ปุญฺญาภิสงฺขาโร**ติ เตรส เจตนาฯ **อปุญฺญาภิสงฺขาโร**ติ ทฺวาทสฯ **อาเนญฺชาภิสงฺขาโร**ติ จตโสฺส เจตนาฯ เอวํ **ปริตฺตภูมโก วา มหาภูมโก วา**ติ เอเตน ตาสํเยว เจตนานํ มนฺทพหุวิปากตา วุตฺตาฯ **สพฺพมฺปิ ภวคามิกมฺม**นฺติ อิมินา ปน เจตนาสมฺปยุตฺตา อภิชฺฌาทโย วุตฺตาฯ

อุปปตฺติภโว ปน สเงฺขปโต กมฺมาภินิพฺพตฺตา ขนฺธา, ปเภทโต นววิโธ โหติฯ ยถาห – ''ตตฺถ กตโม อุปปตฺติภโว? กามภโว รูปภโว อรูปภโว สญฺญาภโว อสญฺญาภโว เนวสญฺญานาสญฺญาภโว, เอกโวการภโว จตุโวการภโว ปญฺจโวการภโว, อยํ วุจฺจติ อุปปตฺติภโว''ติ (วิภ. ๒๓๔)ฯ ตตฺถ กามสงฺขาโต ภโว กามภโวฯ เอส นโย รูปารูปภเวสุฯ สญฺญาวตํ ภโว, สญฺญา วา เอตฺถ ภเว อตฺถีติ สญฺญาภโวฯ วิปริยาเยน อสญฺญาภโวฯ โอฬาริกาย สญฺญาย อภาวา สุขุมาย จ ภาวา เนวสญฺญา, นาสญฺญา อสฺมึ ภเวติ เนวสญฺญานาสญฺญาภโวฯ เอเกน รูปกฺขเนฺธน โวกิโณฺณ ภโว เอกโวการภโวฯ เอโก วา โวกาโร อสฺส ภวสฺสาติ เอกโวการภโวฯ เอส นโย จตุโวการปญฺจโวการภเวสุฯ ตตฺถ กามภโว ปญฺจ อุปาทิณฺณกฺขนฺธาฯ ตถา รูปภโวฯ อรูปภโว จตฺตาโร , สญฺญาภโว ปญฺจฯ อสญฺญาภโว เอโก อุปาทิณฺณกฺขโนฺธฯ เนวสญฺญานาสญฺญาภโว จตฺตาโรฯ เอกโวการภวาทโย เอกจตุปญฺจกฺขนฺธา อุปาทิณฺณกฺขเนฺธหีติ เอวเมตฺถ ธมฺมโตปิ วิญฺญาตโพฺพ วินิจฺฉโยฯ

๖๔๘. **สาตฺถโต**ติ ยถา จ ภวนิเทฺทเส, ตเถว กามํ สงฺขารนิเทฺทเสปิ ปุญฺญาภิสงฺขาราทโยว วุตฺตา, เอวํ สเนฺตปิ ปุริเม อตีตกมฺมวเสน อิธ ปฏิสนฺธิยา ปจฺจยตฺตา, อิเม ปจฺจุปฺปนฺนกมฺมวเสน อายตึ ปฏิสนฺธิยา ปจฺจยตฺตาติ ปุนวจนํ สาตฺถกเมว, ปุเพฺพ วา ''ตตฺถ กตโม

ปุญฺญาภิสงฺขาโร? กุสลา เจตนา กามาวจรา''ติ (วิภ. ๒๒๖) เอวมาทินา นเยน เจตนาว สงฺขาราติ วุตฺตาฯ อิธ ปน ''สพฺพมฺปิ ภวคามิกมฺม''นฺติ (วิภ. ๒๓๔) วจนโต เจตนาสมฺปยุตฺตาปิฯ ปุเพฺพ จ วิญฺญาณปจฺจยเมว กมฺมํ ''สงฺขารา''ติ วุตฺตํฯ อิทานิ อสญฺญาภวนิพฺพตฺตกมฺปิฯ กึ วา พหุนา, ''อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา''ติ เอตฺถ ปุญฺญาภิสงฺขาราทโยว กุสลากุสลา ธมฺมา วุตฺตาฯ ''อุปาทานปจฺจยา ภโว''ติ อิธ ปน อุปฺปตฺติภวสฺสาปิ สงฺคหิตตฺตา กุสลากุสลาพฺยากตา ธมฺมา วุตฺตาฯ ตสฺมา สพฺพถาปิ สาตฺถกเมวิทํ ปุนวจนนฺติ เอวเมตฺถ สาตฺถโตปิ วิญฺญาตพฺโพ วินิจฺฉโยฯ

๖๔๙. **เภทสงฺคหา**ติ อุปาทานปจฺจยา ภวสฺส เภทโต เจว สงฺคหโต จฯ ยญฺหิ กามุปาทานปจฺจยา กามภวนิพฺพตฺตกํ กมฺมํ กรียติ, โส กมฺมภโวฯ ตทภินิพฺพตฺตา ขนฺธา อุปฺปตฺติภโวฯ เอส นโย รูปารูปภเวสุฯ เอวํ กามุปาทานปจฺจยา เทฺว กามภวา, ตทโนฺตคธา จ สญฺญาภวปญฺจโวการภวา, เทฺว รูปภวา, ตทโนฺตคธา จ สญฺญาภวอสญฺญาภวเอกโวการภวปญฺจโวการภวา, เทฺว อรูปภวา, ตทโนฺตคธา จ สญฺญาภวเนวสญฺญานาสญฺญาภวจตุโวการภวาติ สทฺธึ อโนฺตคเธหิ ฉ ภวาฯ ยถา จ กามุปาทานปจฺจยา สทฺธึ อโนฺตคเธหิ ฉ ภวาฯ ตถา เสสุปาทานปจฺจยาปีติ เอวํ อุปาทานปจฺจยา **เภทโต** สทฺธึ อโนฺตคเธหิ จตุวีสติ ภวาฯ

สงฺคหโต ปน กมฺมภวํ อุปฺปตฺติภวญฺจ เอกโต กตฺวา กามุปาทานปจฺจยา สทฺธึ อโนฺตคเธหิ เอโก กามภโวฯ ตถา รูปารูปภวาติ ตโย ภวาฯ ตถา เสสุปาทานปจฺจยา ปีติฯ เอวํ อุปาทานปจฺจยา สงฺคหโต สทฺธึ อโนฺตคเธหิ ทฺวาทส ภวาฯ อปิจ อวิเสเสน อุปาทานปจฺจยา กามภวูปคํ กมฺมํ กมฺมภโวฯ ตทภินิพฺพตฺตา ขนฺธา อุปฺปตฺติภโวฯ เอส นโย รูปารูปภเวสุฯ เอวํ อุปาทานปจฺจยา สทฺธึ อโนฺตคเธหิ เทฺว กามภวา, เทฺว รูปภวา, เทฺว อรูปภวาติ อปเรน ปริยาเยน สงฺคหโต ฉ ภวาฯ กมฺมภวอุปฺปตฺติภวเภทํ วา อนุปคมฺม สทฺธึ อโนฺตคเธหิ กามภวาทิวเสน ตโย ภวา โหนฺติฯ กามภวาทิเภทมฺปิ อนุปคมฺม กมฺมภวอุปฺปตฺติภววเสน เทฺว ภวา โหนฺติฯ กมฺมุปฺปตฺติเภทญฺจาปิ อนุปคมฺม อุปาทานปจฺจยา ภโวติ ภววเสน เอโกว ภโว โหตีติ เอวเมตฺถ อุปาทานปจฺจยสฺส ภวสฺส เภทสงฺคหาปิ วิญฺญาตโพฺพ วินิจฺฉโยฯ

๖๕๐. **ยํ ยสฺส ปจฺจโย เจวา**ติ ยเญฺจตฺถ อุปาทานํ ยสฺส ปจฺจโย โหติ, ตโตปิ วิญฺญาตโพฺพ วินิจฺฉโยติ อโตฺถฯ กึ ปเนตฺถ กสฺส ปจฺจโย โหติ? ยํกิญฺจิ ยสฺส กสฺสจิ ปจฺจโย โหติเยวฯ อุมฺมตฺตโก วิย หิ ปุถุชฺชโนฯ โส อิทํ ยุตฺตํ อิทํ อยุตฺตนฺติ อวิจาเรตฺวา ยสฺส กสฺสจิ อุปาทานสฺส วเสน ยํกิญฺจิ ภวํ ปเตฺถตฺวา ยํกิญฺจิ กมฺมํ กโรติเยวฯ ตสฺมา ยเทกเจฺจ สีลพฺพตุปาทาเนน รูปารูปภวา น โหนฺตีติ วทนฺติ, ตํ น คเหตพฺพํฯ สเพฺพน ปน สโพฺพ โหตีติ คเหตพฺพํฯ

เสยฺยถิทํ – อิเธกโจฺจ อนุสฺสววเสน วา ทิฏฺฐานุสาเรน วา ''กามา นาเมเต มนุสฺสโลเก เจว ขตฺติยมหาสาลกุลาทีสุ, ฉ กามาวจรเทวโลเก จ สมิทฺธา''ติ จิเนฺตตฺวา เตสํ อธิคมตฺถํ อสทฺธมฺมสฺสวนาทีหิ วญฺจิโต ''อิมินา กเมฺมน กามา สมฺปชฺชนฺตี''ติ มญฺญมาโน กามุปาทานวเสน กายทุจฺจริตาทีนิปิ กโรติ, โส ทุจฺจริตปาริปูริยา อปาเย อุปฺปชฺชติฯ สนฺทิฏฺฐิเก วา ปน กาเม ปตฺถยมาโน ปฏิลทฺธ จ โคปยมาโน กามุปาทานวเสน กายทุจฺจริตาทีนิ กโรติ, โส ทุจฺจริตปาริปูริยา อปาเย อุปฺปชฺชติฯ ตตฺราสฺส อุปฺปตฺติเหตุภูตํ กมฺมํ กมฺมภโวฯ กมฺมาภินิพฺพตฺตา ขนฺธา อุปฺปตฺติภโวฯ สญฺญาภวปญฺจโวการภวา ปน ตทโนฺตคธา เอวฯ

อปโร ปน สทฺธมฺมสฺสวนาทีหิ อุปพฺรูหิตญาโณ ''อิมินา กเมฺมน กามา สมฺปชฺชนฺตี''ติ มญฺญมาโน กามุปาทานวเสน กายสุจริตาทีนิ กโรติฯ โส สุจริตปาริปูริยา เทเวสุ วา มนุเสฺสสุ วา อุปฺปชฺชติฯ ตตฺราสฺส อุปฺปตฺติเหตุภูตํ กมฺมํ กมฺมภโวฯ กมฺมาภินิพฺพตฺตา ขนฺธา อุปฺปตฺ

ติภโวฯ สญฺญาภวปญฺจโวการภวา ปน ตทโนฺตคธา เอวฯ อิติ กามุปาทานํ สปฺปเภทสฺส สาโนฺตคธสฺส กามภวสฺส ปจฺจโย โหติฯ

อปโร ‘‘รูปารูปภเวสุ ตโต สมิทฺธตรา กามา’’ติ สุตฺวา ปริกเปฺปตฺวา วา กามุปาทานวเสเนว รูปารูปสมาปตฺติโย นิพฺพเตฺตตฺวา สมาปตฺติพเลน รูปารูปพฺรหฺมโลเก อุปปชฺชติฯ ตตฺราสฺส อุปปตฺติเหตุภูตํ กมฺมํ กมฺมภโวฯ กมฺมาภินิพฺพตฺตา ขนฺธา อุปปตฺติภโวฯ สญฺญา-อสญฺญา-เนวสญฺญานาสญฺญา-เอก-จตุ-ปญฺจโวการภวา ปน ตทโนฺตคธา เอวฯ อิติ กามุปาทานํ สปฺปเภทานํ สาโนฺตคธานํ รูปารูปภวานมฺปิ ปจฺจโย โหติฯ

อปโร ‘‘อยํ อตฺตา นาม กามาวจรสมฺปตฺติภเว วา รูปารูปภวานํ วา อญฺญตรสฺมิํ อุจฺฉิเนฺน สุอุจฺฉิโนฺน โหตี’’ติ อุเจฺฉททิฎฺฐิํ อุปาทาย ตทุปคํ กมฺมํ กโรติ, ตสฺส ตํ กมฺมํ กมฺมภโวฯ กมฺมาภินิพฺพตฺตา ขนฺธา อุปปตฺติภโวฯ สญฺญาภวาทโย ปน ตทโนฺตคธา เอวฯ อิติ ทิฎฺฐุปาทานํ สปฺปเภทานํ สาโนฺตคธานํ ติณฺณมฺปิ กามรูปารูปภวานํ ปจฺจโย โหติฯ

อปโร ‘‘อยํ อตฺตา นาม กามาวจรสมฺปตฺติภเว วา รูปารูปภวานํ วา อญฺญตรสฺมิํ สุขี โหติ วิคตปริฬาโห’’ติ อตฺตวาทุปาทาเนน ตทุปคํ กมฺมํ กโรติ, ตสฺส ตํ กมฺมํ กมฺมภโวฯ ตทภินิพฺพตฺตา ขนฺธา อุปปตฺติภโวฯ สญฺญาภวาทโย ปน ตทโนฺตคธา เอวฯ อิติ อตฺตวาทุปาทานํ สปฺปเภทานํ สาโนฺตคธานํ ติณฺณํ ภวานํ ปจฺจโย โหติฯ

อปโร ‘‘อิทํ สีลพฺพตํ นาม กามาวจรสมฺปตฺติภเว วา รูปารูปภวานํ วา อญฺญตรสฺมิํ ปริปูเรนฺตสฺส สุขํ ปาริปูริํ คจฺฉตี’’ติ สีลพฺพตุปาทานวเสน ตทุปคํ กมฺมํ กโรติ, ตสฺส ตํ กมฺมํ กมฺมภโวฯ ตทภินิพฺพตฺตา ขนฺธา อุปปตฺติภโวฯ สญฺญาภวาทโย ปน ตทโนฺตคธา เอวฯ อิติ สีลพฺพตุปาทานํ สปฺปเภทานํ สาโนฺตคธานํ ติณฺณํ ภวานํ ปจฺจโย โหติฯ เอวเมตฺถ ยํ ยสฺส ปจฺจโย โหติ, ตโตปิ วิญฺญาตโพฺพ วินิจฺฉโยฯ

กิํ ปเนตฺถ กสฺส ภวสฺส กถํ ปจฺจโย โหตีติ เจ?

รูปารูปภวานํ , อุปนิสฺสยปจฺจโย อุปาทานํ;
สหชาตาทีหิปิ ตํ, กามภวสฺสาติ วิเญฺญยฺยํฯ

รูปารูปภวานํ หิ, กามภวปริยาปนฺนสฺส จ กมฺมภเว กุสลกมฺมเสฺสว, อุปปตฺติภวสฺส เจตํ จตุพฺพิธมฺปิ อุปาทานํ อุปนิสฺสยปจฺจยวเสน เอกธาว ปจฺจโย โหติฯ กามภเว อตฺตนา สมฺปยุตฺตากุสลกมฺมภวสฺส สหชาตอญฺญมญฺญนิสฺสยสมฺปยุตฺตอตฺถิอวิคตเหตุปจฺจยปฺปเภเทหิ สหชาตาทีหิ ปจฺจโย โหติฯ วิปฺปยุตฺตสฺส ปน อุปนิสฺสยปจฺจเยเนวาติฯ

อยํ ‘‘อุปาทานปจฺจยา ภโว’’ติ ปทสฺมิํ วิตฺถารกถาฯ

ภวปจฺจยาชาติอาทิวิตฺถารกถา

๖๕๑. ภวปจฺจยา ชาตีติอาทีสุ ชาติอาทีนํ วินิจฺฉโย สจฺจนิเทฺทเส วุตฺตนเยเนว เวทิตโพฺพฯ ***ภโว***ติ ปเนตฺถ กมฺมภโวว อธิเปฺปโตฯ โส หิ ชาติยา ปจฺจโย, น อุปปตฺติภโวฯ โส จ ปน กมฺมปจฺจยอุปนิสฺสยปจฺจยวเสน เทฺวธา ปจฺจโย โหตีติฯ

ตตฺถ สิยา – กถํ ปเนตํ ชานิตพฺพํ ภโว ชาติยา ปจฺจโยติ เจ? พาหิรปจฺจยสมเตฺตปิ หีนปณีตตาทิวิเสสทสฺสนโตฯ พาหิรานํ หิ ชนกชนนีสุกฺกโสณิตาหาราทีนํ ปจฺจยานํ สมเตฺตปิ สตฺตานํ ยมกานมฺปิ สตํ หีนปณีตตาทิวิเสโส ทิสฺสติฯ โส จ น อเหตุโก สพฺพทา จ สเพฺพสญฺจ อภาวโต, น กมฺมภวโต อญฺญเหตุโก ตทภินิพฺพตฺตกสตฺตานํ อชฺฌตฺตสนฺตาเน อญฺญสฺส การณสฺส อภาวโตติ กมฺมภวเหตุโกวฯ กมฺมํ หิ สตฺตานํ หีนปณีตตาทิวิเสสสฺส เหตุฯ เตนาห ภควา ''กมฺมํ สเตฺต วิภชติ ยทิทํ หีนปฺปณีตตายา''ติ (ม. นิ. ๓.๒๘๙)ฯ ตสฺมา ชานิตพฺพเมตํ ''ภโว ชาติยา ปจฺจโย''ติฯ

ยสฺมา จ อสติ ชาติยา ชรามรณํ นาม, โสกาทโย วา ธมฺมา น โหนฺติฯ ชาติยา ปน สติ ชรามรณเญฺจว, ชรามรณสงฺขาตทุกฺขธมฺมผุฎฺฐสฺส จ พาลชนสฺส ชรามรณาภิสมฺพนฺธา วา เตน เตน ทุกฺขธเมฺมน ผุฎฺฐสฺส อนภิสมฺพนฺธา วา โสกาทโย จ ธมฺมา โหนฺติฯ ตสฺมา อยมฺปิ ชาติ ชรามรณสฺส เจว โสกาทีนญฺจ ปจฺจโย โหตีติ เวทิตพฺพาฯ สา ปน อุปนิสฺสยโกฎิยา เอกธาว ปจฺจโย โหตีติฯ

อยํ ''ภวปจฺจยา ชาตี''ติอาทีสุ วิตฺถารกถาฯ

ภวจกฺกกถา

๖๕๒. ยสฺมา ปเนตฺถ โสกาทโย อวสาเน วุตฺตา, ตสฺมา ยา สา อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขาราติ เอวเมตสฺส ภวจกฺกสฺส อาทิมฺหิ วุตฺตา, สา,

> โสกาทีหิ อวิชฺชา, สิทฺธา ภวจกฺกมวิทิตาทิมิทํ;
> การกเวทกรหิตํ, ทฺวาทสวิธสุญฺญตาสุญฺญํฯ

สตตํ สมิตํ ปวตฺตตีติ เวทิตพฺพํฯ

กถํ ปเนตฺถ โสกาทีหิ อวิชฺชา สิทฺธา, กถมิทํ ภวจกฺกํ อวิทิตาทิ, กถํ การกเวทกรหิตํ, กถํ ทฺวาทสวิธสุญฺญตาสุญฺญนฺติ เจ? เอตฺถ หิ โสกโทมนสฺสุปายาสา อวิชฺชาย อวิโยคิโน, ปริเทโว จ นาม มูฬฺหสฺสาติ เตสุ ตาว สิเทฺธสุ สิทฺธา โหติ อวิชฺชาฯ อปิจ ''อาสวสมุทยา อวิชฺชาสมุทโย''ติ (ม. นิ. ๑.๑๐๓) วุตฺตํฯ อาสวสมุทยา เจเต โสกาทโย โหนฺติฯ

กถํ? วตฺถุกามวิโยเค ตาว โสโก กามาสวสมุทยา โหติฯ ยถาห –

> ''ตสฺส เจ กามยานสฺส, ฉนฺทชาตสฺส ชนฺตุโน;
> เต กามา ปริหายนฺติ, สลฺลวิโทฺธว รุปฺปตี''ติฯ (สุ. นิ. ๗๗๓);

ยถา จาห – ''กามโต ชายติ โสโก''ติฯ (ธ. ป. ๒๑๕)ฯ

สเพฺพปิ เจเต ทิฎฺฐาสวสมุทยา โหนฺติฯ ยถาห –

''ตสฺส 'อหํ รูปํ มม รูป'นฺติ ปริยุฎฺฐฎฺฐายิโน รูปวิปริณามญฺญถาภาวา อุปฺปชฺชนฺติ โสกปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสา''ติ (สํ. นิ. ๓.๑)ฯ

ยถา จ ทิฎฺฐาสวสมุทยา, เอวํ ภวาสวสมุทยาปิฯ ยถาห –

‘‘เยปิ เต เทวา ทีฆายุกา วณฺณวนฺโต สุขพหุลา อุจฺเจสุ วิมาเนสุ จิรฏฺฐิติกา, เตปิ ตถาคตสฺส ธมฺมเทสนํ สุตฺวา ภยํ สนฺตาสํ สํเวคมาปชฺชนฺตี’’ติ (สํ. นิ. ๓.๗๘)ฯ ปญฺจ ปุพฺพนิมิตฺตานิ ทิสฺวา มรณภเยน สนฺตชฺชิตานํ เทวานํ วิยฯ

ยถา จ ภวาสวสมุทยา, เอวํ อวิชฺชาสวสมุทยาปิฯ ยถาห –

‘‘ส โข โส, ภิกฺขเว, พาโล ติวิธํ ทิฏฺเฐว ธมฺเม ทุกฺขํ โทมนสฺสํ ปฏิสํเวเทตี’’ติ (ม. นิ. ๓.๒๔๖)ฯ

อิติ ยสฺมา อาสวสมุทยา เอเต ธมฺมา โหนฺติ, ตสฺมา เอเต สิชฺฌมานา อวิชฺชาย เหตุภูเต อาสเว สาเธนฺติฯ อาสเวสุ จ สิทฺเธสุ ปจฺจยภาเว ภาวโต อวิชฺชาปิ สิทฺธาว โหตีติฯ เอวํ ตาเวตฺถ **โสกาทีหิ อวิชฺชา สิทฺธา** โหตีติ เวทิตพฺพาฯ

ยสฺมา ปน เอวํ ปจฺจยภาเว ภาวโต อวิชฺชาย สิทฺธาย ปุน อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา, สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณนฺติ เอวํ เหตุผลปรมฺปราย ปริโยสานํ นตฺถิฯ ตสฺมา ตํ เหตุผลสมฺพนฺธวเสน ปวตฺตํ ทฺวาทสงฺคํ **ภวจกฺกํ อวิทิตาที**ติ สิทฺธํ โหติฯ

เอวํ สติ อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขาราติ อิทํ อาทิมตฺตกถนํ วิรุชฺฌตีติ เจฯ นยิทํ อาทิมตฺตกถนํฯ ปธานธมฺมกถนํ ปเนตํฯ ติณฺณนฺนํ หิ วฏฺฏานํ อวิชฺชา ปธานาฯ อวิชฺชาคฺคหเณน หิ อวเสสกิเลสวฏฺฏญฺจ กมฺมาทีนิ จ พาลํ ปลิโพเธนฺติฯ สปฺปสิรคฺคหเณน เสสสปฺปสรีรํ วิย พาหํฯ อวิชฺชาสมุจฺเฉเท ปน กเต เตหิ วิโมกฺโข โหติ ฯ สปฺปสิรเจฺฉเท กเต ปลิโพธิตพาหาวิโมกฺข วิยฯ ยถาห – ‘‘อวิชฺชายเตฺวว อเสสวิราคนิโรธา สงฺขารนิโรโธ’’ติอาทิ (สํ. นิ. ๒.๑; มหาว. ๑)ฯ อิติ ยํ คณฺหโต พนฺโธ, มุจฺจโต จ โมกฺโข โหติ, ตสฺส ปธานธมฺมสฺส กถนมิทํ, น อาทิมตฺตกถนนฺติฯ เอวมิทํ **ภวจกฺกํ อวิทิตาที**ติ เวทิตพฺพํฯ

ตยิทํ ยสฺมา อวิชฺชาทีหิ การเณหิ สงฺขาราทีนํ ปวตฺติ, ตสฺมา ตโต อเญฺญน ‘‘พฺรหฺมา มหาพฺรหฺมา เสฏฺโฐ สชิตา’’ติ (ที. นิ. ๑.๔๒) เอวํ ปริกปฺปิเตน พฺรหฺมาทินา วา สํสารสฺส การเกน, ‘‘โส โข ปน เม อยํ อตฺตา วโท เวเทยฺโย’’ติ เอวํ ปริกปฺปิเตน อตฺตนา วา สุขทุกฺขานํ เวทเกน รหิตํฯ อิติ **การกเวทกรหิต**นฺติ เวทิตพฺพํฯ

ยสฺมา ปเนตฺถ อวิชฺชา อุทยพฺพยธมฺมกตฺตา ธุวภาเวน, สํกิลิฏฺฐตฺตา สํกิเลสิกตฺตา จ สุภภาเวน, อุทยพฺพยปฏิปีฬิตตฺตา สุขภาเวน, ปจฺจยายตฺตวุตฺติตฺตา วสวตฺตนภูเตน อตฺตภาเวน จ สุญฺญาฯ ตถา สงฺขาราทีนิปิ องฺคานิฯ ยสฺมา วา อวิชฺชา น อตฺตา, น อตฺตโน, น อตฺตนิ, น อตฺตวตีฯ ตถา สงฺขาราทีนิปิ องฺคานิฯ ตสฺมา **ทฺวาทสวิธสุญฺญตาสุญฺญ**เมตํ ภวจกฺกนฺติ เวทิตพฺพํฯ

๖๕๓. เอวญฺจ วิทิตฺวา ปุน,

ตสฺสาวิชฺชาตณฺหา, มูลมตีตาทโย ตโย กาลา;
เทฺว อฏฺฐ เทฺว เอว จ, สรูปโต เตสุ องฺคานิฯ

ตสฺส โข ปเนตสฺส ภวจกฺกสฺส อวิชฺชา ตณฺหา จาติ เทฺว ธมฺมา **มูล**นฺติ เวทิตพฺพาฯ ตเทตํ ปุพฺพนฺตาหรณโต อวิชฺชามูลํ เวทนาวสานํ, อปรนฺตสนฺตานโต ตณฺหามูลํ ชรามรณาวสานนฺติ ทุวิธํ โหติฯ ตตฺถ ปุริมํ ทิฏฺฐิจริตวเสน วุตฺตํ, ปจฺฉิมํ ตณฺหาจริตวเสนฯ ทิฏฺฐิจริตานํ

หิ อวิชฺชา, ตณฺหาจริตานญฺจ ตณฺหา สํสารนายิกาฯ อุจฺเฉททิฏฺฐิสมุคฺฆาตาย วา ปฐมํ, ผลุปฺปตฺติยา เหตูนํ อนุปจฺเฉทปฺปกาสนโต, สสฺสตทิฏฺฐิสมุคฺฆาตาย ทุติยํ, อุปฺปนฺนานํ ชรามรณปฺปกาสนโตฯ คพฺภเสยฺยกวเสน วา ปุริมํ, อนุปุพฺพปวตฺติทีปนโต, โอปปาติกวเสน ปจฺฉิมํ, สหุปฺปตฺติทีปนโตฯ

อตีตปจฺจุปฺปนฺนานาคตา จสฺส **ตโย กาลา**ฯ เตสุ ปาฬิยํ สรูปโต อาคตวเสน ‘‘อวิชฺชา, สงฺขารา จา’’ติ **เทฺว** องฺคานิ อตีตกาลานิฯ วิญฺญาณาทีนิ ภวาวสานานิ **อฏฺฐ** ปจฺจุปฺปนฺนกาลานิฯ ชาติ เจว ชรามรณญฺจ **เทฺว** อนาคตกาลานีติ เวทิตพฺพานิฯ

๖๕๔. ปุน ,

‘‘เหตุผลเหตุปุพฺพก-ติสนฺธิจตุเภทสงฺคหเณฺจตํ;
วีสติ อาการารํ, ติวฏฺฏมนวฏฺฐิตํ ภมติ’’ฯ

อิติปิ เวทิตพฺพํฯ

ตตฺถ สงฺขารานญฺจ ปฏิสนฺธิวิญฺญาณสฺส จ อนฺตรา เอโก เหตุผลสนฺธิ นามฯ เวทนาย จ ตณฺหาย จ อนฺตรา เอโก ผลเหตุสนฺธิ นามฯ ภวสฺส จ ชาติยา จ อนฺตรา เอโก เหตุผลสนฺธีติ เอวมิทํ **เหตุผลเหตุปุพฺพกติสนฺธี**ติ เวทิตพฺพํฯ

สนฺธีนํ อาทิปริโยสานววตฺถิตา ปนสฺส **จตฺตาโร สงฺคหา** โหนฺติฯ เสยฺยถิทํ – อวิชฺชาสงฺขารา เอโก สงฺคโหฯ วิญฺญาณนามรูปสฬายตนผสฺสเวทนา ทุติโยฯ ตณฺหุปาทานภวา ตติโยฯ ชาติชรามรณํ จตุโตฺถติฯ เอวมิทํ จตุเภทสงฺคหนฺติ เวทิตพฺพํฯ

อตีเต เหตโว ปญฺจ, อิทานิ ผลปญฺจกํ;
อิทานิ เหตโว ปญฺจ, อายตึ ผลปญฺจกนฺติฯ

เอเตหิ ปน วีสติยา อาการสงฺขาเตหิ อเรหิ **วีสติอาการาร**นฺติ เวทิตพฺพํฯ ตตฺถ **อตีเต เหตโว ปญฺจา**ติ อวิชฺชา สงฺขารา จาติ อิเม ตาว เทฺว วุตฺตา เอวฯ ยสฺมา ปน อวิทฺวา ปริตสฺสติ, ปริตสฺสิโต อุปาทิยติ, ตสฺสุปาทานปจฺจยา ภโวฯ ตสฺมา ตณฺหุปาทานภวาปิ คหิตา โหนฺติฯ เตนาห ‘‘ปุริมกมฺมภวสฺมิํ โมโห อวิชฺชา, อายูหนา สงฺขารา, นิกนฺติ ตณฺหา, อุปคมนํ อุปาทานํ, เจตนา ภโวติ อิเม ปญฺจ ธมฺมา ปุริมกมฺมภวสฺมิํ อิธ ปฏิสนฺธิยา ปจฺจยา’’ติ (ปฏิ. ม. ๑.๔๗)ฯ

ตตฺถ **ปุริมกมฺมภวสฺมิ**นฺติ ปุริเม กมฺมภเว, อตีตชาติยํ กมฺมภเว กริยมาเนติ อโตฺถฯ **โมโห อวิชฺชา**ติ โย ตทา ทุกฺขาทีสุ โมโห, เยน มูโฬฺห กมฺมํ กโรติ, สา อวิชฺชาฯ **อายูหนา สงฺขารา**ติ ตํ กมฺมํ กโรโต ยา ปุริมเจตนาโย, ยถา ‘‘ทานํ ทสฺสามี’’ติ จิตฺตํ อุปฺปาเทตฺวา มาสมฺปิ สํวจฺฉรมฺปิ ทานุปกรณานิ สเชฺชนฺตสฺส อุปฺปนฺนา ปุริมเจตนาโยฯ ปฏิคฺคาหกานํ ปน หเตฺถ ทกฺขิณํ ปติฏฺฐาปยโต เจตนา ภโวติ วุจฺจติฯ เอกาวชฺชเนสุ วา ฉสุ ชวเนสุ เจตนา อายูหนา สงฺขารา นาม ฯ สตฺตเม ภโวฯ ยา กาจิ วา ปน เจตนา ภโวฯ สมฺปยุตฺตา อายูหนา สงฺขารา นามฯ **นิกนฺติ ตณฺหา**ติ ยา กมฺมํ กโรนฺตสฺส ผเล อุปปตฺติภเว นิกามนา ปตฺถนา, สา ตณฺหา นามฯ **อุปคมนํ อุปาทาน**นฺติ ยํ กมฺมภวสฺส ปจฺจยภูตํ ‘‘อิทํ กตฺวา อสุกสฺมิํ นาม ฐาเน กาเม เสวิสฺสามิ อุจฺฉิชฺชิสฺสามี’’ติอาทินา นเยน ปวตฺตํ อุปคมนํ คหณํ ปรามสนํ, อิทํ อุปาทานํ นามฯ **เจตนา ภโว**ติ อายูหนาวสาเน วุตฺตา เจตนา ภโวติ เอวมโตฺถ เวทิตโพฺพฯ

อิทานิ ผลปญฺจกนฺติ วิญฺญาณาทิเวทนาวสานํ ปาฬิยํ อาคตเมวฯ ยถาห – ‘‘อิธ ปฏิสนฺธิ วิญฺญาณํ, โอกฺกนฺติ นามรูปํ, ปสาโท อายตนํ, ผุโฏฺฐ ผโสฺส, เวทยิตํ เวทนา, อิเม ปญฺจ ธมฺมา อิธูปปตฺติภวสฺมิํ ปุเรกตสฺส กมฺมสฺส ปจฺจยา’’ติ (ปฏิ. ๑.๔๗)ฯ ตตฺถ **ปฏิสนฺธิ วิญฺญาณ**นฺติ ยํ ภวนฺตรปฏิสนฺธานวเสน อุปฺปนฺนตฺตา ปฏิสนฺธีติ วุจฺจติ, ตํ วิญฺญาณํฯ **โอกฺกนฺติ นามรูป**นฺติ ยา คเพฺภ รูปารูปธมฺมานํ โอกฺกนฺติ อาคนฺตฺวา ปวิสนํ วิย, อิทํ นามรูปํฯ **ปสาโท อายตน**นฺติ อิทํ จกฺขาทิปญฺจายตนวเสน วุตฺตํฯ **ผุโฏฺฐ ผโสฺส**ติ โย อารมฺมณํ ผุโฏฺฐ ผุสโนฺต อุปฺปโนฺน, อยํ ผโสฺสฯ **เวทยิตํ เวทนา**ติ ยํ ปฏิสนฺธิวิญฺญาเณน วา สฬายตนปจฺจเยน วา ผเสฺสน สห อุปฺปนฺนํ วิปากเวทยิตํ, สา เวทนาติ เอวมโตฺถ เวทิตโพฺพฯ

อิทานิ เหตโว ปญฺจาติ ตณฺหาทโย ปาฬิยํ อาคตา ตณฺหุปาทานภวาฯ ภเว ปน คหิเต ตสฺส ปุพฺพภาคา ตํสมฺปยุตฺตา วา สงฺขารา คหิตาว โหนฺติฯ ตณฺหุปาทานคฺคหเณน จ ตํสมฺปยุตฺตา, ยาย วา มูโฬฺห กมฺมํ กโรติ, สา อวิชฺชา คหิตาว โหตีติฯ เอวํ ปญฺจฯ เตนาห ‘‘อิธ ปริปกฺกตฺตา อายตนานํ โมโห อวิชฺชา, อายูหนา สงฺขารา, นิกนฺติ ตณฺหา, อุปคมนํ อุปาทานํ, เจตนา ภโวติ อิเม ปญฺจ ธมฺมา อิธ กมฺมภวสฺมิํ อายติํ ปฏิสนฺธิยา ปจฺจยา’’ติ (ปฏิ. ม. ๑.๔๗)ฯ ตตฺถ **อิธ ปริปกฺกตฺตา อายตนาน**นฺติ ปริปกฺกายตนสฺส กมฺมกรณกาเล สโมฺมโหทสฺสิโตฯ เสสํ อุตฺตานตฺถเมวฯ

อายติํ ผลปญฺจกนฺติ วิญฺญาณาทีนิ ปญฺจฯ ตานิ ชาติคฺคหเณน วุตฺตานิฯ ชรามรณํ ปน เตสํเยว ชรามรณํฯ เตนาห – ‘‘อายติํ ปฏิสนฺธิ วิญฺญาณํ , โอกฺกนฺติ นามรูปํ, ปสาโท อายตนํ, ผุโฏฺฐ ผโสฺส, เวทยิตํ เวทนา, อิเม ปญฺจ ธมฺมา อายติํ อุปปตฺติภวสฺมิํ อิธ กตสฺส กมฺมสฺส ปจฺจยา’’ติ (ปฏิ. ม. ๑.๔๗)ฯ เอวมิทํ วีสติ อาการารํ โหติฯ

ติวฏฺฏมนวฏฺฐิตํ ภมตีติ เอตฺถ ปน สงฺขารภวา กมฺมวฏฺฏํ, อวิชฺชาตณฺหุปาทานานิ กิเลสวฏฺฏํ, วิญฺญาณนามรูปสฬายตนผสฺสเวทนา วิปากวฏฺฏนฺติ อิเมหิ ตีหิ วเฏฺฏหิ ติวฏฺฏมิทํ ภวจกฺกํ ยาว กิเลสวฏฺฏํ น อุปจฺฉิชฺชติ, ตาว อนุปจฺฉินฺนปจฺจยตฺตา อนวฏฺฐิตํ ปุนปฺปุนํ ปริวตฺตนโต ภมติเยวาติ เวทิตพฺพํฯ

๖๕๕. ตยิทเมวํ ภมมานํ,

> สจฺจปฺปภวโต กิจฺจา, วารณา อุปมาหิ จ;
> คมฺภีรนยเภทา จ, วิญฺญาตพฺพํ ยถารหํฯ

ตตฺถ ยสฺมา กุสลากุสลํ กมฺมํ อวิเสเสน สมุทยสจฺจนฺติ สจฺจวิภเงฺค วุตฺตํ, ตสฺมา อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขาราติ อวิชฺชาย สงฺขารา ทุติยสจฺจปฺปภวํ ทุติยสจฺจํฯ สงฺขาเรหิ วิญฺญาณํ ทุติยสจฺจปฺปภวํ ปฐมสจฺจํฯ วิญฺญาณาทีหิ นามรูปาทีนิ วิปากเวทนาปริโยสานานิ ปฐมสจฺจปฺปภวํ ปฐมสจฺจํฯ เวทนาย ตณฺหา ปฐมสจฺจปฺปภวํ ทุติยสจฺจํฯ ตณฺหาย อุปาทานํ ทุติยสจฺจปฺปภวํ ทุติยสจฺจํฯ อุปาทานโต ภโว ทุติยสจฺจปฺปภวํ ปฐมทุติยสจฺจทฺวยํฯ ภวโต ชาติ ทุติยสจฺจปฺปภวํ ปฐมสจฺจํฯ ชาติยา ชรามรณํ ปฐมสจฺจปฺปภวํ ปฐมสจฺจนฺติ เอวํ ตาวิทํ **สจฺจปฺปภวโต** วิญฺญาตพฺพํ ยถารหํฯ

๖๕๖. ยสฺมา ปเนตฺถ อวิชฺชา วตฺถูสุ จ สเตฺต สโมฺมเหติ, ปจฺจโย จ โหติ สงฺขารานํ ปาตุภาวายฯ ตถา สงฺขารา สงฺขตญฺจ อภิสงฺขโรนฺติ, ปจฺจยา จ โหนฺติ วิญฺญาณสฺสฯ วิญฺญาณมฺปิ วตฺถุญฺจ ปฏิวิชานาติ, ปจฺจโย จ โหติ นามรูปสฺสฯ นามรูปมฺปิ อญฺญมญฺญญฺจ อุปตฺถเมฺภติ,

ปจฺจโย จ โหติ สฬายตนสฺสฯ สฬายตนมฺปิ สวิสเย จ ปวตฺตติ, ปจฺจโย จ โหติ ผสฺสสฺสฯ ผโสฺสปิ อารมฺมณญฺจ ผุสติ, ปจฺจโย จ โหติ เวทนายฯ เวทนาปิ อารมฺมณรสญฺจ อนุภวติ, ปจฺจโย จ โหติ ตณฺหายฯ ตณฺหาปิ รชฺชนีเย จ ธมฺเม รชฺชติ, ปจฺจโย จ โหติ อุปาทานสฺสฯ อุปาทานมฺปิ อุปาทานิเย จ ธมฺเม อุปาทิยติ, ปจฺจโย จ โหติ ภวสฺสฯ ภโวปิ นานาคตีสุ จ วิกฺขิปติ, ปจฺจโย จ โหติ ชาติยาฯ ชาติปิ ขเนฺธ จ ชเนติ เตสํ อภินิพฺพตฺติภาเวน ปวตฺตตฺตา, ปจฺจโย จ โหติ ชรามรณสฺสฯ ชรามรณมฺปิ ขนฺธานํ ปากเภทภาวญฺจ อธิติฏฺฐติ, ปจฺจโย จ โหติ ภวนฺตรปาตุภาวาย โสกาทีนํ อธิฏฺฐานตฺตาฯ ตสฺมา สพฺพปเทสุ เทฺวธา ปวตฺติ**กิจฺจโต**ปิ อิทํ วิญฺญาตพฺพํ ยถารหํฯ

๖๕๗. ยสฺมา เจตฺถ อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขาราติ อิทํ การกทสฺสนนิวารณํฯ สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณนฺติ อตฺตสงฺกนฺติทสฺสนนิวารณํฯ วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปนฺติ ‘‘อตฺตา’’ติปริกปฺปิตวตฺถุเภททสฺสนโต ฆนสญฺญานิวารณํฯ นามรูปปจฺจยา สฬายตนนฺติอาทิ อตฺตา ปสฺสติ…เป.… วิชานาติ, ผุสติ, เวทยติ, ตณฺหิยติ, อุปาทิยติ, ภวติ, ชายติ, ชียติ, มียตีติเอวมาทิทสฺสนนิวารณํฯ ตสฺมา มิจฺฉาทสฺสน**นิวารณโต**เปตํ ภวจกฺกํ วิญฺญาตพฺพํ ยถารหํฯ

๖๕๘. ยสฺมา ปเนตฺถ สลกฺขณสามญฺญลกฺขณวเสน ธมฺมานํ อทสฺสนโต อโนฺธ วิย อวิชฺชาฯ อนฺธสฺส อุปกฺขลนํ วิย อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขาราฯ อุปกฺขลิตสฺส ปตนํ วิย สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณํฯ ปติตสฺส คณฺฑปาตุภาโว วิย วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปํฯ คณฺฑเภทปีฬกา วิย นามรูปปจฺจยา สฬายตนํฯ คณฺฑปีฬกาฆฏฺฏนํ วิย สฬายตนปจฺจยา ผโสฺสฯ ฆฏฺฏนทุกฺขํ วิย ผสฺสปจฺจยา เวทนา, ทุกฺขสฺส ปฏิการาภิลาโส วิย เวทนาปจฺจยา ตณฺหาฯ ปฏิการาภิลาเสน อสปฺปายคฺคหณํ วิย ตณฺหาปจฺจยา อุปาทานํฯ อุปาทิณฺณอสปฺปายาเลปนํ วิย อุปาทานปจฺจยา ภโวฯ อสปฺปายาเลปเนน คณฺฑวิการปาตุภาโว วิย ภวปจฺจยา ชาติฯ คณฺฑวิการโต คณฺฑเภโท วิย ชาติปจฺจยา ชรามรณํฯ ยสฺมา วา ปเนตฺถ อวิชฺชา อปฺปฏิปตฺติมิจฺฉาปฏิปตฺติภาเวน สเตฺต อภิภวติ ปฏลํ วิย อกฺขีนิ ฯ ตทภิภูโต จ พาโล ปุนพฺภวิเกหิ สงฺขาเรหิ อตฺตานํ เวเฐติ โกสการกิมิ วิย โกสปฺปเทเสหิฯ สงฺขารปริคฺคหิตํ วิญฺญาณํ คตีสุ ปติฏฺฐํ ลภติ ปริณายกปริคฺคหิโต วิย ราชกุมาโร รเชฺชฯ อุปปตฺตินิมิตฺตปริกปฺปนโต วิญฺญาณํ ปฏิสนฺธิยํ อเนกปฺปการํ นามรูปํ อภินิพฺพเตฺตติ มายาการโร วิย มายํฯ นามรูเป ปติฏฺฐิตํ สฬายตนํ วุทฺธึ วิรูฬฺหึ เวปุลฺลํ ปาปุณาติ สุภูมิยํ ปติฏฺฐิโต วนปฺปคุโมฺพ วิยฯ อายตนฆฏฺฏนโต ผโสฺส ชายติ อรณิสหิตาภิมนฺถนโต อคฺคิ วิยฯ ผเสฺสน ผุฏฺฐสฺส เวทนา ปาตุภวติ อคฺคินา ผุฏฺฐสฺส ทาโห วิยฯ เวทยมานสฺส ตณฺหา ปวฑฺฒติ โลณูทกํ ปิวโต ปิปาสา วิยฯ ตสิโต ภเวสุ อภิลาสํ กโรติ ปิปาสิโต วิย ปานีเยฯ ตทสฺสุปาทานํ, อุปาทาเนน ภวํ อุปาทิยติ อามิสโลเภน มโจฺฉ พฬิสํ วิยฯ ภเว สติ ชาติ โหติ พีเช สติ องฺกุโร วิยฯ ชาตสฺส อวสฺสํ ชรามรณํ อุปฺปนฺนสฺส รุกฺขสฺส ปตนํ วิยฯ ตสฺมา เอวํ **อุปมาหิ**เปตํ ภวจกฺกํ วิญฺญาตพฺพํ ยถารหํฯ

๖๕๙. ยสฺมา จ ภควตา อตฺถโตปิ ธมฺมโตปิ เทสนโตปิ ปฏิเวธโตปิ คมฺภีรภาวํ สนฺธาย ‘‘คมฺภีโร จายํ, อานนฺท, ปฏิจฺจสมุปฺปาโท คมฺภีราวภาโส จา’’ติ (ที. นิ. ๒.๙๕; สํ. นิ. ๒.๖๐) วุตฺตํ, ตสฺมา **คมฺภีรเภทโต**เปตํ ภวจกฺกํ วิญฺญาตพฺพํ ยถารหํฯ

ตตฺถ ยสฺมา น ชาติโต ชรามรณํ น โหติ, น จ ชาตึ วินา อญฺญโต โหติ, อิตฺถญฺจ ชาติโต สมุทาคจฺฉตีติ เอวํ ชาติปจฺจยสมุทาคตฏฺฐสฺส ทุรวโพธนียโต ชรามรณสฺส ชาติปจฺจยสมฺภูตสมุทาคตโฏฺฐ คมฺภีโรฯ ตถา ชาติยา ภวปจฺจย…เป.… สงฺขารานํ อวิชฺชาปจฺจยสมฺภูตสมุทา

คตโฎฺฐ คมฺภีโรฯ ตสฺมา อิทํ ภวจกฺกํ อตฺถคมฺภีรนฺติ อยํ ตาเวตฺถ **อตฺถคมฺภีรตา**ฯ เหตุผลญฺหิ อโตฺถติ วุจฺจติฯ ยถาห – ‘‘เหตุผเล ญาณํ อตฺถปฏิสมฺภิทา’’ติ (วิภ. ๗๒๐)ฯ

ยสฺมา ปน เยนากาเรน ยทวตฺถา จ อวิชฺชา เตสํ เตสํ สงฺขารานํ ปจฺจโย โหติ, ตสฺส ทุรวโพธนียโต อวิชฺชาย สงฺขารานํ ปจฺจยโฎฺฐ คมฺภีโรฯ ตถา สงฺขารานํ…เป.… ชาติยา ชรามรณสฺส ปจฺจยโฎฺฐ คมฺภีโร, ตสฺมา อิทํ ภวจกฺกํ ธมฺมคมฺภีรนฺติ อยเมตฺถ **ธมฺมคมฺภีรตา**ฯ เหตุโน หิ ธโมฺมติ นามํฯ ยถาห – ‘‘เหตุมฺหิ ญาณํ ธมฺมปฏิสมฺภิทา’’ติ (วิภ. ๗๒๐)ฯ

ยสฺมา จสฺส เตน เตน การเณน ตถา ตถา ปวเตฺตตพฺพตฺตา เทสนาปิ คมฺภีรา, น ตตฺถ สพฺพญฺญุตญฺญาณโต อญฺญํ ญาณํ ปติฎฺฐํ ลภติฯ ตถาเหตํ กตฺถจิ สุเตฺต อนุโลมโต, กตฺถจิ ปฏิโลมโต, กตฺถจิ อนุโลมปฏิโลมโต, กตฺถจิ เวมชฺฌโต ปฎฺฐาย อนุโลมโต วา ปฏิโลมโต วา, กตฺถจิ ติสนฺธิจตุสเงฺขปํ, กตฺถจิ ทฺวิสนฺธิติสเงฺขปํ, กตฺถจิ เอกสนฺธิทฺวิสเงฺขปํ เทสิตํ, ตสฺมา อิทํ ภวจกฺกํ เทสนาคมฺภีรนฺติ อยํ **เทสนาคมฺภีรตา**ฯ

ยสฺมา เจตฺถ โย โส อวิชฺชาทีนํ สภาโว, เยน ปฏิวิเทฺธน อวิชฺชาทโย สมฺมา สลกฺขณโต ปฏิวิทฺธา โหนฺติ, โส ทุปฺปริโยคาหตฺตา คมฺภีโร, ตสฺมา อิทํ ภวจกฺกํ ปฏิเวธคมฺภีรํฯ ตถา เหตฺถ อวิชฺชาย อญฺญาณาทสฺสนสจฺจาสมฺปฏิเวธโฎฺฐ คมฺภีโร, สงฺขารานํ อภิสงฺขรณายูหนสราควิราคโฎฺฐ, วิญฺญาณสฺส สุญฺญตอพฺยาปารอสงฺกนฺติปฏิสนฺธิปาตุภาวโฎฺฐ, นามรูปสฺส เอกุปฺปาทวินิโพฺภคาวินิโพฺภคนมนรุปฺปนโฎฺฐ, สฬายตนสฺส อธิปติโลกทฺวารเขตฺตวิสยิภาวโฎฺฐ, ผสฺสสฺส ผุสนสงฺฆฎฺฏนสงฺคติสนฺนิปาตโฎฺฐ , เวทนาย อารมฺมณรสานุภวนสุขทุกฺขมชฺฌตฺตภาวนิชฺชีวเวทยิตโฎฺฐฯ ตณฺหาย อภินนฺทิตโชฺฌสานสริตาลตานทีตณฺหาสมุทฺททุปฺปูรโฎฺฐ, อุปาทานสฺส อาทานคฺคหณาภินิเวสปรามาสทุรติกฺกมโฎฺฐ, ภวสฺส อายูหนาภิสงฺขรณโยนิคติฐิตินิวาเสสุขิปนโฎฺฐ, ชาติยา ชาติ สญฺชาติ โอกฺกนฺติ นิพฺพตฺติ ปาตุภาวโฎฺฐ, ชรามรณสฺส ขยวยเภทวิปริณามโฎฺฐ คมฺภีโรติ อยเมตฺถ **ปฏิเวธคมฺภีรตา**ฯ

๖๖๐. ยสฺมา ปเนตฺถ เอกตฺตนโย, นานตฺตนโย, อพฺยาปารนโย, เอวํธมฺมตานโยติ จตฺตาโร อตฺถนยา โหนฺติ, ตสฺมา **นยเภทโต**เปตํ ภวจกฺกํ วิญฺญาตพฺพํ ยถารหํฯ

ตตฺถ อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา, สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณนฺติ เอวํ พีชสฺส องฺกุราทิภาเวน รุกฺขภาวปฺปตฺติ วิย สนฺตานานุปเจฺฉโท **เอกตฺตนโย** นามฯ ยํ สมฺมา ปสฺสโนฺต เหตุผลสมฺพเนฺธน สนฺตานสฺส อนุปเจฺฉทาวโพธโต อุเจฺฉททิฎฺฐิํ ปชหติฯ มิจฺฉา ปสฺสโนฺต เหตุผลสมฺพเนฺธน ปวตฺตมานสฺส สนฺตานานุปเจฺฉทสฺส เอกตฺตคหณโต สสฺสตทิฎฺฐิํ อุปาทิยติฯ

อวิชฺชาทีนํ ปน ยถาสกํลกฺขณววตฺถานํ **นานตฺตนโย** นามฯ ยํ สมฺมา ปสฺสโนฺต นวนวานํ อุปฺปาททสฺสนโต สสฺสตทิฎฺฐิํ ปชหติฯ มิจฺฉา ปสฺสโนฺต เอกสนฺตานปติตสฺส ภินฺนสนฺตานเสฺสว นานตฺตคฺคหณโต อุเจฺฉททิฎฺฐิํ อุปาทิยติฯ

อวิชฺชาย สงฺขารา มยา อุปฺปาเทตพฺพา, สงฺขารานํ วา วิญฺญาณํ อเมฺหหีติ เอวมาทิพฺยาปาราภาโว **อพฺยาปารนโย** นามฯ ยํ สมฺมา ปสฺสโนฺต การกสฺส อภาวาวโพธโต อตฺตทิฎฺฐิํ ปชหติฯ มิจฺฉา ปสฺสโนฺต โย อสติปิ พฺยาปาเร อวิชฺชาทีนํ สภาวนิยมสิโทฺธ เหตุภาโว, ตสฺส อคฺคหณโต อกิริยทิฎฺฐิํ อุปาทิยติฯ

อวิชฺชาทีหิ ปน การเณหิ สงฺขาราทีนํเยว สมฺภโว ขีราทีหิ ทธิอาทีนํ วิย, น อเญฺญสนฺติ อยํ **เอวํธมฺมตานโย** นามฯ ยํ สมฺมา ปสฺสโนฺต ปจฺจยานุรูปโต ผลาวโพธา อเหตุกทิฏฺฐิํ อกิริยทิฏฺฐิญฺจ ปชหติฯ มิจฺฉา ปสฺสโนฺต ปจฺจยานุรูปํ ผลปฺปวตฺติํ อคฺคเหตฺวา ยโต กุโตจิ ยสฺส กสฺสจิ อสมฺภวคฺคหณโต อเหตุกทิฏฺฐิเญฺจว นิยตวาทญฺจ อุปาทิยตีติ เอวมิทํ ภวจกฺกํ,

> สจฺจปฺปภวโต กิจฺจา, วารณาอุปมาหิ จ;
> คมฺภีรนยเภทา จ, วิญฺญาตพฺพํ ยถารหํฯ

๖๖๑. อิทญฺหิ อติคมฺภีรโต อคาธํฯ นานานยคหนโต ทุรติยานํฯ ญาณาสินา สมาธิปวรสิลายํ สุนิสิเตน,

> ภวจกฺกมปทาเลตฺวา, อสนิวิจกฺกมิว นิจฺจนิมฺมถนํ;
> สํสารภยมตีโต, น โกจิ สุปินนฺตเรปฺยตฺถิฯ

วุตฺตมฺปิ เหตํ ภควตา – ‘‘คมฺภีโร จายํ, อานนฺท, ปฏิจฺจสมุปฺปาโท คมฺภีราวภาโส จฯ เอตสฺส จานนฺท, ธมฺมสฺส อนนุโพธา อปฺปฏิเวธา เอวมยํ ปชา ตนฺตากุลกชาตา กุลาคณฺฐิกชาตา มุญฺชปพฺพชภูตา อปายํ ทุคฺคติํ วินิปาตํ สํสารํ นาติวตฺตตี’’ติ (มหาว. ๙๕; สํ. นิ. ๒.๖๐)ฯ ตสฺมา อตฺตโน วา ปเรสํ วา หิตาย จ สุขาย จ ปฏิปโนฺน อวเสสกิจฺจานิ ปหาย,

> คมฺภีเร ปจฺจยาการปฺปเภเท อิธ ปณฺฑิโต;
> ยถา คาธํ ลเภเถวมนุยุเญฺชถ สทา สโตติฯ

อิติ สาธุชนปาโมชฺชตฺถาย กเต วิสุทฺธิมเคฺค

ปญฺญาภาวนาธิกาเร

ปญฺญาภูมินิเทฺทโส นาม

สตฺตรสโม ปริเจฺฉโทฯ

๑๘. ทิฏฺฐิวิสุทฺธินิเทฺทโส

นามรูปปริคฺคหกถา

๖๖๒. อิทานิ ยา ‘‘อิเมสุ ภูมิภูเตสุ ธเมฺมสุ อุคฺคหปริปุจฺฉาวเสน ญาณปริจยํ กตฺวา ‘สีลวิสุทฺธิ เจว จิตฺตวิสุทฺธิ จา’ติ เทฺว มูลภูตา วิสุทฺธิโย สมฺปาเทตพฺพา’’ติ วุตฺตาฯ ตตฺถ **สีลวิสุทฺธิ** นาม สุปริสุทฺธํ ปาติโมกฺขสํวราทิจตุพฺพิธํ สีลํ, ตญฺจ **สีลนิเทฺทเส** วิตฺถาริตเมวฯ **จิตฺตวิสุทฺธิ** นาม สอุปจารา อฏฺฐ สมาปตฺติโย, ตาปิ จิตฺตสีเสน วุตฺต**สมาธินิเทฺทเส** สพฺพากาเรน วิตฺถาริตา เอวฯ ตสฺมา ตา ตตฺถ วิตฺถาริตนเยเนว เวทิตพฺพาฯ

ยํ ปน วุตฺตํ ‘‘ทิฏฺฐิวิสุทฺธิ, กงฺขาวิตรณวิสุทฺธิ, มคฺคามคฺคญาณทสฺสนวิสุทฺธิ, ปฏิปทาญาณทสฺสนวิสุทฺธิ, ญาณทสฺสนวิสุทฺธีติ อิมา ปน ปญฺจ วิสุทฺธิโย สรีร’’นฺติ, ตตฺถ **นามรูปานํ ยาถาวทสฺสนํ ทิฏฺฐิวิสุทฺธิ** นามฯ

๖๖๓. ตํ สมฺปาเทตุกาเมน **สมถยานิเกน** ตาว ฐเปตฺวา เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ อวเสสรูปารูปาวจรชฺฌานานํ อญฺญตรโต วุฏฺฐาย วิตกฺกาทีนิ ฌานงฺคานิ, ตํสมฺปยุตฺตา จ ธมฺมา **ลกฺขณรสาทิวเสน** ปริคฺคเหตพฺพาฯ ปริคฺคเหตฺวา สพฺพเมฺปตํ อารมฺมณาภิมุขํ นมนโต นมนเฏฺฐน **นามนฺติ** ววตฺถเปตพฺพํฯ

ตโต ยถา นาม ปุริโส อโนฺตเคเห สปฺปํ ทิสฺวา ตํ อนุพนฺธมาโน ตสฺส อาสยํ ปสฺสติ, เอวเมว อยมฺปิ โยคาวจโร ตํ นามํ อุปปริกฺขโนฺต ‘‘อิทํ นามํ กึ นิสฺสาย ปวตฺตตี’’ติ ปริเยสมาโน ตสฺส นิสฺสยํ หทยรูปํ ปสฺสติฯ ตโต หทยรูปสฺส นิสฺสยภูตานิ, ภูตนิสฺสิตานิ จ เสสุปาทายรูปานีติ รูปํ ปริคฺคณฺหาติฯ โส สพฺพเมฺปตํ รุปฺปนโต **รูปนฺติ** ววตฺถเปติฯ ตโต นมนลกฺขณํ นามํ, รุปฺปนลกฺขณํ รูปนฺติ **สเงฺขปโต นามรูปํ ววตฺถเปติ**ฯ

๖๖๔. **สุทฺธวิปสฺสนายานิโก** ปน อยเมว วา **สมถยานิโก** จตุธาตุววตฺถาเน วุตฺตานํ เตสํ เตสํ ธาตุปริคฺคหมุขานํ อญฺญตรมุขวเสน สเงฺขปโต วา วิตฺถารโต วา จตโสฺส ธาตุโย ปริคฺคณฺหาติฯ อถสฺส ยาถาวสรสลกฺขณโต อาวิภูตาสุ ธาตูสุ กมฺมสมุฏฺฐานมฺหิ ตาว เกเส ‘‘จตโสฺส ธาตุโย, วโณฺณ, คโนฺธ, รโส, โอชา, ชีวิตํ, กายปฺปสาโท’’ติ เอวํ กายทสกวเสน ทส รูปานิ, ตเตฺถว ภาวสฺส อตฺถิตาย ภาวทสกวเสน ทส, ตเตฺถว อาหารสมุฏฺฐานํ โอชฏฺฐมกํ, อุตุสมุฏฺฐานํ, จิตฺตสมุฏฺฐานนฺติ อปรานิปิ จตุวีสตีติ เอวํ จตุสมุฏฺฐาเนสุ จตุวีสติโกฏฺฐาเสสุ จตุจตฺตาลีส จตุจตฺตาลีส รูปานิ, เสโท, อสฺสุ, เขโฬ, สิงฺฆาณิกาติ อิเมสุ ปน จตูสุ อุตุจิตฺตสมุฏฺฐาเนสุ ทฺวินฺนํ โอชฏฺฐมกานํ วเสน โสฬส โสฬส รูปานิ, อุทริยํ, กรีสํ, ปุโพฺพ, มุตฺตนฺติ อิเมสุ จตูสุ อุตุสมุฏฺฐาเนสุ อุตุสมุฏฺฐานเสฺสว โอชฏฺฐมกสฺส วเสน อฏฺฐ อฏฺฐ รูปานิ ปากฏานิ โหนฺตีติฯ เอส ตาว **ทฺวตฺตึสากาเร** นโยฯ

เย ปน อิมสฺมึ ทฺวตฺตึสากาเร อาวิภูเต อปเร ทส อาการา อาวิภวนฺติฯ ตตฺถ อสิตาทิปริปาจเก ตาว กมฺมเช เตโชโกฏฺฐาสมฺหิ โอชฏฺฐมกเญฺจว ชีวิตญฺจาติ นว รูปานิ, ตถา จิตฺตเช อสฺสาสปสฺสาสโกฏฺฐาเสปิ โอชฏฺฐมกเญฺจว สโทฺท จาติ นว, เสเสสุ จตุสมุฏฺฐาเนสุ อฏฺฐสุ ชีวิตนวกเญฺจว ตีณิ จ โอชฏฺฐมกานีติ เตตฺตึส รูปานิ ปากฏานิ โหนฺติฯ

ตเสฺสวํ วิตฺถารโต ทฺวาจตฺตาลีสาการวเสน อิเมสุ ภูตุปาทายรูเปสุ ปากเฏสุ ชาเตสุ วตฺถุทฺวารวเสน ปญฺจ จกฺขุทสกาทโย, หทยวตฺถุทสกญฺจาติ อปรานิปิ สฏฺฐิรูปานิ ปากฏานิ

โหนฺติฯ โส สพฺพานิปิ ตานิ **รุปฺปนลกฺขเณน** เอกโต กตฺวา ‘‘เอตํ **รูป**’’นฺติ ปสฺสติฯ

ตเสฺสวํ ปริคฺคหิตรูปสฺส ทฺวารวเสน อรูปธมฺมา ปากฏา โหนฺติฯ เสยฺยถิทํ – เทฺวปญฺจวิญฺญาณานิ, ติโสฺส มโนธาตุโย, อฏฺฐสฏฺฐิ มโนวิญฺญาณธาตุโยติ เอกาสีติ โลกิยจิตฺตานิ, อวิเสเสน จ เตหิ จิเตฺตหิ สหชาโต ผโสฺส, เวทนา, สญฺญา, เจตนา, ชีวิตํ, จิตฺตฎฺฐิติ, มนสิกาโรติ อิเม สตฺต สตฺต เจตสิกาติฯ โลกุตฺตรจิตฺตานิ ปน เนว สุทฺธวิปสฺสกสฺส , น สมถยานิกสฺส ปริคฺคหํ คจฺฉนฺติ อนธิคตตฺตาติฯ โส สเพฺพปิ เต อรูปธเมฺม **นมนลกฺขเณน** เอกโต กตฺวา ‘‘เอตํ **นาม**’’นฺติ ปสฺสติฯ เอวเมโก **จตุธาตุววตฺถานมุเขน วิตฺถารโต นามรูปํ ววตฺถเปติ**ฯ

๖๖๕. อปโร **อฏฺฐารสธาตุวเสน**ฯ กถํ? อิธ ภิกฺขุ อตฺถิ อิมสฺมิํ อตฺตภาเว จกฺขุธาตุ… เป.… มโนวิญฺญาณธาตูติ ธาตุโย อาวชฺชิตฺวา ยํ โลโก เสตกณฺหมณฺฑลวิจิตฺตํ อายตวิตฺถตํ อกฺขิกูปเก นฺหารุสุตฺตเกน อาพทฺธํ มํสปิณฺฑํ ‘‘จกฺขู’’ติ สญฺชานาติ, ตํ อคฺคเหตฺวา ขนฺธนิเทฺทเส อุปาทารูเปสุ วุตฺตปฺปการํ จกฺขุปสาทํ ‘‘จกฺขุธาตู’’ติ ววตฺถเปติฯ

ยานิ ปนสฺส นิสฺสยภูตา จตโสฺส ธาตุโย, ปริวารกานิ จตฺตาริ วณฺณ-คนฺธ-รส-โอชา-รูปานิ, อนุปาลกํ ชีวิตินฺทฺริยนฺติ นว สหชาตรูปานิ, ตเตฺถว ฐิตานิ กายทสกภาวทสกวเสน วีสติ กมฺมชรูปานิ, อาหารสมุฏฺฐานาทีนํ ติณฺณํ โอชฏฺฐมกานํ วเสน จตุวีสติ อนุปาทินฺนรูปานีติ เอวํ เสสานิ เตปณฺณาส รูปานิ โหนฺติ, น ตานิ จ ‘‘จกฺขุธาตู’’ติ ววตฺถเปติฯ เอส นโย โสตธาตุอาทีสุปิฯ กายธาตุยํ ปน อวเสสานิ เตจตฺตาลีส รูปานิ โหนฺติฯ เกจิ ปน อุตุจิตฺตสมุฏฺฐานานิ สเทฺทน สห นว นว กตฺวา ปญฺจจตฺตาลีสาติ วทนฺติฯ

อิติ อิเม ปญฺจ ปสาทา, เตสญฺจ วิสยา รูปสทฺทคนฺธรสโผฏฺฐพฺพา ปญฺจาติ ทส รูปานิ ทส ธาตุโย โหนฺติฯ อวเสสรูปานิ ธมฺมธาตุเยว โหนฺติฯ จกฺขุํ ปน นิสฺสาย รูปํ อารพฺภ ปวตฺตํ จิตฺตํ จกฺขุวิญฺญาณธาตุ นามาติ เอวํ เทฺวปญฺจวิญฺญาณานิ ปญฺจ วิญฺญาณธาตุโย โหนฺติฯ ตีณิ มโนธาตุจิตฺตานิ เอกา มโนธาตุ, อฏฺฐสฏฺฐิ มโนวิญฺญาณธาตุจิตฺตานิ มโนวิญฺญาณธาตูติ สพฺพานิปิ เอกาสีติ โลกิยจิตฺตานิ สตฺต วิญฺญาณธาตุโยฯ ตํสมฺปยุตฺตา ผสฺสาทโย ธมฺมธาตูติ เอวเมตฺถ อเฑฺฒกาทส ธาตุโย รูปํ, อฑฺฒฎฺฐมา ธาตุโย นามนฺติ เอวเมโก อฏฺฐารสธาตุวเสน นามรูปํ ววตฺถเปติฯ

๖๖๖. อปโร **ทฺวาทสายตนวเสน**ฯ กถํ? จกฺขุธาตุยํ วุตฺตนเยเนว ฐเปตฺวา เตปณฺณาส รูปานิ จกฺขุปสาทมตฺตํ ‘‘จกฺขายตน’’นฺติ ววตฺถเปติฯ ตตฺถ วุตฺตนเยเนว จ โสตฆานชิวฺหากายธาตุโย ‘‘โสตฆานชิวฺหากายายตนานี’’ติ, เตสํ วิสยภูเต ปญฺจธเมฺม ‘‘รูปสทฺทคนฺธรสโผฏฺฐพฺพายตนานี’’ติ , โลกิยสตฺตวิญฺญาณธาตุโย ‘‘มนายตน’’นฺติ, ตํสมฺปยุตฺตา ผสฺสาทโย เสสรูปญฺจ ‘‘ธมฺมายตน’’นฺติ เอวเมตฺถ อเฑฺฒกาทส อายตนานิ รูปํ, ทิยฑฺฒอายตนานิ นามนฺติ เอวเมโก ทฺวาทสายตนวเสน นามรูปํ ววตฺถเปติฯ

๖๖๗. อปโร ตโต สํขิตฺตตรํ **ขนฺธวเสน** ววตฺถเปติฯ กถํ? อิธ ภิกฺขุ อิมสฺมิํ สรีเร จตุสมุฏฺฐานา จตโสฺส ธาตุโย, ตํนิสฺสิโต วโณฺณ, คโนฺธ, รโส, โอชา, จกฺขุปสาทาทโย ปญฺจ ปสาทา, วตฺถุรูปํ, ภาโว, ชีวิตินฺทฺริยํ, ทฺวิสมุฏฺฐาโน สโทฺทติ อิมานิ สตฺตรส รูปานิ **สมฺมสนุปคานิ** นิปฺผนฺนานิ รูปรูปานิฯ กายวิญฺญตฺติ, วจีวิญฺญตฺติ, อากาสธาตุ, รูปสฺส ลหุตา, มุทุตา, กมฺมญฺญตา, อุปจโย, สนฺตติ, ชรตา, อนิจฺจตาติ อิมานิ ปน ทส รูปานิ **น สมฺมสนุปคานิ,** อาการวิการอนฺตรปริเจฺฉทมตฺตกานิ, น นิปฺผนฺนรูปานิ, น รูปรูปานิฯ อปิจ โข รูปานํ อาการวิการอนฺตรปริเจฺฉทมตฺตโต รูปนฺติ สงฺขํ คตานิฯ อิติ สพฺพานิ เปตานิ สตฺตวีสติ รูปานิ รูปกฺข

โนฺธ, เอกาสีติยา โลกิยจิเตฺตหิ สทฺธึ อุปฺปนฺนา เวทนา เวทนากฺขนฺโธ, ตํสมฺปยุตฺตา สญฺญา สญฺญากฺขนฺโธ, สงฺขารา สงฺขารกฺขนฺโธ, วิญฺญาณํ วิญฺญาณกฺขนฺโธติฯ อิติ รูปกฺขนฺโธ รูปํ, จตฺตาโร อรูปิโน ขนฺธา นามนฺติ เอวเมโก ปญฺจกฺขนฺธวเสน นามรูปํ ววตฺถเปติฯ

๖๖๘. อปโร ''ยํกิญฺจิ รูปํ สพฺพํ รูปํ จตฺตาริ มหาภูตานิ จตุนฺนญฺจ มหาภูตานํ อุปาทาย รูป''นฺติ (ม. นิ. ๑.๓๔๗; อ. นิ. ๑๑.๑๗) เอวํ สํขิเตฺตเนว อิมสฺมึ อตฺตภาเว รูปํ ปริคฺคเหตฺวา, ตถา มนายตนเญฺจว ธมฺมายตเนกเทสญฺจ นามนฺติ ปริคฺคเหตฺวา ''อิติ อิทญฺจ นามํ อิทญฺจ รูปํ, อิทํ วุจฺจติ นามรูป''นฺติ **สเงฺขปโต** นามรูปํ ววตฺถเปติฯ

๖๖๙. สเจ ปนสฺส เตน เตน มุเขน รูปํ ปริคฺคเหตฺวา อรูปํ ปริคฺคณฺหโต สุขุมตฺตา อรูปํ น อุปฏฺฐาติ, เตน ธุรนิเกฺขปํ อกตฺวา รูปเมว ปุนปฺปุนํ สมฺมสิตพฺพํ มนสิกาตพฺพํ ปริคฺคเหตพฺพํ ววตฺถเปตพฺพํฯ ยถา ยถา หิสฺส รูปํ สุวิกฺขาลิตํ โหติ นิชฺชฏํ สุปริสุทฺธํ, ตถา ตถา ตทารมฺมณา อรูปธมฺมา สยเมว ปากฏา โหนฺติฯ

ยถา หิ จกฺขุมโต ปุริสสฺส อปริสุเทฺธ อาทาเส มุขนิมิตฺตํ โอโลเกนฺตสฺส นิมิตฺตํ น ปญฺญายติ, โส ''นิมิตฺตํ น ปญฺญายตี''ติ น อาทาสํ ฉเฑฺฑติ, อถ โข นํ ปุนปฺปุนํ ปริมชฺชติ ฯ ตสฺส ปริสุเทฺธ อาทาเส นิมิตฺตํ สยเมว ปากฏํ โหติฯ ยถา จ เตลตฺถิโก ติลปิฏฺฐํ โทณิยํ อากิริตฺวา อุทเกน ปริโปฺผเสตฺวา เอกวารํ เทฺววารํ ปีฬนมเตฺตน เตเล อนิกฺขมเนฺต น ติลปิฏฺฐํ ฉเฑฺฑติ, อถ โข นํ ปุนปฺปุนํ อุโณฺหทเกน ปริโปฺผเสตฺวา มทฺทิตฺวา ปีเฬติฯ ตเสฺสวํ กโรโต วิปฺปสนฺนํ ติลเตลํ นิกฺขมติฯ ยถา วา ปน อุทกํ ปสาเทตุกาโม กตกฏฺฐิํ คเหตฺวา อโนฺตฆเฏ หตฺถํ โอตาเรตฺวา เอกเทฺววาเร ฆํสนมเตฺตน อุทเก อวิปฺปสีทเนฺต น กตกฏฺฐิํ ฉเฑฺฑติ, อถ โข นํ ปุนปฺปุนํ ฆํสติฯ ตเสฺสวํ กโรนฺตสฺส กลลกทฺทมํ สนฺนิสีทติฯ อุทกํ อจฺฉํ โหติ วิปฺปสนฺนํ, เอวเมวํ เตน ภิกฺขุนา ธุรนิเกฺขปํ อกตฺวา รูปเมว ปุนปฺปุนํ สมฺมสิตพฺพํ มนสิกาตพฺพํ ปริคฺคเหตพฺพํ ววตฺถเปตพฺพํฯ

ยถา ยถา หิสฺส รูปํ สุวิกฺขาลิตํ โหติ นิชฺชฏํ สุปริสุทฺธํ, ตถา ตถา ตปฺปจฺจนีกกิเลสา สนฺนิสีทนฺติ, กทฺทมุปริ อุทกํ วิย จิตฺตํ ปสนฺนํ โหติฯ ตทารมฺมณา อรูปธมฺมา สยเมว ปากฏา โหนฺติฯ เอวํ อญฺญาหิปิ อุจฺฉุโจรโคณทธิมจฺฉาทีหิ อุปมาหิ อยมโตฺถ ปกาเสตโพฺพฯ

อรูปธมฺมานํ อุปฏฺฐานาการกถา

๖๗๐. เอวํ สุวิสุทฺธรูปปริคฺคหสฺส ปนสฺส อรูปธมฺมา ตีหิ อากาเรหิ อุปฏฺฐหนฺติ ผสฺสวเสน วา เวทนาวเสน วา วิญฺญาณวเสน วาฯ กถํ? เอกสฺส ตาว ''ปถวีธาตุ กกฺขฬลกฺขณา''ติ อาทินา นเยน ธาตุโย ปริคฺคณฺหนฺตสฺส ปฐมาภินิปาโต ผโสฺส, ตํสมฺปยุตฺตา เวทนา เวทนากฺขนฺโธ, สญฺญา สญฺญากฺขนฺโธ, สทฺธึ ผเสฺสน เจตนา สงฺขารกฺขนฺโธ, จิตฺตํ วิญฺญาณกฺขนฺโธติ อุปฏฺฐาติฯ ตถา ''เกเส ปถวีธาตุ กกฺขฬลกฺขณา…เป.… อสฺสาสปสฺสาเส ปถวีธาตุ กกฺขฬลกฺขณา''ติ (วิสุทฺธิ. ๑.๓๐๗) ปฐมาภินิปาโต ผโสฺส, ตํสมฺปยุตฺตา เวทนา เวทนากฺขนฺโธ…เป.… จิตฺตํ วิญฺญาณกฺขนฺโธติ อุปฏฺฐาติฯ เอวํ อรูปธมฺมา **ผสฺสวเสน** อุปฏฺฐหนฺติฯ

เอกสฺส ''ปถวีธาตุ กกฺขฬลกฺขณา''ติ ตทารมฺมณรสานุภวนกเวทนา เวทนากฺขนฺโธ, ตํสมฺปยุตฺตา สญฺญา สญฺญากฺขนฺโธ, ตํสมฺปยุโตฺต ผโสฺส จ เจตนา จ สงฺขารกฺขนฺโธ, ตํสมฺปยุตฺตํ จิตฺตํ วิญฺญาณกฺขนฺโธติ อุปฏฺฐาติฯ ตถา ''เกเส ปถวีธาตุ กกฺขฬลกฺขณา …เป.… อสฺสาสปสฺสาเส ปถวีธาตุ กกฺขฬลกฺขณา''ติ ตทารมฺมณรสานุภวนกเวทนา เวทนากฺขนฺโธ…

เป.... ตํสมฺปยุตฺตํ จิตฺตํ วิญฺญาณกฺขนฺโธติ อุปฏฺฐาติฯ เอวํ **เวทนาวเสน** อรูปธมฺมา อุปฏฺฐหนฺติฯ

อปรสฺส ‘‘ปถวีธาตุ กกฺขฬลกฺขณา’’ติ อารมฺมณปฏิวิชานนํ วิญฺญาณํ วิญฺญาณกฺขนฺโธ, ตํสมฺปยุตฺตา เวทนา เวทนากฺขนฺโธ, สญฺญา สญฺญากฺขนฺโธ, ผโสฺส จ เจตนา จ สงฺขารกฺขนฺโธติ อุปฏฺฐาติฯ ตถา ‘‘เกเส ปถวีธาตุ กกฺขฬลกฺขณา...เป.... อสฺสาสปสฺสาเส ปถวีธาตุ กกฺขฬลกฺขณา’’ติ อารมฺมณปฏิวิชานนํ วิญฺญาณํ วิญฺญาณกฺขนฺโธ, ตํสมฺปยุตฺตา เวทนา เวทนากฺขนฺโธ, สญฺญา สญฺญากฺขนฺโธ, ผโสฺส จ เจตนา จ สงฺขารกฺขนฺโธติ อุปฏฺฐาติฯ เอวํ **วิญฺญาณวเสน** อรูปธมฺมา อุปฏฺฐหนฺติฯ

เอเตเนว อุปาเยน ‘‘กมฺมสมุฏฺฐาเน เกเส ปถวีธาตุ กกฺขฬลกฺขณา’’ติอาทินา นเยน ทฺวาจตฺตาลีสาย ธาตุโกฏฺฐาเสสุ จตุนฺนํ จตุนฺนํ ธาตูนํ วเสน, เสเสสุ จ จกฺขุธาตุอาทีสุ รูปปริคฺคหมุเขสุ สพฺพํ นยเภทํ อนุคนฺตฺวา โยชนา กาตพฺพาฯ

๖๗๑. ยสฺมา จ เอวํ สุวิสุทฺธรูปปริคฺคหเสฺสว ตสฺส อรูปธมฺมา ตีหากาเรหิ ปากฏา โหนฺติฯ ตสฺมา สุวิสุทฺธรูปปริคฺคเหเนว อรูปปริคฺคหาย โยโค กาตโพฺพ, น อิตเรนฯ สเจ หิ เอกสฺมึ วา รูปธเมฺม อุปฏฺฐิเต ทฺวีสุ วา รูปํ ปหาย อรูปปริคฺคหํ อารภติ กมฺมฏฺฐานโต ปริหายติ, ปถวีกสิณภาวนาย วุตฺตปฺปการา ปพฺพเตยฺยา คาวี วิยฯ สุวิสุทฺธรูปปริคฺคหสฺส ปน อรูปปริคฺคหาย โยคํ กโรโต กมฺมฏฺฐานํ วุทฺธึ วิรูฬฺหึ เวปุลฺลํ ปาปุณาติฯ

โส เอวํ ผสฺสาทีนํ วเสน อุปฏฺฐิเต จตฺตาโร อรูปิโน ขเนฺธ นามนฺติ, เตสํ อารมฺมณภูตานิ จตฺตาริ มหาภูตานิ, จตุนฺนญฺจ มหาภูตานํ อุปาทายรูปํ รูปนฺติ ววตฺถเปติฯ อิติ อฏฺฐารส ธาตุโย ทฺวาทสายตนานิ ปญฺจกฺขนฺธาติ สเพฺพปิ เตภูมเก ธเมฺม ขเคฺคน สมุคฺคํ วิวรมาโน วิย ยมกตาลกนฺทํ ผาลยมาโน วิย จ นามญฺจ รูปญฺจาติ เทฺวธา ววตฺถเปติฯ นามรูปมตฺตโต อุทฺธํ อโญฺญ สโตฺต วา ปุคฺคโล วา เทโว วา พฺรหฺมา วา นตฺถีติ นิฏฺฐํ คจฺฉติฯ

สมฺพหุลสุตฺตนฺตสํสนฺทนา

๖๗๒. โส เอวํ ยาถาวสรสโต นามรูปํ ววตฺถเปตฺวา สุฏฺฐุตรํ ‘‘สโตฺต ปุคฺคโล’’ติ อิมิสฺสา โลกสมญฺญาย ปหานตฺถาย สตฺตสโมฺมหสฺส สมติกฺกมตฺถาย อสโมฺมหภูมิยํ จิตฺตํ ฐปนตฺถาย สมฺพหุลสุตฺตนฺตวเสน ‘‘นามรูปมตฺตเมวิทํ, น สโตฺต, น ปุคฺคโล อตฺถี’’ติ เอตมตฺถํ สํสเนฺทตฺวา ววตฺถเปติฯ วุตฺตเญฺหตํ –

> ‘‘ยถาปิ องฺคสมฺภารา, โหติ สโทฺท รโถ อิติ;
> เอวํ ขเนฺธสุ สเนฺตสุ, โหติ สโตฺตติ สมฺมุตี’’ติฯ (สํ. นิ. ๑.๑๗๑);

อปรมฺปิ วุตฺตํ, ‘‘เสยฺยถาปิ, อาวุโส, กฏฺฐญฺจ ปฏิจฺจ วลฺลิญฺจ ปฏิจฺจ มตฺติกญฺจ ปฏิจฺจ ติณญฺจ ปฏิจฺจ อากาโส ปริวาริโต อคารเนฺตฺวว สงฺขํ คจฺฉติ, เอวเมว โข, อาวุโส, อฏฺฐิญฺจ ปฏิจฺจ นฺหารุญฺจ ปฏิจฺจ มํสญฺจ ปฏิจฺจ จมฺมญฺจ ปฏิจฺจ อากาโส ปริวาริโต รูปเนฺตฺวว สงฺขํ คจฺฉตี’’ติ (ม. นิ. ๑.๓๐๖)ฯ

อปรมฺปิ วุตฺตํ –

> ‘‘ทุกฺขเมว หิ สโมฺภติ, ทุกฺขํ ติฏฺฐติ เวติ จ;

นาญฺญตฺร ทุกฺขา สโมฺภติ, นาญฺญํ ทุกฺขา นิรุชฺฌตี’’ติฯ (สํ. นิ. ๑.๑๗๑);

อุปมาหิ นามรูปวิภาวนา

๖๗๓. เอวํ อเนกสเตหิ สุตฺตเนฺตหิ นามรูปเมว ทีปิตํ, น สโตฺต น ปุคฺคโลฯ ตสฺมา ยถา อกฺขจกฺกปญฺชรอีสาทีสุ องฺคสมฺภาเรสุ เอเกนากาเรน สณฺฐิเตสุ **รโถ**ติ โวหารมตฺตํ โหติ, ปรมตฺถโต เอเกกสฺมิํ อเงฺค อุปปริกฺขิยมาเน รโถ นาม นตฺถิฯ ยถา จ กฎฺฐาทีสุ เคหสมฺภาเรสุ เอเกนากาเรน อากาสํ ปริวาเรตฺวา ฐิเตสุ **เคหนฺ**ติ โวหารมตฺตํ โหติ, ปรมตฺถโต เคหํ นาม นตฺถิฯ ยถา จ องฺคุลิองฺคุฎฺฐาทีสุ เอเกนากาเรน ฐิเตสุ **มุฎฺฐี**ติ โวหารมตฺตํ โหติฯ โทณิตนฺติอาทีสุ **วีณา**ติฯ หตฺถิอสฺสาทีสุ **เสนา**ติฯ ปาการเคหโคปุราทีสุ **นครนฺ**ติฯ ขนฺธสาขาปลาสาทีสุ เอเกนากาเรน ฐิเตสุ **รุโกฺข**ติ โวหารมตฺตํ โหติ, ปรมตฺถโต เอเกกสฺมิํ อวยเว อุปปริกฺขิยมาเน รุโกฺข นาม นตฺถิฯ เอวเมวํ ปญฺจสุ อุปาทานกฺขเนฺธสุ สติ **‘‘สโตฺต, ปุคฺคโล’’**ติ โวหารมตฺตํ โหติ, ปรมตฺถโต เอเกกสฺมิํ ธเมฺม อุปปริกฺขิยมาเน ‘‘อสฺมีติ วา อหนฺติ วา’’ติ คาหสฺส วตฺถุภูโต สโตฺต นาม นตฺถิฯ ปรมตฺถโต ปน นามรูปมตฺตเมว อตฺถีติฯ เอวํ ปสฺสโต หิ ทสฺสนํ **ยถาภูตทสฺสนํ** นาม โหติฯ

๖๗๔. โย ปเนตํ ยถาภูตทสฺสนํ ปหาย ‘‘สโตฺต อตฺถี’’ติ คณฺหาติฯ โส ตสฺส วินาสํ อนุชาเนยฺย อวินาสํ วาฯ อวินาสํ อนุชานโนฺต สสฺสเต ปตติฯ วินาสํ อนุชานโนฺต อุเจฺฉเท ปตติฯ กสฺมา? ขีรนฺวยสฺส ทธิโน วิย ตทนฺวยสฺส อญฺญสฺส อภาวโตฯ โส ‘‘สสฺสโต สโตฺต’’ติ คณฺหโนฺต โอลียติ นามฯ ‘‘อุจฺฉิชฺชตี’’ติ คณฺหโนฺต อติธาวติ นามฯ เตนาห ภควา –

> ‘‘ทฺวีหิ, ภิกฺขเว, ทิฎฺฐิคเตหิ ปริยุฎฺฐิตา เทวมนุสฺสา โอลียนฺติ เอเก, อติธาวนฺติ เอเก, จกฺขุมโนฺต จ ปสฺสนฺติฯ
>
> ‘‘กถญฺจ, ภิกฺขเว, โอลียนฺติ เอเก? ภวารามา, ภิกฺขเว, เทวมนุสฺสา ภวรตา ภวสมฺทิตาฯ เตสํ ภวนิโรธาย ธเมฺม เทสิยมาเน จิตฺตํ น ปกฺขนฺทติ นปฺปสีทติ น สนฺติฎฺฐติ นาธิมุจฺจติฯ เอวํ โข, ภิกฺขเว, โอลียนฺติ เอเกฯ
>
> ‘‘กถญฺจ, ภิกฺขเว, อติธาวนฺติ เอเก? ภเวเนว โข ปเนเก อฎฺฎียมานา หรายมานา ชิคุจฺฉมานา วิภวํ อภินนฺทนฺติ, ยโต กิร โภ อยํ อตฺตา กายสฺส เภทา อุจฺฉิชฺชติ วินสฺสติ, น โหติ ปรํมรณา, เอตํ สนฺตํ, เอตํ ปณีตํ, เอตํ ยาถาวนฺติฯ เอวํ โข, ภิกฺขเว, อติธาวนฺติ เอเกฯ
>
> ‘‘กถญฺจ, ภิกฺขเว, จกฺขุมโนฺต ปสฺสนฺติ? อิธ, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ ภูตํ ภูตโต ปสฺสติ, ภูตํ ภูตโต ทิสฺวา ภูตสฺส นิพฺพิทาย วิราคาย นิโรธาย ปฎิปโนฺน โหติฯ เอวํ โข, ภิกฺขเว, จกฺขุมโนฺต ปสฺสนฺตี’’ติ (อิติวุ. ๔๙)ฯ

๖๗๕. ตสฺมา ยถา ทารุยนฺตํ สุญฺญํ นิชฺชีวํ นิรีหกํ, อถ จ ปน ทารุรชฺชุกสมาโยควเสน คจฺฉติปิ ติฎฺฐติปิฯ สอีหกํ สพฺยาปารํ วิย ขายติ, เอวมิทํ นามรูปมฺปิ สุญฺญํ นิชฺชีวํ นิรีหกํ, อถ จ ปน อญฺญมญฺญสมาโยควเสน คจฺฉติปิ ติฎฺฐติปิฯ สอีหกํ สพฺยาปารํ วิย ขายตีติ ทฎฺฐพฺพํฯ เตนาหุ โปราณา –

> ‘‘นามญฺจ รูปญฺจ อิธตฺถิ สจฺจโต,
น เหตฺถ สโตฺต มนุโช จ วิชฺชติ;

สุญฺญํ อิทํ ยนฺตมิวาภิสงฺขตํ,
ทุกฺขสฺส ปุโญฺช ติณกฏฺฐสาทิโส’’ติฯ

น เกวลเญฺจตํ ทารุยนฺตุปมาย, อญฺญาหิปิ นฬกลาปีอาทีหิ อุปมาหิ วิภาเวตพฺพํ – ยถา หิ ทฺวีสุ นฬกลาปีสุ อญฺญมญฺญํ นิสฺสาย ฐปิตาสุ เอกา เอกิสฺสา อุปตฺถมฺภ โหติ, เอกิสฺสา ปตมานาย อิตราปิ ปตติ, เอวเมวํ ปญฺจโวการภเว นามรูปํ อญฺญมญฺญํ นิสฺสาย ปวตฺตติ, เอกํ เอกสฺส อุปตฺถมฺภ โหติฯ มรณวเสน เอกสฺมึ ปตมาเน อิตรมฺปิ ปตติฯ เตนาหุ โปราณา –

‘‘ยมกํ นามรูปญฺจ, อุโภ อโญฺญญฺญนิสฺสิตา;
เอกสฺมึ ภิชฺชมานสฺมึ, อุโภ ภิชฺชนฺติ ปจฺจยา’’ติฯ

๖๗๖. ยถา จ ทณฺฑาภิหตํ เภรึ นิสฺสาย สเทฺท ปวตฺตมาเน อญฺญา เภรี, อโญฺญ สโทฺท, เภริสทฺทา อสมฺมิสฺสา, เภรี สเทฺทน สุญฺญา, สโทฺท เภริยา สุโญฺญ, เอวเมวํ วตฺถุทฺวารารมฺมณสงฺขาตํ รูปํ นิสฺสาย นาเม ปวตฺตมาเน อญฺญํ รูปํ, อญฺญํ นามํ, นามรูปา อสมฺมิสฺสา, นามํ รูเปน สุญฺญํ, รูปํ นาเมน สุญฺญํ, อปิจ โข เภรึ ปฏิจฺจ สโทฺท วิย รูปํ ปฏิจฺจ นามํ ปวตฺตติฯ เตนาหุ โปราณา –

‘‘น จกฺขุโต ชายเร ผสฺสปญฺจมา,
น รูปโต โน จ อุภินฺนมนฺตรา;
เหตุํ ปฏิจฺจปฺปภวนฺติ สงฺขตา,
ยถาปิ สโทฺท ปหฏาย เภริยาฯ

‘‘น โสตโต ชายเร ผสฺสปญฺจมา,
น สทฺทโต โน จ อุภินฺนมนฺตรา…เป.…ฯ

‘‘น ฆานโต ชายเร ผสฺสปญฺจมา,
น คนฺธโต โน จ อุภินฺนมนฺตรา…เป.…ฯ

‘‘น ชิวฺหาโต ชายเร ผสฺสปญฺจมา,
น รสโต โน จ อุภินฺนมนฺตรา…เป.…ฯ

‘‘น กายโต ชายเร ผสฺสปญฺจมา,
น ผสฺสโต โน จ อุภินฺนมนฺตรา…เป.…ฯ

‘‘น วตฺถุรูปา ปภวนฺติ สงฺขตา,
น จาปิ ธมฺมายตเนหิ นิคฺคตา;
เหตุํ ปฏิจฺจปฺปภวนฺติ สงฺขตา,
ยถาปิ สโทฺท ปหฏาย เภริยา’’ติฯ

๖๗๗. อปิเจตฺถ นามํ นิเตฺตชํ น สเกน เตเชน ปวตฺติตุํ สโกฺกติ, น ขาทติ, น ปิวติ, น พฺยาหรติ, น อิริยาปถํ กเปฺปติฯ รูปมฺปิ นิเตฺตชํ น สเกน เตเชน ปวตฺติตุํ สโกฺกติฯ น หิ ตสฺสา ขาทิตุกามตา, นาปิ ปิวิตุกามตา, น พฺยาหริตุกามตา, น อิริยาปถํ กเปฺปตุกามตา, อถ โข นามํ นิสฺสาย รูปํ ปวตฺตติ, รูปํ นิสฺสาย นามํ ปวตฺตติ, นามสฺส ขาทิตุกามตาย ปิวิตุกามตาย พฺ

ยาหริตุกามตาย อิริยาปถํ กเปฺปตุกามตาย สติ รูปํ ขาทติ, ปิวติ, พฺยาหรติ, อิริยาปถํ กเปฺปติฯ

อิมสฺส ปนตฺถสฺส วิภาวนตฺถาย อิมํ อุปมํ อุทาหรนฺติ – ยถา ชจฺจนฺโธ จ ปีฐสปฺปี จ ทิสา ปกฺกมิตุกามา อสฺสุ, ชจฺจนฺโธ ปีฐสปฺปึ เอวมาห ‘‘อหํ โข ภเณ, สโกฺกมิ ปาเทหิ ปาทกรณียํ กาตุํ, นตฺถิ จ เม จกฺขูนิ เยหิ สมวิสมํ ปเสฺสยฺย’’นฺติฯ ปีฐสปฺปีปิ ชจฺจนฺธํ เอวมาห ‘‘อหํ โข ภเณ, สโกฺกมิ จกฺขุนา จกฺขุกรณียํ กาตุํ, นตฺถิ จ เม ปาทานิ เยหิ อภิกฺกเมยฺยํ วา ปฏิกฺกเมยฺยํ วา’’ติฯ โส ตุฎฺฐหโฎฺฐ ชจฺจนฺโธ ปีฐสปฺปึ อํสกูฎํ อาโรเปสิฯ ปีฐสปฺปี ชจฺจนฺธสฺส อํสกูเฎ นิสีทิตฺวา เอวมาห ‘‘วามํ มุญฺจ ทกฺขิณํ คณฺห, ทกฺขิณํ มุญฺจ วามํ คณฺหา’’ติฯ ตตฺถ ชจฺจนฺโธปิ นิเตฺตโช ทุพฺพโล น สเกน เตเชน สเกน พเลน คจฺฉติ, ปีฐสปฺปีปิ นิเตฺตโช ทุพฺพโล น สเกน เตเชน สเกน พเลน คจฺฉติ, น จ เตสํ อญฺญมญฺญํ นิสฺสาย คมนํ นปฺปวตฺตติ, เอวเมวํ นามมฺปิ นิเตฺตชํ น สเกน เตเชน อุปฺปชฺชติ, น ตาสุ ตาสุ กิริยาสุ ปวตฺตติฯ รูปมฺปิ นิเตฺตชํ น สเกน เตเชน อุปฺปชฺชติ, น ตาสุ ตาสุ กิริยาสุ ปวตฺตติ, น จ เตสํ อญฺญมญฺญํ นิสฺสาย อุปฺปตฺติ วา ปวตฺติ วา น โหติฯ เตเนตํ วุจฺจติ –

> ‘‘น สเกน พเลน ชายเร,
> โนปิ สเกน พเลน ติฎฺฐเร;
> ปรธมฺมวสานุวตฺติโน,
> ชายเร สงฺขตา อตฺตทุพฺพลาฯ
>
> ‘‘ปรปจฺจยโต จ ชายเร,
> ปรอารมฺมณโต สมุฎฺฐิตา;
> อารมฺมณปจฺจเยหิ จ,
> ปรธเมฺมหิ จิเม ปภาวิตาฯ
>
> ‘‘ยถาปิ นาวํ นิสฺสาย, มนุสฺสา ยนฺติ อณฺณเว;
> เอวเมว รูปํ นิสฺสาย, นามกาโย ปวตฺตติฯ
>
> ‘‘ยถา จ มนุเสฺส นิสฺสาย, นาวา คจฺฉติ อณฺณเว;
> เอวเมว นามํ นิสฺสาย, รูปกาโย ปวตฺตติฯ
>
> ‘‘อุโภ นิสฺสาย คจฺฉนฺติ, มนุสฺสา นาวา จ อณฺณเว;
> เอวํ นามญฺจ รูปญฺจ, อุโภ อโญฺญญฺญนิสฺสิตา’’ติฯ

เอวํ นานานเยหิ นามรูปํ ววตฺถาปยโต สตฺตสญฺญํ อภิภวิตฺวา อสโมฺมหภูมิยํ ฐิตํ นามรูปานํ ยาถาวทสฺสนํ **ทิฎฺฐิวิสุทฺธี**ติ เวทิตพฺพํฯ **นามรูปววตฺถาน**นฺติปิ **สงฺขารปริเจฺฉโท**ติปิ เอตเสฺสว อธิวจนํฯ

อิติ สาธุชนปาโมชฺชตฺถาย กเต วิสุทฺธิมเคฺค

ปญฺญาภาวนาธิกาเร

ทิฎฺฐิวิสุทฺธินิเทฺทโส นาม

อฎฺฐารสโม ปริเจฺฉโทฯ

๑๙. กงฺขาวิตรณวิสุทฺธินิเทฺทโส

ปจฺจยปริคฺคหกถา

๖๗๘. เอตเสฺสว ปน นามรูปสฺส ปจฺจยปริคฺคหเณน ตีสุ อทฺธาสุ กงฺขํ วิตริตฺวา ฐิตํ ญาณํ **กงฺขาวิตรณวิสุทฺธิ** นามฯ

ตํ สมฺปาเทตุกาโม ภิกฺขุ ยถา นาม กุสโล ภิสโกฺก โรคํ ทิสฺวา ตสฺส สมุฏฺฐานํ ปริเยสติฯ ยถา วา ปน อนุกมฺปโก ปุริโส ทหรํ กุมารํ มนฺทํ อุตฺตานเสยฺยกํ รถิกาย นิปนฺนํ ทิสฺวา ‘‘กสฺส นุ โข อยํ ปุตฺตโก’’ติ ตสฺส มาตาปิตโร อาวชฺชติ, เอวเมว ตสฺส นามรูปสฺส เหตุปจฺจยปริเยสนํ อาปชฺชติฯ

โส อาทิโตว อิติ ปฏิสญฺจิกฺขติ ‘‘น ตาวิทํ นามรูปํ อเหตุกํ, สพฺพตฺถ สพฺพทา สพฺพสญฺจ เอกสทิสภาวาปตฺติโต, น อิสฺสราทิเหตุกํ, นามรูปโต อุทฺธํ อิสฺสราทีนํ อภาวโตฯ เยปิ นามรูปมตฺตเมว อิสฺสราทโยติ วทนฺติ, เตสํ อิสฺสราทิสงฺขาตนามรูปสฺส อเหตุกภาวปฺปตฺติโตฯ ตสฺมา ภวิตพฺพมสฺส เหตุปจฺจเยหิ, เก นุ โข เต’’ติฯ

๖๗๙. โส เอวํ นามรูปสฺส เหตุปจฺจเย อาวเชฺชตฺวา อิมสฺส ตาว รูปกายสฺส เอวํ เหตุปจฺจเย ปริคฺคณฺหาติ – ‘‘อยํ กาโย นิพฺพตฺตมาโน เนว อุปฺปลปทุมปุณฺฑรีกโสคนฺธิกาทีนํ อพฺภนฺตเร นิพฺพตฺตติ, น มณิมุตฺตาหาราทีนํ, อถ โข อามาสยปกฺกาสยานํ อนฺตเร อุทรปฏลํ ปจฺฉโต ปิฏฺฐิกณฺฏกํ ปุรโต กตฺวา อนฺตอนฺตคุณปริวาริโต สยมฺปิ ทุคฺคนฺธเชคุจฺฉปฏิกฺกูโล ทุคฺคนฺธเชคุจฺฉปฏิกฺกูเล ปรมสมฺพาเธ โอกาเส ปูติมจฺฉปูติกุมฺมาสโอฬิคลฺลจนฺทนิกาทีสุ กิมิว นิพฺพตฺตติฯ ตเสฺสวํ นิพฺพตฺตมานสฺส ‘อวิชฺชา ตณฺหา อุปาทานํ กมฺม’นฺติ อิเม จตฺตาโร ธมฺมา นิพฺพตฺตกตฺตา **เหตุ,** อาหาโร อุปตฺถมฺภกตฺตา **ปจฺจโย**ติ ปญฺจ ธมฺมา เหตุปจฺจยา โหนฺติฯ เตสุปิ อวิชฺชาทโย ตโย อิมสฺส กายสฺส มาตา วิย ทารกสฺส อุปนิสฺสยา โหนฺติฯ กมฺมํ ปิตา วิย ปุตฺตสฺส ชนกํ ฯ อาหาโร ธาติ วิย ทารกสฺส สนฺธารโก’’ติฯ เอวํ รูปกายสฺส ปจฺจยปริคฺคหํ กตฺวา, ปุน ‘‘จกฺขุญฺจ ปฏิจฺจ รูเป จ อุปฺปชฺชติ จกฺขุวิญฺญาณ’’นฺติอาทินา (สํ. นิ. ๒.๔๓) นเยน นามกายสฺส ปจฺจยปริคฺคหํ กโรติฯ

โส เอวํ ปจฺจยโต นามรูปสฺส ปวตฺตึ ทิสฺวา ยถา อิทํ เอตรหิ, เอวํ อตีเตปิ อทฺธาเน ปจฺจยโต ปวตฺติตฺถ, อนาคเตปิ ปจฺจยโต ปวตฺติสฺสตีติ สมนุปสฺสติฯ

๖๘๐. ตเสฺสวํ สมนุปสฺสโต ยา สา ปุพฺพนฺตํ อารพฺภ ‘‘อโหสึ นุ โข อหํ อตีตมทฺธานํ, น นุ โข อโหสึ อตีตมทฺธานํ, กึ นุ โข อโหสึ อตีตมทฺธานํ, กถํ นุ โข อโหสึ อตีตมทฺธานํ, กึ หุตฺวา กึ อโหสึ นุ โข อหํ อตีตมทฺธาน’’นฺติ (ม. นิ. ๑.๑๘; สํ. นิ. ๒.๒๐) ปญฺจวิธา วิจิกิจฺฉา วุตฺตา, ยาปิ อปรนฺตํ อารพฺภ ‘‘ภวิสฺสามิ นุ โข อหํ อนาคตมทฺธานํ, น นุ โข ภวิสฺสามิ อนาคตมทฺธานํ, กึ นุ โข ภวิสฺสามิ อนาคตมทฺธานํ, กถํ นุ โข ภวิสฺสามิ อนาคตมทฺธานํ, กึ หุตฺวา กึ ภวิสฺสามิ นุ โข อหํ อนาคตมทฺธาน’’นฺติ ปญฺจวิธา วิจิกิจฺฉา วุตฺตา, ยาปิ ปจฺจุปฺปนฺนํ อารพฺภ ‘‘เอตรหิ วา ปน ปจฺจุปฺปนฺนํ อทฺธานํ อชฺฌตฺตํ กถํกถี โหติ – อหํ นุ โขสฺมิ, โน นุ โขสฺมิ, กึ นุ โขสฺมิ, กถํ นุ โขสฺมิ, อยํ นุ โข สโตฺต กุโต อาคโต, โส กุหึ คามี ภวิสฺสตี’’ติ (ม. นิ. ๑.๑๘) ฉพฺพิธา วิจิกิจฺฉา วุตฺตา, สา สพฺพาปิ ปหียติฯ

๖๘๑. อปโร **สาธารณาสาธารณวเสน** ทุวิธํ นามสฺส ปจฺจยํ ปสฺสติ, กมฺมาทิวเสน จตุพฺพิธํ รูปสฺสฯ ทุวิโธ หิ นามสฺส ปจฺจโย สาธารโณ อสาธารโณ จฯ ตตฺถ จกฺขาทีนิ ฉ ทฺวารานิ, รูปาทีนิ ฉ อารมฺมณานิ นามสฺส สาธารโณ ปจฺจโย, กุสลาทิเภทโต สพฺพปฺปการสฺสาปิ ตโต ปวตฺติโตฯ มนสิการาทิโก อสาธารโณฯ โยนิโส มนสิการสทฺธมฺมสฺสวนาทิโก หิ กุสลเสฺสว โหติ, วิปรีโต อกุสลสฺส, กมฺมาทิโก วิปากสฺส, ภวงฺคาทิโก กิริยสฺสาติฯ

รูปสฺส ปน กมฺมํ จิตฺตํ อุตุ อาหาโรติ อยํ กมฺมาทิโก จตุพฺพิโธ ปจฺจโยฯ ตตฺถ กมฺมํ อตีตเมว กมฺมสมุฏฺฐานสฺส รูปสฺส ปจฺจโย โหติ ฯ จิตฺตํ จิตฺตสมุฏฺฐานสฺส อุปฺปชฺชมานํฯ อุตุอาหารา อุตุอาหารสมุฏฺฐานสฺส ฐิติกฺขเณ ปจฺจยา โหนฺตีติฯ เอวเมเวโก นามรูปสฺส ปจฺจยปริคฺคหํ กโรติฯ

โส เอวํ ปจฺจยโต นามรูปสฺส ปวตฺตึ ทิสฺวา ยถา อิทํ เอตรหิ, เอวํ อตีเตปิ อทฺธาเน ปจฺจยโต ปวตฺติตฺถ, อนาคเตปิ ปจฺจยโต ปวตฺติสฺสตีติ สมนุปสฺสติฯ ตเสฺสวํ สมนุปสฺสโต วุตฺตนเยเนว ตีสุปิ อทฺธาสุ วิจิกิจฺฉา ปหียติฯ

๖๘๒. อปโร เตสํเยว นามรูปสงฺขาตานํ สงฺขารานํ ชราปตฺตึ ชิณฺณานญฺจ ภงฺคํ ทิสฺวา อิทํ สงฺขารานํ ชรามรณํ นาม ชาติยา สติ โหติ, ชาติ ภเว สติ, ภโว อุปาทาเน สติ, อุปาทานํ ตณฺหาย สติ, ตณฺหา เวทนาย สติ, เวทนา ผเสฺส สติ, ผโสฺส สฬายตเน สติ, สฬายตนํ นามรูเป สติ, นามรูปํ วิญฺญาเณ สติ, วิญฺญาณํ สงฺขาเรสุ สติ, สงฺขารา อวิชฺชาย สตีติ เอวํ **ปฏิโลมปฏิจฺจสมุปฺปาทวเสน** นามรูปสฺส ปจฺจยปริคฺคหํ กโรติฯ อถสฺส วุตฺตนเยเนว วิจิกิจฺฉา ปหียติฯ

๖๘๓. อปโร ‘‘อิติ โข อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา’’ติ (สํ. นิ. ๒.๒) ปุเพฺพ วิตฺถาเรตฺวา ทสฺสิต**อนุโลมปฏิจฺจสมุปฺปาทวเสเนว** นามรูปสฺส ปจฺจยปริคฺคหํ กโรติฯ อถสฺส วุตฺตนเยเนว กงฺขา ปหียติฯ

๖๘๔. อปโร ‘‘ปุริมกมฺมภวสฺมิํ โมโห อวิชฺชา, อายูหนา สงฺขารา, นิกนฺติ ตณฺหา, อุปคมนํ อุปาทานํ, เจตนา ภโวติ อิเม ปญฺจ ธมฺมา ปุริมกมฺมภวสฺมิํ อิธ ปฏิสนฺธิยา ปจฺจยา, อิธ ปฏิสนฺธิ วิญฺญาณํ, โอกฺกนฺติ นามรูปํ, ปสาโท อายตนํ, ผุโฏฺฐ ผโสฺส, เวทยิตํ เวทนาติ อิเม ปญฺจ ธมฺมา อิธูปปตฺติภวสฺมิํ ปุเรกตสฺส กมฺมสฺส ปจฺจยาฯ อิธ ปริปกฺกตฺตา อายตนานํ โมโห อวิชฺชา…เป.… เจตนา ภโวติ อิเม ปญฺจ ธมฺมา อิธ กมฺมภวสฺมิํ อายตึ ปฏิสนฺธิยา ปจฺจยา’’ติ (ปฏิ. ม. ๑.๔๗) เอวํ **กมฺมวฏฺฏวิปากวฏฺฏวเสน** นามรูปสฺส ปจฺจยปริคฺคหํ กโรติฯ

๖๘๕. ตตฺถ จตุพฺพิธํ กมฺมํ – ทิฏฺฐธมฺมเวทนียํ, อุปปชฺชเวทนียํ, อปราปริยเวทนียํ, อโหสิกมฺมนฺติฯ เตสุ เอกชวนวีถิยํ สตฺตสุ จิเตฺตสุ กุสลา วา อกุสลา วา ปฐมชวนเจตนา **ทิฏฺฐธมฺมเวทนียกมฺมํ** นามฯ ตํ อิมสฺมิเญฺญว อตฺตภาเว วิปากํ เทติฯ ตถา อสโกฺกนฺตํ ปน ‘‘อโหสิกมฺมํ นาโหสิ กมฺมวิปาโก, น ภวิสฺสติ กมฺมวิปาโก, นตฺถิ กมฺมวิปาโก’’ติ (ปฏิ. ม. ๑.๒๓๔) อิมสฺส ติกสฺส วเสน อโหสิกมฺมํ นาม โหติฯ อตฺถสาธิกา ปน สตฺตมชวนเจตนา **อุปปชฺชเวทนียกมฺมํ** นามฯ ตํ อนนฺตเร อตฺตภาเว วิปากํ เทติฯ ตถา อสโกฺกนฺตํ วุตฺตนเยเนว อโหสิกมฺมํ นาม โหติฯ อุภินฺนํ อนฺตเร ปญฺจ ชวนเจตนา **อปราปริยเวทนียกมฺมํ** นามฯ ตํ อนาคเต ยทา โอกาสํ ลภติ, ตทา วิปากํ เทติฯ สติ สํสารปฺปวตฺติยา อโหสิกมฺมํ นาม น โหติฯ

๖๘๖. อปรมฺปิ จตุพฺพิธํ กมฺมํ – ยํ ครุกํ, ยํ พหุลํ, ยทาสนฺนํ, กฏตฺตา วา ปน กมฺมนฺติฯ ตตฺถ กุสลํ วา โหตุ อกุสลํ วา, ครุกาครุเกสุ **ยํ ครุกํ** มาตุฆาตาทิกมฺมํ วา มหคฺคตกมฺมํ วา, ตเทว ปฐมํ วิปจฺจติฯ ตถา พหุลาพหุเลสุปิ **ยํ พหุลํ** โหติ สุสีลฺยํ วา ทุสฺสีลฺยํ วา, ตเทว ปฐมํ วิปจฺจติฯ **ยทาสนฺนํ** นาม มรณกาเล อนุสฺสริตกมฺมํฯ ยญฺหิ อาสนฺนมรโณ อนุสฺสริตุํ สโกฺกติ, เตเนว อุปฺปชฺชติฯ เอเตหิ ปน ตีหิ มุตฺตํ ปุนปฺปุนํ ลทฺธาเสวนํ **กฏตฺตา วา ปน กมฺมํ** นาม โหติ, เตสํ อภาเว ตํ ปฏิสนฺธึ อากฑฺฒติฯ

๖๘๗. อปรมฺปิ จตุพฺพิธํ กมฺมํ – ชนกํ, อุปตฺถมฺภกํ, อุปปีฬกํ, อุปฆาตกนฺติฯ ตตฺถ **ชนกํ** นาม กุสลมฺปิ โหติ อกุสลมฺปิฯ ตํ ปฏิสนฺธิยมฺปิ ปวเตฺตปิ รูปารูปวิปากกฺขเนฺธ ชเนติฯ **อุปตฺถมฺภกํ** ปน วิปากํ ชเนตุํ น สโกฺกติ, อเญฺญน กเมฺมน ทินฺนาย ปฏิสนฺธิยา ชนิเต วิปาเก อุปฺปชฺชมานกสุขทุกฺขํ อุปตฺถเมฺภติ, อทฺธานํ ปวเตฺตติฯ **อุปปีฬกํ** อเญฺญน กเมฺมน ทินฺนาย ปฏิสนฺธิยา ชนิเต วิปาเก อุปฺปชฺชมานกสุขทุกฺขํ ปีเฬติ พาธติ, อทฺธานํ ปวตฺติตุํ น เทติฯ **อุปฆาตกํ** ปน สยํ กุสลมฺปิ อกุสลมฺปิ สมานํ อญฺญํ ทุพฺพลกมฺมํ ฆาเตตฺวา ตสฺส วิปากํ ปฏิพาหิตฺวา อตฺตโน วิปากสฺส โอกาสํ กโรติฯ เอวํ ปน กเมฺมน กเต โอกาเส ตํ วิปากํ อุปฺปนฺนํ นาม วุจฺจติฯ

อิติ อิเมสํ ทฺวาทสนฺนํ กมฺมานํ กมฺมนฺตรเญฺจว วิปากนฺตรญฺจ พุทฺธานํ กมฺมวิปากญาณเสฺสว ยาถาวสรสโต ปากฏํ โหติ, อสาธารณํ สาวเกหิฯ วิปสฺสเกน ปน กมฺมนฺตรญฺจ วิปากนฺตรญฺจ เอกเทสโต ชานิตพฺพํฯ ตสฺมา อยํ มุขมตฺตทสฺสเนน กมฺมวิเสโส ปกาสิโตติฯ

๖๘๘. อิติ อิมํ ทฺวาทสวิธํ กมฺมํ กมฺมวเฏฺฏ ปกฺขิปิตฺวา เอวํ เอโก กมฺมวฏฺฏวิปากวฏฺฏวเสน นามรูปสฺส ปจฺจยปริคฺคหํ กโรติฯ โส เอวํ กมฺมวฏฺฏวิปากวฏฺฏวเสน ปจฺจยโต นามรูปสฺส ปวตฺตึ ทิสฺวา ''ยถา อิทํ เอตรหิ, เอวํ อตีเตปิ อทฺธาเน กมฺมวฏฺฏวิปากวฏฺฏวเสน ปจฺจยโต ปวตฺติตฺถ, อนาคเตปิ กมฺมวฏฺฏวิปากวฏฺฏวเสเนว ปจฺจยโต ปวตฺติสฺสตี''ติฯ อิติ กมฺมเญฺจว กมฺมวิปาโก จ, กมฺมวฏฺฏญฺจ วิปากวฏฺฏญฺจ, กมฺมปวตฺตญฺจ วิปากปวตฺตญฺจ, กมฺมสนฺตติ จ วิปากสนฺตติ จ, กิริยา จ กิริยาผลญฺจฯ

> กมฺมา วิปากา วตฺตนฺติ, วิปาโก กมฺมสมฺภโว;
> กมฺมา ปุนพฺภโว โหติ, เอวํ โลโก ปวตฺตตีติฯ –

สมนุปสฺสติฯ ตเสฺสวํ สมนุปสฺสโต ยา สา ปุพฺพนฺตาทโย อารพฺภ ''อโหสึ นุ โข อห''นฺติอาทินา นเยน วุตฺตา โสฬสวิธา วิจิกิจฺฉา, สา สพฺพา ปหียติฯ สพฺพภวโยนิคติฐิติวินิวาเสสุ เหตุผลสมฺพนฺธวเสน ปวตฺตมานํ นามรูปมตฺตเมว ขายติฯ โส เนว การณโต อุทฺธํ การกํ ปสฺสติ, น วิปากปฺปวตฺติโต อุทฺธํ วิปากปฏิสํเวทกํฯ การเณ ปน สติ ''การโก''ติ, วิปากปฺปวตฺติยา สติ ''ปฏิสํเวทโก''ติ สมญฺญามเตฺตน ปณฺฑิตา โวหรนฺติเจฺจวสฺส สมฺมปฺปญฺญาย สุทิฏฺฐํ โหติฯ

๖๘๙. เตนาหุ โปราณา –

> ''กมฺมสฺส การโก นตฺถิ, วิปากสฺส จ เวทโก;
> สุทฺธธมฺมา ปวตฺตนฺติ, เอเวตํ สมฺมทสฺสนํฯ

> ''เอวํ กเมฺม วิปาเก จ, วตฺตมาเน สเหตุเก;
> พีชรุกฺขาทิกานํว, ปุพฺพา โกฏิ น นายติ;

อนาคเตปิ สํสาเร, อปฺปวตฺตํ น ทิสฺสติฯ

‘‘เอตมตฺถํ อนญฺญาย, ติตฺถิยา อสยํวสี;
สตฺตสญฺญํ คเหตฺวาน, สสฺสตุเจฺฉททสฺสิโน;
ทฺวาสฎฺฐิทิฎฺฐึ คณฺหนฺติ, อญฺญมญฺญวิโรธิตาฯ

‘‘ทิฎฺฐิพนฺธนพทฺธา เต, ตณฺหาโสเตน วุยฺหเร;
ตณฺหาโสเตน วุยฺหนฺตา, น เต ทุกฺขา ปมุจฺจเรฯ

‘‘เอวเมตํ อภิญฺญาย, ภิกฺขุ พุทฺธสฺส สาวโก;
คมฺภีรํ นิปุณํ สุญฺญํ, ปจฺจยํ ปฎิวิชฺฌติฯ

‘‘กมฺมํ นตฺถิ วิปากมฺหิ, ปาโก กเมฺม น วิชฺชติ;
อญฺญมญฺญํ อุโภ สุญฺญา, น จ กมฺมํ วินา ผลํฯ

‘‘ยถา น สูริเย อคฺคิ, น มณิมฺหิ น โคมเย;
น เตสํ พหิ โส อตฺถิ, สมฺภาเรหิ จ ชายติฯ

‘‘ตถา น อโนฺต กมฺมสฺส, วิปาโก อุปลพฺภติ;
พหิทฺธาปิ น กมฺมสฺส, น กมฺมํ ตตฺถ วิชฺชติฯ

‘‘ผเลน สุญฺญํ ตํ กมฺมํ, ผลํ กเมฺม น วิชฺชติ;
กมฺมญฺจ โข อุปาทาย, ตโต นิพฺพตฺตเต ผลํฯ

‘‘น เหตฺถ เทโว พฺรหฺมา วา, สํสารสฺสตฺถิการโก;
สุทฺธธมฺมา ปวตฺตนฺติ, เหตุสมฺภารปจฺจยา’’ติฯ

๖๙๐. ตเสฺสวํ กมฺมวฎฺฎวิปากวฎฺฎวเสน นามรูปสฺส ปจฺจยปริคฺคหํ กตฺวา ตีสุ อทฺธาสุ ปหีนวิจิกิจฺฉสฺส สเพฺพ อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนธมฺมา จุติปฎิสนฺธิวเสน วิทิตา โหนฺติ, สาสฺส โหติ **ญาตปริญฺญา**ฯ

โส เอวํ ปชานาติ – เย อตีเต กมฺมปจฺจยา นิพฺพตฺตา ขนฺธา, เต ตเตฺถว นิรุทฺธา, อตีตกมฺมปจฺจยา ปน อิมสฺมึ ภเว อเญฺญ นิพฺพตฺตา, อตีตภวโต อิมํ ภวํ อาคโต เอกธโมฺมปิ นตฺถิ, อิมสฺมิมฺปิ ภเว กมฺมปจฺจเยน นิพฺพตฺตา ขนฺธา นิรุชฺฌิสฺสนฺติ, ปุนพฺภเว อเญฺญ นิพฺพตฺติสฺสนฺติ, อิมมฺหา ภวา ปุนพฺภวํ เอกธโมฺมปิ น คมิสฺสติฯ อปิจ โข ยถา น อาจริยมุขโต สชฺฌาโย อเนฺตวาสิกสฺส มุขํ ปวิสติ, น จ ตปฺปจฺจยา ตสฺส มุเข สชฺฌาโย น วตฺตติ, น ทูเตน มโนฺตทกํ ปีตํ โรคิโน อุทรํ ปวิสติ, น จ ตสฺส ตปฺปจฺจยา โรโค น วูปสมฺมติ, น มุเข มณฺฑนวิธานํ อาทาสตลาทีสุ มุขนิมิตฺตํ คจฺฉติ, น จ ตตฺถ ตปฺปจฺจยา มณฺฑนวิธานํ น ปญฺญายติ, น เอกิสฺสา วฎฺฎิยา ทีปสิขา อญฺญํ วฎฺฎึ สงฺกมติ, น จ ตตฺถ ตปฺปจฺจยา ทีปสิขา น นิพฺพตฺตติ, เอวเมว น อตีตภวโต อิมํ ภวํ, อิโต วา ปุนพฺภวํ โกจิ ธโมฺม สงฺกมติ, น จ อตีตภเว ขนฺธายตนธาตุปจฺจยา อิธ, อิธ วา ขนฺธายตนธาตุปจฺจยา ปุนพฺภเว ขนฺธายตนธาตุโย น นิพฺพตฺตนฺตีติฯ

ยเถว จกฺขุวิญฺญาณํ, มโนธาตุอนนฺตรํ;
น เจว อาคตํ นาปิ, น นิพฺพตฺตํ อนนฺตรํฯ

ตเถว ปฏิสนฺธิมฺหิ, วตฺตเต จิตฺตสนฺตติ;
ปุริมํ ภิชฺชเต จิตฺตํ, ปจฺฉิมํ ชายเต ตโตฯ

เตสํ อนฺตริกา นตฺถิ, วีจิ เตสํ น วิชฺชติ;
น จิโต คจฺฉติ กิญฺจิ, ปฏิสนฺธิ จ ชายตีติฯ

๖๙๑. เอวํ จุติปฏิสนฺธิวเสน วิทิตสพฺพธมฺมสฺส สพฺพากาเรน นามรูปสฺส ปจฺจยปริคฺคหญาณํ ถามคตํ โหติ, โสฬสวิธา กงฺขา สุฏฺฐุตรํ ปหียติฯ น เกวลญฺจ สา เอว, ‘‘สตฺถริ กงฺขตี’’ติ (ธ. ส. ๑๐๐๘) อาทินยปฺปวตฺตา อฏฺฐวิธาปิ กงฺขา ปหียติเยว, ทฺวาสฏฺฐิ ทิฏฺฐิคตานิ วิกฺขมฺภนฺติฯ เอวํ นานานเยหิ นามรูปปจฺจยปริคฺคหเณน ตีสุ อทฺธาสุ กงฺขํ วิตริตฺวา ฐิตํ ญาณํ **กงฺขาวิตรณวิสุทฺธี**ติ เวทิตพฺพํฯ **ธมฺมฏฺฐิติญาณ**นฺติปิ **ยถาภูตญาณ**นฺติปิ **สมฺมาทสฺสน**นฺติปิ เอตเสฺสวาธิวจนํฯ วุตฺตเญฺหตํ –

‘‘อวิชฺชา ปจฺจโย, สงฺขารา ปจฺจยสมุปฺปนฺนาฯ อุโภเปเต ธมฺมา ปจฺจยสมุปฺปนฺนาติ ปจฺจยปริคฺคเห ปญฺญา ธมฺมฏฺฐิติญาณ’’นฺติ (ปฏิ. ม. ๑.๔๖)ฯ

‘‘อนิจฺจโต มนสิกโรโนฺต กตเม ธเมฺม ยถาภูตํ ชานาติ ปสฺสติ, กถํ สมฺมาทสฺสนํ โหติ, กถํ ตทนฺวเยน สเพฺพ สงฺขารา อนิจฺจโต สุทิฏฺฐา โหนฺติ, กตฺถ กงฺขา ปหียติ? ทุกฺขโต…เป.… อนตฺตโต มนสิกโรโนฺต กตเม ธเมฺม ยถาภูตํ ชานาติ ปสฺสติ…เป.… กตฺถ กงฺขา ปหียตีติ?

‘‘อนิจฺจโต มนสิกโรโนฺต นิมิตฺตํ ยถาภูตํ ชานาติ ปสฺสติ, เตน วุจฺจติ สมฺมาทสฺสนํฯ เอวํ ตทนฺวเยน สเพฺพ สงฺขารา อนิจฺจโต สุทิฏฺฐา โหนฺติฯ เอตฺถ กงฺขา ปหียติฯ ทุกฺขโต มนสิกโรโนฺต ปวตฺตํ ยถาภูตํ ชานาติ ปสฺสติ…เป.… อนตฺตโต มนสิกโรโนฺต นิมิตฺตญฺจ ปวตฺตญฺจ ยถาภูตํ ชานาติ ปสฺสติ, เตน วุจฺจติ สมฺมาทสฺสนํฯ เอวํ ตทนฺวเยน สเพฺพ ธมฺมา อนตฺตโต สุทิฏฺฐา โหนฺติฯ เอตฺถ กงฺขา ปหียติฯ

‘‘ยญฺจ ยถาภูตญาณํ ยญฺจ สมฺมาทสฺสนํ ยา จ กงฺขาวิตรณา, อิเม ธมฺมา นานตฺถา เจว นานาพฺยญฺชนา จ, อุทาหุ เอกตฺถา พฺยญฺชนเมว นานนฺติ? ยญฺจ ยถาภูตญาณํ ยญฺจ สมฺมาทสฺสนํ ยา จ กงฺขาวิตรณา, อิเม ธมฺมา เอกตฺถา, พฺยญฺชนเมว นาน’’นฺติ (ปฏิ. ม. ๑.๒๒๗)ฯ

อิมินา ปน ญาเณน สมนฺนาคโต วิปสฺสโก พุทฺธสาสเน ลทฺธสฺสาโส ลทฺธปติโฏฺฐ นิยตคติโก จูฬโสตาปโนฺน นาม โหติฯ

ตสฺมา ภิกฺขุ สทา สโต, นามรูปสฺส สพฺพโส;
ปจฺจเย ปริคฺคเณฺหยฺย, กงฺขาวิตรณตฺถิโกติฯ

อิติ สาธุชนปาโมชฺชตฺถาย กเต วิสุทฺธิมเคฺค

ปญฺญาภาวนาธิกาเร

กงฺขาวิตรณวิสุทฺธินิเทฺทโส นาม

เอกูนวีสติโม ปริเจฺฉโทฯ

๒๐. มคฺคามคฺคญาณทสฺสนวิสุทฺธินิเทฺทโส

สมฺมสนญาณกถา

๖๙๒. อยํ มโคฺค, อยํ น มโคฺคติ เอวํ มคฺคญฺจ อมคฺคญฺจ ญตฺวา ฐิตํ ญาณํ ปน **มคฺคามคฺคญาณทสฺสนวิสุทฺธิ** นามฯ

ตํ สมฺปาเทตุกาเมน **กลาปสมฺมสน**สงฺขาตาย **นยวิปสฺสนาย** ตาว โยโค กรณีโยฯ กสฺมา? อารทฺธวิปสฺสกสฺส โอภาสาทิสมฺภเว มคฺคามคฺคญาณสมฺภวโตฯ อารทฺธวิปสฺสกสฺส หิ โอภาสาทีสุ สมฺภูเตสุ มคฺคามคฺคญาณํ โหติ, วิปสฺสนาย จ กลาปสมฺมสนํ อาทิฯ ตสฺมา เอตํ กงฺขาวิตรณานนฺตรํ อุทฺทิฏฺฐํฯ อปิจ ยสฺมา ตีรณปริญฺญาย วตฺตมานาย มคฺคามคฺคญาณํ อุปฺปชฺชติ, ตีรณปริญฺญา จ ญาตปริญฺญานนฺตรา, ตสฺมาปิ ตํ มคฺคามคฺคญาณทสฺสนวิสุทฺธึ สมฺปาเทตุกาเมน กลาปสมฺมสเน ตาว โยโค กาตโพฺพฯ

๖๙๓. ตตฺรายํ วินิจฺฉโย – ติโสฺส หิ โลกิยปริญฺญา ญาตปริญฺญา ตีรณปริญฺญา ปหานปริญฺญา จฯ ยา สนฺธาย วุตฺตํ ''อภิญฺญาปญฺญา ญาตเฏฺฐ ญาณํฯ ปริญฺญาปญฺญา ตีรณเฏฺฐ ญาณํฯ ปหานปญฺญา ปริจฺจาคเฏฺฐ ญาณ''นฺติ (ปฏิ. ม. ๑.๗๕)ฯ ตตฺถ ''รุปฺปนลกฺขณํ รูปํ, เวทยิตลกฺขณา เวทนา''ติ เอวํ เตสํ เตสํ ธมฺมานํ ปจฺจตฺตลกฺขณสลฺลกฺขณวเสน ปวตฺตา ปญฺญา **ญาตปริญฺญา** นามฯ ''รูปํ อนิจฺจํ, เวทนา อนิจฺจา''ติอาทินา นเยน เตสํเยว ธมฺมานํ สามญฺญลกฺขณํ อาโรเปตฺวา ปวตฺตา ลกฺขณารมฺมณิกวิปสฺสนา ปญฺญา **ตีรณปริญฺญา** นามฯ เตสุเยว ปน ธเมฺมสุ นิจฺจสญฺญาทิปชหนวเสน ปวตฺตา ลกฺขณารมฺมณิกวิปสฺสนา ปญฺญา **ปหานปริญฺญา** นามฯ

ตตฺถ สงฺขารปริเจฺฉทโต ปฎฺฐาย ยาว ปจฺจยปริคฺคหา ญาตปริญฺญาย ภูมิฯ เอตสฺมึ หิ อนฺตเร ธมฺมานํ ปจฺจตฺตลกฺขณปฏิเวธเสฺสว อาธิปจฺจํ โหติฯ กลาปสมฺมสนโต ปน ปฎฺฐาย ยาว อุทยพฺพยานุปสฺสนา ตีรณปริญฺญาย ภูมิฯ เอตสฺมึ หิ อนฺตเร สามญฺญลกฺขณปฏิเวธเสฺสว อาธิปจฺจํ โหติฯ ภงฺคานุปสฺสนํ อาทึ กตฺวา อุปริ ปหานปริญฺญาย ภูมิ ฯ ตโต ปฎฺฐาย หิ อนิจฺจโต อนุปสฺสโนฺต นิจฺจสญฺญํ ปชหติ, ทุกฺขโต อนุปสฺสโนฺต สุขสญฺญํ, อนตฺตโต อนุปสฺสโนฺต อตฺตสญฺญํ, นิพฺพินฺทโนฺต นนฺทึ, วิรชฺชโนฺต ราคํ, นิโรเธโนฺต สมุทยํ, ปฏินิสฺสชฺชโนฺต อาทานํ ปชหตีติ (ปฏิ. ม. ๑.๕๒) เอวํ นิจฺจสญฺญาทิปหานสาธิกานํ สตฺตนฺนํ อนุปสฺสนานํ อาธิปจฺจํฯ อิติ อิมาสุ ตีสุ ปริญฺญาสุ สงฺขารปริเจฺฉทสฺส เจว ปจฺจยปริคฺคหสฺส จ สาธิตตฺตา อิมินา โยคินา ญาตปริญฺญาว อธิคตา โหติ, อิตรา จ อธิคนฺตพฺพาฯ เตน วุตฺตํ ''ยสฺมา ตีรณปริญฺญาย วตฺตมานาย มคฺคามคฺคญาณํ อุปฺปชฺชติ, ตีรณปริญฺญา จ ญาตปริญฺญานนฺตรา, ตสฺมาปิ ตํ มคฺคามคฺคญาณทสฺสนวิสุทฺธึ สมฺปาเทตุกาเมน กลาปสมฺมสเน ตาว โยโค กาตโพฺพ''ติฯ

๖๙๔. ตตฺรายํ ปาฬิ –

> ''กถํ อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนานํ ธมฺมานํ สงฺขิปิตฺวา ววตฺถาเน ปญฺญา สมฺมสเน ญาณํ? ยํกิญฺจิ รูปํ อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนํ อชฺฌตฺตํ วา…เป.… ยํ ทูเร สนฺติเก วา, สพฺพํ รูปํ อนิจฺจโต ววตฺถเปติ, เอกํ สมฺมสนํฯ ทุกฺขโต ววตฺถเปติ, เอกํ สมฺมสนํฯ

อนตฺตโต ววตฺถเปติ, เอกํ สมฺมสนํฯ ยา กาจิ เวทนา…เป.… ยํกิญฺจิ วิญฺญาณํ…เป.… อนตฺตโต ววตฺถเปติ, เอกํ สมฺมสนํฯ

‘‘จกฺขุํ…เป.… ชรามรณํ อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนํ อนิจฺจโต ววตฺถเปติ, เอกํ สมฺมสนํฯ ทุกฺขโต อนตฺตโต ววตฺถเปติ, เอกํ สมฺมสนํฯ

‘‘รูปํ อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนํ อนิจฺจํ ขยฏฺเฐน, ทุกฺขํ ภยฏฺเฐน, อนตฺตา อสารกฏฺเฐนาติ สงฺขิปิตฺวา ววตฺถาเน ปญฺญา สมฺมสเน ญาณํฯ เวทนํ… วิญฺญาณํ… จกฺขุํ…เป.… ชรามรณํ…เป.… สมฺมสเน ญาณํฯ

‘‘รูปํ อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนํ อนิจฺจํ สงฺขตํ ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนํ ขยธมฺมํ วยธมฺมํ วิราคธมฺมํ นิโรธธมฺมนฺติ สงฺขิปิตฺวา ววตฺถาเน ปญฺญา สมฺมสเน ญาณํฯ เวทนํ… วิญฺญาณํ… จกฺขุํ… ชรามรณํ อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนํ อนิจฺจํ สงฺขตํ…เป.… นิโรธธมฺมนฺติ สงฺขิปิตฺวา ววตฺถาเน ปญฺญา สมฺมสเน ญาณํฯ

‘‘ชาติปจฺจยา ชรามรณํ, อสติ ชาติยา นตฺถิ ชรามรณนฺติ สงฺขิปิตฺวา ววตฺถาเน ปญฺญา สมฺมสเน ญาณํฯ อตีตมฺปิ อทฺธานํ, อนาคตมฺปิ อทฺธานํ ชาติปจฺจยา ชรามรณํ, อสติ ชาติยา นตฺถิ ชรามรณนฺติ สงฺขิปิตฺวา ววตฺถาเน ปญฺญา สมฺมสเน ญาณํฯ ภวปจฺจยา ชาติ…เป.… อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา, อสติ อวิชฺชาย นตฺถิ สงฺขาราติ สงฺขิปิตฺวา ววตฺถาเน ปญฺญา สมฺมสเน ญาณํฯ อตีตมฺปิ อทฺธานํ, อนาคตมฺปิ อทฺธานํ อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา, อสติ อวิชฺชาย นตฺถิ สงฺขาราติ สงฺขิปิตฺวา ววตฺถาเน ปญฺญา สมฺมสเน ญาณํฯ

‘‘ตํ ญาตฏฺเฐน ญาณํฯ ปชานนฏฺเฐน ปญฺญาฯ เตน วุจฺจติ อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนานํ ธมฺมานํ สงฺขิปิตฺวา ววตฺถาเน ปญฺญา สมฺมสเน ญาณ’’นฺติ (ปฏิ. ม. ๑.๔๘)ฯ

เอตฺถ จ จกฺขุํ…เป.… ชรามรณนฺติ อิมินา เปยฺยาเลน ทฺวารารมฺมเณหิ สทฺธึ ทฺวารปฺปวตฺตา ธมฺมา, ปญฺจกฺขนฺธา, ฉ ทฺวารานิ, ฉ อารมฺมณานิ, ฉ วิญฺญาณานิ, ฉ ผสฺสา, ฉ เวทนา, ฉ สญฺญา, ฉ เจตนา, ฉ ตณฺหา, ฉ วิตกฺกา, ฉ วิจารา, ฉ ธาตุโย, ทส กสิณานิ, ทฺวตฺตึสโกฏฺฐาสา, ทฺวาทสายตนานิ, อฏฺฐารส ธาตุโย, พาวีสติ อินฺทฺริยานิ, ติโสฺส ธาตุโย, นว ภวา, จตฺตาริ ฌานานิ, จตโสฺส อปฺปมญฺญา, จตโสฺส สมาปตฺติโย, ทฺวาทส ปฏิจฺจสมุปฺปาทงฺคานีติ อิเม ธมฺมราสโย สํขิตฺตาติ เวทิตพฺพาฯ

วุตฺตํ เหตํ อภิเญฺญยฺยนิเทฺทเส –

‘‘สพฺพํ, ภิกฺขเว, อภิเญฺญยฺยํฯ กิญฺจ, ภิกฺขเว, สพฺพํ อภิเญฺญยฺยํ? จกฺขุ, ภิกฺขเว, อภิเญฺญยฺยํฯ รูปา… จกฺขุวิญฺญาณํ… จกฺขุสมฺผโสฺส… ยมฺปิทํ จกฺขุสมฺผสฺสปจฺจยา อุปฺปชฺชติ เวทยิตํ สุขํ วา ทุกฺขํ วา อทุกฺขมสุขํ วา, ตมฺปิ อภิเญฺญยฺยํฯ โสตํ…เป.… ยมฺปิทํ มโนสมฺผสฺสปจฺจยา อุปฺปชฺชติ เวทยิตํ สุขํ วา ทุกฺขํ วา อทุกฺขมสุขํ วา, ตมฺปิ อภิเญฺญยฺยํฯ

‘‘รูปํ…เป.… วิญฺญาณํ… จกฺขุ…เป.… มโน… รูปา…เป.… ธมฺมา… จกฺขุวิญฺญาณํ…เป.… มโนวิญฺญาณํ… จกฺขุสมฺผโสฺส…เป.… มโนสมฺผโสฺส…ฯ

‘‘จกฺขุสมฺผสฺสชา เวทนา…เป…. มโนสมฺผสฺสชา เวทนา… รูปสญฺญา…เป…. ธมฺมสญฺญา… รูปสเญฺจตนา…เป…. ธมฺมสเญฺจตนา… รูปตณฺหา…เป…. ธมฺมตณฺหา… รูปวิตกฺโก…เป…. ธมฺมวิตกฺโก… รูปวิจาโร…เป…. ธมฺมวิจาโร…ฯ

‘‘ปถวีธาตุ…เป…. วิญฺญาณธาตุ… ปถวีกสิณํ…เป…. วิญฺญาณกสิณํ… เกสา…เป…. มุตฺตํ… มตฺถลุงฺคํ…ฯ

‘‘จกฺขายตนํ…เป…. ธมฺมายตนํ… จกฺขุธาตุ…เป…. มโนธาตุ… มโนวิญฺญาณธาตุ… จกฺขุนฺทฺริยํ…เป…. อญฺญาตาวินฺทฺริยํ…ฯ

‘‘กามธาตุ… รูปธาตุ… อรูปธาตุ… กามภโว… รูปภโว… อรูปภโว… สญฺญาภโว… อสญฺญาภโว… เนวสญฺญานาสญฺญาภโว… เอกโวการภโว… จตุโวการภโว… ปญฺจโวการภโว…ฯ

‘‘ปฐมํ ฌานํ…เป…. จตุตฺถํ ฌานํ… เมตฺตาเจโตวิมุตฺติ…เป…. อุเปกฺขาเจโตวิมุตฺติ… อากาสานญฺจายตนสมาปตฺติ…เป…. เนวสญฺญานาสญฺญายตนสมาปตฺติ… อวิชฺชา อภิเญฺญยฺยา…เป…. ชรามรณํ อภิเญฺญยฺย’’นฺติ (ปฏิ. ม. ๑.๓; สํ. นิ. ๔.๔๖)ฯ

ตํ ตตฺถ เอวํ วิตฺถาเรน วุตฺตตฺตา อิธ สพฺพํ เปยฺยาเลน สํขิตฺตํฯ เอวํ สํขิเตฺต ปเนตฺถ เย โลกุตฺตรา ธมฺมา อาคตา, เต อสมฺมสนุปคตฺตา อิมสฺมึ อธิกาเร น คเหตพฺพาฯ เยปิ จ สมฺมสนุปคา , เตสุ **เย ยสฺส ปากฏา โหนฺติ สุเขน ปริคฺคหํ คจฺฉนฺติ, เตสุ เตน สมฺมสนํ อารภิตพฺพํ**ฯ

๖๙๕. ตตฺรายํ ขนฺธวเสน อารพฺภวิธานโยชนา – ยํกิญฺจิ รูปํ…เป…. สพฺพํ รูปํ อนิจฺจโต ววตฺถเปติ, เอกํ สมฺมสนํฯ ทุกฺขโต อนตฺตโต ววตฺถเปติ, เอกํ สมฺมสนนฺติฯ เอตฺตาวตา อยํ ภิกฺขุ ‘‘ยํกิญฺจิ รูป’’นฺติ เอวํ อนิยมนิทฺทิฏฺฐํ สพฺพมฺปิ รูปํ อตีตตฺติเกน เจว จตูหิ จ อชฺฌตฺตาทิทุเกหีติ เอกาทสหิ โอกาเสหิ ปริจฺฉินฺทิตฺวา สพฺพํ รูปํ อนิจฺจโต ววตฺถเปติ, อนิจฺจนฺติ สมฺมสติฯ

กถํ ? ปรโต วุตฺตนเยนฯ วุตฺตเญฺหตํ – ‘‘รูปํ อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนํ **อนิจฺจํ ขยเฏฺฐนา**’’ติ (ปฏิ. ม. ๑.๔๘)ฯ

ตสฺมา เอส ยํ **อตีตํ** รูปํ, ตํ ยสฺมา อตีเตเยว ขีณํ, นยิมํ ภวํ สมฺปตฺตนฺติ อนิจฺจํ ขยเฏฺฐนฯ

ยํ **อนาคตํ** อนนฺตรภเว นิพฺพตฺติสฺสติ, ตมฺปิ ตเตฺถว ขียิสฺสติ, น ตโต ปรํ ภวํ คมิสฺสตีติ อนิจฺจํ ขยเฏฺฐนฯ

ยํ **ปจฺจุปฺปนฺนํ** รูปํ, ตมฺปิ อิเธว ขียติ, น อิโต คจฺฉตีติ อนิจฺจํ ขยเฏฺฐนฯ

ยํ **อชฺฌตฺตํ,** ตมฺปิ อชฺฌตฺตเมว ขียติ, น พหิทฺธาภาวํ คจฺฉตีติ อนิจฺจํ ขยเฏฺฐนฯ

ยํ **พหิทฺธา…เป…. โอฬาริกํ…เป…. สุขุมํ…เป…. หีนํ…เป…. ปณีตํ…เป…. ทูเร…เป…. สนฺติเก,** ตมฺปิ ตเตฺถว ขียติ, น ทูรภาวํ คจฺฉตีติ อนิจฺจํ ขยเฏฺฐนาติ สมฺมสติฯ

อิทํ สพฺพมฺปิ ‘‘อนิจฺจํ ขยเฏฺฐนา’’ติ เอตสฺส วเสน เอกํ สมฺมสนํฯ เภทโต ปน เอกาทสวิธํ โหติฯ

สพฺพเมว จ ตํ **ทุกฺขํ** ภยเฏฺฐนฯ **ภยเฏฺฐนา**ติ สปฺปฏิภยตายฯ ยญฺหิ อนิจฺจํ, ตํ ภยาวหํ โหติ สีโหปมสุตฺเต (สํ. นิ. ๓.๗๘; อ. นิ. ๔.๓๓) เทวานํ วิยฯ อิติ อิทมฺปิ ‘‘ทุกฺขํ ภยเฏฺฐนา’’ติ เอตสฺส วเสน เอกํ สมฺมสนํฯ เภทโต ปน เอกาทสวิธํ โหติฯ

ยถา จ ทุกฺขํ, เอวํ สพฺพมฺปิ ตํ **อนตฺตา** อสารกเฏฺฐนฯ **อสารกเฏฺฐนา**ติ ‘‘อตฺตา นิวาสี การโก เวทโก สยํวสี’’ติ เอวํ ปริกปฺปิตสฺส อตฺตสารสฺส อภาเวนฯ ยญฺหิ อนิจฺจํ, ทุกฺขํ, ตํ อตฺตโนปิ อนิจฺจตํ วา อุทยพฺพยปีฬนํ วา วาเรตุํ น สโกฺกติ, กุโต ตสฺส การกาทิภาโวฯ เตนาห – ‘‘รูปญฺจ หิทํ, ภิกฺขเว, อตฺตา อภวิสฺสฯ นยิทํ รูปํ อาพาธาย สํวเตฺตยฺยา’’ติอาทิ (สํ. นิ. ๓.๕๙)ฯ อิติ อิทมฺปิ ‘‘อนตฺตา อสารกเฏฺฐนา’’ติ เอตสฺส วเสน เอกํ สมฺมสนํฯ เภทโต ปน เอกาทสวิธํ โหติฯ เอส นโย เวทนาทีสุฯ

๖๙๖. ยํ ปน อนิจฺจํ, ตํ ยสฺมา นิยมโต สงฺขตาทิเภทํ โหติฯ เตนสฺส ปริยายทสฺสนตฺถํ, นานากาเรหิ วา มนสิการปฺปวตฺติทสฺสนตฺถํ ‘‘รูปํ อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนํ อนิจฺจํ สงฺขตํ ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนํ ขยธมฺมํ วยธมฺมํ วิราคธมฺมํ นิโรธธมฺม’’นฺติ ปุน ปาฬิ วุตฺตาฯ เอส นโย เวทนาทีสูติฯ

จตฺตารีสาการอนุปสฺสนากถา

๖๙๗. โส ตเสฺสว ปญฺจสุ ขเนฺธสุ อนิจฺจทุกฺขานตฺตสมฺมสนสฺส ถิรภาวตฺถาย, ยํ ตํ ภควตา ‘‘กตเมหิ จตฺตารีสาย อากาเรหิ อนุโลมิกํ ขนฺติํ ปฏิลภติ, กตเมหิ จตฺตารีสาย อากาเรหิ สมฺมตฺตนิยามํ โอกฺกมตี’’ติ เอตสฺส วิภเงฺค –

> ‘‘ปญฺจกฺขเนฺธ อนิจฺจโต, ทุกฺขโต, โรคโต, คณฺฑโต, สลฺลโต, อฆโต, อาพาธโต, ปรโต, ปโลกโต, อีติโต, อุปทฺทวโต, ภยโต, อุปสคฺคโต, จลโต, ปภงฺคุโต, อทฺธุวโต, อตาณโต, อเลณโต, อสรณโต, ริตฺตโต, ตุจฺฉโต, สุญฺญโต, อนตฺตโต, อาทีนวโต, วิปริณามธมฺมโต, อสารกโต, อฆมูลโต, วธกโต, วิภวโต, สาสวโต, สงฺขตโต, มารามิสโต, ชาติธมฺมโต, ชราธมฺมโต, พฺยาธิธมฺมโต, มรณธมฺมโต , โสกธมฺมโต, ปริเทวธมฺมโต, อุปายาสธมฺมโต, สํกิเลสิกธมฺมโต’’ติ (ปฏิ. ม. ๓.๓๗) –

จตฺตารีสาย อากาเรหิ,

‘‘ปญฺจกฺขเนฺธ อนิจฺจโต ปสฺสโนฺต อนุโลมิกํ ขนฺติํ ปฏิลภติฯ ปญฺจนฺนํ ขนฺธานํ นิโรโธ นิจฺจํ นิพฺพานนฺติ ปสฺสโนฺต สมฺมตฺตนิยามํ โอกฺกมตี’’ติอาทินา (ปฏิ. ม. ๓.๓๘) นเยน,

อนุโลมญาณํ วิภชเนฺตน ปเภทโต อนิจฺจาทิสมฺมสนํ วุตฺตํฯ ตสฺสาปิ วเสน อิเม ปญฺจกฺขเนฺธ สมฺมสติฯ

๖๙๘. กถํ ? โส หิ เอเกกํ ขนฺธํ อนจฺจนฺติกตาย, อาทิอนฺตวนฺตตาย จ **อนิจฺจโต**ฯ อุปฺปาทวยปฏิปีฬนตาย, ทุกฺขวตฺถุตาย จ **ทุกฺขโต**ฯ ปจฺจยยาปนียตาย, โรคมูลตาย จ **โรคโต**ฯ ทุกฺขตาสูลโยคิตาย, กิเลสาสุจิปคฺฆรณตาย, อุปฺปาทชราภเงฺคหิ อุทฺธุมาตปริปกฺกปภินฺนตาย จ **คณฺฑโต**ฯ ปีฬาชนกตาย, อโนฺตตุทนตาย, ทุนฺนีหรณียตาย จ **สลฺลโต**ฯ วิครหณีย

ตาย, อวฑฺฒิอาวหนตาย, อฆวตฺถุตาย จ **อฆโต**ฯ อเสริภาวชนกตาย, อาพาธปทฏฺฐานตาย จ **อาพาธโต**ฯ อวสตาย, อวิเธยฺยตาย จ **ปรโต**ฯ พฺยาธิชรามรเณหิ ปลุชฺชนตาย **ปโลกโต**ฯ อเนกพฺยสนาวหนตาย **อีติโต**ฯ อวิทิตานํเยว วิปุลานํ อนตฺถานํ อาวหนโต, สพฺพุปทฺทววตฺถุตาย จ **อุปทฺทวโต**ฯ สพฺพภยานํ อากรตาย, ทุกฺขวูปสมสงฺขาตสฺส ปรมสฺสาสสฺส ปฏิปกฺขภูตตาย จ **ภยโต**ฯ อเนเกหิ อนตฺเถหิ อนุพทฺธตาย, โทสูปสฏฺฐตาย, อุปสโคฺค วิย อนธิวาสนารหตาย จ **อุปสคฺคโต**ฯ พฺยาธิชรามรเณหิ เจว ลาภาลาภาทีหิ จ โลกธมฺเมหิ ปจลิตตาย **จลโต**ฯ อุปกฺกเมน เจว สรเสน จ ปภงฺคุปคมนสีลตาย **ปภงฺคุโต**ฯ สพฺพาวตฺถนิปาติตาย, ถิรภาวสฺส จ อภาวตาย **อทฺธุวโต**ฯ อตายนตาย เจว, อลพฺภเนยฺยเขมตาย จ **อตาณโต**ฯ อลฺลียิตุํ อนรหตาย, อลฺลีนานมฺปิ จ เลณกิจฺจาการิตาย **อเลณโต**ฯ นิสฺสิตานํ ภยสารกตฺตาภาเวน **อสรณโต**ฯ ยถาปริกปฺปิเตหิ ธุวสุภสุขตฺตภาเวหิ ริตฺตตาย **ริตฺตโต**ฯ ริตฺตตาเยว ตุจฺฉโต อปฺปกตฺตา วา, อปฺปกมฺปิ หิ โลเก ตุจฺฉนฺติ วุจฺจติฯ สามิ-นิวาสิ-การก-เวทกาธิฏฺฐายกวิรหิตตาย **สุญฺญโต**ฯ สยญฺจ อสฺสามิกภาวาทิตาย **อนตฺตโต**ฯ ปวตฺติทุกฺขตาย, ทุกฺขสฺส จ อาทีนวตาย **อาทีนวโต,** อถ วา อาทีนํ วาติ คจฺฉติ ปวตฺตตีติ อาทีนโว, กปณมนุสฺสเสฺสตํ อธิวจนํ, ขนฺธาปิ จ กปณาเยวาติ อาทีนวสทิสตาย **อาทีนวโต**ฯ ชราย เจว มรเณน จาติ เทฺวธา ปริณามปกติตาย **วิปริณามธมฺมโต**ฯ ทุพฺพลตาย, เผคฺคุ วิย สุขภญฺชนียตาย จ **อสารกโต**ฯ อฆเหตุตาย **อฆมูลโต**ฯ มิตฺตมุขสปตฺต วิย วิสฺสาสฆาติตาย **วธกโต**ฯ วิคตภวตาย, วิภวสมฺภูตตาย จ **วิภวโต**ฯ อาสวปทฏฺฐานตาย **สาสวโต**ฯ เหตุปจฺจเยหิ อภิสงฺขตตาย **สงฺขตโต**ฯ มจฺจุมารกิเลสมารานํ อามิสภูตตาย **มารามิสโต**ฯ ชาติ-ชรา-พฺยาธิมรณปกติตาย **ชาติ-ชรา-พฺยาธิ-มรณธมฺมโต**ฯ โสก-ปริเทว-อุปายาสเหตุตาย **โสก-ปริเทวอุปายาสธมฺมโต**ฯ ตณฺหาทิฏฺฐิทุจฺจริตสํกิเลสานํ วิสยธมฺมตาย **สํกิเลสิกธมฺมโต**ติ เอวํ ปเภทโต วุตฺตสฺส อนิจฺจาทิสมฺมสนสฺส วเสน สมฺมสติฯ

เอตฺถ หิ อนิจฺจโต, ปโลกโต, จลโต, ปภงฺคุโต, อทฺธุวโต, วิปริณามธมฺมโต, อสารกโต, วิภวโต, สงฺขตโต, มรณธมฺมโตติ เอเกกสฺมึ ขนฺเธ ทส ทส กตฺวา ปญฺญาส **อนิจฺจานุปสฺสนานิ**ฯ ปรโต, ริตฺตโต, ตุจฺฉโต, สุญฺญโต, อนตฺตโตติ เอเกกสฺมึ ขนฺเธ ปญฺจ ปญฺจ กตฺวา ปญฺจวีสติ **อนตฺตานุปสฺสนานิ**ฯ เสสานิ ทุกฺขโต, โรคโตติอาทีนิ เอเกกสฺมึ ขนฺเธ ปญฺจวีสติ ปญฺจวีสติ กตฺวา ปญฺจวีสติสตํ **ทุกฺขานุปสฺสนานี**ติฯ

อิจฺจสฺส อิมินา ทฺวิสตเภเทน อนิจฺจาทิสมฺมสเนน ปญฺจกฺขเนฺธ สมฺมสโต ตํ นยวิปสฺสนาสงฺขาตํ อนิจฺจทุกฺขานตฺตสมฺมสนํ ถิรํ โหติฯ อิทํ ตาเวตฺถ ปาฬินยานุสาเรน สมฺมสนารมฺภวิธานํฯ

อินฺทฺริยติกฺขการณนวกกถา

๖๙๙. ยสฺส ปน เอวํ นยวิปสฺสนาย โยคํ กโรโตปิ นยวิปสฺสนา น สมฺปชฺชติ, เตน ‘‘นวหากาเรหิ อินฺทฺริยานิ ติกฺขานิ ภวนฺติ – อุปฺปนฺนุปฺปนฺนานํ สงฺขารานํ ขยเมว ปสฺสติ, ตตฺถ จ สกฺกจฺจกิริยาย สมฺปาเทติ, สาตจฺจกิริยาย สมฺปาเทติ, สปฺปายกิริยาย สมฺปาเทติ, สมาธิสฺส จ นิมิตฺตคฺคาเหน, โพชฺฌงฺคานญฺจ อนุปวตฺตนตาย, กาเย จ ชีวิเต จ อนเปกฺขตํ อุปฏฺฐาเปติ, ตตฺถ จ อภิภุยฺย เนกฺขมฺเมน, อนฺตรา จ อโพฺยสาเนนา’’ติ เอวํ วุตฺตานํ นวนฺนํ อาการานํ วเสน อินฺทฺริยานิ ติกฺขานิ กตฺวา **ปถวีกสิณนิเทฺทเส** วุตฺตนเยน สตฺต อสปฺปายานิ วเชฺชตฺวา สตฺต สปฺปายานิ เสวมาเนน กาเลน รูปํ สมฺมสิตพฺพํ, กาเลน อรูปํฯ รูปํ สมฺมสเนฺตน รูปสฺส นิพฺพตฺติ ปสฺสิตพฺพาฯ

รูปนิพฺพตฺติปสฺสนาการกถา

๗๐๐. เสยฺยถิทํ – อิทํ รูปํ นาม กมฺมาทิวเสน จตูหิ การเณหิ นิพฺพตฺตติฯ ตตฺถ สเพฺพสํ สตฺตานํ รูปํ นิพฺพตฺตมานํ ปฐมํ กมฺมโต นิพฺพตฺตติฯ ปฏิสนฺธิกฺขเณเยว หิ คพฺภเสยฺยกานํ ตาว ติสนฺตติวเสน วตฺถุ-กาย-ภาวทสกสงฺขาตานิ ตึส รูปานิ นิพฺพตฺตนฺติ, ตานิ จ โข ปฏิสนฺธิจิตฺตสฺส อุปฺปาทกฺขเณเยวฯ ยถา จ อุปฺปาทกฺขเณ, ตถา ฐิติกฺขเณปิ ภงฺคกฺขเณปิฯ

ตตฺถ รูปํ ทนฺธนิโรธํ ครุปริวตฺติ, จิตฺตํ ขิปฺปนิโรธํ ลหุปริวตฺติฯ เตนาห – ''นาหํ, ภิกฺขเว, อญฺญํ เอกธมฺมมฺปิ สมนุปสฺสามิ, ยํ เอวํ ลหุปริวตฺตํ ยถยิทํ, ภิกฺขเว, จิตฺต''นฺติ (อ. นิ. ๑.๔๘)ฯ รูเป ธรเนฺตเยว หิ โสฬสวาเร ภวงฺคจิตฺตํ อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุชฺฌติฯ จิตฺตสฺส อุปฺปาทกฺขโณปิ ฐิติกฺขโณปิ ภงฺคกฺขโณปิ เอกสทิสาฯ รูปสฺส ปน อุปฺปาทภงฺคกฺขณาเยว ลหุกา, เตหิ สทิสาฯ ฐิติกฺขโณ ปน มหา, ยาว โสฬส จิตฺตานิ อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุชฺฌนฺติ, ตาว วตฺตติฯ ปฏิสนฺธิจิตฺตสฺส อุปฺปาทกฺขเณ อุปฺปนฺนํ ฐานปฺปตฺตํ ปุเรชาตํ วตฺถุํ นิสฺสาย ทุติยํ ภวงฺคํ อุปฺปชฺชติฯ เตน สทฺธึ อุปฺปนฺนํ ฐานปฺปตฺตํ ปุเรชาตํ วตฺถุํ นิสฺสาย ตติยํ ภวงฺคํ อุปฺปชฺชติฯ อิมินา นเยน ยาวตายุกํ จิตฺตปฺปวตฺติ เวทิตพฺพาฯ อาสนฺนมรณสฺส ปน เอกเมว ฐานปฺปตฺตํ ปุเรชาตํ วตฺถุํ นิสฺสาย โสฬส จิตฺตานิ อุปฺปชฺชนฺติฯ

ปฏิสนฺธิจิตฺตสฺส อุปฺปาทกฺขเณ อุปฺปนฺนํ รูปํ ปฏิสนฺธิจิตฺตโต อุทฺธํ โสฬสเมน จิเตฺตน สทฺธึ นิรุชฺฌติฯ ฐานกฺขเณ อุปฺปนฺนํ สตฺตรสมสฺส อุปฺปาทกฺขเณน สทฺธึ นิรุชฺฌติฯ ภงฺคกฺขเณ อุปฺปนฺนํ สตฺตรสมสฺส ฐานกฺขณํ ปตฺวา นิรุชฺฌติฯ ยาว ปวตฺติ นาม อตฺถิ, เอวเมว ปวตฺตติฯ โอปปาติกานมฺปิ สตฺตสนฺตติวเสน สตฺตติ รูปานิ เอวเมว ปวตฺตนฺติฯ

๗๐๑. ตตฺถ กมฺมํ, กมฺมสมุฏฺฐานํ, กมฺมปจฺจยํ, กมฺมปจฺจยจิตฺตสมุฏฺฐานํ, กมฺมปจฺจยอาหารสมุฏฺฐานํ, กมฺมปจฺจยอุตุสมุฏฺฐานนฺติ เอส วิภาโค เวทิตโพฺพฯ ตตฺถ **กมฺมํ** นาม กุสลากุสลเจตนาฯ **กมฺมสมุฏฺฐานํ** นาม วิปากกฺขนฺธา จ, จกฺขุทสกาทิ สมสตฺตติรูปญฺจฯ **กมฺมปจฺจยํ** นาม ตเทว, กมฺมํ หิ กมฺมสมุฏฺฐานสฺส อุปตฺถมฺภกปจฺจโยปิ โหติฯ **กมฺมปจฺจยจิตฺตสมุฏฺฐานํ** นาม วิปากจิตฺตสมุฏฺฐานํ รูปํฯ **กมฺมปจฺจยอาหารสมุฏฺฐานํ** นาม กมฺมสมุฏฺฐานรูเปสุ ฐานปฺปตฺตา โอชา อญฺญํ โอชฏฺฐมกํ สมุฏฺฐาเปติ, ตตฺราปิ โอชา ฐานํ ปตฺวา อญฺญนฺติ เอวํ จตโสฺส วา ปญฺจ วา ปวตฺติโย ฆเฏติฯ **กมฺมปจฺจยอุตุสมุฏฺฐานํ** นาม กมฺมชเตโชธาตุ ฐานปฺปตฺตา อุตุสมุฏฺฐานํ โอชฏฺฐมกํ สมุฏฺฐาเปติ, ตตฺราปิ อุตุ อญฺญํ โอชฏฺฐมกนฺติ เอวํ จตโสฺส วา ปญฺจ วา ปวตฺติโย ฆเฏติฯ เอวํ ตาว **กมฺมชรูปสฺส นิพฺพตฺติ** ปสฺสิตพฺพาฯ

๗๐๒. จิตฺตเชสุปิ จิตฺตํ, จิตฺตสมุฏฺฐานํ, จิตฺตปจฺจยํ, จิตฺตปจฺจยอาหารสมุฏฺฐานํ, จิตฺตปจฺจยอุตุสมุฏฺฐานนฺติ เอส วิภาโค เวทิตโพฺพฯ ตตฺถ **จิตฺตํ** นาม เอกูนนวุติจิตฺตานิฯ

> เตสุ ทฺวตฺตึส จิตฺตานิ, ฉพฺพีเสกูนวีสติ;
> โสฬส รูปิริยาปถวิญฺญตฺติชนกา มตาฯ

กามาวจรโต หิ อฏฺฐ กุสลานิ, ทฺวาทสากุสลานิ, มโนธาตุวชฺชา ทส กิริยา, กุสลกิริยโต เทฺว อภิญฺญาจิตฺตานีติ ทฺวตฺตึส จิตฺตานิ รูปํ, อิริยาปถํ, วิญฺญตฺติญฺจ ชเนนฺติฯ วิปากวชฺชานิ เสสทสรูปาวจรานิ, อฏฺฐ อรูปาวจรานิ, อฏฺฐ โลกุตฺตรจิตฺตานีติ ฉพฺพีสติ จิตฺตานิ รูปํ, อิริยาปถญฺจ ชนยนฺติ, น วิญฺญตฺตึฯ กามาวจเร ทส ภวงฺคจิตฺตานิ, รูปาวจเร ปญฺจ, ติโสฺส มโนธาตุโย, เอกา วิปากาเหตุกมโนวิญฺญาณธาตุโสมนสฺสสหคตาติ เอกูนวีสติ จิตฺตานิ รูปเมว ชน

ยนฺติ, น อิริยาปถํ, น วิญฺญตฺตึฯ เทฺวปญฺจวิญฺญาณานิ, สพฺพสตฺตานํ ปฏิสนฺธิจิตฺตํ, ขีณาสวานํ จุติจิตฺตํ, จตฺตาริ อารุปฺปวิปากานีติ โสฬส จิตฺตานิ เนว รูปํ ชนยนฺติ, น อิริยาปถํ, น วิญฺญตฺตึฯ ยานิ เจตฺถ รูปํ ชเนนฺติ, ตานิ น ฐิติกฺขเณ, ภงฺคกฺขเณ วา, ตทา หิ จิตฺตํ ทุพฺพลํ โหติฯ อุปฺปาทกฺขเณ ปน พลวํ, ตสฺมา ตํ ตทา ปุเรชาตํ วตฺถุํ นิสฺสาย รูปํ สมุฏฺฐาเปติฯ

จิตฺตสมุฏฺฐานํ นาม ตโย อรูปิโน ขนฺธา, ‘‘สทฺทนวกํ, กายวิญฺญตฺติ, วจีวิญฺญตฺติ, อากาสธาตุ, ลหุตา, มุทุตา, กมฺมญฺญตา, อุปจโย, สนฺตตี’’ติ สตฺตรสวิธํ รูปญฺจฯ **จิตฺตปจฺจยํ** นาม ‘‘ปจฺฉาชาตา จิตฺตเจตสิกา ธมฺมา ปุเรชาตสฺส อิมสฺส กายสฺสา’’ติ (ปฏฺฐา. ๑.๑.๑๑) เอวํ วุตฺตํ จตุสมุฏฺฐานรูปํฯ **จิตฺตปจฺจยอาหารสมุฏฺฐานํ** นาม จิตฺตสมุฏฺฐานรูเปสุ ฐานปฺปตฺตา โอชา อญฺญํ โอชฏฺฐมกํ สมุฏฺฐาเปติ, เอวํ เทฺว ติโสฬส ปวตฺติโย ฆเฏติฯ **จิตฺตปจฺจยอุตุสมุฏฺฐานํ** นาม จิตฺตสมุฏฺฐาโน อุตุ ฐานปฺปตฺโต อญฺญํ โอชฏฺฐมกํ สมุฏฺฐาเปติ, เอวํ เทฺว ติโสฬส ปวตฺติโย ฆเฏติฯ เอวํ **จิตฺตชรูปสฺส นิพฺพตฺติ** ปสฺสิตพฺพาฯ

๗๐๓. อาหารเชสุปิ อาหาโร, อาหารสมุฏฺฐานํ, อาหารปจฺจยํ, อาหารปจฺจยอาหารสมุฏฺฐานํ, อาหารปจฺจยอุตุสมุฏฺฐานนฺติ เอส วิภาโค เวทิตโพฺพฯ ตตฺถ **อาหาโร** นาม กพฬีกาโร อาหาโรฯ **อาหารสมุฏฺฐานํ** นาม อุปาทิณฺณํ กมฺมชรูปํ ปจฺจยํ ลภิตฺวา ตตฺถ ปติฏฺฐาย ฐานปฺปตฺตาย โอชาย สมุฏฺฐาปิตํ โอชฏฺฐมกํ, อากาสธาตุ, ลหุตา, มุทุตา, กมฺมญฺญตา, อุปจโย, สนฺตตีติ จุทฺทสวิธํ รูปํฯ **อาหารปจฺจยํ** นาม ‘‘กพฬีกาโร อาหาโร อิมสฺส กายสฺส อาหารปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ (ปฏฺฐา. ๑.๑.๑๕) เอวํ วุตฺตํ จตุสมุฏฺฐานรูปํฯ **อาหารปจฺจยอาหารสมุฏฺฐานํ** นาม อาหารสมุฏฺฐาเนสุ รูเปสุ ฐานปฺปตฺตา โอชา อญฺญํ โอชฏฺฐมกํ สมุฏฺฐาเปติ, ตตฺราปิ โอชา อญฺญนฺติ เอวํ ทสทฺวาทสวาเร ปวตฺตึ ฆเฏติฯ เอกทิวสํ ปริภุตฺตาหาโร สตฺตาหมฺปิ อุปตฺถเมฺภติฯ ทิพฺพา ปน โอชา เอกมาสํ เทฺวมาสมฺปิ อุปตฺถเมฺภติฯ มาตรา ปริภุตฺตาหาโรปิ ทารกสฺส สรีรํ ผริตฺวา รูปํ สมุฏฺฐาเปติฯ สรีเร มกฺขิตาหาโรปิ รูปํ สมุฏฺฐาเปติฯ กมฺมชาหาโร อุปาทิณฺณกาหาโร นามฯ โสปิ ฐานปฺปตฺโต รูปํ สมุฏฺฐาเปติ, ตตฺราปิ โอชา อญฺญํ สมุฏฺฐาเปตีติ เอวํ จตโสฺส วา ปญฺจ วา ปวตฺติโย ฆเฏติฯ **อาหารปจฺจยอุตุสมุฏฺฐานํ** นาม อาหารสมุฏฺฐานา เตโชธาตุ ฐานปฺปตฺตา อุตุสมุฏฺฐานํ โอชฏฺฐมกํ สมุฏฺฐาเปติฯ ตตฺรายํ อาหาโร อาหารสมุฏฺฐานานํ ชนโก หุตฺวา ปจฺจโย โหติ, เสสานํ นิสฺสยาหารอตฺถิอวิคตวเสนาติ เอวํ **อาหารชรูปสฺส นิพฺพตฺติ** ปสฺสิตพฺพาฯ

๗๐๔. อุตุเชสุปิ อุตุ, อุตุสมุฏฺฐานํ, อุตุปจฺจยํ, อุตุปจฺจยอุตุสมุฏฺฐานํ, อุตุปจฺจยอาหารสมุฏฺฐานนฺติ เอส วิภาโค เวทิตโพฺพฯ ตตฺถ **อุตุ** นาม จตุสมุฏฺฐานา เตโชธาตุ, อุณฺหอุตุ สีตอุตูติ เอวํ ปเนส ทุวิโธ โหติฯ **อุตุสมุฏฺฐานํ** นาม จตุสมุฏฺฐาโน อุตุ อุปาทิณฺณกํ ปจฺจยํ ลภิตฺวา ฐานปฺปตฺโต สรีเร รูปํ สมุฏฺฐาเปติฯ ตํ สทฺทนวกํ, อากาสธาตุ , ลหุตา, มุทุตา, กมฺมญฺญตา, อุปจโย, สนฺตตีติ ปนฺนรสวิธํ โหติฯ **อุตุปจฺจยํ** นาม อุตุ จตุสมุฏฺฐานิกรูปานํ ปวตฺติยา จ วินาสสฺส จ ปจฺจโย โหติฯ **อุตุปจฺจยอุตุสมุฏฺฐานํ** นาม อุตุสมุฏฺฐานา เตโชธาตุ ฐานปฺปตฺตา อญฺญํ โอชฏฺฐมกํ สมุฏฺฐาเปติ, ตตฺราปิ อุตุ อญฺญนฺติ เอวํ ทีฆมฺปิ อทฺธานํ อนุปาทิณฺณปกฺเข ฐตฺวาปิ อุตุสมุฏฺฐานํ ปวตฺตติเยวฯ **อุตุปจฺจยอาหารสมุฏฺฐานํ** นาม อุตุสมุฏฺฐานา ฐานปฺปตฺตา โอชา อญฺญํ โอชฏฺฐมกํ สมุฏฺฐาเปติ, ตตฺราปิ โอชา อญฺญนฺติ เอวํ ทสทฺวาทสวาเร ปวตฺตึ ฆเฏติฯ ตตฺรายํ อุตุ อุตุสมุฏฺฐานานํ ชนโก หุตฺวา ปจฺจโย โหติ, เสสานํ นิสฺสยอตฺถิอวิคตวเสนาติ เอวํ **อุตุชรูปสฺส นิพฺพตฺติ** ปสฺสิตพฺพาฯ เอวญฺหิ รูปสฺส นิพฺพตฺตึ ปสฺสโนฺต กาเลน รูปํ สมฺมสติ นามฯ

อรูปนิพฺพตฺติปสฺสนาการกถา

๗๐๕. ยถา จ รูปํ สมฺมสเนฺตน รูปสฺส, เอวํ อรูปํ สมฺมสเนฺตนปิ อรูปสฺส นิพฺพตฺติ ปสฺสิตพฺพาฯ สา จ โข เอกาสีติ โลกิยจิตฺตุปฺปาทวเสเนวฯ

เสยฺยถิทํ – อิทญฺหิ อรูปํ นาม ปุริมภเว อายูหิตกมฺมวเสน ปฏิสนฺธิยํ ตาว เอกูนวีสติจิตฺตุปฺปาทปฺปเภทํ นิพฺพตฺตติฯ นิพฺพตฺตนาการโร ปนสฺส ปฏิจฺจสมุปฺปาทนิเทฺทเส วุตฺตนเยเนว เวทิตโพฺพฯ ตเทว ปฏิสนฺธิจิตฺตสฺส อนนฺตรจิตฺตโต ปฏฺฐาย ภวงฺควเสน, อายุปริโยสาเน จุติวเสนฯ ยํ ตตฺถ กามาวจรํ, ตํ ฉสุ ทฺวาเรสุ พลวารมฺมเณ ตทารมฺมณวเสนฯ

ปวเตฺต ปน อสมฺภินฺนตฺตา จกฺขุสฺส อาปาถคตตฺตา รูปานํ อาโลกสนฺนิสฺสิตํ มนสิการเหตุกํ จกฺขุวิญฺญาณํ นิพฺพตฺตติ สทฺธิํ สมฺปยุตฺตธเมฺมหิฯ จกฺขุปสาทสฺส หิ ฐิติกฺขเณ ฐิติปฺปตฺตเมว รูปํ จกฺขุํ ฆเฏฺฏติฯ ตสฺมิํ ฆฏฺฏิเต ทฺวิกฺขตฺตุํ ภวงฺคํ อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุชฺฌติฯ ตโต ตสฺมิํเยว อารมฺมเณ กิริยมโนธาตุ อาวชฺชนกิจฺจํ สาธยมานา อุปฺปชฺชติฯ ตทนนฺตรํ ตเทว รูปํ ปสฺสมานํ กุสลวิปากํ อกุสลวิปากํ วา จกฺขุวิญฺญาณํฯ ตโต ตเทว รูปํ สมฺปฏิจฺฉมานา วิปากมโนธาตุฯ ตโต ตเทว รูปํ สนฺตีรยมานา วิปากาเหตุกมโนวิญฺญาณธาตุฯ ตโต ตเทว รูปํ ววตฺถาปยมานา กิริยาเหตุกมโนวิญฺญาณธาตุ อุเปกฺขาสหคตา ฯ ตโต ปรํ กามาวจรกุสลากุสลกิริยจิเตฺตสุ เอกํ วา อุเปกฺขาสหคตาเหตุกํ จิตฺตํ ปญฺจ สตฺต วา ชวนานิฯ ตโต กามาวจรสตฺตานํ เอกาทสสุ ตทารมฺมณจิเตฺตสุ ชวนานุรูปํ ยํกิญฺจิ ตทารมฺมณนฺติฯ เอส นโย เสสทฺวาเรสุปิฯ มโนทฺวาเร ปน มหคฺคตจิตฺตานิปิ อุปฺปชฺชนฺตีติฯ เอวํ ฉสุ ทฺวาเรสุ **อรูปสฺส นิพฺพตฺติ** ปสฺสิตพฺพาฯ เอวญฺหิ อรูปสฺส นิพฺพตฺติํ ปสฺสโนฺต กาเลน อรูปํ สมฺมสติ นามฯ

เอวํ กาเลน รูปํ กาเลน อรูปํ สมฺมสิตฺวาปิ ติลกฺขณํ อาโรเปตฺวา อนุกฺกเมน ปฏิปชฺชมาโน เอโก ปญฺญาภาวนํ สมฺปาเทติฯ

รูปสตฺตกสมฺมสนกถา

๗๐๖. อปโร รูปสตฺตกอรูปสตฺตกวเสน ติลกฺขณํ อาโรเปตฺวา สงฺขาเร สมฺมสติฯ ตตฺถ อาทานนิเกฺขปนโต, วโยวุฑฺฒตฺถงฺคมโต, อาหารมยโต, อุตุมยโต, กมฺมชโต, จิตฺตสมุฎฺฐานโต, ธมฺมตารูปโตติ อิเมหิ อากาเรหิ อาโรเปตฺวา สมฺมสโนฺต รูปสตฺตกวเสน อาโรเปตฺวา สมฺมสติ นามฯ เตนาหุ โปราณา –

> ‘‘อาทานนิเกฺขปนโต, วโยวุฑฺฒตฺถคามิโต;
> อาหารโต จ อุตุโต, กมฺมโต จาปิ จิตฺตโต;
> ธมฺมตารูปโต สตฺต, วิตฺถาเรน วิปสฺสตี’’ติฯ

ตตฺถ **อาทาน**นฺติ ปฏิสนฺธิฯ **นิเกฺขปน**นฺติ จุติฯ อิติ โยคาวจโร อิเมหิ **อาทานนิเกฺขเปหิ** เอกํ วสฺสสตํ ปริจฺฉินฺทิตฺวา สงฺขาเรสุ ติลกฺขณํ อาโรเปติฯ กถํ? เอตฺถนฺตเร สเพฺพ สงฺขารา อนิจฺจาฯ กสฺมา? อุปฺปาทวยวตฺติโต, วิปริณามโต, ตาวกาลิกโต, นิจฺจปฏิเกฺขปโต จฯ ยสฺมา ปน อุปฺปนฺนา สงฺขารา ฐิติํ ปาปุณนฺติ, ฐิติยํ ชราย กิลมนฺติ, ชรํ ปตฺวา อวสฺสํ ภิชฺชนฺติ, ตสฺมา อภิณฺหสมฺปฏิปีฬนโต, ทุกฺขมโต ทุกฺขวตฺถุโต, สุขปฏิเกฺขปโต จ ทุกฺขาฯ ยสฺมา จ ‘‘อุปฺปนฺนา สงฺขารา ฐิติํ มา ปาปุณนฺตุ, ฐานปฺปตฺตา มา ชีรนฺตุ, ชรปฺปตฺตา มา ภิชฺชนฺตู’’ติ อิ

เมสุ ตีสุ ฐาเนสุ กสฺสจิ วสวตฺติภาโว นตฺถิ, สุญฺญา เตน วสวตฺตนากาเรน, ตสฺมา สุญฺญโต, อสฺสามิกโต, อวสวตฺติโต, อตฺตปฏิเกฺขปโต จ อนตฺตาติฯ

๗๐๗. เอวํ อาทานนิเกฺขปนวเสน วสฺสสตปริจฺฉินฺเนน รูเป ติลกฺขณํ อาโรเปตฺวา ตโต ปรํ **วโยวุฑฺฒตฺถงฺคมโต** อาโรเปติฯ ตตฺถ **วโยวุฑฺฒตฺถงฺคโม** นาม วยวเสน วุฑฺฒสฺส วฑฺฒิตสฺส รูปสฺส อตฺถงฺคโมฯ ตสฺส วเสน ติลกฺขณํ อาโรเปตีติ อตฺโถฯ

กถํ? โส ตเมว วสฺสสตํ ปฐมวเยน มชฺฌิมวเยน ปจฺฉิมวเยนาติ ตีหิ วเยหิ ปริจฺฉินฺทติฯ ตตฺถ อาทิโต เตตฺตึส วสฺสานิ ปฐมวโย นามฯ ตโต จตุตฺตึส มชฺฌิมวโย นามฯ ตโต เตตฺตึส ปจฺฉิมวโย นามาติฯ อิติ อิเมหิ ตีหิ วเยหิ ปริจฺฉินฺทิตฺวา, ‘‘ปฐมวเย ปวตฺตํ รูปํ มชฺฌิมวยํ อปฺปตฺวา ตเตฺถว นิรุชฺฌติ, ตสฺมา ตํ อนิจฺจํฯ ยทนิจฺจํ, ตํ ทุกฺขํฯ ยํ ทุกฺขํ, ตทนตฺตาฯ มชฺฌิมวเย ปวตฺตรูปมฺปิ ปจฺฉิมวยํ อปฺปตฺวา ตเตฺถว นิรุชฺฌติ, ตสฺมา ตมฺปิ อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตาฯ ปจฺฉิมวเย เตตฺตึส วสฺสานิ ปวตฺตรูปมฺปิ มรณโต ปรํ คมนสมตฺถํ นาม นตฺถิ, ตสฺมา ตมฺปิ อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตา’’ติ ติลกฺขณํ อาโรเปติฯ

๗๐๘. เอวํ **ปฐมวยาทิวเสน** วโยวุฑฺฒตฺถงฺคมโต ติลกฺขณํ อาโรเปตฺวา ปุน ‘‘มนฺททสกํ, ขิฑฺฑาทสกํ, วณฺณทสกํ, พลทสกํ, ปญฺญาทสกํ, หานิทสกํ, ปพฺภารทสกํ, วงฺกทสกํ, โมมูหทสกํ, สยนทสก’’นฺติ อิเมสํ **ทสนฺนํ ทสกานํ วเสน** วโยวุฑฺฒตฺถงฺคมโต ติลกฺขณํ อาโรเปติฯ

ตตฺถ ทสเกสุ ตาว วสฺสสตชีวิโน ปุคฺคลสฺส ปฐมานิ ทส วสฺสานิ **มนฺททสกํ** นาม, ตทา หิ โส มนฺโท โหติ จปโล กุมารโกฯ ตโต ปรานิ ทส **ขิฑฺฑาทสกํ** นาม, ตทา หิ โส ขิฑฺฑารติพหุโล โหติฯ ตโต ปรานิ ทส **วณฺณทสกํ** นาม, ตทา หิสฺส วณฺณายตนํ เวปุลฺลํ ปาปุณาติฯ ตโต ปรานิ ทส **พลทสกํ** นาม, ตทา หิสฺส พลญฺจ ถาโม จ เวปุลฺลํ ปาปุณาติฯ ตโต ปรานิ ทส **ปญฺญาทสกํ** นาม, ตทา หิสฺส ปญฺญา สุปฺปติฏฺฐิตา โหติ, ปกติยา กิร ทุพฺพลปญฺญสฺสาปิ ตสฺมึ กาเล อปฺปมตฺตกา ปญฺญา อุปฺปชฺชติเยวฯ ตโต ปรานิ ทส **หานิทสกํ** นาม, ตทา หิสฺส ขิฑฺฑารติวณฺณพลปญฺญา ปริหายนฺติฯ ตโต ปรานิ ทส **ปพฺภารทสกํ** นาม, ตทา หิสฺส อตฺตภาโว ปุรโต ปพฺภาโร โหติฯ ตโต ปรานิ ทส **วงฺกทสกํ** นาม, ตทา หิสฺส อตฺตภาโว นงฺคลโกฏิ วิย วโงฺก โหติฯ ตโต ปรานิ ทส **โมมูหทสกํ** นามฯ ตทา หิ โส โมมูโห โหติ, กตํ กตํ ปมุสฺสติฯ ตโต ปรานิ ทส **สยนทสกํ** นาม, วสฺสสติโก หิ สยนพหุโลว โหติฯ

ตตฺรายํ โยคี เอเตสํ ทสกานํ วเสน วโยวุฑฺฒตฺถงฺคมโต ติลกฺขณํ อาโรเปตุํ อิติ ปฏิสญฺจิกฺขติ – ‘‘ปฐมทสเก ปวตฺตรูปํ ทุติยทสกํ อปฺปตฺวา ตเตฺถว นิรุชฺฌติ, ตสฺมา ตํ อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตาฯ ทุติยทสเก…เป.… นวมทสเก ปวตฺตรูปํ ทสมทสกํ อปฺปตฺวา ตเตฺถว นิรุชฺฌติฯ ทสมทสเก ปวตฺตรูปํ ปุนพฺภวํ อปฺปตฺวา อิเธว นิรุชฺฌติ, ตสฺมา ตมฺปิ อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตา’’ติ ติลกฺขณํ อาโรเปติฯ

๗๐๙. เอวํ ทสกวเสน วโยวุฑฺฒตฺถงฺคมโต ติลกฺขณํ อาโรเปตฺวา ปุน ตเทว วสฺสสตํ ปญฺจปญฺจวสฺสวเสน วีสติโกฏฺฐาเส กตฺวา วโยวุฑฺฒตฺถงฺคมโต ติลกฺขณํ อาโรเปติฯ กถํ? โส หิ อิติ ปฏิสญฺจิกฺขติ – ‘‘ปฐเม วสฺสปญฺจเก ปวตฺตรูปํ ทุติยํ วสฺสปญฺจกํ อปฺปตฺวา ตเตฺถว นิรุชฺฌติ, ตสฺมา ตํ อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตาฯ ทุติเย วสฺสปญฺจเก ปวตฺตรูปํ ตติยํ…เป.… เอกูนวีสติเม วสฺสปญฺจเก ปวตฺตรูปํ วีสติมํ วสฺสปญฺจกํ อปฺปตฺวา ตเตฺถว นิรุชฺฌติฯ วีสติเม วสฺสปญฺจเก ปวตฺตรูปํ มรณโต ปรํ คมนสมตฺถํ นาม นตฺถิ, ตสฺมา ตมฺปิ อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตา’’ติฯ

เอวํ วีสติโกฏฺฐาสวเสน วโยวุฑฺฒตฺถงฺคมโต ติลกฺขณํ อาโรเปตฺวา ปุน ปญฺจวีสติโกฏฺฐาเส กตฺวา จตุนฺนํ จตุนฺนํ วสฺสานํ วเสน อาโรเปติฯ ตโต เตตฺตึส โกฏฺฐาเส กตฺวา ติณฺณํ ติณฺณํ วสฺสานํ วเสน, ปญฺญาส โกฏฺฐาเส กตฺวา ทฺวินฺนํ ทฺวินฺนํ วสฺสานํ วเสน, สตํ โกฏฺฐาเส กตฺวา เอเกกวสฺสวเสนฯ ตโต เอกํ วสฺสํ ตโย โกฏฺฐาเส กตฺวา วสฺสานเหมนฺตคิเมฺหสุ ตีสุ อุตูสุ เอเกกอุตุวเสน ตสฺมึ วโยวุฑฺฒตฺถงฺคมรูเป ติลกฺขณํ อาโรเปติฯ

กถํ? **“วสฺสาเน** จตุมาสํ ปวตฺตรูปํ เหมนฺตํ อปฺปตฺวา ตเตฺถว นิรุทฺธํฯ **เหมเนฺต** ปวตฺตรูปํ คิมฺหํ อปฺปตฺวา ตเตฺถว นิรุทฺธํฯ **คิเมฺห** ปวตฺตรูปํ ปุน วสฺสานํ อปฺปตฺวา ตเตฺถว นิรุทฺธํ, ตสฺมา ตํ อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตา’’ติฯ เอวํ อาโรเปตฺวา ปุน เอกํ วสฺสํ ฉ โกฏฺฐาเส กตฺวา – **“วสฺสาเน** เทฺวมาสํ ปวตฺตรูปํ สรทํ อปฺปตฺวา ตเตฺถว นิรุทฺธํฯ **สรเท** ปวตฺตรูปํ เหมนฺตํฯ **เหมเนฺต** ปวตฺตรูปํ สิสิรํฯ **สิสิเร** ปวตฺตรูปํ วสนฺตํฯ **วสเนฺต** ปวตฺตรูปํ คิมฺหํฯ **คิเมฺห** ปวตฺตรูปํ ปุน วสฺสานํ อปฺปตฺวา ตเตฺถว นิรุทฺธํ, ตสฺมา อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตา’’ติ เอวํ ตสฺมึ วโยวุฑฺฒตฺถงฺคมรูเป ติลกฺขณํ อาโรเปติฯ

เอวํ อาโรเปตฺวา ตโต กาฬชุณฺหวเสน – ‘‘กาเฬ ปวตฺตรูปํ ชุณฺหํ อปฺปตฺวาฯ ชุเณฺห ปวตฺตรูปํ กาฬํ อปฺปตฺวา ตเตฺถว นิรุทฺธํ, ตสฺมา อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตา’’ติ ติลกฺขณํ อาโรเปติฯ ตโต รตฺตินฺทิววเสน – ‘‘รตฺตึ ปวตฺตรูปํ ทิวสํ อปฺปตฺวา ตเตฺถว นิรุทฺธํฯ ทิวสํ ปวตฺตรูปมฺปิ รตฺตึ อปฺปตฺวา ตเตฺถว นิรุทฺธํ, ตสฺมา อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตา’’ติ ติลกฺขณํ อาโรเปติฯ ตโต ตเทว รตฺตินฺทิวํ ปุพฺพณฺหาทิวเสน ฉ โกฏฺฐาเส กตฺวา – ‘‘ปุพฺพเณฺห ปวตฺตรูปํ มชฺฌนฺหํ อปฺปตฺวาฯ มชฺฌเนฺห ปวตฺตรูปํ สายนฺหํฯ สายเนฺห ปวตฺตรูปํ ปฐมยามํฯ ปฐมยาเม ปวตฺตรูปํ มชฺฌิมยามํฯ มชฺฌิมยาเม ปวตฺตรูปํ ปจฺฉิมยามํ อปฺปตฺวา ตเตฺถว นิรุทฺธํฯ ปจฺฉิมยาเม ปวตฺตรูปํ ปุน ปุพฺพณฺหํ อปฺปตฺวา ตเตฺถว นิรุทฺธํ, ตสฺมา อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตา’’ติ ติลกฺขณํ อาโรเปติฯ

๗๑๐. เอวํ อาโรเปตฺวา ปุน ตสฺมึเยว รูเป อภิกฺกมปฏิกฺกมอาโลกนวิโลกนสมิญฺชนปสารณวเสน – ‘‘อภิกฺกเม ปวตฺตรูปํ ปฏิกฺกมํ อปฺปตฺวา ตเตฺถว นิรุชฺฌติฯ ปฏิกฺกเม ปวตฺตรูปํ อาโลกนํฯ อาโลกเน ปวตฺตรูปํ วิโลกนํฯ วิโลกเน ปวตฺตรูปํ สมิญฺชนํฯ สมิญฺชเน ปวตฺตรูปํ ปสารณํ อปฺปตฺวา ตเตฺถว นิรุชฺฌติฯ ตสฺมา อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตา’’ติ ติลกฺขณํ อาโรเปติฯ

ตโต เอกปทวาเร อุทฺธรณ อติหรณวีติหรณโวสฺสชฺชนสนฺนิเกฺขปนสนฺนิรุมฺภนวเสน ฉ โกฏฺฐาเส กโรติฯ

ตตฺถ **อุทฺธรณํ** นาม ปาทสฺส ภูมิโต อุกฺขิปนํฯ **อติหรณํ** นาม ปุรโต หรณํฯ **วีติหรณํ** นาม ขาณุกณฺฏกทีฆชาติอาทีสุ กิญฺจิเทว ทิสฺวา อิโต จิโต จ ปาทสญฺจารณํฯ **โวสฺสชฺชนํ** นาม ปาทสฺส เหฏฺฐา โอโรปนํฯ **สนฺนิเกฺขปนํ** นาม ปถวีตเล ฐปนํฯ **สนฺนิรุมฺภนํ** นาม ปุน ปาทุทฺธรณกาเล ปาทสฺส ปถวิยา สทฺธึ อภินิปฺปีฬนํฯ ตตฺถ อุทฺธรเณ ปถวีธาตุ อาโปธาตูติ เทฺว ธาตุโย โอมตฺตา โหนฺติ มนฺทา, อิตรา เทฺว อธิมตฺตา โหนฺติ พลวติโยฯ ตถา อติหรณวีติหรเณสุฯ โวสฺสชฺชเน เตโชธาตุ วาโยธาตูติ เทฺว ธาตุโย โอมตฺตา โหนฺติ มนฺทา, อิตรา เทฺว อธิมตฺตา โหนฺติ พลวติโยฯ ตถา สนฺนิเกฺขปนสนฺนิรุมฺภเนสุฯ เอวํ ฉ โกฏฺฐาเส กตฺวา เตสํ วเสน ตสฺมึ วโยวุฑฺฒตฺถงฺคมรูเป ติลกฺขณํ อาโรเปติฯ

กถํ? โส อิติ ปฏิสญฺจิกฺขติ – ‘‘ยา อุทฺธรเณ ปวตฺตา ธาตุโย, ยานิ จ ตทุปาทายรูปานิ, สเพฺพ เต ธมฺมา อติหรณํ อปฺปตฺวา เอเตฺถว นิรุชฺฌนฺติ, ตสฺมา อนิจฺจา ทุกฺขา อนตฺตาฯ ตถา อติหรเณ ปวตฺตา วีติหรณํฯ วีติหรเณ ปวตฺตา โวสฺสชฺชนํฯ โวสฺสชฺชเน ปวตฺตา สนฺนิเกฺข

ปนํฯ สนฺนิเกฺขปเน ปวตฺตา สนฺนิรุมฺภนํ อปฺปตฺวา เอเตฺถว นิรุชฺฌนฺติฯ อิติ ตตฺถ ตตฺถ อุปฺปนฺนา อิตรํ อิตรํ โกฏฺฐาสํ อปฺปตฺวา ตตฺถ ตเตฺถว ปพฺพํ ปพฺพํ สนฺธิ สนฺธิ โอธิ โอธิ หุตฺวา ตตฺตกปาเล ปกฺขิตฺตติลา วิย ตฏตฏายนฺตา สงฺขารา ภิชฺชนฺติฯ ตสฺมา อนิจฺจา ทุกฺขา อนตฺตา''ติฯ ตเสฺสวํ ปพฺพปพฺพคเต สงฺขาเร วิปสฺสโต รูปสมฺมสนํ สุขุมํ โหติฯ

๗๑๑. สุขุมเตฺต จ ปนสฺส อิทํ โอปมฺมํฯ เอโก กิร ทารุติณฺกฺกาทีสุ กตปริจโย อทิฏฺฐปุพฺพปทีโป ปจฺจนฺตวาสิโก นครมาคมฺม อนฺตราปเณ ชลมานํ ปทีปํ ทิสฺวา เอกํ ปุริสํ ปุจฺฉิ อโมฺภ ''กิํ นาเมตํ เอวํ มนาป''นฺติ? ตเมนํ โส อาห ''กิเมตฺถ มนาปํ, ปทีโป นาเมส เตลกฺขเยน วฏฺฏิกฺขเยน จ คตมคฺคปิสฺส น ปญฺญายิสฺสตี''ติฯ ตมโญฺญ เอวมาห ''อิทํ โอฬาริกํ, อิมิสฺสา หิ วฏฺฏิยา อนุปุเพฺพน ฑยฺหมานาย ตติยภาเค ตติยภาเค ชาลา อิตรีตรํ ปเทสํ อปฺปตฺวาว นิรุชฺฌิสฺสตี''ติฯ ตมโญฺญ เอวมาห ''อิทมฺปิ โอฬาริกํ, อิมิสฺสา หิ องฺคุลงฺคุลนฺตเร อฑฺฒงฺคุลฑฺฒงฺคุลนฺตเร ตนฺตุมฺหิ ตนฺตุมฺหิ อํสุมฺหิ อํสุมฺหิ ชาลา อิตรีตรํ อํสุํ อปฺปตฺวาว นิรุชฺฌิสฺสติฯ อํสุํ ปน มุญฺจิตฺวา น สกฺกา ชาลํ ปญฺญาเปตุ''นฺติฯ

ตตฺถ ''เตลกฺขเยน วฏฺฏิกฺขเยน จ ปทีปสฺส คตมคฺคปิ น ปญฺญายิสฺสตี''ติ ปุริสสฺส ญาณํ วิย โยคิโน อาทานนิเกฺขปนโต วสฺสสเตน ปริจฺฉินฺนรูเป ติลกฺขณาโรปนํฯ ''วฏฺฏิยา ตติยภาเค ตติยภาเค ชาลา อิตรีตรํ ปเทสํ อปฺปตฺวาว นิรุชฺฌิสฺสตี''ติ ปุริสสฺส ญาณํ วิย โยคิโน วสฺสสตสฺส ตติยโกฏฺฐาสปริจฺฉิเนฺน วโยวุฑฺฒตฺถงฺคมรูเป ติลกฺขณาโรปนํฯ ''องฺคุลงฺคุลนฺตเร ชาลา อิตรีตรํ อปฺปตฺวาว นิรุชฺฌิสฺสตี''ติ ปุริสสฺส ญาณํ วิย โยคิโน ทสวสฺสปญฺจวสฺส จตุวสฺส ติวสฺส ทฺวิวสฺส เอกวสฺส ปริจฺฉิเนฺน รูเป ติลกฺขณาโรปนํฯ ''อฑฺฒงฺคุลฑฺฒงฺคุลนฺตเร ชาลา อิตรีตรํ อปฺปตฺวาว นิรุชฺฌิสฺสตี''ติ ปุริสสฺส ญาณํ วิย โยคิโน เอเกกอุตุวเสน เอกํ วสฺสํ ติธา, ฉธา จ วิภชิตฺวา จตุมาส-ทฺวิมาสปริจฺฉิเนฺน รูเป ติลกฺขณาโรปนํฯ ''ตนฺตุมฺหิ ตนฺตุมฺหิ ชาลา อิตรีตรํ อปฺปตฺวาว นิรุชฺฌิสฺสตี''ติ ปุริสสฺส ญาณํ วิย โยคิโน กาฬชุณฺหวเสน, รตฺตินฺทิววเสน, เอกรตฺตินฺทิวํ ฉ โกฏฺฐาเส กตฺวา ปุพฺพณฺหาทิวเสน จ ปริจฺฉิเนฺน รูเป ติลกฺขณาโรปนํฯ ''อํสุมฺหิ อํสุมฺหิ ชาลา อิตรีตรํ อปฺปตฺวาว นิรุชฺฌิสฺสตี''ติ ปุริสสฺส ญาณํ วิย โยคิโน อภิกฺกมาทิวเสน เจว อุทฺธรณาทีสุ จ เอเกกโกฏฺฐาสวเสน ปริจฺฉิเนฺน รูเป ติลกฺขณาโรปนนฺติฯ

๗๑๒. โส เอวํ นานากาเรหิ วโยวุฑฺฒตฺถงฺคมรูเป ติลกฺขณํ อาโรเปตฺวา ปุน ตเทว รูปํ วิสงฺขริตฺวา อาหารมยาทิวเสน จตฺตาโร โกฏฺฐาเส กตฺวา เอเกกโกฏฺฐาเส ติลกฺขณํ อาโรเปติฯ ตตฺราสฺส **อาหารมยํ รูปํ** ฉาตสุหิตวเสน ปากฏํ โหติฯ ฉาตกาเล สมุฏฺฐิตํ รูปํ หิ ฌตฺตํ โหติ กิลนฺตํ, ฌามขาณุโก วิย, องฺคารปจฺฉิยํ นิลีนกาโก วิย จ ทุพฺพณฺณํ ทุสฺสณฺฐิตํฯ สุหิตกาเล สมุฏฺฐิตํ ธาตํ ปีณิตํ มุทุ สินิทฺธํ ผสฺสวนฺตํ โหติฯ โส ตํ ปริคฺคเหตฺวา ''ฉาตกาเล ปวตฺตรูปํ สุหิตกาลํ อปฺปตฺวา เอเตฺถว นิรุชฺฌติฯ สุหิตกาเล สมุฏฺฐิตมฺปิ ฉาตกาลํ อปฺปตฺวา เอเตฺถว นิรุชฺฌติ, ตสฺมา ตํ อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตา''ติ เอวํ ตตฺถ ติลกฺขณํ อาโรเปติฯ

๗๑๓. **อุตุมยํ** สีตุณฺหวเสน ปากฏํ โหติฯ อุณฺหกาเล สมุฏฺฐิตํ รูปํ หิ ฌตฺตํ โหติ กิลนฺตํ ทุพฺพณฺณํฯ สีตอุตุนา สมุฏฺฐิตํ รูปํ ธาตํ ปีณิตํ สินิทฺธํ โหติฯ โส ตํ ปริคฺคเหตฺวา ''อุณฺหกาเล ปวตฺตรูปํ สีตกาลํ อปฺปตฺวา เอเตฺถว นิรุชฺฌติฯ สีตกาเล ปวตฺตรูปํ อุณฺหกาลํ อปฺปตฺวา เอเตฺถว นิรุชฺฌติ, ตสฺมา ตํ อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตา''ติ เอวํ ตตฺถ ติลกฺขณํ อาโรเปติฯ

๗๑๔. **กมฺมชํ** อายตนทฺวารวเสน ปากฏํ โหติฯ จกฺขุทฺวารสฺมิํ หิ จกฺขุกายภาวทสกวเสน ติํส กมฺมชรูปานิ, อุปตฺถมฺภกานิ ปน เตสํ อุตุจิตฺตาหารสมุฏฺฐานานิ จตุวีสตีติ จตุ

ปณฺณาส โหนฺติฯ ตถา โสตฆานชิวฺหาทฺวาเรสุฯ กายทฺวาเร กายภาวทสกวเสน เจว อุตุสมุฏฺฐานาทิวเสน จ จตุจตฺตาลีสฯ มโนทฺวาเร หทยวตฺถุกายภาวทสกวเสน เจว อุตุสมุฏฺฐานาทิวเสน จ จตุปณฺณาสเมวฯ

โส สพฺพมฺปิ ตํ รูปํ ปริคฺคเหตฺวา ‘‘จกฺขุทฺวาเร ปวตฺตรูปํ โสตทฺวารํ อปฺปตฺวา เอเตฺถว นิรุชฺฌติฯ โสตทฺวาเร ปวตฺตรูปํ ฆานทฺวารํฯ ฆานทฺวาเร ปวตฺตรูปํ ชิวฺหาทฺวารํฯ ชิวฺหาทฺวาเร ปวตฺตรูปํ กายทฺวารํฯ กายทฺวาเร ปวตฺตรูปํ มโนทฺวารํ อปฺปตฺวา เอเตฺถว นิรุชฺฌติ, ตสฺมา ตํ อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตา’’ติ เอวํ ตตฺถ ติลกฺขณํ อาโรเปติฯ

๗๑๕. **จิตฺตสมุฏฺฐานํ** โสมนสฺสิตโทมนสฺสิตวเสน ปากฏํ โหติ, โสมนสฺสิตกาเล อุปฺปนฺนํ หิ รูปํ สินิทฺธํ มุทุ ปีณิตํ ผสฺสวนฺตํ โหติฯ โทมนสฺสิตกาเล อุปฺปนฺนํ ฌตฺตํ กิลนฺตํ ทุพฺพณฺณํ โหติฯ โส ตํ ปริคฺคเหตฺวา ‘‘โสมนสฺสิตกาเล ปวตฺตรูปํ โทมนสฺสิตกาลํ อปฺปตฺวา เอเตฺถว นิรุชฺฌติฯ โทมนสฺสิตกาเล ปวตฺตรูปํ โสมนสฺสิตกาลํ อปฺปตฺวา เอเตฺถว นิรุชฺฌติ, ตสฺมา ตํ อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตา’’ติ เอวํ ตตฺถ ติลกฺขณํ อาโรเปติฯ

ตเสฺสวํ จิตฺตสมุฏฺฐานรูปํ ปริคฺคเหตฺวา ตตฺถ ติลกฺขณํ อาโรปยโต อยมตฺโถ ปากโฏ โหติ –

ชีวิตํ อตฺตภาโว จ, สุขทุกฺขา จ เกวลา;
เอกจิตฺตสมายุตฺตา, ลหุโส วตฺตเต ขโณฯ

จุลฺลาสีติ สหสฺสานิ, กปฺปํ ติฏฺฐนฺติ เย มรู;
น เตฺวว เตปิ ติฏฺฐนฺติ, ทฺวีหิ จิเตฺตหิ สโมหิตาฯ

เย นิรุทฺธา มรนฺตสฺส, ติฏฺฐมานสฺส วา อิธ;
สเพฺพว สทิสา ขนฺธา, คตา อปฺปฏิสนฺธิกาฯ

อนนฺตรา จ เย ภคฺคา, เย จ ภคฺคา อนาคเต;
ตทนฺตรา นิรุทฺธานํ, เวสมํ นตฺถิ ลกฺขเณฯ

อนิพฺพเตฺตน น ชาโต, ปจฺจุปฺปเนฺนน ชีวติ;
จิตฺตภงฺคา มโต โลโก, ปญฺญตฺติ ปรมตฺถิยาฯ

อนิธานคตา ภคฺคา, ปุโญฺช นตฺถิ อนาคเต;
นิพฺพตฺตา เยปิ ติฏฺฐนฺติ, อารเคฺค สาสปูปมาฯ

นิพฺพตฺตานญฺจ ธมฺมานํ, ภโงฺค เนสํ ปุรกฺขโต;
ปโลกธมฺมา ติฏฺฐนฺติ, ปุราเณหิ อมิสฺสิตาฯ

อทสฺสนโต อายนฺติ, ภคฺคา คจฺฉนฺตุทสฺสนํ;
วิชฺชุปฺปาโทว อากาเส, อุปฺปชฺชนฺติ วยนฺติ จาติฯ (มหานิ. ๑๐);

๗๑๖. เอวํ อาหารมยาทีสุ ติลกฺขณํ อาโรเปตฺวา ปุน **ธมฺมตารูเป** ติลกฺขณํ อาโรเปติฯ **ธมฺมตารูปํ** นาม พหิทฺธา อนินฺทฺริยพทฺธํ อยโลหติปุสีสสุวณฺณรชตมุตฺตามณิเวฬุริยสงฺข

สิลาปวาฬโลหิตงฺคมสารคลฺลภูมิปาสาณปพฺพตติณรุกฺขลตาทิเภทํ วิวฏฺฏกปฺปโต ปฏฺฐาย อุปฺปชฺชนกรูปํฯ ตทสฺส อโสกงฺกุราทิวเสน ปากฏํ โหติฯ

อโสกงฺกุรํ หิ อาทิโตว ตนุรตฺตํ โหติ, ตโต ทฺวีหตีหจฺจเยน ฆนรตฺตํ, ปุน ทฺวีหตีหจฺจเยน มนฺทรตฺตํ, ตโต ตรุณปลฺลววณฺณํ, ตโต ปริณตปลฺลววณฺณํ, ตโต หริตปณฺณวณฺณํฯ ตโต นีลปณฺณวณฺณํฯ ตโต นีลปณฺณวณฺณกาลโต ปฏฺฐาย สภาครูปสนฺตติมนุปฺปพนฺธาปยมานํ สํวจฺฉรมตฺเตน ปณฺฑุปลาสํ หุตฺวา วณฺฏโต ฉิชฺชิตฺวา ปตติฯ

โส ตํ ปริคฺคเหตฺวา ‘‘ตนุรตฺตกาเล ปวตฺตรูปํ ฆนรตฺตกาลํ อปฺปตฺวา นิรุชฺฌติฯ ฆนรตฺตกาเล ปวตฺตรูปํ มนฺทรตฺตกาลํฯ มนฺทรตฺตกาเล ปวตฺตรูปํ ตรุณปลฺลววณฺณกาลํฯ ตรุณปลฺลววณฺณกาเล ปวตฺตํ ปริณตปลฺลววณฺณกาลํฯ ปริณตปลฺลววณฺณกาเล ปวตฺตํ หริตปณฺณวณฺณกาลํ ฯ หริตปณฺณกาเล ปวตฺตํ นีลปณฺณวณฺณกาลํฯ นีลปณฺณวณฺณกาเล ปวตฺตํ ปณฺฑุปลาสกาลํฯ ปณฺฑุปลาสกาเล ปวตฺตํ วณฺฏโต ฉิชฺชิตฺวา ปตนกาลํ อปฺปตฺวาว นิรุชฺฌติ, ตสฺมา ตํ อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตา’’ติ ติลกฺขณํ อาโรเปติ, เอวํ ตตฺถ ติลกฺขณํ อาโรเปตฺวา อิมินา นเยน สพฺพมฺปิ ธมฺมตารูปํ สมฺมสติฯ

เอวํ ตาว **รูปสตฺตกวเสน** ติลกฺขณํ อาโรเปตฺวา สงฺขาเร สมฺมสติฯ

อรูปสตฺตกสมฺมสนกถา

๗๑๗. ยํ ปน วุตฺตํ ‘‘อรูปสตฺตกวเสนา’’ติ, ตตฺถ อยํ มาติกา – กลาปโต, ยมกโต, ขณิกโต, ปฏิปาฏิโต, ทิฏฺฐิอุคฺฆาฏนโต, มานสมุคฺฆาฏนโต, นิกนฺติปริยาทานโตติฯ

ตตฺถ **กลาปโต**ติ ผสฺสปญฺจมกา ธมฺมาฯ กถํ กลาปโต สมฺมสตีติ? อิธ ภิกฺขุ อิติ ปฏิสญฺจิกฺขติ – ‘‘เย อิเม ‘เกสา อนิจฺจา ทุกฺขา อนตฺตา’ติ สมฺมสเน อุปฺปนฺนา ผสฺสปญฺจมกา ธมฺมา, เย จ ‘โลมา…เป.… มตฺถลุงฺคํ อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตา’ติ สมฺมสเน อุปฺปนฺนา ผสฺสปญฺจมกา ธมฺมา, สเพฺพ เต อิตรีตรํ อปฺปตฺวา ปพฺพํปพฺพํ โอธิโอธิ หุตฺวา ตตฺตกปาเล ปกฺขิตฺตติลา วิย ตฏตฏายนฺตา วินฏฺฐา, ตสฺมา อนิจฺจา ทุกฺขา อนตฺตา’’ติฯ อยํ ตาว **วิสุทฺธิกถายํ** นโยฯ

อริยวํสกถายํ ปน ‘‘เหฏฺฐา รูปสตฺตเก สตฺตสุ ฐาเนสุ ‘รูปํ อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตา’ติ ปวตฺตํ จิตฺตํ อปเรน จิตฺเตน ‘อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตา’ติ สมฺมสโนฺต ‘กลาปโต สมฺมสตี’ติ’’ วุตฺตํ, ตํ ยุตฺตตรํฯ ตสฺมา เสสานิปิ เตเนว นเยน วิภชิสฺสามฯ

๗๑๘. **ยมกโต**ติ อิธ ภิกฺขุ อาทานนิเกฺขปรูปํ ‘‘อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตา’’ติ สมฺมสิตฺวา ตมฺปิ จิตฺตํ อปเรน จิตฺเตน ‘‘อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตา’’ติ สมฺมสติฯ วโยวุฑฺฒตฺถงฺคมรูปํ, อาหารมยํ, อุตุมยํ, กมฺมชํ, จิตฺตสมุฏฺฐานํ, ธมฺมตารูปํ ‘‘อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตา’’ติ สมฺมสิตฺวา ตมฺปิ จิตฺตํ อปเรน จิตฺเตน ‘‘อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตา’’ติ สมฺมสติฯ เอวํ ยมกโต สมฺมสติ นามฯ

๗๑๙. **ขณิกโต**ติ อิธ ภิกฺขุ อาทานนิเกฺขปรูปํ ‘‘อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตา’’ติ สมฺมสิตฺวา ตํ ปฐมจิตฺตํ ทุติยจิตฺเตน, ทุติยํ ตติเยน, ตติยํ จตุตฺเถน, จตุตฺถํ ปญฺจเมน ‘‘เอตมฺปิ อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตา’’ติ สมฺมสติฯ วโยวุฑฺฒตฺถงฺคมรูปํ, อาหารมยํ, อุตุมยํ, กมฺมชํ, จิตฺตสมุฏฺฐานํ, ธมฺมตารูปํ ‘‘อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตา’’ติ สมฺมสิตฺวา ตํ ปฐมจิตฺตํ ทุติยจิตฺเตน, ทุติยํ ตติเยน, ตติยํ จตุตฺเถน, จตุตฺถํ ปญฺจเมน ‘‘เอตมฺปิ อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตา’’ติ สมฺมสติฯ เอวํ รูปปริคฺคาหกจิตฺตโต ปฏฺฐาย จตฺตาริ จตฺตาริ จิตฺตานิ สมฺมสโนฺต ขณิกโต สมฺมสติ นามฯ

๗๒๐. ปฏิปาฏิโตติ อาทานนิเกฺขปรูปํ ‘‘อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตา’’ติ สมฺมสิตฺวา ตํ ปฐมจิตฺตํ ทุติยจิตฺเตน, ทุติยํ ตติเยน, ตติยํ จตุตฺเถน…เป…. ทสมํ เอกาทสเมน ‘‘เอตมฺปิ อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตา’’ติ สมฺมสติฯ วโยวุฑฺฒตฺถงฺคมรูปํ, อาหารมยํ, อุตุมยํ, กมฺมชํ, จิตฺตสมุฏฺฐานํ, ธมฺมตารูปํ ‘‘อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตา’’ติ สมฺมสิตฺวา ตํ ปฐมจิตฺตํ ทุติยจิตฺเตน, ทุติยํ ตติเยน, ตติยํ จตุตฺเถน…เป…. ทสมํ เอกาทสเมน ‘‘เอตมฺปิ อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตา’’ติ เอวํ วิปสฺสนา ปฏิปาฏิยา สกลมฺปิ ทิวสภาคํ สมฺมสิตุํ วฏฺฏเยฺยฯ ยาว ทสมจิตฺตสมฺมสนา ปน รูปกมฺมฏฺฐานมฺปิ อรูปกมฺมฏฺฐานมฺปิ ปคุณํ โหติฯ ตสฺมา ทสเมเยว ฐเปตพฺพนฺติ วุตฺตํฯ เอวํ สมฺมสโนฺต ปฏิปาฏิโต สมฺมสติ นามฯ

๗๒๑. ทิฏฺฐิอุคฺฆาฏนโต มานอุคฺฆาฏนโต นิกนฺติปริยาทานโตติ อิเมสุ ตีสุ วิสุํ สมฺมสนนโย นาม นตฺถิฯ ยํ ปเนตํ เหฏฺฐา รูปํ, อิธ จ อรูปํ ปริคฺคหิตํ, ตํ ปสฺสโนฺต รูปารูปโต อุทฺธํ อญฺญํ สตฺตํ นาม น ปสฺสติฯ สตฺตสฺส อทสฺสนโต ปฏฺฐาย สตฺตสญฺญา อุคฺฆาฏิตา โหติฯ สตฺตสญฺญํ อุคฺฆาฏิตจิตฺเตน สงฺขาเร ปริคฺคณฺหโต ทิฏฺฐิ นุปฺปชฺชติฯ ทิฏฺฐิยา อนุปฺปชฺชมานาย **ทิฏฺฐิ อุคฺฆาฏิตา** นาม โหติฯ ทิฏฺฐิอุคฺฆาฏิตจิตฺเตน สงฺขาเร ปริคฺคณฺหโต มาโน นุปฺปชฺชติฯ มาเน อนุปฺปชฺชเนฺต **มาโน สมุคฺฆาฏิโต** นาม โหติฯ มานสมุคฺฆาฏิตจิตฺเตน สงฺขาเร ปริคฺคณฺหโต ตณฺหา นุปฺปชฺชติฯ ตณฺหาย อนุปฺปชฺชนฺติยา **นิกนฺติ ปริยาทิณฺณา** นาม โหตีติ อิทํ ตาว **วิสุทฺธิกถายํ** วุตฺตํฯ

อริยวํสกถายํ ปน ‘‘ทิฏฺฐิอุคฺฆาฏนโต มานสมุคฺฆาฏนโต นิกนฺติปริยาทานโต’’ติ มาติกํ ฐเปตฺวา อยํ นโย ทสฺสิโตฯ

‘‘อหํ วิปสฺสามิ, มม วิปสฺสนา’’ติ คณฺหโต หิ ทิฏฺฐิสมุคฺฆาฏนํ นาม น โหติฯ ‘‘สงฺขาราว สงฺขาเร วิปสฺสนฺติ สมฺมสนฺติ ววตฺถเปนฺติ ปริคฺคณฺหนฺติ ปริจฺฉินฺทนฺตี’’ติ คณฺหโต ปน **ทิฏฺฐิอุคฺฆาฏนํ** นาม โหติฯ

‘‘สุฏฺฐุ วิปสฺสามิ, มนาปํ วิปสฺสามี’’ติ คณฺหโต มานสมุคฺฆาโฏ นาม น โหติฯ ‘‘สงฺขาราว สงฺขาเร วิปสฺสนฺติ สมฺมสนฺติ ววตฺถเปนฺติ ปริคฺคณฺหนฺติ ปริจฺฉินฺทนฺตี’’ติ คณฺหโต ปน **มานสมุคฺฆาโฏ** นาม โหติฯ

‘‘วิปสฺสิตุํ สโกฺกมี’’ติ วิปสฺสนํ อสฺสาเทนฺตสฺส นิกนฺติปริยาทานํ นาม น โหติฯ ‘‘สงฺขาราว สงฺขาเร วิปสฺสนฺติ สมฺมสนฺติ ววตฺถเปนฺติ ปริคฺคณฺหนฺติ ปริจฺฉินฺทนฺตี’’ติ คณฺหโต ปน **นิกนฺติปริยาทานํ** นาม โหติฯ

สเจ สงฺขารา อตฺตา ภเวยฺยุํ, อตฺตาติ คเหตุํ วฏฺฏเยฺยุํ, อนตฺตา จ ปน อตฺตาติ คหิตา, ตสฺมา เต อวสวตฺตนเฏฺฐน อนตฺตา, หุตฺวา อภาวเฏฺฐน อนิจฺจา, อุปฺปาทวยปฏิปีฬนเฏฺฐน ทุกฺขาติ ปสฺสโต **ทิฏฺฐิอุคฺฆาฏนํ** นาม โหติฯ

สเจ สงฺขารา นิจฺจา ภเวยฺยุํ, นิจฺจาติ คเหตุํ วเฏฺฏยฺยุํ, อนิจฺจา จ ปน นิจฺจาติ คหิตา, ตสฺมา เต หุตฺวา อภาวเฏฺฐน อนิจฺจา, อุปฺปาทวยปฏิปีฬนเฏฺฐน ทุกฺขา, อวสวตฺตนเฏฺฐน อนตฺตาติ ปสฺสโต **มานสมุคฺฆาโฏ** นาม โหติฯ

สเจ สงฺขารา สุขา ภเวยฺยุํ, สุขาติ คเหตุํ วฏฺฏเยฺยุํ, ทุกฺขา จ ปน สุขาติ คหิตา, ตสฺมา เต อุปฺปาทวยปฏิปีฬนเฏฺฐน ทุกฺขา, หุตฺวา อภาวเฏฺฐน อนิจฺจา, อวสวตฺตนเฏฺฐน อนตฺตาติ ปสฺส

โต **นิกนฺติปริยาทานํ** นาม โหติฯ

เอวํ สงฺขาเร อนตฺตโต ปสฺสนฺตสฺส **ทิฏฺฐิสมุคฺฆาฏนํ** นาม โหติฯ อนิจฺจโต ปสฺสนฺตสฺส **มานสมุคฺฆาฏนํ** นาม โหติฯ ทุกฺขโต ปสฺสนฺตสฺส **นิกนฺติปริยาทานํ** นาม โหติฯ อิติ อยํ วิปสฺสนา อตฺตโน อตฺตโน ฐาเนเยว ติฏฺฐตีติฯ

เอวํ **อรูปสตฺตกวเสนา**ปิ ติลกฺขณํ อาโรเปตฺวา สงฺขาเร สมฺมสติฯ เอตฺตาวตา ปนสฺส รูปกมฺมฏฺฐานมฺปิ อรูปกมฺมฏฺฐานมฺปิ ปคุณํ โหติฯ

๗๒๒. โส เอวํ ปคุณรูปารูปกมฺมฏฺฐาโน ยา อุปริ ภงฺคานุปสฺสนโต ปฏฺฐาย ปหานปริญฺญาวเสน สพฺพาการโต ปตฺตพฺพา อฏฺฐารส มหาวิปสฺสนา, ตาสํ อิเธว ตาว เอกเทสํ ปฏิวิชฺฌนฺโต ตปฺปฏิปกฺข ธมฺม ปชหติฯ

อฏฺฐารส มหาวิปสฺสนา นาม อนิจฺจานุปสฺสนาทิกา ปญฺญาฯ ยาสุ อนิจฺจานุปสฺสนํ ภาเวนฺโต นิจฺจสญฺญํ ปชหติ, ทุกฺขานุปสฺสนํ ภาเวนฺโต สุขสญฺญํ ปชหติ, อนตฺตานุปสฺสนํ ภาเวนฺโต อตฺตสญฺญํ ปชหติ, นิพฺพิทานุปสฺสนํ ภาเวนฺโต นนฺทึ ปชหติ, วิราคานุปสฺสนํ ภาเวนฺโต ราคํ ปชหติ, นิโรธานุปสฺสนํ ภาเวนฺโต สมุทยํ ปชหติ, ปฏินิสฺสคฺคานุปสฺสนํ ภาเวนฺโต อาทานํ ปชหติ, ขยานุปสฺสนํ ภาเวนฺโต ฆนสญฺญํ ปชหติ, วยานุปสฺสนํ ภาเวนฺโต อายูหนํ ปชหติ, วิปริณามานุปสฺสนํ ภาเวนฺโต ธุวสญฺญํ ปชหติ, อนิมิตฺตานุปสฺสนํ ภาเวนฺโต นิมิตฺตํ ปชหติ, อปฺปณิหิตานุปสฺสนํ ภาเวนฺโต ปณิธึ ปชหติ, สุญฺญตานุปสฺสนํ ภาเวนฺโต อภินิเวสํ ปชหติ, อธิปญฺญาธมฺมวิปสฺสนํ ภาเวนฺโต สาราทานาภินิเวสํ ปชหติ, ยถาภูตญาณทสฺสนํ ภาเวนฺโต สโมฺมหาภินิเวสํ ปชหติ, อาทีนวานุปสฺสนํ ภาเวนฺโต อาลยาภินิเวสํ ปชหติ, ปฏิสงฺขานุปสฺสนํ ภาเวนฺโต อปฺปฏิสงฺขํ ปชหติ, วิวฏฺฏานุปสฺสนํ ภาเวนฺโต สํโยคาภินิเวสํ ปชหติฯ

ตาสุ ยสฺมา อิมินา อนิจฺจาทิลกฺขณตฺตยวเสน สงฺขารา ทิฏฺฐา, ตสฺมา อนิจฺจ-ทุกฺข-อนตฺตานุปสฺสนา ปฏิวิทฺธา โหนฺติฯ ยสฺมา จ ‘‘ยา จ อนิจฺจานุปสฺสนา ยา จ อนิมิตฺตานุปสฺสนา, อิเม ธมฺมา เอกตฺถา, พฺยญฺชนเมว นานํ’’ฯ ตถา ‘‘ยา จ ทุกฺขานุปสฺสนา ยา จ อปฺปณิหิตานุปสฺสนา, อิเม ธมฺมา เอกตฺถา, พฺยญฺชนเมว นานํ’’ฯ ‘‘ยา จ อนตฺตานุปสฺสนา ยา จ สุญฺญตานุปสฺสนา, อิเม ธมฺมา เอกตฺถา, พฺยญฺชนเมว นาน’’นฺติ (ปฏิ. ม. ๑.๒๒๗) วุตฺตํฯ ตสฺมา ตาปิ ปฏิวิทฺธา โหนฺติฯ

อธิปญฺญาธมฺมวิปสฺสนา ปน สพฺพาปิ วิปสฺสนาฯ ยถาภูตญาณทสฺสนํ กงฺขาวิตรณวิสุทฺธิยา เอว สงฺคหิตํฯ อิติ อิทมฺปิ ทฺวยํ ปฏิวิทฺธเมว โหติฯ เสเสสุ วิปสฺสนาญาเณสุ กิญฺจิ ปฏิวิทฺธํ, กิญฺจิ อปฺปฏิวิทฺธํ, เตสํ วิภาคํ ปรโต อาวิกริสฺสามฯ

ยเทว หิ ปฏิวิทฺธํ, ตํ สนฺธาย อิทํ วุตฺตํ ‘‘เอวํ ปคุณรูปารูปกมฺมฏฺฐาโน ยา อุปริ ภงฺคานุปสฺสนโต ปฏฺฐาย ปหานปริญฺญาวเสน สพฺพาการโต ปตฺตพฺพา อฏฺฐารส มหาวิปสฺสนาฯ ตาสํ อิเธว ตาว เอกเทสํ ปฏิวิชฺฌนฺโต ตปฺปฏิปกฺข ธมฺม ปชหตี’’ติฯ

อุทยพฺพยญาณกถา

๗๒๓. โส เอวํ อนิจฺจานุปสฺสนาทิปฏิปกฺขานํ นิจฺจสญฺญาทีนํ ปหาเนน วิสุทฺธญาโณ สมฺมสนญาณสฺส ปารํ คนฺตฺวา, ยํ ตํ สมฺมสนญาณานนฺตรํ ‘‘ปจฺจุปฺปนฺนานํ ธมฺมานํ วิปริณามานุปสฺสเน ปญฺญา อุทยพฺพยานุปสฺสเน ญาณ’’นฺติ (ปฏิ. ม. มาติกา ๑.๖) **อุทยพฺพยานุปสฺ**

สนํ วุตฺตํ, ตสฺส อธิคมาย โยคํ อารภติฯ อารภมาโน จ สเงฺขปโต ตาว อารภติฯ ตตฺรายํ ปาฬิ –

> ‘‘กถํ ปจฺจุปฺปนฺนานํ ธมฺมานํ วิปริณามานุปสฺสเน ปญฺญา อุทยพฺพยานุปสฺสเน ญาณํ? ชาตํ รูปํ ปจฺจุปฺปนฺนํ, ตสฺส นิพฺพตฺติลกฺขณํ อุทโย, วิปริณามลกฺขณํ วโย, อนุปสฺสนา ญาณํฯ ชาตา เวทนา… สญฺญา… สงฺขารา… วิญฺญาณํ… ชาตํ จกฺขุ…เป. … ชาโต ภโว ปจฺจุปฺปโนฺน, ตสฺส นิพฺพตฺติลกฺขณํ อุทโย, วิปริณามลกฺขณํ วโย, อนุปสฺสนา ญาณ’’นฺติ (ปฏิ. ม. ๑.๔๙)ฯ

โส อิมินา ปาฬินเยน ชาตสฺส นามรูปสฺส นิพฺพตฺติลกฺขณํ ชาตึ อุปฺปาทํ อภินวาการํ ‘‘อุทโย’’ติ, วิปริณามลกฺขณํ ขยํ ภงฺคํ ‘‘วโย’’ติ สมนุปสฺสติฯ โส เอวํ ปชานาติ ‘‘อิมสฺส นามรูปสฺส อุปฺปตฺติโต ปุเพฺพ อนุปฺปนฺนสฺส ราสิ วา นิจโย วา นตฺถิ, อุปฺปชฺชมานสฺสาปิ ราสิโต วา นิจยโต วา อาคมนํ นาม นตฺถิ, นิรุชฺฌมานสฺสาปิ ทิสาวิทิสาคมนํ นาม นตฺถิ, นิรุทฺธสฺสาปิ เอกสฺมิํ ฐาเน ราสิโต นิจยโต นิธานโต อวฏฺฐานํ นาม นตฺถิฯ ยถา ปน วีณาย วาทิยมานาย อุปฺปนฺนสทฺทสฺส เนว อุปฺปตฺติโต ปุเพฺพ สนฺนิจโย อตฺถิ, น อุปฺปชฺชมาโน สนฺนิจยโต อาคโต, น นิรุชฺฌมานสฺส ทิสาวิทิสาคมนํ อตฺถิ, น นิรุโทฺธ กตฺถจิ สนฺนิจิโต ติฏฺฐติ, อถ โข วีณญฺจ อุปวีณญฺจ ปุริสสฺส จ ตชฺชํ วายามํ ปฏิจฺจ อหุตฺวา สโมฺภติ, หุตฺวา ปฏิเวติฯ เอวํ สเพฺพปิ รูปารูปิโน ธมฺมา อหุตฺวา สโมฺภนฺติ, หุตฺวา ปฏิเวนฺตี’’ติฯ

๗๒๔. เอวํ สเงฺขปโต อุทยพฺพยมนสิการํ กตฺวา ปุน ยานิ เอตเสฺสว อุทยพฺพยญาณสฺส วิภเงฺค –

> ‘‘อวิชฺชาสมุทยา รูปสมุทโยติ ปจฺจยสมุทยเฏฺฐน รูปกฺขนฺธสฺส อุทยํ ปสฺสติฯ ตณฺหาสมุทยา… กมฺมสมุทยา… อาหารสมุทยา รูปสมุทโยติ ปจฺจยสมุทยเฏฺฐน รูปกฺขนฺธสฺส อุทยํ ปสฺสติฯ นิพฺพตฺติลกฺขณํ ปสฺสโนฺตปิ รูปกฺขนฺธสฺส อุทยํ ปสฺสติฯ รูปกฺขนฺธสฺส อุทยํ ปสฺสโนฺต อิมานิ ปญฺจ ลกฺขณานิ ปสฺสติฯ
>
> ‘‘อวิชฺชานิโรธา รูปนิโรโธติ ปจฺจยนิโรธเฏฺฐน รูปกฺขนฺธสฺส วยํ ปสฺสติฯ ตณฺหานิโรธา… กมฺมนิโรธา… อาหารนิโรธา รูปนิโรโธติ ปจฺจยนิโรธเฏฺฐน รูปกฺขนฺธสฺส วยํ ปสฺสติฯ วิปริณามลกฺขณํ ปสฺสโนฺตปิ รูปกฺขนฺธสฺส วยํ ปสฺสติฯ รูปกฺขนฺธสฺส วยํ ปสฺสโนฺตปิ อิมานิ ปญฺจ ลกฺขณานิ ปสฺสติ’’ (ปฏิ. ม. ๑.๕๐)ฯ
>
> ตถา ‘‘อวิชฺชาสมุทยา เวทนาสมุทโยติ ปจฺจยสมุทยเฏฺฐน เวทนากฺขนฺธสฺส อุทยํ ปสฺสติฯ ตณฺหาสมุทยา… กมฺมสมุทยา… ผสฺสสมุทยา เวทนาสมุทโยติ ปจฺจยสมุทยเฏฺฐน เวทนากฺขนฺธสฺส อุทยํ ปสฺสติฯ นิพฺพตฺติลกฺขณํ ปสฺสโนฺตปิ เวทนากฺขนฺธสฺส อุทยํ ปสฺสติฯ เวทนากฺขนฺธสฺส อุทยํ ปสฺสโนฺต อิมานิ ปญฺจ ลกฺขณานิ ปสฺสติฯ อวิชฺชานิโรธา… ตณฺหานิโรธา… กมฺมนิโรธา… ผสฺสนิโรธา เวทนานิโรโธติ ปจฺจยนิโรธเฏฺฐน เวทนากฺขนฺธสฺส วยํ ปสฺสติฯ วิปริณามลกฺขณํ ปสฺสโนฺตปิ เวทนากฺขนฺธสฺส วยํ ปสฺสติฯ เวทนากฺขนฺธสฺส วยํ ปสฺสโนฺต อิมานิ ปญฺจ ลกฺขณานิ ปสฺสติ’’ (ปฏิ. ม. ๑.๕๐)ฯ

เวทนากฺขนฺธสฺส วิย จ สญฺญาสงฺขารวิญฺญาณกฺขนฺธานํฯ อยํ ปน วิเสโส, วิญฺญาณกฺขนฺธสฺส ผสฺสฏฺฐาเน ‘‘นามรูปสมุทยา, นามรูปนิโรธา’’ติ –

เอวํ เอเกกสฺส ขนฺธสฺส อุทยพฺพยทสฺสเน ทส ทส กตฺวา ปญฺญาส ลกฺขณานิ วุตฺตานิฯ เตสํ วเสน เอวมฺปิ รูปสฺส อุทโย เอวมฺปิ รูปสฺส วโย, เอวมฺปิ รูปํ อุเทติ, เอวมฺปิ รูปํ เวตีติ ปจฺจยโต เจว ขณโต จ วิตฺถาเรน มนสิการํ กโรติฯ

๗๒๕. ตเสฺสวํ มนสิกโรโต ''อิติ กิริเม ธมฺมา อหุตฺวา สโมฺภนฺติ, หุตฺวา ปฏิเวนฺตี''ติ ญาณํ วิสทตรํ โหติฯ ตเสฺสวํ ปจฺจยโต เจว ขณโต จ เทฺวธา อุทยพฺพยํ ปสฺสโต สจฺจปฏิจฺจสมุปฺปาทนยลกฺขณเภทา ปากฏา โหนฺติฯ

๗๒๖. ยญฺหิ โส อวิชฺชาทิสมุทยา ขนฺธานํ สมุทยํ, อวิชฺชาทินิโรธา จ ขนฺธานํ นิโรธํ ปสฺสติ, อิทมสฺส **ปจฺจยโต** อุทยพฺพยทสฺสนํฯ ยํ ปน นิพฺพตฺติลกฺขณวิปริณามลกฺขณานิ ปสฺสโนฺต ขนฺธานํ อุทยพฺพยํ ปสฺสติ, อิทมสฺส **ขณโต** อุทยพฺพยทสฺสนํ, อุปฺปตฺติกฺขเณเยว หิ นิพฺพตฺติลกฺขณํฯ ภงฺคกฺขเณ จ วิปริณามลกฺขณํฯ

๗๒๗. อิจฺจเสฺสวํ ปจฺจยโต เจว ขณโต จ เทฺวธา อุทยพฺพยํ ปสฺสโต ปจฺจยโต อุทยทสฺสเนน **สมุทยสจฺจํ** ปากฏํ โหติ ชนกาวโพธโตฯ ขณโต อุทยทสฺสเนน **ทุกฺขสจฺจํ** ปากฏํ โหติ ชาติทุกฺขาวโพธโตฯ ปจฺจยโต วยทสฺสเนน **นิโรธสจฺจํ** ปากฏํ โหติ ปจฺจยานุปฺปาเทน ปจฺจยวตํ อนุปฺปาทาวโพธโตฯ ขณโต วยทสฺสเนน **ทุกฺขสจฺจเมว** ปากฏํ โหติ มรณทุกฺขาวโพธโตฯ ยญฺจสฺส อุทยพฺพยทสฺสนํ, มโคฺควายํ โลกิโกติ **มคฺคสจฺจํ** ปากฏํ โหติ ตตฺร สโมฺมหวิฆาตโตฯ

๗๒๘. ปจฺจยโต จสฺส อุทยทสฺสเนน **อนุโลโม ปฏิจฺจสมุปฺปาโท** ปากโฏ โหติ, ''อิมสฺมิํ สติ อิทํ โหตี''ติ (ม. นิ. ๑.๔๐๔; สํ. นิ. ๒.๒๑; อุทา. ๑) อวโพธโตฯ ปจฺจยโต วยทสฺสเนน **ปฏิโลโม ปฏิจฺจสมุปฺปาโท** ปากโฏ โหติ, ''อิมสฺส นิโรธา อิทํ นิรุชฺฌตี''ติ (ม. นิ. ๑.๔๐๖; สํ. นิ. ๒.๒๑; อุทา. ๒) อวโพธโต ฯ ขณโต ปน อุทยพฺพยทสฺสเนน **ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนา** ธมฺมา ปากฏา โหนฺติ สงฺขตลกฺขณาวโพธโตฯ อุทยพฺพยวโนฺต หิ สงฺขตา, เต จ ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนาติฯ

๗๒๙. ปจฺจยโต จสฺส อุทยทสฺสเนน **เอกตฺตนโย** ปากโฏ โหติ เหตุผลสมฺพเนฺธน สนฺตานสฺส อนุปเจฺฉทาวโพธโตฯ อถ สุฏฺฐุตรํ อุเจฺฉททิฏฺฐิํ ปชหติฯ ขณโต อุทยทสฺสเนน **นานตฺตนโย** ปากโฏ โหติ นวนวานํ อุปฺปาทาวโพธโตฯ อถ สุฏฺฐุตรํ สสฺสตทิฏฺฐิํ ปชหติฯ ปจฺจยโต จสฺส อุทยพฺพยทสฺสเนน **อพฺยาปารนโย** ปากโฏ โหติ ธมฺมานํ อวสวตฺติภาวาวโพธโตฯ อถ สุฏฺฐุตรํ อตฺตทิฏฺฐิํ ปชหติฯ ปจฺจยโต ปน อุทยทสฺสเนน **เอวํธมฺมตานโย** ปากโฏ โหติ ปจฺจยานุรูเปน ผลสฺส อุปฺปาทาวโพธโตฯ อถ สุฏฺฐุตรํ อกิริยทิฏฺฐิํ ปชหติฯ

๗๓๐. ปจฺจยโต จสฺส อุทยทสฺสเนน **อนตฺตลกฺขณํ** ปากฏํ โหติ ธมฺมานํ นิรีหกตฺตปจฺจยปฏิพทฺธวุตฺติตาวโพธโตฯ ขณโต อุทยพฺพยทสฺสเนน **อนิจฺจลกฺขณํ** ปากฏํ โหติ หุตฺวา อภาวาวโพธโต, ปุพฺพนฺตาปรนฺตวิเวกาวโพธโต จฯ **ทุกฺขลกฺขณ**มฺปิ ปากฏํ โหติ อุทยพฺพเยหิ ปฏิปีฬนาวโพธโตฯ **สภาวลกฺขณ**มฺปิ ปากฏํ โหติ อุทยพฺพยปริจฺฉินฺนาวโพธโตฯ สภาวลกฺขเณ **สงฺขตลกฺขณสฺส** ตาวกาลิกตฺตมฺปิ ปากฏํ โหติ อุทยกฺขเณ วยสฺส, วยกฺขเณ จ อุทยสฺส อภาวาวโพธโตติฯ

๗๓๑. ตเสฺสวํ ปากฏีภูตสจฺจปฏิจฺจสมุปฺปาทนยลกฺขณเภทสฺส ''เอวํ กิร นามิเม ธมฺมา อนุปฺปนฺนปุพฺพา อุปฺปชฺชนฺติ, อุปฺปนฺนา นิรุชฺฌนฺตี''ติ นิจฺจนวาว หุตฺวา สงฺขารา อุปฏฺฐหนฺ

ติฯ น เกวลญฺจ นิจฺจนวา, สูริยุคฺคมเน อุสฺสาวพินฺทุ วิย อุทกพุพฺพุโฬ วิย อุทเก ทณฺฑราชิ วิย อารเคฺค สาสโป วิย วิชฺชุปฺปาโท วิย จ ปริตฺตฏฺฐายิโนฯ มายามรีจิสุปินนฺตอลาตจกฺก คนฺธพฺพนครเผณกทลิอาทโย วิย อสฺสารา นิสฺสาราติ จาปิ อุปฏฺฐหนฺติฯ

เอตฺตาวตาเนน ‘‘วยธมฺมเมว อุปฺปชฺชติ, อุปฺปนฺนญฺจ วยํ อุเปตี’’ติ อิมินา อากาเรน สมปญฺญาส ลกฺขณานิ ปฏิวิชฺฌิตฺวา ฐิตํ **อุทยพฺพยานุปสฺสนํ** นาม **ตรุณวิปสฺสนาญาณํ** อธิคตํ โหติ, ยสฺสาธิคมา **อารทฺธวิปสฺสโก**ติ สงฺขํ คจฺฉติฯ

วิปสฺสนุปกฺกิเลสกถา

๗๓๒. อถสฺส อิมาย ตรุณวิปสฺสนาย อารทฺธวิปสฺสกสฺส **ทส วิปสฺสนุปกฺกิเลสา** อุปฺปชฺชนฺติฯ วิปสฺสนุปกฺกิเลสา หิ ปฏิเวธปฺปตฺตสฺส อริยสาวกสฺส เจว วิปฺปฏิปนฺนกสฺส จ นิกฺขิตฺตกมฺมฏฺฐานสฺส กุสีตปุคฺคลสฺส นุปฺปชฺชนฺติฯ สมฺมาปฏิปนฺนกสฺส ปน ยุตฺตปยุตฺตสฺส อารทฺธวิปสฺสกสฺส กุลปุตฺตสฺส อุปฺปชฺชนฺติเยวฯ

กตเม ปน เต ทส อุปกฺกิเลสาติ? โอภาโส, ญาณํ, ปีติ, ปสฺสทฺธิ, สุขํ, อธิโมกฺโข, ปคฺคโห, อุปฏฺฐานํ, อุเปกฺขา, นิกนฺตีติฯ วุตฺตเญฺหตํ –

‘‘กถํ ธมฺมุทฺธจฺจวิคฺคหิตมานสํ โหติ? อนิจฺจโต มนสิกโรโต โอภาโส อุปฺปชฺชติ, ‘โอภาโส ธโมฺม’ติ โอภาสํ อาวชฺชติ, ตโต วิเกฺขโป อุทฺธจฺจํฯ เตน อุทฺธเจฺจน วิคฺคหิตมานโส อนิจฺจโต อุปฏฺฐานํ ยถาภูตํ นปฺปชานาติฯ ทุกฺขโต… อนตฺตโต อุปฏฺฐานํ ยถาภูตํ นปฺปชานาติ’’ฯ

ตถา ‘‘อนิจฺจโต มนสิกโรโต ญาณํ อุปฺปชฺชติ…เป.… ปีติ… ปสฺสทฺธิ… สุขํ… อธิโมโกฺข… ปคฺคโห… อุปฏฺฐานํ… อุเปกฺขา… นิกนฺติ อุปฺปชฺชติ, ‘นิกนฺติ ธโมฺม’ติ นิกนฺตึ อาวชฺชติ, ตโต วิเกฺขโป อุทฺธจฺจํฯ เตน อุทฺธเจฺจน วิคฺคหิตมานโส อนิจฺจโต อุปฏฺฐานํ ยถาภูตํ นปฺปชานาติฯ ทุกฺขโต… อนตฺตโต อุปฏฺฐานํ ยถาภูตํ นปฺปชานาตี’’ติ (ปฏิ. ม. ๒.๖)ฯ

๗๓๓. ตตฺถ **โอภาโส**ติ วิปสฺสโนภาโสฯ ตสฺมึ อุปฺปเนฺน โยคาวจโร ‘‘น วต เม อิโต ปุเพฺพ เอวรูโป โอภาโส อุปฺปนฺนปุโพฺพ, อทฺธา มคฺคปฺปโตฺตสฺมิ ผลปฺปโตฺตสฺมี’’ติ อมคฺคเมว ‘‘มโคฺค’’ติ, อผลเมว จ ‘‘ผล’’นฺติ คณฺหาติฯ ตสฺส อมคฺคํ ‘‘มโคฺค’’ติ อผลํ ‘‘ผล’’นฺติ คณฺหโต วิปสฺสนาวีถิ อุกฺกนฺตา นาม โหติฯ โส อตฺตโน มูลกมฺมฏฺฐานํ วิสฺสเชฺชตฺวา โอภาสเมว อสฺสาเทโนฺต นิสีทติฯ

โส โข ปนายํ โอภาโส กสฺสจิ ภิกฺขุโน ปลฺลงฺกฏฺฐานมตฺตเมว โอภาเสโนฺต อุปฺปชฺชติฯ กสฺสจิ อโนฺตคพฺภํฯ กสฺสจิ พหิคพฺภมฺปิฯ กสฺสจิ สกลวิหารํ, คาวุตํ, อฑฺฒโยชนํ, โยชนํ, ทฺวิโยชนํ, ติโยชนํ…เป.… กสฺสจิ ปถวีตลโต ยาว อกนิฏฺฐพฺรหฺมโลกา เอกาโลกํ กุรุมาโนฯ ภควโต ปน ทสสหสฺสิโลกธาตุํ โอภาเสโนฺต อุทปาทิฯ

เอวํ เวมตฺตตาย จสฺส อิทํ วตฺถุ – จิตฺตลปพฺพเต กิร ทฺวิกุฏฺฏเคหสฺส อโนฺต เทฺว เถรา นิสีทึสุฯ ตํทิวสญฺจ กาฬปกฺขุโปสโถ โหติ, เมฆปฏลจฺฉนฺนา ทิสา, รตฺติภาเค จตุรงฺคสมนฺนาคตํ ตมํ ปวตฺตติฯ อเถโก เถโร อาห – ‘‘ภเนฺต, มยฺหํ อิทานิ เจติยงฺคณมฺหิ สีหาสเน ปญฺจวณฺณานิ กุสุมานิ ปญฺญายนฺตี’’ติฯ ตํ อิตโร อาห – ‘‘อนจฺฉริยํ, อาวุโส, กเถสิ, มยฺหํ ปเนตรหิ มหาสมุทฺทมฺหิ โยชนฏฺฐาเน มจฺฉกจฺฉปา ปญฺญายนฺตี’’ติฯ

อยํ ปน วิปสฺสนุปกฺกิเลโส เยภุเยฺยน สมถวิปสฺสนาลาภิโน อุปฺปชฺชติฯ โส สมาปตฺติวิกฺขมฺภิตานํ กิเลสานํ อสมุทาจารโต ‘‘อรหา อห’’นฺติ จิตฺตํ อุปฺปาเทติ อุจฺจวาลิกวาสี มหานาคเตฺถโร วิย หํกนกวาสี มหาทตฺตเตฺถโร วิย จิตฺตลปพฺพเต นิงฺกเปณฺณกปธานฆรวาสี จูฬสุมนเตฺถโร วิย จฯ

ตตฺริทํ เอกวตฺถุปริทีปนํ – ตลงฺครวาสี ธมฺมทินฺนเตฺถโร กิร นาม เอโก ปภินฺนปฏิสมฺภิโท มหาขีณาสโว มหโต ภิกฺขุสงฺฆสฺส โอวาททายโก อโหสิฯ โส เอกทิวสํ อตฺตโน ทิวาฏฺฐาเน นิสีทิตฺวา ‘‘กินฺนุ โข อมฺหากํ อาจริยสฺส อุจฺจวาลิกวาสีมหานาคเตฺถรสฺส สมณภาวกิจฺจํ มตฺถกํ ปตฺตํ, โน’’ติ อาวชฺชโนฺต ปุถุชฺชนภาวเมวสฺส ทิสฺวา ‘‘มยิ อคจฺฉเนฺต ปุถุชฺชนกาลกิริยเมว กริสฺสตี’’ติ จ ญตฺวา อิทฺธิยา เวหาสํ อุปฺปติตฺวา ทิวาฏฺฐาเน นิสินฺนสฺส เถรสฺส สมีเป โอโรหิตฺวา วนฺทิตฺวา วตฺตํ ทเสฺสตฺวา เอกมนฺตํ นิสีทิฯ ‘‘กึ, อาวุโส ธมฺมทินฺน, อกาเล อาคโตสี’’ติ จ วุเตฺต ‘‘ปญฺหํ, ภเนฺต, ปุจฺฉิตุํ อาคโตมฺหี’’ติ อาหฯ ตโต ‘‘ปุจฺฉาวุโส, ชานมานา กถยิสฺสามา’’ติ วุเตฺต ปญฺหสหสฺสํ ปุจฺฉิฯ

เถโร ปุจฺฉิตปุจฺฉิตํ อสชฺชมาโนว กเถสิฯ ตโต ‘‘อติติกฺขํ โว, ภเนฺต, ญาณํ, กทา ตุเมฺหหิ อยํ ธโมฺม อธิคโต’’ติ วุเตฺต ‘‘อิโต สฏฺฐิวสฺสกาเล, อาวุโส’’ติ อาหฯ สมาธิมฺปิ, ภเนฺต, วฬเญฺชถาติ, น ยิทํ, อาวุโส, ภาริยนฺติฯ เตน หิ, ภเนฺต, เอกํ หตฺถึ มาเปถาติ ฯ เถโร สพฺพเสตํ หตฺถึ มาเปสิฯ อิทานิ, ภเนฺต, ยถา อยํ หตฺถี อญฺจิตกโณฺณ ปสาริตนงฺคุโฏฺฐ โสณฺฑํ มุเข ปกฺขิปิตฺวา เภรวํ โกญฺจนาทํ กโรโนฺต ตุมฺหากํ อภิมุโข อาคจฺฉติ, ตถา นํ กโรถาติฯ เถโร ตถา กตฺวา เวเคน อาคจฺฉโต หตฺถิสฺส เภรวํ อาการํ ทิสฺวา อุฏฺฐาย ปลายิตุํ อารโทฺธฯ ตเมนํ ขีณาสวเตฺถโร หตฺถํ ปสาเรตฺวา จีวรกเณฺณ คเหตฺวา ‘‘ภเนฺต, ขีณาสวสฺส สารชฺชํ นาม โหตี’’ติ อาหฯ

โส ตมฺหิ กาเล อตฺตโน ปุถุชฺชนภาวํ ญตฺวา ‘‘อวสฺสโย เม, อาวุโส, ธมฺมทินฺน โหหี’’ติ วตฺวา ปาทมูเล อุกฺกุฏิกํ นิสีทิฯ ‘‘ภเนฺต, ตุมฺหากํ อวสฺสโย ภวิสฺสามิเจฺจวาหํ อาคโต, มา จินฺตยิตฺถา’’ติ กมฺมฏฺฐานํ กเถสิฯ เถโร กมฺมฏฺฐานํ คเหตฺวา จงฺกมํ อารุยฺห ตติเย ปทวาเร อคฺคผลํ อรหตฺตํ ปาปุณิฯ เถโร กิร โทสจริโต อโหสิฯ เอวรูปา ภิกฺขู โอภาเส กมฺปนฺติฯ

๗๓๔. **ญาณ**นฺติ วิปสฺสนาญาณํฯ ตสฺส กิร รูปารูปธเมฺม ตุลยนฺตสฺส ตีเรนฺตสฺส วิสฺสฏฺฐอินฺทวชิรมิว อวิหตเวคํ ติขิณํ สูรํ อติวิสทํ ญาณํ อุปฺปชฺชติฯ

ปีตีติ วิปสฺสนาปีติฯ ตสฺส กิร ตสฺมึ สมเย ขุทฺทกาปีติ, ขณิกาปีติ, โอกฺกนฺติกาปีติ, อุเพฺพคาปีติ, ผรณาปีตีติ อยํ ปญฺจวิธา ปีติ สกลสรีรํ ปูรยมานา อุปฺปชฺชติฯ

ปสฺสทฺธีติ วิปสฺสนาปสฺสทฺธิฯ ตสฺส กิร ตสฺมึ สมเย รตฺติฏฺฐาเน วา ทิวาฏฺฐาเน วา นิสินฺนสฺส กายจิตฺตานํ เนว ทรโถ, น คารวํ, น กกฺขฬตา, น อกมฺมญฺญตา, น เคลญฺญํ, น วงฺกตา โหติ, อถ โข ปนสฺส กายจิตฺตานิ ปสฺสทฺธานิ ลหูนิ มุทูนิ กมฺมญฺญานิ สุวิสทานิ อุชุกานิเยว โหนฺติฯ โส อิเมหิ ปสฺสทฺธาทีหิ อนุคฺคหิตกายจิโตฺต ตสฺมึ สมเย อมานุสึ นาม รตึ อนุภวติฯ ยํ สนฺธาย วุตฺตํ –

> ‘‘สุญฺญาคารํ ปวิฏฺฐสฺส, สนฺตจิตฺตสฺส ภิกฺขุโน;
> อมานุสี รติ โหติ, สมฺมา ธมฺมํ วิปสฺสโตฯ

‘‘ยโต ยโต สมฺมสติ, ขนฺธานํ อุทยพฺพยํ;
ลภตี ปีติปาโมชฺชํ, อมตํ ตํ วิชานต’’นฺติฯ (ธ. ป. ๓๗๓-๓๗๔);

เอวมสฺส อิมํ อมานุสึ รตึ สาธยมานา ลหุตาทิสมฺปยุตฺตา ปสฺสทฺธิ อุปฺปชฺชติฯ

สุขนฺติ วิปสฺสนาสุขํฯ ตสฺส กิร ตสฺมึ สมเย สกลสรีรํ อภิสนฺทยมานํ อติปณีตํ สุขํ อุปฺปชฺชติฯ

อธิโมกฺขติ สทฺธาฯ วิปสฺสนาสมฺปยุตฺตาเยว หิสฺส จิตฺตเจตสิกานํ อติสยปสาทภูตา พลวตี สทฺธา อุปฺปชฺชติฯ

ปคฺคโหติ วีริยํฯ วิปสฺสนาสมฺปยุตฺตเมว หิสฺส อสิถิลํ อนจฺจารทฺธํ สุปคฺคหิตํ วีริยํ อุปฺปชฺชติฯ

อุปฏฺฐานนฺติ สติฯ วิปสฺสนาสมฺปยุตฺตาเยว หิสฺส สุปฏฺฐิตา สุปติฏฺฐิตา นิขาตา อจลา ปพฺพตราชสทิสา สติ อุปฺปชฺชติฯ โส ยํ ยํ ฐานํ อาวชฺชติ สมนฺนาหรติ มนสิกโรติ ปจฺจเวกฺขติ, ตํ ตํ ฐานมสฺส โอกฺขนฺทิตฺวา ปกฺขนฺทิตฺวา ทิพฺพจกฺขุโน ปรโลโก วิย สติยา อุปฏฺฐาติฯ

อุเปกฺขาติ วิปสฺสนุเปกฺขา เจว อาวชฺชนุเปกฺขา จฯ ตสฺมึ หิสฺส สมเย สพฺพสงฺขาเรสุ มชฺฌตฺตภูตา วิปสฺสนุเปกฺขาปิ พลวตี อุปฺปชฺชติฯ มโนทฺวาเร อาวชฺชนุเปกฺขาปิฯ สา หิสฺส ตํ ตํ ฐานํ อาวชฺชนฺตสฺส วิสฺสฏฺฐอินฺทวชิรมิว ปตฺตปุเฏ ปกฺขิตฺต ตตฺตนาราโจ วิย จ สูรา ติขิณา หุตฺวา วหติฯ

นิกนฺตีติ วิปสฺสนานิกนฺติฯ เอวํ โอภาสาทิปฏิมณฺฑิตาย หิสฺส วิปสฺสนาย อาลยํ กุรุมานา สุขุมา สนฺตาการา นิกนฺติ อุปฺปชฺชติฯ ยา นิกนฺติ กิเลโสติ ปริคฺคเหตุมฺปิ น สกฺกา โหติฯ

ยถา จ โอภาเส, เอวํ เอเตสุปิ อญฺญตรสฺมึ อุปฺปเนฺน โยคาวจโร ‘‘น วต เม อิโต ปุเพฺพ เอวรูปํ ญาณํ อุปฺปนฺนปุพฺพํ, เอวรูปา ปีติ, ปสฺสทฺธิ, สุขํ, อธิโมกฺข, ปคฺคโห, อุปฏฺฐานํ, อุเปกฺขา, นิกนฺติ อุปฺปนฺนปุพฺพา, อทฺธา มคฺคปฺปโตฺตสฺมิ ผลปฺปโตฺตสฺมี’’ติ อมคฺคเมว ‘‘มโคฺค’’ติ อผลเมว จ ‘‘ผล’’นฺติ คณฺหาติฯ ตสฺส อมคฺคํ ‘‘มโคฺค’’ติ อผลํ ‘‘ผล’’นฺติ คณฺหโต วิปสฺสนาวีถิ อุกฺกนฺตา นาม โหติฯ โส อตฺตโน มูลกมฺมฏฺฐานํ วิสฺสเชฺชตฺวา นิกนฺติเมว อสฺสาเทนฺโต นิสีทตีติฯ

๗๓๕. เอตฺถ จ โอภาสาทโย อุปกฺกิเลสวตฺถุตาย อุปกฺกิเลสาติ วุตฺตา, น อกุสลตฺตาฯ นิกนฺติ ปน อุปกฺกิเลโส เจว อุปกฺกิเลสวตฺถุ จฯ วตฺถุวเสเนว เจเต ทสฯ คาหวเสน ปน สมตึส โหนฺติฯ กถํ? ‘‘มม โอภาโส อุปฺปโนฺน’’ติ คณฺหโต หิ ทิฏฺฐิคาโห โหติ, ‘‘มนาโป วต โอภาโส อุปฺปโนฺน’’ติ คณฺหโต มานคาโห, โอภาสํ อสฺสาทยโต ตณฺหาคาโห, อิติ โอภาเส ทิฏฺฐิมานตณฺหาวเสน ตโย คาหาฯ ตถา เสเสสุปีติ เอวํ คาหวเสน สมตึส อุปกฺกิเลสา โหนฺติฯ เตสํ วเสน อกุสโล อพฺยโตฺต โยคาวจโร โอภาสาทีสุ กมฺปติ วิกฺขิปติฯ โอภาสาทีสุ เอเกกํ ‘‘เอตํ มม, เอโสหมสฺมิ, เอโส เม อตฺตา’’ติ (ม. นิ. ๑.๒๔๑) สมนุปสฺสติฯ เตนาหุ โปราณา –

‘‘โอภาเส เจว ญาเณ จ, ปีติยา จ วิกมฺปติ;
ปสฺสทฺธิยา สุเข เจว, เยหิ จิตฺตํ ปเวธติฯ

‘‘อธิโมกฺข จ ปคฺคาเห, อุปฏฺฐาเน จ กมฺปติ;
อุเปกฺขาวชฺชนายญฺจ, อุเปกฺขาย นิกนฺติยา’’ติฯ (ปฏิ. ม. ๒.๗);

มคฺคามคฺคววตฺถานกถา

๗๓๖. กุสโล ปน ปณฺฑิโต พฺยตฺโต พุทฺธิสมฺปนฺโน โยคาวจโร โอภาสาทีสุ อุปฺปเนฺนสุ ‘‘อยํ โข เม โอภาโส อุปฺปโนฺน, โส โข ปนายํ อนิโจฺจ สงฺขโต ปฏิจฺจสมุปฺปโนฺน ขยธโมฺม วยธโมฺม วิราคธโมฺม นิโรธธโมฺม’’ติ อิติ วา ตํ ปญฺญาย ปริจฺฉินฺทติ อุปปริกฺขติฯ อถ วา ปนสฺส เอวํ โหติ, ‘‘สเจ โอภาโส อตฺตา ภเวยฺย, ‘อตฺตา’ติ คเหตุํ วฏฺฏเยฺยฯ อนตฺตา จ ปนายํ ‘อตฺตา’ติ คหิโตฯ ตสฺมา โส อวสวตฺตนเฏฺฐน อนตฺตา, หุตฺวา อภาวเฏฺฐน อนิโจฺจ, อุปฺปาทวยปฏิปีฬนเฏฺฐน ทุโกฺข’’ติ สพฺพํ อรูปสตฺตเก วุตฺตนเยน วิตฺถาเรตพฺพํฯ ยถา จ โอภาเส, เอวํ เสเสสุปิฯ

โส เอวํ อุปปริกฺขิตฺวา โอภาสํ ‘‘เนตํ มม, เนโสหมสฺมิ, น เมโส อตฺตา’’ติ (ม. นิ. ๑.๒๔๑) สมนุปสฺสติฯ ญาณํ…เป.… นิกนฺติํ ‘‘เนตํ มม, เนโสหมสฺมิ, น เมโส อตฺตา’’ติ (ม. นิ. ๑.๒๔๑) สมนุปสฺสติฯ เอวํ สมนุปสฺสโนฺต โอภาสาทีสุ น กมฺปติ น เวธติฯ เตนาหุ โปราณา –

‘‘อิมานิ ทส ฐานานิ, ปญฺญายสฺส ปริจฺจิตา;
ธมฺมุทฺธจฺจกุสโล โหติ, น จ วิเกฺขปํ คจฺฉตี’’ติฯ (ปฏิ. ม. ๒.๗);

โส เอวํ วิเกฺขปํ อคจฺฉโนฺต ตํ สมติํสวิธํ อุปกฺกิเลสชฏํ วิชเฏตฺวา โอภาสาทโย ธมฺมา น มโคฺคฯ อุปกฺกิเลสวิมุตฺตํ ปน วีถิปฏิปนฺนํ วิปสฺสนาญาณํ มโคฺคติ มคฺคญฺจ อมคฺคญฺจ ววตฺถเปติฯ ตเสฺสวํ ‘‘อยํ มโคฺค, อยํ น มโคฺค’’ติ มคฺคญฺจ อมคฺคญฺจ ญตฺวา ฐิตํ ญาณํ **มคฺคามคฺคญาณทสฺสนวิสุทฺธี**ติ เวทิตพฺพํฯ

เอตฺตาวตา จ ปน เตน ติณฺณํ สจฺจานํ ววตฺถานํ กตํ โหติฯ กถํ? **ทิฏฺฐิวิสุทฺธิยํ** ตาว นามรูปสฺส ววตฺถาปเนน **ทุกฺขสจฺจสฺส** ววตฺถานํ กตํฯ **กงฺขาวิตรณวิสุทฺธิยํ** ปจฺจยปริคฺคหเณน **สมุทยสจฺจสฺส** ววตฺถานํฯ อิมิสฺสํ **มคฺคามคฺคญาณทสฺสนวิสุทฺธิยํ** สมฺมามคฺคสฺส อวธารเณน **มคฺคสจฺจสฺส** ววตฺถานํ กตนฺติ, เอวํ โลกิเยเนว ตาว ญาเณน ติณฺณํ สจฺจานํ ววตฺถานํ กตํ โหติฯ

อิติ สาธุชนปาโมชฺชตฺถาย กเต วิสุทฺธิมเคฺค

ปญฺญาภาวนาธิกาเร

มคฺคามคฺคญาณทสฺสนวิสุทฺธินิเทฺทโส นาม

วีสติโม ปริเจฺฉโทฯ

๒๑. ปฏิปทาญาณทสฺสนวิสุทฺธินิเทฺทโส

อุปกฺกิเลสวิมุตฺตอุทยพฺพยญาณกถา

๗๓๗. อฏฺฐนฺนํ ปน ญาณานํ วเสน สิขาปฺปตฺตา วิปสฺสนา, นวมญฺจ สจฺจานุโลมิกญาณนฺติ อยํ **ปฏิปทาญาณทสฺสนวิสุทฺธิ** นามฯ **อฏฺฐนฺนนฺ**ติ เจตฺถ อุปกฺกิเลสวิมุตฺตํ วีถิปฏิปนฺนวิปสฺสนาสงฺขาตํ อุทยพฺพยานุปสฺสนาญาณํ, ภงฺคานุปสฺสนาญาณํ, ภยตุปฏฺฐานญาณํ, อาทีนวานุปสฺสนาญาณํ, นิพฺพิทานุปสฺสนาญาณํ, มุญฺจิตุกมฺยตาญาณํ, ปฏิสงฺขานุปสฺสนาญาณํ, สงฺขารุเปกฺขาญาณนฺติ อิมานิ อฏฺฐ ญาณานิ เวทิตพฺพานิฯ **นวมํ สจฺจานุโลมิกญาณ**นฺติ อนุโลมเสฺสตํ อธิวจนํฯ ตสฺมา ตํ สมฺปาเทตุกาเมน อุปกฺกิเลสวิมุตฺตํ อุทยพฺพยญาณํ อาทึ กตฺวา เอเตสุ ญาเณสุ โยโค กรณีโยฯ

๗๓๘. ปุน อุทยพฺพยญาเณ โยโค กิมตฺถิโยติ เจ? ลกฺขณสลฺลกฺขณโตฺถฯ อุทยพฺพยญาณํ หิ เหฏฺฐา ทสหิ อุปกฺกิเลเสหิ อุปกฺกิลิฏฺฐํ หุตฺวา ยาถาวสรสโต ติลกฺขณํ สลฺลเกฺขตุํ นาสกฺขิฯ อุปกฺกิเลสวิมุตฺตํ ปน สโกฺกติฯ ตสฺมา ลกฺขณสลฺลกฺขณตฺถเมตฺถ ปุน โยโค กรณีโยฯ

๗๓๙. ลกฺขณานิ ปน กิสฺส อมนสิการา เกน ปฏิจฺฉนฺนตฺตา น อุปฏฺฐหนฺติ? **อนิจฺจลกฺขณํ** ตาว อุทยพฺพยานํ อมนสิการา สนฺตติยา ปฏิจฺฉนฺนตฺตา น อุปฏฺฐาติฯ **ทุกฺขลกฺขณํ** อภิณฺหสมฺปฏิปีฬนสฺส อมนสิการา อิริยาปเถหิ ปฏิจฺฉนฺนตฺตา น อุปฏฺฐาติฯ **อนตฺตลกฺขณํ** นานาธาตุวินิโพฺภคสฺส อมนสิการา ฆเนน ปฏิจฺฉนฺนตฺตา น อุปฏฺฐาติฯ อุทยพฺพยมฺปน ปริคฺคเหตฺวา สนฺตติยา วิโกปิตาย อนิจฺจลกฺขณํ ยาถาวสรสโต อุปฏฺฐาติฯ อภิณฺหสมฺปฏิปีฬนํ มนสิกตฺวา อิริยาปเถ อุคฺฆาฏิเต ทุกฺขลกฺขณํ ยาถาวสรสโต อุปฏฺฐาติฯ นานาธาตุโย วินิพฺภุชิตฺวา ฆนวินิโพฺภเค กเต อนตฺตลกฺขณํ ยาถาวสรสโต อุปฏฺฐาติฯ

๗๔๐. เอตฺถ จ อนิจฺจํ, อนิจฺจลกฺขณํ, ทุกฺขํ, ทุกฺขลกฺขณํ, อนตฺตา, อนตฺตลกฺขณนฺติ อยํ วิภาโค เวทิตโพฺพฯ ตตฺถ **อนิจฺจนฺ**ติ ขนฺธปญฺจกํฯ กสฺมา? อุปฺปาทวยญฺญถตฺตภาวา , หุตฺวา อภาวโต วาฯ อุปฺปาทวยญฺญถตฺตํ **อนิจฺจลกฺขณํ** หุตฺวา อภาวสงฺขาโต วา อาการวิกาโรฯ

‘‘ยทนิจฺจํ ตํ ทุกฺข’’นฺติ (สํ. นิ. ๓.๑๕) วจนโต ปน ตเทว ขนฺธปญฺจกํ **ทุกฺขํ**ฯ กสฺมา? อภิณฺหปฏิปีฬนา, อภิณฺหปฏิปีฬนาการโร **ทุกฺขลกฺขณํ**ฯ

‘‘ยํ ทุกฺขํ ตทนตฺตา’’ติ (สํ. นิ. ๓.๑๕) ปน วจนโต ตเทว ขนฺธปญฺจกํ **อนตฺตา**ฯ กสฺมา? อวสวตฺตนโต, อวสวตฺตนาการโร **อนตฺตลกฺขณํ**ฯ

ตยิทํ สพฺพมฺปิ อยํ โยคาวจโร อุปกฺกิเลสวิมุเตฺตน วีถิปฏิปนฺนวิปสฺสนาสงฺขาเตน อุทยพฺพยานุปสฺสนาญาเณน ยาถาวสรสโต สลฺลเกฺขติฯ

อุปกฺกิเลสวิมุตฺตอุทยพฺพยญาณํ นิฏฺฐิตํฯ

ภงฺคานุปสฺสนาญาณกถา

๗๔๑. ตเสฺสวํ สลฺลเกฺขตฺวา ปุนปฺปุนํ ‘‘อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตา’’ติ รูปารูปธมฺเม ตุลยโต ตีรยโต ตํ ญาณํ ติกฺขํ หุตฺวา วหติ, สงฺขารา ลหุํ อุปฏฺฐหนฺติ, ญาเณ ติกฺเข วหเนฺต สงฺขาเรสุ ลหุํ อุปฏฺฐหเนฺตสุ อุปฺปาทํ วา ฐิติํ วา ปวตฺตํ วา นิมิตฺตํ วา น สมฺปาปุณาติฯ ขยวยเภทนิโรเธเยว สติ สนฺติฏฺฐติฯ ตสฺส ‘‘เอวํ อุปฺปชฺชิตฺวา เอวํ นาม สงฺขารคตํ นิรุชฺฌตี’’ติ ปสฺสโต เอตสฺมิํ ฐาเน ภงฺคานุปสฺสนํ นาม วิปสฺสนาญาณํ อุปฺปชฺชติฯ ยํ สนฺธาย วุตฺตํ –

‘‘กถํ อารมฺมณปฏิสงฺขา ภงฺคานุปสฺสเน ปญฺญา วิปสฺสเน ญาณํ? รูปารมฺมณตา จิตฺตํ อุปฺปชฺชิตฺวา ภิชฺชติ, ตํ อารมฺมณํ ปฏิสงฺขา ตสฺส จิตฺตสฺส ภงฺคํ อนุปสฺสติ ฯ **อนุปสฺสตี**ติ กถํ อนุปสฺสติ? อนิจฺจโต อนุปสฺสติ โน นิจฺจโต, ทุกฺขโต อนุปสฺสติ โน สุขโต, อนตฺตโต อนุปสฺสติ โน อตฺตโต, นิพฺพินฺทติ โน นนฺทติ, วิรชฺชติ โน รชฺชติ, นิโรเธติ โน สมุเทติ, ปฏินิสฺสชฺชติ โน อาทิยติฯ

‘‘อนิจฺจโต อนุปสฺสโนฺต นิจฺจสญฺญํ ปชหติฯ ทุกฺขโต อนุปสฺสโนฺต สุขสญฺญํ, อนตฺตโต อนุปสฺสโนฺต อตฺตสญฺญํ, นิพฺพินฺทโนฺต นนฺทิํ, วิรชฺชโนฺต ราคํ, นิโรเธโนฺต สมุทยํ ปฏินิสฺสชฺชโนฺต อาทานํ ปชหติฯ

‘‘เวทนารมฺมณตา…เป.… สญฺญารมฺมณตา… สงฺขารารมฺมณตา… วิญฺญาณารมฺมณตา… จกฺขารมฺมณตา…เป.… ชรามรณารมฺมณตา จิตฺตํ อุปฺปชฺชิตฺวา ภิชฺชติ…เป.… ปฏินิสฺสชฺชโนฺต อาทานํ ปชหติฯ

‘‘วตฺถุสงฺกมนา เจว, ปญฺญาย จ วิวฏฺฏนา;
อาวชฺชนาพลเญฺจว, ปฏิสงฺขาวิปสฺสนาฯ

‘‘อารมฺมณอนฺวเยน, อุโภ เอกววตฺถนา;
นิโรเธ อธิมุตฺตตา, วยลกฺขณวิปสฺสนาฯ

‘‘อารมฺมณญฺจ ปฏิสงฺขา, ภงฺคญฺจ อนุปสฺสติ;
สุญฺญโต จ อุปฏฺฐานํ, อธิปญฺญาวิปสฺสนาฯ

‘‘กุสโล ตีสุ อนุปสฺสนาสุ, จตโสฺส จ วิปสฺสนาสุ;
ตโย อุปฏฺฐาเน กุสลตา, นานาทิฏฺฐีสุ น กมฺปตี’’ติฯ

‘‘ตํ ญาตเฏฺฐน ญาณํ, ปชานนเฏฺฐน ปญฺญา, เตน วุจฺจติ ‘อารมฺมณปฏิสงฺขา ภงฺคานุปสฺสเน ปญฺญา วิปสฺสเน ญาณ’’’นฺติ (ปฏิ. ม. ๑.๕๑-๕๒)ฯ

๗๔๒. ตตฺถ **อารมฺมณปฏิสงฺขา**ติ ยํกิญฺจิ อารมฺมณํ ปฏิสงฺขาย ชานิตฺวา, ขยโต วยโต ทิสฺวาติ อโตฺถฯ **ภงฺคานุปสฺสเน ปญฺญา**ติ ตสฺส, อารมฺมณํ ขยโต วยโต ปฏิสงฺขาย อุปฺปนฺนสฺส ญาณสฺส ภงฺคํ อนุปสฺสเน ยา ปญฺญา, อิทํ วิปสฺสเน ญาณนฺติ วุตฺตํฯ ตํ กถํ โหตีติ อยํ ตาว กเถตุกมฺยตาปุจฺฉาย อโตฺถฯ ตโต ยถา ตํ โหติ, ตํ ทเสฺสตุํ ‘‘รูปารมฺมณตา’’ติอาทิ วุตฺตํฯ

ตตฺถ **รูปารมฺมณตา จิตฺตํ อุปฺปชฺชิตฺวา ภิชฺชตี**ติ รูปารมฺมณํ จิตฺตํ อุปฺปชฺชิตฺวา ภิชฺชติฯ อถ วา รูปารมฺมณภาเว จิตฺตํ อุปฺปชฺชิตฺวา ภิชฺชตีติ อโตฺถฯ **ตํ อารมฺมณํ ปฏิสงฺขา**ติ ตํ รูปารมฺมณํ ปฏิสงฺขาย ชานิตฺวา, ขยโต วยโต ทิสฺวาติ อโตฺถฯ **ตสฺส จิตฺตสฺส ภงฺคํ อนุปสฺ**

สตีติ เยน จิเตฺตน ตํ รูปารมฺมณํ ขยโต วยโต ทิฏฺฐํ, ตสฺส จิตฺตสฺส อปเรน จิเตฺตน ภงฺคํ อนุปสฺสตีติ อโตฺถฯ เตนาหุ โปราณา ‘‘ญาตญฺจ ญาณญฺจ อุโภปิ วิปสฺสตี’’ติฯ

เอตฺถ จ **อนุปสฺสตี**ติ อนุ อนุ ปสฺสติ, อเนเกหิ อากาเรหิ ปุนปฺปุนํ ปสฺสตีติ อโตฺถฯ เตนาห – ‘‘อนุปสฺสตีติ กถํ อนุปสฺสติฯ อนิจฺจโต อนุปสฺสตี’’ติอาทิฯ

ตตฺถ ยสฺมา ภโงฺค นาม อนิจฺจตาย ปรมา โกฏิ, ตสฺมา โส ภงฺคานุปสฺสโก โยคาวจโร สพฺพํ สงฺขารคตํ อนิจฺจโต อนุปสฺสติ, โน นิจฺจโตฯ ตโต อนิจฺจสฺส ทุกฺขตฺตา, ทุกฺขสฺส จ อนตฺตตฺตา ตเทว ทุกฺขโต อนุปสฺสติ, โน สุขโตฯ อนตฺตโต อนุปสฺสติ โน อตฺตโตฯ

ยสฺมา ปน ยํ อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตา, น ตํ อภินนฺทิตพฺพํฯ ยญฺจ อนภินนฺทิตพฺพํ, น ตตฺถ รชฺชิตพฺพํฯ ตสฺมา เอตสฺมิํ ภงฺคานุปสฺสนานุสาเรน ‘‘อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตา’’ติ ทิเฎฺฐ สงฺขารคเต นิพฺพินฺทติ, โน นนฺทติฯ วิรชฺชติ, โน รชฺชติฯ โส เอวํ อรชฺชโนฺต โลกิเกเนว ตาว ญาเณน ราคํ นิโรเธติ, โน สมุเทติฯ สมุทยํ น กโรตีติ อโตฺถฯ

อถ วา โส เอวํ วิรโตฺต ยถา ทิฏฺฐํ สงฺขารคตํ, ตถา อทิฏฺฐมฺปิ อนฺวยญาณวเสน นิโรเธติ , โน สมุเทติฯ นิโรธโตว มนสิกโรติฯ นิโรธเมวสฺส ปสฺสติ, โน สมุทยนฺติ อโตฺถฯ

โส เอวํ ปฏิปโนฺน ปฏินิสฺสชฺชติ, โน อาทิยติฯ กิํ วุตฺตํ โหติ? อยมฺปิ อนิจฺจาทิอนุปสฺสนา ตทงฺควเสน สทฺธิํ ขนฺธาภิสงฺขาเรหิ กิเลสานํ ปริจฺจชนโต, สงฺขตโทสทสฺสเนน จ ตพฺพิปรีเต นิพฺพาเน ตนฺนินฺนตาย ปกฺขนฺทนโต ปริจฺจาคปฏินิสฺสโคฺค เจว ปกฺขนฺทนปฏินิสฺสโคฺค จาติ วุจฺจติฯ ตสฺมา ตาย สมนฺนาคโต ภิกฺขุ ยถาวุเตฺตน นเยน กิเลเส ปริจฺจชติ, นิพฺพาเน จ ปกฺขนฺทติฯ นาปิ นิพฺพตฺตนวเสน กิเลเส อาทิยติ, น อโทสทสฺสิตาวเสน สงฺขตารมฺมณํฯ เตน วุจฺจติ ‘‘ปฏินิสฺสชฺชติ โน อาทิยตี’’ติฯ

๗๔๓. อิทานิสฺส เตหิ ญาเณหิ เยสํ ธมฺมานํ ปหานํ โหติ, ตํ ทเสฺสตุํ ‘‘อนิจฺจโต อนุปสฺสโนฺต นิจฺจสญฺญํ ปชหตี’’ติอาทิ วุตฺตํฯ ตตฺถ **นนฺทิ**นฺติ สปฺปีติกํ ตณฺหํฯ เสสํ วุตฺตนยเมวฯ

๗๔๔. คาถาสุ ปน **วตฺถุสงฺกมนา**ติ รูปสฺส ภงฺคํ ทิสฺวา ปุน เยน จิเตฺตน ภโงฺค ทิโฎฺฐ, ตสฺสาปิ ภงฺคทสฺสนวเสน ปุริมวตฺถุโต อญฺญวตฺถุสงฺกมนาฯ **ปญฺญาย จ วิวฏฺฏนา**ติ อุทยํ ปหาย วเย สนฺติฏฺฐนาฯ **อาวชฺชนาพลเญฺจวา**ติ รูปสฺส ภงฺคํ ทิสฺวา ปุน ภงฺคารมฺมณสฺส จิตฺตสฺส ภงฺคทสฺสนตฺถํ อนนฺตรเมว อาวชฺชนสมตฺถตาฯ **ปฏิสงฺขาวิปสฺสนา**ติ เอสา อารมฺมณปฏิสงฺขาภงฺคานุปสฺสนา นามฯ

๗๔๕. **อารมฺมณอนฺวเยน อุโภ เอกววตฺถนา**ติ ปจฺจกฺขโต ทิฏฺฐสฺส อารมฺมณสฺส อนฺวเยน อนุคมเนน ยถา อิทํ, ตถา อตีเตปิ สงฺขารคตํ ภิชฺชิตฺถ, อนาคเตปิ ภิชฺชิสฺสตีติ เอวํ อุภินฺนํ เอกสภาเวเนว ววตฺถาปนนฺติ อโตฺถฯ

วุตฺตมฺปิ เจตํ โปราเณหิ –

‘‘สํวิชฺชมานมฺหิ วิสุทฺธทสฺสโน,
ตทนฺวยํ เนติ อตีตนาคเต;
สเพฺพปิ สงฺขารคตา ปโลกิโน,
อุสฺสาวพินฺทู สูริเยว อุคฺคเต’’ติฯ

นิโรเธ อธิมุตฺตตาติ เอวํ อุภินฺนํ ภงฺควเสน เอกววตฺถานํ กตฺวา ตสฺมิเญฺญว ภงฺคสงฺขาเต นิโรเธ อธิมุตฺตตา ตคฺครุตา ตนฺนินฺนตา ตโปฺปณตา ตปฺปพฺภารตาติ อโตฺถฯ **วยลกฺขณวิปสฺสนา**ติ เอสา วยลกฺขณวิปสฺสนา นามาติ วุตฺตํ โหติฯ

๗๔๖. **อารมฺมณญฺจ ปฏิสงฺขา**ติ ปุริมญฺจ รูปาทิอารมฺมณํ ชานิตฺวาฯ **ภงฺคญฺจ อนุปสฺสตี**ติ ตสฺสารมฺมณสฺส ภงฺคํ ทิสฺวา ตทารมฺมณสฺส จิตฺตสฺส ภงฺคํ อนุปสฺสติฯ **สุญฺญโต จ อุปฏฺฐาน**นฺติ ตเสฺสวํ ภงฺคํ อนุปสฺสโต ‘‘สงฺขาราว ภิชฺชนฺติ, เตสํ เภโท มรณํ, น อโญฺญ โกจิ อตฺถี’’ติ สุญฺญโต อุปฏฺฐานํ อิชฺฌติฯ

เตนาหุ โปราณา –

‘‘ขนฺธา นิรุชฺฌนฺติ น จตฺถิ อโญฺญ,
ขนฺธาน เภโท มรณนฺติ วุจฺจติ;
เตสํ ขยํ ปสฺสติ อปฺปมโตฺต,
มณิํว วิชฺฌํ วชิเรน โยนิโส’’ติฯ

อธิปญฺญาวิปสฺสนาติ ยา จ อารมฺมณปฏิสงฺขา ยา จ ภงฺคานุปสฺสนา ยญฺจ สุญฺญโต อุปฏฺฐานํ, อยํ อธิปญฺญาวิปสฺสนา นามาติ วุตฺตํ โหติฯ

๗๔๗. **กุสโล ตีสุ อนุปสฺสนาสู**ติ อนิจฺจานุปสฺสนาทีสุ ตีสุ เฉโก ภิกฺขุฯ **จตโสฺส จ วิปสฺสนาสู**ติ นิพฺพิทาทีสุ จ จตูสุ วิปสฺสนาสุฯ **ตโย อุปฏฺฐาเน กุสลตา**ติ ขยโต วยโต สุญฺญโตติ อิมสฺมิญฺจ ติวิเธ อุปฏฺฐาเน กุสลตายฯ **นานาทิฏฺฐีสุ น กมฺปตี**ติ สสฺสตทิฏฺฐิอาทีสุ นานปฺปการาสุ ทิฏฺฐีสุ น เวธติฯ

๗๔๘. โส เอวํ อเวธมาโน ‘‘อนิรุทฺธเมว นิรุชฺฌติ, อภินฺนเมว ภิชฺชตี’’ติ ปวตฺตมนสิกาโร ทุพฺพลภาชนสฺส วิย ภิชฺชมานสฺส, สุขุมรชเสฺสว วิปฺปกิริยมานสฺส, ติลานํ วิย ภชฺชิยมานานํ สพฺพสงฺขารานํ อุปฺปาทฏฺฐิติปวตฺตนิมิตฺตํ วิสฺสเชฺชตฺวา เภทเมว ปสฺสติฯ โส ยถา นาม จกฺขุมา ปุริโส โปกฺขรณีตีเร วา นทีตีเร วา ฐิโต ถูลผุสิตเก เทเว วสฺสเนฺต อุทกปิฎฺฐ มหนฺตมหนฺตานิ อุทกพุพฺพุฬกานิ อุปฺปชฺชิตฺวา อุปฺปชฺชิตฺวา สีฆํ สีฆํ ภิชฺชมานานิ ปเสฺสยฺย, เอวเมว สเพฺพ สงฺขารา ภิชฺชนฺติ ภิชฺชนฺตีติ ปสฺสติฯ เอวรูปํ หิ โยคาวจรํ สนฺธาย วุตฺตํ ภควตา –

‘‘ยถา พุพฺพุฬกํ ปเสฺส, ยถา ปเสฺส มรีจิกํ;
เอวํ โลกํ อเวกฺขนฺตํ, มจฺจุราชา น ปสฺสตี’’ติฯ (ธ. ป. ๑๗๐);

๗๔๙. ตเสฺสวํ ‘‘สเพฺพ สงฺขารา ภิชฺชนฺติ ภิชฺชนฺตี’’ติ อภิณฺหํ ปสฺสโต อฏฺฐานิสํสปริวารํ ภงฺคานุปสฺสนาญาณํ พลปฺปตฺตํ โหติฯ ตตฺริเม อฏฺฐานิสํสา – ภวทิฏฺฐิปฺปหานํ, ชีวิตนิกนฺติปริจฺจาโค, สทายุตฺตปยุตฺตตา, วิสุทฺธาชีวิตา, อุสฺสุกฺกปฺปหานํ, วิคตภยตา, ขนฺติโสรจฺจปฏิลาโภ, อรติรติสหนตาติฯ

เตนาหุ โปราณา –

‘‘อิมานิ อฏฺฐคฺคุณมุตฺตมานิ,
ทิสฺวา ตหิํ สมฺมสเต ปุนปฺปุนํ;
อาทิตฺตเจลสฺสิรสูปโม มุนิ,

ภงฺคานุปสฺสี อมตสฺส ปตฺติยา’’ติฯ

ภงฺคานุปสฺสนาญาณํ นิฏฺฐิตํฯ

ภยตุปฏฺฐานญาณกถา

๗๕๐. ตเสฺสวํ สพฺพสงฺขารานํ ขยวยเภทนิโรธารมฺมณํ ภงฺคานุปสฺสนํ อาเสวนฺตสฺส ภาเวนฺตสฺส พหุลีกโรนฺตสฺส สพฺพภวโยนิคติฐิติสตฺตาวาเสสุ ปเภทกา สงฺขารา สุเขน ชีวิตุกามสฺส ภีรุกปุริสสฺส สีหพฺยคฺฆทีปิอจฺฉตรจฺฉยกฺขรกฺขสจณฺฑโคณจณฺฑกุกฺกุรปภินฺนมทจณฺฑหตฺถิโฆรอาสีวิสอสนิวิจกฺกสุสานรณภูมิชลิตองฺคารกาสุอาทโย วิย มหาภยํ หุตฺวา อุปฏฺฐหนฺติฯ ตสฺส ‘‘อตีตา สงฺขารา นิรุทฺธา, ปจฺจุปฺปนฺนา นิรุชฺฌนฺติ, อนาคเต นิพฺพตฺตนกสงฺขาราปิ เอวเมว นิรุชฺฌิสฺสนฺตี’’ติ ปสฺสโต เอตสฺมิํ ฐาเน **ภยตุปฏฺฐานญาณํ** นาม อุปฺปชฺชติฯ

ตตฺรายํ อุปมา – เอกิสฺสา กิร อิตฺถิยา ตโย ปุตฺตา ราชปราธิกา, เตสํ ราชา สีสเจฺฉทํ อาณาเปสิฯ สา ปุเตฺตหิ สทฺธิํ อาฆาตนํ อคมาสิฯ อถสฺสา เชฏฺฐปุตฺตสฺส สีสํ ฉินฺทิตฺวา มชฺฌิมสฺส ฉินฺทิตุํ อารภิํสุฯ สา เชฏฺฐสฺส สีสํ ฉินฺนํ มชฺฌิมสฺส จ ฉิชฺชมานํ ทิสฺวา กนิฏฺฐมฺหิ อาลยํ วิสฺสชฺชิ ‘‘อยมฺปิ เอเตสเญฺญว สทิโส ภวิสฺสตี’’ติฯ ตตฺถ ตสฺสา อิตฺถิยา เชฏฺฐปุตฺตสฺส ฉินฺนสีสทสฺสนํ วิย โยคิโน อตีตสงฺขารานํ นิโรธทสฺสนํ, มชฺฌิมสฺส ฉิชฺชมานสีสทสฺสนํ วิย ปจฺจุปฺปนฺนานํ นิโรธทสฺสนํ, ‘‘อยมฺปิ เอเตสเญฺญว สทิโส ภวิสฺสตี’’ติ กนิฏฺฐปุตฺตมฺหิ อาลยวิสฺสชฺชนํ วิย ‘‘อนาคเตปิ นิพฺพตฺตนกสงฺขารา ภิชฺชิสฺสนฺตี’’ติ อนาคตานํ นิโรธทสฺสนํฯ ตเสฺสวํ ปสฺสโต เอตสฺมิํ ฐาเน อุปฺปชฺชติ ภยตุปฏฺฐานญาณํฯ

อปราปิ อุปมา – เอกา กิร ปูติปชา อิตฺถี ทส ทารเก วิชายิฯ เตสุ นว มตา, เอโก หตฺถคโต มรติ, อปโร กุจฺฉิยํฯ สา นว ทารเก มเต ทสมญฺจ มียมานํ ทิสฺวา กุจฺฉิคเต อาลยํ วิสฺสชฺชิ ‘‘อยมฺปิ เอเตสเญฺญว สทิโส ภวิสฺสตี’’ติฯ ตตฺถ ตสฺสา อิตฺถิยา นวนฺนํ ทารกานํ มรณานุสฺสรณํ วิย โยคิโน อตีตสงฺขารานํ นิโรธทสฺสนํ, หตฺถคตสฺส มียมานภาวทสฺสนํ วิย โยคิโน ปจฺจุปฺปนฺนานํ นิโรธทสฺสนํ, กุจฺฉิคเต อาลยวิสฺสชฺชนํ วิย อนาคตานํ นิโรธทสฺสนํฯ ตเสฺสวํ ปสฺสโต เอตสฺมิํ ขเณ อุปฺปชฺชติ ภยตุปฏฺฐานญาณํฯ

๗๕๑. ภยตุปฏฺฐานญาณํ ปน ภายติ น ภายตีติ? น ภายติฯ ตญฺหิ อตีตา สงฺขารา นิรุทฺธา, ปจฺจุปฺปนฺนา นิรุชฺฌนฺติ, อนาคตา นิรุชฺฌิสฺสนฺตีติ ตีรณมตฺตเมว โหติฯ ตสฺมา ยถา นาม จกฺขุมา ปุริโส นครทฺวาเร ติโสฺส องฺคารกาสุโย โอโลกยมาโน สยํ น ภายติ, เกวลํ หิสฺส ‘‘เย เย เอตฺถ นิปติสฺสนฺติ, สเพฺพ อนปฺปกํ ทุกฺขมนุภวิสฺสนฺตี’’ติ ตีรณมตฺตเมว โหติฯ ยถา วา ปน จกฺขุมา ปุริโส ขทิรสูลํ อโยสูลํ สุวณฺณสูลนฺติ ปฏิปาฏิยา ฐปิตํ สูลตฺตยํ โอโลกยมาโน สยํ น ภายติ, เกวลํ หิสฺส ‘‘เย เย อิเมสุ สูเลสุ นิปติสฺสนฺติ, สเพฺพ อนปฺปกํ ทุกฺขมนุภวิสฺสนฺตี’’ติ ตีรณมตฺตเมว โหติ, เอวเมว ภยตุปฏฺฐานญาณํ สยํ น ภายติ, เกวลํ หิสฺส องฺคารกาสุตฺตยสทิเสสุ, สูลตฺตยสทิเสสุ จ ตีสุ ภเวสุ ‘‘อตีตา สงฺขารา นิรุทฺธา, ปจฺจุปฺปนฺนา นิรุชฺฌนฺติ, อนาคตา นิรุชฺฌิสฺสนฺตี’’ติ ตีรณมตฺตเมว โหติฯ ยสฺมา ปนสฺส เกวลํ สพฺพภวโยนิคติฐิตินิวาสคตา สงฺขารา พฺยสนาปนฺนา สปฺปฏิภยา หุตฺวา ภยโต อุปฏฺฐหนฺติ, ตสฺมา **ภยตุปฏฺฐาน**นฺติ วุจฺจติฯ

เอวํ ภยโต อุปฏฺฐาเน ปนสฺส อยํ ปาฬิ –

‘‘อนิจฺจโต มนสิกโรโต กึ ภยโต อุปฏฺฐาติ? ทุกฺขโตฯ อนตฺตโต มนสิกโรโต กึ ภยโต อุปฏฺฐาตีติ? อนิจฺจโต มนสิกโรโต นิมิตฺตํ ภยโต อุปฏฺฐาติฯ ทุกฺขโต มนสิกโรโต ปวตฺตํ ภยโต อุปฏฺฐาติฯ อนตฺตโต มนสิกโรโต นิมิตฺตญฺจ ปวตฺตญฺจ ภยโต อุปฏฺฐาตี’’ติ (ปฏิ. ม. ๑.๒๒๗)ฯ

ตตฺถ **นิมิตฺต**นฺติ สงฺขารนิมิตฺตํฯ อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนานํ สงฺขารานเมเวตํ อธิวจนํฯ อนิจฺจโต มนสิกโรนฺโต หิ สงฺขารานํ มรณเมว ปสฺสติ, เตนสฺส นิมิตฺตํ ภยโต อุปฏฺฐาติฯ **ปวตฺต**นฺติ รูปารูปภวปวตฺติฯ ทุกฺขโต มนสิกโรนฺโต หิ สุขสมฺมตายปิ ปวตฺติยา อภิณฺหปฏิปีฬนภาวเมว ปสฺสติ, เตนสฺส ปวตฺตํ ภยโต อุปฏฺฐาติฯ อนตฺตโต มนสิกโรนฺโต ปน อุภยเมฺปตํ สุญฺญคามํ วิย มรีจิคนฺธพฺพนครานีนิ วิย จ ริตฺตํ ตุจฺฉํ สุญฺญํ อสฺสามิกํ อปริณายกํ ปสฺสติฯ เตนสฺส นิมิตฺตญฺจ ปวตฺตญฺจ อุภยํ ภยโต อุปฏฺฐาตีติฯ

ภยตุปฏฺฐานญาณํ นิฏฺฐิตํฯ

อาทีนวานุปสฺสนาญาณกถา

๗๕๒. ตสฺส ตํ ภยตุปฏฺฐานญาณํ อาเสวนฺตสฺส ภาเวนฺตสฺส พหุลีกโรนฺตสฺส สพฺพภวโยนิคติฐิติสตฺตาวาเสสุ เนว ตาณํ, น เลณํ, น คติ, นปฺปฏิสรณํ ปญฺญายติฯ สพฺพภวโยนิคติฐิตินิวาสคเตสุ สงฺขาเรสุ เอกสงฺขาเรปิ ปตฺถนา วา ปรามาโส วา น โหติฯ ตโย ภวา วีตจฺจิกงฺคารปุณฺณองฺคารกาสุโย วิย, จตฺตาโร มหาภูตา โฆรวิสอาสีวิสา วิย, ปญฺจกฺขนฺธา อุกฺขิตฺตาสิกวธกา วิย, ฉ อชฺฌตฺติกายตนานิ สุญฺญคาโม วิย, ฉ พาหิรายตนานิ คามฆาตกโจรา วิย, สตฺต วิญฺญาณฏฺฐิติโย, นว จ สตฺตาวาสา เอกาทสหิ อคฺคีหิ อาทิตฺตา สมฺปชฺชลิตา สโชติภูตา วิย จ, สเพฺพ สงฺขารา คณฺฑภูตา โรคภูตา สลฺลภูตา อฆภูตา อาพาธภูตา วิย จ นิรสฺสาทา นิรสา มหาอาทีนวราสิภูตา หุตฺวา อุปฏฺฐหนฺติฯ

กถํ? สุเขน ชีวิตุกามสฺส ภีรุกปุริสสฺส รมณียาการสณฺฐิตมฺปิ สวาฬกมิว วนคหนํ, สสทฺทูลา วิย คุหา, สคาหรกฺขสํ วิย อุทกํ, สมุสฺสิตขคฺคา วิย ปจฺจตฺถิกา, สวิสํ วิย โภชนํ, สโจโร วิย มคฺโค, อาทิตฺตมิว อคารํ, อุยฺยุตฺตเสนา วิย รณภูมิฯ ยถา หิ โส ปุริโส เอตานิ สวาฬกวนคหนาทีนิ อาคมฺม ภีโต สํวิคฺโค โลมหฏฺฐชาโต สมนฺตโต อาทีนวเมว ปสฺสติ, เอวเมวายํ โยคาวจโร ภงฺคานุปสฺสนาวเสน สพฺพสงฺขาเรสุ ภยโต อุปฏฺฐิเตสุ สมนฺตโต นิรสํ นิรสฺสาทํ อาทีนวเมว ปสฺสติฯ ตเสฺสวํ ปสฺสโต **อาทีนวญาณํ** นาม อุปฺปนฺนํ โหติฯ ยํ สนฺธาย อิทํ วุตฺตํ –

‘‘กถํ ภยตุปฏฺฐาเน ปญฺญา อาทีนเว ญาณํ? อุปฺปาโท ภยนฺติ ภยตุปฏฺฐาเน ปญฺญา อาทีนเว ญาณํฯ ปวตฺตํ ภยนฺติ… นิมิตฺตํ ภยนฺติ… อายูหนา ภยนฺติ… ปฏิสนฺธิ ภยนฺติ… คติ ภยนฺติ… นิพฺพตฺติ ภยนฺติ… อุปปตฺติ ภยนฺติ… ชาติ ภยนฺติ… ชรา ภยนฺติ… พฺยาธิ ภยนฺติ… มรณํ ภยนฺติ… โสโก ภยนฺติ… ปริเทโว ภยนฺติ… อุปายาโส ภยนฺติ ภยตุปฏฺฐาเน ปญฺญา อาทีนเว ญาณํฯ อนุปฺปาโท เขมนฺติ สนฺติปเท ญาณํฯ อปฺปวตฺตํ…เป.… อนุปายาโส เขมนฺติ สนฺติปเท ญาณํฯ อุปฺปาโท ภยํ, อนุปฺปาโท เขมนฺติ สนฺติปเท ญาณํฯ ปวตฺตํ…เป.… อุปายาโส ภยํ, อนุปายาโส เขมนฺติ สนฺติปเท ญาณํฯ

‘‘อุปฺปาโท ทุกฺขนฺติ ภยตุปฏฺฐาเน ปญฺญา อาทีนเว ญาณํฯ ปวตฺตํ…เป.… อุปายาโส ทุกฺขนฺติ ภยตุปฏฺฐาเน ปญฺญา อาทีนเว ญาณํฯ อนุปฺปาโท สุขนฺติ สนฺติป

เท ญาณํฯ อปฺปวตฺตํ…เป…. อนุปายาโส สุขนฺติ สนฺติปเท ญาณํฯ อุปฺปาโท ทุกฺขํ, อนุปฺปาโท สุขนฺติ สนฺติปเท ญาณํฯ ปวตฺตํ…เป…. อุปายาโส ทุกฺขํ, อนุปายาโส สุขนฺติ สนฺติปเท ญาณํฯ

‘‘อุปฺปาโท สามิสนฺติ ภยตุปฏฺฐาเน ปญฺญา อาทีนเว ญาณํฯ ปวตฺตํ…เป…. อุปายาโส สามิสนฺติ ภยตุปฏฺฐาเน ปญฺญา อาทีนเว ญาณํฯ อนุปฺปาโท นิรามิสนฺติ สนฺติปเท ญาณํฯ อปฺปวตฺตํ…เป…. อนุปายาโส นิรามิสนฺติ สนฺติปเท ญาณํฯ อุปฺปาโท สามิสํ, อนุปฺปาโท นิรามิสนฺติ สนฺติปเท ญาณํฯ ปวตฺตํ…เป…. อุปายาโส สามิสํ, อนุปายาโส นิรามิสนฺติ สนฺติปเท ญาณํฯ

อุปฺปาโท ‘‘สงฺขาราติ ภยตุปฏฺฐาเน ปญฺญา อาทีนเว ญาณํฯ ปวตฺตํ…เป…. อุปายาโส สงฺขาราติ ภยตุปฏฺฐาเน ปญฺญา อาทีนเว ญาณํฯ อนุปฺปาโท นิพฺพานนฺติ สนฺติปเท ญาณํฯ อปฺปวตฺตํ…เป…. อนุปายาโส นิพฺพานนฺติ สนฺติปเท ญาณํฯ อุปฺปาโท สงฺขารา, อนุปฺปาโท นิพฺพานนฺติ สนฺติปเท ญาณํฯ ปวตฺตํ…เป…. อุปายาโส สงฺขารา, อนุปายาโส นิพฺพานนฺติ สนฺติปเท ญาณํฯ

‘‘อุปฺปาทญฺจ ปวตฺตญฺจ, นิมิตฺตํ ทุกฺขนฺติ ปสฺสติ;
อายูหนํ ปฏิสนฺธึ, ญาณํ อาทีนเว อิทํฯ

‘‘อนุปฺปาทํ อปฺปวตฺตํ, อนิมิตฺตํ สุขนฺติ จ;
อนายูหนา อปฺปฏิสนฺธิ, ญาณํ สนฺติปเท อิทํฯ

‘‘อิทํ อาทีนเว ญาณํ, ปญฺจฐาเนสุ ชายติ;
ปญฺจฐาเน สนฺติปเท, ทส ญาเณ ปชานาติ;
ทฺวินฺนํ ญาณานํ กุสลตา, นานาทิฏฺฐีสุ น กมฺปตี’’ติฯ

‘‘ตํ ญาตฏฺเฐน ญาณํฯ ปชานนฏฺเฐน ปญฺญาฯ เตน วุจฺจติ ‘‘ภยตุปฏฺฐาเน ปญฺญา อาทีนเว ญาณ’’นฺติ (ปฏิ. ม. ๑.๕๓)ฯ

๗๕๓. ตตฺถ **อุปฺปาโท**ติ ปุริมกมฺมปจฺจยา อิธ อุปฺปตฺติฯ **ปวตฺต**นฺติ ตถา อุปฺปนฺนสฺส ปวตฺติฯ **นิมิตฺต**นฺติ สพฺพมฺปิ สงฺขารนิมิตฺตํฯ **อายูหนา**ติ อายตึ ปฏิสนฺธิเหตุภูตํ กมฺมํฯ **ปฏิสนฺธี**ติ อายตึ อุปฺปตฺติฯ **คตี**ติ ยาย คติยา สา ปฏิสนฺธิ โหติฯ **นิพฺพตฺตี**ติ ขนฺธานํ นิพฺพตฺตนํฯ **อุปปตฺตี**ติ ‘‘สมาปนฺนสฺส วา อุปปนฺนสฺส วา’’ติ (ธ. ส. ๑๒๘๙, ๑๒๙๑) เอวํ วุตฺตา วิปากปฺปวตฺติฯ **ชาตี**ติ ชราทีนํ ปจฺจยภูตา ภวปจฺจยา ชาติฯ ชรามรณาทโย ปากฏา เอวฯ เอตฺถ จ อุปฺปาทาทโย ปเญฺจว อาทีนวญาณสฺส วตฺถุวเสน วุตฺตาฯ เสสา เตสํ เววจนวเสนฯ นิพฺพตฺติ ชาตีติ อิทญฺหิ ทฺวยํ อุปฺปาทสฺส เจว ปฏิสนฺธิยา จ เววจนํฯ คติ อุปปตฺตีติ อิทํ ทฺวยํ ปวตฺตสฺสฯ ชราทโย นิมิตฺตสฺสาติฯ เตนาห –

‘‘อุปฺปาทญฺจ ปวตฺตญฺจ, นิมิตฺตํ ทุกฺขนฺติ ปสฺสติ;
อายูหนํ ปฏิสนฺธึ, ญาณํ อาทีนเว อิท’’นฺติ จฯ
‘‘อิทํ อาทีนเว ญาณํ, ปญฺจฐาเนสุ ชายตี’’ติ จฯ

อนุปฺปาโท เขมนฺติ สนฺติปเท ญาณนฺติอาทิ ปน อาทีนวญาณสฺส ปฏิปกฺขญาณทสฺสนตฺถํ วุตฺตํฯ ภยตุปฏฺฐาเนน วา อาทีนวํ ทิสฺวา อุพฺพิคฺคหทยานํ อภยมฺปิ อตฺถิ เขมํ นิราที

นวนฺติ อสฺสาสชนนตฺถมฺปิ เอตํ วุตฺตํฯ ยสฺมา วา ปนสฺส อุปฺปาทาทโย ภยโต สูปฏฺฐิตา โหนฺติ, ตสฺส ตปฺปฏิปกฺขนินฺนํ จิตฺตํ โหติ, ตสฺมา ภยตุปฏฺฐานวเสน สิทฺธสฺส อาทีนวญาณสฺส อานิสํสทสฺสนตฺถเมฺปตํ วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ

เอตฺถ จ ยํ ภยํ, ตํ ยสฺมา นิยมโต **ทุกฺขํ**ฯ ตํ วฏฺฏามิสโลกามิสกิเลสามิเสหิ อวิปฺปมุตฺตตฺตา **สามิสเมว**ฯ ยญฺจ สามิสํ, ตํ **สงฺขารมตฺตเมว**ฯ ตสฺมา ‘‘อุปฺปาโท ทุกฺขนฺติ ภยตุปฏฺฐาเน ปญฺญา อาทีนเว ญาณ’’นฺติอาทิ วุตฺตํฯ เอวํ สเนฺตปิ ภยากาเรน ทุกฺขากาเรน สามิสากาเรนาติ เอวํ อาการนานตฺตโต ปวตฺติวเสเนวตฺถ นานตฺตํ เวทิตพฺพํฯ

ทสญาเณ ปชานาตีติ อาทีนวญาณํ ปชานโนฺต อุปฺปาทาทิวตฺถุกานิ ปญฺจ, อนุปฺปาทาทิวตฺถุกานิ ปญฺจาติ ทส ญาณานิ ปชานาติ ปฏิวิชฺฌติ สจฺฉิกโรติฯ **ทฺวินฺนํ ญาณานํ กุสลตา**ติ อาทีนวญาณสฺส เจว สนฺติปทญาณสฺส จาติ อิเมสํ ทฺวินฺนํ กุสลตายฯ **นานาทิฏฺฐีสุ น กมฺปตี**ติ ปรมทิฏฺฐธมฺมนิพฺพานาทิวเสน ปวตฺตาสุ ทิฏฺฐีสุ น เวธติฯ เสสเมตฺถ อุตฺตานเมวาติฯ

อาทีนวานุปสฺสนาญาณํ นิฏฺฐิตํฯ

นิพฺพิทานุปสฺสนาญาณกถา

๗๕๔. โส เอวํ สพฺพสงฺขาเร อาทีนวโต ปสฺสโนฺต สพฺพภวโยนิคติวิญฺญาณฏฺฐิติสตฺตาวาสคเต สเภทเก สงฺขารคเต นิพฺพินฺทติ อุกฺกณฺฐติ นาภิรมติฯ

เสยฺยถาปิ นาม, จิตฺตกูฏปพฺพตปาทาภิรโต สุวณฺณราชหํโส อสุจิมฺหิ จณฺฑาลคามทฺวารอาวาเฏ นาภิรมติ, สตฺตสุ มหาสเรสฺเวว อภิรมติ, เอวเมว อยมฺปิ โยคีราชหํโส สุปริทิฏฺฐาทีนเว สเภทเก สงฺขารคเต นาภิรมติฯ ภาวนารามตาย ปน ภาวนารติยา สมนฺนาคตตฺตา สตฺตสุ อนุปสฺสนาสุเยว รมติฯ

ยถา จ สุวณฺณปญฺชเร ปกฺขิโตฺต สีโห มิคราชา นาภิรมติ, ติโยชนสหสฺสวิตฺถเต ปน หิมวเนฺตเยว รมติ, เอวมยํ โยคีสีโห ติวิเธ สุคติภเวปิ นาภิรมติ, ตีสุ ปน อนุปสฺสนาสุเยว รมติฯ

ยถา จ สพฺพเสโต สตฺตปติฏฺโฐ อิทฺธิมา เวหาสงฺคโม ฉทฺทโนฺต นาคราชา นครมเชฺฌ นาภิรมติ, หิมวติ ฉทฺทนฺตทหคหเนเยว อภิรมติ, เอวมยํ โยคีวรวารโณ สพฺพสฺมิมฺปิ สงฺขารคเต นาภิรมติ, อนุปฺปาโท เขมนฺติอาทินา นเยน ทิเฏฺฐ สนฺติปเทเยว อภิรมติ, ตนฺนินฺนตโปฺปณตปฺปพฺภารมานโส โหตีติฯ

นิพฺพิทานุปสฺสนาญาณํ นิฏฺฐิตํฯ

๗๕๕. ตํ ปเนตํ ปุริเมน ญาณทฺวเยน อตฺถโต เอกํฯ เตนาหุ โปราณา –

‘‘ภยตุปฏฺฐานํ เอกเมว ตีณิ นามานิ ลภติ, สพฺพสงฺขาเร ภยโต อทฺทสาติ ภยตุปฏฺฐานํ นาม ชาตํฯ เตสฺเวว สงฺขาเรสุ อาทีนวํ อุปฺปาเทตีติ อาทีนวานุปสฺสนา นาม ชาตํฯ เตสฺเวว สงฺขาเรสุ นิพฺพินฺทมานํ อุปฺปนฺนนฺติ นิพฺพิทานุปสฺสนา นาม ชาต’’นฺติฯ

ปาฬิยมฺปิ วุตฺตํ – ‘‘ยา จ ภยตุปฏฺฐาเน ปญฺญา, ยญฺจ อาทีนเว ญาณํ, ยา จ นิพฺพิทา, อิเม ธมฺมา เอกตฺถา, พฺยญฺชนเมว นาน’’นฺติ (ปฏิ. ม. ๑.๒๒๗)ฯ

มุญฺจิตุกมฺยตาญาณกถา

๗๕๖. อิมินา ปน นิพฺพิทาญาเณน อิมสฺส กุลปุตฺตสฺส นิพฺพินฺทนฺตสฺส อุกฺกณฺฐนฺตสฺส อนภิรมนฺตสฺส สพฺพภวโยนิคติวิญฺญาณฏฺฐิติสตฺตาวาสคเตสุ สเภทเกสุ สงฺขาเรสุ เอกสงฺขาเรปิ จิตฺตํ น สชฺชติ, น ลคฺคติ, น พชฺฌติ, สพฺพสฺมา สงฺขารคตา มุจฺจิตุกามํ นิสฺสริตุกามํ โหติฯ ยถา กึ? ยถา นาม ชาลพฺภนฺตรคโต มจฺฉ, สปฺปมุขคโต มณฺฑูโก, ปญฺชรปกฺขิโตฺต วนกุกฺกุโฏ, ทฬฺหปาสวสคโต มิโค, อหิตุณฺฑิกหตฺถคโต สโปฺป, มหาปงฺกปกฺขนฺโท กุญฺชโร, สุปณฺณมุขคโต นาคราชา, ราหุมุขปฺปวิโฏฺฐ จนฺโท, สปตฺตปริวาริโต ปุริโสติ เอวมาทโย ตโต ตโต มุจฺจิตุกามา นิสฺสริตุกามาว โหนฺติ, เอวํ ตสฺส โยคิโน จิตฺตํ สพฺพสฺมา สงฺขารคตา มุจฺจิตุกามํ นิสฺสริตุกามํ โหติฯ อถสฺส เอวํ สพฺพสงฺขาเรสุ วิคตาลยสฺส สพฺพสฺมา สงฺขารคตา มุจฺจิตุกามสฺส อุปฺปชฺชติ มุญฺจิตุกมฺยตา ญาณนฺติฯ

มุญฺจิตุกมฺยตาญาณํ นิฏฺฐิตํฯ

ปฏิสงฺขานุปสฺสนาญาณกถา

๗๕๗. โส เอวํ สพฺพภวโยนิคติฐฺฐิตินิวาสคเตหิ สเภทเกหิ สงฺขาเรหิ มุจฺจิตุกาโม สพฺพสฺมา สงฺขารคตา มุจฺจิตุํ ปุน เต เอวํ สงฺขาเร ปฏิสงฺขานุปสฺสนาญาเณน ติลกฺขณํ อาโรเปตฺวา ปริคฺคณฺหาติฯ

โส สพฺพสงฺขาเร อนจฺจนฺติกโต, ตาวกาลิกโต, อุปฺปาทวยปริจฺฉินฺนโต, ปโลกโต, จลโต, ปภงฺคุโต, อทฺธุวโต, วิปริณามธมฺมโต, อสฺสารกโต, วิภวโต, สงฺขตโต, มรณธมฺมโตติ อาทีหิ การเณหิ **อนิจฺจา**ติ ปสฺสติฯ

อภิณฺหปฏิปีฬนโต, ทุกฺขมโต, ทุกฺขวตฺถุโต, โรคโต, คณฺฑโต, สลฺลโต, อฆโต, อาพาธโต, อีติโต, อุปทฺทวโต, ภยโต, อุปสคฺคโต, อตาณโต, อเลณโต, อสรณโต, อาทีนวโต, อฆมูลโต, วธกโต, สาสวโต, มารามิสโต, ชาติธมฺมโต, ชราธมฺมโต, พฺยาธิธมฺมโต, โสกธมฺมโต, ปริเทวธมฺมโต, อุปายาสธมฺมโต, สํกิเลสิกธมฺมโตติอาทีหิ การเณหิ **ทุกฺขา**ติ ปสฺสติฯ

อชญฺญโต, ทุคฺคนฺธโต, เชคุจฺฉโต, ปฏิกฺกูลโต, อมณฺฑนารหโต, วิรูปโต, พีภจฺฉโตติ อาทีหิ การเณหิ ทุกฺขลกฺขณสฺส ปริวารภูตโต **อสุภโต** ปสฺสติฯ

ปรโต, ริตฺตโต, ตุจฺฉโต, สุญฺญโต, อสฺสามิกโต, อนิสฺสรโต, อวสวตฺติโตติอาทีหิ การเณหิ **อนตฺตโต** ปสฺสติฯ

๗๕๘. เอวญฺหิ ปสฺสตาเนน ติลกฺขณํ อาโรเปตฺวา สงฺขารา ปริคฺคหิตา นาม โหนฺติฯ กสฺมา ปนายเมเต เอวํ ปริคฺคณฺหาตีติ? มุญฺจนสฺส อุปายสมฺปาทนตฺถํฯ

ตตฺรายํ อุปมา – เอโก กิร ปุริโส ‘‘มเจฺฉ คเหสฺสามี’’ติ มจฺฉขิปฺปํ คเหตฺวา อุทเก โอฑฺฑาเปสิ โส ขิปฺปมุเขน หตฺถํ โอตาเรตฺวา อโนฺตอุทเก สปฺปํ คีวาย คเหตฺวา ‘‘มโจฺฉ เม

คหิโต''ติ อตฺตมโน อโหสิฯ โส ''มหา วต มยา มโจฺฉ ลทฺโธ''ติ อุกฺขิปิตฺวา ปสฺสนฺโต โสวตฺถิกตฺตยทสฺสเนน สปฺปํ สญฺชานิตฺวา ภีโต อาทีนวํ ทิสฺวา คหเณ นิพฺพินฺโน มุญฺจิตุกาโม หุตฺวา มุญฺจนสฺส อุปายํ กโรนฺโต อคฺคนงฺคุฏฺฐโต ปฏฺฐาย หตฺถํ นิเพฺพเฐตฺวา พาหุํ อุกฺขิปิตฺวา อุปริสีเส เทฺว ตโย วาเร อาวิชฺฌิตฺวา สปฺปํ ทุพฺพลํ กตฺวา ''คจฺฉ ทุฏฺฐ สปฺปา''ติ นิสฺสชฺชิตฺวา เวเคน ตฬากปาฬึ อารุยฺห ''มหนฺตสฺส วต โภ สปฺปสฺส มุขโต มุตฺตมฺหี''ติ อาคตมคฺคํ โอโลกยมาโน อฏฺฐาสิฯ

ตตฺถ ตสฺส ปุริสสฺส ''มโจฺฉ''ติ สปฺปํ คีวาย คเหตฺวา ตุฏฺฐกาโล วิย อิมสฺสาปิ โยคิโน อาทิโตว อตฺตภาวํ ปฏิลภิตฺวา ตุฏฺฐกาโล, ตสฺส ขิปฺปมุขโต สีสํ นีหริตฺวา โสวตฺถิกตฺตยทสฺสนํ วิย อิมสฺส ฆนวินิโพฺภคํ กตฺวา สงฺขาเรสุ ติลกฺขณทสฺสนํ, ตสฺส ภีตกาโล วิย อิมสฺส ภยตุปฏฺฐานญาณํฯ ตโต อาทีนวทสฺสนํ วิย อาทีนวานุปสฺสนาญาณํ, คหเณ นิพฺพินฺทนํ วิย นิพฺพิทานุปสฺสนาญาณํฯ สปฺปํ มุญฺจิตุกามตา วิย มุญฺจิตุกมฺยตาญาณํ, มุญฺจนสฺส อุปายกรณํ วิย ปฏิสงฺขานุปสฺสนาญาเณน สงฺขาเรสุ ติลกฺขณาโรปนํฯ ยถา หิ โส ปุริโส สปฺปํ อาวิชฺฌิตฺวา ทุพฺพลํ กตฺวา นิวเตฺตตฺวา ฑํสิตุํ อสมตฺถภาวํ ปาเปตฺวา สุมุตฺตํ มุญฺจติ, เอวมยํ โยคาวจโร ติลกฺขณาโรปเนน สงฺขาเร อาวิชฺฌิตฺวา ทุพฺพเล กตฺวา ปุน นิจฺจสุขสุภอตฺตาการเรน อุปฏฺฐาตุํ อสมตฺถตํ ปาเปตฺวา สุมุตฺตํ มุญฺจติฯ เตน วุตฺตํ ''มุญฺจนสฺส อุปายสมฺปาทนตฺถํ เอวํ ปริคฺคณฺหาตี''ติฯ

๗๕๙. เอตฺตาวตา ตสฺส อุปฺปนฺนํ โหติ **ปฏิสงฺขาญาณํ**ฯ ยํ สนฺธาย วุตฺตํ –

> ''อนิจฺจโต มนสิกโรโต กึ ปฏิสงฺขา ญาณํ อุปฺปชฺชติ? ทุกฺขโตฯ อนตฺตโต มนสิกโรโต กึ ปฏิสงฺขา ญาณํ อุปฺปชฺชติ? อนิจฺจโต มนสิกโรโต นิมิตฺตํ ปฏิสงฺขา ญาณํ อุปฺปชฺชติฯ ทุกฺขโต มนสิกโรโต ปวตฺตํ ปฏิสงฺขา ญาณํ อุปฺปชฺชติฯ อนตฺตโต มนสิกโรโต นิมิตฺตญฺจ ปวตฺตญฺจ ปฏิสงฺขา ญาณํ อุปฺปชฺชตี''ติ (ปฏิ. ม. ๑.๒๒๗)ฯ

เอตฺถ จ **นิมิตฺตํ ปฏิสงฺขา**ติ สงฺขารนิมิตฺตํ ''อทฺธุวํ ตาวกาลิก''นฺติ อนิจฺจลกฺขณวเสน ชานิตฺวาฯ กามญฺจ น ปฐมํ ชานิตฺวา ปจฺฉา ญาณํ อุปฺปชฺชติ, โวหารวเสน ปน ''มนญฺจ ปฏิจฺจ ธเมฺม จ อุปฺปชฺชติ มโนวิญฺญาณ''นฺติอาทีนิ (ม. นิ. ๓.๔๒๑) วิย เอวํ วุจฺจติฯ เอกตฺตนเยน วา ปุริมญฺจ ปจฺฉิมญฺจ เอกํ กตฺวา เอวํ วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ อิมินา นเยน อิตรสฺมิมฺปิ ปททฺวเย อโตฺถ เวทิตโพฺพติฯ

ปฏิสงฺขานุปสฺสนาญาณํ นิฏฺฐิตํฯ

สงฺขารุเปกฺขาญาณกถา

๗๖๐. โส เอวํ ปฏิสงฺขานุปสฺสนาญาเณน ''สเพฺพ สงฺขารา สุญฺญา''ติ ปริคฺคเหตฺวา ปุน ''สุญฺญมิทํ อเตฺตน วา อตฺตนิเยน วา''ติ (ม. นิ. ๓.๖๙) ทฺวิโกฏิกํ สุญฺญตํ ปริคฺคณฺหาติฯ โส เอวํ เนว อตฺตานํ, น ปรํ กิญฺจิ อตฺตโน ปริกฺขารภาเว ฐิตํ ทิสฺวา ปุน ''นาหํ กฺวจนิ, กสฺสจิ กิญฺจนตสฺมึ, น จ มม กฺวจนิ, กิสฺมิญฺจิ กิญฺจนตตฺถี''ติ ยา เอตฺถ จตุโกฏิกา สุญฺญตา กถิตา, ตํ ปริคฺคณฺหาติฯ

กถํ? อยญฺหิ **นาหํ กฺวจนี**ติ กฺวจิ อตฺตานํ น ปสฺสติฯ **กสฺสจิ กิญฺจนตสฺมิ**นฺติ อตฺตโน อตฺตานํ กสฺสจิ ปรสฺส กิญฺจนภาเว อุปเนตพฺพํ น ปสฺสติฯ ภาติฏฺฐาเนวา ภาตรํ, สหายฏฺฐาเน

วา สหายํ, ปริกฺขารฏฺฐาเน วา ปริกฺขารํ มญฺญิตฺวา อุปเนตพฺพํ น ปสฺสตีติ อโตฺถฯ **น จ มม กฺวจนี**ติ เอตฺถ มม-สทฺทํ ตาว ฐเปตฺวา **น จ กฺวจนี**ติ ปรสฺส จ อตฺตานํ กฺวจิ นปสฺสตีติ อยม โตฺถฯ อิทานิ มม-สทฺทํ อาหริตฺวา **มม กิสฺมิญฺจิ กิญฺจนตฺถี**ติ โส ปรสฺส อตฺตา มม กิสฺมิญฺจิ กิญฺจนภาเว อตฺถีติ น ปสฺสตีติฯ อตฺตโน ภาติฏฺฐาเน วา ภาตรํ, สหายฏฺฐาเน วา สหายํ ปริกฺขารฏฺฐาเน วา ปริกฺขารนฺติ กิสฺมิญฺจิ ฐาเน ปรสฺส อตฺตานํ อิมินา กิญฺจนภาเวน อุปเนตพฺพํ น ปสฺสตีติ อโตฺถฯ เอวมยํ ยสฺมา เนว กตฺถจิ อตฺตานํ ปสฺสติ, น ตํ ปรสฺส กิญฺจนภาเว อุปเนตพฺพํ ปสฺสติ, น ปรสฺส อตฺตานํ ปสฺสติ, น ปรสฺส อตฺตานํ อตฺตโน กิญฺจนภาเว อุปเนตพฺพํ ปสฺสติฯ ตสฺมาเนน จตุโกฏิกา สุญฺญตา ปริคฺคหิตา โหตีติฯ

๗๖๑. เอวํ จตุโกฏิกํ สุญฺญตํ ปริคฺคเหตฺวา ปุน ฉหากาเรหิ สุญฺญตํ ปริคฺคณฺหาติฯ กถํ? จกฺขุ สุญฺญํ อเตฺตน วา อตฺตนิเยน วา นิเจฺจน วา ธุเวน วา สสฺสเตน วา อวิปริณามธเมฺมน วา…เป…. มโน สุโญฺญฯ รูปา สุญฺญา…เป…. ธมฺมา สุญฺญาฯ จกฺขุวิญฺญาณํ…เป…. มโน วิญฺญาณํฯ จกฺขุสมฺผโสฺสติ เอวํ ยาว ชรามรณา นโย เนตโพฺพฯ

๗๖๒. เอวํ ฉหากาเรหิ สุญฺญตํ ปริคฺคเหตฺวา ปุน อฏฺฐหากาเรหิ ปริคฺคณฺหาติฯ เสยฺยถิทํ – รูปํ อสารํ นิสฺสารํ สาราปคตํ นิจฺจสารสาเรน วา ธุวสารสาเรน วา สุขสารสาเรน วา อตฺตสารสาเรน วา นิเจฺจน วา ธุเวน วา สสฺสเตน วา อวิปริณามธเมฺมน วาฯ เวทนา… สญฺญา… สงฺขารา… วิญฺญาณํ… จกฺขุ…เป…. ชรามรณํ อสารํ นิสฺสารํ สาราปคตํ นิจฺจสารสาเรน วา ธุวสารสาเรน วา สุขสารสาเรน วา อตฺตสารสาเรน วา นิเจฺจน วา ธุเวน วา สสฺสเตน วา อวิปริณามธเมฺมน วาฯ ยถา นโฬ อสาโร นิสฺสาโร สาราปคโตฯ ยถา เอรโณฺฑ… ยถา อุทุมฺพโร… ยถา เสตวโจฺฉ… ยถา ปาฬิภทฺทโก… ยถา เผณปิโณฺฑ… ยถา อุทกพุพฺพุฬํ… ยถา มรีจิ… ยถา กทลิกฺขโนฺธ… ยถา มายา อสารา นิสฺสารา สาราปคตา, เอวเมว รูปํ…เป…. ชรามรณํ อสารํ นิสฺสารํ สาราปคตํ นิจฺจสารสาเรน วา…เป…. อวิปริณามธเมฺมน วาติ (จูฬนิ. โมฆราชมาณวปุจฺฉานิเทฺทส ๘๘)ฯ

๗๖๓. โส เอวํ อฏฺฐหากาเรหิ สุญฺญตํ ปริคฺคเหตฺวา ปุน ทสหากาเรหิ ปริคฺคณฺหาติ, รูปํ ริตฺตโต ปสฺสติฯ ตุจฺฉโต… สุญฺญโต… อนตฺตโต… อนิสฺสริยโต… อกามการิยโต… อลพฺภนียโต… อวสวตฺตกโต… ปรโต… วิวิตฺตโต ปสฺสติฯ เวทนํ…เป…. วิญฺญาณํ ริตฺตโต…เป. … วิวิตฺตโต ปสฺสตีติฯ

๗๖๔. เอวํ ทสหากาเรหิ สุญฺญตํ ปริคฺคเหตฺวา ปุน ทฺวาทสหากาเรหิ ปริคฺคณฺหาติฯ เสยฺยถิทํ – รูปํ น สโตฺต, น ชีโว, น นโร, น มาณโว, น อิตฺถี, น ปุริโส, น อตฺตา, น อตฺตนิยํฯ นาหํ, น มม, น อญฺญสฺส, น กสฺสจิฯ เวทนา…เป…. วิญฺญาณํ น กสฺสจีติ (จูฬนิ. โมฆราชมาณวปุจฺฉานิเทฺทส ๘๘)ฯ

๗๖๕. เอวํ ทฺวาทสหากาเรหิ สุญฺญตํ ปริคฺคณฺหิตฺวา ปุน ตีรณปริญฺญาวเสน ทฺวาจตฺตาลีสาย อาการเรหิ สุญฺญตํ ปริคฺคณฺหาติ, รูปํ อนิจฺจโต… ทุกฺขโต… โรคโต… คณฺฑโต… สลฺลโต… อฆโต… อาพาธโต… ปรโต… ปโลกโต… อีติโต… อุปทฺทวโต… ภยโต… อุปสคฺคโต… จลโต… ปภงฺคุโต… อทฺธุวโต… อตาณโต… อเลณโต… อสรณโต… อสรณีภูตโต… ริตฺตโต… ตุจฺฉโต… สุญฺญโต… อนตฺตโต… อนสฺสาทโต… อาทีนวโต… วิปริณามธมฺมโต… อสฺสารกโต… อฆมูลโต… วธกโต… วิภวโต… สาสวโต… สงฺขตโต… มารามิสโต… ชาติธมฺมโต… ชราธมฺมโต… พฺยาธิธมฺมโต… มรณธมฺมโต… โสกปริเทวทุกฺ

ขโทมนสฺสอุปายาสธมฺมโต… สมุทยโต… อตฺถงฺคมโต… อนสฺสาทโต … อาทีนวโต… นิสฺสรณโต ปสฺสติฯ เวทนํ…เป…. วิญฺญาณํ อนิจฺจโต…เป…. นิสฺสรณโต ปสฺสติฯ

วุตฺตมฺปิ เจตํ – ‘‘รูปํ อนิจฺจโต…เป…. นิสฺสรณโต ปสฺสนฺโต สุญฺญโต โลกํ อเวกฺขติฯ เวทนํ…เป…. วิญฺญาณํ อนิจฺจโต…เป…. นิสฺสรณโต ปสฺสนฺโต สุญฺญโต โลกํ อเวกฺขติ’’ฯ

‘‘สุญฺญโต โลกํ อเวกฺขสฺสุ, โมฆราช สทา สโต;
อตฺตานุทิฏฺฐึ อูหจฺจ, เอวํ มจฺจุตโร สิยา;
เอวํ โลกํ อเวกฺขนฺตํ, มจฺจุราชา น ปสฺสตี’’ติฯ (สุ. นิ. ๑๑๒๕; จูฬนิ. โมฆราชมาณวปุจฺฉานิทฺเทส ๘๘);

๗๖๖. เอวํ สุญฺญโต ทิสฺวา ติลกฺขณํ อาโรเปตฺวา สงฺขาเร ปริคฺคณฺหนฺโต ภยญฺจ นนฺทิญฺจ วิปฺปหาย สงฺขาเรสุ อุทาสีโน อโหสิ มชฺฌตฺโต, อหนฺติ วา มมนฺติ วา น คณฺหาติ วิสฺสฏฺฐภริโย วิย ปุริโสฯ

ยถา นาม ปุริสสฺส ภริยา ภเวยฺย อิฏฺฐา กนฺตา มนาปา, โส ตาย วินา มุหุตฺตมฺปิ อธิวาเสตุํ น สกฺกุเณยฺย, อติวิย นํ มมาเยยฺย, โส ตํ อิตฺถึ อเญฺญน ปุริเสน สทฺธึ ฐิตํ วา นิสินฺนํ วา กเถนฺตึ วา หสนฺตึ วา ทิสฺวา กุปิโต อสฺส อนตฺตมโน, อธิมตฺตํ โทมนสฺสํ ปฏิสํเวเทยฺยฯ โส อปเรน สมเยน ตสฺสา อิตฺถิยา โทสํ ทิสฺวา มุญฺจิตุกาโม หุตฺวา ตํ วิสฺสเชฺชยฺย, น นํ มมาติ คเณฺหยฺยฯ ตโต ปฏฺฐาย ตํ เยนเกนจิ สทฺธึ ยํกิญฺจิ กุรุมานํ ทิสฺวาปิ เนว กุปฺเปยฺย, น โทมนสฺสํ อาปเชฺชยฺย, อญฺญทตฺถุ อุทาสีโนว ภเวยฺย มชฺฌตฺโตฯ เอวเมวายํ สพฺพสงฺขาเรหิ มุญฺจิตุกาโม หุตฺวา ปฏิสงฺขานุปสฺสนาย สงฺขาเร ปริคฺคณฺหนฺโต อหํ มมาติ คเหตพฺพํ อทิสฺวา ภยญฺจ นนฺทิญฺจ วิปฺปหาย สพฺพสงฺขาเรสุ อุทาสีโน โหติ มชฺฌตฺโตฯ

ตสฺส เอวํ ชานโต เอวํ ปสฺสโต ตีสุ ภเวสุ จตูสุ โยนีสุ ปญฺจสุ คตีสุ สตฺตสุ วิญฺญาณฏฺฐิตีสุ นวสุ สตฺตาวาเสสุ จิตฺตํ ปติลียติ ปติกุฏติ ปติวตฺตติ น สมฺปสาริยติ, อุเปกฺขา วา ปาฏิกุลฺยตา วา สณฺฐาติฯ

เสยฺยถาปิ นาม ปทุมปลาเส อีสกโปเณ อุทกผุสิตานิ ปติลียนฺติ ปติกุฏนฺติ ปติวตฺตนฺติ น สมฺปสาริยนฺติ, เอวเมว…เป…. เสยฺยถาปิ นาม กุกฺกุฏปตฺตํ วา นหารุททฺทุลํ วา อคฺคิมฺหิ ปกฺขิตฺตํ ปติลียติ ปติกุฏติ ปติวตฺตติ น สมฺปสาริยติ (อ. นิ. ๗.๔๙), เอวเมว ตสฺส ตีสุ ภเวสุ จิตฺตํ…เป…. อุเปกฺขา วา ปาฏิกุลฺยตา วา สณฺฐาติฯ อิจฺจสฺส **สงฺขารุเปกฺขาญาณํ** นาม อุปฺปนฺนํ โหติฯ

๗๖๗. ตํ ปเนตํ สเจ สนฺติปทํ นิพฺพานํ สนฺตโต ปสฺสติ, สพฺพํ สงฺขารปฺปวตฺตํ วิสฺสเชฺชตฺวา นิพฺพานเมว ปกฺขนฺทติฯ โน เจ นิพฺพานํ สนฺตโต ปสฺสติ, ปุนปฺปุนํ สงฺขาราร มฺมณเมว หุตฺวา ปวตฺตติ สามุทฺทิกานํ ทิสากากโก วิยฯ สามุทฺทิกา กิร วาณิชกา นาวํ อาโรหนฺตา ทิสากากํ นาม คณฺหนฺติ, เต ยทา นาวา วาตกฺขิตฺตา วิเทสํ ปกฺขนฺทติ, ตีรํ น ปญฺญายติ, ตทา ทิสากากํ วิสฺสเชฺชนฺติฯ โส กูปกยฏฺฐิโต อากาสํ ลงฺฆิตฺวา สพฺพา ทิสา จ วิทิสา จ อนุคนฺตฺวา สเจ ตีรํ ปสฺสติ, ตทภิมุโขว คจฺฉติฯ โน เจ ปสฺสติ, ปุนปฺปุนํ อาคนฺตฺวา กูปกยฏฺฐึเยว อลฺลียติฯ เอวเมว สเจ สงฺขารุเปกฺขาญาณํ สนฺติปทํ นิพฺพานํ สนฺตโต ปสฺสติ, สพฺพํ สงฺขารปฺปวตฺตํ วิสฺสเชฺชตฺวา นิพฺพานเมว ปกฺขนฺทติฯ โน เจ ปสฺสติ, ปุนปฺปุนํ สงฺขาราร มฺมณเมว หุตฺวา ปวตฺตติฯ

ตทิทํ สุปฺปเคฺค ปิฏฺฐํ วฏฺฏยมานํ วิยฯ นิพฺพฏฺฏิตกปฺปาสํ วิหนมานํ วิย นานปฺปการโต สงฺขาเร ปริคฺคเหตฺวา ภยญฺจ นนฺทิญฺจ ปหาย สงฺขารวิจินเน มชฺฌตฺตํ หุตฺวา ติวิธานุปสฺสนาวเสน ติฏฺฐติฯ เอวํ ติฏฺฐมานํ ติวิธวิโมกฺขมุขภาวํ อาปชฺชิตฺวา สตฺตอริยปุคฺคลวิภาคาย ปจฺจโย โหติฯ

๗๖๘. ตตฺริทํ ติวิธานุปสฺสนาวเสน ปวตฺตนโต ติณฺณํ อินฺทฺริยานํ อาธิปเตยฺยวเสน ติวิธวิโมกฺขมุขภาวํ อาปชฺชติ นามฯ ติโสฺส หิ อนุปสฺสนา ตีณิ วิโมกฺขมุขานีติ วุจฺจนฺติฯ ยถาห –

> ‘‘ตีณิ โข ปนิมานิ วิโมกฺขมุขานิ โลกนิยฺยานาย สํวตฺตนฺติ, สพฺพสงฺขาเร ปริเจฺฉทปริวฏุมโต สมนุปสฺสนตาย, อนิมิตฺตาย จ ธาตุยา จิตฺตสมฺปกฺขนฺทนตาย, สพฺพสงฺขาเรสุ มโนสมุเตฺตชนตาย, อปฺปณิหิตาย จ ธาตุยา จิตฺตสมฺปกฺขนฺทนตาย, สพฺพธเมฺม ปรโต สมนุปสฺสนตาย, สุญฺญตาย จ ธาตุยา จิตฺตสมฺปกฺขนฺทนตาย, อิมานิ ตีณิ วิโมกฺขมุขานิ โลกนิยฺยานาย สํวตฺตนฺตี’’ติ (ปฏิ. ม. ๑.๒๑๙)ฯ

ตตฺถ **ปริเจฺฉทปริวฏุมโต**ติ อุทยพฺพยวเสน ปริเจฺฉทโต เจว ปริวฏุมโต จฯ อนิจฺจานุปสฺสนํ หิ ‘‘อุทยโต ปุเพฺพ สงฺขารา นตฺถี’’ติ ปริจฺฉินฺทิตฺวา เตสํ คตึ สมเนฺนสมานํ ‘‘วยโต ปรํ น คจฺฉนฺติ, เอเตฺถว อนฺตรธายนฺตี’’ติ ปริวฏุมโต สมนุปสฺสติฯ **มโนสมุเตฺตชนตายา**ติ จิตฺตสํเวชนตาย ฯ ทุกฺขานุปสฺสเนน หิ สงฺขาเรสุ จิตฺตํ สํเวเชติฯ **ปรโต สมนุปสฺสนตายา**ติ ‘‘นาหํ, น มมา’’ติ เอวํ อนตฺตโต สมนุปสฺสนตายฯ อิติ อิมานิ ตีณิ ปทานิ อนิจฺจานุปสฺสนาทีนํ วเสน วุตฺตานีติ เวทิตพฺพานิฯ เตเนว ตทนนฺตเร ปญฺหวิสฺสชฺชเน วุตฺตํ – ‘‘อนิจฺจโต มนสิกโรโต ขยโต สงฺขารา อุปฏฺฐหนฺติฯ ทุกฺขโต มนสิกโรโต ภยโต สงฺขารา อุปฏฺฐหนฺติฯ อนตฺตโต มนสิกโรโต สุญฺญโต สงฺขารา อุปฏฺฐหนฺตี’’ติ (ปฏิ. ม. ๑.๒๑๙)ฯ

๗๖๙. กตเม ปน เต วิโมกฺขา, เยสํ อิมานิ อนุปสฺสนานิ มุขานีติ? อนิมิโตฺต, อปฺปณิหิโต, สุญฺญโตติ เอเต ตโยฯ วุตฺตํ เหตํ ‘‘อนิจฺจโต มนสิกโรเนฺต อธิโมกฺขพหุโล อนิมิตฺตํ วิโมกฺขํ ปฏิลภติฯ ทุกฺขโต มนสิกโรเนฺต ปสฺสทฺธิพหุโล อปฺปณิหิตํ วิโมกฺขํ ปฏิลภติฯ อนตฺตโต มนสิกโรเนฺต เวทพหุโล สุญฺญตวิโมกฺขํ ปฏิลภตี’’ติ (ปฏิ. ม. ๑.๒๒๓)ฯ

เอตฺถ จ **อนิมิโตฺต วิโมโกฺข**ติ อนิมิตฺตากาเรน นิพฺพานํ อารมฺมณํ กตฺวา ปวโตฺต อริยมโคฺคฯ โส หิ อนิมิตฺตาย ธาตุยา อุปฺปนฺนตฺตา **อนิมิโตฺต**ฯ กิเลเสหิ จ วิมุตฺตตฺตา **วิโมโกฺข**ฯ เอเตเนว นเยน อปฺปณิหิตากาเรน นิพฺพานํ อารมฺมณํ กตฺวา ปวโตฺต **อปฺปณิหิโต**ฯ สุญฺญตากาเรน นิพฺพานํ อารมฺมณํ กตฺวา ปวโตฺต **สุญฺญโต**ติ เวทิตโพฺพฯ

๗๗๐. ยํ ปน อภิธเมฺม ‘‘ยสฺมิํ สมเย โลกุตฺตรํ ฌานํ ภาเวติ นิยฺยานิกํ อปจยคามิํ ทิฏฺฐิคตานํ ปหานาย ปฐมาย ภูมิยา ปตฺติยา วิวิเจฺจว กาเมหิ ปฐมํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรติ อปฺปณิหิตํ สุญฺญต’’นฺติ (ธ. ส. ๓๔๓ อาทโย) เอวํ วิโมกฺขทฺวยเมว วุตฺตํ, ตํ นิปฺปริยายโต วิปสฺสนาคมนํ สนฺธายฯ วิปสฺสนาญาณํ หิ กิญฺจาปิ **ปฏิสมฺภิทามเคฺค** –

> ‘‘อนิจฺจานุปสฺสนาญาณํ นิจฺจโต อภินิเวสํ มุญฺจตีติ สุญฺญโต วิโมโกฺขฯ ทุกฺขานุปสฺสนาญาณํ สุขโต อภินิเวสํฯ อนตฺตานุปสฺสนาญาณํ อตฺตโต อภินิเวสํ มุญฺจตีติ สุญฺญโต วิโมโกฺข’’ติ (ปฏิ. ม. ๑.๒๒๙) เอวํ อภินิเวสํ มุญฺจนวเสน **สุญฺญโต วิโมโกฺข**ติ จ,

‘‘อนิจฺจานุปสฺสนาญาณํ นิจฺจโต นิมิตฺตํ มุญฺจตีติ อนิมิโตฺต วิโมโกฺขฯ ทุกฺขานุปสฺสนาญาณํ สุขโต นิมิตฺตํ, อนตฺตานุปสฺสนาญาณํ อตฺตโต นิมิตฺตํ มุญฺจตีติ อนิมิโตฺต วิโมโกฺข’’ติ (ปฏิ. ม. ๑.๒๒๙) เอวํ นิมิตฺตํ มุญฺจนวเสน **อนิมิโตฺต วิโมโกฺข**ติ จ,

‘‘อนิจฺจานุปสฺสนาญาณํ นิจฺจโต ปณิธึ มุญฺจตีติ อปฺปณิหิโต วิโมโกฺขฯ ทุกฺขานุปสฺสนาญาณํ สุขโต ปณิธึฯ อนตฺตานุปสฺสนาญาณํ อตฺตโต ปณิธึ มุญฺจตีติ อปฺปณิหิโต วิโมโกฺข’’ติ (ปฏิ. ม. ๑.๒๒๙) เอวํ ปณิธึ มุญฺจนวเสน **อปฺปณิหิโต วิโมโกฺข**ติ จ –

วุตฺตํฯ ตถาปิ ตํ สงฺขารนิมิตฺตสฺส อวิชหนโต น นิปฺปริยาเยน อนิมิตฺตํฯ นิปฺปริยาเยน ปน สุญฺญตเญฺจว อปฺปณิหิตญฺจฯ ตสฺส จ อาคมนวเสน อริยมคฺคกฺขเณ วิโมกฺข อุทฺธโฏฯ ตสฺมา อปฺปณิหิตํ สุญฺญตนฺติ วิโมกฺขทฺวยเมว วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ อยํ ตาเวตฺถ วิโมกฺขกถาฯ

๗๗๑. ยํ ปน วุตฺตํ ‘‘สตฺตอริยปุคฺคลวิภาคาย ปจฺจโย โหตี’’ติ, ตตฺถ สทฺธานุสารี, สทฺธาวิมุโตฺต, กายสกฺขิ, อุภโตภาควิมุโตฺต, ธมฺมานุสารี, ทิฎฺฐิปฺปโตฺต, ปญฺญาวิมุโตฺตติ อิเม ตาว สตฺต อริยปุคฺคลา, เตสํ วิภาคาย อิทํ สงฺขารุเปกฺขาญาณํ ปจฺจโย โหติฯ

๗๗๒. โย หิ **อนิจฺจโต** มนสิกโรโนฺต อธิโมกฺขพหุโล **สทฺธินฺทฺริยํ** ปฎิลภติ, โส โสตาปตฺติมคฺคกฺขเณ **สทฺธานุสารี** โหติฯ เสเสสุ สตฺตสุ ฐาเนสุ **สทฺธาวิมุโตฺต**ฯ

๗๗๓. โย ปน **ทุกฺขโต** มนสิกโรโนฺต ปสฺสทฺธิพหุโล **สมาธินฺทฺริยํ** ปฎิลภติ, โส สพฺพตฺถ **กายสกฺขิ** นาม โหติฯ อรูปชฺฌานํ ปน ปตฺวา อคฺคผลปฺปโตฺต **อุภโตภาควิมุโตฺต** นาม โหติฯ

๗๗๔. โย ปน **อนตฺตโต** มนสิกโรโนฺต เวทพหุโล **ปญฺญินฺทฺริยํ** ปฎิลภติ, โส โสตาปตฺติมคฺคกฺขเณ **ธมฺมานุสารี** โหติฯ ฉสุ ฐาเนสุ **ทิฎฺฐิปฺปโตฺต** อคฺคผเล **ปญฺญาวิมุโตฺต**ติฯ

๗๗๕. วุตฺตํ เหตํ –

‘‘อนิจฺจโต มนสิกโรโต สทฺธินฺทฺริยํ อธิมตฺตํ โหติฯ สทฺธินฺทฺริยสฺส อธิมตฺตตฺตา โสตาปตฺติมคฺคํ ปฎิลภติ, เตน วุจฺจติ สทฺธานุสารี’’ติฯ

ตถา ‘‘อนิจฺจโต มนสิกโรโต สทฺธินฺทฺริยํ อธิมตฺตํ โหติ, สทฺธินฺทฺริยสฺส อธิมตฺตตฺตา โสตาปตฺติผลํ สจฺฉิกตํ โหติ, เตน วุจฺจติ สทฺธาวิมุโตฺต’’ติอาทิ (ปฏิ. ม. ๑.๒๒๑)ฯ

๗๗๖. อปรมฺปิ วุตฺตํ –

‘‘สทฺทหโนฺต วิมุโตฺตติ สทฺธาวิมุโตฺตฯ ผุฎฺฐนฺตํ สจฺฉิกโตติ กายสกฺขิฯ ทิฎฺฐนฺตํ ปโตฺตติ ทิฎฺฐิปฺปโตฺตฯ สทฺทหโนฺต วิมุจฺจตีติ สทฺธาวิมุโตฺตฯ ฌานผสฺสํ ปฐมํ ผุสติ ปจฺฉา นิโรธํ นิพฺพานํ สจฺฉิกโรตีติ กายสกฺขิฯ ‘ทุกฺขา สงฺขารา, สุโข นิโรโธ’ติ ญาตํ โหติ ทิฎฺฐํ วิทิตํ สจฺฉิกตํ ผุสิตํ ปญฺญายาติ ทิฎฺฐิปฺปโตฺต’’ติ (ปฏิ. ม. ๑.๒๒๑)ฯ

๗๗๗. อิตเรสุ ปน จตูสุ สทฺธํ อนุสรติ, สทฺธาย วา อนุสรติ คจฺฉตีติ **สทฺธานุสารี**ฯ ตถา ปญฺญาสงฺขาตํ ธมฺมํ อนุสรติ, ธมฺเมน วา อนุสรตีติ **ธมฺมานุสารี**ฯ อรูปชฺฌาเนน เจว อริยมคฺเคน จาติ อุภโตภาเคน วิมุตฺตตฺติ **อุภโตภาควิมุตฺโต**ฯ ปชานนฺโต วิมุตฺโตติ **ปญฺญาวิมุตฺโต**ติ เอวํ วจนตฺโถ เวทิตพฺโพติฯ

สงฺขารุเปกฺขาญาณํฯ

๗๗๘. ตํ ปเนตํ ปุริเมน ญาณทฺวเยน อตฺถโต เอกํฯ เตนาหุ โปราณา – ‘‘อิทํ สงฺขารุเปกฺขาญาณํ เอกเมว ตีณิ นามานิ ลภติ, เหฏฺฐา มุญฺจิตุกมฺยตาญาณํ นาม ชาตํ, มชฺฌ ปฏิสงฺขานุปสฺสนาญาณํ นาม, อนฺเต จ สิขาปฺปตฺตํ สงฺขารุเปกฺขาญาณํ นาม’’ฯ

๗๗๙. ปาฬิยมฺปิ วุตฺตํ –

> ‘‘กถํ มุญฺจิตุกมฺยตา-ปฏิสงฺขา-สนฺติฏฺฐนา ปญฺญา สงฺขารุเปกฺขาสุ ญาณํ? อุปฺปาทํ มุญฺจิตุกมฺยตา-ปฏิสงฺขา-สนฺติฏฺฐนา ปญฺญา สงฺขารุเปกฺขาสุ ญาณํฯ ปวตฺตํ…เป…. นิมิตฺตํ…เป…. อุปายาสํ มุญฺจิตุกมฺยตาปฏิสงฺขา-สนฺติฏฺฐนา ปญฺญา สงฺขารุเปกฺขาสุ ญาณํฯ อุปฺปาโท ทุกฺขนฺติ…เป…. ภยนฺติ…เป…. สามิสนฺติ…เป…. อุปฺปาโท สงฺขาราติ…เป…. อุปายาโส สงฺขาราติ มุญฺจิตุกมฺยตา-ปฏิสงฺขา-สนฺติฏฺฐนา ปญฺญา สงฺขารุเปกฺขาสุ ญาณ’’นฺติ (ปฏิ. ม. ๑.๕๔)ฯ

๗๘๐. ตตฺถ มุญฺจิตุกมฺยตา จ สา ปฏิสงฺขา จ สนฺติฏฺฐนา จาติ **มุญฺจิตุกมฺยตา-ปฏิสงฺขา-สนฺติฏฺฐนา**ฯ อิติ ปุพฺพภาเค นิพฺพิทาญาเณน นิพฺพินฺนสฺส อุปฺปาทาทีนิ ปริจฺจชิตุกามตา **มุญฺจิตุกามตา**ฯ มุญฺจนสฺส อุปายกรณตฺถํ มชฺฌ ปฏิสงฺขานํ **ปฏิสงฺขา**ฯ มุญฺจิตฺวา อวสาเน อชฺฌุเปกฺขนํ **สนฺติฏฺฐนา**ฯ ยํ สนฺธาย ‘‘อุปฺปาโท สงฺขารา, เต สงฺขาเร อชฺฌุเปกฺขตีติ สงฺขารุเปกฺขา’’ติอาทิ (ปฏิ. ม. ๑.๕๔) วุตฺตํฯ เอวํ เอกเมวิทํ ญาณํฯ

๗๘๑. อปิจ อิมายปิ ปาฬิยา อิทํ เอกเมวาติ เวทิตพฺพํฯ วุตฺตํ เหตํ – ‘‘ยา จ มุญฺจิตุกมฺยตา, ยา จ ปฏิสงฺขานุปสฺสนา, ยา จ สงฺขารุเปกฺขา, อิเม ธมฺมา เอกตฺถา, พฺยญฺชนเมว นาน’’นฺติ (ปฏิ. ม. ๑.๒๒๗)ฯ

๗๘๒. เอวํ อธิคตสงฺขารุเปกฺขสฺส ปน อิมสฺส กุลปุตฺตสฺส วิปสฺสนา สิขาปฺปตฺตา วุฏฺฐานคามินี โหติฯ สิขาปฺปตฺตา วิปสฺสนาติ วา วุฏฺฐานคามินีติ วา สงฺขารุเปกฺขาทิญาณตฺตยเสฺสว เอตํ นามํฯ สา หิ สิขํ อุตฺตมภาวํ ปตฺตตฺตา **สิขาปฺปตฺตา**ฯ วุฏฺฐานํ คจฺฉตีติ **วุฏฺฐานคามินี**ฯ วุฏฺฐานํ วุจฺจติ พหิทฺธานิมิตฺตภูตโต อภินิวิฏฺฐวตฺถุโต เจว อชฺฌตฺตปวตฺตโต จ วุฏฺฐหนโต มคฺโค, ตํ คจฺฉตีติ **วุฏฺฐานคามินี,** มเคฺคน สทฺธึ ฆฏิยตีติ อโตฺถฯ

๗๘๓. ตตฺรายํ อภินิเวสวุฏฺฐานานํ อาวิภาวตฺถาย มาติกา – อชฺฌตฺตํ อภินิวิสิตฺวา อชฺฌตฺตา วุฏฺฐาติ, อชฺฌตฺตํ อภินิวิสิตฺวา พหิทฺธา วุฏฺฐาติ , พหิทฺธา อภินิวิสิตฺวา พหิทฺธา วุฏฺฐาติ, พหิทฺธา อภินิวิสิตฺวา อชฺฌตฺตา วุฏฺฐาติ, รูเป อภินิวิสิตฺวา รูปา วุฏฺฐาติ, รูเป อภินิวิสิตฺวา อรูปา วุฏฺฐาติ, อรูเป อภินิวิสิตฺวา อรูปา วุฏฺฐาติ, อรูเป อภินิวิสิตฺวา รูปา วุฏฺฐาติ, เอกปฺปหาเรน ปญฺจหิ ขเนฺธหิ วุฏฺฐาติ, อนิจฺจโต อภินิวิสิตฺวา อนิจฺจโต วุฏฺฐาติ, อนิจฺจโต อภินิวิสิตฺวา ทุกฺขโต, อนตฺตโต วุฏฺฐาติ, ทุกฺขโต อภินิวิสิตฺวา ทุกฺขโต, อนิจฺจโต, อนตฺตโต วุฏฺฐาติ, อนตฺตโต อภินิวิสิตฺวา อนตฺตโต, อนิจฺจโต, ทุกฺขโต วุฏฺฐาติฯ

๗๘๔. กถํ? อิเธกโจฺจ อาทิโตว อชฺฌตฺตสงฺขาเรสุ อภินิวิสติ, อภินิวิสิตฺวา เต ปสฺสติฯ ยสฺมา ปน น สุทฺธอชฺฌตฺตทสฺสนมตฺเตเนว มคฺควุฏฺฐานํ โหติ, พหิทฺธาปิ ทฏฺฐพฺพเมว, ตสฺมา ปรสฺส ขนฺเธปิ อนุปาทิณฺณสงฺขาเรปิ อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตาติ ปสฺสติฯ โส กาเลน อชฺฌตฺตํ สมฺมสติ, กาเลน พหิทฺธาฯ ตเสฺสวํ สมฺมสโต อชฺฌตฺตํ สมฺมสนกาเล วิปสฺสนา มเคฺคน สทฺธิํ ฆฏิยติฯ อยํ **อชฺฌตฺตํ อภินิวิสิตฺวา อชฺฌตฺตา วุฏฺฐาติ** นามฯ

สเจ ปนสฺส พหิทฺธา สมฺมสนกาเล วิปสฺสนา มเคฺคน สทฺธิํ ฆฏิยติ, อยํ **อชฺฌตฺตํ อภินิวิสิตฺวา พหิทฺธา วุฏฺฐาติ** นามฯ เอส นโย พหิทฺธา อภินิวิสิตฺวา พหิทฺธา จ อชฺฌตฺตา จ วุฏฺฐาเนปิฯ

๗๘๕. อปโร อาทิโตว รูเป อภินิวิสติ, อภินิวิสิตฺวา ภูตรูปญฺจ อุปาทารูปญฺจ ราสิํ กตฺวา ปสฺสติฯ ยสฺมา ปน น สุทฺธรูปทสฺสนมตฺเตเนว วุฏฺฐานํ โหติ, อรูปมฺปิ ทฏฺฐพฺพเมวฯ ตสฺมา ตํ รูปํ อารมฺมณํ กตฺวา อุปฺปนฺนํ เวทนํ สญฺญํ สงฺขาเร วิญฺญาณญฺจ ‘‘อิทํ อรูป’’นฺติ อรูปํ ปสฺสติฯ โส กาเลน รูปํ สมฺมสติ, กาเลน อรูปํ ฯ ตเสฺสวํ สมฺมสโต รูปสมฺมสนกาเล วิปสฺสนา มเคฺคน สทฺธิํ ฆฏิยติ, อยํ **รูเป อภินิวิสิตฺวา รูปา วุฏฺฐาติ** นามฯ

สเจ ปนสฺส อรูปสมฺมสนกาเล วิปสฺสนา มเคฺคน สทฺธิํ ฆฏิยติ, อยํ **อรูเป อภินิวิสิตฺวา อรูปา วุฏฺฐาติ** นามฯ เอส นโย อรูเป อภินิวิสิตฺวา อรูปา จ รูปา จ วุฏฺฐาเนปิฯ

๗๘๖. ‘‘ยํกิญฺจิ สมุทยธมฺมํ, สพฺพํ ตํ นิโรธธมฺม’’นฺติ (ที. นิ. ๑.๒๙๘) เอวํ อภินิวิสิตฺวา เอวเมว วุฏฺฐานกาเล ปน **เอกปฺปหาเรน ปญฺจหิ ขเนฺธหิ วุฏฺฐาติ** นามฯ

๗๘๗. เอโก อาทิโตว อนิจฺจโต สงฺขาเร สมฺมสติฯ ยสฺมา ปน น อนิจฺจโต สมฺมสนมตฺเตเนว วุฏฺฐานํ โหติ, ทุกฺขโตปิ อนตฺตโตปิ สมฺมสิตพฺพเมว, ตสฺมา ทุกฺขโตปิ อนตฺตโตปิ สมฺมสติฯ ตเสฺสวํ ปฏิปนฺนสฺส อนิจฺจโต สมฺมสนกาเล วุฏฺฐานํ โหติ, อยํ **อนิจฺจโต อภินิวิสิตฺวา อนิจฺจโต วุฏฺฐาติ** นามฯ

สเจ ปนสฺส ทุกฺขโต อนตฺตโต สมฺมสนกาเล วุฏฺฐานํ โหติ, อยํ **อนิจฺจโต อภินิวิสิตฺวา ทุกฺขโต, อนตฺตโต วุฏฺฐาติ** นามฯ เอส นโย ทุกฺขโต อนตฺตโต อภินิวิสิตฺวา เสสวุฏฺฐาเนสุปิฯ

๗๘๘. เอตฺถ จ โยปิ อนิจฺจโต อภินิวิโฏฺฐ, โยปิ ทุกฺขโต, โยปิ อนตฺตโต, วุฏฺฐานกาเล จ อนิจฺจโต วุฏฺฐานํ โหติฯ ตโยปิ ชนา อธิโมกฺขพหุลา โหนฺติ, สทฺธินฺทฺริยํ ปฏิลภนฺติ, อนิมิตฺตวิโมเกฺขน วิมุจฺจนฺติ, ปฐมมคฺคกฺขเณ สทฺธานุสาริโน โหนฺติ, สตฺตสุ ฐาเนสุ สทฺธาวิมุตฺตาฯ สเจ ปน ทุกฺขโต วุฏฺฐานํ โหติ, ตโยปิ ชนา ปสฺสทฺธิพหุลา โหนฺติ, สมาธินฺทฺริยํ ปฏิลภนฺติ, อปฺปณิหิตวิโมเกฺขน วิมุจฺจนฺติ, สพฺพตฺถ กายสกฺขิโน โหนฺติฯ ยสฺส ปเนตฺถ อรูปชฺฌานํ ปาทกํ, โส อคฺคผเล อุภโตภาควิมุโตฺต โหติฯ อถ เนสํ อนตฺตโต วุฏฺฐานํ โหติ, ตโยปิ ชนา เวทพหุลา โหนฺติ, ปญฺญินฺทฺริยํ ปฏิลภนฺติ, สุญฺญตวิโมเกฺขน วิมุจฺจนฺติ, ปฐมมคฺคกฺขเณ ธมฺมานุสาริโน โหนฺติ, ฉสุ ฐาเนสุ ทิฏฺฐิปฺปตฺตา อคฺคผเล ปญฺญาวิมุตฺตาติฯ

๗๘๙. อิทานิ สทฺธิํ ปุริมปจฺฉิมญาเณหิ อิมิสฺสา วุฏฺฐานคามินิยา วิปสฺสนาย อาวิภาวตฺถํ ทฺวาทส อุปมา เวทิตพฺพาฯ ตาสํ อิทํ อุทฺทานํ –

‘‘วคฺคุลี กณฺหสโปฺป จ, ฆรํ โค ยกฺขิ ทารโก;

ขุทฺทํ ปิปาสํ สีตุณฺหํ, อนฺธการํ วิเสน จา’’ติฯ

อิมา จ อุปมา ภยตุปฏฺฐานโต ปภุติ ยตฺถ กตฺถจิ ญาเณ ฐตฺวา อาหริตุํ วฏฺฏนฺติฯ อิมสฺมึ ปน ฐาเน อาหริยมานาสุ ภยตุปฏฺฐานโต ยาว ผลญาณํ สพฺพํ ปากฏํ โหติ, ตสฺมา อิเธว อาหริตพฺพาติ วุตฺตาฯ

๗๙๐. **วคฺคุลี**ติ เอกา กิร วคฺคุลี ‘‘เอตฺถ ปุปฺผํ วา ผลํ วา ลภิสฺสามี’’ติ ปญฺจสาเข มธุกรุเกฺข นิลียิตฺวา เอกํ สาขํ ปรามสิตฺวา น ตตฺถ กิญฺจิ ปุปฺผํ ผลํ วา คยฺหุปคํ อทฺทสฯ ยถา จ เอกํ, เอวํ ทุติยํ, ตติยํ, จตุตฺถํฯ ปญฺจมมฺปิ สาขํ ปรามสิตฺวา นาทฺทสฯ สา ‘‘อผโล วตายํ รุโกฺข, น เตฺถตฺถ กิญฺจิ คยฺหุปค’’นฺติ ตสฺมึ รุเกฺข อาลยํ วิสฺสเชฺชตฺวา อุชุกาย สาขาย อารุยฺห วิฏปนฺตเรน สีสํ นีหริตฺวา อุทฺธํ อุโลฺลเกตฺวา อากาเส อุปฺปติตฺวา อญฺญสฺมึ ผลรุเกฺข นิลียติฯ

ตตฺถ วคฺคุลิ วิย โยคาวจโร ทฏฺฐโพฺพ, ปญฺจสาโข มธุกรุโกฺข วิย ปญฺจุปาทานกฺขนฺธา, ตตฺถ วคฺคุลิยา นิลียนํ วิย โยคิโน ขนฺธปญฺจเก อภินิเวโส, ตสฺสา เอเกกํ สาขํ ปรามสิตฺวา กิญฺจิ คยฺหุปคํ อทิสฺวา อวเสสสาขาปรามสนํ วิย โยคิโน รูปกฺขนฺธํ สมฺมสิตฺวา ตตฺถ กิญฺจิ คยฺหุปคํ อทิสฺวา อวเสสกฺขนฺธสมฺมสนํ, ตสฺสา ‘‘อผโล วตายํ รุโกฺข’’ติ รุเกฺข อาลยวิสฺสชฺชนํ วิย โยคิโน ปญฺจสุปิ ขเนฺธสุ อนิจฺจลกฺขณาทิทสฺสนวเสน นิพฺพินฺนสฺส มุญฺจิตุกมฺยตาทิญาณตฺตยํ, ตสฺสา อุชุกาย สาขาย อุปริ อาโรหนํ วิย โยคิโน อนุโลมํ, สีสํ นีหริตฺวา อุทฺธํ อุโลฺลกนํ วิย โคตฺรภุญาณํ, อากาเส อุปฺปตนํ วิย มคฺคญาณํ, อญฺญสฺมึ ผลรุเกฺข นิลียนํ วิย ผลญาณํฯ

๗๙๑. **กณฺหสปฺปุปมา** ปฏิสงฺขาญาเณ วุตฺตาวฯ อุปมาสํสนฺทเน ปเนตฺถ สปฺปวิสฺสชฺชนํ วิย โคตฺรภุญาณํ, มุญฺจิตฺวา อาคตมคฺคํ โอโลเกนฺตสฺส ฐานํ วิย มคฺคญาณํ, คนฺตฺวา อภยฏฺฐาเน ฐานํ วิย ผลญาณนฺติ อยํ วิเสโสฯ

๗๙๒. **ฆร**นฺติ ฆรสามิเก กิร สายํ ภุญฺชิตฺวา สยนํ อารุยฺห นิทฺทํ โอกฺกเนฺต ฆรํ อาทิตฺตํ, โส ปพุชฺฌิตฺวา อคฺคึ ทิสฺวา ‘‘ภีโต สาธุ วตสฺส สเจ อฑยฺหมาโน นิกฺขเมยฺย’’นฺติ โอโลกยมาโน มคฺคํ ทิสฺวา นิกฺขมิตฺวา เวเคน เขมฏฺฐานํ คนฺตฺวา ฐิโตฯ ตตฺถ ฆรสามิกสฺส ภุญฺชิตฺวา สยนํ อารุยฺห นิโทฺทกฺกมนํ วิย พาลปุถุชฺชนสฺส ขนฺธปญฺจเก ‘‘อหํ มมา’’ติ คหณํฯ ปพุชฺฌิตฺวา อคฺคึ ทิสฺวา ภีตกาโล วิย สมฺมาปฏิปทํ ปฏิปชฺชิตฺวา ลกฺขณํ ทิสฺวา ภยตุปฏฺฐานญาณํ, นิกฺขมนมคฺคํ โอโลกนํ วิย มุญฺจิตุกมฺยตาญาณํ , มคฺคทสฺสนํ วิย อนุโลมํ, นิกฺขมนํ วิย โคตฺรภุญาณํ, เวเคน คมนํ วิย มคฺคญาณํ, เขมฏฺฐาเน ฐานํ วิย ผลญาณํฯ

๗๙๓. **โค**ติ เอกสฺส กิร กสฺสกสฺส รตฺติภาเค นิทฺทํ โอกฺกนฺตสฺส วชํ ภินฺทิตฺวา โคณา ปลาตา, โส ปจฺจูสสมเย ตตฺถ คนฺตฺวา โอโลเกโนฺต เตสํ ปลาตภาวํ ญตฺวา อนุปทํ คนฺตฺวา รโญฺญ โคเณ อทฺทสฯ เต ‘‘มยฺหํ โคณา’’ติ สลฺลเกฺขตฺวา อาหรโนฺต ปภาตกาเล ‘‘น อิเม มยฺหํ โคณา, รโญฺญ โคณา’’ติ สญฺชานิตฺวา ‘‘ยาว มํ ‘โจโร อย’นฺติ คเหตฺวา ราชปุริสา น อนยพฺยสนํ ปาเปนฺติ, ตาวเทว ปลายิสฺสามี’’ติ ภีโต โคเณ ปหาย เวเคน ปลายิตฺวา นิพฺภยฏฺฐาเน อฏฺฐาสิฯ ตตฺถ ‘‘มยฺหํ โคณา’’ติ ราชโคณานํ คหณํ วิย พาลปุถุชฺชนสฺส ‘‘อหํ มมา’’ติ ขนฺธานํ คหณํ, ปภาเต ‘‘ราชโคณา’’ติ สญฺชานนํ วิย โยคิโน ติลกฺขณวเสน ขนฺธานํ ‘‘อนิจฺจา ทุกฺขา อนตฺตา’’ติ สญฺชานนํ, ภีตกาโล วิย ภยตุปฏฺฐานญาณํ, วิสฺสชฺชิตฺวา คนฺตุกามตา วิย มุญฺจิตุกมฺยตา, วิสฺสชฺชนํ วิย โคตฺรภุ, ปลายนํ วิย มโคฺค, ปลายิตฺวา อภยเทเส ฐานํ วิย ผลํฯ

๗๙๔. **ยกฺขีติ** เอโก กิร ปุริโส ยกฺขินิยา สทฺธึ สํวาสํ กเปฺปสิ, สา รตฺติภาเค ‘‘สุโตฺต อย’’นฺติ มนฺตฺวา อามกสุสานํ คนฺตฺวา มนุสฺสมํสํ ขาทติฯ โส ‘‘กุหึ เอสา คจฺฉตี’’ติ อนุพนฺธิตฺวา มนุสฺสมํสํ ขาทมานํ ทิสฺวา ตสฺสา อมนุสฺสิภาวํ ญตฺวา ‘‘ยาว มํ น ขาทติ, ตาว ปลายิสฺสามี’’ติ ภีโต เวเคน ปลายิตฺวา เขมฏฺฐาเน อฏฺฐาสิฯ ตตฺถ ยกฺขินิยา สทฺธึ สํวาโส วิย ขนฺธานํ ‘‘อหํ มมา’’ติ คหณํ, สุสาเน มนุสฺสมํสํ ขาทมานํ ทิสฺวา ‘‘ยกฺขินี อย’’นฺติ ชานนํ วิย ขนฺธานํ ติลกฺขณํ ทิสฺวา อนิจฺจาทิภาวชานนํ, ภีตกาโล วิย ภยตุปฏฺฐานํ, ปลายิตุกามตา วิย มุญฺจิตุกมฺยตา, สุสานวิชหนํ วิย โคตฺรภุ, เวเคน ปลายนํ วิย มโคฺค, อภยเทเส ฐานํ วิย ผลํฯ

๗๙๕. **ทารโก**ติ เอกา กิร ปุตฺตคิทฺธินี อิตฺถี, สา อุปริปาสาเท นิสินฺนาว อนฺตรวีถิยํ ทารกสทฺทํ สุตฺวา ‘‘ปุโตฺต นุ โข เม เกนจิ วิเหฐียตี’’ติ เวคสา คนฺตฺวา ‘‘อตฺตโน ปุโตฺต’’ติ สญฺญาย ปรปุตฺตํ อคฺคเหสิฯ สา ‘‘ปรปุโตฺต อย’’นฺติ สญฺชานิตฺวา โอตฺตปฺปมานา อิโต จิโต จ โอโลเกตฺวา ‘‘มา เหว มํ โกจิ ‘ทารกโจรี อย’นฺติ วเทยฺยา’’ติ ทารกํ ตเตฺถว โอโรเปตฺวา ปุน เวคสา ปาสาทํ อารุยฺห นิสีทิฯ ตตฺถ อตฺตโน ปุตฺตสญฺญาย ปรปุตฺตสฺส คหณํ วิย ‘‘อหํ มมา’’ติ ปญฺจกฺขนฺธคหณํ, ‘‘ปรปุโตฺต อย’’นฺติ สญฺชานนํ วิย ติลกฺขณวเสน ‘‘นาหํ, น มมา’’ติ สญฺชานนํ, โอตฺตปฺปนํ วิย ภยตุปฏฺฐานํ, อิโต จิโต จ โอโลกนํ วิย มุญฺจิตุกมฺยตาญาณํ, ตเตฺถว ทารกสฺส โอโรปนํ วิย อนุโลมํ, โอโรเปตฺวา อนฺตรวีถิยํ ฐิตกาโล วิย โคตฺรภุ, ปาสาทารูหนํ วิย มโคฺค, อารุยฺห นิสีทนํ วิย ผลํฯ

๗๙๖. **ขุทฺทํ ปิปาสํ สีตุณฺหํ, อนฺธการํ วิเสน จา**ติ อิมา ปน ฉ อุปมา วุฏฺฐานคามินิยา วิปสฺสนาย ฐิตสฺส โลกุตฺตรธมฺมาภิมุขนินฺนโปณปพฺภารภาวทสฺสนตฺถํ วุตฺตาฯ ยถา หิ ขุทฺทาย อภิภูโต สุชิฆจฺฉิโต ปุริโส สาทุรสํ โภชนํ ปเตฺถติ, เอวเมวายํ สํสารวฏฺฏชิฆจฺฉาย ผุโฏฺฐ โยคาวจโร อมตรสํ กายคตาสติโภชนํ ปเตฺถติฯ

ยถา จ ปิปาสิโต ปุริโส ปริสุสฺสมานกณฺฐมุโข อเนกงฺคสมฺภารํ ปานกํ ปเตฺถติ, เอวเมวายํ สํสารวฏฺฏปิปาสาย ผุโฏฺฐ โยคาวจโร อริยํ อฏฺฐงฺคิกมคฺคปานกํ ปเตฺถติฯ

ยถา ปน สีตสมฺผุโฏฺฐ ปุริโส อุณฺหํ ปเตฺถติ, เอวเมวายํ สํสารวเฏฺฏ ตณฺหาสิเนหสีเตน ผุโฏฺฐ โยคาวจโร กิเลสสนฺตาปกํ มคฺคเตชํ ปเตฺถติฯ

ยถา จ อุณฺหสมฺผุโฏฺฐ ปุริโส สีตํ ปเตฺถติ, เอวเมวายํ สํสารวเฏฺฏ เอกาทสคฺคิสนฺตาปสนฺตโตฺต โยคาวจโร เอกาทสคฺคิวูปสมํ นิพฺพานํ ปเตฺถติฯ

ยถา ปน อนฺธการปเรโต ปุริโส อาโลกํ ปเตฺถติ, เอวเมวายํ อวิชฺชนฺธกาเรน โอนทฺธปริโยนโทฺธ โยคาวจโร ญาณาโลกํ มคฺคภาวนํ ปเตฺถติฯ

ยถา จ วิสสมฺผุโฏฺฐ ปุริโส วิสฆาตนํ เภสชฺชํ ปเตฺถติ, เอวเมวายํ กิเลสวิสสมฺผุโฏฺฐ โยคาวจโร กิเลสวิสนิมฺมถนํ อมโตสธํ นิพฺพานํ ปเตฺถติฯ เตน วุตฺตํ – ‘‘ตเสฺสวํ ชานโต เอวํ ปสฺสโต ตีสุ ภเวสุ…เป.… นวสุ สตฺตาวาเสสุ จิตฺตํ ปติลียติ ปติกุฏติ ปติวตฺตติ น สมฺปสาริยติฯ อุเปกฺขา วา ปาฏิกุลฺยตา วา สณฺฐาติฯ เสยฺยถาปิ นาม ปทุมปลาเส อีสกโปเณ’’ติ สพฺพํ ปุเพฺพ วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพํฯ

๗๙๗. เอตฺตาวตา จ ปเนส ปติลีนจโร นาม โหติ, ยํ สนฺธาย วุตฺตํ –

‘‘ปติลีนจรสฺส ภิกฺขุโน,

ภชมานสฺส วิวิตฺตมาสนํ;
สามคฺคิยมาหุ ตสฺส ตํ,
โย อตฺตานํ ภวเน น ทสฺสเย’’ติฯ (สุ. นิ. ๘๑๖; มหานิ. ๔๕);

เอวมิทํ สงฺขารุเปกฺขาญาณํ โยคิโน ปติลีนจรภาวํ นิยเมตฺวา อุตฺตริ อริยมคฺคสฺสาปิ โพชฺฌงฺคมคฺคงฺคฌานงฺคปฏิปทาวิโมกฺขวิเสสํ นิยเมติฯ เกจิ หิ เถรา โพชฺฌงฺคมคฺคงฺคฌานงฺคานํ วิเสสํ ปาทกชฺฌานํ นิยเมตีติ วทนฺติฯ เกจิ วิปสฺสนาย อารมฺมณภูตา ขนฺธา นิยเมนฺตีติ วทนฺติฯ เกจิ ปุคฺคลชฺฌาสโย นิยเมตีติ วทนฺติฯ เตสมฺปิ วาเทสุ อยํ ปุพฺพภาควุฏฺฐานคามินิวิปสฺสนาว นิยเมตีติ เวทิตพฺพาฯ

๗๙๘. ตตฺรายํ อนุปุพฺพิกถา – วิปสฺสนานิยเมน หิ สุกฺขวิปสฺสกสฺส อุปฺปนฺนมคฺโคปิ, สมาปตฺติลาภิโน ฌานํ ปาทกํ อกตฺวา อุปฺปนฺนมคฺโคปิ, ปฐมชฺฌานํ ปาทกํ กตฺวา ปกิณฺณกสงฺขาเร สมฺมสิตฺวา อุปฺปาทิตมคฺโคปิ ปฐมชฺฌานิกาว โหนฺติฯ สเพฺพสุ สตฺต โพชฺฌงฺคานิ อฏฺฐ มคฺคงฺคานิ ปญฺจ ฌานงฺคานิ โหนฺติฯ เตสํ หิ ปุพฺพภาควิปสฺสนา โสมนสฺสสหคตาปิ อุเปกฺขาสหคตาปิ หุตฺวา วุฏฺฐานกาเล สงฺขารุเปกฺขาภาวํ ปตฺวา โสมนสฺสสหคตา โหติฯ ปญฺจกนเย ทุติยตติยจตุตฺถชฺฌานานิ ปาทกานิ กตฺวา อุปฺปาทิตมคฺเคสุ ยถากฺกเมเนว ฌานํ จตุรงฺคิกํ ติวงฺคิกํ ทุวงฺคิกญฺจ โหติฯ สเพฺพสุ ปน สตฺต มคฺคงฺคานิ โหนฺติฯ จตุเตฺถ ฉ โพชฺฌงฺคานิฯ อยํ วิเสโส ปาทกชฺฌานนิยเมน เจว วิปสฺสนานิยเมน จ โหติฯ เตสมฺปิ หิ ปุพฺพภาควิปสฺสนา โสมนสฺสสหคตาปิ อุเปกฺขาสหคตาปิ โหติฯ วุฏฺฐานคามินี โสมนสฺสสหคตาวฯ ปญฺจมชฺฌานํ ปาทกํ กตฺวา นิพฺพตฺติตมเคฺค ปน อุเปกฺขาจิเตฺตกคฺคตาวเสน เทฺว ฌานงฺคานิ โพชฺฌงฺคมคฺคงฺคานิ ฉ สตฺต เจวฯ อยมฺปิ วิเสโส อุภยนิยมวเสน โหติฯ อิมสฺมิํ หิ นเย ปุพฺพภาควิปสฺสนา โสมนสฺสสหคตา วา อุเปกฺขาสหคตา วา โหติฯ วุฏฺฐานคามินี อุเปกฺขาสหคตาวฯ อรูปชฺฌานานิ ปาทกํ กตฺวา อุปฺปาทิตมเคฺคปิ เอเสว นโยฯ เอวํ ปาทกชฺฌานโต วุฏฺฐาย เยเกจิ สงฺขาเร สมฺมสิตฺวา นิพฺพตฺติตมคฺคสฺส อาสนฺนปเทเส วุฏฺฐิตสมาปตฺติ อตฺตโน สทิสภาวํ กโรติ ภูมิวโณฺณ วิย โคธาวณฺณสฺสฯ

๗๙๙. ทุติยเตฺถรวาเท ปน ยโต ยโต สมาปตฺติโต วุฏฺฐาย เย เย สมาปตฺติธเมฺม สมฺมสิตฺวา มโคฺค นิพฺพตฺติโต โหติ, ตํตํสมาปตฺติสทิโสว โหติฯ ตตฺราปิ จ วิปสฺสนานิยโม วุตฺตนเยเนว เวทิตโพฺพฯ

๘๐๐. ตติยเตฺถรวาเท อตฺตโน อตฺตโน อชฺฌาสยานุรูเปน ยํ ยํ ฌานํ ปาทกํ กตฺวา เย เย ฌานธเมฺม สมฺมสิตฺวา มโคฺค นิพฺพตฺติโต, ตํตํฌานสทิโสว โหติฯ ปาทกชฺฌานํ ปน สมฺมสิตชฺฌานํ วา วินา อชฺฌาสยมเตฺตเนว ตํ น อิชฺฌติฯ สฺวายมโตฺถ นนฺทโกวาทสุเตฺตน (ม. นิ. ๓.๓๙๘ อาทโย) ทีเปตโพฺพฯ เอตฺถาปิ จ วิปสฺสนานิยโม วุตฺตนเยเนว เวทิตโพฺพฯ เอวํ ตาว สงฺขารุเปกฺขา โพชฺฌงฺคมคฺคงฺคฌานงฺคานิ นิยเมตีติ เวทิตพฺพาฯ

๘๐๑. สเจ ปนายํ อาทิโต กิเลเส วิกฺขมฺภยมานา ทุเกฺขน สปฺปโยเคน สสงฺขาเรน วิกฺขเมฺภตุํ อสกฺขิ, ทุกฺขาปฏิปทา นาม โหติฯ วิปริยาเยน สุขาปฏิปทาฯ กิเลเส ปน วิกฺขเมฺภตฺวา วิปสฺสนาปริวาสํ มคฺคปาตุภาวํ สณิกํ กุรุมานา ทนฺธาภิญฺญา นาม โหติฯ วิปริยาเยน ขิปฺปาภิญฺญาฯ อิติ อยํ สงฺขารุเปกฺขา อาคมนียฏฺฐาเน ฐตฺวา อตฺตโน อตฺตโน มคฺคสฺส นามํ เทติฯ เตน มโคฺค จตฺตาริ นามานิ ลภติฯ

สา ปนายํ ปฏิปทา กสฺสจิ ภิกฺขุโน นานา โหติ, กสฺสจิ จตูสุปิ มคฺเคสุ เอกาวฯ พุทฺธานํ ปน จตฺตาโรปิ มคฺคา สุขาปฏิปทา ขิปฺปาภิญฺญาว อเหสุํฯ ตถา ธมฺมเสนาปติสฺสฯ มหาโมคฺคลฺลานตฺเถรสฺส ปน ปฐมมคฺโค สุขาปฏิปโท ขิปฺปาภิญฺโญ อโหสิฯ อุปริ ตโย ทุกฺขาปฏิปทา ทนฺธาภิญฺญาฯ ยถา จ ปฏิปทา, เอวํ อธิปตโยปิ กสฺสจิ ภิกฺขุโน จตูสุ มคฺเคสุ นานา โหนฺติฯ กสฺสจิ จตูสุปิ เอกาวฯ เอวํ สงฺขารุเปกฺขา ปฏิปทาวิเสสํ นิยเมติฯ ยถา ปน วิโมกฺขวิเสสํ นิยเมติ, ตํ ปุพฺเพ วุตฺตเมวฯ

๘๐๒. อปิจ มคฺโค นาม ปญฺจหิ การเณหิ นามํ ลภติ สรเสน วา ปจฺจนีเกน วา สคุเณน วา อารมฺมเณน วา อาคมเนน วาฯ สเจ หิ สงฺขารุเปกฺขา อนิจฺจโต สงฺขาเร สมฺมสิตฺวา วุฏฺฐาติ, อนิมิตฺตวิโมเกฺขน วิมุจฺจติฯ สเจ ทุกฺขโต สมฺมสิตฺวา วุฏฺฐาติ, อปฺปณิหิตวิโมเกฺขน วิมุจฺจติฯ สเจ อนตฺตโต สมฺมสิตฺวา วุฏฺฐาติ, สุญฺญตวิโมเกฺขน วิมุจฺจติฯ อิทํ **สรสโต** นามํ นามฯ

ยสฺมา ปเนส อนิจฺจานุปสฺสนาย สงฺขารานํ ฆนวินิโพฺภคํ กตฺวา นิจฺจนิมิตฺตธุวนิมิตฺตสสฺสตนิมิตฺตานิ ปชหนฺโต อาคโต, ตสฺมา อนิมิตฺโตฯ ทุกฺขานุปสฺสนาย ปน สุขสญฺญํ ปหาย ปณิธึ ปตฺถนํ สุกฺขาเปตฺวา อาคตตฺตา อปฺปณิหิโตฯ อนตฺตานุปสฺสนาย อตฺตสตฺตปุคฺคลสญฺญํ ปหาย สงฺขารานํ สุญฺญโต ทิฏฺฐตฺตา สุญฺญโตติ อิทํ **ปจฺจนีกโต** นามํ นามฯ

ราคาทีหิ ปเนส สุญฺญตฺตา สุญฺญโต, รูปนิมิตฺตาทีนํ ราคนิมิตฺตาทีนเญฺญว วา อภาเวน อนิมิตฺโต, ราคปณิธิอาทีนํ อภาวโต อปฺปณิหิโตติ อิทมสฺส **สคุณโต** นามํฯ

สฺวายํ สุญฺญํ อนิมิตฺตํ อปฺปณิหิตญฺจ นิพฺพานํ อารมฺมณํ กโรตีติปิ สุญฺญโต อนิมิตฺโต อปฺปณิหิโตติ วุจฺจติฯ อิทมสฺส **อารมฺมณโต** นามํฯ

๘๐๓. อาคมนํ ปน ทุวิธํ วิปสฺสนาคมนํ มคฺคาคมนญฺจฯ ตตฺถ มเคฺค วิปสฺสนาคมนํ ลภติ, ผเล มคฺคาคมนํฯ อนตฺตานุปสฺสนา หิ สุญฺญตา นาม, สุญฺญตวิปสฺสนาย มโคฺค สุญฺญโต, อนิจฺจานุปสฺสนา อนิมิตฺตา นาม , อนิมิตฺตวิปสฺสนาย มโคฺค อนิมิตฺโตฯ อิทํ ปน นามํ น อภิธมฺมปริยาเยน ลพฺภติ, สุตฺตนฺตปริยาเยน ลพฺภติฯ ตตฺร หิ โคตฺรภุญาณํ อนิมิตฺตํ นิพฺพานํ อารมฺมณํ กตฺวา อนิมิตฺตนามกํ หุตฺวา สยํ อาคมนียฏฺฐาเน ฐตฺวา มคฺคสฺส นามํ เทตีติ วทนฺติฯ เตน มโคฺค อนิมิตฺโตตฺติ วุโตฺตฯ มคฺคาคมเนน ปน ผลํ อนิมิตฺตนฺติ ยุชฺชติเยวฯ ทุกฺขานุปสฺสนา สงฺขาเรสุ ปณิธึ สุกฺขาเปตฺวา อาคตตฺตา อปฺปณิหิตา นาม, อปฺปณิหิตวิปสฺสนาย มโคฺค อปฺปณิหิโต, อปฺปณิหิตมคฺคสฺส ผลํ อปฺปณิหิตํฯ เอวํ วิปสฺสนา อตฺตโน นามํ มคฺคสฺส เทติ, มโคฺค ผลสฺสาติ อิทํ **อาคมนโต** นามํฯ เอวมยํ สงฺขารุเปกฺขา วิโมกฺขวิเสสํ นิยเมตีติฯ

สงฺขารุเปกฺขาญาณํ นิฏฺฐิตํฯ

อนุโลมญาณกถา

๘๐๔. ตสฺส ตํ สงฺขารุเปกฺขาญาณํ อาเสวนฺตสฺส ภาเวนฺตสฺส พหุลีกโรนฺตสฺส อธิโมกฺขสทฺธา พลวตรา นิพฺพตฺตติ, วีริยํ สุปคฺคหิตํ โหติ, สติ สูปฏฺฐิตา, จิตฺตํ สุสมาหิตํ, ติกฺขตรา สงฺขารุเปกฺขา อุปฺปชฺชติฯ ตสฺส ‘‘ทานิ มโคฺค อุปฺปชฺชิสฺสตี’’ติ สงฺขารุเปกฺขา สงฺขาเร อนิจฺจาติ วา ทุกฺขาติ วา อนตฺตาติ วา สมฺมสิตฺวา ภวงฺคํ โอตรติฯ ภวงฺคานนฺตรํ สงฺขารุเปกฺขาย กตนเยเนว สงฺขาเร อนิจฺจาติ วา ทุกฺขาติ วา อนตฺตาติ วา อารมฺมณํ กุรุมานํ อุปฺปชฺชติ มโนทฺวาราวชฺชนํฯ ตโต ภวงฺคํ อาวเฏฺฏตฺวา อุปฺปนฺนสฺส ตสฺส กิริยจิตฺตสฺสานนฺตรํ อวีจิกํ จิตฺตสนฺต

ตึ อนุปฺปพนฺธมานํ ตเถว สงฺขาเร อารมฺมณํ กตฺวา อุปฺปชฺชติ ปฐมํ ชวนจิตฺตํ, ยํ **ปริกมฺม**นฺติ วุจฺจติฯ ตทนนฺตรํ ตเถว สงฺขาเร อารมฺมณํ กตฺวา อุปฺปชฺชติ ทุติยํ ชวนจิตฺตํ, ยํ **อุปจาร**นฺติ วุจฺจติฯ ตทนนฺตรมฺปิ ตเถว สงฺขาเร อารมฺมณํ กตฺวา อุปฺปชฺชติ ตติยํ ชวนจิตฺตํ, ยํ **อนุโลม**นฺติ วุจฺจติฯ อิทํ เนสํ ปาฏิเยกฺกํ นามํฯ

อวิเสเสน ปน ติวิธมฺเปตํ อาเสวนนฺติปิ ปริกมฺมนฺติปิ อุปจารนฺติปิ อนุโลมนฺติปิ วตฺตุํ วฏฺฏติฯ กิสฺสานุโลมํ? ปุริมภาคปจฺฉิมภาคานํฯ ตญฺหิ ปุริมานํ อฏฺฐนฺนํ วิปสฺสนาญาณานํ ตถกิจฺจตาย จ อนุโลเมติ, อุปริ จ สตฺตตึสาย โพธิปกฺขิยธมฺมานํฯ ตญฺหิ อนิจฺจลกฺขณาทิวเสน สงฺขาเร อารพฺภ ปวตฺตตฺตา, ''อุทยพฺพยวนฺตานํเยว วต ธมฺมานํ อุทยพฺพยญาณํ อุปฺปาทวเย อทฺทสา''ติ จ, ''ภงฺควนฺตานํเยว วต ภงฺคานุปสฺสนํ ภงฺคํ อทฺทสา''ติ จ, ''สภยํเยว วต ภยตุปฏฺฐานสฺส ภยโต อุปฏฺฐิต''นฺติ จ, ''สาทีนเวเยว วต อาทีนวานุปสฺสนํ อาทีนวํ อทฺทสา''ติ จ, ''นิพฺพินฺทิตเพฺพเยว วต นิพฺพิทาญาณํ นิพฺพินฺน''นฺติ จ, ''มุญฺจิตพฺพมฺหิเยว วต มุญฺจิตุกมฺยตาญาณํ มุญฺจิตุกามํ ชาต''นฺติ จ, ''ปฏิสงฺขาตพฺพํเยว วต ปฏิสงฺขาญาเณน ปฏิสงฺขาต''นฺติ จ, ''อุเปกฺขิตพฺพํเยว วต สงฺขารุเปกฺขาย อุเปกฺขิต''นฺติ จ อตฺถโต วทมานํ วิย อิเมสญฺจ อฏฺฐนฺนํ ญาณานํ ตถกิจฺจตาย อนุโลเมติ, อุปริ จ สตฺตตึสาย โพธิปกฺขิยธมฺมานํ ตาย ปฏิปตฺติยา ปตฺตพฺพตฺตาฯ

ยถา หิ ธมฺมิโก ราชา วินิจฺฉยฏฺฐาเน นิสีโนฺน โวหาริกมหามตฺตานํ วินิจฺฉยํ สุตฺวา อคติคมนํ ปหาย มชฺฌตฺโต หุตฺวา ''เอวํ โหตู''ติ อนุโมทมาโน เตสญฺจ วินิจฺฉยสฺส อนุโลเมติ, โปราณสฺส จ ราชธมฺมสฺส, เอวํสมฺปทมิทํ เวทิตพฺพํฯ ราชา วิย หิ อนุโลมญาณํ, อฏฺฐ โวหาริกมหามตฺตา วิย อฏฺฐ ญาณานิ, โปราโณ ราชธโมฺม วิย สตฺตตึส โพธิปกฺขิยาฯ ตตฺถ ยถา ราชา ''เอวํ โหตู''ติ วทมาโน โวหาริกานญฺจ วินิจฺฉยสฺส, ราชธมฺมสฺส จ อนุโลเมติ, เอวมิทํ อนิจฺจาทิวเสน สงฺขาเร อารพฺภ อุปฺปชฺชมานํ อฏฺฐนฺนญฺจ ญาณานํ ตถกิจฺจตาย อนุโลเมติ, อุปริ จ สตฺตตึสาย โพธิปกฺขิยธมฺมานํฯ เตเนว **สจฺจานุโลมิกญาณ**นฺติ วุจฺจตีติฯ

อนุโลมญาณํ นิฏฺฐิตํฯ

วุฏฺฐานคามินีวิปสฺสนากถา

๘๐๕. อิทญฺจ ปน อนุโลมญาณํ สงฺขารารมฺมณาย วุฏฺฐานคามินิยา วิปสฺสนาย ปริโยสานํ โหติฯ สเพฺพน สพฺพํ ปน โคตฺรภุญาณํ วุฏฺฐานคามินิยา วิปสฺสนาย ปริโยสานํฯ อิทานิ ตสฺสาเยว วุฏฺฐานคามินิยา วิปสฺสนาย อสโมฺมหตฺถํ อยํ สุตฺตสํสนฺทนา เวทิตพฺพาฯ

เสยฺยถิทํ –

อยญฺหิ วุฏฺฐานคามินี วิปสฺสนา **สฬายตนวิภงฺคสุตฺเต** ''อตมฺมยตํ, ภิกฺขเว, นิสฺสาย อตมฺมยตํ อาคมฺม ยายํ อุเปกฺขา เอกตฺตา เอกตฺตสิตา, ตํ ปชหถ ตํ สมติกฺกมถา''ติ (ม. นิ. ๓.๓๑๐) เอวํ **อตมฺมยตา**ติ วุตฺตาฯ

อลคทฺทสุตฺตเนฺต ''นิพฺพินฺทํ วิรชฺชติ, วิราคา วิมุจฺจตี''ติ (ม. นิ. ๑.๒๔๕) เอวํ **นิพฺพิทา**ติ วุตฺตาฯ

สุสิมสุตฺตเนฺต ''ปุเพฺพ โข, สุสิม, ธมฺมฏฺฐิติญาณํ, ปจฺฉา นิพฺพาเน ญาณ''นฺติ (สํ. นิ. ๒.๗๐) เอวํ **ธมฺมฏฺฐิติญาณ**นฺติ วุตฺตาฯ

โปฏฺฐปาทสุตฺตเนฺต ‘‘สญฺญา โข, โปฏฺฐปาท, ปฐมํ อุปฺปชฺชติ, ปจฺฉา ญาณ’’นฺติ (ที. นิ. ๑.๔๑๖) เอวํ สญฺญคฺคนฺติ วุตฺตาฯ

ทสุตฺตรสุตฺตเนฺต ‘‘ปฏิปทาญาณทสฺสนวิสุทฺธิ ปาริสุทฺธิปธานิยงฺค’’นฺติ (ที. นิ. ๓.๓๕๙) เอวํ **ปาริสุทฺธิปธานิยงฺค**นฺติ วุตฺตาฯ

ปฏิสมฺภิทามเคฺค ‘‘ยา จ **มุญฺจิตุกมฺยตา** ยา จ **ปฏิสงฺขานุปสฺสนา** ยา จ **สงฺขารุเปกฺขา,** อิเม ธมฺมา เอกตฺถา พฺยญฺชนเมว นาน’’นฺติ (ปฏิ. ม. ๑.๒๒๗) เอวํ ตีหิ นาเมหิ วุตฺตาฯ

ปฏฺฐาเน **‘‘อนุโลมํ โคตฺรภุสฺส,** อนุโลมํ **โวทานสฺสา’’**ติ (ปฏฺฐา. ๑.๑.๔๑๗) เอวํ ตีหิ นาเมหิ วุตฺตาฯ

รถวินีตสุตฺตเนฺต ‘‘กึ ปนาวุโส, ปฏิปทาญาณทสฺสนวิสุทฺธตฺถํ ภควติ พฺรหฺมจริยํ วุสฺสตี’’ติ (ม. นิ. ๑.๒๕๗) เอวํ **ปฏิปทาญาณทสฺสนวิสุทฺธี**ติ วุตฺตาฯ

อิติเนเกหิ นาเมหิ, กิตฺติตา ยา มเหสินา;
วุฏฺฐานคามินี สนฺตา, ปริสุทฺธา วิปสฺสนาฯ

วุฏฺฐาตุกาโม สํสาร-ทุกฺขปงฺกา มหพฺภยา;
กเรยฺย สตตํ ตตฺถ, โยคํ ปณฺฑิตชาติโกติฯ

อิติ สาธุชนปาโมชฺชตฺถาย กเต วิสุทฺธิมเคฺค

ปญฺญาภาวนาธิกาเร

ปฏิปทาญาณทสฺสนวิสุทฺธินิเทฺทโส นาม

เอกวีสติโม ปริเจฺฉโทฯ

๒๒. ญาณทสฺสนวิสุทฺธินิเทฺทโส

ปฐมมคฺคญาณกถา

๘๐๖. อิโต ปรํ โคตฺรภุญาณํ โหติ, ตํ มคฺคสฺส อาวชฺชนฏฺฐานิยตฺตา เนว ปฏิปทาญาณทสฺสนวิสุทฺธึ น ญาณทสฺสนวิสุทฺธึ ภชติ, อนฺตรา อโพฺพหาริกเมว โหติฯ วิปสฺสนาโสเต ปติตตฺตา ปน วิปสฺสนาติ สงฺขํ คจฺฉติฯ โสตาปตฺติมโคฺค สกทาคามิมโคฺค อนาคามิมโคฺค อรหตฺตมโคฺคติ อิเมสุ ปน จตูสุ มเคฺคสุ ญาณํ ญาณทสฺสนวิสุทฺธิ นามฯ

ตตฺถ ปฐมมคฺคญาณํ ตาว สมฺปาเทตุกาเมน อญฺญํ กิญฺจิ กาตพฺพํ นาม นตฺถิฯ ยญฺหิ อเนน กาตพฺพํ สิยา, ตํ อนุโลมาวสานํ วิปสฺสนํ อุปฺปาเทเนฺตน กตเมวฯ เอวํ อุปฺปนฺนอนุโลมญาณสฺส ปนสฺส เตหิ ตีหิปิ อนุโลมญาเณหิ อตฺตโน พลานุรูเปน ถูลถูเล สจฺจปฏิจฺฉาทเกตมมฺหิ อนฺตรธาปิเต สพฺพสงฺขารคเตสุ จิตฺตํ น ปกฺขนฺทติ, น สนฺติฏฺฐติ, นาธิมุจฺจติ, น สชฺชติ, น ลคฺคติ, น พชฺฌติฯ ปทุมปลาสโต อุทกํ วิย ปติลียติ ปติกุฏติ ปติวตฺตติฯ สพฺพํ นิมิตฺตารมฺมณมฺปิ สพฺพํ ปวตฺตารมฺมณมฺปิ ปลิโพธโต อุปฏฺฐาติฯ อถสฺส สพฺพสฺมึ นิมิตฺตปวตฺตารมฺมเณ ปลิโพธโต อุปฏฺฐิเต อนุโลมญาณสฺส อาเสวนเนฺต อนิมิตฺตํ อปฺปวตฺตํ วิสงฺขารํ นิโรธํ นิพฺพานํ อารมฺมณํ กุรุมานํ ปุถุชฺชนโคตฺตํ ปุถุชฺชนสงฺขํ ปุถุชฺชนภูมึ อติกฺกมมานํ อริยโคตฺตํ อริยสงฺขํ อริยภูมึ โอกฺกมมานํ นิพฺพานารมฺมเณ ปฐมาวฏฺฏนปฐมาโภคปฐมสมนฺนาหารภูตํ มคฺคสฺส อนนฺตรสมนนฺตราเสวนอุปนิสฺสยนตฺถิวิคตวเสน ฉหิ อากาเรหิ ปจฺจยภาวํ สาธยมานํ สิขาปฺปตฺตํ วิปสฺสนาย มุทฺธภูตํ อปุนราวฏฺฏกํ อุปฺปชฺชติ โคตฺรภุญาณํฯ

ยํ สนฺธาย วุตฺตํ –

> ‘‘กถํ พหิทฺธา วุฏฺฐานวิวฏฺฏเน ปญฺญา โคตฺรภุญาณํ? อุปฺปาทํ อภิภุยฺยตีติ โคตฺรภุฯ ปวตฺตํ…เป.… อุปายาสํ อภิภุยฺยตีติ โคตฺรภุฯ พหิทฺธา สงฺขารนิมิตฺตํ อภิภุยฺยตีติ โคตฺรภุฯ อนุปฺปาทํ ปกฺขนฺทตีติ โคตฺรภุฯ อปฺปวตฺตํ…เป.… อนุปายาสํ นิโรธํ นิพฺพานํ ปกฺขนฺทตีติ โคตฺรภุฯ อุปฺปาทํ อภิภุยฺยิตฺวา อนุปฺปาทํ ปกฺขนฺทตีติ โคตฺรภู’’ติ (ปฏิ. ม. ๑.๕๙) สพฺพํ วิตฺถาเรตพฺพํฯ

๘๐๗. ตตฺรายํ เอกาวชฺชเนน เอกวีถิยํ ปวตฺตมานานมฺปิ อนุโลมโคตฺรภูนํ นานารมฺมเณ ปวตฺตนาการทีปิกา อุปมา – ยถา หิ มหามาติกํ ลงฺฆิตฺวา ปรตีเร ปติฏฺฐาตุกาโม ปุริโส เวเคน ธาวิตฺวา มาติกาย โอริมตีเร รุกฺขสาขาย พนฺธิตฺวา โอลมฺพิตํ รชฺชุํ วา ยฏฺฐึ วา คเหตฺวา อุลฺลงฺฆิตฺวา ปรตีรนินฺนโปณปพฺภารกาโย หุตฺวา ปรตีรสฺส อุปริภาคํ ปโตฺต ตํ มุญฺจิตฺวา เวธมาโน ปรตีเร ปติตฺวา สณิกํ ปติฏฺฐาติ, เอวเมวายํ โยคาวจโรปิ ภวโยนิคติฏฺฐิตินิวาสานํ ปรตีรภูเต นิพฺพาเน ปติฏฺฐาตุกาโม อุทยพฺพยานุปสฺสนาทินา เวเคน ธาวิตฺวา อตฺตภาวรุกฺขสาขาย พนฺธิตฺวา โอลมฺพิตํ รูปรชฺชุํ วา เวทนาทีสุ อญฺญตรทณฺฑํ วา อนิจฺจนฺติ วา ทุกฺขนฺติ วา อนตฺตาติ วาติ อนุโลมาวชฺชเนน คเหตฺวา ตํ อมุญฺจมาโนว ปฐเมน อนุโลมจิเตฺตน อุลฺลงฺฆิตฺวา ทุติเยน ปรตีรนินฺนโปณปพฺภารกาโย วิย นิพฺพานนินฺนโปณปพฺภารมานโส หุตฺวา ตติเยน ปรตีรสฺส อุปริภาคํ ปโตฺต วิย อิทานิ ปตฺตพฺพสฺส นิพฺพานสฺส อาสโนฺน หุตฺวา ตสฺส จิตฺตสฺส นิโรเธน ตํ สงฺขารารมฺมณํ มุญฺจิตฺวา โคตฺรภุจิเตฺตน วิสงฺขาเร ปรตีรภูเต นิพฺพาเน ปตติฯ เอการมฺมเณ ปน อลทฺธาเสวนตาย เวธมาโน โส ปุริโส วิย น ตาว สุปฺปติฏฺฐิโต โหติ, ตโต มคฺคญาเณน ปติฏฺฐาตีติฯ

๘๐๘. ตตฺถ อนุโลมํ สจฺจปฏิจฺฉาทกํ กิเลสตมํ วิโนเทตุํ สโกฺกติ, น นิพฺพานมารมฺมณํ กาตุํฯ โคตฺรภุ นิพฺพานเมว อารมฺมณํ กาตุํ สโกฺกติ, น สจฺจปฏิจฺฉาทกํ ตมํ วิโนเทตุํฯ ตตฺรายํ อุปมา – เอโก กิร จกฺขุมา ปุริโส ''นกฺขตฺตโยคํ ชานิสฺสามี''ติ รตฺติภาเค นิกฺขมิตฺวา จนฺทํ ปสฺสิตุํ อุทฺธํ อุโลฺลเกสิ, ตสฺส วลาหเกหิ ปฏิจฺฉนฺนตฺตา จโนฺท น ปญฺญายิตฺถฯ อเถโก วาโต อุฏฺฐหิตฺวา ถูลถูเล วลาหเก วิทฺธํเสติฯ อปโร มชฺฌิเม, อปโร สุขุเมติฯ ตโต โส ปุริโส วิคตวลาหเก นเภ จนฺทํ ทิสฺวา นกฺขตฺตโยคํ อญฺญาสิฯ

ตตฺถ ตโย วลาหกา วิย สจฺจปฏิจฺฉาทกถูลมชฺฌิมสุขุมํ กิเลสนฺธการํ, ตโย วาตา วิย ตีณิ อนุโลมจิตฺตานิ, จกฺขุมา ปุริโส วิย โคตฺรภุญาณํ, จโนฺท วิย นิพฺพานํ, เอเกกสฺส วาตสฺส ยถากฺกเมน วลาหกวิทฺธํสนํ วิย เอเกกสฺส อนุโลมจิตฺตสฺส สจฺจปฏิจฺฉาทกตมวิโนทนํ, วิคตวลาหเก นเภ ตสฺส ปุริสสฺส วิสุทฺธจนฺททสฺสนํ วิย วิคเต สจฺจปฏิจฺฉาทเก ตเม โคตฺรภุญาณสฺส วิสุทฺธนิพฺพานทสฺสนํฯ

ยเถว หิ ตโย วาตา จนฺทปฏิจฺฉาทเก วลาหเกเยว วิทฺธํเสตุํ สโกฺกนฺติ, น จนฺทํ ทฏฺฐุํ, เอวํ อนุโลมานิ สจฺจปฏิจฺฉาทกํ ตมเญฺญว วิโนเทตุํ สโกฺกนฺติ, น นิพฺพานํ ทฏฺฐุํฯ ยถา โส ปุริโส จนฺทเมว ทฏฺฐุํ สโกฺกติ, น วลาหเก วิทฺธํเสตุํ, เอวํ โคตฺรภุญาณํ นิพฺพานเมว ทฏฺฐุํ สโกฺกติ, น กิเลสตมํ วิโนเทตุํฯ เตเนว เจตํ มคฺคสฺส อาวชฺชนนฺติ วุจฺจติฯ ตญฺหิ อนาวชฺชนมฺปิ สมานํ อาวชฺชนฏฺฐาเน ฐตฺวา ''เอวํ นิพฺพตฺตาหี''ติ มคฺคสฺส สญฺญํ ทตฺวา วิย นิรุชฺฌติฯ มโคฺคปิ เตน ทินฺนสญฺญํ อมุญฺจิตฺวาว อวีจิสนฺตติวเสน ตํ ญาณํ อนุปฺปพนฺธมาโน อนิพฺพิทฺธปุพฺพํ อปทาลิตปุพฺพํ โลภกฺขนฺธํ โทสกฺขนฺธํ โมหกฺขนฺธํ นิพฺพิชฺฌมาโนว ปทาลยมาโนว นิพฺพตฺตติฯ

๘๐๙. ตตฺรายํ อุปมา – เอโก กิร อิสฺสาโส อฏฺฐอุสภมเตฺต ปเทเส ผลกสตํ ฐปาเปตฺวา วเตฺถน มุขํ เวเฐตฺวา สรํ สนฺนหิตฺวา จกฺกยเนฺต อฏฺฐาสิฯ อโญฺญ ปุริโส จกฺกยนฺตํ อาวิชฺฌิตฺวา ยทา อิสฺสาสสฺส ผลกํ อภิมุขํ โหติ, ตทา ตตฺถ ทณฺฑเกน สญฺญํ เทติฯ อิสฺสาโส ทณฺฑกสญฺญํ อมุญฺจิตฺวาว สรํ ขิปิตฺวา ผลกสตํ นิพฺพิชฺฌติฯ ตตฺถ ทณฺฑกสญฺญํ วิย โคตฺรภุญาณํ, อิสฺสาโส วิย มคฺคญาณํฯ อิสฺสาสสฺส ทณฺฑกสญฺญํ อมุญฺจิตฺวาว ผลกสตนิพฺพิชฺฌนํ วิย มคฺคญาณสฺส โคตฺรภุญาเณน ทินฺนสญฺญํ อมุญฺจิตฺวาว นิพฺพานํ อารมฺมณํ กตฺวา อนิพฺพิทฺธปุพฺพานํ อปทาลิตปุพฺพานํ โลภโทสโมหกฺขนฺธานํ นิพฺพิชฺฌนปทาลนํฯ

๘๑๐. น เกวลเญฺจส มโคฺค โลภกฺขนฺธาทีนํ นิพฺพิชฺฌนเมว กโรติ, อปิจ โข อนมตคฺคสํสารวฏฺฏทุกฺขสมุทฺทํ โสเสติ, สพฺพอปายทฺวารานิ ปิทหติ, สตฺตนฺนํ อริยธนานํ สมฺมุขีภาวํ กโรติ, อฏฺฐงฺคิกํ มิจฺฉามคฺคํ ปชหติ, สพฺพเวรภยานิ วูปสเมติ, สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส โอรสปุตฺตภาวํ อุปเนติ , อเญฺญสญฺจ อเนกสตานํ อานิสํสานํ ปฏิลาภาย สํวตฺตตีติ เอวํ อเนกานิสํสทายเกน โสตาปตฺติมเคฺคน สมฺปยุตฺตํ ญาณํ โสตาปตฺติมเคฺค ญาณนฺติฯ

ปฐมมคฺคญาณํ นิฏฺฐิตํฯ

โสตาปนฺนปุคฺคลกถา

๘๑๑. อิมสฺส ปน ญาณสฺส อนนฺตรํ ตเสฺสว วิปากภูตานิ เทฺว ตีณิ วา ผลจิตฺตานิ อุปฺปชฺชนฺติฯ อนนฺตรวิปากตฺตาเยว หิ โลกุตฺตรกุสลานํ ''สมาธิมานนฺตริกญฺญมาหู''ติ (ขุ. ปา.

๖.๕) จ ‘‘ทนฺธํ อานนฺตริกํ ปาปุณาติ อาสวานํ ขยายา’’ติ (อ. นิ. ๔.๑๖๒) จ อาทิ วุตฺตํฯ เกจิ ปน เอกํ เทฺว ตีณิ จตฺตาริ วา ผลจิตฺตานีติ วทนฺติ, ตํ น คเหตพฺพํฯ

อนุโลมสฺส หิ อาเสวนเนฺต โคตฺรภุญาณํ อุปฺปชฺชติฯ ตสฺมา สพฺพนฺติเมน ปริเจฺฉเทน ทฺวีหิ อนุโลมจิเตฺตหิ ภวิตพฺพํฯ น หิ เอกํ อาเสวนปจฺจยํ ลภติ, สตฺตจิตฺตปรมา จ เอกาวชฺชนวีถิฯ ตสฺมา ยสฺส เทฺว อนุโลมานิ, ตสฺส ตติยํ โคตฺรภุ จตุตฺถํ มคฺคจิตฺตํ ตีณิ ผลจิตฺตานิ โหนฺติฯ ยสฺส ตีณิ อนุโลมานิ, ตสฺส จตุตฺถํ โคตฺรภุ ปญฺจมํ มคฺคจิตฺตํ เทฺว ผลจิตฺตานิ โหนฺติฯ เตน วุตฺตํ ‘‘เทฺว ตีณิ วา ผลจิตฺตานิ อุปฺปชฺชนฺตี’’ติฯ

เกจิ ปน ยสฺส จตฺตาริ อนุโลมานิ, ตสฺส ปญฺจมํ โคตฺรภุ ฉฎฺฐํ มคฺคจิตฺตํ เอกํ ผลจิตฺตนฺติ วทนฺติ, ตํ ปน ยสฺมา จตุตฺถํ ปญฺจมํ วา อเปฺปติ, น ตโต ปรํ อาสนฺนภวงฺคตฺตาติ ปฎิกฺขิตฺตํฯ ตสฺมา น สารโต ปเจฺจตพฺพํฯ

๘๑๒. เอตฺตาวตา จ ปเนส **โสตาปโนฺน** นาม ทุติโย อริยปุคฺคโล โหติฯ ภุสํ ปมโตฺตปิ หุตฺวา สตฺตกฺขตฺตุํ เทเวสุ จ มนุเสฺสสุ จ สนฺธาวิตฺวา สํสริตฺวา ทุกฺขสฺสนฺตสฺส กรณสมโตฺถ โหติฯ ผลปริโยสาเน ปนสฺส จิตฺตํ ภวงฺคํ โอตรติ, ตโต ภวงฺคํ อุปจฺฉินฺทิตฺวา มคฺคปจฺจเวกฺขณตฺถาย อุปฺปชฺชติ มโนทฺวาราวชฺชนํ, ตสฺมิํ นิรุเทฺธ ปฎิปาฎิยา สตฺต มคฺคปจฺจเวกฺขณชวนานีติฯ ปุน ภวงฺคํ โอตริตฺวา เตเนว นเยน ผลาทีนํ ปจฺจเวกฺขณตฺถาย อาวชฺชนาทีนิ อุปฺปชฺชนฺติฯ เยสํ อุปฺปตฺติยา เอส มคฺคํ ปจฺจเวกฺขติ, ผลํ ปจฺจเวกฺขติ, ปหีนกิเลเส ปจฺจเวกฺขติ, อวสิฎฺฐกิเลเส ปจฺจเวกฺขติ, นิพฺพานํ ปจฺจเวกฺขติฯ

โส หิ ‘‘อิมินา วตาหํ มเคฺคน อาคโต’’ติ มคฺคํ ปจฺจเวกฺขติ, ตโต ‘‘อยํ เม อานิสํโส ลโทฺธ’’ติ ผลํ ปจฺจเวกฺขติฯ ตโต ‘‘อิเม นาม เม กิเลสา ปหีนา’’ติ ปหีนกิเลเส ปจฺจเวกฺขติฯ ตโต ‘‘อิเม นาม เม กิเลสา อวสิฎฺฐา’’ติ อุปริมคฺคตฺตยวเชฺฌ กิเลเส ปจฺจเวกฺขติฯ อวสาเน จ ‘‘อยํ เม ธโมฺม อารมฺมณโต ปฎิวิโทฺธ’’ติ อมตํ นิพฺพานํ ปจฺจเวกฺขติฯ อิติ โสตาปนฺนสฺส อริยสาวกสฺส ปญฺจ ปจฺจเวกฺขณานิ โหนฺติฯ ยถา จ โสตาปนฺนสฺส, เอวํ สกทาคามิอนาคามีนมฺปิฯ อรหโต ปน อวสิฎฺฐกิเลสปจฺจเวกฺขณํ นาม นตฺถีติฯ เอวํ สพฺพานิปิ เอกูนวีสติ ปจฺจเวกฺขณานิ นามฯ

อุกฺกฎฺฐปริเจฺฉโทเยว เจโสฯ ปหีนาวสิฎฺฐกิเลสปจฺจเวกฺขณญฺหิ เสกฺขานมฺปิ โหติ วา น วาฯ ตสฺส หิ ปจฺจเวกฺขณสฺส อภาเวเนว มหานาโม ภควนฺตํ ปุจฺฉิ ‘‘โกสุ นาม เม ธโมฺม อชฺฌตฺตํ อปฺปหีโน, เยน เม เอกทา โลภธมฺมาปิ จิตฺตํ ปริยาทาย ติฎฺฐนฺตี’’ติ (ม. นิ. ๑.๑๗๕) สพฺพํ วิตฺถารโต เวทิตพฺพํฯ

ทุติยมคฺคญาณกถา

๘๑๓. เอวํ ปจฺจเวกฺขิตฺวา ปน โส โสตาปโนฺน อริยสาวโก ตสฺมิเญฺญว วา อาสเน นิสิโนฺน, อปเรน วา สมเยน กามราคพฺยาปาทานํ ตนุภาวาย ทุติยาย ภูมิยา ปตฺติยา โยคํ กโรติฯ โส อินฺทฺริยพลโพชฺฌงฺคานิ สโมธาเนตฺวา ตเทว รูปเวทนาสญฺญาสงฺขารวิญฺญาณเภทํ สงฺขารคตํ อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตาติ ญาเณน ปริมทฺทติ, ปริวเตฺตติ, วิปสฺสนาวีถิํ โอคาหติฯ ตเสฺสวํ ปฎิปนฺนสฺส วุตฺตนเยเนว สงฺขารุเปกฺขาวสาเน เอกาวชฺชเนน อนุโลมโคตฺรภุญาเณสุ อุปฺปเนฺนสุ โคตฺรภุอนนฺตรํ **สกทาคามิมโคฺค** อุปฺปชฺชติฯ เตน สมฺปยุตฺตํ ญาณํ **สกทาคามิมเคฺค ญาณ**นฺติฯ

ทุติยญาณํ นิฏฺฐิตํฯ

ตติยมคฺคญาณกถา

๘๑๔. อิมสฺสาปิ ญาณสฺส อนนฺตรํ วุตฺตนเยเนว ผลจิตฺตานิ เวทิตพฺพานิฯ เอตฺตาวตา เจส **สกทาคามี** นาม จตุตฺโถ อริยปุคฺคโล โหติ สกึเทว อิมํ โลกํ อาคนฺตฺวา ทุกฺขสฺสนฺตกรณสมตฺโถฯ ตโต ปรํ ปจฺจเวกฺขณํ วุตฺตนยเมวฯ

เอวํ ปจฺจเวกฺขิตฺวา จ โส สกทาคามี อริยสาวโก ตสฺมิเญฺญว วา อาสเน นิสิโนฺน อปเรน วา สมเยน กามราคพฺยาปาทานํ อนวเสสปฺปหานาย ตติยาย ภูมิยา ปตฺติยา โยคํ กโรติ, โส อินฺทฺริยพลโพชฺฌงฺคานิ สโมธาเนตฺวา ตเทว สงฺขารคตํ อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตาติ ญาเณน ปริมทฺทติ, ปริวเตฺตติ, วิปสฺสนาวีถึ โอคาหติฯ ตเสฺสวํ ปฏิปนฺนสฺส วุตฺตนเยเนว สงฺขารุเปกฺขาวสาเน เอกาวชฺชเนน อนุโลมโคตฺรภุญาเณสุ อุปฺปเนฺนสุ โคตฺรภุอนนฺตรํ **อนาคามิมโคฺค** อุปฺปชฺชติ, เตน สมฺปยุตฺตํ ญาณํ **อนาคามิมเคฺค ญาณ**นฺติฯ

ตติยญาณํ นิฏฺฐิตํฯ

จตุตฺถมคฺคญาณกถา

๘๑๕. อิมสฺสปิ ญาณสฺส อนนฺตรํ วุตฺตนเยเนว ผลจิตฺตานิ เวทิตพฺพานิฯ เอตฺตาวตา เจส **อนาคามี** นาม ฉโฏฺฐ อริยปุคฺคโล โหติ โอปปาติโก ตตฺถปรินิพฺพายี อนาวตฺติธโมฺม ปฏิสนฺธิวเสน อิมํ โลกํ ปุน อนาคนฺตาฯ ตโต ปรํ ปจฺจเวกฺขณํ วุตฺตนยเมวฯ

เอวํ ปจฺจเวกฺขิตฺวา จ โส อนาคามี อริยสาวโก ตสฺมิเญฺญว วา อาสเน นิสิโนฺน, อปเรน วา สมเยน รูปารูปราคมานอุทฺธจฺจอวิชฺชานํ อนวเสสปฺปหานาย จตุตฺถาย ภูมิยา ปตฺติยา โยคํ กโรติ, โส อินฺทฺริยพลโพชฺฌงฺคานิ สโมธาเนตฺวา ตเทว สงฺขารคตํ อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตาติ ญาเณน ปริมทฺทติ, ปริวเตฺตติ, วิปสฺสนาวีถึ โอคาหติฯ ตเสฺสวํ ปฏิปนฺนสฺส วุตฺตนเยเนว สงฺขารุเปกฺขาวสาเน เอกาวชฺชเนน อนุโลมโคตฺรภุญาเณสุ อุปฺปเนฺนสุ โคตฺรภุอนนฺตรํ **อรหตฺตมโคฺค** อุปฺปชฺชติ, เตน สมฺปยุตฺตํ ญาณํ **อรหตฺตมเคฺค ญาณ**นฺติฯ

จตุตฺถญาณํ นิฏฺฐิตํฯ

อรหนฺตปุคฺคลกถา

๘๑๖. อิมสฺสปิ ญาณสฺส อนนฺตรํ วุตฺตนเยเนว ผลจิตฺตานิ เวทิตพฺพานิฯ เอตฺตาวตา เจส **อรหา** นาม อฏฺฐโม อริยปุคฺคโล โหติ มหาขีณาสโว อนฺติมเทหธารี โอหิตภาโร อนุปฺปตฺตสทโตฺถ ปริกฺขีณภวสํโยชโน สมฺมาทญฺญา วิมุโตฺต สเทวกสฺส โลกสฺส อคฺคทกฺขิเณโยฺยติฯ

อิติ ยํ ตํ วุตฺตํ ‘‘โสตาปตฺติมโคฺค สกทาคามิมโคฺค อนาคามิมโคฺค อรหตฺตมโคฺคติ อิเมสุ ปน จตูสุ มเคฺคสุ ญาณํ ญาณทสฺสนวิสุทฺธิ นามา’’ติ, ตํ อิมานิ อิมินา อนุกฺกเมน ปตฺตพฺพานิ จตฺตาริ ญาณานิ สนฺธาย วุตฺตํฯ

โพธิปกฺขิยกถา

๘๑๗. อิทานิ อิมิสฺสาเยว จตุญาณาย ญาณทสฺสนวิสุทฺธิยา อานุภาววิชานนตฺถํ –

ปริปุณฺณโพธิปกฺขิย, ภาโว วุฏฺฐานพลสมาโยโค;
เย เยน ปหาตพฺพา, ธมฺมา เตสํ ปหานญฺจฯ

กิจฺจานิ ปริญฺญาทีนิ, ยานิ วุตฺตานิ อภิสมยกาเล;
ตานิ จ ยถาสภาเวน, ชานิตพฺพานิ สพฺพานีติฯ

๘๑๘. ตตฺถ **ปริปุณฺณโพธิปกฺขิย, ภาโว**ติ โพธิปกฺขิยานํ ปริปุณฺณภาโวฯ จตฺตาโร สติปฏฺฐานา, จตฺตาโร สมฺมปฺปธานา, จตฺตาโร อิทฺธิปาทา, ปญฺจินฺทฺริยานิ, ปญฺจ พลานิ, สตฺต โพชฺฌงฺคา, อริโย อฏฺฐงฺคิโก มคฺโคติ หิ อิเม สตฺตตึส ธมฺมา พุชฺฌนฏฺเฐน **โพโธ**ติ ลทฺธนามสฺส อริยมคฺคสฺส ปกฺเข ภวตฺตา **โพธิปกฺขิยา** นามฯ **ปกฺเข ภวตฺตา**ติ อุปการภาเว ฐิตตฺตาฯ

๘๑๙. เตสุ เตสุ อารมฺมเณสุ โอกฺขนฺทิตฺวา ปกฺขนฺทิตฺวา อุปฏฺฐานโต ปฏฺฐานํฯ สติเยว ปฏฺฐานํ **สติปฏฺฐานํ**ฯ กายเวทนาจิตฺตธมฺเมสุ ปนสฺสา อสุภ-ทุกฺข-อนิจฺจ-อนตฺตาการคหณวเสน สุภ-สุข-นิจฺจ-อตฺต-สญฺญาปหานกิจฺจสาธนวเสน จ ปวตฺติโต จตุธา เภโท โหติฯ ตสฺมา จตฺตาโร สติปฏฺฐานาติ วุจฺจนฺติฯ

๘๒๐. ปทหนฺติ เอเตนาติ ปธานํฯ โสภนํ ปธานํ **สมฺมปฺปธานํ**ฯ สมฺมา วา ปทหนฺติ เอเตนาติ สมฺมปฺปธานํฯ โสภนํ วา ตํ กิเลสวิรูปตฺตวิรหโต ปธานญฺจ หิตสุขนิปฺผาทกเฏฺฐน เสฏฺฐภาวาวหนโต ปธานภาวการณโต จาติ สมฺมปฺปธานํฯ วีริยเสฺสตํ อธิวจนํฯ ตยิทํ อุปฺปนฺนานุปฺปนฺนานํ อกุสลานํ ปหานานุปฺปตฺติกิจฺจํ อนุปฺปนฺนุปฺปนฺนานญฺจ กุสลานํ อุปฺปตฺติฏฺฐิติกิจฺจํ สาธยตีติ จตุพฺพิธํ โหติ, ตสฺมา จตฺตาโร สมฺมปฺปธานาติ วุจฺจนฺติฯ

๘๒๑. ปุเพฺพ วุตฺตเตน อิชฺฌนเฏฺฐน อิทฺธิฯ ตสฺสา สมฺปยุตฺตาย ปุพฺพงฺคมเฏฺฐน ผลภูตาย ปุพฺพภาคการณเฏฺฐน จ อิทฺธิยา ปาโทติ **อิทฺธิปาโท**ฯ โส ฉนฺทาทิวเสน จตุพฺพิโธ โหติ, ตสฺมา จตฺตาโร อิทฺธิปาทาติ วุจฺจนฺติฯ ยถาห – ‘‘จตฺตาโร อิทฺธิปาทา ฉนฺทิทฺธิปาโท จิตฺติทฺธิปาโท วีริยิทฺธิปาโท วีมํสิทฺธิปาโท’’ติ (วิภ. ๔๕๗)ฯ อิเม โลกุตฺตราวฯ โลกิยา ปน ‘‘ฉนฺทเญฺจ ภิกฺขุ อธิปตึ กริตฺวา ลภติ สมาธึ, ลภติ จิตฺตสฺส เอกคฺคตํฯ อยํ วุจฺจติ ฉนฺทสมาธี’’ติอาทิวจนโต (วิภ. ๔๓๒) ฉนฺทาทิอธิปติวเสน ปฏิลทฺธธมฺมาปิ โหนฺติฯ

๘๒๒. อสฺสทฺธิยโกสชฺชปมาทวิเกฺขปสโมฺมหานํ อภิภวนโต อภิภวนสงฺขาเตน อธิปติยเฏฺฐน **อินฺทฺริยํ**ฯ อสฺสทฺธิยาทีหิ จ อนภิภวนียโต อกมฺปิยเฏฺฐน **พลํ**ฯ ตทุภยมฺปิ สทฺธาทิวเสน ปญฺจวิธํ โหติ, ตสฺมา ปญฺจินฺทฺริยานิ ปญฺจ พลานีติ วุจฺจนฺติฯ

๘๒๓. พุชฺฌนกสตฺตสฺส ปน องฺคภาเวน สติอาทโย **สตฺต โพชฺฌงฺคา**ฯ นิยฺยานิกเฏฺฐน จ สมฺมาทิฏฺฐิอาทโย **อฏฺฐ มคฺคงฺคา** โหนฺติฯ เตน วุตฺตํ ‘‘สตฺต โพชฺฌงฺคา อริโย อฏฺฐงฺคิโก มโคฺค’’ติฯ

๘๒๔. อิติ อิเม สตฺตตึส โพธิปกฺขิยธมฺมา ปุพฺพภาเค โลกิยวิปสฺสนาย วตฺตมานาย จุทฺทสวิเธน กายํ ปริคฺคณฺหโต จ กายานุปสฺสนาสติปฏฺฐานํ, นววิเธน เวทนํ ปริคฺคณฺหโต จ เวทนานุปสฺสนาสติปฏฺฐานํ, โสฬสวิเธน จิตฺตํ ปริคฺคณฺหโต จ จิตฺตานุปสฺสนาสติปฏฺฐานํ, ปญฺจวิเธน ธเมฺม ปริคฺคณฺหโต จ ธมฺมานุปสฺสนาสติปฏฺฐานํฯ อิมสฺมึ อตฺตภาเว อนุปฺปนฺน

ปุพฺพํ ปรสฺส อุปฺปนฺนํ อกุสลํ ทิสฺวา ‘‘ยถา ปฏิปนฺนสฺเสตํ อุปฺปนฺนํ, น ตถา ปฏิปชฺชิสฺสามิ เอวํ เม เอตํ นุปฺปชฺชิสฺสตี’’ติ, ตสฺส อนุปฺปาทาย วายมนกาเล ปฐมํ สมฺมปฺปธานํฯ อตฺตโน สมุทาจารปฺปตฺตํ อกุสลํ ทิสฺวา ตสฺส ปหานาย วายมนกาเล ทุติยํฯ อิมสฺมึ อตฺตภาเว อนุปฺปนฺนปุพฺพํ ฌานํ วา วิปสฺสนํ วา อุปฺปาเทตุํ วายมนฺตสฺส ตติยํฯ อุปฺปนฺนํ ยถา น ปริหายติ, เอวํ ปุนปฺปุนํ อุปฺปาเทนฺตสฺส จตุตฺถํ สมฺมปฺปธานํฯ ฉนฺทํ ธุรํ กตฺวา กุสลุปฺปาทนกาเล ฉนฺทิทฺธิปาโทฯ มิจฺฉาวาจาย วิรมณกาเล สมฺมาวาจาติ เอวํ นานาจิตฺเตสุ ลพฺภนฺติฯ อิเมสํ ปน จตุนฺนํ ญาณานํ อุปฺปตฺติกาเล เอกจิตฺเต ลพฺภนฺติฯ ผลกฺขเณ ฐเปตฺวา จตฺตาโร สมฺมปฺปธาเน อวเสสา เตตฺตึส ลพฺภนฺติฯ

๘๒๕. เอวํ เอกจิตฺเต ลพฺภมาเนสุ เจเตสุ เอกาว นิพฺพานารมฺมณา สติ กายาทีสุ สุภสญฺญาทิปฺปหานกิจฺจสาธนวเสน จตฺตาโร สติปฏฺฐานาติ วุจฺจติฯ เอกเมว จ วีริยํ อนุปฺปนฺนานํ อนุปฺปาทาทิกิจฺจสาธนวเสน จตฺตาโร สมฺมปฺปธานาติ วุจฺจติฯ เสเสสุ ปน หาปนวฑฺฒนํ นตฺถิฯ

๘๒๖. อปิจ เตสุ –

> นว เอกวิธา เอโก, เทฺวธาถ จตุ ปญฺจธา;
> อฏฺฐธา นวธา เจว, อิติ ฉทฺธา ภวนฺติ เตฯ

นว เอกวิธาติ ฉโนฺท, จิตฺตํ, ปีติ, ปสฺสทฺธิ, อุเปกฺขา, สงฺกโปฺป, วาจา, กมฺมโนฺต, อาชีโวติ อิเม นว ฉนฺทิทฺธิปาทาทิวเสน เอกวิธาว โหนฺติ, น อญฺญํ โกฏฺฐาสํ ภชนฺติฯ **เอโก เทฺวธา**ติ สทฺธา อินฺทฺริย, พลวเสน เทฺวธา ฐิตาฯ **อถ จตุ ปญฺจธา**ติ อถโญฺญ เอโก จตุธา, อโญฺญ ปญฺจธา ฐิโตติ อโตฺถฯ ตตฺถ สมาธิ เอโก อินฺทฺริย, พล, โพชฺฌงฺค, มคฺคงฺควเสน จตุธา ฐิโตฯ ปญฺญา เตสญฺจ จตุนฺนํ อิทฺธิปาทโกฏฺฐาสสฺส จ วเสน ปญฺจธาฯ **อฏฺฐธา นวธา เจวา**ติ อปโร เอโก อฏฺฐธา, เอโก นวธา ฐิโตติ อโตฺถฯ จตุสติปฏฺฐาน, อินฺทฺริย, พล, โพชฺฌงฺค, มคฺคงฺควเสน สติ อฏฺฐธา ฐิตาฯ จตุสมฺมปฺปธาน, อิทฺธิปาท, อินฺทฺริย, พล, โพชฺฌงฺค, มคฺคงฺควเสน วีริยํ นวธาติฯ เอวํ –

> จุทฺทเสว อสมฺภินฺนา, โหเนฺตเต โพธิปกฺขิยา;
> โกฏฺฐาสโต สตฺตวิธา, สตฺตตึสปฺปเภทโตฯ

> สกิจฺจนิปฺผาทนโต, สรูเปน จ วุตฺติโต;
> สเพฺพว อริยมคฺคสฺส, สมฺภเว สมฺภวนฺติ เตติฯ

เอวํ ตาเวตฺถ ปริปุณฺณโพธิปกฺขิยภาโว ชานิตโพฺพฯ

วุฏฺฐานพลสมาโยคกถา

๘๒๗. **วุฏฺฐานพลสมาโยโค**ติ วุฏฺฐานเญฺจว พลสมาโยโค จฯ โลกิยวิปสฺสนา หิ นิมิตฺตารมฺมณตฺตา เจว ปวตฺติการณสฺส จ สมุทยสฺส อสมุจฺฉินฺทนโต เนว นิมิตฺตา น ปวตฺตา วุฏฺฐาติฯ โคตฺรภุญาณํ สมุทยสฺส อสมุจฺฉินฺทนโต ปวตฺตา น วุฏฺฐาติฯ นิพฺพานารมฺมณโต ปน นิมิตฺตา วุฏฺฐาตีติ เอกโต วุฏฺฐานํ โหติฯ เตนาห ‘‘พหิทฺธาวุฏฺฐานวิวฏฺฏเน ปญฺญา โคตฺรภุญาณ’’นฺติ (ปฏิ. ม. มาติกา ๑.๑๐)ฯ ตถา ‘‘อุปฺปาทา วิวฏฺฏิตฺวา อนุปฺปาทํ ปกฺขนฺทตีติ โคตฺรภุ, ปวตฺตา วิวฏฺฏิตฺวา’’ติ (ปฏิ. ม. ๑.๕๙) สพฺพํ เวทิตพฺพํฯ อิมานิ ปน จตฺตาริปิ ญาณ

านิ อนิมิตฺตารมฺมณตฺตา นิมิตฺตโต วุฏฺฐหนฺติ, สมุทยสฺส สมุจฺฉินฺทนโต ปวตฺตา วุฏฺฐหนฺตีติ ทุภโต วุฏฺฐานานิ โหนฺติฯ

เตน วุตฺตํ –

‘‘กถํ ทุภโต วุฏฺฐานวิวฏฺฏเน ปญฺญา มเคฺค ญาณํ?

‘‘โสตาปตฺติมคฺคกฺขเณ ทสฺสนเฏฺฐน สมฺมาทิฏฺฐิ มิจฺฉาทิฏฺฐิยา วุฏฺฐาติ, ตทนุวตฺตกกิเลเสหิ จ ขเนฺธหิ จ วุฏฺฐาติ, พหิทฺธา จ สพฺพนิมิเตฺตหิ วุฏฺฐาติฯ เตน วุจฺจติ ทุภโต วุฏฺฐานวิวฏฺฏเน ปญฺญา มเคฺค ญาณํฯ อภินิโรปนเฏฺฐน สมฺมาสงฺกโปฺป มิจฺฉาสงฺกปฺปา…เป.… ปริคฺคหเฏฺฐน สมฺมาวาจา มิจฺฉาวาจายฯ สมุฏฺฐานเฏฺฐน สมฺมากมฺมโนฺตฯ โวทานเฏฺฐน สมฺมาอาชีโวฯ ปคฺคหเฏฺฐน สมฺมาวายาโม ฯ อุปฏฺฐานเฏฺฐน สมฺมาสติฯ อวิเกฺขปเฏฺฐน สมฺมาสมาธิ มิจฺฉาสมาธิโต วุฏฺฐาติ, ตทนุวตฺตกกิเลเสหิ จ ขเนฺธหิ จ วุฏฺฐาติ, พหิทฺธา จ สพฺพนิมิเตฺตหิ วุฏฺฐาติฯ เตน วุจฺจติ ‘ทุภโต วุฏฺฐานวิวฏฺฏเน ปญฺญา มเคฺค ญาณ’นฺติฯ

‘‘สกทาคามิมคฺคกฺขเณ ทสฺสนเฏฺฐน สมฺมาทิฏฺฐิ…เป.… อวิเกฺขปเฏฺฐน สมฺมาสมาธิ โอฬาริกา กามราคสํโยชนา ปฏิฆสํโยชนา โอฬาริกา กามราคานุสยา ปฏิฆานุสยา วุฏฺฐาติ…เป.…ฯ

‘‘อนาคามิมคฺคกฺขเณ ทสฺสนเฏฺฐน สมฺมาทิฏฺฐิ…เป.… อวิเกฺขปเฏฺฐน สมฺมาสมาธิ อนุสหคตา กามราคสํโยชนา ปฏิฆสํโยชนา อนุสหคตา กามราคานุสยา ปฏิฆานุสยา วุฏฺฐาติ…เป.…ฯ

‘‘อรหตฺตมคฺคกฺขเณ ทสฺสนเฏฺฐน สมฺมาทิฏฺฐิ…เป.… อวิเกฺขปเฏฺฐน สมฺมาสมาธิ รูปราคา อรูปราคา มานา อุทฺธจฺจา อวิชฺชาย มานานุสยา ภวราคานุสยา อวิชฺชานุสยา วุฏฺฐาติ, ตทนุวตฺตกกิเลเสหิ จ ขเนฺธหิ จ วุฏฺฐาติ, พหิทฺธา จ สพฺพนิมิเตฺตหิ วุฏฺฐาติฯ เตน วุจฺจติ ‘ทุภโต วุฏฺฐานวิวฏฺฏเน ปญฺญา มเคฺค ญาณ’’’นฺติ (ปฏิ. ม. ๑.๖๑)ฯ

๘๒๘. โลกิยานญฺจ อฏฺฐนฺนํ สมาปตฺตีนํ ภาวนากาเล สมถพลํ อธิกํ โหติฯ อนิจฺจานุปสฺสนาทีนํ ภาวนากาเล วิปสฺสนาพลํฯ อริยมคฺคกฺขเณ ปน ยุคนทฺธา เต ธมฺมา ปวตฺตนฺติ อญฺญมญฺญํ อนติวตฺตนเฏฺฐนฯ ตสฺมา อิเมสุ จตูสุปิ ญาเณสุ อุภยพลสมาโยโค โหติฯ ยถาห –

‘‘อุทฺธจฺจสหคตกิเลเสหิ จ ขเนฺธหิ จ วุฏฺฐหโต จิตฺตสฺส เอกคฺคตา อวิเกฺขโป สมาธิ นิโรธโคจโร, อวิชฺชาสหคตกิเลเสหิ จ ขเนฺธหิ จ วุฏฺฐหโต อนุปสฺสนเฏฺฐน วิปสฺสนา นิโรธโคจราฯ อิติ วุฏฺฐานเฏฺฐน สมถวิปสฺสนา เอกรสา โหนฺติ, ยุคนทฺธา โหนฺติ, อญฺญมญฺญํ นาติวตฺตนฺตีติฯ เตน วุจฺจติ วุฏฺฐานเฏฺฐน สมถวิปสฺสนํ ยุคนทฺธํ ภาเวตี’’ติ (ปฏิ. ม. ๒.๕)ฯ

เอวเมตฺถ วุฏฺฐานพลสมาโยโค เวทิตโพฺพฯ

ปหาตพฺพธมฺมปหานกถา

๘๒๙. เย เยน ปหาตพฺพา ธมฺมา, เตสํ ปหานญฺจาติ อิเมสุ ปน จตูสุ ญาเณสุ เย ธมฺมา เยน ญาเณน ปหาตพฺพา, เตสํ ปหานญฺจ ชานิตพฺพํฯ เอตานิ หิ ยถาโยคํ สํโยชน กิเลสมิจฺฉตฺตโลกธมฺมมจฺฉริยวิปลฺลาสคนฺถอคติอาสวโอฆโยคนีวรณปรามาสอุปาทานอนุส ยมลอกุสลกมฺมปถจิตฺตุปฺปาทสงฺขาตานํ ธมฺมานํ ปหานกรานิฯ

ตตฺถ **สํโยชนานี**ติ ขนฺธหิ ขนฺธานํ ผเลน กมฺมสฺส ทุกฺเขน วา สตฺตานํ สํโยชกตฺตา รูป ราคาทโย ทส ธมฺมา วุจฺจนฺติฯ ยาวญฺหิ เต, ตาว เอเตสํ อนุปรโมติฯ ตตฺราปิ รูปราโค อรูปรา โค มาโน อุทฺธจฺจํ อวิชฺชาติ อิเม ปญฺจ อุทฺธํนิพฺพตฺตนกขนฺธาทิสํโยชกตฺตา **อุทฺธํภาคิยสํ โยชนานิ** นามฯ สกฺกายทิฏฺฐิ วิจิกิจฺฉา สีลพฺพตปรามาโส กามราโค ปฏิโฆติ อิเม ปญฺจ อโธนิพฺพตฺตนกขนฺธาทิสํโยชกตฺตา **อโธภาคิยสํโยชนานิ** นามฯ

กิเลสาติ สยํ สํกิลิฏฺฐตฺตา สมฺปยุตฺตธมฺมานญฺจ สํกิเลสิกตฺตา โลโภ โทโส โมโห มาโน ทิฏฺฐิ วิจิกิจฺฉา ถินํ อุทฺธจฺจํ อหิริกํ อโนตฺตปฺปนฺติ อิเม ทส ธมฺมาฯ

มิจฺฉตฺตาติ มิจฺฉาปวตฺตนโต มิจฺฉาทิฏฺฐิ มิจฺฉาสงฺกปฺโป มิจฺฉาวาจา มิจฺฉากมฺมนฺโต มิจฺฉาอาชีโว มิจฺฉาวายาโม มิจฺฉาสติ มิจฺฉาสมาธีติ อิเม อฏฺฐ ธมฺมาฯ มิจฺฉาวิมุตฺติ มิจฺฉาญาเณหิ วา สทฺธึ ทสฯ

โลกธมฺมาติ โลกปฺปวตฺติยา สติ อนุปรมธมฺมกตฺตา ลาโภ อลาโภ ยโส อยโส สุขํ ทุกฺ ขํ นินฺทา ปสํสาติ อิเม อฏฺฐฯ อิธ ปน การโณปจาเรน ลาภาทิวตฺถุกสฺส อนุนยสฺส อลาภาทิว ตฺถุกสฺส ปฏิฆสฺส เจตํ โลกธมฺมคฺคหเณน คหณํ กตนฺติ เวทิตพฺพํฯ

มจฺฉริยานีติ อาวาสมจฺฉริยํ กุลมจฺฉริยํ ลาภมจฺฉริยํ ธมฺมมจฺฉริยํ วณฺณมจฺฉริยนฺติ อิมา สุ อาวาสาทีสุ อเญฺญสํ สาธารณภาวํ อสหนากาเรน ปวตฺตานิ ปญฺจ มจฺฉริยานิฯ

วิปลฺลาสาติ อนิจฺจทุกฺขอนตฺตอสุเภสุเยว วตฺถูสุ ‘‘นิจฺจํ สุขํ อตฺตา สุภ’’นฺติ เอวํ ปว โตฺต สญฺญาวิปลฺลาโส จิตฺตวิปลฺลาโส ทิฏฺฐิวิปลฺลาโสติ อิเม ตโยฯ

คนฺถาติ นามกายสฺส เจว รูปกายสฺส จ คนฺถนโต อภิชฺฌาทโย จตฺตาโรฯ ตถา หิ เต อภิชฺฌา กายคนฺโถ, พฺยาปาโท กายคนฺโถ, สีลพฺพตปรามาโส กายคนฺโถ, อิทํสจฺจาภินิ เวโส กายคนฺโถ อิเจฺจว วุตฺตาฯ

อคตีติ ฉนฺทโทสโมหภเยหิ อกตฺตพฺพกรณสฺส, กตฺตพฺพากรณสฺส จ อธิวจนํฯ ตญฺหิ อริเยหิ อคนฺตพฺพตฺตา อคตีติ วุจฺจติฯ

อาสวาติ อารมฺมณวเสน อาโคตฺรภุโต, อาภวคฺคโต จ สวนา, อสํวุเตหิ วา ทฺวาเรหิ ฆฏฉิเทฺทหิ อุทกํ วิย สวนโต นิจฺจปคฺฆรณเฏฺฐน สํสารทุกฺขสฺส วา สวนโต กามราคภวรา คมิจฺฉาทิฏฺฐิอวิชฺชานเมตํ อธิวจนํฯ

ภวสาคเร อากฑฺฒนเฏฺฐน ทุรุตฺตรณเฏฺฐน จ **โอฆา**ติปิ, อารมฺมณวิโยคสฺส เจว ทุกฺขวิ โยคสฺส จ อปฺปทานโต **โยคา**ติปิ เตสเญฺญว อธิวจนํฯ

นีวรณานีติ จิตฺตสฺส อาวรณนีวรณปฏิจฺฉาทนเฏฺฐน กามจฺฉนฺทาทโย ปญฺจฯ

ปรามาโสติ ตสฺส ตสฺส ธมฺมสฺส สภาวํ อติกฺกมฺม ปรโต อภูตํ สภาวํ อามสนากาเรน ปวตฺตนโต มิจฺฉาทิฏฺฐิยา เอตํ อธิวจนํฯ

อุปาทานานีติ สพฺพากาเรน ปฏิจฺจสมุปฺปาทนิเทฺทเส วุตฺตานิ กามุปาทานาทีนิ จตฺตาริฯ

อนุสยาติ ถามคตเฏฺฐน กามราคานุสโย, ปฏิฆ, มาน, ทิฏฺฐิ, วิจิกิจฺฉา, ภวราค, อวิชฺชานุสโยติ เอวํ วุตฺตา กามราคาทโย สตฺต ฯ เต หิ ถามคตตฺตา ปุนปฺปุนํ กามราคาทีนํ อุปฺปตฺติเหตุภาเวน อนุเสนฺติเยวาติ อนุสยาฯ

มลาติ เตลญฺชนกลลํ วิย สยญฺจ อสุทฺธตฺตา, อเญฺญสญฺจ อสุทฺธภาวกรณโต โลภโทสโมหา ตโยฯ

อกุสลกมฺมปถาติ อกุสลกมฺมภาเวน เจว ทุคฺคตีนญฺจ ปถภาเวน ปาณาติปาโต อทินฺนาทานํ กาเมสุมิจฺฉาจาโร มุสาวาโท ปิสุณวาจา ผรุสวาจา สมฺผปฺปลาโป อภิชฺฌา พฺยาปาโท มิจฺฉาทิฏฺฐีติ อิเม ทสฯ

อกุสลจิตฺตุปฺปาทาติ โลภมูลา อฎฺฐ โทสมูลา เทฺว โมหมูลา เทฺวติ อิเม ทฺวาทสฯ

๘๓๐. อิติ เอเตสํ สํโยชนาทีนํ ธมฺมานํ เอตานิ ยถาโยคํ ปหานกรานิฯ กถํ? สํโยชเนสุ ตาว สกฺกายทิฏฺฐิ วิจิกิจฺฉา สีลพฺพตปรามาโส อปายคมนียา จ กามราคปฏิฆาติ เอเต ปญฺจ ธมฺมา ปฐมญาณวชฺฌา, เสสา กามราคปฏิฆา โอฬาริกา ทุติยญาณวชฺฌา, สุขุมา ตติยญาณวชฺฌา, รูปราคาทโย ปญฺจปิ จตุตฺถญาณวชฺฌา เอวฯ ปรโตปิ จ ยตฺถ ยตฺถ เอวสเทฺทน นิยมํ น กริสฺสามฯ ตตฺถ ตตฺถ ยํ ยํ ‘‘อุปริญาณวโชฺฌ’’ติ วกฺขาม, โส โส ปุริมญาเณหิ หตาปายคมนียาทิภาโวว หุตฺวา อุปริญาณวโชฺฌ โหตีติ เวทิตโพฺพฯ

กิเลเสสุ ทิฏฺฐิวิจิกิจฺฉา ปฐมญาณวชฺฌา, โทโส ตติยญาณวโชฺฌ, โลภโมหมานถินอุทฺธจฺจอหิริกอโนตฺตปฺปานิ จตุตฺถญาณวชฺฌานิฯ

มิจฺฉเตฺตสุ มิจฺฉาทิฏฺฐิ มุสาวาโท มิจฺฉากมฺมโนฺต มิจฺฉาอาชีโวติ อิเม ปฐมญาณวชฺฌา, มิจฺฉาสงฺกโปฺป ปิสุณวาจา ผรุสวาจาติ อิเม ตติยญาณวชฺฌา, เจตนาเยว เจตฺถ **วาจา**ติ เวทิตพฺพาฯ สมฺผปฺปลาปมิจฺฉาวายามสติสมาธิวิมุตฺติญาณานิ จตุตฺถญาณวชฺฌานิฯ

โลกธเมฺมสุ ปฏิโฆ ตติยญาณวโชฺฌ, อนุนโย จตุตฺถญาณวโชฺฌ, ยเส จ ปสํสาย จ อนุนโย จตุตฺถญาณวโชฺฌติ เอเกฯ มจฺฉริยานิ ปฐมญาณวชฺฌาเนวฯ

วิปลฺลาเสสุ อนิเจฺจ นิจฺจํ, อนตฺตนิ อตฺตาติ จ สญฺญาจิตฺตทิฏฺฐิวิปลฺลาสา, ทุเกฺข สุขํ, อสุเภ สุภนฺติ ทิฏฺฐิวิปลฺลาโส จาติ อิเม ปฐมญาณวชฺฌา, อสุเภ สุภนฺติ สญฺญาจิตฺตวิปลฺลาสา ตติยญาณวชฺฌา, ทุเกฺข สุขนฺติ สญฺญาจิตฺตวิปลฺลาสา จตุตฺถญาณวชฺฌาฯ

คเนฺถสุ สีลพฺพตปรามสอิทํสจฺจาภินิเวสกายคนฺถา ปฐมญาณวชฺฌา, พฺยาปาทกายคโนฺถ ตติยญาณวโชฺฌ, อิตโร จตุตฺถญาณวโชฺฌฯ

อคติ ปฐมญาณวชฺฌาวฯ

อาสเวสุ ทิฏฺฐาสโว ปฐมญาณวชฺโฌ, กามาสโว ตติยญาณวชฺโฌ, อิตเร เทฺว จตุตฺถญาณวชฺฌาฯ โอฆโยเคสุปิ เอเสว นโยฯ

นีวรเณสุ วิจิกิจฺฉานีวรณํ ปฐมญาณวชฺฌํ, กามจฺฉนฺโท พฺยาปาโท กุกฺกุจฺจนฺติ ตีณิ ตติยญาณวชฺฌานิ, ถินมิทฺธอุทฺธจฺจานิ จตุตฺถญาณวชฺฌานิฯ

ปรามาโส ปฐมญาณวชฺฌฌวฯ

อุปาทาเนสุ สเพฺพสมฺปิ โลกิยธมฺมานํ วตฺถุกามวเสน กามาติ อาคตตฺตา รูปารูปราโคปิ กามุปาทาเน ปตติ, ตสฺมา ตํ จตุตฺถญาณวชฺฌํ, เสสานิ ปฐมญาณวชฺฌานิฯ

อนุสเยสุ ทิฏฺฐิวิจิกิจฺฉานุสยา ปฐมญาณวชฺฌาว, กามราคปฏิฆานุสยา ตติยญาณวชฺฌา, มานภวราคาวิชฺชานุสยา จตุตฺถญาณวชฺฌาฯ

มเลสุ โทสมลํ ตติยญาณวชฺฌํ, อิตรานิ จตุตฺถญาณวชฺฌานิฯ

อกุสลกมฺมปเถสุ ปาณาติปาโต อทินฺนาทานํ มิจฺฉาจาโร มุสาวาโท มิจฺฉาทิฏฺฐีติ อิเม ปฐมญาณวชฺฌา , ปิสุณวาจา ผรุสวาจา พฺยาปาโทติ ตโย ตติยญาณวชฺฌา, สมฺผปฺปลาปาภิชฺฌา จตุตฺถญาณวชฺฌาฯ

อกุสลจิตฺตุปฺปาเทสุ จตฺตาโร ทิฏฺฐิคตสมฺปยุตฺตา วิจิกิจฺฉาสมฺปยุโตฺต จาติ ปญฺจ ปฐมญาณวชฺฌาว, เทฺว ปฏิฆสมฺปยุตฺตา ตติยญาณวชฺฌา, เสสา จตุตฺถญาณวชฺฌาติฯ

ยญฺจ เยน วชฺฌํ, ตํ เตน ปหาตพฺพํ นามฯ เตน วุตฺตํ ‘‘อิติ เอเตสํ สํโยชนาทีนํ ธมฺมานํ เอตานิ ยถาโยคํ ปหานกรานี’’ติฯ

๘๓๑. กึ ปเนตานิ เอเต ธเมฺม อตีตานาคเต ปชหนฺติ อุทาหุ ปจฺจุปฺปเนฺนติฯ กึ ปเนตฺถ ยทิ ตาว อตีตานาคเต, อผโล วายาโม อาปชฺชติฯ กสฺมา? ปหาตพฺพานํ นตฺถิตายฯ อถ ปจฺจุปฺปเนฺน, ตถาปิ อผโล, วายาเมน สทฺธึ ปหาตพฺพานํ อตฺถิตาย, สํกิเลสิกา จ มคฺคภาวนา อาปชฺชติ, วิปฺปยุตฺตตา วา กิเลสานํ, น จ ปจฺจุปฺปนฺนกิเลโส จิตฺตวิปฺปยุโตฺต นาม อตฺถีติฯ นายํ อาเวณิกา โจทนาฯ ปาฬิยํเยว หิ ‘‘สฺวายํ กิเลเส ปชหติ, อตีเต กิเลเส ปชหติ, อนาคเต กิเลเส ปชหติ, ปจฺจุปฺปเนฺน กิเลเส ปชหตี’’ติ วตฺวา, ปุน ‘‘หญฺจิ อตีเต กิเลเส ปชหติ, เตนหิ ขีณํ เขเปติ, นิรุทฺธํ นิโรเธติ, วิคตํ วิคเมติ, อตฺถงฺคตํ อตฺถงฺคเมติฯ อตีตํ ยํ นตฺถิ, ตํ ปชหตี’’ติ (ปฏิ. ม. ๓.๒๑) จ วตฺวา, ‘‘น อตีเต กิเลเส ปชหตี’’ติ ปฏิกฺขิตฺตํฯ

ตถา ‘‘หญฺจิ อนาคเต กิเลเส ปชหติ, เตนหิ อชาตํ ปชหติ, อนิพฺพตฺตํ ปชหติ, อนุปฺปนฺนํ ปชหติ, อปาตุภูตํ ปชหติฯ อนาคตํ ยํ นตฺถิ, ตํ ปชหตี’’ติ จ วตฺวา, ‘‘น อนาคเต กิเลเส ปชหตี’’ติ ปฏิกฺขิตฺตํฯ

ตถา ‘‘หญฺจิ ปจฺจุปฺปเนฺน กิเลเส ปชหติ, เตนหิ รโตฺต ราคํ ปชหติฯ ทุโฏฺฐ โทสํ, มูโฬฺห โมหํ, วินิพโทฺธ มานํ, ปรามโฏฺฐ ทิฏฺฐึ, วิเกฺขปคโต อุทฺธจฺจํ, อนิฏฺฐงฺคโต วิจิกิจฺฉํ, ถามคโต อนุสยํ ปชหติฯ กณฺหสุกฺกา ธมฺมา ยุคนทฺธาว วตฺตนฺติฯ สํกิเลสิกา มคฺคภาวนา โหตี’’ติ จ วตฺวา, ‘‘น อตีเต กิเลเส ปชหติ, น อนาคเต, น ปจฺจุปฺปเนฺน กิเลเส ปชหตี’’ติ สพฺพํ ปฏิกฺขิปิตฺวา, ‘‘เตนหิ นตฺถิ มคฺคภาวนา, นตฺถิ ผลสจฺฉิกิริยา , นตฺถิ กิเลสปฺปหานํ, นตฺถิ ธมฺ

มาภิสมโย’’ติ ปญฺหาปริโยสาเน ‘‘น หิ นตฺถิ มคฺคภาวนา…เป.… นตฺถิ ธมฺมาภิสมโย’’ติ ปฏิชานิตฺวา ‘‘ยถา กถํ วิยา’’ติ วุเตฺต อิทํ วุตฺตํ –

> ‘‘เสยฺยถาปิ ตรุโณ รุโกฺข อชาตผโล, ตเมนํ ปุริโส มูเล ฉินฺทเยฺย, เย ตสฺส รุกฺขสฺส อชาตผลา, เต อชาตาเยว น ชายนฺติ, อนิพฺพตฺตาเยว น นิพฺพตฺตนฺติ, อนุปฺปนฺนาเยว น อุปฺปชฺชนฺติ, อปาตุภูตาเยว น ปาตุภวนฺติ, เอวเมว อุปฺปาโท เหตุ อุปฺปาโท ปจฺจโย กิเลสานํ นิพฺพตฺติยาติ อุปฺปาเท อาทีนวํ ทิสฺวา อนุปฺปาเท จิตฺตํ ปกฺขนฺทติ, อนุปฺปาเท จิตฺตสฺส ปกฺขนฺทตฺตา เย อายูหนปจฺจยา กิเลสา นิพฺพเตฺตยฺยุํ, เต อชาตาเยว น ชายนฺติ…เป.… อปาตุภูตาเยว น ปาตุภวนฺติ, เอวํ เหตุนิโรธา ทุกฺขนิโรโธฯ ปวตฺตํ เหตุ…เป.… นิมิตฺตํ เหตุ…เป.… อายูหนา เหตุ…เป.… อนายูหเน จิตฺตสฺส ปกฺขนฺทตฺตา เย อายูหนปจฺจยา กิเลสา นิพฺพเตฺตยฺยุํ, เต อชาตาเยว…เป.… อปาตุภูตาเยว น ปาตุภวนฺติ, เอวํ เหตุนิโรธา ทุกฺขนิโรโธฯ เอวํ อตฺถิ มคฺคภาวนา, อตฺถิ ผลสจฺฉิกิริยา, อตฺถิ กิเลสปฺปหานํ, อตฺถิ ธมฺมาภิสมโย’’ติ (ปฏิ. ม. ๓.๒๑)ฯ

๘๓๒. เอเตน กึ ทีปิตํ โหติ? ภูมิลทฺธานํ กิเลสานํ ปหานํ ทีปิตํ โหติฯ ภูมิลทฺธา ปน กึ อตีตานาคตา อุทาหุ ปจฺจุปฺปนฺนาติฯ ภูมิลทฺธุปฺปนฺนา เอว นาม เตฯ

๘๓๓. อุปฺปนฺนํ หิ วตฺตมานภูตาปคโตกาสกตภูมิลทฺธวเสน อเนกปฺปเภทํฯ ตตฺถ สพฺพมฺปิ อุปฺปาทชราภงฺคสมงฺคิสงฺขาตํ **วตฺตมานุปฺปนฺนํ** นามฯ อารมฺมณรสํ อนุภวิตฺวา นิรุทฺธํ อนุภูตาปคตสงฺขาตํ กุสลากุสลํ อุปฺปาทาทิตฺตยํ อนุปฺปตฺวา นิรุทฺธํ ภูตาปคตสงฺขาตํ เสสสงฺขตญฺจ **ภูตาปคตุปฺปนฺนํ** นามฯ ‘‘ยานิสฺส ตานิ ปุเพฺพกตานิ กมฺมานี’’ติ (ม. นิ. ๓.๒๔๘) เอวมาทินา นเยน วุตฺตํ กมฺมํ อตีตมฺปิ สมานํ อญฺญํ วิปากํ ปฏิพาหิตฺวา อตฺตโน วิปากโสฺสกาสํ กตฺวา ฐิตตฺตา ตถา กโตกาสญฺจ วิปากํ อนุปฺปนฺนมฺปิ สมานํ เอวํ กเต โอกาเส เอกเนฺตน อุปฺปชฺชนโต **โอกาสกตุปฺปนฺนํ** นามฯ ตาสุ ตาสุ ภูมีสุ อสมูหตํ อกุสลํ **ภูมิลทฺธุปฺปนฺนํ** นามฯ

๘๓๔. เอตฺถ จ ภูมิยา ภูมิลทฺธสฺส จ นานตฺตํ เวทิตพฺพํฯ **ภูมี**ติ หิ วิปสฺสนาย อารมฺมณภูตา เตภูมกา ปญฺจกฺขนฺธาฯ **ภูมิลทฺธํ** นาม เตสุ ขเนฺธสุ อุปฺปตฺติรหํ กิเลสชาตํฯ เตนหิ สา ภูมิลทฺธา นาม โหตีติ ตสฺมา ภูมิลทฺธนฺติ วุจฺจติ, สา จ โข น อารมฺมณวเสนฯ อารมฺมณวเสน หิ สเพฺพปิ อตีตานาคเต ปริญฺญาเตปิ จ ขีณาสวานํ ขเนฺธ อารพฺภ กิเลสา อุปฺปชฺชนฺติ มหากจฺจานอุปฺปลวณฺณาทีนํ ขเนฺธ อารพฺภ โสเรยฺยเสฏฺฐิ นนฺทมาณวกาทีนํ วิยฯ ยทิ จ ตํ ภูมิลทฺธํ นาม สิยา, ตสฺส อปฺปเหยฺยโต น โกจิ ภวมูลํ ปชเหยฺยฯ วตฺถุวเสน ปน ภูมิลทฺธํ เวทิตพฺพํฯ ยตฺถ ยตฺถ หิ วิปสฺสนาย อปริญฺญาตา ขนฺธา อุปฺปชฺชนฺติ, ตตฺถ ตตฺถ อุปฺปาทโต ปภุติ เตสุ วฏฺฏมูลํ กิเลสชาตํ อนุเสติฯ ตํ อปฺปหีนเฏฺฐน ภูมิลทฺธนฺติ เวทิตพฺพํฯ

๘๓๕. ตตฺถ จ ยสฺส เยสุ ขเนฺธสุ อปฺปหีนเฏฺฐน อนุสยิตา กิเลสา, ตสฺส เต เอว ขนฺธา เตสํ กิเลสานํ วตฺถุ, น อเญฺญสํ สนฺตกา ขนฺธาฯ อตีตกฺขเนฺธสุ จ อปฺปหีนานุสยิตานํ กิเลสานํ อตีตกฺขนฺธาว วตฺถุ, น อิตเรฯ เอส นโย อนาคตาทีสุฯ ตถา กามาวจรกฺขเนฺธสุ อปฺปหีนานุสยิตานํ กิเลสานํ กามาวจรกฺขนฺธาว วตฺถุ, น อิตเรฯ เอส นโย รูปารูปาวจเรสุฯ โสตาปนฺนาทีสุ ปน ยสฺส ยสฺส อริยปุคฺคลสฺส ขเนฺธสุ ตํ ตํ วฏฺฏมูลํ กิเลสชาตํ เตน เตน มเคฺคน ปหีนํ, ตสฺส ตสฺส เต เต ขนฺธา ปหีนานํ เตสํ เตสํ วฏฺฏมูลกิเลสานํ อวตฺถุโต ภูมีติ สงฺขํ น ลภนฺติฯ ปุถุชฺชนสฺส สพฺพโสว วฏฺฏมูลกิเลสานํ อปฺปหีนตฺตา ยํกิญฺจิ กริยมานํ กมฺมํ กุสลํ อกุสลํ วา โหติฯ อิจฺจสฺส กมฺมกิเลสปจฺจยา วฏฺฏํ วฏฺฏติฯ ตเสฺสตํ วฏฺฏมูลํ รูปกฺขเนฺธเยว, น เวทนากฺขนฺธาที

สุฯ วิญฺญาณกฺขเนฺธเยว วา, น รูปกฺขนฺธาทีสูติ น วตฺตพฺพํฯ กสฺมา? อวิเสเสน ปญฺจสุปิ ขเนฺธสุ อนุสยิตตฺตาฯ

๘๓๖. กถํ? ปถวีรสาทิ วิย รุเกฺขฯ ยถา หิ มหารุเกฺข ปถวีตลํ อธิฏฺฐาย ปถวีรสญฺจ อาโปรสญฺจ นิสฺสาย ตปฺปจฺจยา มูลขนฺธสาขปสาขปลฺลวปลาสปุปฺผผเลหิ วฑฺฒิตฺวา นภํ ปูเรตฺวา ยาว กปฺปาวสานา พีชปรมฺปราย รุกฺขปเวณึ สนฺตานยมาเน ฐิเต ตํ ปถวีรสาทิ มูเลเยว, น ขนฺธาทีสุ…เป…. ผเลเยว วา, น มูลาทีสูติ น วตฺตพฺพํฯ กสฺมา? อวิเสเสน สเพฺพสุ มูลาทีสุ อนุคตตฺตาติฯ

ยถา ปน ตเสฺสว รุกฺขสฺส ปุปฺผผลาทีสุ นิพฺพิโนฺน โกจิ ปุริโส จตูสุ ทิสาสุ มณฺฑูกกณฺฏกํ นาม วิสกณฺฏกํ อาโกเฏยฺย, อถ โส รุโกฺข เตน วิสสมฺผเสฺสน ผุโฎฺฐ ปถวีรสอาโปรสานํ ปริยาทิณฺณตฺตา อปฺปสวนธมฺมตํ อาคมฺม ปุน สนฺตานํ นิพฺพเตฺตตุํ น สกฺกุเณยฺย, เอวเมว ขนฺธปวตฺติยํ นิพฺพิโนฺน กุลปุโตฺต ตสฺส ปุริสสฺส จตูสุ ทิสาสุ รุเกฺข วิสโยชนํ วิย อตฺตโน สนฺตาเน จตุมคฺคภาวนํ อารภติฯ อถสฺส โส ขนฺธสนฺตาโน เตน จตุมคฺควิสสมฺผเสฺสน สพฺพโส วฏฺฏมูลกกิเลสานํ ปริยาทิณฺณตฺตา กิริยภาวมตฺตอุปคตกายกมฺมาทิสพฺพกมฺมปฺปเภโท หุตฺวา อายตึ ปุนพฺภวานภินิพฺพตฺตนธมฺมตํ อาคมฺม ภวนฺตรสนฺตานํ นิพฺพเตฺตตุํ น สโกฺกติฯ เกวลํ จริมวิญฺญาณนิโรเธน นิรินฺธโน วิย ชาตเวโท อนุปาทาโน ปรินิพฺพายติ, เอวํ ภูมิยา ภูมิลทฺธสฺส จ นานตฺตํ เวทิตพฺพํฯ

๘๓๗. อปิจ อปรมฺปิ สมุทาจารอารมฺมณาธิคฺคหิตอวิกฺขมฺภิตอสมูหตวเสน จตุพฺพิธํ อุปฺปนฺนํฯ ตตฺถ วตฺตมานุปฺปนฺนเมว **สมุทาจารุปฺปนฺนํ**ฯ จกฺขาทีนํ ปน อาปาถคเต อารมฺมเณ ปุพฺพภาเค อนุปฺปชฺชมานมฺปิ กิเลสชาตํ อารมฺมณสฺส อธิคฺคหิตตฺตา เอว อปรภาเค เอกเนฺตน อุปฺปตฺติโต **อารมฺมณาธิคฺคหิตุปฺปนฺนนฺ**ติ วุจฺจติ, กลฺยาณิคาเม ปิณฺฑาย จรโต มหาติสฺสเตฺถรสฺส วิสภาครูปทสฺสเนน อุปฺปนฺนกิเลสชาตํ วิยฯ สมถวิปสฺสนานํ อญฺญตรวเสน อวิกฺขมฺภิตํ กิเลสชาตํ จิตฺตสนฺตติมนารูฬฺหมฺปิ อุปฺปตฺตินิวารกสฺส เหตุโน อภาวา **อวิกฺขมฺภิตุปฺปนฺนํ** นามฯ สมถวิปสฺสนาวเสน ปน วิกฺขมฺภิตมฺปิ อริยมเคฺคน อสมูหตตฺตา อุปฺปตฺติธมฺมตํ อนตีตตาย **อสมูหตุปฺปนฺนนฺ**ติ วุจฺจติ, อากาเสน คจฺฉนฺตสฺส อฏฺฐสมาปตฺติลาภิโน เถรสฺส กุสุมิตรุเกฺข อุปวเน ปุปฺผานิ อุจฺจินนฺตสฺส มธุเรน สเรน คายโต มาตุคามสฺส คีตสวเนน อุปฺปนฺนกิเลสชาตํ วิยฯ ติวิธมฺปิ เจตํ อารมฺมณาธิคฺคหิตาวิกฺขมฺภิตอสมูหตุปฺปนฺนํ ภูมิลเทฺธเนว สงฺคหํ คจฺฉตีติ เวทิตพฺพํฯ

๘๓๘. อิเจฺจตสฺมึ วุตฺตปฺปเภเท อุปฺปเนฺน ยเทตํ วตฺตมานภูตาปคโตกาสกตสมุทาจารสงฺขาตํ จตุพฺพิธํ อุปฺปนฺนํ, ตํ อมคฺควชฺฌตฺตา เกนจิปิ ญาเณน ปหาตพฺพํ น โหติฯ ยํ ปเนตํ ภูมิลทฺธารมฺมณาธิคฺคหิตอวิกฺขมฺภิตอสมูหตสงฺขาตํ อุปฺปนฺนํ, ตสฺส ตํ อุปฺปนฺนภาวํ วินาสยมานํ ยสฺมา ตํ ตํ โลกิยโลกุตฺตรญาณํ อุปฺปชฺชติ, ตสฺมา ตํ สพฺพมฺปิ ปหาตพฺพํ โหตีติฯ เอวเมตฺถ เย เยน ปหาตพฺพา ธมฺมา, เตสํ ปหานญฺจ ชานิตพฺพํฯ

ปริญฺญาทิกิจฺจกถา

๘๓๙. กิจฺจานิ ปริญฺญาทีนิ, ยานิ วุตฺตานิ อภิสมยกาเล;
ตานิ จ ยถาสภาเวน, ชานิตพฺพานิ สพฺพานีติฯ

สจฺจาภิสมยกาลํ หิ เอเตสุ จตูสุ ญาเณสุ เอเกกสฺส เอกกฺขเณ ปริญฺญา ปหานํ สจฺฉิกิริยา ภาวนาติ เอตานิ ปริญฺญาทีนิ จตฺตาริ กิจฺจานิ วุตฺตานิ, ตานิ ยถาสภาเวน ชานิตพฺพานิฯ วุตฺตํ เหตํ โปราเณหิ –

‘‘ยถา ปทีโป อปุพฺพํ อจริมํ เอกกฺขเณ จตฺตาริ กิจฺจานิ กโรติ, วฏฺฏึ ฌาเปติ, อนฺธการํ วิธมติ, อาโลกํ ปริวิทํเสติ, สิเนหํ ปริยาทิยติ, เอวเมว มคฺคญาณํ อปุพฺพํ อจริมํ เอกกฺขเณ จตฺตาริ สจฺจานิ อภิสเมติ, ทุกฺขํ ปริญฺญาภิสมเยน อภิสเมติ, สมุทยํ ปหานาภิสมเยน อภิสเมติ, มคฺคํ ภาวนาภิสมเยน อภิสเมติ, นิโรธํ สจฺฉิกิริยาภิสมเยน อภิสเมติฯ กึ วุตฺตํ โหติ? นิโรธํ อารมฺมณํ กริตฺวา จตฺตาริปิ สจฺจานิ ปาปุณาติ ปสฺสติ ปฏิวิชฺฌตี’’ติฯ

วุตฺตมฺปิ เจตํ ‘‘โย, ภิกฺขเว, ทุกฺขํ ปสฺสติ, ทุกฺขสมุทยมฺปิ โส ปสฺสติ, ทุกฺขนิโรธมฺปิ ปสฺสติ, ทุกฺขนิโรธคามินึ ปฏิปทมฺปิ ปสฺสตี’’ติ (สํ. นิ. ๕.๑๑๐๐) สพฺพํ เวทิตพฺพํฯ

อปรมฺปิ วุตฺตํ ‘‘มคฺคสมงฺคิสฺส ญาณํ, ทุเกฺขเปตํ ญาณํ, ทุกฺขสมุทเยเปตํ ญาณํ, ทุกฺขนิโรเธเปตํ ญาณํ, ทุกฺขนิโรธคามินิยา ปฏิปทายเปตํ ญาณ’’นฺติ (วิภ. ๗๙๔; ปฏิ. ม. ๑.๑๐๙)ฯ

ตตฺถ ยถา ปทีโป วฏฺฏึ ฌาเปติ, เอวํ มคฺคญาณํ ทุกฺขํ ปริชานาติฯ ยถา อนฺธการํ วิธมติ, เอวํ สมุทยํ ปชหติฯ ยถา อาโลกํ ปริวิทํเสติ, เอวํ สหชาตาทิปจฺจยตาย สมฺมาสงฺกปฺปาทิธมฺมสงฺขาตํ มคฺคํ ภาเวติฯ ยถา สิเนหํ ปริยาทิยติ, เอวํ กิเลสปริยาทานํ นิโรธํ สจฺฉิกโรตีติ เอวํ อุปมาสํสนฺทนํ เวทิตพฺพํฯ

๘๔๐. อปโร นโย – ยถา สูริโย อุทยโนฺต อปุพฺพํ อจริมํ สห ปาตุภาวา จตฺตาริ กิจฺจานิ กโรติ, รูปคตานิ โอภาเสติ, อนฺธการํ วิธมติ, อาโลกํ ทเสฺสติ, สีตํ ปฏิปฺปสฺสเมฺภติ, เอวเมว มคฺคญาณํ…เป…. นิโรธํ สจฺฉิกิริยาภิสมเยน อภิสเมติฯ อิธาปิ ยถา สูริโย รูปคตานิ โอภาเสติ, เอวํ มคฺคญาณํ ทุกฺขํ ปริชานาติฯ ยถา อนฺธการํ วิธมติ, เอวํ สมุทยํ ปชหติฯ ยถา อาโลกํ ทเสฺสติ, เอวํ สหชาตาทิปจฺจยตาย มคฺคํ ภาเวติฯ ยถา สีตํ ปฏิปฺปสฺสเมฺภติ, เอวํ กิเลสปฏิปฺปสฺสทฺธึ นิโรธํ สจฺฉิกโรตีติ เอวํ อุปมาสํสนฺทนํ เวทิตพฺพํฯ

๘๔๑. อปโร นโย – ยถา นาวา อปุพฺพํ อจริมํ เอกกฺขเณ จตฺตาริ กิจฺจานิ กโรติ, โอริมตีรํ ปชหติ, โสตํ ฉินฺทติ, ภณฺฑํ วหติ, ปาริมตีรํ อเปฺปติ, เอวเมว มคฺคญาณํ…เป…. นิโรธํ สจฺฉิกิริยาภิสมเยน อภิสเมติฯ เอตฺถาปิ ยถา นาวา โอริมตีรํ ปชหติ, เอวํ มคฺคญาณํ ทุกฺขํ ปริชานาติฯ ยถา โสตํ ฉินฺทติ, เอวํ สมุทยํ ปชหติฯ ยถา ภณฺฑํ วหติ, เอวํ สหชาตาทิปจฺจยตาย มคฺคํ ภาเวติฯ ยถา ปาริมตีรํ อเปฺปติ, เอวํ ปาริมตีรภูตํ นิโรธํ สจฺฉิกโรตีติ เอวํ อุปมาสํสนฺทนํ เวทิตพฺพํฯ

๘๔๒. เอวํ สจฺจาภิสมยกาลสฺมึ เอกกฺขเณ จตุนฺนํ กิจฺจานํ วเสน ปวตฺตญาณสฺส ปนสฺส โสฬสหากาเรหิ ตถเฏฺฐน จตฺตาริ กิจฺจานิ เอกปฏิเวธานิ โหนฺติฯ ยถาห –

> ‘‘กถํ ตถเฏฺฐน จตฺตาริ กิจฺจานิ เอกปฏิเวธานิ? โสฬสหิ อากาเรหิ ตถเฏฺฐน จตฺตาริ กิจฺจานิ เอกปฏิเวธานิฯ **ทุกฺขสฺส** ปีฬนฏฺโฐ, สงฺขตฏฺโฐ, สนฺตาปฏฺโฐ, วิปริณามฏฺโฐ, ตถฏฺโฐฯ **สมุทยสฺส** อายูหนฏฺโฐ, นิทานฏฺโฐ, สํโยคฏฺโฐ, ปลิโพธฏฺโฐ, ตถฏฺโฐฯ **นิโรธสฺส** นิสฺสรณฏฺโฐ, วิเวกฏฺโฐ, อสงฺขตฏฺโฐ, อมตฏฺโฐ, ตถฏฺโฐฯ **มคฺคสฺส** นิยฺยานฏฺโฐ, เหตุฏฺโฐ, ทสฺสนฏฺโฐ, อธิปเตยฺยฏฺโฐ, ตถฏฺโฐฯ อิเมหิ โสฬส

หิ อากาเรหิ ตถเฏฺฐน จตฺตาริ สจฺจานิ เอกสงฺคหิตานิฯ ยํ เอกสงฺคหิตํ, ตํ เอกตฺตํฯ ยํ เอกตฺตํ, ตํ เอเกน ญาเณน ปฏิวิชฺฌตีติ จตฺตาริ สจฺจานิ เอกปฏิเวธานี''ติ (ปฏิ. ม. ๒.๑๑)ฯ

๘๔๓. ตตฺถ สิยา ยทา ทุกฺขาทีนํ อเญฺญปิ โรคคณฺฑาทโย อตฺถา อตฺถิ, อถ กสฺมา จตฺตาโรเยว วุตฺตาติฯ เอตฺถ วทาม, อญฺญสจฺจทสฺสนวเสน อาวิภาวโตฯ ''ตตฺถ กตมํ ทุเกฺข ญาณํ? ทุกฺขํ อารพฺภ ยา อุปฺปชฺชติ ปญฺญา ปชานนา''ติอาทินา (วิภ. ๗๙๔; ปฏิ. ม. ๑.๑๐๙) หิ นเยน เอเกกสจฺจารมฺมณวเสนาปิ สจฺจญาณํ วุตฺตํฯ ''โย, ภิกฺขเว, ทุกฺขํ ปสฺสติ, สมุทยมฺปิ โส ปสฺสตี''ติอาทินา (สํ. นิ. ๕.๑๑๐๐) นเยน เอกํ สจฺจํ อารมฺมณํ กตฺวา เสเสสุปิ กิจฺจนิปฺผตฺติวเสนาปิ วุตฺตํฯ

ตตฺถ ยทา เอเกกํ สจฺจํ อารมฺมณํ กโรติ, ตทา สมุทยทสฺสเนน ตาว สภาวโต ปีฬนลกฺขณสฺสาปิ **ทุกฺขสฺส,** ยสฺมา ตํ อายูหนลกฺขเณน สมุทเยน อายูหิตํ สงฺขตํ ราสิกตํ, ตสฺมาสฺส โส สงฺขตเฏฺฐ อาวิภวติฯ ยสฺมา ปน มโคฺค กิเลสสนฺตาปหโร สุสีตโล, ตสฺมาสฺส มคฺคสฺส ทสฺสเนน สนฺตาปเฏฺฐ อาวิภวติ อายสฺมโต นนฺทสฺส อจฺฉราทสฺสเนน สุนฺทริยา อนภิรูปภาโว วิยฯ อวิปริณามธมฺมสฺส ปน นิโรธสฺส ทสฺสเนนสฺส วิปริณามเฏฺฐ อาวิภวตีติ วตฺตพฺพเมเวตฺถ นตฺถิฯ

ตถา สภาวโต อายูหนลกฺขณสฺสาปิ **สมุทยสฺส,** ทุกฺขทสฺสเนน นิทานเฏฺฐ อาวิภวติ อสปฺปายโภชนโต อุปฺปนฺนพฺยาธิทสฺสเนน โภชนสฺส พฺยาธินิทานภาโว วิยฯ วิสํโยคภูตสฺส นิโรธสฺส ทสฺสเนน สํโยคเฏฺฐฯ นิยฺยานภูตสฺส จ มคฺคสฺส ทสฺสเนน ปลิโพธเฏฺฐติฯ

ตถา นิสฺสรณลกฺขณสฺสาปิ **นิโรธสฺส,** อวิเวกภูตสฺส สมุทยสฺส ทสฺสเนน วิเวกเฏฺฐ อาวิภวติฯ มคฺคทสฺสเนน อสงฺขตเฏฺฐ, อิมินา หิ อนมตคฺคสํสาเร มโคฺค นทิฏฺฐปุโพฺพ, โสปิ จ สปฺปจฺจยตฺตา สงฺขโตเยวาติ อปฺปจฺจยธมฺมสฺส อสงฺขตภาโว อติวิย ปากโฏ โหติฯ ทุกฺขทสฺสเนน ปนสฺส อมตเฏฺฐ อาวิภวติ, ทุกฺขํ หิ วิสํ, อมตํ นิพฺพานนฺติฯ

ตถา นิยฺยานลกฺขณสฺสาปิ **มคฺคสฺส,** สมุทยทสฺสเนน ''นายํ เหตุ นิพฺพานสฺส ปตฺติยา, อยํ เหตู''ติ เหตุเฏฺฐ อาวิภวติฯ นิโรธทสฺสเนน ทสฺสนเฏฺฐ, ปรมสุขุมานิ รูปานิ ปสฺสโต ''วิปฺปสนฺนํ วต เม จกฺขู''นฺติ จกฺขุสฺส วิปฺปสนฺนภาโว วิยฯ ทุกฺขทสฺสเนน อธิปเตยฺยเฏฺฐ, อเนกโรคาตุรกปณชนทสฺสเนน อิสฺสรชนสฺส อุฬารภาโว วิยาติ เอวเมตฺถ สลกฺขณวเสน เอเกกสฺส, อญฺญสจฺจทสฺสนวเสน จ อิตเรสํ ติณฺณํ ติณฺณํ อาวิภาวโต เอเกกสฺส จตฺตาโร จตฺตาโร อตฺถา วุตฺตาฯ มคฺคกฺขเณ ปน สเพฺพ เจเต อตฺถา เอเกเนว ทุกฺขาทีสุ จตุกิเจฺจน ญาเณน ปฏิเวธํ คจฺฉนฺตีติฯ เย ปน นานาภิสมยํ อิจฺฉนฺติ, เตสํ อุตฺตรํ อภิธเมฺม กถาวตฺถุสฺมิํ วุตฺตเมวฯ

ปริญฺญาทิปฺปเภทกถา

๘๔๔. อิทานิ ยานิ ตานิ ปริญฺญาทีนิ จตฺตาริ กิจฺจานิ วุตฺตานิ, เตสุ –

ติวิธา โหติ ปริญฺญา, ตถา ปหานมฺปิ สจฺฉิกิริยาปิ;
เทฺว ภาวนา อภิมตา, วินิจฺฉโย ตตฺถ ญาตโพฺพฯ

๘๔๕. **ติวิธา โหติ ปริญฺญา**ติ ญาตปริญฺญา ตีรณปริญฺญา ปหานปริญฺญาติ เอวํ ปริญฺญา ติวิธา โหติฯ ตตฺถ ''อภิญฺญาปญฺญา ญาตเฏฺฐน ญาณ''นฺติ (ปฏิ. ม. มาติกา ๑.๒๐)

เอวํ อุทฺทิสิตฺวา ‘‘เย เย ธมฺมา อภิญฺญาตา โหนฺติ, เต เต ธมฺมา ญาตา โหนฺตี’’ติ (ปฏิ. ม. ๑.๗๕) เอวํ สงฺขิปิตฺวา, ‘‘สพฺพํ, ภิกฺขเว, อภิเญฺญยฺยํฯ กิญฺจ, ภิกฺขเว, สพฺพํ อภิเญฺญยฺยํ? จกฺขุํ, ภิกฺขเว, อภิเญฺญยฺย’’นฺติอาทินา (ปฏิ. ม. ๑.๒) นเยน วิตฺถารโต วุตฺตา **ญาตปริญฺญา** นามฯ ตสฺสา สปฺปจฺจยนามรูปาภิชานนา อาเวณิกา ภูมิฯ

๘๔๖. ‘‘ปริญฺญาปญฺญา ตีรณฏฺเฐน ญาณ’’นฺติ (ปฏิ. ม. มาติกา ๑.๒๑) เอวํ อุทฺทิสิตฺวา ปน ‘‘เย เย ธมฺมา ปริญฺญาตา โหนฺติ, เต เต ธมฺมา ตีริตา โหนฺตี’’ติ (ปฏิ. ม. ๑.๗๕) เอวํ สงฺขิปิตฺวา, ‘‘สพฺพํ, ภิกฺขเว, ปริเญฺญยฺยํฯ กิญฺจ, ภิกฺขเว, สพฺพํ ปริเญฺญยฺยํ? จกฺขุํ, ภิกฺขเว, ปริเญฺญยฺย’’นฺติอาทินา (ปฏิ. ม. ๑.๒๑) นเยน วิตฺถารโต วุตฺตา **ตีรณปริญฺญา** นามฯ ตสฺสา กลาปสมฺมสนโต ปฏฺฐาย อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตาติ ตีรณวเสน ปวตฺตมานาย ยาว อนุโลมา อาเวณิกา ภูมิฯ

๘๔๗. ‘‘ปหานปญฺญา ปริจฺจาคฏฺเฐน ญาณ’’นฺติ (ปฏิ. ม. มาติกา ๑.๒๒) เอวํ ปน อุทฺทิสิตฺวา ‘‘เย เย ธมฺมา ปหีนา โหนฺติ, เต เต ธมฺมา ปริจฺจตฺตา โหนฺตี’’ติ (ปฏิ. ม. ๑.๗๕) เอวํ วิตฺถารโต วุตฺตา ‘‘อนิจฺจานุปสฺสนาย นิจฺจสญฺญํ ปชหตี’’ติอาทินยปฺปวตฺตา **ปหานปริญฺญา**ฯ ตสฺสา ภงฺคานุปสฺสนโต ปฏฺฐาย ยาว มคฺคญาณา ภูมิ, อยํ อิธ อธิเปฺปตาฯ

ยสฺมา วา ญาตตีรณปริญฺญาโยปิ ตทตฺถาเยว, ยสฺมา จ เย ธเมฺม ปชหติ, เต นิยมโต ญาตา เจว ตีริตา จ โหนฺติ, ตสฺมา ปริญฺญาตฺตยมฺปิ อิมินา ปริยาเยน มคฺคญาณสฺส กิจฺจนฺติ เวทิตพฺพํฯ

๘๔๘. **ตถา ปหานมฺปี**ติ ปหานมฺปิ หิ วิกฺขมฺภนปฺปหานํ ตทงฺคปฺปหานํ สมุเจฺฉทปฺปหานนฺติ ปริญฺญา วิย ติวิธเมว โหติฯ ตตฺถ ยํ สเสวาเล อุทเก ปกฺขิเตฺตน ฆเฏน เสวาลสฺส วิย เตน เตน โลกิยสมาธินา นีวรณาทีนํ ปจฺจนีกธมฺมานํ วิกฺขมฺภนํ, อิทํ **วิกฺขมฺภนปฺปหานํ** นามฯ ปาฬิยํ ปน ‘‘วิกฺขมฺภนปฺปหานญฺจ นีวรณานํ ปฐมํ ฌานํ ภาวยโต’’ติ (ปฏิ. ม. ๑.๒๔) นีวรณานเญฺญว วิกฺขมฺภนํ วุตฺตํ, ตํ ปากฏตฺตา วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ นีวรณานิ หิ ฌานสฺส ปุพฺพภาเคปิ ปจฺฉาภาเคปิ น สหสา จิตฺตํ อโชฺฌตฺถรนฺติ, วิตกฺกาทโย อปฺปิตกฺขเณเยวฯ ตสฺมา นีวรณานํ วิกฺขมฺภนํ ปากฏํฯ

๘๔๙. ยํ ปน รตฺติภาเค สมุชฺชลิเตน ปทีเปน อนฺธการสฺส วิย เตน เตน วิปสฺสนาย อวยวภูเตน ญาณงฺเคน ปฏิปกฺขวเสเนว ตสฺส ตสฺส ปหาตพฺพธมฺมสฺส ปหานํ, อิทํ **ตทงฺคปฺปหานํ** นามฯ เสยฺยถิทํ – นามรูปปริเจฺฉเทน ตาว สกฺกายทิฏฺฐิยาฯ ปจฺจยปริคฺคเหน อเหตุวิสมเหตุทิฏฺฐิยา เจว กงฺขามลสฺส จฯ กลาปสมฺมสเนน ‘‘อหํ มมา’’ติ สมูหคาหสฺสฯ มคฺคามคฺคววตฺถาเนน อมเคฺค มคฺคสญฺญายฯ อุทยทสฺสเนน อุเจฺฉททิฏฺฐิยาฯ วยทสฺสเนน สสฺสตทิฏฺฐิยาฯ ภยตุปฏฺฐาเนน สภเย อภยสญฺญายฯ อาทีนวทสฺสเนน อสฺสาทสญฺญายฯ นิพฺพิทานุปสฺสเนน อภิรติสญฺญายฯ มุญฺจิตุกมฺยตาย อมุญฺจิตุกามภาวสฺสฯ ปฏิสงฺขาเนน อปฺปฏิสงฺขานสฺสฯ อุเปกฺขาย อนุเปกฺขนสฺสฯ อนุโลเมน สจฺจปฏิโลมคาหสฺส ปหานํฯ

ยํ วา ปน อฏฺฐารสสุ มหาวิปสฺสนาสุ อนิจฺจานุปสฺสนาย นิจฺจสญฺญายฯ ทุกฺขานุปสฺสนาย สุขสญฺญายฯ อนตฺตานุปสฺสนาย อตฺตสญฺญายฯ นิพฺพิทานุปสฺสนาย นนฺทิยาฯ วิราคานุปสฺสนาย ราคสฺสฯ นิโรธานุปสฺสนาย สมุทยสฺสฯ ปฏินิสฺสคฺคานุปสฺสนาย อาทานสฺสฯ ขยานุปสฺสนาย ฆนสญฺญายฯ วยานุปสฺสนาย อายูหนสฺสฯ วิปริณามานุปสฺสนาย ธุวสญฺญายฯ อนิมิตฺตานุปสฺสนาย นิมิตฺตสฺสฯ อปฺปณิหิตานุปสฺสนาย ปณิธิยาฯ สุญฺญตานุปสฺสนาย อภินิ

เวสสฺสฯ อธิปญฺญาธมฺมวิปสฺสนาย สาราทานาภินิเวสสฺสฯ ยถาภูตญาณทสฺสเนน สโมฺมหาภินิเวสสฺสฯ อาทีนวานุปสฺสนาย อาลยาภินิเวสสฺสฯ ปฏิสงฺขานุปสฺสนาย อปฺปฏิสงฺขายฯ วิวฏฺฏานุปสฺสนาย สํโยคาภินิเวสสฺส ปหานํฯ อิทมฺปิ **ตทงฺคปฺปหาน**เมวฯ

๘๕๐. ตตฺถ ยถา อนิจฺจานุปสฺสนาทีหิ สตฺตหิ นิจฺจสญฺญาทีนํ ปหานํ โหติ, ตํ ภงฺคานุปสฺสเน วุตฺตเมวฯ

ขยานุปสฺสนาติ ปน ฆนวินิโพฺภคํ กตฺวา อนิจฺจํ ขยเฏฺฐนาติ เอวํ ขยํ ปสฺสโต ญาณํฯ เตน ฆนสญฺญาย ปหานํ โหติฯ

วยานุปสฺสนาติ –

อารมฺมณานฺวเยน, อุโภ เอกววตฺถานา;
นิโรเธ อธิมุตฺตตา, วยลกฺขณวิปสฺสนาติฯ –

เอวํ วุตฺตา ปจฺจกฺขโต เจว อนฺวยโต จ สงฺขารานํ ภงฺคํ ทิสฺวา ตสฺมิเญฺญว ภงฺคสงฺขาเต นิโรเธ อธิมุตฺตตา, ตาย อายูหนสฺส ปหานํ โหติฯ เยสํ หิ อตฺถาย อายูเหยฺย, ‘‘เต เอวํ วยธมฺมา’’ติ วิปสฺสโต อายูหเน จิตฺตํ น นมติฯ

วิปริณามานุปสฺสนาติ รูปสตฺตกาทิวเสน ตํ ตํ ปริเจฺฉทํ อติกฺกมฺม อญฺญถาปวตฺติทสฺสนํฯ อุปฺปนฺนสฺส วา ชราย เจว มรเณน จ ทฺวีหากาเรหิ วิปริณามทสฺสนํ, ตาย ธุวสญฺญาย ปหานํ โหติฯ

อนิมิตฺตานุปสฺสนาติ อนิจฺจานุปสฺสนาว, ตาย นิจฺจนิมิตฺตสฺส ปหานํ โหติฯ

อปฺปณิหิตานุปสฺสนาติ ทุกฺขานุปสฺสนาว, ตาย สุขปณิธิสุขปตฺถนาปหานํ โหติฯ

สุญฺญตานุปสฺสนาติ อนตฺตานุปสฺสนาว, ตาย ‘‘อตฺถิ อตฺตา’’ติ อภินิเวสสฺส ปหานํ โหติฯ

อธิปญฺญาธมฺมวิปสฺสนาติ –

‘‘อารมฺมณญฺจ ปฏิสงฺขา, ภงฺคญฺจ อนุปสฺสติ;
สุญฺญโต จ อุปฏฺฐานํ, อธิปญฺญา วิปสฺสนา’’ติฯ –

เอวํ วุตฺตา รูปาทิอารมฺมณํ ชานิตฺวา ตสฺส จ อารมฺมณสฺส ตทารมฺมณสฺส จ จิตฺตสฺส ภงฺคํ ทิสฺวา ‘‘สงฺขาราว ภิชฺชนฺติ, สงฺขารานํ มรณํ, น อโญฺญ โกจิ อตฺถี’’ติ ภงฺควเสน สุญฺญตํ คเหตฺวา ปวตฺตา วิปสฺสนาฯ สา อธิปญฺญา จ ธเมฺมสุ จ วิปสฺสนาติ กตฺวา อธิปญฺญาธมฺมวิปสฺสนาติ วุจฺจติ, ตาย นิจฺจสาราภาวสฺส จ อตฺตสาราภาวสฺส จ สุฏฺฐุ ทิฏฺฐตฺตา สาราทานาภินิเวสสฺส ปหานํ โหติฯ

ยถาภูตญาณทสฺสนนฺติ สปฺปจฺจยนามรูปปริคฺคโห, เตน ‘‘อโหสิํ นุ โข อหํ อตีตมทฺธาน’’นฺติอาทิวเสน เจว, ‘‘อิสฺสรโต โลโก สโมฺภตี’’ติอาทิวเสน จ ปวตฺตสฺส สโมฺมหาภินิเวสสฺส ปหานํ โหติฯ

อาทีนวานุปสฺสนาติ ภยตุปฏฺฐานวเสน อุปฺปนฺนํ สพฺพภวาทีสุ อาทีนวทสฺสนญาณํ, เตน ‘‘กิญฺจิ อลฺลียิตพฺพํ น ทิสฺสตี’’ติ อาลยาภินิเวสสฺส ปหานํ โหติฯ

ปฏิสงฺขานุปสฺสนาติ มุญฺจนสฺส อุปายกรณํ ปฏิสงฺขาญาณํ, เตน อปฺปฏิสงฺขาย ปหานํ โหติฯ

วิวฏฺฏานุปสฺสนาติ สงฺขารุเปกฺขา เจว อนุโลมญฺจฯ ตทา หิสฺส จิตฺตํ อีสกโปเณ ปทุม ปลาเส อุทกพินฺทุ วิย สพฺพสฺมา สงฺขารคตา ปติลียติ, ปติกุฏติ, ปติวตฺตตีติ วุตฺตํฯ ตสฺมา ตาย สํโยคาภินิเวสสฺส ปหานํ โหติ, กามสํโยคาทิกสฺส กิเลสาภินิเวสสฺส กิเลสปฺปวตฺติยา ปหานํ โหตีติ อโตฺถฯ เอวํ วิตฺถารโต ตทงฺคปฺปหานํ เวทิตพฺพํฯ ปาฬิยํ ปน ‘‘ตทงฺคปฺปหาน ญฺจ ทิฏฺฐิคตานํ นิเพฺพธภาคิยํ สมาธิํ ภาวยโต’’ติ (ปฏิ. ม. ๑.๒๔) สเงฺขเปเนว วุตฺตํฯ

๘๕๑. ยํ ปน อสนิวิจกฺกาภิหตสฺส รุกฺขสฺส วิย อริยมคฺคญาเณน สํโยชนาทีนํ ธมฺมานํ ยถา น ปุน ปวตฺติ, เอวํ ปหานํ, อิทํ **สมุเจฺฉทปฺปหานํ** นามฯ ยํ สนฺธาย วุตฺตํ ‘‘สมุเจฺฉทปฺ ปหานญฺจ โลกุตฺตรํ ขยคามิมคฺคํ ภาวยโต’’ติ (ปฏิ. ม. ๑.๒๔) ฯ อิติ อิเมสุ ตีสุ ปหาเนสุ สมุ เจฺฉทปฺปหานเมว อิธ อธิเปฺปตํฯ ยสฺมา ปน ตสฺส โยคิโน ปุพฺพภาเค วิกฺขมฺภนตทงฺคปฺปหาน านิปิ ตทตฺถาเนว, ตสฺมา ปหานตฺตยมฺปิ อิมินา ปริยาเยน มคฺคญาณสฺส กิจฺจนฺติ เวทิตพฺพํฯ ปฏิราชานํ วธิตฺวา รชฺชํ ปเตฺตน หิ ยมฺปิ ตโต ปุเพฺพ กตํ, สพฺพํ ‘‘อิทญฺจิทญฺจ รญฺญา กต’’นฺติ เยว วุจฺจติฯ

๘๕๒. **สจฺฉิกิริยาปี**ติ โลกิยสจฺฉิกิริยา โลกุตฺตรสจฺฉิกิริยาติ เทฺวธา ภินฺนาปิ โลกุตฺ ตราย ทสฺสนภาวนาวเสน เภทโต ติวิธา โหติฯ ตตฺถ ‘‘ปฐมสฺส ฌานสฺส ลาภีมฺหิ, วสีมฺหิ, ปฐมชฺฌานํ สจฺฉิกตํ มยา’’ติอาทินา (ปารา. ๒๐๓-๒๐๔) นเยน อาคตา ปฐมชฺฌานาทีนํ ผสฺ สนา โลกิยสจฺฉิกิริยา นามฯ **ผสฺสนา**ติ อธิคนฺตฺวา ‘‘อิทํ มยา อธิคต’’นฺติ ปจฺจกฺขโต ญาณผ เสฺสน ผุสนาฯ อิมเมว หิ อตฺถํ สนฺธาย ‘‘สจฺฉิกิริยา ปญฺญา ผสฺสนเฏฺฐ ญาณ’’นฺติ (ปฏิ. ม. มาติกา ๑.๒๔) อุทฺทิสิตฺวา ‘‘เย เย ธมฺมา สจฺฉิกตา โหนฺติ, เต เต ธมฺมา ผสฺสิตา โหนฺตี’’ติ (ปฏิ. ม. ๑.๗๕) สจฺฉิกิริยนิเทฺทโส วุโตฺตฯ

อปิจ อตฺตโน สนฺตาเน อนุปฺปาเทตฺวาปิ เย ธมฺมา เกวลํ อปรปฺปจฺจเยน ญาเณน ญาตา, เต สจฺฉิกตา โหนฺติฯ เตเนว หิ ‘‘สพฺพํ, ภิกฺขเว, สจฺฉิกาตพฺพํฯ กิญฺจ, ภิกฺขเว, สพฺพํ สจฺฉิ กาตพฺพํ? จกฺขุ, ภิกฺขเว, สจฺฉิกาตพฺพ’’นฺติอาทิ (ปฏิ. ม. ๑.๒๙) วุตฺตํฯ

อปรมฺปิ วุตฺตํ ‘‘รูปํ ปสฺสโนฺต สจฺฉิกโรติฯ เวทนํ…เป…. วิญฺญาณํ ปสฺสโนฺต สจฺฉิกโร ติฯ จกฺขุํ…เป…. ชรามรณํ…เป…. อมโตคธํ นิพฺพานํ ปสฺสโนฺต สจฺฉิกโรตีติฯ เย เย ธมฺมา สจฺฉิกตา โหนฺติ, เต เต ธมฺมา ผสฺสิตา โหนฺตี’’ติ (ปฏิ. ม. ๑.๒๙)ฯ

ปฐมมคฺคกฺขเณ ปน นิพฺพานทสฺสนํ ทสฺสนสจฺฉิกิริยาฯ เสสมคฺคกฺขเณสุ ภาวนาสจฺฉิ กิริยาติฯ สา ทุวิธาปิ อิธ อธิเปฺปตาฯ ตสฺมา ทสฺสนภาวนาวเสน นิพฺพานสฺส สจฺฉิกิริยา อิมสฺส ญาณสฺส กิจฺจนฺติ เวทิตพฺพํฯ

๘๕๓. **เทฺว ภาวนา อภิมตา**ติ ภาวนา ปน โลกิยภาวนา โลกุตฺตรภาวนาติ เทฺวเยว อภิ มตาฯ ตตฺถ โลกิยานํ สีลสมาธิปญฺญานํ อุปฺปาทนํ, ตาหิ จ สนฺตานวาสนํ โลกิยภาวนาฯ โลกุตฺตรานํ อุปฺปาทนํ, ตาหิ จ สนฺตานวาสนํ โลกุตฺตรภาวนาฯ ตาสุ อิธ โลกุตฺตรา อธิเปฺป

ตาฯ โลกุตฺตรานิ หิ สีลาทีนิ จตุพฺพิธเมฺปตํ ญาณํ อุปฺปาเทติฯ เตสํ สหชาตปจฺจยาทิตาย เตหิ จ สนฺตานํ วาเสตีติ โลกุตฺตรภาวนาวสฺส กิจฺจนฺติฯ

เอวํ –

กิจฺจานิ ปริญฺญาทีนิ, ยานิ วุตฺตานิ อภิสมยกาเล;
ตานิ จ ยถาสภาเวน, ชานิตพฺพานิ สพฺพานีติฯ

เอตฺตาวตา จ –

‘‘สีเล ปติฏฺฐาย นโร สปญฺโญ, จิตฺตํ ปญฺญญฺจ ภาวย’’นฺติฯ –

เอวํ สรูเปเนว อาภตาย ปญฺญาภาวนาย วิธานทสฺสนตฺถํ ยํ วุตฺตํ ‘‘มูลภูตา เทฺว วิสุทฺธิโย สมฺปาเทตฺวา สรีรภูตา ปญฺจ วิสุทฺธิโย สมฺปาเทนฺเตน ภาเวตพฺพา’’ติ, ตํ วิตฺถาริตํ โหติฯ กถํ ภาเวตพฺพาติ อยญฺจ ปโญฺห วิสฺสชฺชิโตติฯ

อิติ สาธุชนปาโมชฺชตฺถาย กเต วิสุทฺธิมเคฺค

ปญฺญาภาวนาธิกาเร

ญาณทสฺสนวิสุทฺธินิเทฺทโส นาม

พาวีสติโม ปริเจฺฉโทฯ

๒๓. ปญฺญาภาวนานิสํสนิทฺเทโส

อานิสํสปกาสนา

๘๕๔. ยํ ปน วุตฺตํ ‘‘ปญฺญาภาวนาย โก อานิสํโส’’ติ, ตตฺถ วทามฯ อยญฺหิ ปญฺญาภาวนา นาม อเนกสตานิสํสาฯ ตสฺสา ทีเฆนาปิ อทฺธุนา น สุกรํ วิตฺถารโต อานิสํสํ ปกาเสตุํฯ สงฺเขปโต ปนสฺสา นานากิเลสวิทฺธํสนํ, อริยผลรสานุภวนํ, นิโรธสมาปตฺติสมาปชฺชนสมตฺถตา, อาหุเนยฺยภาวาทิสิทฺธีติ อยมานิสํโส เวทิตโพฺพฯ

นานากิเลสวิทฺธํสนกถา

๘๕๕. ตตฺถ ยํ นามรูปปริเจฺฉทโต ปฎฺฐาย สกฺกายทิฎฺฐาทีนํ วเสน **นานากิเลสวิทฺธํสนํ** วุตฺตํ, อยํ โลกิกาย ปญฺญาภาวนาย อานิสํโสฯ ยํ อริยมคฺคกฺขเณ สํโยชนาทีนํ วเสน **นานากิเลสวิทฺธํสนํ** วุตฺตํ, อยํ โลกุตฺตราย ปญฺญาภาวนาย อานิสํโสติ เวทิตโพฺพฯ

ภีมเวคานุปติตา, อสนีว สิลุจฺจเย;
วายุเวคสมุฎฺฐิโต, อรญฺญมิว ปาวโกฯ

อนฺธการํ วิย รวิ, สเตชุชฺชลมณฺฑโล;
ทีฆรตฺตานุปติตํ, สพฺพานตฺถวิธายกํฯ

กิเลสชาลํ ปญฺญา หิ, วิทฺธํสยติ ภาวิตา;
สนฺทิฎฺฐิกมโต ชญฺญา, อานิสํสมิมํ อิธฯ

ผลสมาปตฺติกถา

๘๕๖. **อริยผลรสานุภวน**นฺติ น เกวลญฺจ กิเลสวิทฺธํสนเญฺญว, อริยผลรสานุภวนมฺปิ ปญฺญาภาวนาย อานิสํโสฯ อริยผลนฺติ หิ โสตาปตฺติผลาทิ สามญฺญผลํ วุจฺจติฯ ตสฺส ทฺวีหากาเรหิ รสานุภวนํ โหติฯ มคฺควีถิยญฺจ ผลสมาปตฺติวเสน จ ปวตฺติยํฯ ตตฺราสฺส มคฺควีถิยํ ปวตฺติ ทสฺสิตาเยวฯ

๘๕๗. อปิจ เย ‘‘สํโยชนปฺปหานมตฺตเมว ผลํ นาม, น โกจิ อโญฺญ ธโมฺม อตฺถี’’ติ วทนฺติ, เตสํ อนุนยตฺถํ อิทํ สุตฺตมฺปิ ทเสฺสตพฺพํ – ‘‘กถํ ปโยคปฎิปฺปสฺสทฺธิปญฺญา ผเล ญาณํ? โสตาปตฺติมคฺคกฺขเณ ทสฺสนเฎฺฐน สมฺมาทิฎฺฐิ มิจฺฉาทิฎฺฐิยา วุฎฺฐาติ, ตทนุวตฺตกกิเลเสหิ จ ขเนฺธหิ จ วุฎฺฐาติ, พหิทฺธา จ สพฺพนิมิเตฺตหิ วุฎฺฐาติฯ ตมฺปโยคปฎิปฺปสฺสทฺธตฺตา อุปฺปชฺชติ สมฺมาทิฎฺฐิ, มคฺคเสฺสตํ ผล’’นฺติ (ปฎิ. ม. ๑.๖๓) วิตฺถาเรตพฺพํฯ

‘‘จตฺตาโร มคฺคา อปริยาปนฺนา, จตฺตาริ จ สามญฺญผลานิ, อิเม ธมฺมา อปฺปมาณา รมฺมณา’’ (ธ. ส. ๑๔๒๒)ฯ ‘‘มหคฺคโต ธโมฺม อปฺปมาณสฺส ธมฺมสฺส อนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ (ปฎฺฐา. ๒.๑๒.๖๒) เอวมาทีนิปิ เจตฺถ สาธกานิฯ

๘๕๘. ผลสมาปตฺติยํ ปวตฺติทสฺสนตฺถํ ปนสฺส อิทํ ปญฺหากมฺมํ – กา ผลสมาปตฺติ, เก ตํ สมาปชฺชนฺติ, เก น สมาปชฺชนฺติ, กสฺมา สมาปชฺชนฺติ, กถญฺจสฺสา สมาปชฺชนํ โหติ, กถํ ฐานํ, กถํ วุฎฺฐานํ, กึ ผลสฺส อนนฺตรํ, กสฺส จ ผลํ อนนฺตรนฺติ?

๘๕๙. ตตฺถ **กา ผลสมาปตฺตี**ติ ยา อริยผลสฺส นิโรเธ อปฺปนาฯ

๘๖๐. **เก ตํ สมาปชฺชนฺติ, เก น สมาปชฺชนฺตี**ติ สเพฺพปิ ปุถุชฺชนา น สมาปชฺชนฺติฯ กสฺมา? อนธิคตตฺตาฯ อริยา ปน สเพฺพปิ สมาปชฺชนฺติฯ กสฺมา? อธิคตตฺตาฯ อุปริมา ปน เหฏฺฐิมํ น สมาปชฺชนฺติ, ปุคฺคลนฺตรภาวุปคมเนน ปฏิปฺปสฺสทฺธตฺตาฯ เหฏฺฐิมา จ อุปริมํ, อนธิคตตฺตาฯ อตฺตโน อตฺตโนเยว ปน ผลํ สมาปชฺชนฺตีติ อิทเมตฺถ สนฺนิฏฺฐานํฯ

เกจิ ปน ''โสตาปนฺนสกทาคามิโนปิ น สมาปชฺชนฺติฯ อุปริมา เทฺวเยว สมาปชฺชนฺตี''ติ วทนฺติฯ อิทญฺจ เตสํ การณํ, เอเต หิ สมาธิสฺมึ ปริปูรการิโนติฯ ตํ ปุถุชฺชนสฺสาปิ อตฺตนา ปฏิลทฺธโลกิยสมาธิสมาปชฺชนโต อการณเมวฯ กิเญฺจตฺถ การณาการณจินฺตายฯ นนุ ปาฬิยํเยว วุตฺตํ – ''กตเม ทส โคตฺรภุธมฺมา วิปสฺสนาวเสน อุปฺปชฺชนฺติ? โสตาปตฺติมคฺคปฏิลาภตฺถาย อุปฺปาทํ ปวตฺตํ…เป.… อุปายาสํ พหิทฺธา สงฺขารนิมิตฺตํ อภิภุยฺยตีติ โคตฺรภุฯ โสตาปตฺติผลสมาปตฺตตฺถาย สกทาคามิมคฺคํ …เป.… อรหตฺตผลสมาปตฺตตฺถาย… สุญฺญตวิหารสมาปตฺตตฺถาย… อนิมิตฺตวิหารสมาปตฺตตฺถาย อุปฺปาทํ…เป.… พหิทฺธา สงฺขารนิมิตฺตํ อภิภุยฺยตีติ โคตฺรภู''ติ (ปฏิ. ม. ๑.๖๐)ฯ ตสฺมา สเพฺพปิ อริยา อตฺตโน อตฺตโน ผลํ สมาปชฺชนฺตีติ นิฏฺฐเมตฺถ คนฺตพฺพํฯ

๘๖๑. **กสฺมา สมาปชฺชนฺตี**ติ ทิฏฺฐธมฺมสุขวิหารตฺถํฯ ยถา หิ ราชา รชฺชสุขํ, เทวตา ทิพฺพสุขํ อนุภวนฺติ, เอวํ อริยา ''อริยํ โลกุตฺตรสุขํ อนุภวิสฺสามา''ติ อทฺธานปฺปริเจฺฉทํ กตฺวา อิจฺฉิติจฺฉิตกฺขเณ ผลสมาปตฺตึ สมาปชฺชนฺติฯ

๘๖๒. **กถญฺจสฺสา สมาปชฺชนํ โหติ, กถํ ฐานํ, กถํ วุฏฺฐาน**นฺติ ทฺวีหิ ตาว อากาเรหิ อสฺสา สมาปชฺชนํ โหติ – นิพฺพานโต อญฺญสฺส อารมฺมณสฺส อมนสิการา นิพฺพานสฺส จ มนสิการาฯ ยถาห – ''เทฺว โข, อาวุโส, ปจฺจยา อนิมิตฺตาย เจโตวิมุตฺติยา สมาปตฺติยา สพฺพนิมิตฺตานญฺจ อมนสิกาโร, อนิมิตฺตาย จ ธาตุยา มนสิกาโร''ติ (ม. นิ. ๑.๔๕๘)ฯ

๘๖๓. อยมฺปเนตฺถ สมาปชฺชนกฺกโมฯ ผลสมาปตฺตตฺถิเกน หิ อริยสาวเกน รโหคเตน ปฏิสลฺลีเนน อุทยพฺพยาทิวเสน สงฺขารา วิปสฺสิตพฺพาฯ ตสฺส ปวตฺตานุปุพฺพวิปสฺสนสฺส สงฺขารารมฺมณโคตฺรภุญาณานนฺตรา ผลสมาปตฺติวเสน นิโรเธ จิตฺตํ อเปฺปติฯ ผลสมาปตฺตินินฺนตาย เจตฺถ เสกฺขสฺสาปิ ผลเมว อุปฺปชฺชติ, น มโคฺคฯ

เย ปน วทนฺติ ''โสตาปโนฺน 'ผลสมาปตฺตึ สมาปชฺชิสฺสามี'ติ วิปสฺสนํ ปฏฺฐเปตฺวา สกทาคามี โหติฯ สกทาคามี จ อนาคามี''ติ, เต วตฺตพฺพา ''เอวํ สติ อนาคามี อรหา ภวิสฺสติ, อรหา ปเจฺจกพุโทฺธ, ปเจฺจกพุโทฺธ จ พุโทฺธฯ ตสฺมา น กิญฺจิ เอตํ, ปาฬิวเสเนว จ ปฏิกฺขิตฺต''นฺติปิ น คเหตพฺพํฯ อิทเมว ปน คเหตพฺพํ – เสกฺขสฺสาปิ ผลเมว อุปฺปชฺชติ, น มโคฺคฯ ผลญฺจสฺส สเจ อเนน ปฐมชฺฌานิโก มโคฺค อธิคโต โหติฯ ปฐมชฺฌานิกเมว อุปฺปชฺชติฯ สเจ ทุติยาทีสุ อญฺญตรชฺฌานิโก, ทุติยาทีสุ อญฺญตรชฺฌานิกเมวาติฯ เอวํ ตาวสฺสา สมาปชฺชนํ โหติฯ

๘๖๔. ''ตโย โข, อาวุโส, ปจฺจยา อนิมิตฺตาย เจโตวิมุตฺติยา ฐิติยา สพฺพนิมิตฺตานญฺจ อมนสิกาโร, อนิมิตฺตาย จ ธาตุยา มนสิกาโร, ปุเพฺพ จ อภิสงฺขาโร''ติ (ม. นิ. ๑.๔๕๘) วจนโต ปนสฺสา ตีหากาเรหิ ฐานํ โหติฯ ตตฺถ **ปุเพฺพ จ อภิสงฺขาโร**ติ สมาปตฺติโต ปุเพฺพ กาล

ปริเจฺฉโทฯ ‘‘อสุกสฺมึ นาม กาเล วุฏฺฐหิสฺสามี’’ติ ปริจฺฉินฺนตฺตา หิสฺสา ยาว โส กาโล นาค จฺฉติ, ตาว ฐานํ โหติฯ เอวมสฺสา ฐานํ โหตีติฯ

๘๖๕. ‘‘เทฺว โข, อาวุโส, ปจฺจยา อนิมิตฺตาย เจโตวิมุตฺติยา วุฏฺฐานาย สพฺพนิมิตฺตานญฺจ มนสิกาโร, อนิมิตฺตาย จ ธาตุยา อมนสิกาโร’’ติ (ม. นิ. ๑.๔๕๘) วจนโต ปนสฺสา ทฺวีหากาเรหิ วุฏฺฐานํ โหติฯ ตตฺถ **สพฺพนิมิตฺตาน**นฺติ รูปนิมิตฺตเวทนาสญฺญาสงฺขารวิญฺญาณนิมิตฺตานํฯ กามญฺจ น สพฺพาเนเวตานิ เอกโต มนสิกโรติ สพฺพสงฺคาหิกวเสน ปเนตํ วุตฺตํฯ ตสฺมา ยํ ภวงฺคสฺส อารมฺมณํ โหติ, ตํ มนสิกโรโต ผลสมาปตฺติวุฏฺฐานํ โหตีติ เอวมสฺสา วุฏฺฐานํ เวทิตพฺพํฯ

๘๖๖. **กึ ผลสฺส อนนฺตรํ, กสฺส จ ผลํ อนนฺตร**นฺติ ผลสฺส ตาว ผลเมว วา อนนฺตรํ โหติ, ภวงฺคํ วาฯ ผลํ ปน อตฺถิ มคฺคานนฺตรํ, อตฺถิ ผลานนฺตรํ, อตฺถิ โคตฺรภุอนนฺตรํ, อตฺถิ เนวสญฺญานาสญฺญายตนานนฺตรํฯ ตตฺถ มคฺควีถิยํ มคฺคานนฺตรํ, ปุริมสฺส ปุริมสฺส ปจฺฉิมํ ปจฺฉิมํ ผลานนฺตรํฯ ผลสมาปตฺตีสุ ปุริมํ ปุริมํ โคตฺรภุอนนฺตรํฯ **โคตฺรภู**ติ เจตฺถ อนุโลมํ เวทิตพฺพํฯ วุตฺตเญฺหตํ ปฏฺฐาเน – ‘‘อรหโต อนุโลมํ ผลสมาปตฺติยา อนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโยฯ เสกฺขานํ อนุโลมํ ผลสมาปตฺติยา อนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ (ปฏฺฐา. ๑.๑.๔๑๗)ฯ เยน ผเลน นิโรธา วุฏฺฐานํ โหติ, ตํ เนวสญฺญานาสญฺญายตนานนฺตรนฺติฯ ตตฺถ ฐเปตฺวา มคฺควีถิยํ อุปฺปนฺนํ ผลํ อวเสสํ สพฺพํ ผลสมาปตฺติวเสน ปวตฺตํ นามฯ เอวเมตํ มคฺควีถิยํ ผลสมาปตฺติยํ วา อุปฺปชฺชนวเสน,

ปฏิปฺปสฺสทฺธทรถํ , อมตารมฺมณํ สุภํ;
วนฺตโลกามิสํ สนฺตํ, สามญฺญผลมุตฺตมํฯ

โอชวนฺตน สุจินา, สุเขน อภิสนฺทิตํ;
เยน สาตาติสาเตน, อมเตน มธุํ วิยฯ

ตํ สุขํ ตสฺส อริยสฺส, รสภูตมนุตฺตรํ;
ผลสฺส ปญฺญํ ภาเวตฺวา, ยสฺมา วินฺทติ ปณฺฑิโตฯ

ตสฺมา อริยผลเสฺสตํ, รสานุภวนํ อิธ;
วิปสฺสนาภาวนาย, อานิสํโสติ วุจฺจติฯ

นิโรธสมาปตฺติกถา

๘๖๗. **นิโรธสมาปตฺติสมาปชฺชนสมตฺถตา**ติ น เกวลญฺจ อริยผลรสานุภวนํเยว, อยํ ปน นิโรธสมาปตฺติยา สมาปชฺชนสมตฺถตาปิ อิมิสฺสา ปญฺญาภาวนาย อานิสํโสติ เวทิตพฺโพฯ

ตตฺริทํ นิโรธสมาปตฺติยา วิภาวนตฺถํ ปญฺหากมฺมํ – กา นิโรธสมาปตฺติ, เก ตํ สมาปชฺชนฺติ, เก น สมาปชฺชนฺติ, กตฺถ สมาปชฺชนฺติ, กสฺมา สมาปชฺชนฺติ, กถญฺจสฺสา สมาปชฺชนํ โหติ, กถํ ฐานํ, กถํ วุฏฺฐานํ, วุฏฺฐิตสฺส กึนินฺนํ จิตฺตํ โหติ, มตสฺส จ สมาปนฺนสฺส จ โก วิเสโส, นิโรธสมาปตฺติ กึ สงฺขตา อสงฺขตา โลกิยา โลกุตฺตรา นิปฺผนฺนา อนิปฺผนฺนาติ?

๘๖๘. ตตฺถ **กา นิโรธสมาปตฺตี**ติ ยา อนุปุพฺพนิโรธวเสน จิตฺตเจตสิกานํ ธมฺมานํ อปฺปวตฺติฯ **เก ตํ สมาปชฺชนฺติ, เก น สมาปชฺชนฺตี**ติ สเพฺพปิ ปุถุชฺชนา, โสตาปนฺนา, สกทาคามิโน, สุกฺขวิปสฺสกา จ อนาคามิโน, อรหโนฺต น สมาปชฺชนฺติฯ อฎฺฐสมาปตฺติลาภิโน ปน อนาคามิโน, ขีณาสวา จ สมาปชฺชนฺติฯ ‘‘ทฺวีหิ พเลหิ สมนฺนาคตตฺตา , ตโย จ สงฺขารานํ ปฎิปฺปสฺสทฺธิยา, โสฬสหิ ญาณจริยาหิ, นวหิ สมาธิจริยาหิ วสีภาวตา ปญฺญา นิโรธสมาปตฺติยา ญาณ’’นฺติ (ปฎิ. ม. มาติกา ๑.๓๔) หิ วุตฺตํฯ อยญฺจ สมฺปทา ฐเปตฺวา อฎฺฐสมาปตฺติลาภิโน อนาคามิขีณาสเว อเญฺญสํ นตฺถิฯ ตสฺมา เตเยว สมาปชฺชนฺติ, น อเญฺญฯ

๘๖๙. กตมานิ ปเนตฺถ เทฺว พลานิ…เป.… กตมา วสีภาวตาติ? น เอตฺถ กิญฺจิ อเมฺหหิ วตฺตพฺพํ อตฺถิฯ สพฺพมิทํ เอตสฺส อุเทฺทสสฺส นิเทฺทเส วุตฺตเมวฯ ยถาห –

> ‘‘**ทฺวีหิ พเลหี**ติ เทฺว พลานิ สมถพลํ วิปสฺสนาพลํฯ กตมํ สมถพลํ? เนกฺขมฺมวเสน จิตฺตสฺส เอกคฺคตา อวิเกฺขโป สมถพลํฯ อพฺยาปาทวเสน… อาโลกสญฺญาวเสน… อวิเกฺขปวเสน…เป.… ปฎินิสฺสคฺคานุปสฺสีอสฺสาสวเสน… ปฎินิสฺสคฺคานุปสฺสิปสฺสาสวเสน จิตฺตสฺส เอกคฺคตา อวิเกฺขโป สมถพลนฺติฯ เกนเฎฺฐน สมถพลํ? ปฐมชฺฌาเนน นีวรเณ น กมฺปตีติ สมถพลํฯ ทุติยชฺฌาเนน วิตกฺกวิจาเร…เป.… เนวสญฺญานาสญฺญายตนสมาปตฺติยา อากิญฺจญฺญายตนสญฺญาย น กมฺปตีติ สมถพลํฯ อุทฺธเจฺจ จ อุทฺธจฺจสหคตกิเลเส จ ขเนฺธ จ น กมฺปติ น จลติ น เวธตีติ สมถพลํฯ อิทํ **สมถพลํ**ฯ
>
> ‘‘กตมํ วิปสฺสนาพลํ? อนิจฺจานุปสฺสนา วิปสฺสนาพลํฯ ทุกฺขานุปสฺสนา… อนตฺตานุปสฺสนา… นิพฺพิทานุปสฺสนา… วิราคานุปสฺสนา… นิโรธานุปสฺสนา… ปฎินิสฺสคฺคานุปสฺสนา วิปสฺสนาพลํฯ รูเป อนิจฺจานุปสฺสนา…เป.… รูเป ปฎินิสฺสคฺคานุปสฺสนา วิปสฺสนาพลํฯ เวทนาย… สญฺญาย… สงฺขาเรสุ… วิญฺญาเณ… จกฺขุสฺมิํ…เป.… ชรามรเณ อนิจฺจานุปสฺสนาฯ ชรามรเณ ปฎินิสฺสคฺคานุปสฺสนา วิปสฺสนาพลนฺติฯ เกนเฎฺฐน วิปสฺสนาพลํ? อนิจฺจานุปสฺสนาย นิจฺจสญฺญาย น กมฺปตีติ วิปสฺสนาพลํฯ ทุกฺขานุปสฺสนาย สุขสญฺญาย น กมฺปตีติ… อนตฺตานุปสฺสนาย อตฺตสญฺญาย น กมฺปตีติ… นิพฺพิทานุปสฺสนาย นนฺทิยา น กมฺปตีติ… วิราคานุปสฺสนาย ราเค น กมฺปตีติ… นิโรธานุปสฺสนาย สมุทเย น กมฺปตีติ… ปฎินิสฺสคฺคานุปสฺสนาย อาทาเน น กมฺปตีติ วิปสฺสนาพลํฯ อวิชฺชาย จ อวิชฺชาสหคตกิเลเส จ ขเนฺธ จ น กมฺปติ น จลติ น เวธตีติ วิปสฺสนาพลํฯ อิทํ **วิปสฺสนาพลํ**ฯ
>
> ‘‘**ตโย จ สงฺขารานํ ปฎิปฺปสฺสทฺธิยา**ติ กตเมสํ ติณฺณนฺนํ สงฺขารานํ ปฎิปฺปสฺสทฺธิยา? ทุติยชฺฌานํ สมาปนฺนสฺส วิตกฺกวิจารา วจีสงฺขารา ปฎิปฺปสฺสทฺธา โหนฺติฯ จตุตฺถํ ฌานํ สมาปนฺนสฺส อสฺสาสปสฺสาสา กายสงฺขารา ปฎิปฺปสฺสทฺธา โหนฺติฯ สญฺญาเวทยิตนิโรธํ สมาปนฺนสฺส สญฺญา จ เวทนา จ จิตฺตสงฺขารา ปฎิปฺปสฺสทฺธา โหนฺติฯ อิเมสํ ติณฺณนฺนํ สงฺขารานํ ปฎิปฺปสฺสทฺธิยาฯ
>
> ‘‘**โสฬสหิ ญาณจริยาหี**ติ กตมาหิ โสฬสหิ ญาณจริยาหิ? อนิจฺจานุปสฺสนา ญาณจริยาฯ ทุกฺขา… อนตฺตา… นิพฺพิทา… วิราคา… นิโรธา… ปฎินิสฺสคฺคา… วิวฎฺฎานุปสฺสนา ญาณจริยาฯ โสตาปตฺติมโคฺค ญาณจริยาฯ โสตาปตฺติผลสมาปตฺติ ญาณจริยาฯ สกทาคามิมโคฺค…เป.… อรหตฺตผลสมาปตฺติ ญาณจริยาฯ อิมาหิ โสฬสหิ ญาณจริยาหิฯ

“**นวหิ สมาธิจริยาหี**ติ กตมาหิ นวหิ สมาธิจริยาหิ? ปฐมชฺฌานํ สมาธิจริยาฯ ทุติยชฺฌานํ…เป…. เนวสญฺญานาสญฺญายตนสมาปตฺติ สมาธิจริยาฯ ปฐมชฺฌาน ปฏิลาภตฺถาย วิตกฺโก จ วิจาโร จ ปีติ จ สุขญฺจ จิเตฺตกคฺคตา จ…เป…. เนวสญฺญา นาสญฺญายตนสมาปตฺตึ ปฏิลาภตฺถาย วิตกฺโก จ วิจาโร จ ปีติ จ สุขญฺจ จิเตฺตกคฺค ตา จฯ อิมาหิ นวหิ สมาธิจริยาหิฯ

“**วสี**ติ ปญฺจ วสิโย – อาวชฺชนวสี, สมาปชฺชนวสี, อธิฏฺฐานวสี, วุฏฺฐานวสี, ปจฺจ เวกฺขณวสีฯ ปฐมชฺฌานํ ยตฺถิจฺฉกํ ยทิจฺฉกํ ยาวติจฺฉกํ อาวชฺชติ, อาวชฺชนาย ทนฺธายิตตฺตํ นตฺถีติ อาวชฺชนวสีฯ ปฐมชฺฌานํ ยตฺถิจฺฉกํ ยทิจฺฉกํ ยาวติจฺฉกํ สมา ปชฺชติ, สมาปชฺชนาย ทนฺธายิตตฺตํ นตฺถีติ สมาปชฺชนวสี…เป…. อธิฏฺฐาติ อธิ ฏฺฐาเน…เป…. วุฏฺฐาติ วุฏฺฐาเน…เป…. ปจฺจเวกฺขติ ปจฺจเวกฺขณาย ทนฺธายิตตฺตํ นตฺถีติ ปจฺจเวกฺขณวสีฯ ทุติยํ…เป…. เนวสญฺญานาสญฺญายตนสมาปตฺตึ ยตฺถิจฺฉกํ ยทิจฺฉกํ ยาวติจฺฉกํ อาวชฺชติ …เป…. ปจฺจเวกฺขติฯ ปจฺจเวกฺขณาย ทนฺธายิตตฺตํ นตฺถีติ ปจฺจเวกฺขณวสีฯ อิมา ปญฺจ วสิโย’’ติ (ปฏิ. ม. ๑.๘๓)ฯ

๘๗๐. เอตฺถ จ ‘‘โสฬสหิ ญาณจริยาหี’’ติ อุกฺกฏฺฐนิเทฺทโส เอสฯ อนาคามิโน ปน จุทฺทสหิ ญาณจริยาหิ โหติฯ ยทิ เอวํ สกทาคามิโน ทฺวาทสหิ โสตาปนฺนสฺส จ ทสหิ กึ น โหตีติ? น โหติ, สมาธิปาริพนฺธิกสฺส ปญฺจ กามคุณิกราคสฺส อปฺปหีนตฺตาฯ เตสํ หิ โส อปฺป หีโนฯ ตสฺมา สมถพลํ น ปริปุณฺณํ โหติ, ตสฺมึ อปริปูเร ทฺวีหิ พเลหิ สมาปชฺชิตพฺพํ นิโรธสมา ปตฺตึ พลเวกเลฺลน สมาปชฺชิตุํ น สโกฺกนฺติฯ อนาคามิสฺส ปน โส ปหีโน, ตสฺมา เอส ปริ ปุณฺณพโล โหติฯ ปริปุณฺณพลตฺตา สโกฺกติฯ เตนาห ภควา – ‘‘นิโรธา วุฏฺฐหนฺตสฺส เนวสญฺญานาสญฺญายตนกุสลํ ผลสมาปตฺติยา อนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ (ปฏฺฐา. ๑.๑.๔๑๗)ฯ อิทญฺหิ ปฏฺฐาเน มหาปกรเณ อนาคามิโนว นิโรธา วุฏฺฐานํ สนฺธาย วุตฺตนฺติฯ

๘๗๑. **กตฺถ สมาปชฺชนฺตี**ติ ปญฺจโวการภเวฯ กสฺมา? อนุปุพฺพสมาปตฺติสพฺภาวโตฯ จตุโวการภเว ปน ปฐมชฺฌานาทีนํ อุปฺปตฺติ นตฺถิฯ ตสฺมา น สกฺกา ตตฺถ สมาปชฺชิตุนฺติฯ เกจิ ปน ‘‘วตฺถุสฺส อภาวา’’ติ วทนฺติฯ

๘๗๒. **กสฺมา สมาปชฺชนฺตี**ติ สงฺขารานํ ปวตฺติเภเท อุกฺกณฺฐิตฺวา ทิเฏฺฐว ธเมฺม อจิตฺ ตกา หุตฺวา ‘‘นิโรธํ นิพฺพานํ ปตฺวา สุขํ วิหริสฺสามา’’ติ สมาปชฺชนฺติฯ

๘๗๓. **กถญฺจสฺสา สมาปชฺชนํ โหตี**ติ สมถวิปสฺสนาวเสน อุสฺสกฺกิตฺวา กตปุพฺ พกิจฺจสฺส เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ นิโรธยโต, เอวมสฺส สมาปชฺชนํ โหติฯ โย หิ สมถวเส เนว อุสฺสกฺกติ, โส เนวสญฺญานาสญฺญายตนสมาปตฺตึ ปตฺวา ติฏฺฐติฯ โย ปน วิปสฺสนาวเส เนว อุสฺสกฺกติ, โส ผลสมาปตฺตึ ปตฺวา ติฏฺฐติฯ โย ปน อุภยวเสเนว อุสฺสกฺกิตฺวา ปุพฺพกิจฺจํ กตฺวา เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ นิโรเธติ, โส ตํ สมาปชฺชตีติ อยเมตฺถ สเงฺขโปฯ

๘๗๔. อยํ ปน วิตฺถาโร – อิธ ภิกฺขุ นิโรธํ สมาปชฺชิตุกาโม กตภตฺตกิโจฺจ สุโธตหตฺถ ปาโท วิวิเตฺต โอกาเส สุปญฺญตฺตมฺหิ อาสเน นิสีทติ ปลฺลงฺกํ อาภุชิตฺวา อุชุํ กายํ ปณิธาย ปริมุขํ สตึ อุปฏฺฐเปตฺวา, โส ปฐมํ ฌานํ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย ตตฺถ สงฺขาเร อนิจฺจโต ทุกฺข โต อนตฺตโต วิปสฺสติฯ

วิปสฺสนา ปเนสา ติวิธา โหติ – สงฺขารปริคฺคณฺหนกวิปสฺสนา, ผลสมาปตฺติวิปสฺสนา, นิโรธสมาปตฺติวิปสฺสนาติฯ ตตฺถ สงฺขารปริคฺคณฺหนกวิปสฺสนา มนฺทา วา โหตุ ติกฺขา วา, มคฺคสฺส ปทฏฺฐานํ โหติเยวฯ ผลสมาปตฺติวิปสฺสนา ติกฺขาว วฏฺฏติ มคฺคภาวนาสทิสาฯ นิโรธสมาปตฺติวิปสฺสนา ปน นาติมนฺทนาติติกฺขา วฏฺฏติฯ ตสฺมา เอส นาติมนฺทาย นาติติกฺขาย วิปสฺสนาย เต สงฺขาเร วิปสฺสติฯ

ตโต ทุติยํ ฌานํ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย ตตฺถ สงฺขาเร ตเถว วิปสฺสติฯ ตโต ตติยํ ฌานํ... เป.... ตโต วิญฺญาณญฺจายตนํ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย ตตฺถ สงฺขาเร ตเถว วิปสฺสติฯ ตถา อากิญฺจญฺญายตนํ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย จตุพฺพิธํ ปุพฺพกิจฺจํ กโรติ – นานาพทฺธอวิโกปนํ, สงฺฆปฏิมานนํ, สตฺถุปโกฺกสนํ, อทฺธานปริเจฺฉทนฺติฯ

๘๗๕. ตตฺถ **นานาพทฺธอวิโกปน**นฺติ ยํ อิมินา ภิกฺขุนา สทฺธึ เอกาพทฺธํ น โหติ, นานาพทฺธํ หุตฺวา ฐิตํ ปตฺตจีวรํ วา มญฺจปีฐํ วา นิวาสเคหํ วา อญฺญํ วา ปน กิญฺจิ ปริกฺขารชาตํ, ตํ ยถา น วิกุปฺปติ, อคฺคิอุทกวาตโจรอุนฺทูราทีนํ วเสน น วินสฺสติ, เอวํ อธิฏฺฐาตพฺพํฯ

ตตฺริทํ อธิฏฺฐานวิธานํ ''อิทญฺจ อิทญฺจ อิมสฺมึ สตฺตาหพฺภนฺตเร มา อคฺคินา ฌายตุ, มา อุทเกน วุยฺหตุ, มา วาเตน วิทฺธํสตุ, มา โจเรหิ หริยตุ, มา อุนฺทูราทีหิ ขชฺชตู''ติฯ เอวํ อธิฏฺฐิเต ตํ สตฺตาหํ ตสฺส น โกจิ ปริสฺสโย โหติฯ

อนธิฏฺฐหโต ปน อคฺคิอาทีหิ วินสฺสติ มหานาคเตฺถรสฺส วิยฯ เถโร กิร มาตุอุปาสิกาย คามํ ปิณฺฑาย ปาวิสิฯ อุปาสิกา ยาคุํ ทตฺวา อาสนสาลาย นิสีทาเปสิฯ เถโร นิโรธํ สมาปชฺชิตฺวา นิสีทิฯ ตสฺมึ นิสินฺเน อาสนสาลาย อคฺคินา คหิตาย เสสภิกฺขู อตฺตโน อตฺตโน นิสินฺนาสนํ คเหตฺวา ปลายึสุฯ คามวาสิกา สนฺนิปติตฺวา เถรํ ทิสฺวา ''อลสสมโณ''ติ อาหํสุฯ อคฺคิ ติณเวฬุกฏฺฐานิ ฌาเปตฺวา เถรํ ปริกฺขิปิตฺวา อฏฺฐาสิฯ มนุสฺสา ฆเฏหิ อุทกํ อาหริตฺวา นิพฺพาเปตฺวา ฉาริกํ อปเนตฺวา ปริภณฺฑํ กตฺวา ปุปฺผานิ วิกิริตฺวา นมสฺสมานา อฏฺฐํสุฯ เถโร ปริจฺฉินฺนกาลวเสน วุฏฺฐาย เต ทิสฺวา ''ปากโฏมฺหิ ชาโต''ติ เวหาสํ อุปฺปติตฺวา ปิยงฺคุทีปํ อคมาสิฯ อิทํ นานาพทฺธอวิโกปนํ นามฯ

ยํ เอกาพทฺธํ โหติ นิวาสนปารุปนํ วา นิสินฺนาสนํ วา, ตตฺถ วิสุํ อธิฏฺฐานกิจฺจํ นตฺถิฯ สมาปตฺติวเสเนว นํ รกฺขติ อายสฺมโต สญฺชีวสฺส วิย ฯ วุตฺตมฺปิ เจตํ ''อายสฺมโต สญฺชีวสฺส สมาธิวิปฺผารา อิทฺธิ, อายสฺมโต สาริปุตฺตสฺส สมาธิวิปฺผารา อิทฺธี''ติฯ

๘๗๖. **สงฺฆปฏิมานน**นฺติ สงฺฆสฺส ปฏิมานนํ อุทิกฺขนํฯ ยาว เอโส ภิกฺขุ อาคจฺฉติ, ตาว สงฺฆกมฺมสฺส อกรณนฺติ อโตฺถฯ เอตฺถ จ น ปฏิมานนํ เอตสฺส ปุพฺพกิจฺจํ, ปฏิมานนาวชฺชนํ ปน ปุพฺพกิจฺจํฯ ตสฺมา เอวํ อาวชฺชิตพฺพํ ''สเจ มยิ สตฺตาหํ นิโรธํ สมาปชฺชิตฺวา นิสินฺเน สโงฺฆ อุตฺติกมฺมาทีสุ กิญฺจิเทว กมฺมํ กตฺตุกาโม โหติ, ยาว มํ โกจิ ภิกฺขุ อาคนฺตฺวา น ปโกฺกสติ, ตาวเทว วุฏฺฐหิสฺสามี''ติฯ เอวํ กตฺวา สมาปโนฺน หิ ตสฺมึ สมเย วุฏฺฐาติเยวฯ

โย ปน เอวํ น กโรติ, สโงฺฆ จ สนฺนิปติตฺวา ตํ อปสฺสโนฺต ''อสุโก ภิกฺขุ กุหิ''นฺติ ''นิโรธสมาปโนฺน''ติ วุเตฺต สโงฺฆ กญฺจิ ภิกฺขุํ เปเสติ ''คจฺฉ นํ สงฺฆสฺส วจเนน ปโกฺกสาหี''ติฯ อถสฺส เตน ภิกฺขุนา สวนูปจาเร ฐตฺวา ''สโงฺฆ ตํ อาวุโส ปฏิมาเนตี''ติ วุตฺตมเตฺตว วุฏฺฐานํ โหติฯ เอวํ ครุกา หิ สงฺฆสฺส อาณา นามฯ ตสฺมา ตํ อาวชฺชิตฺวา ยถา สยเมว วุฏฺฐาติ, เอวํ สมาปชฺชิตพฺพํฯ

๘๗๗. **สตฺถุปโกฺกสน**นฺติ อิธาปิ สตฺถุปโกฺกสนาวชฺชนเมว อิมสฺส กิจฺจํฯ ตสฺมา ตมฺปิ เอวํ อาวชฺชิตพฺพํ "สเจ มยิ สตฺตาหํ นิโรธํ สมาปชฺชิตฺวา นิสิเนฺน สตฺถา โอติณฺณวตฺถุสฺมิํ สิกฺขาปทํ วา ปญฺญเปติ, ตถารูปาย วา อตฺถุปฺปตฺติยา ธมฺมํ เทเสติ, ยาว มํ โกจิ อาคนฺตฺวา น ปโกฺกสติ, ตาวเทว วุฎฺฐหิสฺสามี"ติฯ เอวํ กตฺวา นิสิโนฺน หิ ตสฺมิํ สมเย วุฎฺฐาติเยวฯ

โย ปน เอวํ น กโรติ, สตฺถา จ สเงฺฆ สนฺนิปติเต ตํ อปสฺสโนฺต "อสุโก ภิกฺขุ กุหิ"นฺติ "นิโรธสมาปโนฺน"ติ วุเตฺต กญฺจิ ภิกฺขุํ เปเสติ "คจฺฉ นํ มม วจเนน ปโกฺกสา"ติฯ อถสฺส เตน ภิกฺขุนา สวนูปจาเร ฐตฺวา "สตฺถา อายสฺมนฺตํ อามเนฺตตี"ติ วุตฺตมเตฺตว วุฎฺฐานํ โหติฯ เอวํ ครุกํ หิ สตฺถุปโกฺกสนํ, ตสฺมา ตํ อาวชฺชิตฺวา ยถา สยเมว วุฎฺฐาติ, เอวํ สมาปชฺชิตพฺพํฯ

๘๗๘. **อทฺธานปริเจฺฉโท**ติ ชีวิตทฺธานสฺส ปริเจฺฉโทฯ อิมินา ภิกฺขุนา อทฺธานปริเจฺฉเท สุกุสเลน ภวิตพฺพํฯ อตฺตโน "อายุสงฺขารา สตฺตาหํ ปวตฺติสฺสนฺติ น ปวตฺติสฺสนฺตี"ติ อาวชฺชิตฺวาว สมาปชฺชิตพฺพํฯ สเจ หิ สตฺตาหพฺภนฺตเร นิรุชฺฌนเก อายุสงฺขาเร อนาวชฺชิตฺวาว สมาปชฺชติ, นาสฺส นิโรธสมาปตฺติ มรณํ ปฎิพาหิตุํ สโกฺกติฯ อโนฺตนิโรเธ มรณสฺส นตฺถิตาย อนฺตราว สมาปตฺติโต วุฎฺฐาติฯ ตสฺมา เอตํ อาวชฺชิตฺวาว สมาปชฺชิตพฺพํฯ อวเสสํ หิ อนาวชฺชิตุมฺปิ วฎฺฎติฯ อิทํ ปน อาวชฺชิตพฺพเมวาติ วุตฺตํฯ

๘๗๙. โส เอวํ อากิญฺจญฺญายตนํ สมาปชฺชิตฺวา วุฎฺฐาย อิมํ ปุพฺพกิจฺจํ กตฺวา เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ สมาปชฺชติฯ อเถกํ วา เทฺว วา จิตฺตวาเร อติกฺกมิตฺวา อจิตฺตโก โหติ, นิโรธํ ผุสติฯ กสฺมา ปนสฺส ทฺวินฺนํ จิตฺตานํ อุปริจิตฺตานิ น ปวตฺตนฺตีติ? นิโรธสฺส ปโยคตฺตาฯ อิทญฺหิ อิมสฺส ภิกฺขุโน เทฺว สมถวิปสฺสนาธเมฺม ยุคนเทฺธ กตฺวา อฎฺฐ สมาปตฺติอาโรหนํ อนุปุพฺพนิโรธสฺส ปโยโค, น เนวสญฺญานาสญฺญายตนสมาปตฺติยาติ นิโรธสฺส ปโยคตฺตา ทฺวินฺนํ จิตฺตานํ อุปริ น ปวตฺตนฺติฯ

โย ปน ภิกฺขุ อากิญฺจญฺญายตนโต วุฎฺฐาย อิทํ ปุพฺพกิจฺจํ อกตฺวา เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ สมาปชฺชติ, โส ปรโต อจิตฺตโก ภวิตุํ น สโกฺกติ, ปฎินิวตฺติตฺวา ปุน อากิญฺจญฺญายตเนเยว ปติฎฺฐาติฯ มคฺคํ อคตปุพฺพปุริสูปมา เจตฺถ วตฺตพฺพา –

เอโก กิร ปุริโส เอกํ มคฺคํ อคตปุโพฺพ อนฺตรา อุทกกนฺทรํ วา คมฺภีรํ อุทกจิกฺขลฺลํ อติกฺกมิตฺวา ฐปิตํ จณฺฑาตปสนฺตตฺตปาสาณํ วา อาคมฺม ตํ นิวาสนปารุปณํ อสณฺฐเปตฺวาว กนฺทรํ โอรูโฬฺห ปริกฺขารเตมนภเยน ปุนเทว ตีเร ปติฎฺฐาติฯ ปาสาณํ อกฺกมิตฺวาปิ สนฺตตฺตปาโท ปุนเทว โอรภาเค ปติฎฺฐาติฯ ตตฺถ ยถา โส ปุริโส อสณฺฐปิตนิวาสนปารุปณตฺตา กนฺทรํ โอติณฺณมโตฺตว, ตตฺตปาสาณํ อกฺกนฺตมโตฺต เอว จ ปฎินิวตฺติตฺวา โอรโตว ปติฎฺฐาติ, เอวํ โยคาวจโรปิ ปุพฺพกิจฺจสฺส อกตตฺตา เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ สมาปนฺนมโตฺตว ปฎินิวตฺติตฺวา อากิญฺจญฺญายตเน ปติฎฺฐาติฯ

ยถา ปน ปุเพฺพปิ ตํ มคฺคํ คตปุพฺพปุริโส ตํ ฐานํ อาคมฺม เอกํ สาฎกํ ทฬฺหํ นิวาเสตฺวา อปรํ หเตฺถน คเหตฺวา กนฺทรํ อุตฺตริตฺวา ตตฺตปาสาณํ วา อกฺกนฺตมตฺตกเมว กริตฺวา ปรโต คจฺฉติ, เอวเมวํ กตปุพฺพกิโจฺจ ภิกฺขุ เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ สมาปชฺชิตฺวาว ปรโต อจิตฺตโก หุตฺวา นิโรธํ ผุสิตฺวา วิหรติฯ

๘๘๐. **กถํ ฐาน**นฺติ เอวํ สมาปนฺนาย ปนสฺสา กาลปริเจฺฉทวเสน เจว อนฺตราอายุกฺขยสงฺฆปฎิมานนสตฺถุปโกฺกสนาภาเวน จ ฐานํ โหติฯ

๘๘๑. **กถํ วุฏฺฐาน**นฺติ อนาคามิสฺส อนาคามิผลุปฺปตฺติยา, อรหโต อรหตฺตผลุปฺปตฺติยาติ เอวํ เทฺวธา วุฏฺฐานํ โหติฯ

๘๘๒. **วุฏฺฐิตสฺส กึนินฺนํ จิตฺตํ โหตี**ติ นิพฺพานนินฺนํฯ วุตฺตํ เหตํ ‘‘สญฺญาเวทยิตนิโรธสมาปตฺติยา วุฏฺฐิตสฺส โข, อาวุโส วิสาข, ภิกฺขุโน วิเวกนินฺนํ จิตฺตํ โหติ วิเวกโปณํ วิเวกปพฺภาร’’นฺติ (ม. นิ. ๑.๔๖๔)ฯ

๘๘๓. **มตสฺส จ สมาปนฺนสฺส จ โก วิเสโส**ติ อยมฺปิ อโตฺถ สุเตฺต วุโตฺตเยวฯ ยถาห – ‘‘ยฺวายํ, อาวุโส, มโต กาลงฺกโต, ตสฺส กายสงฺขารา นิรุทฺธา ปฏิปฺปสฺสทฺธา, วจีสงฺขารา… จิตฺตสงฺขารา นิรุทฺธา ปฏิปฺปสฺสทฺธา, อายุ ปริกฺขีโณ, อุสฺมา วูปสนฺตา, อินฺทฺริยานิ ปริภินฺนานิฯ โย จายํ ภิกฺขุ สญฺญาเวทยิตนิโรธํ สมาปโนฺน, ตสฺสปิ กายสงฺขารา นิรุทฺธา ปฏิปฺปสฺสทฺธา, วจีสงฺขารา… จิตฺตสงฺขารา นิรุทฺธา ปฏิปฺปสฺสทฺธา, อายุ อปริกฺขีโณ, อุสฺมา อวูปสนฺตา, อินฺทฺริยานิ อปริภินฺนานี’’ติ (ม. นิ. ๑.๔๕๗)ฯ

๘๘๔. **นิโรธสมาปตฺติ สงฺขตา**ติอาทิปุจฺฉายํ ปน สงฺขตาติปิ อสงฺขตาติปิ โลกิยาติปิ โลกุตฺตราติปิ น วตฺตพฺพาฯ กสฺมา? สภาวโต นตฺถิตายฯ ยสฺมา ปนสฺสา สมาปชฺชนฺตสฺส วเสน สมาปนฺนา นาม โหติ, ตสฺมา นิปฺผนฺนาติ วตฺตุํ วฏฺฏติ, โน อนิปฺผนฺนาฯ

> อิติ สนฺตํ สมาปตฺตึ, อิมํ อริยนิเสวิตํ;
> ทิเฏฺฐว ธเมฺม นิพฺพานมิติสงฺขํ อุปาคตํ;
> ภาเวตฺวา อริยํ ปญฺญํ, สมาปชฺชนฺติ ปณฺฑิตาฯ
>
> ยสฺมา ตสฺมา อิมิสฺสาปิ, สมาปตฺติสมตฺถตา;
> อริยมเคฺคสุ ปญฺญาย, อานิสํโสติ วุจฺจตีติฯ

อาหุเนยฺยภาวาทิสิทฺธิกถา

๘๘๕. **อาหุเนยฺยภาวาทิสิทฺธี**ติ น เกวลญฺจ นิโรธสมาปตฺติยา สมาปชฺชนสมตฺถตาว, อยํ ปน อาหุเนยฺยภาวาทิสิทฺธิปิ อิมิสฺสา โลกุตฺตรปญฺญาภาวนาย อานิสํโสติ เวทิตโพฺพฯ อวิเสเสน หิ จตุพฺพิธายปิ เอติสฺสา ภาวิตตฺตา ภาวิตปโญฺญ ปุคฺคโล สเทวกสฺส โลกสฺส อาหุเนโยฺย โหติ ปาหุเนโยฺย ทกฺขิเณโยฺย อญฺชลีกรณีโย อนุตฺตรํ ปุญฺญเกฺขตฺตํ โลกสฺสฯ

๘๘๖. วิเสสโต ปเนตฺถ ปฐมมคฺคปญฺญํ ตาว ภาเวตฺวา มนฺทาย วิปสฺสนาย อาคโต มุทินฺทฺริโยปิ **สตฺตกฺขตฺตุปรโม** นาม โหติ, สตฺตสุคติภเว สํสริตฺวา ทุกฺขสฺสนฺตํ กโรติฯ มชฺฌิมาย วิปสฺสนาย อาคโต มชฺฌิมินฺทฺริโย **โกลํโกโล** นาม โหติ, เทฺว วา ตีณิ วา กุลานิ สนฺธาวิตฺวา สํสริตฺวา ทุกฺขสฺสนฺตํ กโรติฯ ติกฺขาย วิปสฺสนาย อาคโต ติกฺขินฺทฺริโย **เอกพีชี** นาม โหติ, เอกเญฺญว มานุสกํ ภวํ นิพฺพเตฺตตฺวา ทุกฺขสฺสนฺตํ กโรติฯ

๘๘๗. ทุติยมคฺคปญฺญํ ภาเวตฺวา **สกทาคามี** นาม โหติ, สกิเทว อิมํ โลกํ อาคนฺตฺวา ทุกฺขสฺสนฺตํ กโรติฯ

๘๘๘. ตติยมคฺคปญฺญํ ภาเวตฺวา **อนาคามี** นาม โหติฯ โส อินฺทฺริยเวมตฺตตาวเสน อนฺตราปรินิพฺพายี, อุปหจฺจปรินิพฺพายี, อสงฺขารปรินิพฺพายี, สสงฺขารปรินิพฺพายี, อุทฺธํโสโต อกนิฏฺฐคามีติ ปญฺจธาฯ อิธ วิหายนิโฎฺฐ โหติฯ ตเตฺถ **อนฺตราปรินิพฺพายี**ติ ยตฺถ กตฺถจิ

สุทฺธาวาสภเว อุปฺปชฺชิตฺวา อายุเวมชฺฌํ อปฺปตฺวาว ปรินิพฺพายติฯ **อุปหจฺจปรินิพฺพายี**ติ อายุเวมชฺฌํ อติกฺกมิตฺวา ปรินิพฺพายติฯ **อสงฺขารปรินิพฺพายี**ติ อสงฺขาเรน อปฺปโยเคน อุปริมคฺคํ นิพฺพเตฺตติฯ **สสงฺขารปรินิพฺพายี**ติ สสงฺขาเรน สปฺปโยเคน อุปริมคฺคํ นิพฺพเตฺตติฯ **อุทฺธํโสโต อกนิฏฺฐคามี**ติ ยตฺถุปฺปโนฺน, ตโต อุทฺธํ ยาว อกนิฏฺฐภวา อารุยฺห ตตฺถ ปรินิพฺพายติฯ

๘๘๙. จตุตฺถมคฺคปญฺญํ ภาเวตฺวา โกจิ **สทฺธาวิมุโตฺต** โหติ, โกจิ **ปญฺญาวิมุโตฺต** โหติ, โกจิ **อุภโตภาควิมุโตฺต** โหติ, โกจิ **เตวิโชฺช,** โกจิ **ฉฬภิโญฺญ,** โกจิ **ปฏิสมฺภิทปฺปเภทปฺปโตฺต** มหาขีณาสโวฯ ยํ สนฺธาย วุตฺตํ ‘‘มคฺคกฺขเณ ปเนส ตํ ชฏํ วิชเฏติ นาม ฯ ผลกฺขเณ วิชฏิตชโฏ สเทวกสฺส โลกสฺส อคฺคทกฺขิเณโยฺย โหตี’’ติฯ

เอวํ อเนกานิสํสา, อริยปญฺญาย ภาวนา;
ยสฺมา ตสฺมา กเรยฺยาถ, รตึ ตตฺถ วิจกฺขโณฯ

๘๙๐. เอตฺตาวตา จ –

สีเล ปติฏฺฐาย นโร สปโญฺญ, จิตฺตํ ปญฺญญฺจ ภาวยํ;
อาตาปี นิปโก ภิกฺขุ, โส อิมํ วิชฏเย ชฏนฺติฯ –

อิมิสฺสา คาถาย สีลสมาธิปญฺญามุเขน เทสิเต วิสุทฺธิมเคฺค สานิสํสา ปญฺญาภาวนา ปริทีปิตา โหตีติฯ

อิติ สาธุชนปาโมชฺชตฺถาย กเต วิสุทฺธิมเคฺค

ปญฺญาภาวนาธิกาเร

ปญฺญาภาวนานิสํสนิเทฺทโส นาม

เตวีสติโม ปริเจฺฉโทฯ

นิคมนกถา

๘๙๑. เอตฺตาวตา จ –

‘‘สีเล ปติฏฺฐาย นโร สปโญฺญ, จิตฺตํ ปญฺญญฺจ ภาวยํ;
อาตาปี นิปโก ภิกฺขุ, โส อิมํ วิชฏเย ชฏ’’นฺติฯ –

อิมํ คาถํ นิกฺขิปิตฺวา ยทโวจุมฺห –

‘‘อิมิสฺสา ทานิ คาถาย, กถิตาย มเหสินา;
วณฺณยโนฺต ยถาภูตํ, อตฺถํ สีลาทิเภทนํฯ

‘‘สุทุลฺลภํ ลภิตฺวาน, ปพฺพชฺชํ ชินสาสเน;
สีลาทิสงฺคหํ เขมํ, อุชุํ มคฺคํ วิสุทฺธิยาฯ

‘‘ยถาภูตํ อชานนฺตา, สุทฺธิกามาปิ เย อิธ;
วิสุทฺธึ นาธิคจฺฉนฺติ, วายมนฺตาปิ โยคิโนฯ

‘‘เตสํ ปาโมชฺชกรณํ, สุวิสุทฺธวินิจฺฉยํ;
มหาวิหารวาสีนํ, เทสนานยนิสฺสิตํฯ

‘‘วิสุทฺธิมคฺคํ ภาสิสฺสํ, ตํ เม สกฺกจฺจ ภาสโต;
วิสุทฺธิกามา สพฺเพปิ, นิสามยถ สาธโว’’ติฯ

สฺวายํ ภาสิโต โหติฯ

๘๙๒. ตตฺถ จ –

เตสํ สีลาทิเภทานํ, อตฺถานํ โย วินิจฺฉโย;
ปญฺจนฺนมฺปิ นิกายานํ, วุตฺโต อฏฺฐกถานเยฯ

สมาหริตฺวา ตํ สพฺพํ, เยภุยฺเยน สนิจฺฉโย;
สพฺพสงฺกรโทเสหิ, มุตฺโต ยสฺมา ปกาสิโตฯ

ตสฺมา วิสุทฺธิกาเมหิ, สุทฺธปญฺเญหิ โยคิหิ;
วิสุทฺธิมคฺเค เอตสฺมึ, กรณีโยว อาทโรติฯ

๘๙๓. วิภชฺชวาทิเสฏฺฐานํ , เถริยานํ ยสสฺสินํ;
มหาวิหารวาสีนํ, วํสชสฺส วิภาวิโนฯ

ภทนฺตสงฺฆปาลสฺส, สุจิสเลฺลขวุตฺติโน;
วินยาจารยุตฺตสฺส, ยุตฺตสฺส ปฏิปตฺติยํฯ

ขนฺติโสรจฺจเมตฺตาทิ-คุณภูสิตเจตโส;
อชฺเฌสนํ คเหตฺวาน, กโรเนฺตน อิมํ มยาฯ

สทฺธมฺมฏฺฐิติกาเมน , โย ปตฺโต ปุญฺญสญฺจโย;
ตสฺส เตเชน สพฺเพปิ, สุขเมธนฺตุ ปาณิโนฯ

๘๙๔. วิสุทฺธิมคฺโค เอโส จ, อนฺตรายํ วินา อิธ;
นิฏฺฐิโต อฏฺฐปญฺญาส-ภาณวาราย ปาฬิยาฯ

ยถา ตเถว โลกสฺส, สพฺเพ กลฺยาณนิสฺสิตา;
อนนฺตรายา อิชฺฌนฺตุ, สีฆํ สีฆํ มโนรถาติฯ

๘๙๕. ปรม วิสุทฺธ สทฺธา พุทฺธิ วีริย ปฏิมณฺฑิเตน สีลาจารชฺชว มทฺทวาทิคุณสมุทย สมุทิเตน สกสมย สมยนฺตรคหนโชฺฌคาหณสมเตฺถน ปญฺญาเวยฺยตฺติยสมนฺนาคเตน ติปิฏก ปริยตฺติเภเท สาฏฺฐกเถ สตฺถุสาสเน อปฺปฏิหตญาณปฺปภาเวน มหาเวยฺยากรเณน กรณ สมฺปตฺติชนิตสุขวินิคฺคตมธุโรทารวจนลาวณฺณยุเตฺตน ยุตฺตมุตฺตวาทินา วาทีวเรน มหากวิน า ฉฬภิญฺญาปฏิสมฺภิทาทิ เภทคุณปฏิมณฺฑิเต อุตฺตริมนุสฺสธเมฺม อปฺปฏิหตพุทฺธีนํ เถรวํสปฺ

ปทีปานํ เถรานํ มหาวิหารวาสีนํ วํสาลงฺการภูเตน วิปุลวิสุทฺธพุทฺธินา **พุทฺธโฆโส**ติ ครูหิ คหิตนามเธเยฺยน เถเรน มุทนฺตเขทกวตฺตเพฺพน กโต วิสุทฺธิมโคฺค นามฯ

๘๙๖. ตาว ติฏฺฐตุ โลกสฺมึ, โลกนิตฺถรเณสินํ;
ทเสฺสโนฺต กุลปุตฺตานํ, นยํ สีลาทิสุทฺธิยาฯ

ยาว พุโทฺธติ นามมฺปิ, สุทฺธจิตฺตสฺส ตาทิโน;
โลกมฺหิ โลกเชฏฺฐสฺส, ปวตฺตติ มเหสิโนติฯ

อิติ สาธุชนปาโมชฺชตฺถาย กตา วิสุทฺธิมคฺคกถา,

ปาฬิคณนาย ปน สา อฏฺฐปณฺณาสภาณวารา โหตีติฯ

วิสุทฺธิมคฺคปกรณํ นิฏฺฐิตํฯ